

ספונות

ספר שנה לחקר
קהילות ישראל במזרח

דורות שהטביעו חותם על תקופות גדולות ושיוו דמותו של עם, מהחשובים והגדולים שבהם היא מאת השנים שתחילתה גירוש ספרד. עיני היה דות מקצה ועד קצה צופיות היו לצפת. גדולי תורה וחכמה, מקובלים ואנשי מעשה, נקבצו באו לה, ולא נמצא ריכוז כזה וגיוון כזה בדורות הרבה. וויעוד זה, זרמים וחוגים שונים נתכשו בו, הדליק את גחלת האומה וניצוצות ניתזו לעברי פניה. מגמת כולם היתה החזרת עטרת ישראל ליושנה.

כל שהוא מן המפורסמות במחקר — אין תועלת בו לעניינו. מוניטין שיצאו לה לצפת לא עידתו מחקרה. בא קובץ זה ולימד על פרשיות ידועות שאינן אלא סתומות ועדיין צריכים אנו לנגר ובר נגר לפותחן. נעשה כאן נסיון להקיף כמה תחומים: הנהגות ותיקוני־תפילה, פיוט ושירה, מוסר ומחשבה, פילוסופיה וקבלה, חישובי־קץ ושאלות הגאולה, בעיות הלכה וסדרי־קהילה, סמכותם של חכמי צפת והשפעתם על הגולה וסיוע קהילות ישראל ליישובה. כל אלה אינם אלא תרומה קטנה להישגים ולמעשה הגדול שנעשה בצפת.

חלק ראשון

מאיר בניהו: הנהגות מקובלי צפת במירון; שמואל אביצור: צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה־17; זלמן דימיטרובסקי: ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמב"ט; אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו: פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם; צבי ורבלובסקי: תיקוני תפילה לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ; יוסף בן־שלמה: יחסו של רבי משה קורדובירו לפילוסופיה ולמדעים; שמעון שלם: מחשבה ומוסר בפירושו של רבי משה אלשיך; אהרון מירסקי: שירי נגר ובר נגר; דוד תמר: אגרת מצפת בענין עשרת השבטים משנת שפ"ה או שנת רפ"ה; יוסף דן: סיפור רבי יוסף די־לה ריינה; שלמה סימונסון: שלוחיה של צפת במונטובה במאות הי"ז והי"ח; יצחק בן־צבי: שלוחי צפת באיטליה במאה הי"ח; יצחק עמנואל: סיוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל־ארץ הקדושה ולצפת; יוסף מייזל: רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט; נתנלי בן־מנחם: פירסומים על צפת (רשימה ביבליוגרפית). 531 עמ'.

חלק שני

דוד שמואל לוויןגר: רבי שם טוב בן אברהם בן גאון; חיים זלמן דימיטרובסקי: בית־מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת; מאיר בניהו: הסכמת צפת לפיטור תלמידי־חכמים ממיסים; ישעיה תשבי: דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטון; דוד תמר: האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף; שמעון שלם: לחקר תולדותיו וחיבוריו של רבי משה אלשיך; מיכאל איש־שלום: ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים; אברהם יצחק כץ: שלושה שלוחי צפת באיטליה; אברהם מאיר הברמן: 'פשרה' בין שני שלוחי צפת באמשטרדם; יצחק בן־צבי: מאורעות צפת מבזת תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח; מרדכי אבירי: תביעות יהודי צפת אחרי ביזת תקצ"ד; שמואל אביצור: מקורות הקיום של יהודי צפת; רשימת כתבי־היד ומפתחות לשני הספרים.

ספרי מכון בן־צבי
האוניברסיטה העברית בירושלים
ספונות
ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח

יצחק בן-יצבי ז"ל בחדר עבודתו במכון בן-יצבי

ספונות

ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח

ספר שמיני

מוקדש לנשיא יצחק בן-צבי זכרונו לברכה

מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית
ירושלים תשכ"ד

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
האוניברסיטה העברית בירושלים

ספונות

בעריכת מאיר בניהו

©

דפוס מרן בע"מ, ירושלים

ההפצה בידי

"ספרי ואהרמן", רחוב החבצלת 6, ירושלים

כל שעשה יצחק בן-צבי זכרו לברכה, אם בעסקי ציבור ואם בענייני מדע, באהבה ובאמונה עשה. אלה ואלה כרוכים היו בנפשו. עבודתו המדעית ינקה מעבודתו הציבורית, ועבודתו הציבורית קיבלה השראה מעבודתו המדעית. נושא ששקד עליו לחוקרו מושרש ומעורה היה עם ההווה והתמורות שנתרחשו בו ושהיתה לו, ליצחק בן-צבי, השפעה על עיצובם וכיוונם. אכן, הנושאים החביבים עליו היו חקר ארץ-ישראל וישובה, בתקופה הסמוכה לחידוש עצמאותו של עם ישראל בארצו, וחקר עדות ישראל וקהילות המזרח, שעתידות היו ליבטל במקומם ולהיקבע במדינה החדשה. והכל כדי להוסיף לקח וללמוד מן העבר לצורכי ההווה ולחזות לפיו את העתיד, וכדי לחוש מן המציאות של ימינו את מציאות הדורות שקדמו לנו.

אף הוא לא הסתפק בחקר קורותיהם ותרבותם של יהודי המזרח, אלא עשה מה שלא נעשה לפניו ושהיה בחינת חסרון הניכר — קם והקים מכון לחקר קהילות ישראל במזרח ליד האוניברסיטה העברית. לאות הוקרה נקרא אחר-כך המכון על שמו. התפתחותו של המכון, ביסוסו והרחבתו, נתנו סיפוק רב לנפשו. אף הוא הירבה כאן מחקריו, גם בהיותו נושא בכתר נשיאות המדינה המתחדשת, שכל חייו היו קודש להקמתה.

מכון בן-צבי, שהמנוח עמד בראשו עד יום פטירתו, ביקש להציב בספר זה צייון מדעי לזכרו, ובאו בו מקורות ומחקרים בנושאים שהיו קרובים לליבו והם בתחום עיסוקו של המכון: חיי הרוח, החברה והכלכלה של קהילות ישראל באיזור הים התיכון והמזרח בכללו. חכמים וחוקרים בישראל ובגולה הועידו לספר מפרי עיונם וחקירתם בכמה תחומים: קהילות נידחות — פרס וכוורדיסטאן, הודו ותימן, מצרים ובבל וסוריה, פאס וטריפולי; איי-הים — קנדיאה, קפריסין וסירקוסה, ואף ליוורנו ואמשטרדם; כיתות — שומרונים וקראים, שבתאים ואנוסים; שפות שהן שגורות בפי בני המזרח — הלאדינו ופרסית-יהודית; מקורות היסטוריים וספרותיים, בהם רבים מתוך גנוי המכון; וביבליוגרפיה. ובראש וראשונה — מאמרים על תרומתו המדעית של המנוח ורשימת חיבוריו שלו עצמו. יעמדו על הברכה כל אלה שהרימו תרומה מדעית לזכרו של הנשיא המנוח וכל שסייעו בהוצאתו של ספר זה.

תוכן העניינים

יב	יצחק בן-צבי ז"ל — החוקר ואיש הרוח והמעשה	בנימין מזור
טו	תרומתו של יצחק בן-צבי לחקר השומרונים	זאב בן-חיים
יט	יצחק בן-צבי הנשיא — מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי	מאיר בניהו
	פירסומי יצחק בן-צבי שבתחום חקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח	* * *
כח	אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש	יצחק בן-צבי [ז"ל]
מג	גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א	נחום גולב
פה	צוואות ממצרים מתקופת הגניזה	שלמה דב גויטיין
קה	רשימת נכבדים ותאריהם במצרים במאה הי"ב	נחמיה אלוני
קכז	אגרת בלתי ידועה להרמב"ם? ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו	אלכסנדר שייבר
קלז	תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל	שמואל שטרן
קמה	כתבות עבריות במצודת חלב	אלכסנדר דותן
קנז	פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני	איילה ליונשטם
קסה	על מחזור רומניא ומנהגו	דניאל גולדשמיט
רה	תפילות על קבר שמואל הנביא	רי"צ ורב־לובסקי
רלז	קינות על חורבן ירושלים	דב ירדן
רנה	יהודי סירקוסה ובית הקברות שלהם	שלמה סימונסון
רעג	לתולדות היהודים בקפריסין	בצלאל רות
רפג	אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרו־פונטה	דוד יעקבי
רצט	פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה הט"ז	חיים ביינארט
שיט	תרגומי המקרא בלאדינו אחרי גירוש ספרד	משה לזר
שלה		

יצחק בן-צבי זיכרו לברכה

החוקר ואיש הרוח והמעשה — בנימין מזר
תרומתו לחקר השומרונים — זאב בן-חיים
מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי — מאיר בניהו
רשימת פירסומים

יצחק בן-צבי ז"ל — החוקר ואיש הרוח והמעשה

הגותו של יצחק בן-צבי ז"ל בגורל העם והארץ, שקידתו על לימוד מורשתו הרוחנית של עם עולם ועיסוקו במחקר תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, שבטי ישראל ונידחי ישראל בגולה, — שורשיהם נעוצים בראש ובראשונה בזיקתו לספר הספרים. בקיאותו במקרא קיבל מאביו, ר' צבי שמשי ז"ל, תלמיד חכם מובהק וחובב ציון נאמן. מילדותו ועד ימיו האחרונים לא מש ספר התנ"ך מידיו של יצחק בן-צבי, וככל שהעמיק עיינו בו נתעצמה אמונתו בהתגשמות חזון הנביאים על שיבת ציון והחזרת עטרת ישראל ותרבותו ליושנה. ומן הזיקה לתנ"ך נבע יחסו הרגשי העמוק ללשון התנ"ך ולארץ התנ"ך.

אופייניים לכך זכרונותיו על סיוריו בארץ-ישראל וביקוריו במקומות היסטוריים. כבר בביקורו הראשון, בשנת תרס"ד, התרשם עמוקות מן החזיון, שתקופות שלימות בתולדות ישראל בארצו נחשפות לאורם של גילויים ממעבה האדמה. על ביקורו בחפירות שומרון כתב בין השאר: "אז עלו באזני דברי הנביא מענתות: הן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כי מדי דברי בו זכר אוכרנו עוד". נגעו לליבו פגישותיו הראשונות עם השומרונים וביקוריו ברובע השומרוני בשכם, ולא בכדי קשר קשרי ידידות עם העדה הזאת, ששרדה מתקופת המקרא, האריכה ימים ולא נותקה מעולם מאדמת המולדת. הוא הירבה לסייר במרחבי הארץ ובארצות השכנות, ולבוא במגע קרוב לקהילות היהודיות ופרנסיהן במזרח, ולאוכלוסיה הכפרית בארץ, ולא הזניח שום הזדמנות לבקר במקומות היסטוריים וארכיאולוגיים. הוא מצא עניין בכל תגלית מתקופת המקרא ומן התקופות המאוחרות לה, ועקב אחרי התפתחותו של מחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה. וכאשר נזדמן לו לגלות כתובת ארמית-יהודית ברמת נפתלי, הוא רשם את הדברים הבאים: "עפר ארץ-ישראל לא שמר לנו פפירוסים ומגילות כמו עפרה של מצרים. אולם עוד רבו בו תעודות אבן וחרס, ספוני טמוני חול, המעידים על שרשינו בארץ הזאת דורות רבים אחרי החורבן. דורנו שזכה להיות דור ראשון לגאולת העם, חובתו להיות ראשון גם בגילוי נסתרות ההיסטוריה".

ברם, התעניינותו ועיסוקו בבעייות ההיסטוריות ובחקר הארץ מעולם לא הסיחו דעתו מבעייות ההווה וחזון העתיד. מעורה היה בחיי המעשה, בפעולה רבת תנופה להגשמת האידיאלים הציוניים והסוציאליים של דור התחייה והתקומה. גדולה היתה אהבתו לעמו, ובכל ישותו האמין בחידוש ימיו כקדם בארץ האבות. מנעוריו כאב את כאב העם המפוזר,

יצחק בן-צבי ז"ל – החוקר ואיש הרוח והמעשה

המדוכא בקרב הגויים; ומאז היה מתנדב-בעם, מראשוני החולמים והלוחמים, המעפילים והמגשימים, שזרה מאורו בלבות חבריו לתנועה בגולה, ומאז עלייתו – האציל מרוחו על הבונים והיוצרים.

תכונות וסגולות נדירות עיצבו את דמותו כאיש הרוח וכאיש המעשה, כהוגה וכיוצר ומגשים גם יחד. הוא היה שלם עם עצמו, שלם עם עמו ועם האידיאלים שפעמו בליבו כל השנים; באצילות רוחו, בענוותנותו, ביושרו, באומץ לבו ובאהבת האדם – היה למופת. מעולם לא סטה מדרכו ומהשימות, שהיו לעיתים קשות מנשוא ורבות-אחריות, והתמסר להן בלב ובנפש; ומעולם לא הופרה בו ההרמוניה בין מחשבה עיונית למעשה. ברוחו נכרכו גורלם ההיסטורי של שבטי ישראל שבתפוצות הגולה, למן הריכוזים הגדולים ועד לקהילות הנידחות במערב ובמזרח, שפקודם זעזועים, תמורות ואסונות במרוצת הדורות ובמיוחד בדור האחרון. יומם ולילה הגה במסכת זאת של בעיית: חזון קיבוץ הגלויות ומיזוגן, התחדשות חייו העצמאיים של עם עובד, מושרש בקרקע המולדת, ופיתוח התרבות העברית היוצרת והמתקדמת.

ברוחו של יצחק בן-צבי נתמזגו המיוחד והמאתד, המפלג והמלכד, העבר וההווה בחיי העם. בהיותו אחד האידיאולוגים והמנהיגים של תנועת העבודה הציונית, מעולם לא הסיח דעתו משאר התנועות והזרמים, שהשפיעו על התגבשות האומה ואופייה בימינו, ושקד על שיתוף פעולה והבנה, כדי לקדם התגשמותו של חזון גאולת ישראל. כל חייו ביקש ללמוד את המניעים והחזיונות המדיניים, החברתיים והרוחניים, שפעלו בתולדות עם ישראל לשבטיו בעבר ובהווה, על רקע ההשתלשלות ההיסטורית הכללית; אך במיוחד התעמק בבעיית הסבוכות הכרוכות בפלא הגדול שנתרחש בימינו – תנועת שיבת ציון וקיבוץ הגלויות מהמערב ומהמזרח. במאמריו על ההווה שאב השראה מן העבר, ובמחקריו על שבטי ישראל, פלגי האומה, כיתותיה ונדחיה, היתה דעתו נתונה לעתידם, לליכודם ומיזוגם, ולהתערותם בחיי היצירה החומרית והרוחנית בארץ, ולחינוך הדור הצעיר.

המעייץ ברשימה הביבליוגרפית של יצחק בן-צבי, הכוללת למעלה משמונה מאות ערכים, יווכה, כי החלק המכריע של עבודתו הספרותית מוקדש לנושאים מדעיים בתחומים הרבה. בספריו, במאמריו וברשימותיו הרים תרומה נכבדה לקידום מחקרה של ארץ-ישראל ויישובה היהודי, חקר עדות המזרח ונדחי ישראל, השומרונים והכיתות בישראל, ואף המזרח החדש והמתחדש.

בספריו "שאר ישוב" ו"ספר השומרונים" הבהיר בעיית רציפותו של היישוב בימי הביניים ובזמן החדש, והעלה פרשיות היסטוריות רבות עניין, וכלשונו: "הגיעה השעה לשים קץ להשקפה המסורתית הנושנה, שהישוב היהודי הקדמון נעקר מן הארץ בבת אחת מיד לאחר דיכוי המרד הלאומי וחורבן בית שני". ובהקדמה לכרך השני של "שאר ישוב" כתב: "הקשר בין המוני העם העובד ובין אדמתו לא ניתק במשך עשרים דורות לפחות אחרי החורבן... לא היה אף רגע בדברי ימי עמנו, בו ניתק הפתיל המקשר את האומה כולה, באשר היא שם, אל ארץ מולדתה, והנימים של שאר הישוב היו צנור דק וממשי לקשר

בנימין מזר

נצחי זה". והיא שהמריצתהו להתמסר למחקר יהודי פקיעין ושיירי היישובים החקלאיים היהודיים בגליל, שמאות שנות יסורים עברו עליהם, ותקוות הגאולה והתשועה לא אבדה מליבם.

נכבדה תרומתו לחקר תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל במאות השנים האחרונות. הוא פירסם ספרי מסעות, מקורות ותעודות, שהצליח להציל מנשיה, וראש לכל ספרו "ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני". בספר זה שיקע מיטב כשרונו ויכולתו. הוא ליקט וצירף מקורות שונים וקטעי עדויות, וצייר תמונה היסטורית, המקיפה בעיית מדיניות, חברתיות, כלכליות ורוחניות של התקופה הארוכה הזאת, שבה לא היתה ארץ־ישראל אלא פרובינציה נידחת, ואוכלוסייתה היהודית — מיעוט קטן בקרב המוסלמים. במבוא לספר זה מוצאים אנו משפטים אופייניים אלה לדרך חוקר והיסטוריון: "תקופה זו מגלה לפנינו חזיון מפליא, מיוחד במינו: כיצד נאבק מיעוט קטן על קיומו ועל חזון עתידו בתוך סביבה חברתית עוינת; כיצד נכשל המיעוט הזה ושב והתעורר וחייד את מאבקי; כיצד נקלטו במעי הקרקע הגרעינים הראשונים על עצמאות לאומית, וכיצד היו נימקים, ולבסוף התפרצו וגדלו מדור לדור עד בוא זמנם, כשקול התור נשמע בארץ". ועוד: "אכן, הישוב היהודי הקטן, שהשפעתו על גורל הארץ היתה בלתי ניכרת בכל התקופה שלאחר החורבן, — ובמיוחד לאחר הכיבוש המוסלמי — מילא תפקיד עצום בתורת הבריה המקשר את העבר ההיסטורי המזהיר של האומה עם ההווה האפור שלה ועם עתידה המקווה. וכזה היה היישוב הן בתודעה היהודית והן בתודעתן של אומות העולם".

מאמרים לא מעטים של בן־צבי מוקדשים למחקר הארכיאולוגי והאפיגראפי, לטופוגראפיה ההיסטורית ולחקר המסורות הקדומות הרווחות אצל הפלאחים והבדוים. גם במחקרים אלה מתגלית לעתים קרובות האינטואיציה העמוקה שלו בהעלאת עניינים נכבדים, שהפכו נכסי צאן ברזל במדע ארץ־ישראל. הוא הירבה לעסוק באפיגראפיה שומרנית, ופירסם גם מספר כתובות יהודיות חשובות. הוא מילא גם תפקיד חשוב בגילוי בית־שערים. כאשר ביקרנו במקום, אחרי גילוי הכניסה התת־קרקעית למערכת־הקברים הראשונה במקום, באביב תרצ"ו (מרס 1936), שיער מיד כי אין זה אלא בית עלמין מרכזי, ואולי מקום קבורתם של נשיאי ישראל. וסברתו זו נתאשרה עם התחלת החפירות באותה שנה.

בסוף ימיו הירבה להתעניין ב"מגילות הגנוזות" ממערות קומראן ובתעודות מ"מערת האיגרות" בנחל חבר. כמו כן עסק במחקר קדמות היישוב היהודי בערב ובגלויות קדומות אחרות במזרח התיכון. לבו נמשך גם להצלתם של כתבי־יד מקראיים, שהיו במשך דורות רבים שמורים בקהילות יהודיות במזרח ונשארו בלא בעלים עם חורבן בדור האחרון. בעמל רב הצליח לגאול את "כתר התורה" של בן אשר, שהיה שמור בבית־הכנסת בחלב; והוא אשר פירסם מחקר עליו וצילומים מכתב־יד חשוב זה.

מפעלו המדעי של יצחק בן־צבי ז"ל אינו רק תרומה רבת חשיבות למחקר העברי בלבד, אלא גם נכס יקר ביצירה התרבותית של העם היושב בציון, שממנו ישאב כוחות רוחניים למלא את ייעודו ההיסטורי הנעלה.

זאב בן־חיים

תרומתו של יצחק בן־צבי לחקר השומרונים *

באנו כדי להתייחד עם דמותו הרוחנית של נשיא ישראל יצחק בן־צבי וזכרונו לברכה וכדי להעלות כמה קווי הערכה לפועלו הספרותי־המחקרי. התעניינותו של בן־צבי ועיסוקו המחקרי מרובי־פנים היו ונתונים לתחומים שונים במדעי היהדות: ארכיאולוגיה של ארץ־ישראל, היישוב היהודי בארץ־ישראל, תולדות העלייות והמסעות אל ארץ־ישראל, קהילות ישראל בארצות האיסלאם, שבטי ישראל — מנהגיהם ואורח חייהם, ואף על ענייני הלשון העברית שבימינו לא פסח. עם שכל אחד מן התחומים האלה דיו ליתן תוכן שלם לחיים ארוכים של מלומד, יכול בן־צבי להתעניין ולעסוק במרביתם במשך שנים רצופות, מפני שלאמיתו של הדבר עניין אחד היה לו בכלם ואותו השתדל לחקור, לפרש, להאיר ולהסביר — והעניין הוא: ארץ־ישראל ורציפות היישוב היהודי בה. אין צריך לומר שהתמכרותו לרעיון הזה, עיסוקו בנושא הזה ומאוייו המדיניים משורש אחד ינקו, ונמצא עיסוקו המחקרי מסייע ומשלים את פעולתו החברתית והמדינית לחידוש היישוב היהודי בארץ־ישראל ולהשרשת המוני העם בה.

מבקש אני להעמיד בייחוד על עניין אחד מפעולתו המחקרית של בן־צבי וזכרונו לברכה, והוא חקר השומרונים. המתבונן בביליוגרפיה של כתבי בן־צבי יזכה, שעניין השומרונים אינו אלא פינה אחת בפעולתו רחבת המידות. אבל מן המפורסמות הוא, שעניין זה היה קרוב לליבו של הנשיא קירבה יתירה. ולא מקרה בעולם הוא; שכן ראה בן־צבי בעדת השומרונים את המופת הקיצון של דבקות אומה במורשתה הרוחנית ושל זיקת־עולם בינה לבין ארצה. "השבט המוזר השוכן בין הרי שכם — כך כתב בשנת תרע"א — וגורלו הנפלא במשך אלפי שנה שבה את לבי משחר ילדותי. כמה גדול כוחו של שבט קטן ודל זה העומד במריו נגד כל העולם כולו, וכל גל וגל שעבר עליו לא יכול לעקרו ממקומו ולהעבירו על דעתו". כדברים האלה חזר והשמיעם סמוך להסתלקותו. בשעה שחנך את בית הכנסת של השומרונים במדינת ישראל.

משביקש בן־צבי לעמוד על טיבו של שבט זה, להכיר את תולדותיו ולדעת את מסורתו

* הדברים מתפרסמים כאן כפי שנאמרו באזכרת־אבל לנשיא המדינה מטעם האוניברסיטה העברית ומכון בן־צבי במלאות שלושים לפטירתו.

ז א ב בן - חיים

המיוחדת, לא יכול להיבנות הרבה מן הספרות המדעית, שהיתה לפניו בימים ההם, לא בלשונות הלעז, ולא כל שכן בעברית. אמת הדבר, חקר השומרונות אינו צעיר לימים; הוא החל במוצאי המאה השש-עשרה, משנתגלה לחכמי אירופה קיום נוסח עברי חדש של התורה הנבדל מן הנוסח הידוע שבידי היהודים, משהו בתוכנו ובייחוד בצורתו הספרותית והלשונית. אותה התגלית, שהיה בה כדי להטיל מבוכה ומחלוקת קשה בין מלומדים תיאולוגיים-קאתולים מכאן ופרוטסטנטים מכאן — במשך מאתיים שנה ויותר, לא היה בה כדי לעורר עוררות של ממש לחקר עדת השומרונים עצמה, תולדותיה לאחר חורבן הבית השני, אירגונם החברתי ואף לא הליכותיה ומסורתיה ההיסטוריות והלשוניות. התמונה החלה להשתנות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה משנתפרסמו בהפרשי זמן לא גדולים שלוש כרוניקאות של השומרונים, אחת ארמית, ושתיים ערבית: ספר יהושע הערבי, ספר הימים, כתאב אלתאריח/, לאבו אלפתח בן המאה הארבע-עשרה והתולידה, כרוניקאות אלו, עם שהן מעלות לפנינו חומר רב חשיבות לתולדות השומרונים וכתותיהם ולתולדות ארץ-ישראל בכלל, הרי הדמיון והמציאות משמשים בהן בערבוביה. הנתונים, שכרוניקאות אלה מציעות לנו, רבים מהם, ואולי רובם, צריכים אישוש וראיה ממקורות אחרים מהימנים יותר, כדי שיהא אפשר לבנות עליהם את תולדותיה של עדה זו. אף זאת: עצם זיקתו של כל אחד מן החיבורים שנתפרסמו לחבריו בין כצורתו בדפוסים ובין כצורתו בכתב-יד המפוזרים על פני ספריות, לא נתפרשה כלל ועיקר עם הדפסתם של החיבורים. כזה היה מצב המחקר וכזה בערך היה סך כל הידיעות על השומרונים לגבי התקופה הארוכה שמן כיבוש הארץ בידי המוסלמים ואילך, בשעה שבן-צבי קרב למלאכה. זכותו הגדולה היא שנטל על עצמו למלא את החלל הריק, למלא את החסרון הרב. ואמנם עלה הדבר בידו במידה ניכרת, הן על-ידי גילוי ידיעות חדשות על חיי השומרונים והן על-ידי אישושן של הישנות על-פי מקורות נוספים, אותנטיים.

ושלושה היו המקורות ששאב מהם בן-צבי את הידיעות החדשות, וכבר עצם מציאותן של הידיעות הייתה לתרומתו הקיימת בחקר ההיסטוריה של השומרונים:

א. למקור חשוב הייתה לו האפיגרפיה. מן הסתם לא אטעה כשאומר, כי רוב הכתובות השומרונות שנתפרסמו בשני הדורות האחרונים, פירסמן ופירשן לראשונה בן-צבי. קריאת כתובת ישנה שכתבה מטושטש מרוב יושן אינה מלאכה קלה, וכשהכתובת כתובה בארמית של השומרונים עשויה היא להיות קשת הבנה ביותר. לא תמיד עלה בידו לכוון לדברי הכותב, אבל בדרך כלל הצליח להעלות מתוכן ידיעות היסטוריות ולעמתן לנתונים שבכרוניקאות, בין הידועות ובין הנתונות עדיין בכתב-יד, ועל-ידי-כך הושג מהן קורקטיב חשוב לכרונולוגיה של השומרונים.

ב. זכמו האפיגרפיה כך שימשו לו רשימות סופרים בכתב-יד של התורה ושל שאר החיבורים ארמיים, עבריים וערביים מקור לא-אכזב להעשיר את ידיעותינו על חיי השומרונים, מקומות מגוריהם ומקורות פרנסתם. רשימות סופרי שומרונים משני סוגים הן: נגלות ונסתרות. הנגלות הלא הן הקולופונים שבכתב-יד וכיוצא בהם, כידוע גם

תרומתו של יצחק בן-צבי לחקר השומרונים

מחוץ לספרות השומרונים, והנסתרות — אלו התשקילים. פיתחו להם סופרים שומרונים טכניקה מיוחדת להצניע דברים בגוף כתבי-היד של התורה, שלא לעבור על הלאוין של לא תוסיפו ולא תגרעו. על-ידי הבלטת אותיות מסוימות שבמילי התורה בפרשיות מסוימות רשמו הסופרים בתוך כתבי תורתן מה שרשמו. בן-צבי נתמחה כל כך בקריאת התשקילים עד שהיה בנקל מצרף את האותיות למילים ומפענח את הכתוב בהם. והתשקילים מספרים לא רק מיהם כותבי התורות, אלא אף נותנים לנו מגילות יוחסין של סופריהם, מפרטים מקורות מגוריהם וכיוצא בהם, ידיעות ראשוניות על השומרונים, ידיעות שלא נסתרסו על-ידי מעתיקים של כתבי-היד. כבר נקראו ונתפרסמו תשקילים קודם פעולתו של בן-צבי, אבל בן-צבי עסק בהן דרך קבע ושיטה והוסיף רבים על מה שכבר נודע, צירפם ופירשם בחיבורו הידוע "גנזי שמרון".

ג. למקור השלישי הייתה לו מסורת השומרונים שבעל-פה, ולא קדם לו איש בניצולו של מקור זה לצורכי ההיסטוריוגרפיה. "מקור זה — כך כתב בשנת תרצ"ה — חשוב ביותר בשעה שאנו באים לחקור בענייני העדה השומרנית, קיבוץ זה אשר מעולם לא ניתק לגמרי מארץ מולדתו ושמר על המסורת החיה של המאורעות והמקומות שבהם עברו חייו במשך הדורות". מתוך סיפוריהם של זקני העדה וכוהניה היה בן-צבי מלקט מסורות וידיעות על חייהם בעבר ובהווה, ובוודאי הם שסייעוהו בזהי שרידי בתי כנסת שומרונים ומקומות רבים, שלפנים היו השומרונים נחיתים בהם.

מתוך צירוף שלושת המקורות האמורים עלה בידו של בן-צבי לתרום תרומה חשובה בידיעת הכרונולוגיה של השומרונים, ואת עבודתו בתחום זה סיכם במאמרו "יסודות הכרונולוגיה השומרנית" שיצא לאור בשנת תשי"ז, ולחבר את הפרק המקורי ביותר בתוך "ספר השומרונים" שלו והוא: מושבות השומרונים. "ספר השומרונים" הועידו בן-צבי לקהל המשכיל, ולא דווקא לחוקר, אלא שהפרק "מושבות השומרונים", שהוא כולו פרי חקירתו שלו, ואין כמותו בספרי המבוא האחרים לשומרנות, יש לו עמידה בפני עצמה במחקר השומרנות.

בשנים האחרונות עסק בן-צבי בשכלול עבודותיו הראשונות ובהתאמתן למצב המקצועי בימינו. ידוע לי כי עסק בהכנת מהדורה חדשה של "ספר השומרונים" שהייתה עשויה להחזיק שני חלקים, האחד — התיאור והאחר — המקורות, שהתיאור נסמך עליהם במידה רבה. שתי כרוניקאות שכבר פורסמו במאה ה"ט נועדו להתפרסם בו: התולידה על יסוד כל כתבי-יד הידועים, וספר הימים הערבי בתרגום עברי. ההכנות לקראת ההוצאה התקדמו התקדמות ניכרת, ורשאים אנו לקוות שיימצא מי שהוא ראוי ויכול להביא את עיבוד שני המקורות האלה לידי גמר טוב.

עמדתי על חלקו של בן-צבי בעיקר בחקר תולדות השומרונים ומושבותיהם, כי בכך היה בלא ספק עיקר כוחו, אבל אי-אפשר לי שלא לציין כי אף עניינים אחרים שמתחם השומרנות היו קרובים ללבו, ונתן להם מזמנו ומכוחו. הוא ייחד מאמרים לתיאורם של כתבי-יד שומרניים לתורה ("פנחסיה" וכתבי-יד אחרים) ובפירוט עסק בשאלת קדמותו

ז א ב בן - ח י י ם

של כתב־היד לתורה הקרוי "ספר אבישע". בן־צבי היה האיש היחיד, או אחד המעטים שהוראה את "ספר אבישע" בשלמותו — דבר שאין הכוהנים השומרונים מגלים לזרים, אפילו לא לאנשי עדתם. וכשהובאה לפניו לפני מספר שנים תגלית חדשה "ספר יהושע" כתוב בכתב שומרונים, בדקו בן־צבי בדוק היטב ומצאו זיוף ואף גילה את מזיפתו, והוא לא מבני עדת השומרונים. אף הוא הקדיש מאמר לכתב השומרונים, ברם תחום הפילולוגיה היה רחוק מעיסוקו. אף־על־פי־כן גילה עניין רב בעבודותיהם של אחרים בתחום הפילולוגיה ושמח שמחה של אמת על כל התקדמות במקצוע הזה; הוא ביקש לעורר ולקרב למקצוע סטודנטים צעירים ופתח לפני כל מי שרצה לעסוק במקצוע את אוצר כתב־היד שלו, שהוא מן העשירים ביותר שנודמן לי לראות. כמדומה לי אין חיבור שומרונים, שאין כתב־יד ממנו בספרייתו של בן־צבי.

הנשיא בן־צבי זיכרונו לברכה לא רק פעל עצמו ועשה רב להכרת השומרונות ולהפיץ ידיעות עליה אלא אף העשה אחרים ורבה השפעתו על השומרונים, שעוררם והרגילם לאסוף ידיעות ומסורות ולרשמן זיכרון לדורות.

בסיום דבריי אורשה נא לרמוז לעניין אחר, שהיה אף הוא קרוב מאוד לליבו של הנשיא המנוח, כלומר הלשון העברית. כידוע היה בן־צבי מן הלוחמים הפעילים להשרשת הדיבור העברי בפני המוני העם. הוא לא הסתפק במלחמתו הציבורית ללשון, אלא אף הקדיש — כדרכו — כמה עיונים והעלה הצעות מהצעות שונות לתקנתה של העברית בימינו. ובמיוחד שתיים היו השאלות שהעסיקהו כל השנים: קביעת תעתיק לועזי מוסמך לעברית מכוון לצרכי שעתנו ומציג את הלשון העברית כלפי העולם החיצון, וכן הסדרת הכתיב העברי כלפי פנים, שיהא הכתיב נוח ופשוט, ושיהא הקורא העממי רץ בו. במעמדו בבית הנשיא פתחה האקדמיה ללשון את דיוניה בכללי התעתיק, שסוכמו לפני שנים אחדות בהחלטות מחייבות, אף הוא כיבד את האקדמיה ללשון בביקור ובהרצאתו בה על הצורך לתקנת הכתיב. בן־צבי הציע למלא את החסרון באמות הקריאה להבעת התנועות e , a על־ידי הצעה מקורית משלו. לא זכתה הצעתו להד חיובי, כשם שלא זכו הצעות קודמיו, ולא ההצעות שבאו אחריו! אבל חשוב להערכת דמותו של הנשיא לציין את טיב הצעתו. הוא ביקש למלא את החסרון על־ידי סיגול ושילוב של שתי אותיות מן הכתב העברי הקדמון בכתב העברי הנוהג היום. וגם בפרט זה, כבעבודתו בשומרונות ובשאר תחומי פעולתו, משתקפת שאיפתו העזה והנאמנה של הנשיא זיכרונו לברכה לשלב את הישן הנערץ בחדש הנוצר והולך ולמזגם ליחידה אורגנית אחת, כשם שחיו הישן והחדש ממוזגים, שלמים ושלוים בלבם.

מאיר בניהו

יצחק בן-צבי הנשיא

מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

דומה שאין לך אדם כמות הנשיא המנוח שתחומים שונים שעסק בהם, אי-אתה יכול להפרידם, ואין אתה יכול לעמוד על טיבו של האחד בלא השני. למה הדבר דומה? לעיגול שכל שסביבו מצוי במרחק שווה מן המרכז ויוצר אותו.

א

עיסוקו בחקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח נעוץ בראשית חייו. עלייתו לארץ-ישראל מטרה מרכזית אחת היתה לה, שממנה מסתעפים כל מעשיו בתחומים שונים, והיא לקיים מצוות יישובה של ארץ-ישראל, לעובדה ולשומרה. וכיצד היא בניינה? קרא דברי הנביא ודרשם כמין חומר: "והושעתי את הצלעה והנדחה אקבץ ושמתיים תתלה ולשם... בשובי שבותיכם" (צפניה ג, יט—כ). את הארץ יש לבנות ולחדש פני האדמה. אבל יש גם לפענח ספונותיה ולחקור כל אשר נידח ממנה; את בניה שאבדו בארץ אשור ונידחו לארץ מצרים יש להעלות. אבל יש גם לגלות המאור שבהם, את מורשת העבר לצורך העתיד, הישן לצורך החדש ולמזגם.

וכך החל. במסעו הראשון, בשנת תרס"ד, עגנה אנייתו בנמלה של קושטא. מורה-דרך הראה לנוסעים "את שווקיה, מגדליה וכנסיותיה, גשריה וארמנותיה". והוא לא לכך במיוחד נתון היה לבו: "הן זוהי הבירה שבה תלוי גורלה של ארץ-ישראל זה כארבע מאות שנים — אמר אותה שעה — והיא לא רק השער העליון לאימפריה העותמאנית, אלא גם השער לעולי ציון. התעניינתי במיוחד בשכונות היהודיות... האניה... עברה דרך רוב חופי אסיה הקטנה וסוריה ועגנה בכל נמל ונמל... היתה שהות לרדת לכמה שעות ולהסתכל מקרוב בערי אנטוליה וסוריה ולהכיר את מנהגי הארצות ויושביהן. אף אני לא החמצתי שעת כושר לרדת לכל נמל ונמל שבדרכנו: צ'נאק-קלעה (גאליפולי), איזמיר, אדנא, אלכסנדרית וקפריסין. בראש וראשונה תרתי למצוא את היהודים הפזורים בגאליפולי ובאיזמיר, ברודוס ובכיאוס ובכל שאר חופי אנטוליה וסוריה"¹.

תכונה זאת ניכרת מאז בכל מסעותיו. יצא וטייל ברגליו ביישובים חדשים ובמקומות

1 מסעות יצחק בן-צבי, ירושלים תש"כ, עמ' 9—10.

מ א י ר ב נ י ה ו

עתיקים וביקש לראות מה היו פני העבר וכיצד עוטה עתה הארץ פנים חדשות. כבר אז נתגלו בו לא רק דרכו של חוקר מנהגי ישראל, אל גם הארכיאולוג בעתיד וחוקר קורות יישובים עתיקים. בביקורו הראשון הגיע לאזניו שמע החפירות בגור, והוא כתב: "מיד נתעוררה בי התשוקה ללכת ולראות בעיני את העבודות ותוצאותיהן"².

במקום שאתה מוצא שהוא מספר על גילויים ארכיאולוגיים וחיפוש העבר, אתה מוצא התעניינותו הרבה בבעיית יישובו של המקום³. בעל העגלה שדחק בו לסיים ביקורו בגור עורר בו צער: "ואני לא הספקתי לראות ולהתבונן היטב בכל דבר ודבר, ונאלצתי בעל כורחי להיפרד מעל החורבות האלה ולשוב לדרכי". ומיד אתה מוצא בו דמותו של מנהיג, ורוח חדשה נסכה עליו: "מחשבות תוגה התרוצצו בקרבי. הנה תקופה חולפת טמונה באדמה ובאים החוקרים וחופרים שריד אחרי שריד והדביקו שריד אל שריד וחרס אל חרס וקמה התקופה העתיקה והיתה לעינינו — האם לא נצליח להדביק גם שרידי-עם עצם אל עצם עד אשר יקם והיה לגוף אחד, עם חי החולש על גורלו"⁴.

פעמים רבות יצא בשליחויות מדיניות וציוניות ומעולם לא הסיח דעתו מן המחקר וממצבם של היהודים באותם מקומות. בשנת תרפ"ד עשה במצרים בשליחות תנועת הפועלים כדי להיפגש עם נשיא אגודת הפועלים במצרים ולדון עמו בבעיותיה של תנועה זאת. סיים שיחותיו ונתפנה לבדיקת כתבי-היד הקדומים של המקרא, ונתן דעתו על מצבם של יהודי מצרים. בשיחתו עם פני הקהילה שאל: "למה לא יוקם גרעין חלוצי במצרים כמו בדמשק, אלפי יהודים נמקים כאן מעוצר רעה ועוני... מדוע לא נמצאו ביניהם מאות או אלפים שילכו לפתח-תקוה ולשרון?"⁵. בעיראק ובפרס נשא ונתן בשנת תרצ"ה עם ראשי השלטון על מצבם של היהודים בארצותיהם, ושלח ידו לאסוף מלא חופניו חומר על היהודים ומצבם, צילם מקומות עתיקים ואסף תעודות יקרות.

ב

אכן, תחילת מעשיו בארץ-ישראל וכולו בה וכל שחקר את נפוצות העם, לא חקר אלא הקרוב קרוב אליה מבחינת המקום: סוריה והלבנון, בבל ופרס, תורכיה ויוון, וכשם שהקרוב אליו מבחינת המקום קרוב היה אליו יותר, כך הקרוב מבחינת הזמן, אמנם עסק גם בחפירות ארכיאולוגיות ובתקופות קדומות, אבל תחום השנים שהיה קרוב אליו ביותר היו ארבע מאות השנים של השלטון העותמאני.

חיבה יתירה נודעה מן הנשיא המנוח לירושלים שבה עשה רוב שנותיו ולא מש ממנה. ירושלים ששם עלו שבטים, שכן בקרבם והתודע אליהם. ביקש לחקור את השוני ומצא את המאחד והמשותף: "בשום מקום אחר בעולם — כתב לפניי המישים ושתיים שנה, בשנת תרע"א — אין למצוא דמיון לאותה ערבובית הצבעים, הטיפוסים והמלב שים,

2 שם, עמ' 76.

3 וכאומרו בצאתו אל חברון "העבר וההווה משכו את לבנו". שם, עמ' 45.

4 שם, עמ' 77.

5 שם, עמ' 133.

יצחק בן-צבי הנשיא מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

לאותו בילבול הלשונית והמבטאים, שאתה שומע בירושלים על כל צעד ושעל. אכן, זה הוא קיבוץ גלויות אמיתי. אמנם, למבט ראשון, נדמה, שאין שום יחס וקשר בין הטיפוסים השונים הללו, המדברים בשפות זרות ובלתי מובנות בין איש לאחיו... ברם, מאחורי הלבוש החיצוני עוברת כחוט השני הכרה עמוקה של אחוה לאומית. הכרה זאת לא כבתה לא על-ידי סופות השלג שבירכתי-צפון ולא על-ידי סערות תימן. וכאן באה לידי גילוי... הדת היהודית, היא משמשת למחזיקים בה יותר מדת; פרי תרבות לאומית שלימה... עם הכרה באחדות, חוקים ונוהגים חברתיים⁶. מפרייה של התעניינות זאת הוא ספרו "שבטי ישראל בירושלים", שנדפס בשנת תרצ"ו. והשקפה זאת ליוותה את עבודתו הציבור-רית והמדעית כאחד, מאז ועד ימיו האחרונים ממש.

מאמריו ומחקריו, על כל פנים רובם הגדול, פניהם היו כלפי העם. ניסה להשתית דבריו על מקורות, לחקור ולחדש, אבל מטרתו היתה חינוכית והסברתית וכתב בלשון פשוטה ומובנת כדי שיהיו דבריו נחלת הכלל. לפיכך, פורסמו רובי מאמריו בעתונים, בשבועונים ובירחונים שיד כל אדם משיגה אותם.

בתחום חקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח בתקופה העותמאנית, היה עיקר עיסוקו ביישור בים העתיקים. תר בספרי נוסעים רבים ועיין במקורות עתיקים למצוא ידיעות על פלאחים עובדי-אדמה יהודים. צירף פרט לפרט וקו לקו והביא ראשונה בפני החוקרים חומר עשיר שדלה מספרות השאלות והתשובות ומתעודות שבכתבי-יד, על היישוב היהודי הקדום בכפר פקיעין ובשפרעם, בכפר יאסיף ובשאר הכפרים שסביבות צפת; מירון וביריא, עין זיתון וגוש חלב, וכן בלבנון ובסוריה; חצביה, דיר אלקמר וג'ובאר. ואף משחקר את היישוב בערים עסק בעיקר בנדחות: עזה, שכם ועכו, יפו ורמלה, שהחוקרים לא הירבו לעסוק בהן. במקומות אלה גבה עדויות ורשם מסורות וידיעות מפי שרידי התושבים הקדומים⁷.

מחקריו אלה לא באו אלא כדי להוכיח, ש"לא תמו מן הארץ שרידי עבר חיים. במשך תקופה ארוכה, אשר האריכה ימים לא פחות מתקופת בית שני בכללותה, המשיכה האומה לטוות ולארוג את חוטי-חייה, כשמאות ואלפים מבניה יושבים על אדמתם ועוסקים בראש וראשונה בחקלאות"⁸. דבריו אלה כתב שעה שהיישובים החקלאיים החדשים בארץ-ישראל היו בסימן של התעצמות, וכמבקש היה להזהיר לבל יישכחו המקומות העתיקים ולבל יפריד החדש בינו לבין הישן, ומשום עתיקותם עשה רבות לחידוש יישובם.

ג

מאמריו על יהודי המזרח, אף הם בבחינה זאת ונכתבו שעה שהחלו הגלויות נעקרות

6 שם, עמ' 20.

7 ראה מאמריו: פלחים יהודיים בסביבות ירושלים במאה ה"ח. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כרך יד, תש"ח, עמ' 25-29; מכפרי הגליל העליון. ספר דינבורג, תש"ט, עמ' 289-309 (אגרות ותעודות מכתבי-יד, משנת המגיפה תקע"ג); מסתעריים — השכבה הקדומה ביישוב. הכנוס העולמי למדעי היהדות, קיץ תש"ו, ירושלים תשי"ב, עמ' 417-421.

8 הקדמה לספרו שאר ישוב, תרצ"ו.

מ א י ר ב נ י ה ו

ממקומן ונקבעות במדינת ישראל. דברים שכתב לפני כן, עיקרם דברי־מסע ורשמים או מקורות ומחקרים. עתה החל בכתיבת סקירות היסטוריות על קהילות אלו, ניתוח מצבם בדורות האחרונים ומקומם במדינת ישראל. משנת תש"י ועד שנת תשי"ג כתב על יהודי תימן וצפון אפריקה, פרס ובוכארה, כורדיסטאן ואפגניסטאן, גרוזיה וקוקאז, וסקירות כלליות על עדות המזרח בישראל. תצויין בייחוד מסתו הגדולה "גולת ישמעאל ובנין ישראל", שבה קרע חלון להכרת גלויות אלו ובעיית התערותם בחיי המדינה.

ראוי שנביא קטע מדבריו: "יהודי המזרח יהיו את רובו של המיליון השני של הישוב... הראשונים קובעים במידה גדולה את אופייה של המדינה ואת אופייה של האוכלוסיה אשר תבא אחריהם... שני המליונים הראשונים שלנו [הם] אב־בנין לדורות הבאים, אשר יקבעו את אופיים של הדורות, — זהו הישוב הנמצא כעת בארץ, ואתם המיליון של העולים העתידיים לבא מארצות המזרח ואלה שיבואו אחריהם מגלויות 'אדום', ומשום זה בלבד אנו חייבים... להכיר לדעת מי הם אלה שבטי ישראל הרחוקים... לחנכם ולהכשירם לחלוציות לקראת אותו תפקיד אחראי המוטל עליהם, ולעזור בכל האמצעים אשר בידינו לקליטתם ולהשתלבותם בתוך האומה המתחדשת. חובה זו נובעת לא רק מאהבת אדם ומאהבת־ישראל, אלא גם מתוך האינטרסים הלאומיים המשותפים להם ולנו ולכלל האומה"⁹. וכאן אתה מוצא את אהבתו הנאמנה לעמו. שיתופם של בני גלויות אלו על־ידי חינוכם והשכלתם ולא פולחן לריבוי מספרי, שיכול הוא מיעוט, אף לא מס לנחלשות; ששיטות אלו גורמות רעה להם ולמדינה.

איסוף מאמריו אלה היה צורך השעה. ואכן ערב עלותו לשבת על כס הנשיאות בשנת תשי"ג, הופיע ספרו נדחי ישראל, שאם כי אין הוא החשוב שבספריו המדעיים, הפך לנפוץ שבהם וכבר יצאו שלוש מהדורות בעברית, שתי מהדורות באנגלית ובספרדית, ותורגם גם ללשונות צרפתית, איטלקית, דנית ואידיש. מורים ומרצים, סופרים ועתונאים הופכים בו ולמדים ממנו.

ד

נפנה עתה לעבודותיו שבתחום המדע ולמכון שלו שיסד והקים. משקמה מדינת ישראל וגלויות המזרח החלו מתחסלות, שוב לא הוטלה עליו אותה משרה שהעמידה אותו במרכז חיי היישוב. ישיבתו בכנסת הראשונה לא חייבה מיצוי כל זמנו. עתה הגיעה שעתו של הצד השני שבאישיותו לגבור, והפך מאיש מדינה העומד בראש הציבור ליושב בהיכל המדע. מילה נזרקה מפיו ונוסד המכון לחקר קהילות ישראל במזרח ליד האוניברסיטה העברית. במאמרו הראשון על המכון הגדיר מהותו של זה: "להציל מכליון את נכסי הרוח של היהודים במזרח התיכון ולעורר ולעודד את חקר קורותיהם

9 מאסף דבר, תשי"א. חזר ונדפס בחוברת מיוחדת בהוצאת מרכז לתרבות והסברה של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ־ישראל. נכלל גם בספרו "נדחי ישראל".
10 נדחי ישראל, עמ' 16.

יצחק בן-צבי הנשיא מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

ותרבותם". תוך כדי דיבורו זה רמז גם על מטרה מעשית: "עם היסול גלויות שלמות... נראית עמידתם של עולי גולה אלה דלים וריקים, ללא אוצרות רוח וללא נכסים חמריים. קשיי הגלות ותנאי חיים מרים הם שהעיבו את קלסתר פניה המאירים של יהדות זאת. ויהיו בניה כחגבים בעיניהם הם, וכן היו בעיני אחיהם. ולכן חקר קורותיה של יהדות זו הוא לא רק שילומו של חוב כלפי העבר, אלא גם גורם חשוב לקידום המשימה... לאחד את שבטי ישראל... על גולת אדום, זו ששכנה בארצות נוצרים, להכיר לדעת את קורותיה וללמוד את ערכיה של אחותה — היהדות בארצות המזרח. ועל גולת ישמעאל לרכוש לעצמה את נכסי הרוח שאגרו וצברו יהודי אירופה ואמריקה בימי גלותם בארצות הצפון. מטרת המכון היא לעודד מחקר זה, כדי לעשות את הערכים של השבטים הבודדים בישראל לנחלת העם כולו"¹¹.

לכאורה דבר והיפוכו. מחקר ומדע טהור ושאלות אקטואליות. איש שמקר חיתו ועיסוקו עבודה מדינית וציבורית וראש מכון. אכן, לא מעט ספיקות היו בלב רבים שחרדו לטישטוש תחומין, לתערובת מין שאינו במינו. לא יצאו שנים אחדות והוסרו הספיקות וארבע שנים אחר ייסודו הפך המכון, בשנת תשי"ג, לחלק מחלקיה של האוניברסיטה העברית.

תכנית שראשיתה מצער, גביית עדויות ומסורות מפי עולים, הפכה אחרי זמן קצר, שלב אחרי שלב, לרבת אנפין, שאלה היו תוצאותיה; בדיקת אוצרות כתבי-היד שבאוספים הגדולים בעולם, וכן ספרי-דפוס נדירים, תצלומים ורישומים; איסוף היצירה של יהדות המזרח וספרות המחקר עליה, ואחר-כך המחקר עצמו במכון והפירסומים: ספרי קהילות ומונוגרפיות על אישים; מקורות מקיפים בעלי ערך היסטורי, וספרי שימוש וביבליוגראפיה; חקר הכיתות, כגון מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית (ספר שזר) והלכסיקון "בני מקרא"; מחקר הלאדינו ומילון מדעי לאדינו-עברי קאשטיליאני. וראש לכל ספר השנה ספונות.

ה

עם הקמתו של המכון בא מפנה מסויים בעבודתו המחקרית של הנשיא המנוח, שמעתה רבתה והסתעפה. אמנם, עבודות גדולות עשה גם קודם לכן: טקסטים חשובים על ארץ-ישראל ההדיר על-פי כתבי-יד ומהדורות ראשונות, בעיקר ספרי מסעות שחיבה יתירה נודעה להם ממנו, הן כנוסע והן כחוקר ארץ-ישראל. עולה על כולם מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, שהיה ידוע בשם האלמוני משנת רפ"ב. מר בן-צבי גילה שאינו אלא ר' משה באסולה, מן המיוחדים שבחכמי איטליה שבשנת שי"ח הסכים להדפסת ספר הזוהר, והכין מהדורה שלימה על-פי כתבי-יד בדאתב¹². ספר זה הוא המקור העברי החשוב ביותר על ארץ-ישראל בתקופה הסמוכה אחרי הכיבוש התורכי.

בגנוזי המכון נצטברו כתבי-יד ותעודות רבים. ראש המכון עיבד הרבה תעודות

11 מכון בן-צבי, מחקרים ופעולות, א, תשי"ג, עמ' 1-3.

12 הוצאת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תרצ"ח.

מ א י ר ב נ י ה ו

ופירסמם בעיקר בספר השנה של המכון וכן בספרי יובל וזכרון חשובים. מהם ייזכרו תעודות על פקיעין ועל רמלה ויפו; פירסם אגרות שנשלחו למשה מונטיפיורי ושורה של מחקרים, חמשה במספר, על שלוחי ארץ-ישראל במאתיים וחמישים השנים האחרונות, ביחוד לאיטליה. כשישים תעודות על השליחות הדפיס, וחקר על-פיהן לא רק מצבו של היישוב, אלא גם דרך סיבובם של השלוחים ומעשיהם, מה היה חלקן של הקהילות בהזקת היישוב, ומה יוצאות תעודות אלו ללמד על אותן קהילות בגולה ועל דמות קלסתר פניהם של רבניהן ופרנסיהן.

אולם הגולה למפעלו המדעי הוא הספר "ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני". ספר זה הוא ראשון מסוגו, הוא מקיף תקופה חשובה שקדמה לצינות ולמדינת ישראל, שנמשכה ארבע מאות שנה (רע"ז—תרע"ז, 1517—1917). והוא חוליה אחרונה החסרה בטבעת של הספרים המקיפים את תולדותינו מראשיתם עד סמוך לתקופתנו. המקורות מפוזרים על שבעה ימים: תעודות תורכיות וערביות, ספרי מסע בשפות שונות, וביחוד ספרות השאלות והתשובות וספרי הדרוש והמוסר. לקיטת החומר ועיבודו אינם מן הקלות. לקויות היו ביחוד הידיעות על חיי הכלכלה והחברה. בספר זה אתה מוצא כל שחסר, על המשטר שהתורכים כוננו בארץ-ישראל, אירגון הצבא והמיסים, ערכאות השיפוט של השררה והדת המוסלמית ומשטר הקאפיטולאציות בהתפתחותן ההיסטורית. ואין צריך לומר שהספר דן בהרחבה גם בבעיות הרוח, היצירה הספרותית, תנועות התשובה והמשיחיות, העלייות לארץ-ישראל והקשרים עם קהילות הגולה.

נאמן הוא למחקר, אין בו רחשי-לב ואינו בא לפרש מאורעות ומעשים באורה של תקופת הצינות והקוממיות. אדרבה, הפסיק את מחקרו על סף תקופת חיבת ציון, שפרשה מיוחדת לעצמה היא. אבל הוא, אשר בעיית עמו והדור היו בראש מחשבותיו, מצא מקום במבוא לרמוז על לקחה של התקופה שעסק במחקרה. לומר לך אם כל שבא בדוריני הוא מפנה גדול ומהפכה חדשה, הריהו נמשך ורצוף עם מה שקדם לימינו. ולשם קשירת הקמתה של מדינת ישראל עם התמונה ההיסטורית ששירטט, הוצרך בפרק האחרון לשנות את הנימה, הוא חוזר למקור נשמתו והרגשתו, חורג מן התחום של תיאור היסטורי, ומסיים בהערכת דבריהם של החולמים לפני מאה שנה: "קם החזון ויהי למציאות ומדינת ישראל עומדת איתנים על משמרתה...".¹³

1

בתקופה זו, הירבה לפרסם גם מקורות חשובים על יהודי המזרח, ובייחוד על פרס וכור-

13 ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 416. כאמור, ביקש הנשיא המנוח לעשות חיבורו זה מדעי, אבל זכה שגם ספר זה ייעשה בו שימוש לצורך חינוך הדור הצעיר. קיצורו של הספר יצא בהוצאת המטה הכללי של צה"ל וזכה על-ידי כך להיות נפוץ ביותר. אף שמח לשמוע בערוב ימיו על חכנית שנידונה במשרד החינוך להדיר את הקיצור, כדי שישמש ספר לימוד בבתי-הספר.

יצחק בן-צבי הנשיא מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

דיסטאן¹⁴, ובהם נדפסו אגרות מקהילות שלא היו בידינו ידיעות כלשהן עליהן. ויפה הבהיר, שמחוייבים אנו לחטט היטב במקורות ולהסתמך על ידיעות שאם היו מקהילות אחרות ספק אם היינו מיחסים להן חשיבות, שכן המעט שבהן יכול ללמדנו הרבה כלפי יהדות זאת.

מתוך שנקשר לקהילות אבודות ולנושאים נידחים, נתקרב לחקר הכיתות. כבר דובר על השומרונים שהיה אב לחוקרי תולדותיהם בישראל ואסף באוספו כתבי-יד ומחקרים רבים עליהם. עם הקראים והשבתאים נפגש בימי לימודיו בקושטא ואחר-כך בביקוריו השונים בתורכיה. הוא אשר הביא לראשונה את כתבי-היד של השירות והתשבחות של הדונמה הכתובים לאדינו והדפיס חלק מהם בתרגומו של מר משה אטיאס ובפירושו של פרופ' גרשם שלום, והקדים לספר מחקר על הכיתות השונות של הדונמה, ותא היה הראשון שפירסם בספר היובל לשניאור זלמן שזר, חיבור מכיתתו של ברוכיה, היא הכת הקיצונית והניהליסטית ביותר בשבתאות, שבשנת תע"ז (1716), נתעלה לדעת מאמיניו לדרגת "המשיח" עצמו. חיבור זה בא לפרש בדרך הקבלה של ברוכיה את יסודותיה של האמונה השבתאית כפי שהותוותה על-ידו¹⁵.

לעומת כיתות נידחות, אהב הנשיא המנוח לעסוק בתופעה שהוא קרא לה "ממלכתיות ישראלית בגולה". למן השנים הראשונות לעיסוקו במחקר היסטורי כתב את מאמריו על מחימר היהודי מלך יוטה ועל צאצאי יהודי חיבר¹⁶, אחר-כך עסק גם בשאלת הכוזרים ויהדות חורום (תשי"ב) וסיכם ידיעות רבות במחקרו "לא יסור שבט מיהודה" (מאסף דבר, תש"ט¹⁷). מכאן גמל בלבו הרעיון להפוך בקדמות יישובם של שבטי ישראל בערב ופרש, במאמרו בספר גריקס, יריעה רחבה של קורות יישובם של יהודי ערב במדבר מן המאה השישית לפני הספירה ועד המאה השישית לאחריה, הכל על יסוד בדיקה וניתוח מחדש של פסוקים באיוב ובדברי-הימים, מסורות תלמודיות, ממצאים ארכיאולוגיים וכתבות ערביות שנתגלו במדבר ערב וכן על-פי חקר השמות. הוא מסיק שברחבי חצי האי-הערבי היו מדינות שמלכים ושליטים יהודים עמדו בראשן, מראשיתה של המאה השלישית ועד הרבע הראשון של המאה השישית.

ז

עניין רב היה לו ב"כתרי התורה", הם כתבי-יד עתיקים של המקרא. בשנת תרע"ט ביקר בכפר ג'ובר הסמוך לדמשק ומצא שם 'כתר' קדמון שלם שנכתב בשנת חמשת אלפים

14 כגון: עלילות דם וגזירות שמד בפרס במאה ה"ט. ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 100—108; מקורות לתולדות יהודי פרס, ספונות, ספר ב, תשי"ה, עמ' קצ—ריג; תעודות לתולדות יהודי פרס בימי השאח נאצר אל-דין. ספר מנחה לאברהם, ליובלו של מר אברהם אלמאליח, ירושלים תש"כ, עמ' 1—11; אגרות מכורדיסטאן מן המאות ה"ח והי"ט. סיני, כרך כח, תשי"א, עמ' פט—קב.

15 קונטרס בקבלה שבתאית מחוגו של ברוכיה. ספר שזר, הוצאת מכון בן-צבי, תש"כ, עמ' שמט—שצד.

16 בשנות תרפ"ה, תרצ"ב, ת"ש.

17 לקדמות יישובם של שבטי-ישראל בערב. ארץ-ישראל, ספר ו, תשכ"א, עמ' 130—148.

מ א י ר ב נ י ה ו

ושתים עשרה ליצירה (1252) ותיארו בספרו¹⁸. אף הוא בדק את 'מקדשיה' הירושלמי, הוא כתב-היד הקדום של התנ"ך שהיה שמור בבית הכנסת הקראי בירושלים ונכתב כנראה בספרד על-ידי סופר רבני בשנת שמונים ושתים לאלף השישי; את שני 'כתרי התורה' שבבית הכנסת הקראי בקושטא וחמשה שבמצרים¹⁹. רובם של 'כתרי תורה' אלה נכתבו בספרד בידי סופרים שלא מכת הקראים, הקדום שבהם הוא ה'כתר' שבבית הכנסת העתיק שבמצרים ונכתב בידי קראי בשנת ד"א תשפ"ח (1028).

נתגלגלה זכות על-ידי הנשיא המנוח, ולא זו בלבד שרשם רשימותיהם של ה'כתרים' ותיארם, אלא שעלתה בידו לגאול ולהציל כמה מהם למוסדות האוניברסיטה העברית. אותו 'כתר' שהיה בירושלים, נשדד בימי מלחמת העצמאות על-ידי הערבים ונמכר לסוחר עתיקות בשוודיה. בעמל רב הצליח לפדותו ולהחזירו לירושלים והוא עתה ברשות בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימנו 4°780). לא עברו שנים אחדות ובהש-תדלותו נרכש אשתקד גם ה'כתר' השלם והנאה משנת ה' אלפים ועשרים שהיה בדמשק ונתגלגל לאנגליה (סימנו 4°790)²⁰.

ברם, אחת משאיפותיו הגדולות שזכה להגשימה, הוא גאולתו של 'כתר התורה' שניקדו ומיסרו בעצם ידו אהרן בן אשר. כתב-יד זה הוא הקדום והחשוב ביותר מכל כתב-היד של כתב-היד הקודש שבעולם. כבר בעת ביקורו בחלב בשנת תרצ"ה כתב שנמשך למקום זה במיוחד בשל "ספר כתר התורה של בן אשר השמור בבית הכנסת הישן"²¹. מיום ייסודו של המכון שקד הנשיא המנוח על פעולת הצלתו. ואכן זכה ש'כתר' זה הוא היום כ"י מכון בן-צבי מס' 1. בראיות ברורות הוכיח שהוא כתב-היד המקורי של בן-אשר שהרמב"ם סמך עליו, ופירסם את מחקרו עליו²².

!!

לא מנית כרוכל מאמריו ומחקריו של הנשיא המנוח. רשימת הפירסומים שלו שנכנסים לתחום המדע יש בה כארבע מאות ערכים²³. הנושאים הם רבים ומגוונים ורק קצתם נזכרו כאן. אם ניתן את הדעת על כך, שהדברים נכתבו בידי אדם שבחייו הארוכים נשא על שכמו משרות אחראיות ביותר, הרי נופתע מפעילותו הרבה והענפה בתחומי הרוח. וודאי שאם היה מייחד עצמו רק במחקר ובתחום אחד שלו, היו הדברים יוצאים יותר מתוקנים ושלמים.

18 כתבי בן-צבי, ג, עמ' 126—129.

19 "מקדשיה" הירושלמי וכתרי-תורה שבבתי-הכנסת הקראיים בקושטא ובמצרים. קרית ספר, כרך לב, תשי"ז, עמ' 366—374.

20 ראה: יששכר יואל, 'כתר' משנת ה' אלפים ושבע לבה"ע. קרית ספר, כרך לה, תשכ"ג, עמ' 122—132.

21 מסעות, עמ' 136.

22 'כתר התורה' של בן-אשר שנכתב בארץ-ישראל. סיני, כרך מג, תשי"ח = קובץ 'עלי עשור' בעריכת הרב י"ל הכהן מימון ז"ל, עמ' ה—יג. חזר ונדפס בעברית ובאנגלית בקובץ מחקרים ב'כתרי בן-אשר, הוצאת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"כ, עמ' א—ט.

23 ראה: כתבי יצחק בן-צבי, להלן בספר זה.

יצחק בן-צבי הנשיא מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

אבל העם היה מתקפח. לא היתה נוצרת אותה השפעת גומלין ואותה מוזיגה של המנהיג ואיש הרוח, של החוקר ואיש המדינה שנתברך העם בנשיאותו.

תמה אני אם נמצא כמותו אדם אשר השכיל להאיר עיני הציבור הרחב ועיני מנהיגי העם כאחד בתחום בעייות המדינה והעם, בניינה של ארץ-ישראל וקיבוץ הגלויות והחינוך, לא רק מבחינת הבנת צורכי ההווה אלא גם מתוך הבנת העבר, והביא לידיעת הציבור הרחב עניינים שהיו סגורים בתחום צר של אנשי מדע וספר.

וכיוון שידע שאין לך אדם שיכול לעשות הכל והבין שצריך להיעשות, ביקש לשתף אחרים בעשייה. לשם כך פתח שערי מכונו בפני כל שראוי לעבודה מדעית, ומעולם לא יצא אדם וידיו ריקניות. נתקיימו בו דברי רבי ישמעאל ששנינו במסכת אבות: "הלומד על מנת לעשות מספיקין בידו ללמוד וללמד לשמור ולעשות" (אבות ד, ה).

שטח מחקר שכמעט כולו חדש נבנה והוקם במכון ברוב מאמץ ובמיעוט אמצעים. רם-המשרה ורבי-השנים עשה עם צעירים שלא התנכרו במעלליהם ולא ראה בכך פחיתות כבוד. אדרבה, סבר שיש לתת להם לגדול מתוך עצמם ועל-פי דרכם. ועם זאת ידע כיצד לשמור על חומר תוסס שייעשה יין ולא יחמיץ. עינו היתה רואה וכאילו אינה רואה, ולדיבורו, לקול דממה דקה שלו, ויותר ממנו לשתיקתו שהיתה ממללא טפי מכל דיבורא, היו משמעויות הרבה. ואשרי שהשכיל להבין זאת.

ירושה גדולה הוריש הנשיא המנוח למכון שלו, לא ירושה חומרית אלא רוחנית. אוירה טובה ורוח של יצירה ועשייה. יברך ה' אותנו שנהיה ראויים לשמור על פקדון יקר זה ולהגדיל תורה ולהאדירה.

פירסומי יצחק בן-צבי

שבתחום חקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח

לכתביו של יצחק בן-צבי ז"ל נעשו רשימות ביבליוגראפיות שונות למן יובלו השישים, בשנת תש"ה, ועד לשנתו האחרונה. מהן שהן כוללות פירסומים מדעיים בלבד ומהן שהן כוללות כל שכתב. רשימות אחדות נכתבו לפי סדר הזמנים ואחרות לפי הנושאים השונים שעסק בהן (ר' הביבליוגראפיה בסוף רשימה זו).

פירסומם של מאמרים באכסנויות רבות, לא רק בקובצי מדע, אלא גם בעתונים ושבועונים, בשפות שונות ובמדינות שונות, וכן עיבודם של מאמרים בצורות שונות, מן ההכרח שיקשו על רישום מדוייק ויגרמו לליקויים. לא תמיד ניתן היה להשיגם, ומשום כך נרשמו כמה ערכים שלא בדייקנות. אף לא תמיד ניתנה הדעת על שייכותם של המאמרים והיחס ביניהם. רשימה זאת אינה מקיפה אלא כל שבתחום עבודתו של מכון בן צבי. כדי להקל על החוקר חולקה לשני חלקים, חלק ראשון על ארץ-ישראל, וחלק שני על קהילות ישראל במזרח, ואף חלקים אלה חולקו למדורים-מדורים וסודרו בסדר הזמנים. תרגומים, השלמות ועיבודים שונים הובאו במרוכז, אף אם נדפסו שלא בזמן אחד, כדי להקל על המעיין. ספרים הובאו בראש כל מדור. כל ערך נבדק במקור. ספרים צויינו בכוכב לפניהם ובסופם נרשמו בקורות נבחרות. כן נרשם אם נעשה תדפיס מן המאמר.

רשימה זו סודרה במכון בן-צבי וסייע בבדיקתה מר אברהם הטל.

[א]

ארץ-ישראל

1. ישובים בא"י ובשכנותיה

תרגום המהדורה המקוצרת:
Eretz Israel Under Ottoman Rule, 1517—
1917, by Itzhak Ben-Zvi, in: *The Jews,
Their History, Culture and Religion*,
Edited by Louis Finkelstein, New-York,
1960, pp. 602—688.

סיכום החלק המקוצר על ירושלים בשם:
ירושלים בימי השלטון העותמאני (במאות הט"ז
והי"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח),
בספר "יהודה וירושלים", הכינוס הארצי

[1] * ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון
העותמאני: ירושלים, מוסד ביאליק, תשט"ו.
כג, 478 עמ', 3 מסות, [50] לוחות-תמונות.
[מספר מצומצם של טפסים נדפס על גיר מיוחד,
מהדורה שניה, בשיתוף עם "מעריב", תשכ"ג.
מהדורה מקוצרת: תולדות ארץ-ישראל,
היישוב בתקופה העותמאנית. הוצאת מטכל/
קצין חינוך ראשי, ענף השכלה, תשי"ט, 162 +
[2] עמ'.

[כח]

פִּירוּסוּמֵי יִצְחָק בֶּן־צְבִי

רמלה, עתלית - שמה ועתיקותיה, גולס. נספחות: ספר גלילות ארץ-ישראל, סימני כתבי הקברות לר' יעקב מפרישי, עדות ביהוסף, לקביעת זמן הקינה "קברי אבות". [הופיעו לפני כן במקומות שונים].

[4] הישוב היהודי בכפר פקיעין: קונטרס, כרך ה-ו, תרפ"ב, גליונות קי' (עמ' 9-14), קיא (עמ' 11-14), קיב (עמ' 22-25), קטו (עמ' 25-28), קיז (עמ' 24-29). יצא בחוברת מיוחדת בהוצאת "אחדות העבודה", תל-אביב תרפ"ב, 31 עמ' (עם תמונות). נכלל בהוספות ובתיקונים בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 15-40.

תרגום:

(א) א' שבט "וייע" אידען אנדעקט אין פאלעס-טינער דערפער: דער טאג, ניר-זורק, 25 יולי 1926.

(ב) די אידישע "אראבער" אין פקיעין: שם, 26 יולי 1926.

(ג) ווייטערע בילדער פון אידישע פאלאכען: שם, 27 יולי 1926.

עיבודים שונים:

(א) הפלחים היהודים בכפר פקיעין: דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ב, גל' יא (תס), כו כסלו תרפ"ז, עמ' 7-8.

(ב) לתולדות הישוב היהודי בפקיעין: העולם, שנה יז, תר"צ, גל' נב, עמ' 1021-1023.

(ג) פקיעין (הערות ולמאמרו של גבריאל נקבלי): במעלה, גל' 11 (לט), כח באייר תרצ"ב.

(ד) יהודי פקיעין: הבקר, גל' 763, ד אייר תרצ"ח.

(ה) הישוב היהודי בפקיעין: ספר הגליל, רשימות, סיפורים ושירים כינסו וערכו אפרים ומנחם תלמי, תל-אביב, עמיחי, תשט"ו, עמ' 224-225.

(ו) פקיעין, מסעות יצחק בן-צבי, עמ' 92-96. עיין גם מס' 35-6.

[5] לקוטים: א. מפשטה; ב. לישוב בפקיעין: ספר השנה של ארץ-ישראל, תל-אביב, שנה ב-ג, תרפ"ו, עמ' 49-52.

נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 199-201 [מפשטה. החלק על פקיעין שולב שם, עמ' 20].

[6] לקדמות הישוב העברי בכפר פקיעין: העולם, שנה טו, תרפ"ז, גל' ו, ז, ח, עמ' 117-119, 136-138, 158-159.

השנים-עשר לידעת הארץ, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, תשי"ז, עמ' 110-129. יש גם תדפיס.

כנ"ל על צפת, בשם: לתולדות צפת היהודית במאה הטי"ז. ידיעות, שנה כג, תשי"ט, עמ' 81-87. ביקורות נבחרות:

(א) ש' גרוס: תולדות הישוב בתקופה העותומאנית, ניה, הארץ, 7 באוקטובר 1955.

(ב) ב' שוחטמן: קרית ספר, כרך לא, תשט"ז, עמ' 31-33.

(ג) S.W. Baron: *Middle-Eastern Affairs*, August-September 1956, pp. 302-303.

(ד) מיכאל איש-שלום: יישובה של ארץ-ישראל, אל, בחינות, מס' 11, תשי"ז, עמ' 72-80.

(ה) דוד תמר: הישוב בתקופה העותומאנית, מולד, כרך טז, חוב' 125-126, טבת תשי"ט, עמ' 732-736. קיצורו נדפס קודם לכן ב"משא", תוספת ספרותית לעיתון "למרחב", 29 ביולי 1955.

(ו) J.L. Lacave: *Sefarad*, Año 23, 1963, pp. 157-158.

[2]* שאר ישוב: מאמרים, פרקים בדברי ימי הישוב העברי בארץ ישראל ובחקר המולדת. תל-אביב, דבר, תרפ"ז, 192 עמ'. מהדורה מורחבת, ר' מס' 3.

ביקורות ורשמו בכתבי בן-צבי, ב, עמ' [85]. על שאר-הישוב (תשובה למבקר): דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' טו (תשצט), כ טבת תרפ"ח; גל' יז (תתיא), השבט תרפ"ח. תשובה להערה [מאת יוסף ברסלבסקי, שם, כג חשוון תרפ"ח]: דבר, שם, גל' כו (תתעד), כג ניסן תרפ"ח.

[3]* כתבי יצחק בן-צבי:

כרך ב, שאר ישוב, חלק א, תל-אביב, "מצפה", תרצ"ז, 233 עמ'.

כרך ג, שאר ישוב, חלק ב, שם, תרצ"ו, 263 עמ'. מאמרים על ישובים קדומים בארץ-ישראל ושכנותיה: א - 1. פקיעין; 2. שפרעם; 3. כפר יסיף; 4. סביבותיה הקרובות של צפת; 5. גוש-חלב וסביבותיה; 6. כפר עלמא וסביבותיה; 7. פרוד וכפר חנניה; 8. רמת נפתלי. ב - אילת, בדול, תל-ערד, בהרי חברון, יוטה, יהודים בקרב הדרוזים, דיר-אלקמר, הצביה, ספנתא, קדמוניות היהודים בגיזר, תדיף, לתולדות היהודים בעזה, היהודים בשכם, צפת, טבריא, מפשטה, כפר כבול, צפורי אחר התלמוד, כפר מגדי, נעים, קיסריין,

פירסומי יצחק בן-צבי

- נדפס שנית: לקדמותה של פקיעין. דבר, מוסף לשבתות ולמועדים, כרך ג, גל' לד (תחק), כ סיון תרפ"ח. נכלל בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 41-61.
- [7] לתולדות היהודים בעזה: ספר השנה של יהודי ארץ-ישראל, תל-אביב, שנה א, תרפ"ג, עמ' 111-113.
- נדפס שנית: העולם, שנה טו, תרפ"ז, גל' כט, עמ' 567-568; גל' ל, עמ' 586-587; גל' לא, עמ' 606-608.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 135-153. עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 45-49.
- [8] לתולדות הישוב היהודי בכפר יוסף: ציון, ספר א, תרפ"ז, עמ' 57-70. יש גם תדפיס. השלמה: הערה למאמר על כפר יוסף. ציון, ספר ב, תרפ"ז, עמ' 174.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 109-133. עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 98-99.
- הרגום: Historical Survey of the Jewish Settlement in Kefar-Yasif. *The Journal of the Palestine Oriental Society*, Volume V, 1925, pp. 204-217.
- [9] שפרעם וכבול: ספר השנה של ארץ-ישראל, תל-אביב, שנה ב-ג, תרפ"ז, עמ' 87-96.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 89-97 [שפרעם]; ג, עמ' 202-206 [כפר כבול]. הפרק על שפרעם עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 97-98.
- [10] לתולדות הישוב היהודי בשפרעם: העולם, שנה יח, תרצ"א, גל' מז, עמ' 941-943. נכלל בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 98-103.
- [11] יהודי דיר-אלקמר: ציון, ספר ב, תרפ"ז, עמ' 76-79. יש גם תדפיס.
- [12] בדיר אל-קמר: דבר, שנה ד, גל' 1014, יד תשרי תרפ"ט.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 107-114. עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 144-149.
- [13] לקוטים: א. דיר אלקמר; ב. לקביעת זמנה של הקינה "קברי אבות"; ג. כפר יוסף; ד. הוספה למאמר על יהודי דיר אל-קמר. ציון, ספר ד, תרצ"ב, עמ' 142-154. יש גם תדפיס.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ג, א - עמ' 102-104; 98-102. התוספת, בעמ' 105-107; ב - שם, 250-252; ג - תיקונים שהוכנסו בספרו, בפרק על כפר יוסף.
- [14] חצביה (מתוך שיחה עם סלים חצבני): ציון, ידיעות החברה העברית להיסטוריה ואתנוגרפיה, שנה א, גל' א, תרצ"ב, עמ' 7-9. נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 115-117. לישובה של חצביה: דבר, ח אב תרצ"ח.
- [15] היהודים בקרב הדרוזים בלבנון: תרביץ, כרך ג, תרצ"ב, עמ' 436-451. יש גם תדפיס. נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 73-97.
- [16] היהודים בשכם: החרות, שנה א, גל' א, יד תשרי תרצ"ג.
- נדפס שנית: תקופתנו, לונדון, תרצ"ג, עמ' 491-497.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 154-162.
- [17] טבריה: דבר, שנה ט, גל' 2614, ד טבת תרצ"ד; גל' 2615, ו טבת. נכלל בכתבי בן-צבי, כרך ג, עמ' 189-196.
- [18] צפת: דבר, גל' 2648, טו שבט תרצ"ד. נדפס שנית: ההד, שנה יב, חוב' ח, אייר תרצ"ז, עמ' כו-כח.
- נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 181-188. תורגם בידי משה קטן *Evidences*, No. 31, Mars-Avril 1953, pp. 10-14.
- [19] צור וצדון: ישובן היהודי לפני מאה שנה: העולם, שנה כו, תרצ"ח, גל' כד, עמ' 459-460.
- [20] התישבות בכפר ג'רמק: דבר, גל' 3890, ו אדר ב תרצ"ח. ר' גם מס' 3.
- [21] האם היתה התישבות יהודית בארטס?: דבר, שנה יד, גל' 3962, ד סיון תרצ"ח. נדפס שנית: העולם, שנה כו, תרצ"ח, גל' נג, עמ' 1036-1038.
- [22] בעקבות הישוב היהודי המאוחד בכפר חקוק-יקוק: ידיעות, שנה ו, תרצ"ט, עמ' 30-33.
- [23] ישוב יהודי במאה הי"ז במרעאל: דבר, גל' 5040, יב שבט תש"ב.
- [24] לישובנו בארץ במאה הי"ז: ציון, שנה ז, תש"ב, עמ' 156-171.

פירסומי יצחק בן-צבי

- [25] עזה : דבר, גל' 5287, טו כסלו תשי"ג; גל' 5288, טז כסלו תשי"ג.
עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 45-49.
- [26] ישוב יהודי ליד קברו של שמואל הנביא: ידיעות, שנה י, תשי"ג, עמ' 12-18. יש גם תדפיס.
- [27] ירושלים: ספר הכלכלה הישובית, הוצאת הוועד הלאומי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 145-151.
2. מחקרי ארץ-ישראל
- [28] מקום קברו של הרמב"ם: ידיעות, שנה ב, תרצ"ה, עמ' 26-29.
- [29] מסתערבים בארץ-ישראל: סיני, כרך ה, ת"ש, עמ' שעט-שפן.
- [30] לתולדות המסתערבים: סיני, כרך ז, ת"ש, עמ' לח-מא.
- [31] מסתערבים - השכבה הקדומה ביישוב: הכנוס העולמי למדעי היהדות, קיץ תשי"ז, ירושלים תשי"ב, עמ' 417-421.
- [32] עם קריאת ספר (הרהורים על עליית בני האנוסים לא"י במאה הי"ז): העולם, שנה ל, תשי"ב, גל' כ, עמ' 160.
נדפס שנית: הפועל הצעיר, שנה לה, גל' 19-20, כה שבט תשי"ב.
- [33] תקוני גאולה במקומות הקדושים: ציון, שנה ת, תשי"ג, עמ' 156-157.
- [34] זיהוי מקום מותו של הנגיד ר"י שולאל: ידיעות, שנה י, תשי"ג, עמ' 28. ר' גם מס' 132.
- [35] מצודת היהודים במאה הט"ז והקיסריה שבצפת: ידיעות, שנה י, תשי"ד, עמ' 113-116. יש גם תדפיס.
- [36] על בתי-הקברות הסמוכים לספר: ידיעות, שנה יא, תשי"ד, עמ' 51-55. יש גם תדפיס.
- [37] ר' יעקב גוייוז (נויר ובעל מופת מתקופת האר"י): סיני, כרך יד, תשי"ד, עמ' קלו-קלז.
- [38] תזכירים היסטוריים על צפיפות האוכ-לוסיה וכמותם בארץ-ישראל העתיקה, על הישוב היהודי בארץ-ישראל מחורבן הבית השני ועד עליית הבלויים, ועל גלי העלייה לארץ; הוגשו לוועדה האנגלית-אמריקאית מטעם הוועד הלאומי ליהודי ארץ-ישראל, באדר תשי"ז 8 מרץ 1946. ירושלים, תשי"ז, 84 עמ' + 5 מפות.
- י' בן-צבי ערך את הקובץ בהשתתפותו של ב' מיזלר [מזר]; כתב את ההקדמה ואת הפרק המפורט על התקופה התורכית. עמ' 46-66.
תרגום:
Three Historical Memoranda submitted to the United Nations Special Committee on Palestine on Behalf of the Vaad Leumi General Council of the Jewish Community of Palestine. Jerusalem 5707/1947, 104 p.+5 maps. Ch. V: Under Turkish Rule, pp. 25-80.
החומר שוקע אחר-כך בספרו, מס' 1.
- [39] רמח"ל וישובה של ארץ-ישראל: העולם, שנה לד, תשי"ז, גל' לו, עמ' 447.
- [40] פלאחים יהודיים בסביבת ירושלים במאה הי"ח: ידיעות, שנה יד, תשי"ט, עמ' 25-29. יש גם תדפיס.
- [41] למוצאם הישראלי של הפלחים בארצנו: שנתון דבר, תשי"ד, עמ' 283-294. הרחבה של המאמר: למוצאם הישראלי של הפלחים בארצנו, הדור, יד ניסן תשי"ב. יש גם תדפיס.
תרגום:
עתון "אל-יום" (ערבית), 4, 6, 8, 10, דצמבר 1953.
- [42] הגרעא ונסיונותיו לעלות לארץ-ישראל: סיני, כרך לד, תשי"ד, עמ' שמה-שמט. יש גם תדפיס.
3. מקורות על ארץ-ישראל
- [43] לישוב האשכנזים בכפר פקיעין: קרית ספר, שנה ג, תרפ"ז, עמ' 300-305.
נכלל בכתבי בן-צבי, ב, עמ' 71-75, בהשמטת התעודה.
- [44] פקיעין לאחר רעש תקציז: ירושלים. מחקרי ארץ-ישראל, ספר פרס, תשי"ג, עמ' רנב-רנז. יש גם תדפיס.
- [45] כתבות עתיקות מבית הקברות של טבריה: מגזין ירושלים לפנחס מ' גרייבסקי, חוב' כב, תרצ"ב, עמ' טז-יז.
- [46] מכתב קראי (חמר לתולדות הקראים בירושלים בחצי המאה הי"ח): ציון, ספר ד, תר"צ, עמ' 31-38. יש גם תדפיס.

פירסומי יצחק בן-צבי

- [47] שטר קנין על חלקה בהר-הזיתים משנת 944 להג'רה: "חמדת ישראל", קובץ לזכרו של הרב חיים חוקיה מדיני, ירושלים תש"ו, עמ' 85-88.
- [48] לפני מאה שנה: לוח ירושלים לשנת תש"ו, בעריכת ג' ברינקר, תש"ו, עמ' קמ-קמה. נדפס שנית בשם: הישוב היהודי בצפת לפני מאה ועשר שנים, דבר, כט אלול תש"א. [בתוספת גלופה של תעודה א.א.]
- נדפס שלישיית בתוספת תעודה שלישיית בשם: אחרי אברהים פחה. מחברת, שנה א, גל' ו-ו, סיון-תמוז תש"ב, עמ' 55, 59.
- [49] מעלית החסידים הראשונים: העולם, שנה לד, תש"ו, גל' ט, עמ' 96. השלמות ר' מס' 50.
- [50] בשולי עלית החסידים הראשונים: שם, גל' ג, עמ' 164.
- [51] היישוב האשכנזי בירושלים לאחר עלייתו של ר' יהודה חסיד: ירושלים, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה א, תש"ח, עמ' לח-מב.
- [52] מכפרי הגליל העליון (מכתבים מימי המגפה בשנת תקע"ז): ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 289-309. יש גם תדפיס.
- [53] מכתבים מירושלים מוזמן ביקורו השלישי של משה מונטיפיורי: לוח ירושלים לשנת תש"א, בעריכת דב נתן ברינקר (ברינקר), תש"י, עמ' רלג-רמג. יש גם תדפיס.
- נדפס שנית: דרום, שנה יד, חוב' ה (קסא), גל' 5, אייר תש"א, עמ' 77-79.
- [54] מכתב מהמשפחות הותיקות בירושלים למשה מונטיפיורי: לוח ירושלים לשנת תש"ב, בעריכת דב נתן ברינקר, תש"א, עמ' רנט-רסח. יש גם תדפיס.
- [55] ת"ת הספרדים באגרות ירושלים: קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים, ירושלים תש"י, עמ' 27-29.
- [56] הישוב היהודי ברמלה: סורא, ספר א, ירושלים תש"ד, עמ' 9-16. יש גם תדפיס.
- [57] הישוב היהודי ביפו בתקופה העותמאנית: ירושלים, מחקרי ארץ ישראל, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' רב-ריג. יש גם תדפיס.
- נדפס בקיצורים בספר יפו, מקראה היסטורית-ספרותית, הוצ' עיריית תל-אביב-יפו, תש"ז, עמ' 72-77.
- [58] תיאורו של רבי נתן מראגי שד"ר צפת על חיי השומרונים: אוצר יהודי ספרד, ספר ה, תשכ"ב, עמ' 7-10. יש גם תדפיס.
- [59] חליפת אגרות בין הראשון לציון יעקב שאול אלישר לרב הכולל בקושטא רבי משה הלוי: אוצר יהודי ספרד, ספר ו, תשכ"ג, עמ' 7-16. יש גם תדפיס.
- [60] אגרות ר' ישראל משקלוב ואשתו למשה מונטיפיורי: ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 87-91. [הופיע אחרי פטירתו.] יש גם תדפיס.
- [61] מאורעות צפת מבית תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח (אגרות צפת שנשלחו למשה מונטיפיורי): ספונות, ספר ז, תשכ"ג, עמ' רעה-שכב = ספר צפת, חלק ב, ירושלים, מכון בן-צבי, תשכ"ג, עמ' רעה-שכב. [הופיע אחרי פטירתו.] יש גם תדפיס.

4. מסעות לארץ-ישראל וחקר מסורות נוסעים

- [62] סמני כתבי הקברות לר' יעקב מפרישי, מורח ומערב, כרך ג, תרפ"ט, עמ' 1-15.::
ראה גם: פריז או עכו?, ע"מ, עמ' 203-204
ההקדמה נכללה בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 240-244.
- [63] ספר גלילות ארץ ישראל מאת גרשון בן אליעזר סגל ממשפחת יידיש דק"ק פראג בצירוף אגרת הקדש עם הקדמה והערות. מורח ומערב, כרך ה, תר"צ, עמ' 209-216; 301-312 [לא נשלם].
ההקדמה נדפסה גם בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 229-239. ר' מס' 64.
- [64] * גרשון בן אליעזר סגל, גלילות ארץ-ישראל עם תרגום לעברית בשם אגרת הקודש, יוצא לאור בצירוף מבווא והערות על ידי יצחק בן-צבי. ירושלים, מוסד הרב קוק (מקורות ארץ-ישראל/ה), תש"ג, צא עמ' + 1 מפה.
- [65] * עדות ביהוסף: אגרת מסע לארץ ישראל בשנות תק"כ-תקכ"ב מאת ר' יוסף סופר עם הקדמה וביאורים הסטוריים וטופוגרפיים מאת י' בן-צבי עם "נוספות" מאת מיכל רבינוביץ. ירושלים, דרום, תרצ"ג, 40 עמ'.
ההקדמה נכללה בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 245-249.

פירסומי יצחק בן-צבי

[66] מכתבו של ר' מנחם החברוני: ידיעות, שנה ה, תרצ"ח, עמ' 119-123.

[72] Press, Jesaias: Neues Palästina-Handbuch, Führer durch Palästina... unter Mitarbeit von Hugo Herrmann. Wien, 1934.

קרית ספר, שנה יא, תרצ"ה, עמ' 474-475.

[73] הישוב במאה הי"ט (לפי מקורות רשמיים) [ביקורת על הספר: Albert Hyamson: The British Consulate in Jerusalem, London 1939-41 (2 vols.)].

מאונים, כרך כב, תש"ו, עמ' 364-368.

5. שלוחי ארץ-ישראל

[74] לשאלת ביטולם של השליחים מארץ-ישראל: ירושלים, שנה ג, תשי"א, עמ' עג-סו.

[75] ארבע אגרות שדרי"ם מחברון ומצפת לפיסה: סיני, כרך ל, תשי"ב, עמ' פ-פו. עם האגרות. יש גם תדפיס.

תרגום:

Quattro lettere di missionari di Hebron e di Safed inviate a Pisa. *Scritti in Onore di Riccardo Bachi*, 1950, pp. 116-120.

[76] תעודות לקורות הישוב היהודי בצפת במאה הי"ח: רשמות, סדרה חדשה, כרך ה, תשי"ג, עמ' 51-62. יש גם תדפיס.

[77] שלוחי ארץ-ישראל באיטליה: סיני, ספר יובל, תשי"ח, עמ' יג-כו. יש גם תדפיס.

[78] תדריך לשלוחי ארץ-ישראל בקאוקאז (י"ל מתוך כתי" שבגווי מכון בן-צבי): אוצר יהודי ספרד, ספר ג, תשי"כ, עמ' 7-14.

[79] שלוחי צפת באיטליה במאה הי"ח: ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' שנה-שצז=ספר צפת, חלק א, ירושלים, מכון בן-צבי, תשכ"ב, עמ' שנה-שצז. יש גם תדפיס.

[80] מסעות שליח צפת מאת רבי יעקב סיקלי הכהן: אוצר יהודי ספרד, ספר ז, תשכ"ד, עמ' 77-86.

[67] *מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה (הנדע בשם "הנוסע האלמוני מליורנו משנת רפ"ב"). ירושלים, תרצ"ח, 104 עמ', + 1 לוחות, 2 מפות. ספריה לידיעת ארץ-ישראל של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתי-קותיה, יא. מהדורה שניה: שם, תרצ"ט 104 עמ' + 8 לוחות 2 מפות והערות למפה.

ביקורות נבחרות:

(א) ג' שלם, ספר המסע לארץ ישראל משנת הרפ"א, ידיעות, שנה ו, תרצ"ט, עמ' 86-95.

(ב) איי ברור, שם, עמ' 100-101.

(ג) ד' בנבונשתי, הערות למפת ארץ-ישראל, שם, עמ' 115-123. ועיין גם ז' וילנאי, שם, עמ' 74-75.

[68] מכתב מארץ ישראל מתחילת המאה הי"ז מאת ר' מרדכי מרויסטיץ: איש התורה והמעשה, ליובלו של הרב משה אוסטרו-בסקי [המאיר], ירושלים תש"ו, עמ' פו-צט. יש גם תדפיס.

[69] *מסעות יצחק בן-צבי. בשבילי הארץ ושכנותיה מתוך רשימות-דרך ויומנים [תרס"ד-תשי"]. ירושלים, המכון להוצאה לאור בישראל בע"מ, תשי"ב, 192 עמ'. 17 תמונות, 26 ציורים. נדפס בצורה סינית, על צד אחד. עיבודם של מאמרים ורשימות שנדפסו במקומות שונים.

ביקורות

[70] Finn, Mrs. Elizabeth Anne (McCaul): *Reminiscences of Mrs. Finn...*, London 1929.

קרית-ספר, שנה ז, תרצ"א, עמ' 554-555.

[71] איש שלום, מיכאל, מקומות קדושים ומ-קומות היסטוריים בארץ-ישראל. קרית ספר, שנה ט, תרצ"ג, עמ' 407-408.

[ב]

קהילות ישראל במזרח

1. קהילות

חל-אביב תשי"ג, 248 עמ'. מחקרים ומאמרים שנדפסו קודם לכן: א. קהילות עתיקות בארצות האיסלאם; ב. כיתות; ג. מסורות

[81] *נדחי ישראל: הוצאת ג' טברסקי,

[לג]

פירסומי יצחק בן-צבי

[82] מרשימות הדרך (בים האגאי, אומיר, סמוס) : אחדות, שנה ג, גל' מה-מו, מז-מח, תרע"ב; שנה ד, גל' ט-י, תרע"ג.

נכלל במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 165-172.

[83] סלוניקי היהודית : התורן, שנה ג, ניר-יורק, תרע"ז, גל' כט, ל.

נדפס שנית :

לקורותיה של סאלוניקי, יהודיה ועדת ה"דו-גמה" : שבטי ישראל בבית הנשיא בירושלים, עמ' 255-259.

עובד בס' מסעות יצחק בן-צבי, עמ' 173-184, ונוספו בו צילומים של תעודות (עמ' 179-183).

מתוכו נדפס בשם: שלוניקי, גינון סלוניקי, קבץ א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 7-13. יש גם תדפיס.

[84] גלעד בגולת פרס : דבר, שנה יא, גל' 3157, כט אלול תרצ"ה.

נדפס שנית: העולם, שנה כג, תרצ"ה, גל' לה-לו, עמ' 563-564. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 206-210; ובהשמטות במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 160-162.

תרגום:

אידען אין פערסיען. דאס נייע ווארט, ווארשה, 15 ביאנואר 1936.

[85] פרס: העולם, שנה כג, תרצ"ו, גל' מג, עמ' 682-683; מד, 696-698.

נדפס שנית: דבר, שנה יא, גל' 3202, 3205, כה, כט חשון תרצ"ו.

נדפס שלישי בקיצורים: רשמי פרס, שבטי ישראל בבית הנשיא, עמ' 49-51.

נכלל בכתבי בן-צבי, א, עמ' 140-155, בנדחי ישראל, עמ' 221-223. עובד במסעות יצחק בן-צבי, עמ' 152-159.

תרגום:

דאס נייע פערסיען, דאס נייע ווארט, ווארשה, 2, 10 ביאנואר 1936; אידען אין פערסיען, שם, 12 ביאנואר 1936.

[86] לדברי ימי היהודים בתימן ובצפון

אפריקה: מתוך נוסח לדין וחשבון ועדת החקירה בעניני החינוך במחנות העולים שנדפס במכונת הכפלה. על-פיו נדפס: שערים, שנה ו, גל' רסח, יד תמוז תשי"ב.

על תימן בלבד:

קורות יהודי תימן: בטרם, תוב' ח (קיא), תשי"ב, עמ' 15-19.

יהודיות בקרב שבטים מוסלמיים; ד. מסעות בארצות המזרח.

מהדורה שניה, נוסף בה שער חמישי - לא יסור שבט מיהודה (מס' 97) ומפתח. שם, תש"ז, 299 עמ'.

מהדורה שלישית "מורחבת", ההוצאה לאור של משרד הבטחון, תל-אביב אב תשכ"ג [אחרי פטירת המחבר]. התקין לדפוס א' ראובני. בשער הראשון נוסף המאמר מס' 94. 323 עמ' והרבה ציורים ותמונות שלא היו במהדורות הקודמות.

תרגומים [בדרך כלל מעובדים]:

[א] Tribus Perdidas. (Version castellana: Berta Senderey). Buenos Aires, Editorial Candelabro, 1955, 318, p.; Segunda edicion, 1961, 268 p.

[ב] The Exiled and the Redeemed. (Translated by Isaac A. Abbady). Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1958, 334, p.; Second edition, 1961, 285 p. illust.

[עם תיקונים רבים בנוסח התרגום].

[ג] Les Tribus Dispersées. Précédé d'une étude de Léon Poliakov: "Du Marranisme", Préface de René Cassin. Paris, Les Editions de Minuit, 1959, 217 p. map.

הושמטו כמה פרקים מהמקור. תרגם מר פ' [תמאנוליס].

[ד] Genti l'Israele disperse e redente. (Traduzione Elia Kopciowski). Milano-Torino 1959, 245 p.

[ה] Jøder Verden Over. *Jødisk Revue*, 1956-59.

[ו] נדחי ישראל. די פארוואגלטע און אויסגעלייזטע שבטים. ניר-יורק, הוצאת האחים שוליונגר, תשכ"ג, 341 עמ'. תירגם א' ראובני (ר' הקדמה).

על הספר:

נדחי ישראל וקבוץ גלויות (הרצאה בטקס חלוקת פרס ביאליק תשי"ד של העיר תל-אביב-יפו, שבו קיבל המחבר את הפרס לחכמת ישראל). הפועל הצעיר, תשי"ד, כרך כה, גל' 28, עמ' 10-11.

מה מטרת הספר 'נדחי ישראל'? (הקדמה לספר שזכה בפרס-ביאליק); פרס ביאליק לספרות יפה ולחכמת ישראל של העיר תל-אביב-יפו, תשי"ד, עמ' כז-כח.

פירסומי יצחק בן-צבי

- [ב] Lost and Regained: They That Were Lost in the Land of Assyria. *Phylon*, Atlanta University, First Quarter 1955, pp. 57—63.
- 90 גדולתם וחורבנם של הקרימצ'אקים: בטרם, חוב' כ (קלז), תשי"ב, עמ' 6—12. הוספות ותיקונים: לגרלם של הקרימצ'אקים. שם, חוב' כג (קמ), עמ' 49—50. נכלל בנדחי-ישראל, עמ' 90—97. תרגום: די יידן וואס מען רופט קרימטשאקעס: פאר-ווערטס, ניו-יורק, 29, 22 במאי 1955. Krimjakkernes, *Jødisk Revue*, Nos. 9—10, 1956.
- 91 שבטי אפגניסותן ומסורת מוצאם מעשרת השבטים: שנתון דבר, תשי"ב, עמ' 198—212. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 183—197. ר' מס' 104.
- 92 מתפוצות אפגאניסטאן: הקדמה לרשימת שנים-עשר שבטים בפושטוהיסטאן מאת שבתי שמואל האפגאני: בטרם, חוב' כא (קסב), תשי"ג, עמ' 41—43.
- 93 יהודי בוכארה בדורות האחרונים: העבר, רבעון לדברי ימי היהודים ברוסיה, שנה א, תשי"ג, עמ' 67—73 [קטע ממחקר מקיף]. גרפס בשלימות בנדחי ישראל, עמ' 61—89. תרגום: בוכארער יידען: פארווערטס, ניו-יורק, 10 ביולי 1955. Bocharer Jøder, *Jødisk Revue*, No. 10, 1956; Nos. 1—12, 1957.
- 94 לקדמות יישובם של שבטי ישראל בערב: ארץ-ישראל, ספרו=ספר נרקיס, תשכ"א, עמ' 130—148. נכלל בס' נדחי ישראל, מהדורה ג. תרגום: Les Origines de l'Établissement des Tribus d'Israël en Arabie. *Le Muséon*, Tome 74, 1961, pp. 143—190.
- 95 היהודים בארצות האיסלאם: דבר, שנה יא, גל' 3, 283, אדר תרצ"ו. תרגום: די אידען און די מוסולמענישע וועלט: דאס נייע ווארט, ווארשה, 19 במרץ, 12, 30 באפריל 1936.
- נדפס שלישיית בשם: לדברי ימי היהודים בתימן. שלוחות, ערב ראש השנה, תשי"ג. נדפס רביעיית בשם: תולדות הישוב היהודי בתימן: שבטי ישראל בבית הנשיא בירושלים, עמ' 10—12. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 25—30. תרגום: Jemen, *Jødisk Revue*, Nos. 5—6, 1958. יהודי ה"מערב": בטרם, חוב' ה (קכב), תשי"א, עמ' 14—18. נכלל ב"נדחי ישראל", עמ' 31—36. תרגום: [א] Jews of Ma'arav, *Zion*, Vol. 2, No. 2, February 1951, pp. 13—17. [ב] Gli Ebrei dell' "Occidente", *La Rassegna Mensile di Israel*, Vol. 19, 1953, pp. 351—356. [ג] Jødern i "Vest", *Jødisk Revue*, Nos. 3—4, 1958.
- 87 יהודי ההרים בקוקאז: הדור, שנה ב, גל' 425, יג ניסן תשי"ג. נדפס שנית בשם: מאחורי המסך; המשפחה הגדולה בקרב היהודים ההרריים בקוקוז: בטרם, חוב' טו (קלב), תשי"א, עמ' 19—23. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 44—53. תרגום: די בערג-אידן (ארצעס) אין קאווקאז: פאר-ווערטס, ניו-יורק, שנה 59, גל' 21, 097, 15 במאי 1955. Bjergdøerne i Kaukasus, *Jødisk Revue*, Nos. 7—10, 1958.
- 88 מאחורי המסך; יהודי גרוזיה: בטרם, חוב' יא (קכח), תשי"א, עמ' 37—42. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 54—60. תרגום: גרוזינער יידן: פארווערטס, ניו-יורק, 8 במאי 1955. Gruziner Jøder, *Jødisk Revue*, Nos. 6—7, 1956.
- 89 האובדים בארץ אשור: הדור, יד ניסן תשי"א. נדפס שנית: שבטי ישראל בבית הנשיא בירושלים, עמ' 163—167. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 37—43. תרגום: [א] The Lost of Assyria. *Zion*, Vol. 2, No. 5—7, 1951, pp. 58—62.

פירסומי יצחק בן-צבי

טו, תרפ"ח, גל' לד, עמ' 657-658; גל' לה, עמ' 675-676.

נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 56-65.

[100] צאצאי יהודי ח'יבר: העולם, שנה כ, תרצ"ב, גל' ל, עמ' 478-479.

נדפס שנית: דבר מוסף לשבתות ולמועדים (2191), כרך ז, גל' נו.

נכלל בכתבי בן-צבי, ג, עמ' 66-70.

[101] יהודי ח'יבר וגורלם: כנסת, כרך ה, ת"ש, עמ' 281-302. יש גם תדפיס.

נכלל בנדחי ישראל, עמ' 143-170.

[102] שבטי ישראל במדבר ערב: בסער, מאסף מוגש לחיל ולחיילת העברים מאת סופרי

ארץ-ישראל. תל-אביב, אגודת הסופרים העברים, תשי"ג, עמ' 272-282.

נכלל בנדחי ישראל, עמ' 171-179.

[103] בני-בנימין: העולם, שנה לא, תשי"ג, גל' ז, עמ' 78-80.

נכלל בנדחי ישראל, עמ' 198-205.

[104] מסורת בני אפרים ושבטי האפרדיים: הגלגל, כרך ה, גל' 25, תש"ח.

עובד ונכלל במס' 91.

[105] המוהיקני האחרון: הפועל הצעיר, שנה מ, גל' 11, יב כסלו תשי"ב.

נכלל בנדחי ישראל, עמ' 180-182. תרגום:

[א] The Last of a Tribue. *Zion*, Vol. 2, 1952, Nos. 8-9, pp. 39-41.

[ב] L'ultimo dei Mohicani *La Rassegna Mensile di Israel*, Vol. XIX, 1953, pp. 356-359.

[106] ארמנים ממוצא ישראל: בטרם, חוב' כד (קמא), טו כסלו תשי"ב, עמ' 33-34.

[107] על הכוזרים ועל יהדות חורום (לאור המחקר בברית-המועצות): בטרם, חוב' ז (קמח), תשי"ב, עמ' 18-22.

עובד ונכלל בנדחי ישראל, עמ' 211-218.

3. מקורות ומחקרים

[108] ס"ט: העולם, שנה כד, תרצ"ו, גל' יז-יח, עמ' 279.

נדפס שנית: מגווי ירושלים לפנחס מ' גרייבסקי, חוב' קב, תרצ"ו (עמ' 35-37).

Future of the Jews in the Orient. *Jewish Frontier*, March 1936.

[96] גולת ישמעאל ובנין ישראל: דבר, מאסף במלאות כה שנים לדבר, תל-אביב תשי"ג, עמ' 171-177. יש גם תדפיס.

נדפס שנית: דרום, בואנוס איירס, חוב' ו, סיון תשי"א, עמ' 82-85; חוב' ז, תמוז תשי"א.

הופיע בחוברת מיוחדת: גולת ישמעאל ובנין ישראל, מרכז לתרבות והסברה של ההסדרות הכללית של העובדים העברים בא"י, תל-אביב חשיד [תשי"א], 35 עמ'.

תרגום:

[א] Oriental Jewry and the Upbuilding of Israel. *Zion*, Vol. 1, Nos. 11-12, 1950, pp. 23-31.

[ב] The Ishmaelite Diaspora and the Building of the State of Israel. *Judaism*, [מעובד] Vol. 7, No. 2, 1958, pp. 99-105.

[ג] De Ismaëlietische diaspora. *Nieuw Israelietisch Weekblad*. No. 42, 11 juni 1958, 1958, pp. 6, 9. [מעובד]

[ד] La Diaspora Ismaélite et la Reconstruction de l'Etat d'Israël. *Le Judaïsme Sephardi*, Nouvelle Série, No. 17, Octobre 1958, pp. 741-746.

[ה] Israele Ponte Fra due Culture, *Il Ponte*, Firenze, Vol. XIV, No. 12, 1958, pp. 1937-1946.

עיבוד גוסף ר' מס' 98.

[97] לא יסור שבט מיהודה (בפרס הקדומה בכוזריה ובגלויות אחרות): מאסף, דבר, תשט"ז, עמ' 65-76. יש גם תדפיס.

נכלל בנדחי-ישראל, מהדורה ב-ג, עמ' 251-271.

[98] למחקר דמותן של עדות המזרח הקרוב. גזית, שנה כו, כרך טו, גל' ג-י (קעא-קעח), שבט-אב תשי"ז, עמ' 125-127. יש גם תדפיס. עיבוד של מס' 96.

[הרצאה בפתיחת הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, ירושלים, תמוז תשי"ז.]

2. מסורות יהודיות בקרב שבטים מוסלמיים

[99] מחימר היהודי מלך יוטה: העולם, שנה

פירסומי יצחק בן-צבי

- [109] מכתב סוחר יהודי מהמאה ה-יא: ציון, שנה ג, תרצ"ח, עמ' 179-182. יש גם תדפיס.
- [110] מדברי ימי אנוסי משהד (שתי העודות): ציון, שנה ד, תרצ"ט, עמ' 250-257. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 98-107; תעודה א וכללה גם בס' 112.
- [111] עדות חדשה על אנוסי משהד (כפי שרשמתי מפי אחד מצאצאיהם): שבטי ישראל בבית הנשיא בירושלים, עמ' 41-42.
- [112] עלילות דם וגזרות שמד בפרס במאה ה-יט: ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 100-107. יש גם תדפיס. הפרק על מאורעות סלמס נכלל בנדחי ישראל, עמ' 106-107. במהדורה השניה נוספה גם התעודה.
- [113] מקורות לתולדות יהודי פרס: ספונות, ספר ב, תשי"ח, עמ' קצ-רנ"ג. יש גם תדפיס.
- [114] תעודות לתולדות יהודי פרס בימי השאה נאצר אל-דין (מגני מכוון בן-צבי): מנחה לאברהם, ספר יובל לאברהם אלמאליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 1-11.
- [115] אגרות מקהילות המדאן, אורמיה ובארפארוש (מארכיונו של רבי יעקב יצחקי מדרבנד): ספונות, ספר ח = ספר הזכרון ליצחק בן-צבי ז"ל, תשכ"ד, עמ' מג-פד. יש גם תדפיס.
- [116] אגרות מכורדיסטאן מן המאות ה-יח-ה-יט: סיני, כרך כח, תשי"א, עמ' פט-קב. יש גם תדפיס.
- [117] ספוני טמוני חול (ציוני קברים מפרס ומעדן): תרביץ, שנה כב, תשי"א, עמ' 196-201. יש גם תדפיס.
- [118] ספרותם של יהודי קרים [רשימת חיבורים שנדפסו לצורכם]: קרית ספר, כרך כח, תשי"ב, עמ' 251-254.
- [119] מסעות ששון חי לבית קשתאיל: ספונות, ספר א, תשי"ז, עמ' קמא-קפד. יש גם תדפיס.
- [120] נסיעותיו של ר' יעקב יצחקי מדרבנד לירושלים: אוצר יהודי ספרד, ספר ב, תשי"ט, עמ' 7-13. יש גם תדפיס.
- [121] אגרת פרידה של ר' חיים חזקיהו מדיני מקהילת קראסובואר: אוצר יהודי ספרד, ספר ד, תשכ"א, עמ' 9-13. יש גם תדפיס.
- [122] לוחות-האבן מבית-הכנסת הקדום בקאיי-פנג'פו: ספונות, ספר ה = ספר זכרון לישעיהו זנה, ירושלים, מכוון בן-צבי, תשכ"א, עמ' כו-סו. יש גם תדפיס.

4. שבת אורת

[123] ספר שירות ותשבחות של השבתאים... עם... הקדמה כללית מאת י' בן-צבי: קרית ספר, שנה כ, תשי"ד, עמ' 231-236. נדפס שנית ועובד:

* ספר שירות ותשבחות של השבתאים, מועתק ומתורגם מכתבי-היד על ידי משה אטיאש, עם הערות ובאורים מאת גרשם שלום, הקדמה על כת השבתאים בשאלוניקי וכתבי-היד מאת יצחק בן-צבי, תל-אביב, דביר, תשי"ח. ההקדמה בעמ' 1-13.

נכלל בנדחי ישראל, עמ' 111-124. ומתוכו תורגם:

Sekten af sabbatianere i Saloniki. *Jødisk, Revue*, Nos. 11, 12, 1958; Nos. 1, 2, 3, 1959.

עיבוד נוסף ר' מס' 81.

[124] לתכנה ההיסטורית של הרומנסה השבתאית: הד המזרח, שנה ב, כרך ב, גל' ט, ערב סוכות תשי"ד, עמ' 8. יש גם תדפיס:

[125] כת השבתאים בתורכיה החדשה: דבר, שנה יט, גל' 5603, כ, כו כסלו תשי"ד; גל' 5604, כב כסלו, תשי"ד. נכלל בנדחי ישראל, עמ' 125-132.

[126] לקוטים שבתאיים: ציון, שנה ט, תשי"ד, עמ' 142-143.

[127] מקום קבורתו של שיץ והעדה השבתאית באלבניה: ציון, שנה יז, תשי"ב, עמ' 75-78. יש גם תדפיס ובו נוספה מפה.

[128] השבתאים בזמננו: מצודה, כרך ז, תשי"ד, עמ' 331-338. יש גם תדפיס. עיבוד של מס' 123.

[129] סיגי והשבתאות; ההיה המיפגש הראשוני של שבתי צבי עם נתן העזתי בסיני? דבר, שנה לב, גל' 9627, ל שבט תשי"ז.

[130] דונמה: האנציקלופדיה העברית, כרך יב, ירושלים-תל-אביב, תשי"ט, טורים 194-196.

פירסומי יצחק בן-צבי

העדות היהודיות במזרח התיכון, ירושלים, האוניברסיטה העברית, אייר תשי"ט, 5 עמ' בעברית + 5 עמ' באנגלית בשם:

Institute for the Research of the Jewish Communities in the Middle East. Jerusalem, The Hebrew University, May 1949.

[138] מפעולות המכון לחקר קהלות ישראל במזרח שליד האוניברסיטה העברית: ידיעות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך 1, חוב' ג, טבת תשי"א, עמ' 11.

נדפס שנית בשם: למחקר קהלות ישראל באזור הים התיכון: מחברת, שנה א, גל' א, טבת תשי"ב, עמ' 10-11; "שלישית: הפועל הצעיר", שנה מה, כרך כג, י טבת תשי"ב, עמ' 16-17; רביעית: "המערב", גל' 69, ד שבט תשי"ב, עמ' 5.

תרגום:

L'institut de Recherches sur les Communautés Juives du Moyen Orient, *Bulletin d'Information Sioniste*, 4e année, No. 4, 16 Novembre 1951, pp. 14-17.

[139] המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון: מכון בן-צבי, מחקרים ופעולות, א, תשי"ג, עמ' 1-6.

נדפס שנית: ספר ארגונייה, קובץ מוקדש לענייני הישוב היהודי הארצי... בעריכת מרדכי מיידאניק... בואנוס איירס, תשט"ו, עמ' 291-294.

תרגום:

The Institute for Research on Jewish Communities in the Middle East. *Studies and Reports*, I, 1953, pp. 1-4.

[140] המכון - מהותו ותועלתו: מכון בן-צבי, מחקרים ופעולות, ב, תשי"ז, עמ' 1-2. תרגום:

The Ben-Zvi Institute: Its Tasks and Aspirations. *Studies and Reports*, II, 1956, pp. 1-3.

Structure et Rôle de l'Institut. *Studies and Reports*, II, 1956, pp. 1-2 (from the french section).

[141] חקר קהלות המזרח ומיוזג הגלויות: מכון בן-צבי, מחקרים ופעולות, ג, תשי"כ, עמ' 1-4.

[131] קונטרסים בקבלה שבתאית מחוגו של ברוכיה: ספונות, ספר ג-ד, תשי"ט-תש"כ = ספר היובל לשניאור זלמן שזר, ירושלים, מכון בן-צבי, תשי"כ, עמ' שמת-שצד. ישגם תדפיס.

5. כתרי-תורה

[132] רשומות נדחות (על "כתר התורה" בגיבור): חדשות הארץ, תרע"ט, גל' פג, ר' גם מס' 34.

נכלל [בתיקונים] בכתבי בן-צבי, עמ' 126-129.

[133] "מקדשה" הירושלמי: "אזכרה" לגשמת הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים, תרצ"ז, ספר ה, עמ' תקנו-תקנח. ישגם תדפיס. ר' מס' 134.

[134] "מקדשה" הירושלמי וכתרי-התורה שבבתי-הכנסת הקראיים בקושטא ובמצרים קרית ספר, כרך לב, תשי"ז, עמ' 366-374. ישגם תדפיס.

[135] "כתר התורה" של בן-אשר שנכתב בארץ-ישראל, אוד מוצל מאש: סיני, כרך מג, = עלי עשור, דברי תורה מחקר ספרות מוגשים ליום העצמאות העשירי למדינת ישראל, בעריכת הרב י' ל' הכהן מימון, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ח, עמ' ה-יג. ישגם תדפיס. ר' מס' 136.

[136] "כתר התורה" של בן-אשר: כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, מחקרים בכתר ארם-צובה, ירושלים, תשי"כ, עמ' א-ט. [נוספו בו צלומים של כל הדפים ששרדו מן החומש]. מהדורה מתוקנת למס' 135. תרגום:

The Codex of Ben Asher. *Textus*, Annual of the Hebrew University Bible Project, Jerusalem, 1960, pp. 1-16.

קיצור:

The Codex of Ben Asher. *Christian News from Israel*, Vol. XI, No. 4, December 1960, pp. 10-16.

6. על מכון בן-צבי

[137] המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון: היום (ירושלים), כב באדר תשי"ט. דבר, שנה כד, גל' 7221, גיסן תשי"ט. יצא גם בצורת פרוספקט בשם: המכון לחקר

פירסומי יצחק בן-צבי

תרגום:

L'Etude des Communautés Juives Orientales et la fusion des Diasporas. *Studies and Reports*, III, 1960, pp. 25—27.

Research on the Jewish Oriental Communities and the Marging of the Dispersions. *Studies and Reports*, III, 1960, pp. 1—3.

ביבליוגראפיה של רשימת הפירסומים

הכתבים הפובליציסטיים כהמשך הרשימה שבקובץ [היובל] ומשלימה את הערכים המדעיים שלא הובאו שם. 410 ערכים. נרשמו גם נאומים פרלמנטריים.

5] כתבי יצחק בן-צבי, ביבליוגראפיה, תרס"ד-תשי"ח, ערוכה בידי שלמה שונמי עם ביוגרפיה [עמ' ג-ט] מאת ז' שור. ירושלים, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הסתדרות הפקידים העבריים בישראל - ארגון הספרנים בישראל, תשי"ח, י' + 38 עמ', עם שער אנגלי ותמונה. מיוסדת על ס' 2-4. המסדר מציין: "ביבליוגראפיה שלפניו נכללים זו הפעם הראשונה, כל כתבי המחבר, בין אם אפיים מדעי ובין אם הוא פובליציסטי". מחולקת למדורים כנ"ל ונרשמו בחלק המדעי, 394 ערכים. בחלק הפובליציסטי (בסדר השנים בלבד) 400-882. בסופו מפתח המקומות והאישים.

6] פירסומי יצחק בן-צבי על-פי חומר המכון: מחקרים ופעולות של מכון בן-צבי, א, תשי"ג, עמ' 6; אנגלית, עמ' 4. ב, תשי"ז, עמ' 18; אנגלית, עמ' 24-25. ג, תש"כ, עמ' 49; אנגלית, עמ' 19.

7] [על צפת]: פירסומים על צפת, רשימה ביבליוגראפית מאת נפתלי בן-מנחם, ספונות, ספר ו, תשכ"ב = ספר צפת, חלק א, ס' 58-94. 37 ערכים.

1] כתבי יצחק בן-צבי: ביבליוגראפיה בחקר תולדות ישראל, ישוב ארץ ישראל והתנועה הציונית, תרס"ד-תש"ד. סודרה בידי מ' ג' [רינץ]. ידיעות, שנה יא, תשי"ה, עמ' 1-16. יש גם תדפיס. 254 ערכים. בסופו מפתח מקצועות.

2] כתבי יצחק בן-צבי: ביבליוגראפיה בחקר תולדות ישראל, ארץ-ישראל, ישובה ועתי-קותיה, תנועת העבודה, התנועה הציונית תרס"ד-תשי"ז. יד לקורא, שנה ב, תשי"א, עמ' 187-199. 348 ערכים. מפתח המקצועות. מהדורה שניה של ס' 1 עם השלמות. תדפיס עם שער ופאנינאציה מיוחדת, תיקונים והוספות, בס"ה 364 ערכים.

3] כתבי יצחק בן-צבי: רשימה ביבליו-גראפית [...] דברי ספרות ומחקר. ארץ-ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר ד, מוקדש לנשיא המדינה מר יצחק בן-צבי, במלאות חמישים שנה לעלייתו ארצה, תשט"ז, עמ' 1-8. יש גם תדפיס. 300 ערכים. רשימה זאת סודרה במדורים שונים ובראשה נרשמו הספרים. היא מבוססת על ס' 2 ונערך-כה בידי מ.ב.

4] כתבי יצחק בן-צבי הפובליציסטיים: ביבליוגראפיה (יובל שנים לפעולתו הספרותית-מדעית). יד לקורא, כרך ד, תשט"ז, עמ' 42-53. נערכה על יסוד חומר שנאסף ע"י המחבר ונשמר בבית הנשיא בידי ש' שונמי. כוללת

פירסומי יצחק בן-צבי

מפתח אישים

מחומר 99	אברהים פחה 48
מייזלר, בנימין 38	אטיאש, משה 123
מנחם החברוני 66	איש-שלום, מיכאל 71 1
מרדכי מרויסטיץ 68	אליהו מוילנה 42
משה בן מימון 28	אלישר, יעקב שאול 59
נאצר אל-דין, שאח 114	באסולה, משה 67
נקבלי, גבריאל 4	בארון שלום 1
נתן עותי 129	בן-אשר 136 135
סופר, יוסף 65	בבונשתי, דוד 67
סיקלי, יעקב 80	ברוכיה 131
סנדרי, ברטה 81	ברור, א' י' 67
עבאדי, יצחק 81	ברסלבסקי, יוסף 2
פוליאקוב, ל' 81	גויחו, יעקב 37
פיין, אליזבט 70	גרוס, ש' 1
פינקלשטיין, אליעזר הלוי 1	הלוי, משה (קושטא) 59
פרס, ישעיהו 72	הרמאן, הוגו 72
קאסין, ר' 81	וילנאי, זאב 67
קופסיובסקי, אליא 81	חיימסון, אלברט 73
קטן, משה 18	חצבני, סלים 14
ראובני, א' 81	יהודה חסיד 51
רבינוביץ, מיכל 65	יידליש, אליעזר סגל 64 63
שבת-צבי 127 129	יעקב מפרישי 62 3
שוחטמן, ב' 1	יצחקי, יעקב 120 115
שולאל, יצחק הכהן 34	ישראל משקלוב 60
שלום, גרשם 123	לוצאטו, משה חיים 39
שלם, נתן 67	לוריא, יצחק אשכנזי 37
שמואל האפנאני 92	לקאבה, ג' ל' 1
שמואל הנביא 26	מראגי, נתן 58
קשתיאלי, ששון חי לבית 119	מדיני, חיים תזקיהו 121
תמאנליס, פאסקאל 81	מונטיפירי, משה 53 54 60 61
תמר, דוד 1	מזר, בנימין, ר' מייזלר ב'

מפתח מקומות

בארפארוש 115	אורמיה 115
בדול 3	איזמיר 82
בוכארה 93	איטליה 79 77
גיזבר 3 132	אילת 3
גזליס 3	אלבניה 127
גוש-חלב 3	אפנאניסתאן 92 91
גלעד 84	ארטאס 21
גליל העליון 52	אשור 89

פירסומי יצחק בן-צבי

82	סמוס	88	גרוזיה
3	ספנתא	20	ג'רמק
117	עדן	13 - 11 3	דיר-אלקמר
25 7 3	עזה	120	115 רבנד
62	עכו	115	המדאן
3	עתלית	47	הר-הויתים
75	פיסה	75 3	חברון
44 43 6 - 3	פקיעין	107	חורום
63	פראג	101 100	חיבר
3	פרוד	14 3	חצביה
62	פריז	45 17 3	טבריה
117 114 - 112 97 85 84	פרס	99 3	יוטה
19	צור	23	יורעאל
19	צידון	82	ים האנאי
86	צפון-אפריקה	57	יפו
3	צפורי	120 55 - 53 51 46 40 27 1	ירושלים
80 79 76 75 61 58 48 35 18 3 1	צפת	9 3	כבול
87 78	קאקאז	116 89	כורדיסטאן
122	קאי-פנג'פו	97	כוריה
134 59	קושטא	3	כפר חנניה
3	קיסרין	22	כפר חקוק-יקוק
121	קראסובואר	13 8 3	כפר יסיף
118	קרים	3	כפר מגדי
56 3	רמלה	3	כפר עלמא
3	רמת נפתלי	15	לבנון
123 83	שאלוניקי	67	ליורנו
16 3	שכם	102 94	מדבר ערב
10 9 3	שפרעם	5 3	מפשטה
3	תדיף	111 110	משהד
125	תורכיה	3	נעים
86	תימן	129	סיני
3	תל-ערד		

מפתח ענינים

112	גירות	111 110 32	אנוסים
	דונמה, ר' שבתאות	104	אפרידים
	דימוגרפיה	106	ארמנים
38	דרוזים	51 43	אשכנזים
61 15 3	ועדה האנגלית-אמריקאית	38	בילויים
38	ועדת החקירה בעניני החינוך	122	בית-הכנסת
86	חינוך	104	בני-אפרים
86	חסידים	103	בני-בנימין
50 49		62 45 36	בתי-קברות

פירסומי יצחק בן-צבי

<p>עליה 32 38 42 49 - 51 56</p> <p>עלילת דם 112</p> <p>עשרת השבטים 91 92</p> <p>פלאחים 4 40 41</p> <p>קראים 46 134</p> <p>קִינַת "קברי אבות" 13</p> <p>קיסריה 35</p> <p>קרימצ'אקים 90</p> <p>רומנסה 124</p> <p>רעש תקצ"ו 44</p> <p>שבחאות 81 123-131</p> <p>שומרונים 58</p> <p>שירות ותשבחות 123</p> <p>שלוחי ארץ-ישראל 74-80</p> <p>ת"ת הספרדים בירושלים 55</p> <p>תקוני גאולה 33</p>	<p>יהודי ההרים 87</p> <p>יהודי ה"מערב" 86</p> <p>כוזרים 107</p> <p>כתבות 45</p> <p>כתרי תורה 132-136</p> <p>מאורעות 61</p> <p>מגיפה 52</p> <p>מיוזג גלויות 141</p> <p>מכון בן-צבי 137-141</p> <p>מסעות 62-73 80-83 85 119 120</p> <p>מסתערבים 29-31</p> <p>מצודת היהודים בצפת 35</p> <p>מקדשיה 133</p> <p>מקומות קדושים 33</p> <p>ס"ט 108</p> <p>ספרדים 55</p>
--	--

יצחק בן־צבי [ז"ל]

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

מארכיונו של רבי יעקב יצחקי ז"ל מדרבנד

נקודת אור האירה את חיי הקהילה היהודית בדרבנד. בסביבה זרה ורחוקה, קמה משפחה של רבנים ומנהיגי קהל שהפיחה רוח חיים בקהילה היהודית, קשרה קשרים עם קהילות אחרות ובראש ובראשונה עם ארץ הקודש, הלא היא משפחת יצחקי מדרבנד.

ראשון היה ר' יצחק מזרחי, שעל שמו נקראו בניו בשם יצחקי. הוא היה תלמיד חכם וגביר בעל מידות תרומיות. בסיוון תרכ"ז, ביקר בביתו הנוסע המפורסם יוסף יהודה הלוי טשארני, וכך תיאר את ביתו ואת דמותם שלו ושל בנו ר' יעקב: "בערב שמתי פעמי אל בית הרב הגדול ר' יעקב בהרב ר' יצחק מזרחי, ראב"ד על כל מדינת דאגעסטאן. בבואי אל ביתו והנה תלמידיו הובילוני... אל החדר אשר בו ישב הרב... קירותיו מכוסים במצעות ויריעות ועליהם מראות פרסיות תלויות ובין כל מראה ומראה מטפחות משי ארוכות, בקיר אחד מתחת היריעות ארגו מלא ספרים שונים. רצפת החדר שטוחה במצעות ועליהם יריעות פרסיות חשובות, ועל הרצפה אצל החלון עמד שלחן עגול גבוה כעשרים אצבעות מן הרצפה וספסל נמוך אצל הקיר, ועליו ישב אברך... הרב ר' יעקב אשר ישב על כסא הרבנות בחיי אביו הזקן והישיש הנכבד ר' יצחק מזרחי הי"ו. בבואי עמד הרב לקראתי, והושיט לי ימינו בשלום. והתלמידים הביאו ספסל לפני. הרב ישב ויבקש אותי לשבת. ספרתי לו בשפת עברית את כל אשר עמדי והושטתי אליו את אגרות המליצה מאת ראשי החברה אשר שלחוני, ומאת הממשלה הרוממה הי"ו".¹ אחר-כך הובא אל אביו: "איש זקן ויפה תואר, הדרת השיבה חופפת עליו, והכרת פניו ענתה בו כי הוא איש תם וישר, חכם ונשוא פנים. הוא המסיר [מסר] את משרת הרבנות ביד בנו, ואיננו מכניס את ראשו בשום דבר וענין של צבור כי אם הקדיש את יתרו ימיו לתורה ותפלה. ולפעמים יבא על שעות אחדות אל בית המדרש ללמד את התלמידים תושיה". האב ובנו דיברו עם טשארני עברית צחה בהברה ספרדית והבטיחו לו לסייעו בחקירותיו על קדמוניות ישראל בדרבנד. ואכן היה ר' יעקב יצחקי מעוניין גם הוא בתולדות היישוב היהודי הקדום בדאגיסטאן ובהיות הנוסע בעיר נאלצ'יק מצא אצל תלמידו מאמר שלו על כך והדפיסו בספר מסעותיו². אף פירסם מספר אגרות חשובות שנשלחו לקהילות דאגיסטאן ולר' יצחק עצמו.³

ר' יצחק ב"ר יעקב נשלח בצעירותו ללמוד בישיבה בעיירה בייאלה צ'רקוב במחוז

1 ספר המסעות בארץ קוקן וכו', פטרבורג תרמ"ד, עמ' 33. [מר יצחק יצחקי מעיר שהכינוי מזרחי אינו מופיע בתעודות רשמיות ובכתובות של המשפחה. הכינויים "מזרחי", "המזרחי", "מדי", נוספו עלידי אביו לציין השתייכותם לבני גלותא שהוגלו לארץ מדי].

2 שם, עמ' 278—283. ועיין פרק היהודים ההרריים בקוקן בספרי נדחי ישראל [מהדורה ג, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 81—89].

3 ספר המסעות, עמ' 287—295.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

קיוּב. הוא נבחר לדיין בדרבנד ביום כב בטבת תר"ה, ונחשב לבעל המעמד השני במעלה אחרי הרב הכולל ר' אליהו ב"ר מישאל. משכורתו בסך 120 מנאת (מוניטא, מטבע ברוסית) ניתנה לו מן הקהילה. הרב הכולל מינה שני פרנסים שישבו בדין עם ר' יצחק, הם היו נתונים למרותו, אבל כל הכנסה היתה נמסרת לידם⁴. לעת זקנה הוטלה משרה זאת על הבן ר' יעקב. במקום אחר⁵ כבר רמזתי על אישיותו וחשיבות ספריו. הוא היה סופר ברוך כשרון שעמד כל ימיו בקשרים עם רבנים, סופרים וחוקרים עבריים. עבודת חייו היתה ההדרת הסידור והמחזור הספרדי, על-פי כתיב-יד ודפוסים עתיקים, ולא זכה לראות בדפוס אלא החלקים לראש-השנה וליום הכיפורים, שנקראו על שמו "אהלי יעקב" (ירושלים תרס"ח—תר"ע). שלוש פעמים עלה לארץ-ישראל. בשנת תרל"ה, בשנת תרמ"ז ובשנת תרס"ז, והפעם העלה עמו את משפחתו וקבע דירתו בירושלים. הוא עורר רבים לעלות לארץ-ישראל ועשה גדולות להפצת הרעיון של חיבת ציון⁶. המושבה באר יעקב, שנוסדה כדי ליישב בה עולי קאוקאז, הוקמה בהשדלותו ובהשפעתו ואף נקראה על שמו.

צד אחר באישיותם של ר' יצחק ור' יעקב, על מסירותם להציל יהודים מקשיי השיעבוד בארצות הגזירה בפרס ובכורדיסטאן וכו', למדים אנו משש עשרה תעודות שנתרו לפליטה בארכיונו של ר' יעקב יצחקי. חכם זה שימש להם לפה בפני יהדות אירופה ומשה מונטיפיורי בראשם והוא היה מעביר אליהם אגרותיהם, מייצגם ומדריכם. ספרייתו החשובה וכן ארכיונו הפרטי נתפוררו בימי מלחמת העולם הראשונה. תושבי ירושלים סבלו חרפת רעב ור' יעקב יצחקי נספה ביום כא בסיוון תרע"ז⁷. שרידים אלה הגיעוני מידי בנו של המנוח, ידידי יצחק יצחקי איכר בבאר יעקב. האגרות הן משנות תרכ"ח ורובן מהמדאן, שהיהודים קראו לה שושן הבירה.

מאורעות המדאן בשנות תרל"א—תרל"ב

שש אגרות (א—ו) הן בענין רדיפות יהודי המדאן וסבלותיהם בשנת תרל"א, ומשלימות את הידיעות הכלולות במאמרי "תעודות לתולדות יהודי פרס בימי השאח נאצר אל-דין"⁸. בשנת תרל"א פרץ רעב כבד בפרס. המוסלמים אכלו בשר אדם וכמאתיים יהודים ניספו ברעב (ב). לא הספיקה צרה זאת ליהודי המדאן, אלא ששכניהם המוסלמים הכבידו עליהם בכל מיני עלילות וסחטו מהם כספים ואף השלטונות דרשו לגבות מיסים מכספי התרומות שנשלחו אליהם. יהודי אירופה התעוררו לבוא לעזרתם ובראשם עמד משה מונטיפיורי.

אגרת א מופנית אל ר' יצחק ואל בנו ר' יעקב. אנשי המדאן מבקשים שקהילת דרבנד תצטרף אל הקהילות ששמו אל לבם "להציל ולפדות ולמפרק את בני הגולה... ערי

4 כתב המינורי נתפרסם שם, עמ' 289—290, ועליו חתומים ארבעה עשר ראשי הקהילה.

5 י' בן-צבי, נסיעותיו של ר' יעקב יצחקי מדרבנד לירושלים, אוצר יהודי ספרד, ב, ירושלים תשי"ט, עמ' 7.

6 על פעולותיו למען ארץ-ישראל, ר' י' בן-צבי, תדריך לשלוחי ארץ-ישראל בקאוקז, אוצר יהודי ספרד, ג, תשי"כ, עמ' 8.

7 מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 289.

8 מנחה לאברהם, ספר היובל לאברהם אלמאליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 1—11.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

עג'ם ואביזרייהו הנתונים בין צוקות וצרת"ן... בין מצד מיסים וארנוניות ובין מצד אשר מכין ומורטין מכת אכזרי". המושלים "בכל יום ויום מחטטי שכבי לקדושים אשר בארץ המה סביבות אדונינו מרדכי ואסתר". כלומר, שכדי לאלצם לשלם להם מיסים והטלות שלא כפי המוטל עליהם, איימו להרוס קברות הקדושים והלכו בזה בדרכם של השליטים המקומיים בארץ-ישראל⁹. זאת ועוד אחרת, ילדי תלמוד התורה כשהיו יוצאים מבית תלמודם, היו מוסלמים חובטים בהם ומכים אותם עד שפוך דם. מעוצמת המכות נתעוורו כמה ילדים. פקידי השלטון שנתבקשו לעכב בידי הפורעים, לא עשו זאת. עתה אין יהודי המדאן מבקשים רק עזרה, אלא מביעים רצונם לעלות כולם לארץ-ישראל, שרק בכך יבוא הקץ לצרותיהם.

כותב האגרת, ר' אברהם בן ר' יעקב לא מסיח דעתו גם מתלמודו, ויחד עם זאת מבקש להמציא לו שני ספרים, ס' שם הגדולים וס' כסף נבחר, הוא ספר דרשות על התורה לר' אבי-עזרי וזעליג בן ר' יצחק מרגליות (אמשטרדם תע"ב). ספרי דפוס היו נדירים מאד בפרס ומצויים יותר בדרבנד, שקשריה עם רוסיה, סייעו לה להשיג ספרים. כך אנו מוצאים גם חכם אחר מהמדאן ששמו רבי ב"ר אהרן מזרחי, שאף הוא מבקש ספרים מר' יעקב (אג' ו)¹⁰.

אגרות ג—ד כתובות בידי ר' שמואל בן ר' יעקב אב בית דין דק"ק המדאן, ודאי אחיו של הנ"ל, ועמו חתומים כל ראשי הקהל. הוא היה גם "סופר החברה", היא חברת כל ישראל חברים וכך חתם בשנת תרל"ו באגרת ששלח אל מונטיפיורי¹¹. האחת נשלחה אל יוסף יהודה הלוי והשניה לר' יעקב. באג' זו יש ידיעות משלימות. הם כבר פנו לדרבנד ונענו. כמה אגרות שנשלחו לר' יעקב לא הגיעו אליו. הם כותבים שאינם יודעים כיצד להינצל מ"מרורותיהם של הגויים אשר סביבותנו ועדת מרעים אשר הקיפנונו". סובלים הם בייחוד ממומרים שנמצאו בתוכם, שכן כשמת יהודי ונמצא במשפחתו מומר, בא הוא "עם כמה עריצים" "ושוללים את בית הנלב"ע", אפילו אם היו לו בנים ובנות ומשפחה גדולה, באומרם שזכות הירושה קודמת למומר¹². בקשתם ממקבל האגרת היא לא רק סיוע כספי אלא בעיקר לשלוח שלוחים לקונסולים ולשליטי המדינות שיקלו מעליהם את עול הגלות ולמנוע בעד שכניהם המוסלמים להתעלל בהם. מבקשים הם גם להודיע על מצבם הקשה ל"ראש הממשלה אשר שמו כשל רבנו ורועה נאמן כה"ר משה מונטופיורי". למכתב צירפו אגרת אליו וביקשו שיעבירנה ללונדון ולהשפיע עליו שישבם דבר.

9 עיין למשל י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בתקופה העותמאנית, ירושלים תשס"ו, עמ' 278—279. על קברות הקדושים בהמדאן, ר' מחברתו של ר' מנחם הלוי, מצבת מרדכי ואסתר אשר בעיר (שושן) המדאן, ירושלים תרצ"ב. ר' בייחוד הפרק "אגדות מולא חוסין", על מה שעשו קנאי הדת המוסלמים בקברם של מרדכי ואסתר במחצית המאה ה"ט (עמ' 24—27).

10 בענין זה, ר' אגרת מפרס משנת תס"ח שפירסמתי במאמרי מקורות לתולדות יהודי פרס, ספונות, ב, תשי"ט, עמ' קצ—קצא, קצו—רא.

11 מנחה לאברהם, עמ' 11.

12 ר' על כך דבריו של הנוסע אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם, מהד' א' יערי, ירושלים תש"ו, עמ' עו. בין הדברים שהתריעו עליהם ראשי יהדות אירופה בעצומה לשאח נאצר אלידין היה גם ענין זה. ר' מאמרי הנ"ל בסי' מנחה לאברהם, עמ' 4. וכן באג' הנז' להלן והע' 30.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

במכתב הבא (ה), שנכתב בשלושה עשר באדר א, מודים הכותבים, ובראשם מרדכי בן יעקב מרדכי, לר' יעקב ב"ר יצחק על ששלח שני מכתבים למונטיפיורי ולקונסול האנגלי, וחוזרים ומספרים צרותיהם, כובד המסים, יוקר השערים, רעב וחוסר כל. אף תעודה זו נשלחה אליו וזמנה כזו סיוח תרל"ב. הכותבים מביעים תודתם על שעשה למענם כל שבכוחו. מזכירים הם אגרות אחרות ששלחו אליו ביום יג אדר ב, יום ב או ה בחודש אייר וכנראה לא הגיעו לידו, וכן אגרות ששלחו לחברת כ"ח ובהם אישרו קבלת הכספים. ר' יעקב הציע להם לערוך "סדר תפילה למשה" ולשלחו אליו כדי שידפיסו וישלחו למונטיפיורי. ברם, הם קדמו וערכו לו, לועד שלוחי הקהילות ולחברת כ"ח סדר תיקון ומשמרות וישיבות בלילי שישי וערב ראש-חודש. בתוך מכתבם שלחו לר' יעקב העתק הסדר והתפילות, והרשו לו לערוך ולתקן את הנוסח לפני הדפסתו. הבעת תודה זאת למונטיפיורי הייתה נהוגה ונפוצה וקהילות רבות ערכו סדרי תפילה וכתבו שירי תודה על פעולותיו למען עם ישראל.¹³ אבל לא ידוע קונטרס של יהודי המדאן ולא ברור אם נדפס. ה"סדר" כולל גם "שיר ידידות לו [למונטיפיורי] לשמו לחן ידידות נפשי, וסי' הוא ישראל, כי בשם כל ישראל נאמר ממני". תחילת השיר היא "יפה נוף צחות שח", ואינו אלא שיר של ר' ישראל נג'ארה, שאכן נכתב לכבודו של משה, אבל לר' משה בירב, נכדו של ר' יעקב בירב מחדש הסמיכה.¹⁴ ופלא שהכותב יחס שיר זה לעצמו.

אחרי שסיימו מכתבם הגיעם מכתב ממונטיפיורי, שכבר נשלחה הוראה לתומסון, השגריר האנגלי בטרהאן, שייפגש עם נאצר אל-דין ויתבע ממנו להגן על היהודים. כן שלחו ליהודי המדאן תרומה באמצעותו בסך 1200 לירות שטרלינג. השגריר העביר אליהם את הכסף באמצעות הכומר סייר חוסיין, מיופה כוח אנגליה, בוודאי בהמדאן, אבל הם קובלים על כך שניכה ממנו 125 ל"ש.¹⁵

יהודים מפרס שנדדו ממקומם למצוא פרנסתם

שש אגרות השניות (ז-יב) הן משנות תרכ"ח-תרל"ו ונשלחו מהמדאן ומכרמאשאן לטיפליס ולדרבנד, בענין אנשים שלא מצאו מחייה במקומם ונדדו לערים אחרות בפרס ובקאקאז. הם עזבו את בני משפחתם ולא תמיד שלחו להם כסף לקיומם. הדבר ידוע מהרבה מאד תעודות. ודומה שאפשר לומר, שאגרות מפרס כל שאינן על גזירות ופורענויות שנתרגשו ובאו על הכלל, הן לרוב בענין צרות היחיד והמשפחה, מסוג המכתבים הללו. מענין הדבר שלא זו בלבד שהגיעו אלינו במספר גדול¹⁶, אלא שנעשו נוסחות קבועים, נקראו

13 עיין פנחס יעקב הכהן, רשימת ספרים ומאמרים שנדפסו לכבוד ר' משה מונטיפיורי, סיני, כרך לב, תשי"ג, עמ' צו-קיב; שם, כרך לג, תשי"ג, עמ' רנד-רנה.

14 מימי ישראל, בסוף ס' זמירות ישראל, ויניציאה ש"ס, דף קמט, א.

15 נימרק מספר שהתרומות הגדולות שקיבלו יהודי המדאן מאירופה "העשירים לקחו חלקם בראש ... ומרפס רגלם נשאר לפני העניים". שם, עמ' פא.

16 כמה אגרות שנתפרסמו במאמר הנו' בהע' 10 מיזד ומכאשאן, הן על נטישת הבעל את אשתו וילדיו או עשיר שירד מנכסיו והוצרך לגדוד, והן כתובות באותו סגנון ממש.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

שטרות ונכללו באגרונונות ובקובצי שטרות. ר' דוד ששון ז"ל פירסם מכ"י שלו, ס"י 776, תשעה נוסחי שטרות שהיו נמסרים לעניים המכתתים רגלם מעיר לעיר לבקש טרף לביתם או על אנשים שעזבו נשותיהם ולא נודע מה עלה בגורלם.¹⁷ אף בנספח למאמר זה יודפסו נוסחי שטרות כאלה מכ"י אורמיה שבמכון בן-צבי. הנוסחים דומים להפליא ובודאי היו נפוצים בכתבי-יד רבים וכל דורש נזקק להם.

ארבע האגרות ז—י הן על משה בן אברהם מכפר סיה כלי (Sayin Qali¹⁸) הסמוך לראשת. הוא בא לרמאשאן ונשא בה אשה. בהיותה הרה עזב אותה ואמר שיוצא הוא למכור לולבים ואתרוגים.¹⁹ בשנתיים הראשונות שלח כסף מועט לצורכי מחייתה. ברם, בשבע השנים שלאחריהן לא עשה זאת וניתק הקשר עמו. הם מבקשים לדעת מה עלה בגורלו. לבסוף הוברר שמת בקאוקאז.

מהאגרת הראשונה (ז), שנשלחה ביום כז בתשרי תרל"ו לרבה של טיפליס ר' יעקב, מתברר שהפנייה לקהילות קאוקאז באה משום שאיש מטיפליס סיפר בבואו להמדאן שראה שם את משה בן אברהם, וכי אסף חמישים תומאן והפקידם לפני מותו בידי יהודה כהן צדק שהתגורר כנראה בכפר מנג'לים. אשתו ובתו מינו לבאי-יכוחם את האחים הרופאים מרדכי ויקותיאל מהמדאן שהתגוררו בדרבנד, וביקשו למסור לידם כל מה שנותר בעזבונו. האגרת השנייה (ח) נכתבה בי"ז בסיוון תרל"ו ונשלחה לדרבנד ואין בה אלא חזרה על תוכן האג' הקודמת לטיפליס. כנראה שאנשי כרמאשאן לא ידעו עדיין על השמועה שהאיש נפטר כבר ושלחו לדרבנד אגרת בעניינו בשלהי תמוז תרל"ז (ט). האגרת הרביעית (י) אף היא מופנית לטיפליס, ברם כותביה היו אנשי המדאן. מוסרים הם על פטירתו של האיש ועל השמועה שנשאר לו איזה כסף בטיפליס, ומבקשים לשלחו למשפחתו בהמדאן.

מעניין הדבר, שבאותה השנה ממש, בי"ז בסיוון תרל"ו, יפתה זליכא אשת אליהו את הרופא מרדכי בן יצחק להיות מורשה לתבוע מבעלה אליהו מזונותיה אחרי שעזבה, או גט (ס' יא). הדבר מעיד על ריבוי מקרים כאלה בפרס כפי שכתבנו. בדומה לזה האגרת הבאה (יב), שנשלחה מטהראן לדרבנד בי"ח בסיוון תרכ"ח. שני אנשים, אברהם בנימין שיראזי, בן ארבעים וחמש ואגאי לוי, יצאו מטהראן לפני אחת-עשרה שנה. אברהם כהן נסע לדאגיס-תאן, הגיע עד טיפליס ומשם אבדו עקבותיו. אגאי לוי נהרג בדאגיסתאן. המשפחה נותרה ללא פרנסה. מבקשים הם לחפשו. אם יש סניף לחברת כ"ח במקום, הרי שחברה זו תטפל בכך, ולהודיע התוצאות לבאי-יכוח החברה, עקיבא בן מישאל כ"ץ בטהראן. אגרת זו מלמדת גם על התפקיד הציבורי החשוב שמילאה חברת כ"ח במקומות הנידחים הללו, ועל יחסם הנלבב של יהודי פרס אליה.

אג' יג עוסקת במשלוח לולבים ואתרוגים לקאוקאז על-ידי יהודי מפרס בשם יוסף בן

17 דוד סלימאן ששון, אגרות פרס ומימן, הצופה לחכמת ישראל, בודאפשט תרפ"ה, עמ' רט—רלג.
18 בשנת תרס"ב היו בה ארבעים משפחות. עיין א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסתאן, מכון בן-צבי תשכ"א, עמ' 148.

19 גם אג' יג עוסקת בענין מסחר בלולבים ואתרוגים.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

משה. הוא שלח לקהילת דרבנד על-ידי ר' יעקב ב"ר יצחק לשמו ולשם מסחר. הסוחר נוהג היה לכתוב מכתביו בפרסית בכתב עברי. כנראה שסבר שמשום כך לא קיבל תשובות על מכתביו. נזדמן לו אדם בשם פינחס בן אהרן כ"ץ שעתידי היה לנסוע לדרבנד, כתב מכתב ומסרו בידו. ר' יעקב דרש כנראה אישור שיוסף בן משה הוא הסוחר ששלח אליהם לולבים. ואכן צירף למכתב זה אישור, אבל לא משבעה טובי העיר, כפי שנתבקש, אלא מר' בנימין בן אליהו, כנראה חכם הקהל, ואף ייפה את כוחו של פנחס כ"ץ, שעומד היה לחזור לדרבנד, לגבות את חובו. המכתב כתוב בפרסית באותיות ערביות אבל גם בעברית ובשוליו נמצא האישור. אין הזמן נזכר בו ואף לא שם המקום שממנו נשלח.²⁰

קהילת אורמיה וסבלותיה

מעטות ביותר הידיעות על היהודים בפרס ומעטות עוד יותר על היהודים בכורדיסטאן הפרסית. מן הגדולות שבקהילות ישראל בכורדיסטאן הפרסית היתה אורמיה, הנקראת היום ריזאיה (Rizaiyeh). עיר זו נמצאת בצפון פרס על גבול אזארביי'אן ותורכיה. עם תקומת המדינה היו בה 800 נפשות וכולן עלו לישראל.²¹ נתמזל מזלה של קהילה זאת וקם לה רושם רשומותיה, הוא ידידי מר זלמן שזר, שגבה עדויות מפי בן המקום שעלה לישראל והציב לה ציון.²² ואכן צדקו דבריו שלא כתבו עליה, "כאילו לא היתה כלל קהילה יהודית עתיקה זו השבויה בין מוסלמים ונוצרים".²³

שתי אגרות מקהילה זאת משנת תר"מ (1880) שנשלחו אל ר' יעקב יצחקי נשתמרו בארכיונו (יד—טו). ראשי הקהילה מגוללים מקצת צרותיהם שרבו, ומחמת ריבויים אין הם יכולים להעלות כולן בכתב. בקהילה היו שלוש מאות בעלי בתים, כולם עניים ומרובים בה יתומים ואלמנות. הם רעבים ללחם "ואן לנו לא מקום בת המדרש ולא מקום בת הכנסת ולא ספרי תורות". הקהילה שלחה לשם כך שליח, את ר' חנוכה בן ר' יחזקאל, ומקבל המכתב סייע בידו. הכותבים מבקשים שיוסיפו לעזור לו, להנחותו בדרך ולכתוב לאנשים בקהילות אחרות שאף הם יתמכו בו. אינם מבקשים על עצמם אלא כדי להקים בית כנסת חדש ותלמודי תורה. לפני ששה חודשים יצא לשם שליח שעבר בדרבנד כנראה בכיוון לקהילות הרחוקות בקאוקאז או לרוסיה, ולא ידעו איה מקומו.

אגרת טו נכתבה, בשולי מכתב זה, בידי באכאג' בן יחזקאל אל המדאני מו"ץ ושו"ב של קהילת טהראן (ר' אג' יב). הכותב קיבל מכתב מר' יעקב בעד השליח חנוכה. הוא כותב שהשליח פעל במסירות נפש רבה למען יהודי אורמיה. הוא הופיע בפני המלך נאצר אל-דין שאה ולא חשש מן הסכנה, נשא חן בעיני השאח והשרים, והללו הוציאו

20 ראוי להזכיר שלפי המסורת בקהילת אורמיה, יהודי מדבר ספאניולית היה בא לקהילה "מבנדאד למכור לולבים בסוכות". ז' שזר, כוכבי בקר, תל-אביב תשי"ז, עמ' 276.

21 י' בן-צבי, נדחי ישראל, מהדורת תשכ"ג, עמ' 79.

22 ז' שזר, כוכבי בקר, עמ' 278—294.

23 וזה היה גורלה גם אחר-כך. מעט מאד נכתב עליה בספרו של א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, עמ' 144.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

מכתבים אל הפקידים באורמיה שלא להרע ליהודי המקום. מכאן שהשליח היה גם בטהראן. והנה, ידיעות חשובות על קהילת אורמיה מצויות בכ"י מכוון בן-צבי 937. זהו כ"י שיש בו עניינים שונים. בראשו "מדרש איכה וקינוח" וסיפורים על החורבן שכתב אליהו בן משה (א2), ובסופו כתב: "תושלב"ע [תם ונשלם שבח לאל בורא עולם] בחודש תמוז כ"ו בו. גבריאל בכהר יהודה מתושבי אורמי שנת תרנ"ח" (א36). בחלק השני (26—58ב) נוסחי שטרות ואגרות המלצה. רובן נוסחאות קבועות, אבל לפעמים שכח הכותב והזכיר שם הקהילה והזמן. כך למשל בכתובה דאירכסא שבדף 45א נזכר שנעשתה באורמי דיתבא על נהר בנד בשנת תרע"ד. החלק השלישי הוא ענייני הלוח והעיבור וקצת גורלות (59—107). בדף 65א כתב הסופר: "אנא הכותב אליהו בן שיך משה נ"ע מזרחי, כתבתי את זה העיבור חודש של תמוז עשרה בו שנת תרע"ז".

אף-על-פי שאין תעודות אלו אלא נוסחאות של שטרות, יש בהן כדי להעיד שהמאורעות הנכללים בהן היו שכיחים ותדירים עד שהוצרכו ליצוק להם שטרות בדפוסים קבועים²⁴. שונה היא תעודה א, שהיא הסכמה למינוי נשיא. תפקידו היה ללכת "לפני פתח הממשלה... הוא המוציא הרא המביא" ומשכורתו היתה ניתנת לו מן הציבור. ניכרת הדאגה לחינוך הבנים והם שולחים שלוחים לשם כך (ב). על אף סבלותיהם לא נמנעים הם מלקבל שלוחים מקהילות עניות בערביסטאן, כורדיסטאן ופרס ונותנים להם כתבי המלצה (ג).

עלילות הדם היו שכיחות באורמיה. הראשונה הידועה לנו היא משנת תקפ"א. הנוסע ר' דוד דבית הלל עבר שם חודשים אחדים אחר-כך וכתב עליה במסעותיו²⁵. אותה שעה סבלה גם קהילת סלמס (דילמאן) הסמוכה. שוב העלילו על היהודים בסלמס בשנת תר"ג ולא רחוק הדבר ששוב סבלו גם יהודי אורמיה²⁶. זמן לא רב לפני שנת תר"מ חזרו והעלילו על יהודי אורמיה והפעם גרמה עלילה זו לא רך לשפך דם רב אלא גם להרס בתי כנסת (אג' יד)²⁷. מהלומה קשה הונחתה על הקהילה ובעת כתיבת האגרת עדיין לא נרפאה; לא שוקמו בתי הכנסת ומוסדות הקהילה. על עלילת דם אחרת מרומז כנראה בשטר ד, ועוד עלילת דם היתה "כעשר שנים לפני מלחמת העולם" הראשונה²⁸. בשטר אחר מדובר על עלילות על היהודים וכן נמצא שטר (ז) שבו נזכרה התנפלות על שוק היהודים. לא ברור אם היה זה בקהילות פרס אחרות והממליצים היו אנשי אורמיה, או שהמאורעות אירעו באורמיה עצמה.

מעניין ביותר הוא כתב ההמלצה שניתן לקראי שנשדד (ה). אנו למדים ממנו על היחסים הקרובים שהיו ליהודי המקום ולקראים. הקראי נקרא "הכשר והזקן ירא אלהים". מדברים הם בשבח מדותיו, היה עשיר והנהגה בכספו עניינים ויתומים. לא די שנשדד אלא שהגויים

24 ר' למעלה והע' 16, 17.

25 ר"י פישל, מסע לכורדיסטאן פרס ובבל, מתוך ספר המסעות של ר' דוד דבית הלל, סיני, כרך ה, תרצ"ט, עמ' רלו—רלה.

26 י' בן-צבי, עלילות דם וגזירות שמד בפרס במאה ה"ט, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 103, 105—107.

27 ר' דוד דבית הלל (שם) מציין שהיו באורמיה שלושה בתי כנסת; שזר — ארבעה (שם, עמ' 280).

28 שזר, שם, עמ' 286—288.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

כנסת מיוחד לא הקימו לעצמם²⁹. דומה שאין צריך לומר שהיו אלה קראים ומסתבר שהשטר שלפנינו מוסב על נכבד מן העדה הקראית שבאורמיה.

אגרת אחת בלבד נשתמרה מקהילת אורמיה ולא השתמשו בה כותבי תולדותיה. כוונתי לאגרת ששלחו בחודש סיוון תר"ל לנוסע יוסף טשארני³⁰ והיא מאלפת ביותר. מגוללים הם יחס השלטונות והמוסלמים אליהם, רודים הם ביהודים ומתעללים בהם באכזריות נוראה, מאלצים אותם להשתמד או לשלם כופר. "צרה תשיעית שאם מן הגוים יאבד בן או בת מהם ולא ימצא, תופסים את ישראל באומרם שגנבו אותו לאוכלו. עד שמוצאים אותו גוים, באו בנים עד משבר, כמעט שמגיעים ישראל לכליה". אבל אין יהודי אורמיה מסיחים דעתם מענייני חינוך הבנים: "ואנחנו מבקשים מאדון שתתקן לנו א' מדרש של הוצאה של רוגיל³¹ הי"ו וישלה לנו ספרים, גמרות, פוסקים ומדרשים, שילמדו בהם יתומים ועניים, שזהו קיום העולם וזהו העיקר בקשותינו להחזיק בידי לומדי התורה. יען אנשי קהילתנו עניים הם ואין יכולת בידם להחזיק ביד לומדי התורה מפני צרות הגלות. על

כ"ב לחודש סיוון

תרמ"ב
ב"ק"ה יחזקאל יתנו מילתה גמלתה טל"ב"
היה ה"ן לא"ו לא"ו

הגשע ימקין ה"ת ד"ט"ו	הגשע יקומיל בן כוראדאד	הגשע יקומיל בן כוראדאד	הגשע יקומיל בן כוראדאד	הגשע יקומיל בן כוראדאד	הגשע יקומיל בן כוראדאד
הגשע אברהם בן ה"ת אהרן	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי
הגשע וגאעיה בן ה"ת יצחק	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי	הגשע יוסף באשי

המשך אגרת טז

29 שזר, שם, עמ' 284—286.
30 נדפסה בספר מסעותיו, עמ' 240—242.
31 כלומר בכספי הבארון רוטשילד.

ידי זה יוצאים בני ישראל עם הארץ, אפילו תפילה אינם יודעים". על כך התריעו בשטר השני ובאגרות תר"מ שנשלחו לדרבנד ומי יודע אם עלתה בידם. אכן, דבקים היו יהודים אלה בעמם ודבקים בדתם. זכו ועלו כולם לארץ-ישראל והשתתפו בבניינה.

אגרת טז נכתבה בכ"ב בסיוון תרמ"ב ונשלחה מעיר בארפארוש (Barfarush) שבמחוז מאזאנדיראן (Mazanderan), כנראה לדרבנד. בפנייה נזכר השר נוספאדין וספק אם הוא שם של יהודי. מקהילה זו כמעט שלא הגיעו אלינו ידיעות. במאזאנדיראן ישנם אנוסים אשר שכחו כל יסודות הדת היהודית מלבד יום כיפור ופסח³². הנוסע ניימרק ביקר כאן בשנת תרמ"ד וכתב, שלפני כעשר שנים "קרה מקרה בבארפארוש, כי אחד הרופאים אשר המיר דתו נקרא אל בית משתהד להמציא רפואות תעלה לבנו הילד. ובשתות הילד את סמי המרפא מת". דבר זה עורר את תושבי המקום לכלות חמתם ביהודים, הרגו בהם "והנשארים המירו דתם", עד שנודע הדבר ליהודי אירופה ואחר-כך לשאח והוא פקד להשיבם אל דתם ולהחזיר להם כל שנשלל מהם³³. אפשר שלמאורע זה הם מתכוונים באגרתם. הם מתנים צרותיהם, חוסר פרנסה ורעב "ובשביל הגזירה, שמדות שגזרו עלינו בחינם, ובעלילה באו עלינו וחרגו [!] כמה וכמה בחורים וזקנים נשים וילדים... והחריבו כל בתינו ושרפו את כל מחמד ענינו". רבים מתו ממכות האויב ומפחדו. הם פנו אל השאח נאצר אל-דין להעניש את המתנפלים, ואכן כך עשה והטיל עליהם גם קנסות גדולים ועונשים אחרים. אבל הבתים נותרו הרוסים וכן בית הכנסת ובית המדרש ולא נותר להם כל כסף לשקם את הקהילה. חברת כ"ח היתה שולחת עזרה להרבה ערים בפרס אבל עדיהם לא הגיעו, ומבקשים הם שלא יזניחום.

32 נדחי ישראל, עמ' 228.

33 מסע בארץ הקדש, עמ' פה.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

אגרת ראשונה

בס"ד 1 תזכו לשנים רבות ברכות 2 או"ר 3

בש' 4 יאודה אתה יודוך אחיך

ראשי אלפי ישראל רבנן תקיפי טפסרי דיתבי קטנין וקתדרין, מאירים ומזהירים כוה"ק 5 רישי מתבתין ואדרין, ותקיפין כאריוותא ברזי דאורייתא ומתברין טינרין טורין רמאין מארי כתרין ועטרין, קדישי עליונים ועירין, יאיין בעובדהון ושפירין, נהירין לעילא וזהירין לתתא ולארבע סטרין, דמו לבר אלדין כאספקלריא מאירין, וכעצם השמים לטוהר אורים גדולים כספירין, בנהורין רברבין כאבנין טבין ומרגלאן יקירין, בהירים אינון בשחקים, שומרי מצות ה' וחוקים, שמם נודע בשערים, מלכין יקירין, רבבי דרין מליין כל שופרין, זיוין ונהורין ומוכתרים בכתר תורה ליקר ולגדולה וכתר ש"ט ע"ג 6 עולה הח' הש' 7 הרבנים המובהקים התורנים החרוניים אלף ה"ה 8 סבא דמשפטים פחד יצחק אלדי יצחק בעזרה, והטור השני בקודש האי צמ"ר 9 ברא כרעא דאבוי ה"ה הח' הש' בנש"ק 10 חכם יעקב נר"ו אלדי יעקב בעזרו, אתה ה"ת כצ"ת 11 ישמחו ויעלצו וישישו לפני אלדים בהני תלתא דמשנו בהו רבנן ר"ב חיי"א ורב הונ"ה ורב"ב 12 והיו למאורות או"ר.

אחדשט"ו 13 אתינא למיהב שלמא שבח"י של"ם 14 נתנה ראש על ארץ על ברכים ועל השוקיים נשתחוה ונכרעה כרע כחזורא, עד שיתפקקו כ"ח 15 שבשדרה, וקידה ת"ק 16 מחוינא באדין דקו כחדא איברין ופדרין וידינו פרושות לקראת נש"ק בשולי מעילכם לפני כסא מעכ"ת הרמתה. עשו נא ותשתדלו בכל מאמצי כוחכם שגם אתם תצרפו עצמכם עם כל אנשי בני חברה הקדושה אשר שמו על לבם ומאודם כדי להציל ולפדות ולמפרק את בני הגולה אשר המה בכל עיר ועיר מערי היאודים אשר בכל תפוצות ערי עג"ם ואביזרייהו הנתונים בין צוקו"ת וצר"תן אשר לא יוכל לספר דקיימי עלן ככסלי לאוגיא 17 בין מצד

- 1 בסייעתא דשמיא.
- 2 שנת תרל"ב.
- 3 אמן וכן יהי רצון.
- 4 צ"ל: בס' — בסדר, פרשת ויחי, חודש טבת.
- 5 כוהר הקדוש.
- 6 שם טוב על גביהם.
- 7 החכמים השלמים.
- 8 הלא הם.
- 9 צורבא מרבנן.
- 10 בנן של קדושים.
- 11 אתה ה' תברכם, כצינה רצון תעטרם.
- 12 ורב בנייא. והכונה לבני חיי ומוזני. עיין מועד קטן כח, א.
- 13 אחרי דרישת שלום טובתו.
- 14 מליצה עפ"י זבחי שלמים.
- 15 כל חוליות. ברכות כח, ב.
- 16 חמש מאות. עפ"י שמות ל, כד.
- 17 עפ"י ברכות ט, א.

י צ ח ק בן - צ ב י [ז " ל]

מיסים וארנוניות ובין מצד אשר מכין ומורטין מכת אכזרי. ובעוה"ר נמשך גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחן, זאת וע"א¹⁸ שבכל יום ויום מחטטי שכבי לקדושים אשר בארץ המה סביבות אדונינו מרדכי ואסתר, וכל משפחה מגויי הארץ אשורים¹⁹ ולטושים המה נעשו שרים וסגנים מצד הקונסור שלהם. ונחנו עבר קציר כלה קיץ ולא נושענו. זוע"א²⁰ תשב"ר²⁰ בזמן שיוצאי מביה"מ מכין את נערי בני"י וימו"ת חוש"ם²¹, והן עתה חוסו נא חוסו מכל צד ואיפן ואם יישר בעיניכם עיני בש"ר ועשיתם כחוכמתכם אבל עשו עניין שזה עולה אשר הולך על הארץ²² לפחות יבא על ארצינו ונסע מחורב הלוך ונסוע לעיה"ק ירושת"ו.

ואנחנו בגלותינו כפינו פרושות השמים בתפילה וצל"ה בשלושת הצלי"ם²³ ובשפל קול התחנה יהא רעוא דליהבו עליכו מן שמיא ח"א²⁴ עד דתהוי מזקינו שערא דרישא כתלג חיזור במח"ה ומוזן בפשי"ו²⁵ ובשער לבן ומלא ב"ה²⁶ שאין זרעו כלה בי רב חסדא שיתין הלולי האי דישא להאי פרדשא במוט"ב תלתא בחד קינא אוי"ר לאב"א ובר"א כיר"א ועוד יודע למעכ"ת ח"ר יעקב גליל"ו²⁷ דקדמת דנא כתבתי אגש"ל²⁸ למעלת ידיך ולא זכיתי להיות מבעלי תשו". הן עתה שלח נא ביד תשלח ספר שם הגדולים וספר כסף נבחר אשכנזי לאנכי הצעיר שנפשי חשקה בהם, וגם כי ידעתי מדת טובך לכל באי שערי עירינו. וחלותי היא בשפל קול בני יעקב אבינו לא"מ שעשו חסד אל תעלימו עיניכם מדברי האגרת הזאת אשר כתב עבד"ר²⁹ המשחזה מול כסא כבוד תורתכם ומנשק בחשק ידם, ומתאבק בעפר רגלי יסודם. ואנכי עפר ואפר צל"ף חד בין אפר כ"ד דו"ש³⁰ בשלמא דמו"ר הצעיר זעיר שם זעיר שם אי"ן עד"ן³¹.

א ב ר ה ם י ע ק ב ז ל ה ה ב כ ה ר ג י ן ו נ כ ד ל ה ה ו א ³² ז צ ו ק ו ל .

והזמן היה נחוץ ימחול המוח"ל

- 18 זאת ועוד אחרת.
- 19 כנראה הכוונה לכורדים.
- 20 תינוקות של בית רבן.
- 21 בני ישראל, עד כדי מיתה חס ושלום ונכתב ברבים על דרך הכתוב בראשית לו, לה.
- 22 שיעורם של דברים הוא, שהרוח החדשה המנשבת בעולם תעבור גם עליהם, והכוונה לתנועת העליה לארץ-ישראל.
- 23 מליצה עפ"י השם צילה וכן בשלושת הסלים, במשמעות תפילה.
- 24 חיי אריכי.
- 25 בפי שניים יכיר ויתן ?
- 26 ברכת ה'. כלומר שיזכו לאריכות ימים.
- 27 נרו לעד יאיר, לעולם ועד ?
- 28 אגרת שלומים.
- 29 עבדא דרבנן.
- 30 כה דברי דורש שלומם.
- 31 כנראה מלשון זמן, כלומר הכותב בחופזה, כולהלן.
- 32 ההוא המפורסם ומחמת פירסומו לא הוכירו.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

אגרת שנייה³³

תרגום

אחי היקר הנכבד והעצום, יקר מן הלב, אור עינים, כבוד הרופא המובהק הר"ם במז"ל ר' חכים מרדכי הי"ו. הלואי בזכות אדונינו מרדכי ואסתר שתהיה לחיים טובים ולשלום. ונוכה לראות בעינינו משיח צדקנו אמן כן יהי רצון.

אחרי [דרישת שלומך]. אם רצונך לדעת מצב הבריאות של המשפחה שלי אני הקטן, שבח לאל כולנו בריאים ושלמים, בפרט אחותי מרים ויקירתי אמי. ברם, הרעב גדול, והיום שהוא יום פורים, הלחם כל מאן [ג' קילון] בשני אלפים וחמש מאות [דינר]³⁴. אומות העולם אכלו בני אדם, כמאתיים עניים מישראל ניספו ברעב ובקור. יהי רצון שלא יבואו שנים כאלו, לא תקום פעמיים צרה. ה' יתברך ריחם עלינו, ואדוננו משה מונטיפיורי הי"ו שלח לנו 600 תומאן לעניי המדאן. יתן לו ה' יתברך עושר וכבוד ואריכות ימים ושנים, ועשה לכמה אנשים פיקוח נפש. תשתדלו גם אתם מכל הצדדים לשמור עצמכם. בענין הבית והילדים היה יקירי בטוח. משביעך אני בראש הרב מולא יעקב נ"ע שלא תעזוב ענין ד'ירבל חדיד (?) ובענין הקונסול היהודי³⁵ שנתמנה בשביל פרס ובענין שני ספרים שכתבתי להרב יעקב הי"ו תשתדל ותקח ממנו ותשלח

מקור

עזיזי אכוי גראן בראדר מוכרם ומועט'ם אז ג'אן ודל ביהתר נור דו דידה כ' הרופא המובהק הר"ם במז"ל³⁴ כ' חכים מרדכי הי"ו אלאהי ב'י³⁵ אדונינו מרדכי ואסתר לחיים טובי, ושלום באשיד ודידאר הא בא ביאת מ"ץ מושרף גרדים אכי"ר. בעדא אגר ג'ויא אחואלאת ג'מיען אהל בית וחקיראן מיבאשיד שב"ל כולן צ'אק ושלום אסתים עלל כצוץ המשירה מרים ועזיזי ננה ג'אן ואמא גראני סבתי אסת אמרוז כה יום פורים אסת נאן מני ב' הי"ו ת"ק אסת א'מה"ע צ'נד נפ'ר אדם כורדן עניים ישראל בקדר דויס נפר טר"ף שודנד אז גורוסנגי ואז סרמא יהי רצון הרגז המצ'ין סאלהא ניאיד לתפ"ץ חאל ה' ית' תרחום נמודה אדונינו משה מנטפורי הי"ו מבלג' שש מאות תומ"ן ג'הת עניים המדאן רוואנה נמודה אלאהי השי"ת עושר וכבוד ואריכות ימים ושנים באו בדהד. צ'גנדין נפ"ר רא פיקוח נפש נמודה ושומאהם אז הר באבת סעי ומותוג'ה בשויד ואז באבת כאנה ובצ'הא כ'אטר ג'מע באשיד איי עזיזי אלבת בסר הרב מ' יעקב נ"ע אגר דר בארה עמל ד'רביל חדיד כותאהי בכוגיד ודר בארה קונסולי אז ישראל מווכל נמודן ג'הת ע'ג'ם ודר בארה אין ב' כתאבי כה כדמת הרב יעקב הי"ו נושתם

33 אגרת זאת כתובה בשולי האגרת הראשונה באלכסון ומאחוריה. תרגמה מר דוד קטן ואמורה לו תודה.

34 הרמב"ם היה גדול הרופאים ובכואו להפליג בשבח הרופא, שאליו הוא שולח אגרתו, כינהו בשם הרמב"ם וכיונתו לתוארו.

35 בזכות.

36 הם שני ריאל וחצי.

37 לא ברור, ואולי הכוונה לנציג חברת כ"ח ?

יצחק בן-צבי [ז"ל]

סעי בשו"ד ואזו בגיריד והמין ספ"ר ג'הת
חקיר רוואנה נמאייד וכת תנג בוד כאהיד
בכצ'ידן דעא כא

הצעיר אברהם
בכה"ר יעקב
זללה"ה

אגרת שלי שית

יקר רוח נהדר בקודש מן המהדרים יקר שפתי דעת ובדעתו ימלאו חדרים. יקר מחכמה ומכבוד בישראל גדול שמו נודע בשערים. והלכה כמותו בכל מקום ר"ב יוסף סיני ועוקר הרי"ם. מטע השכל ועץ החכמה וגזע הורים. יקר עליון אהובי וידין³⁸ ר"ב רחומא"י ור"ב נהורא"י. הרב המובהק ואור לו כברק איש אשר רוח אלים בו. החכם השלם והכולל אור גולל חין ערכו מי ימלא ה"ה ח"ר יוסף יאודא הלוי נר"ו יאיר ויזהיר כשמש וכירח המאירים לדור דורים כיר"א.

בריש הג"ש³⁹ מילין לצד עילאה. באנו להודיע במרו"ם ולדרוש משלוה"ט⁴⁰ על כי היו היינו מצפים ומקיים לתשועת ה' ולתשובתך תשובה מאהבה. והנה ברוך הבא אשר האיר זורח אור יקר"ת מהני מגיד"י גזט⁴¹ ולכל בני ישראל היה אור אורו עינינו וכל מעיינינו ושמחו כשב"ה⁴² וכל איברינו ששו ושמחו כעל כל הון יקר ונעים והעיר שושן צהלה ושמחה. וגם כי חבה יתירה נודעת על כי ממכון שבתו השגיח ופנה אל אזובי שבקיר. וידענו נאמנה שיש לנו מליץ טוב וסניגורא רבא ודורש טוב לעמו ויכלכל יוסף את אחיו. והנה הקול נשמע בכת"ב יוסף קול אומר באזנינו שמענו קול רע"ם על ענין מכתבי פתשגן תשובתינו שלא עלו ולא באו החדרה אל יוסף ותמ"ה תמ"ה נקרא ותמהנו מראות כי לא יכול יוסף להתאפק ולא ידענו מדוע בושש פעמי מכתבותינו, על א' כמה וכמה מכתבים שכתבנו לעלות ולראות את פני האדון ולא"ה⁴³ נודעת ולמרס בדם האהב"ה ברח"ם רחמתיים להתאבק בעפר אסקופת היכ"ל המלך ולנש"ק שולי מעילו הקדוש ולא ידענו מה היה ומה נהיה באיגרות הראשונות והאחרונות שלא היגיעו לי"ד קוד"ש על עליונה.

ומרוב הדוחק והגלות וחמת המציק ואשכולות מרורותיהם של הגויים אשר סביבותינו ועדת מרעים אשר הקיפנו יודעים עד מה להנצל מידם, ובפרט במות א' מבני בריתנו, בהיות מומר א' במשפחתו, תכף ומיד המומר בא עם כמה אנשים עריצים ופריצים ורקים

38 וידין נפשי.

39 בראש גישתו אליו, מליצה עפ"י ראשית הגז.

40 במרום מעלתו ולדרוש משלמו הטוב.

41 עתון, ורומז לשבועון המגיד שפירסם "קול הקורא" מפרס. ר' שנה טז, תרל"ב, גל' ד, עמ' 24. וכן מכתב מהמדאן. שם, כה חשון תרל"ב, גל' 8, עמ' 86 (ר' מאמרי הג"ל בס' מנחה לאברהם, עמ' 2). כנראה שהעתון נשלח אליהם על-ידי יוסף יהודה הלוי, מקבל האגרת.

42 כשמחת בית השואבה.

43 ולאהבה רבה. כלומר, שבאותן אגרות שאכדו הביעו הכותבים תודתם והוקרתם אליו.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ופוחזים ושוללים את בית הנלב"ע⁴⁴ ממקרקעי וממטלטלי הכל כאשר לכל עד סוף פרוטה אחרונה, אפי' שיהיה הנלב"ע כמה בנים ובנות ערומים ויחפים, באמרם כי מומר קודם לכל למשפט הירושה כפי דתם הכוזבת, ואין מי יאמר להם מה תעשה. וגם כי נלך אצל השר להתחנן לו ולבקש מלפניו אינו משגיח עלינו באומרו מה בכך כי יאודי הוא ומצוה בדתם לצער ולהפסיד את היהודים.

והנה בעת"ה ה"ר מרדכי הרופא⁴⁵ אשר הוא מאנשי ק"ק המדאן יע"א הנק' הבירה והוא עוסק ברפואות בעי"ת דרבנד יע"א, הרבה לספר בשבח חסידותו וענוותנותו דמר במעלות טובות אשר שמעו הטוב הולך בכל מדינות פרס. ובהיותו רודף צדקה וחסד ומרבה להיטיב ודורש טוב לעמו, לכן באנו בשפל קול התחנה ושפתינו יוצאות וחולו"ת בעשר חלו"ת שתעזרנו על דבר כבוד השי"ת ותוה"ק ולסעדנו בימין צדקו להקל מעלינו עול כובד הגלות המר והנמהר הזה אשר השתרגו עלו על צוארינו ולמצוא תעלה למכתינו בעזהי"ו בין ע"י מגידים ובין בכתב יד הקודש לקונסולים ולשאר מלכי ואפרכי ובפרט לראש הממשלה מעלת גאון עוזנו ראש הממשלה אשר שמו כשם רבנו ורועה נאמן כה"ר משה מונטיפיורו נר"ו יל"ו. אולי בחסד וברחמי הי"ת תקילו עול גלות הנה מעלינו להציל עשוק מיד עשקו וכל המקיים נפש א' מישראל כאלו קע"ם⁴⁶ ובפרט נפשות רבות עד אין מספר. ויכולה המצוה הזאת להגן בעדו דמני"ר⁴⁷ ובעד ביתו ותהא אורבא לשלתו ויתענגו על רוב שלום וזרעו לברכה מעו"ע⁴⁸ והכל ברוב עוז וחדוה וחיים ושלום.

כ"ד דושו"ט אני הגבר מתפלש באפר מפני נכבדי ק"ק יע"א

הצעיר ש מ ו א ל י ע ק ב ז ללה"ה

בכה"ר א"א אב"ד דק"ק

המדאן הבירה יע"א וצוק"ל וסל"ט⁴⁹
חותמת: הבוטח באל טוב
ש מ ו א ל ב ה"ר י ע ק ב
הרמתה ברינה למצוא תעלה למכתינו
הנחלא"ה מכאן ולהבא אולי בעזהי"ת
בציל"ם נחיה כגויים והיו לנו לאב
ולפטרון ואל כ"א בשל"ה"ט⁵⁰ ובכן
אשו"ב שוא"ל שלום

וגם יצאתי מגדרי לבקש את ר"ם
פני מלך לתת את שאלתי ולעשות
את בקשתי שתכף ומיד בהגיע
האיגרות הללו בידו קודש על
העליונה יקיים
בהם מצו"ת שילו"ח ביד ראש הממשלה
מעכ"ת דון משה מונטיפיורו היו
גיל"ו ויפציר עד בוא יבוא תשובתו

44 הנפטר לבית עולמו.

45 כנראה בתשובתו לאגרת השניה שנשלחה אליו, כתב להם על יוסף יהודה הלוי.

46 קיים עולם מלא. סנהדרין ל, א.

47 דמר ניהו רבה.

48 מעתה ועד עולם.

49 וסופו לעד טוב. כך חתם גם באג' ששלח למונטיפיורי בשנת תרל"ו. מנחה לאברהם, עמ' 11. צריך

לדעת שיהודי פרס נהגו לחתום שם ושם האב מלמטה למעלה ומלמעלה למטה.

50 ואין להאריך כי אם בשלומם הטוב.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

<p>שלו: [הצעיר הן אני עץ יב"ש⁵² מזרחי הצעיר שלום בכה"ר מ'מ' אליהו רפאל הצעיר יקותיאל בן המ' אהרון הצעיר יהודא אליא הצעיר רפאל המ' דוד הצעיר ישראל בן המ' מורדכי הצעיר רחמין אהרון המ' הצעיר באבא המ' צמח הלוי הצעיר אור בן המ' אלעזר [רופא נ"ע] הצעיר יאיר בן המ' בניאמין רופ'ה הצעיר אגא (?) עזרא המ'</p>	<p>הצעיר שמואל בלא"א יעקב זלה"ה הקס"ט⁵¹ הצעיר ח' אלעזר בכ"ר בנימין נ"ע, הצעיר שלמה בכה"ר אהרן הצעיר אג'אן בן המ' יאיר הצעיר יעקוב אליהו ישראל הצעיר סליימן בן אגאג'אן הצעיר רופאל בן המ' אגאג'אן הצעיר עזרא בן אלעזאר הצעיר צמח המ' בנימין הצעיר אהרן בכה"ר שלמה ואני ברגלי אעבורה הצעיר יאודה בכה"ר שלמה הי"ו [חתימה מסולסלת</p>
---	--

אגרת רביעית

נהר נובע בכל מדות טובות וצדקות ומתן. תמים במעשיו גבר ענוותן. רב גובריה ורב חיליה. מר ברישא לכל דבר שבקדושה. אבינו רועינו אביר הרועים... ח"ר יעקב איש תם יושב אהלים, בכה"ר הישיש סבא דמשפטים גאון עוזנו ח"ר יצחק נר"ו... והבן יקיר נטע נאמן זרע מיומן האי צורבא מרבנן ח"ר ידי"ן דוד חיים⁵³ עד העולם נילל"ו כיר"א.

אחרי עתרת החיים והשלום באנו מן המדיעית מן השיטי"ם שניים ואת האותות להגיד במרו"ם מילין לצד עילאה בק"ן קול מוצי"א⁵⁴ את בצ"ר במדבר על אודות גלותינו המרים המאררים כלענה ורו"ש כי סבבנו גויים אכזריים ועדת מרעים הקיפנו באבני קלע. אשתדאה אשתד"י ויר"ו המור"ם בשוטים ועץ עבו"ת וברמחים וקשתות ואיש כלי מלחמתו בידו ולהחרים את כל בני ישראל היוצאים לבית תלמוד. והיו בראותם ברחובות ובמבואות זה מכה וזה מרדה עד שפוך דם עליהם כל גולגולתם רצוצה וכל ראש לחולי ועיניים עורים. ואין מי יאמר להם מה תעשה ואין מי יאמר להם מה תפעל ועל מי קול ירים. ואביהם ואמותם, שבמעם קול בכייתם וקול נהמת מכתם, קורעים כותנותם, ותרד דמעתם בהאבסם אותם. לחבוש את מכתם ולדבר על לבותם. והנה גוי אחר בא בחרפה וקלס ודורך כדורך בגת על גוום ועל במותם.

ובפרט בעת מות אחד מבני יאודא וישראל ובן ה"ן לו, ואם המצא תמצא מומר אחד במשפחתו, תכף ומיד המומר בא עם כמה אנשים ריקים ופוחזים ובעלי זרוע ובני עוולה

51 הקטן סופו טוב.

52 כנראה היה שליח נודד, וכתבידו הספרדי מעיד עליו שלא מפרס היה.

53 בנו בכורו של ר' יעקב יצחקי, שמילא מקומו בדרבננו. עיין גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ח"ב, עמ' 289.

54 מליצה עפ"י בקן קולמוסא. ורצונו לומר לפרסם את צרותם.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ושוללים את בית הנלב"ע ממקרקעי ומטלטלי הכל כאשר לכל ובזוים איש לו את כל כלי הביית וכל כסף ושוה כסף עם כל כלי גללים וכלי אבנים וכל כלי נחושה ומוציאים את היתומים ואת אלמנת הנלב"ע ערומים ויחפים מן הבית, ולקחו להם כחזוק ידם גם את אדמתם ובית דירה שלהם וטורדים אותם מחצריהם ומטירותם ראשם פרועים וחשופי בושת ומעדה בגד ביום קרה, באומרם מומר לפי דתם הכוזבת קודם לכל בירושה ואין מוחה בידם לא מן הכומרים ולא מן שרים ושופטי המדינה. וגם כי נלך אצל שרי המלוכה אינם מטים אונם אל שועתינו ואינם שמים על לב באמרם מה בכך, כי יאודי הוא ומצוה להם לצער ולהפסיד את היאודים.

ולפי שבאזונינו שמענו מפי מדבר דברי נכוחות כה"ר מרדכי הרופא הי"ו אשר הוא מקהל עדתינו ק"ק המדאן הבירה יע"א והוא עוסק ברופאות במח"ק⁵⁵ בעי"ת קמ"ר⁵⁶ דרבנד יע"א, והרבה לספר (לספר) בשבחייהו דרבנן וחסידותם וענותנותם, באומרם אשר המה מרבים להטיב, ובפרט מני"ר אשר שמעו הטוב הולך בכל המדינות, ובפרט במדינות פרס, כי הוא אדון עוזנו ודורש טוב לעמו. ובכן באנו בשפל קול התחנה בעשר מיני חלו"ת בבועו ובמטו שתעזרנו ע"ד כבוד השי"ת ותורה הק' ולסעדנו בימין צדקותיו להקל מעלינו עול כובד הגלות אשר השתרגו עלו על צוארינו ועל ירך תהיה צליחתינו והצלתינו. וקיים מצוות שילוח באיגרות מגיד מיצרי"ם האלה אשר שלחנו על יד ציר נאמן מרדכי הרופא הנ"ל לנשק שולי מעיל קדשו ושלחם נא ביד גאון עוזנו השר והטפסר דון משה מונטופיורו ניל"ו הי"ו, אולי בעזיהו תקילו מעלינו עול גלות גויים האכזרים הללו מעלינו להצילנו מיד עושקינו וכל המקיים נפש א' מישראל כאילו קיים עולם מלא, ובפרט כל נפש לבית יעקב ופזורי ישראל בערי פרס עד אין מספר ויכולה (ויכולה) המצוה הזאת להגן בעדכם ובעד זרעכם ותתענגו על רוב שלום וזרעכם לברכה ככוכבי השמים לרוב והכל ברוב עוז וחדוה וחיים ושלום

כ"ד השו"ט צעיר מצעיר"י צאן קדושים

מפי נכבדי ק"ק המדאן הבירה יע"א

הצעיר שמואל יעקב זללה"ה זצוק"ל

בכה"ר א"א אב"ד דק"ק

המדאן יע"א

חותמת: בוטח באל טוב, שמואל

בה"ר יעקב.

55 במחנה קדשו.
56 בעיר תהילה, קרית מלך רב.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

תפלה לאל חיינו במערו"ת צורי"ם חצובים השנים טובים, הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים ה"ה אבינו רועינו אב התעודה מרדכי הצדיק זיע"א ואסתר הצדקת זיע"א בס' ושכנתי בתוך בני ישראל לפ"ק ובא לציון גואל ושב יעקב ושקט ושאנן ישראל.

הכ"ד נא"ה הדור"ש יסג"ל בתפלה לאל חיי

הצעיר מרדכי יעקב מרדכי

ס"ט זלה"ה

הצעיר חגי אלעזר בכה"ר המ' בנימין נ"ע	הצעיר אליהו בן המ' משה נ"ע	הצעיר כ'ודאדאד בן יצחק רופא מזרחי"י ס"ט	הצעיר רבי בכה"ר אהרן מזרחי"י ס"ט
--	----------------------------------	---	--

הצעיר משה
בן יאודא

הצעיר רפואה בן
המ' כ'ודאדאד

על גבי הכתב :

למי חמדת הדת נתונה, משען ומשענה. ה"ה רבא דעמיה, מדברנא דאומתיה. ריש מתא, וריש מתיבתא. כה"ר רבי יעקב בהדרי"ץ מדרבנד יע"א. מהמדאן הבירה יע"א לבנד"ר הגבירה יע"א. פגי"ן דרגמ"ה ושעכז"י⁶⁶. אם בעליו עמו של"ם, ישלם⁶⁷.

אגרת שישית

בס' ונצעק אל ה' וישמע קולנו וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים⁶⁸. יום שנכפל בו כי טוב. ז"ך לחדש סיון המוכת"ר בש' למען ייטב לך והאָרְכָת⁶⁹ לפר"ק. ... כמוה"ר ר"מ ור"מ מני"ר ח"ר יעקב גרו... עוב"י עיי"ת⁷⁰ דרבנד יע"א... קדוש אתה לה' אלדיך, מה טובו אהליך, אהלים נטע ה' על גלילי אצבעותיך, אשר זרחו כהיום בתוך אהלינו... ידענו נאמנה כי יגעת בעשר אצבעותיך. יגעת ומצאת מנוח, ליגיע כח, גם אנחנו חלילה לנו מלשכות, רב טובך וחסדך הגדול. אשר הגדלת עשות, עמנו לטובה אות, וכל הטוב תפילתינו על חיקינו ישוב. אנא אל עליון המשלם גמול לכל העוסקים בציבור ולכל הבוטחים בשמך באמת ותן שכר טוב למו"ר הרב רבי יעקב גרו"י במוטב תלתא בחד קינ"א ברב חיי"א ורב בני"א ורב הונ"א. עד כי בא יבוא ברינה מלך ישראל וגואלו בהדרת קודש כיר"א.

66 פורץ גדר ישכנו נחש [כלומר הפותח מכתב זה חוץ ממי שהאגרת מופנית אליו], דרבינו גרשום מאור הגולה, ושלום על כל זרע ישראל.

67 מלבד בעל האגרת שפתחנו ויבוא שלום עליו. מליצה עפ"י משפטים.

68 פרשת חקת.

69 שנת תרל"ב.

70 עיר ואם בישראל, עיר תהילה.

71 אמן נצח סלה ועד.

אחדשוטו". עתה באנו להגיד כי ישר למגיד מישרים להגיד לאיש אדוני האר"ש מפאת ידיעתינו מהצדדין הן לטוב הן לרע העובר עלינו תמיד. הגם כי כבר נודע בצערי"ם בצע"ר בת רבים, הצמאים והרעבים, אחינו בני החונים פה המדאן הבירה וע"א וכל אגפיה ככתוב באורך וברוחב במכתבי מגיד מצרים אשר כתבנו זה פעמים שלוש להשר והטפסר דון מש"ה מונטפירורו נר"ו, ובו נתבאר הג' סיבות הנכאבות אשר הן הנה היו בעכרינו. וזמני המכתבים הנכתבים לו לשמו הא' הוא זמנו יום יג לאדר ב יום תענית אסתר וגם את הב' יום ב' או' ה' לח' אייר מזאת השנה וגם את הג' הנשלח להחברה קדישא כל ישראל החברים בקרב הימים, וכולם כא' נכתב ונחתם ונשלוח עם קבלת סכום סך הכסף המתוכן הנשלח לעניי ישראל השוכנים פה ⁷² עם ענייני הנהגותינו בפרי צדקותם באופן וסדר הנהגה לתת לכל איש כפי מכסת נפשות ביתו מידי שבת בשבתו. ה' ימלא משאלותם לטובה. ע"כ פרוטה ופרוטה בתרקבא דדהבא. ותוכו צרוף אהבה בברכה מרובה כיר"א.

איכו השתא מה דקמן, עתה באתי להגיד לאדוני אם ירצה האדון הזה לידיע ולהודיע מצב התבואה, ידוע תדע כי הגם כי לא כלו רחמיו ובטובו מחדש בכ"י תמיד מ"ב ⁷³, ומשנה עיתים ומחליף את הזמנים משיב הרוח ומוריד הגשם גשמי רצון ברכה ונדבה, אשר ברצונו הטוב המטיר מטרות עוזו בארצינו כפי הצריך, ושלי"ת ⁷⁴ כי כבר פתחי הברכה והשבע נפתחו בכל ערי פרס קטן ופרס גדול עד אשר עמדו השערים במקומן. ומ"מ, אנחנו אלה עבדי עדין נידונין בעולה ויורד, ועדין לא הגיע זמן הצלחתינו והצלתינו, כי עדין השערים הן הנה אחת וחמש אחת ושש מאז מקדם הגם כי נשברו השערים ועמדו לחצאין ממה שהיו זה שנתים ימים. מ"מ הנה לשלום מר לנו מר מאחר שלא נשאר לפני אדוני בלתי אם גויתינו ומתלין מתליא גמלא ושיחניה בדינרא ואי בד לית דינרא. ע"כ באנו עוד בשפל קול התחינה וע"ט לחננה כי לא ישכה האדון הזה את עבדיו השואלין והדורשין בשה"ט יסג"ל מלהזכירנו בזכרון טוב לפני הגבירים ואנשי השם אשר מעולם המה חבר"ת ישראל הקדושים ⁷⁵, ובפרט לפני השר והטפסר דון משה מונטפירורו נר"ו כפי עוצם ומתק ודשן מליצותיו הטוב בעיניו כפי צחות לשונו לשון זהב הנהוג אצלם. והרשות נתונה להעתיק ולהמליץ את דברינו אלה המדברים את בצ"ר במדב"ר לפני אדוני האר"ש הרב רבינו יעקב נר"ו והוא הטוב בעיניו יעשה.

ועל מה שכתב מו"ר ע"ד ⁷⁶ עריכת סדר תפילה למשה ונשלוח העתקתו לרו"ם עד אשר שלוח תשלח לו. הן אמת יהגה חיבינו וקושטא קאי כי קודם שיגיע לנו הסך הנשלח לנו בפעם הזאת השנית, עלינו בהסכמה יחד כולנו אנחנו אלה עבדי לערוך ערך וסדר ותיקון לסדר תפילה למשה ומשמרות וישיבות בלילי שישי וער"ח ולקרות כפר כסדר הו"ר ⁷⁷.

72 ר' מנחה לאברהם, שם, עמ' 2.

73 בכל יום תמיד מעשה בראשית.

74 ושבח לאל יתברך.

75 כל ישראל חברים.

76 על דבר.

77 הושענא רבא.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ואחר כל סדר וסדר לקרות מי שברך לו לשמו ולכל גדולי ורבני וחכמי וגבירי ועשירי עם השוכנים בערי אנגלי"ז יע"א, ובפרט לשם ולתהלה לשם החברה קדישא כל ישראל החברים העזרים והתומכים בידאחיהם בני העניים והאומללין. וגם לרבות בכל יום בה"ב ומידי שבת בשבתו לערוך תפילה ולשפוך שיח לאל נורא, בביתי כנסיות לפני ספר תורה, מלוא האורה.

וזהו סדר התפילה למשה והנאמר במשמרה: בתחילה נאמר בעשרה ב"פ תהילים וסדר הו"ר ואח"ך נאמר יחד כל בי עשרה אלו המזמורים בפרטות מזמור פ"ט עד ולקדוש ישראל מלכינו. מז' ע"ב ולשלמה ע"ס 78. מז' צ' תפילה למשה, מז' צ"א יושב בסתר עליון ע"ס. מז' קי"ב אשרי איש ירא ה' ע"ס. ואח"ך ויברך דויד עד לכל לראש ואח"ך סדר זו:

[התפילה לכבוד משה מונטיפיורי]

ובכן ירמיא"ו 79 אב הרחמים והסליחות. שומע תפילות, מקשיב אנחות, ומאזין בקשות. שמע נא לתפילתינו ולעתירתינו, אנחנו אלה עבדיך הדחופים והסחופים בכור הגלות המר והנמהר הזה, והדוויים בעוה"ר במצור ובמצוק השוד והשבר, הרעבים והצמאים יחד כולנו, המעתירים עתרת החיים והשלום, פה במערת צורי"ם החצובים הנחמדים והנאהבים 80, לפניך השוכנים, במשכנות מבטחים ושאננים, והרועים בשושנים היושבים בגנים, גן עדן אשר הם חיים עדין, הן הן טובים השנים שבת אחים מרדכי הצדיק ואסתר הצדקת זיע"א, בעד אבינו רועינו א"ב לך השר והטפסר דו"ן שניאור"ר משה מונטיפיורו נר"ו. העונה בעתות בצר שר בית הז"והר מש"ה רבינו הי"ו למען יאריך ימים על ממלכתו הוא וכל בני ביתו וכל משפחתו ואחוזת מרעהו. אנא אל עליון פצהו והצילהו ומכל צר ואויב תנצרהו, ומכל נזק ומזיק תשמרהו. אל ידעך נר"ו, גם מאורו בעודו, צור כבודו, יסיר אנחתו, וירבה שמחתו, ויאביד מנידיו, וישקיט ידידיו, וישפיל קמיו, וירים מרימיו, וישבור צורריו, וירבה עוזריו, ויאור אורריו, וירבה צבאיו, וישמיד משנאיו, ויגביה קרנו, ויכניע יגונו, וירומם אוהביו, וישומם אויביו, ויעזור יודעיו, ויצמית ויכרית מבקשי רעתו, ואל יאבד לנצח זכרו, ושמרו כרועה עדרו, מעו"ע 81 אמן נצח סלה.

ואח"ך נשיר שיר ידידות לו לשמו: לחן ידידות בפשי 82, יפה נוף צחות שח 83, וסי' הוא ישראל כי בשם כל ישראל נאמר ממני מה אני ומה חיי עם סדר התפילה למשה הנז"ל בתפילה לאל חיי צעיר מרדכי יעקב מרדכי ס"ט זלה"ה סופר וסמוך לחתימה הגה כתבנו לפני אדוני האר"ש סדר התפילה והבקשה והוא הטוב בעינינו

78 עד סופו.

79 יהי רצון מלפניך ה' אלקינו ואלקי אבותינו.

80 מרדכי ואסתר.

81 מעתה ועד עולם.

82 פיוט לר' יהודה הלוי, דוידזון, אוצר השירה והפיוט, י, סי' 422, ח"ב, עמ' 279.

83 הוא השיר שכתב ר' ישראל נגארה לכבודו של ר' משה בירב, ר' מבוא והע' 12. כיוון שהשיר נדפס השמטנוהו כאן.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

יעשה, להוסיף ולגרוע עד אשר יעלהו במכבש הדפוס לפני השר והטפסר הנז"ל, ואח"ך לבקש ממנו מבקשתינו להחיש הצלתינו והצלחתינו בכל מכל כל מכובד הגלות והמסים והארנוניות, ויהיו אלה עבדיו ג"כ כשאר ערי המלוכה הנותנים בכל שנה ושנה סך מועט מנת המלך לגולגלותם לבית אבותם. ואז באם ואולי בצילו נחיה גם אנחנו גם נשינו גם בנינו ובנותינו ואז נהיה שקט ושאנן ובצל שדי נתלונן. כמש"ה⁸⁴ ושב יעקב ושאנן. ובכן שלום על ישראל ועל רבנו. והיה עליהו רענן עד כי יבוא הליכות מלכי בקודש. הכ"ד נא"ה⁸⁵ טובי ומנהיגי פה המדאן הבירה יע"א הבאים על החתום בעד דבר הסתום. והיה מעשה הצדקה שלם היום יום ה' בשב"ק כ"ח מעשיו הגיד לעמו לח' סיון ש' תרל"ב לפ"ק ברב עוז ושלום.

הצעיר אלעזר בכ"ר בנימין הצעיר אליא בכ"ר מושה הצעיר אברהם בן דניאל הצעיר צמח בן בנימין הצעיר מנשה בן יעקוב הצעיר אליהו בן יאודא הצעיר כודאראד בן יצחק הצעיר חיים בן אלעזר הי"ו ואחרי מופלג זה כמשלש חדשים שהגיע לנו ד' מכתבים מכ"י הקודש וחותרם המלך שניאור משה מונטפיוור"ו נר"ו וכל חברה הקדושה וכתוב בו שכתב לנו מליצה אל השר הטפסר ציר אמונים טומסון⁸⁶ היושב בקמ"ר עיר המלוכה טהראן יע"א שיליץ בעדינו לפני המלך נצ"ר די"ן שא"ה יר"ה. וגם שלחו לעניי ואביוני המדאן יע"א סך אלף ומאתיים ליר"א אסטרילנג ביד הציר הנז". והוא שלח מכתבים הנקרא באנג' אל הכומר סייד חוסיין וכיל דולת אנגליז⁸⁷ יע"א והוא לא נתן לנו רק אלף ושבעים וחמשה ליר"א. שהוא היה אומר שכך כתבו לו מן ספאראת⁸⁸ אשר בטהראן יע"א. ולא ידענו שמה זה ועל מה זה והיה חסרו"ן מהסך של אלף ומאתיים לירא שכתבו לנו מעלתם הרמתה. ועתה עליך המצוה הזאת להודיעם.

זאת ועוד אחרי. שעד עתה זה פעמים שלוש שבאנו לפניהם באר"ש ל"ו מטוהרה באורך וברוחב אשר העתרנו לפניהם בעד עמנו על כל דברי הצר"ה הזאת ומכתבי קבלת הסך אשר הגיע בידינו בח' אדר ב ואילך וסדר והנהג[ת] החילוק לעניים. והם מעלתם כתבו שעדין לא הגיע בידם שום תשובה לדבר בפרט ובכלל. ותמ"ה [ת"מ"ה יקרא]⁸⁹ והו"ד בה שלישיה⁹⁰ שאנחנו שני הצעירים אנכי העבד מרדכי היהודי הסופר תורת משה וכל המכתבים האלו, וחברי ח"ר רבי מזרחי הי"ו שכבר אדון מכיר אותו כתבנו למעלתם הרמתה מכתבי מגיד מיצרי"ם על הצרות שעברו עלינו והנה אנחנו יושבים בין צוקות ובין צרת"ן אנחנו ובתינו רעבים גם צמאים ערומים וחסרים וידינו יד כהה ויד ריקם

84 כמו שאמר הכתוב.

85 הלא כה דברי נאמני אהבתו.

86 הוא הציר שנתמנה במקום מר אליסון שמת אותה שנה. ר' הע' 62.

87 כנראה שלא היה לממשלת אנגליה נציג בהמדאן אלא מיופה כוח.

88 צירות.

89 עפ"י וטמא טמא יקרא. ויקרא יג. מה.

90 עפ"י ועוד בה עשירה. ישעיה ו, יג.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ואין לאל ידינו לצאת ממחיצתינו. ושאלנו את פיהם היתנו לנו רשות לצאת או לישב במקומינו והם ישגוהו עלינו בהשגחה פרטית⁹¹.

וגם שלחנו למעלת שניו"ר מש"ה מונטפיו"ר נר"ו צורת בנן אדונינו אבינו רועינו מרדכי הצדיק ואסתר הצדקת זיע"א, מנחת עני. והכתב הזה נתנו ביד הציר של כוא"ן סאח"ב היושב בערי פרס קטן הנק' אורמ"י, ושם האיש שמש"ה גוורגי"ז זה כמשלש חדשים שהוא ישלח להם. ועדין לא זכינו לאור בהיר ולא זכינו להיות מבעלי התשובה והיה עכ"ב ולא ידענו על מה לא שמו פניהם ועיניהם עלינו להשיב לנו תשובה ולהחיות את נפשינו התלאתה. ועליך המצוה לגמור לגלות את אזנם לבקש את הנדחה ולהחזיר לעבדך תשובה ניצחת בטובה ונחת ושכמ"ה⁹², כי כן טבע הטוב להשיב וטוב עין הוא יבורך. ויהי שם ה' מבורך. הנה כ"ד נא"ה הדורש אחת ואחת אחת ושתיים אחת ושלוש לקיימם מה שנאמר והחוט המשולש וכו' ולא תהיה ברכת הדיוט וכו' בתפילה לאל חי צעיר מרדכי יעקב מרדכי.

וע"ע הספרים שכתבתי למעלתך שתשלח לי במהרה הנה עיני עומדות צפופות והן הנה מגיני ארץ ז' חלקים כסדרן ומתן דמים תבקש מיד ח"ר מרדכי⁹³ נרו. הצעיר רבי בכה"ר אהרן מזרחי ס"ט

מן המודעי"ת ולמעלה מחוינא ומחוינא קיד"א ע"א⁹⁴ אנא עב"ד בשלימותא סגינן וחביבותא עבדינן לקמי ר"ם חכם רבי יעקב אלדי' יעקב בעזרו אוי"ר, איך זכינו וקבלנו כתב אגרת של מגלילי ידק"ש⁹⁵ וששנו כשמחת ביה"ש ובטחנו בשומר הבטחות. ברוך שומר הבטחות, ברוך אומר ועושה על ענין כלל הספרים אשר הבטחתני. כ"ד ד"ש דמני"ר הצעיר זעיר שם זעיר שם אי"ן עדן האי חירגא דיומא.

אברהם בכה"ר יעקב מרדכי זלה"ה

ואחת שאלתי וסלח נא אבקש ממעלת הרבי יעקב"ב סבא דמשפטי"ם שאל יחרפני בהיותו קורא באגרת הזאת, בראותו כלו מלא קמשונים דבק וגרר והן חסר והן יתר. ולא זו העי"ר ולא זו הדרך של בעלי התשובות. והוא היודע ועד שגם אנכי הכותב לא דרכי בכך אי לא דהאי יומא גרים וצערא דגופא עדיפ והכל תלוי בכיס ואתיא ריקם ריקם ואיוב לא בדעת ידבר. ובלא מבין דברים יחבר. ע"כ סמכתי על הקורא נעים כי הוא יתקן את מעוותי ואם שגיתי אתי תלין משוגתי ואני תפלה לאל חי

צעיר מרדכי יעקב מרדכי

סופר זלה"ה

מזרחי

91 כלומר, שמחת דוחקם יצאו מהמדאן ויסובבו בקהילות לאסוף כסף לעצמם.

92 ושכרו כפול מן השמים.

93 הוא הרופא מהמדאן שהתגורר בדרבנד.

94 עבד אנוכי, ותרגומו הארמי להלן הוצא ממשמעותו ופירושו הרינו עושה.

95 ידי קודשו.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

וזאת בבקשה ובתחנונים ידבר רש לפני אבינו ר' יעקב גר"ו לחזות בנועם עינו הטובה ולשית לבו לב טהור לקיים מצות שילוח הק"ן, לשלח את הכתב הנשתון הסתום והחתום אשר נתון בתוך זה לשם השר והטפסר אבינו רועינו רועה ישראל משה מונטפירורו בר"ו ומהו"ר ימהרנ"ה⁹⁶ לו כי עת צרה היא ליעקב וממנה יושע, ולבקש תשובה לדבר כי עינינו ועיניהם ליה ולך ולו צופיות מראש הומיות. ולית דין צריך בושש. ובכן ואתה שלום וב"ש וכא"ל⁹⁷ שלום.

אגרת שביעית

יום שנכפל בו כי טוב ז"ך לח' תשרי תרל"ו לפ"ק בס' כי אותך' ראיתי' צדיק לפני⁹⁸ לפ"ק.

נהר דיעה ומזימה... שושילתא דבי נשיאה... רבי יעקב גר"ו הנקרא רבינו יענג"ל הי"ו... עתה באתי להגיד לאדוני האר"ש⁹⁹ כי כמה שנים קודם לכן בא איש מאחינו בני" במח"ק¹⁰⁰ ושמו משה בן אברהם להמציא מזון לו ולכל בני ביתו. וקושטא קאי, כי יש לו אשה א' ובת א' השואלים ללחם ופורש אין להם. ערומים ורעבים שואלים על הפתחים ובפרט כי בתו הנז' הגיע בפ' בתולה נישאת¹⁰¹ ואשתו יושבת כאלמנה. וזה כמה שנים כי לא היתה ממנו ידיעה.

וזה היום עשה ה' בא איש א' ממח"ק¹⁰² איש אמונות והוא מסל"ת¹⁰³ כי ראו ראה את האישה והוא משה הנז' וביודעיו ומכיריו קאמינא. כי בדקנו אותו ושאלנו אותו בכמה סימנים מהאיש משה הנז' והודה על הכל על האמת. והוא האומר כי האישה משה הנז' קיבץ ואסף סך חמישים תומאן ונתן אותם ביד האישה הנאמן שומר הברית כה"ר יהודא כהן צדק הי"ו במח"ק בתורת פיקדון בידו וכמדומה שהוא במח"ק בכפר מג'ליס¹⁰⁴, והאיש משה הנז' חל"ש¹⁰⁵. עתה נפשם של אשתו האלמנה וביתו לבקשה הגיע ממעכ"ת, לבקש ולדרוש עכ"ז¹⁰⁶ וליקח כל הסך הנז' ולשלוח אותם לאשתו האלמנה העניה ומרודה ובתו היחידה.

והנה מעו"מ¹⁰⁷ עשו האשה והבת הנז' את טובים השניים האחים המבורכים כה"ר

96 במובן שימהר לשלחה אליו. עפ"י שמות כב, טו.

97 וביתך שלום וכל אשר לך.

98 פרשת נח, וצריך לצרף גם את האות ר'.

99 עפ"י אדוני הארץ.

100 במחנה קודשו.

101 מליצה עפ"י שם הפרק הראשון של מס' כתובות.

102 ממחנה קודשו.

103 משיח לפי תומו.

104 מג'ליס, ג'הוד קטעה, במחוז קיטקו — טבסרנסק. היו בה 121 משפחות, 529 נפשות. ר' י' בן-צבי,

תדריך לשלוחי ארץ ישראל בקאוקאז, אוצר יהודי ספרד, ג, תש"כ, עמ' 14.

105 חיים לישראל שבק.

106 על כל זה.

107 מעתה ומעכשיו.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ידין ואו"ע¹⁰⁸ אגיא מרדכי¹⁰⁹ יצ"ו וכה"ר יקותיאל אחיו הרופאים הי"ו הבאים במח"ק מורשה גמור בעדם ובמקומם להשגיח עכ"ז בדיעת האדון רבינו יענגיל הי"ו, ולבקש כל סך עזבונו האיש משה הנז"ל ופקדונותיו ולשלוח אותם פה המדאן הבירה. ומעו"מ שמו אותם מורשה גמור בעדם ככל תנאיו וענייניו כתיקון חז"ל ושמו ידם כידם ופיהם כפיהם ועשייתם כעשייתם ודיבורו כדיבורם ועשייתם כעשייתם וגבית"ם כגביתתם באופן שכל מה שיעשו שני האחים המורשים הנז"ל או אפי' אחד מהם בזה, הרי הוא עשוי ומקובל להם ואניש¹¹⁰ לא ימחא בדיהיהו מעו"ע בקגו"ש¹¹¹ דלא וכו' ודלא וכו', אלא כחומר וכחוק כל שטרי הרשאות הנהוגות כבד"י¹¹² הכשרות כתחז"ל. ואתם גם אתם עליכם המצוה הזאת לדרוש ולחקור בזה ולאמץ ולחזק ביד המורשים הנז"ל כי רבה היא ולראיית האמו"ץ¹¹³ ביד המורשים הנז"ל כתו"ח¹¹⁴ שמותינו פה המדאן הבירה יע"א היום יום ג' בש"ק ז"ך לח' תשרי ש' וכת"י להם ברית שלום לפ"ק. והכל שריר ובריר וקיים.

הכ"ד נא"ה הדור"ש יסג"ל מה אני ומה חי

הצעיר מרדכי יעקב מרדכי סט הצעיר יוסף בכה"ר דוד מזרחי
הצעיר אליאוי חיים בן הכ' באבאג'אן הצעיר דויד בן המ' רחמים ס"ט

הודעה נאמנה הודענו למעכ"ת כי האיש הזה משה שחל"ש הוא מעיר כרמנשא"ה יע"א. ואשתו האלמנה וביתו היתומה והענייה עשו משם שליח שהוא יעשה את טובים השנים האחים המבורכים אנשי שם מעלת חכים מרדכי הי"ו וחכים יקותיאל הי"ו מורשים במקומם ובחריקם. וע"כ הם מורשים בכל זה, להיות כי הם אנשי שם ויודעים ומכירים את אחינו בני אשר במח"ק. וע"כ נקוה לאל ולכם להוציא לאור כל הכתוב לעיל לחיים הצעיר מרדכי יעקב מרדכי סט

אגרת שמינית

א"ך טוב לסיון תרל"ו

הרבנים המופלאים... ח"ר יצחק והבן יקיר... כהר ח"ר יעקב ניללו ושאר זקיני ועיני העדה אשר בעי"ת דרבנד יע"א...

... על אודות האיש דל ורזה, מאנשי כרמאשהאן יע"א, אשר בא במח"ק ובשאר ערי רוסיא ושמו משה שיראזי רשתי¹¹⁵ והניח אשתו ובת א' מעוגנת בלא מזון ומחיה, וכתבו שטר

108 ידיד נפשי ואור עיני.

109 הוא הרופא שאליו נשלחה אג' 2.

110 צ"ל: ואינש.

111 בקנין גמור ושלם.

112 כדיני ישראל.

113 האמת וצדק.

114 כתבנו וחתמנו.

115 המילה רשתי כתובה על השיטה, והוא תיקון שנעשה אחר-כך. ר' בסוף התעודה.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

הרשאה א' בשם ה"כ 116 א' יקותיאל יצ"ו אחיו של הרופא המובהק מרדכי רופא אשר בידו כתבא דנא. וגם מינו והרשו אותו ברצונם הטוה"ג 117 ואת יקותיאל יצ"ו הנז' שאם האיש משה הנז' נלב"ע תסיעו אותם בימין צדקכם בעזו ותעצומות ותקחו כל עזבונות וירושה וכלים ובגדים הנשארים ממנו ותתנום ביד כה"ר א' מרדכי ויקותיאל רופ"א הנז"ל וישלחום לאלמנתו ובתו היתומה העניים האומללים והמתעלפים ברעב ובעירום ובחוסר כל וישלחום להם להחיותם. ואם האיש משה הנז"ל חי ולא מת תעמידו אותו לדין תוה"ק אצליכם ותקחו לאשתו ולבתו מזונותם, שלא שלח להם זה כמה שנים והניח אותם ביד בעלי חובות ובחוסר כל. ויכולו המצוה רבה כזאת להקם ולהגן בעדכם ובעד זרעכם ולהחיותם ברעב ולהצילם מיד נושים וכל המקים נפש א' מישראל כאלו קיים עולם מלא. ותשובתכם הרמתה מהרה תצמיח ובפרט על אודות תורת נח"ק 118 או משנת מצודות 119 שכבר כתבתי לכם אנכי העבד המתאבק בעפר רגליכם והדושו"ט תמיד כל הימים. ויגל לבנו ונלמוד בהם על מצבת אדונינו מרדכי הצדיק ואסתר המלכה הצדקת זיע"א. והתנחלתם אותם לי ולזרעי ונתפלל בעד חייכם ולמען ירבו ימיכם וימי בניכם ברוב עזו וחדוה וחיים ושלוש מעו"ע כיר"א.

כ"ד דושו"ט האי זעירא דמן חבריא

הצעיר שמואל בכה"ר א"א יעקב מרדכי זל"ה

זצוק"ל סל"ט

חותמת: יעקב מרדכי הב"ב חי שמואל

כ"ד דושו"ט נא"ה הדור"ש יסג"ל

הצעיר רבי בכה"ר אהרן מזרחי זצוק"ל

סין טין

הצעיר יהודה בכה"ר שלמה מזרחי ס"ט

ודין קיומה כי זה האיש משה הנז' מאנשי רשת היה ולא מאנשי שיראזי

וט"ס נפל בכאן וקיים שנית הן אני ע"ץ יב"ש 120

הצעיר אג' אן בן המ' בניאמין רופא הצעיר יחזקאל אלעזר ה"י

אגרת תשיעית

בא סימן ל'מעין ייר'ש'ו' בני ישראל' 121 בשלהי תמוז פה כרמאשאן

שלומות רבות, וישועות קרובות, לאלפים ולרבבות, בזכות ש"א 122. יבואו ויאתיו, כנחלים

116 הוד כבוד.

117 הטוב והגמור.

118 נחל קדומים, דרשות על התורה להתידי"א.

119 צ"ל תני"ך מצודות.

120 עבד צעיר, יהודה בן שלמה [מזרחין].

121 שנת תרל"ו.

122 שלושה אבות.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ניטיו. על ראש הגבירים הרמים אנשים השלמים מע' ק"ק א"ש¹²³ דרבנד. ועל צבא תהלתם החכמים הרבנים חו"ר עית דרבנד. אתה ה' תשמרם וכצנה רצון תעטרם גרם לעד יאיר אכ"ר.

אחדש"ו ומראש מקדמי אר"ש היגיע לידנו מכתבכם הקדש על ענין האיש משה שהוא מכפרי סיה כל. וזה הוא עיקר [האגר]ת שיגיע ליד הקדש על העליונה שא' אחד בא בכרמאשאן עיר שלנו ושמו היה משה כמו ש"ש¹²⁴ דר בעיר שלנו. והיה אומר שהוא מאחד כפר ושמו סיה כל ואותי הכפר קרוב לעיר אחד ושמו רשת. ואחר כך נשא אשה. באותו זמן שהיתה אשתו מעברת עזב אותה והלך, ועסקו כיון שהלך היה מוכר אתרוגים ולולבים מעיר לעיר. ועכשיו זה ט"ש¹²⁵ שאשתו מעגנת ואין לחם ואין מים ונפשה קצה עד מאד. והאשה עלובה ממשפחת חמולי ולא משפחת השאולי ומסוה הבושה על פניה. וכיוון שהגיע מכתבכם הקדש שמחה שמחה גדולה אפשר שתעלה ארוכה למכתה. ומורינו כתבו על ענין הסימנים שהוא כתוב בשטר המסור ביד הנפקד הנאמן, זה הוא הסימנים: שמו משה מן כפר סיה כל ושם אביו אברהם ושם אמו זלפה והיה אומר משה ששלשה אחות יש לו בעיר של רשת, וכיון שהלך האיש משה והיתה אשתו מעברת ואחר הליכה ילדה אשתו נקבה, ולא די שאשתו מעגנת גם כן יש עליה בת א' מבעלה משה והבת יש לה ט"ש וכמו ג"ש אחרים זמן הנישואין שלה כפי הדין ת"מ¹²⁶. ועכשיו עליכם המצוה לקיימה. ולא מצוה ולא אחד היא, כי אים כמה לאוין היא שאתם מקיימים: מצוה ראשונה העברת נחלה, מצוה שנייה עגונת אשתו, מצוה שלישי אים נפטר האיש באותם המקומות שביתו יתומה היא ומשיאין יתומה קודם יתום. ועכשיו אנחנו מבקשים ממעלתכם שתדרשו ותחקרו בכל מיני חקירה ודרישה ואים הסימנים שכתבנו אמת הוא וגם כן נפטר האיש משה, תכתבו כתב אחד עים הממון הנפקד ותשלחו ביד איש נאמן שיגיע ביד היתומה העלובה, אפשר שיהיה לה שמחת לב, ובשכר זאת אל חי יגין בעדכם ובעדינו ויקריב קץ גאולתינו כמו שכתוב שמרו משפט וע"צ כק"לול¹²⁷ אכ"ר שלום.

[ד]ש"ו ט

הצעיר הבוטח

בחסד אל זעירא

יחזקאל מלמד שו"ב בכה"ר אבא זל"ה

יצ"ו ס"ט

סין טין

הצעיר ש מ ו א ל

בן המ' ר ח מ ים

נ"ע

ש ו ח " ט

123 אנשי שלומינו ?

124 שש שנים.

125 ט' שנים.

126 תורת משה.

127 ועשו צדקה, כי קרובה ישועתי לבא וצדקת להיגלות. ישעיה נב, א.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

אגרת עשירית

היום יום ג' בש"ק כ"ה תברכו לאיר תרל"ז לפר"ק מדינת המדאן הבירה יע"א
... על ענין האיש משה הנלב"ע במח"ק זה כמה, ומקודם קיימנו מצות שילוח הק"ן
קולמוסא לרו"ם מעכת"ו שאיך יש לו בעיר כרמאנשאה יע"א שהוא קרוב לפה המדאן הבירה
יע"א דרך ד' ימים אשה אלמנה וילד א' ונשארו ערומים ול"ו יתבושש"ו מיום צאתו מביתו
עד היום הזה. ששמועה שמענו שהאיש ההוא מת בכפר א' קרוב במח"ק ונשארו ממנו סך
מה מעות מדודות, והנה הנם בתורת פקדון עד עת בוא דברו. איכו השתא שמעו נא רוזני"ם
מוסדי אר"ש, כי באמת וקושטא קאי כי האיש הזה אשר שמו משה אשר חיים לרבנן שבק,
הוא היה מאנשי רשת וסייא"ה ב"ל ובא פה לגור בארץ, ואחר זמן מה נשא אשה ושמה
צרויה בת יצחק משהדי ונתעברה ממנו וילדה לו ולד. ויצא האיש מביתו וילך לו, עד קרוב
ב' שנים היה שולח לאשתו צרויה הנזכרת סך מה לצורך הוצאתה. ואח"ך שהרחיק נדוד לא
נודע איה הוא מקום משכנו עד עתה. והנה האלמנה הזאת וולדה בוכים ומבכים על פת
לחם ופורש אין להם. ועיניהם ליה ולכם נשואות ותלויות להשגיח על הענין ולתמוך ימין
אביון ולסייע ולשלוח להם כל סך מה שנשאר ממשה הנלב"ע להחיות את נפשם הנכאה
והנדכה ויכולם היא מצוה רבה כזאת להגן עליכם ועכו"י¹²⁸ שבמח"ק. י"ר¹²⁹ שלא יבואו
בנותיכם ובניכם ליד כך. וה' הטוב ישלם לכם כפלי כפלים ותהי משכורתם שלמה מאת ה'.
והיתה לבאר כי להיות שאברהם אחיה של צרויה הנז' פה היה ופה נמצא זה חודש ימים
וביקש מאתנו לכתוב שורותיים הללו למעכ"ת וע"כ באנו בשורותיים הללו להשיב להם
תשובה בשובה ונחת מעתה ועד עולם.

הכ"ד נא"ה השואלין והדורשין בשה"ט יסג"ל ובפרט צעיר אנכי לימים מה אני ומה חיי
האי חירג"א דיומא

הצעיר מרדכי יעקב מרדכי

סופר ס"ט

זלה"ה

הצעיר דויד סדומי

הצעיר יצחק גיימבה (?)

הצעיר אברהם בן המ' יצחק

משי אחוי צרויה הפחם

הצעיר רפאל המ' דוד

אגרת אחת-עשרה

בפנינו עח"מ באתה מרת זליכא אשת אליאו ואמרה לפי שבעלה הנז' הוא הניח אותה
אלמנות חיות ולא מזון ולא מכסה עתיק זה כמה שנים. ולכן עתה ברצון נפשה נתרצתה
ומנתה והרשתה מגוי גמור והרשאה גמורה אגבד' אמות קרקע לכבוד חכים מורדכי בן המ'

128 ועל כל זרע ישראל.

129 יהי רצון.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

יצחק הי"ו להיות מורשה גו"ש¹³⁰ כדי לתבוע ולקבל מבעלה הנ"ז מזוני דהני שני שעזב ועיגן אותה. ואם אליאו הנז' רוצה לגרש אותה יתן סך הכתובה כנהוג ליד מעלת המורשה ויגרש אותה בגט ליד שליח או ביד המורשה הנז'ל ומעתה ומעכשו שמה יד המורשה הנז'ל כידה... ושלא לבא נגד שום דבר ועניין שיעשה מעלת המורשה הנז'ל בפני רבני ודייני דיתבי במתא דרבנד יע"א וגם כמהר"ר מו"ר קשישא מארי דאתרא ח"ר יצחק גר"ו וברא ירכ"א דאבוי כמהר"ר חרב"י יעקב נליל"ו מאן דמארי סיעייה להון להון סניף בעד המורשה הנז'ל כדי שלא יהיו בנות יש' הפקר שצער עגונה מגעת לפני¹³¹ כיד"וע... ולראית האמו"ץ כו"ח שפ"ה¹³² המדאן יע"א. והיה זה יום טוב לסיון שנת תרל"ו לפ"ק. הכל שריר ובריר וקיים.

דט"ו כ"ד נא"ה הצעיר רבי בכה"ר אהרן ס"ט כ"ד נא"ה דורש בשלומכם יסג"ל
הצעיר עזרא בן אלעזר הצעיר אברהם בכמה"ר יעקב זללה"ה ס"ט
הצעיר מרדכי בן המ' יאודא נ"ע הצעיר דניאל בן המ' נסים
הצעיר ישראל המ' מורדכי הצעיר מנשה בן יעקב
הצעיר לוי המ' שמואל הצעיר יוסף בכה"ר דוד מזרחי

אגרת שתיים עשרה

פה טהראן בירת מלך פרס ביום ח"י לחודש סיון שנת כ"ה תברכ"ו את בני היא תרכ"ח לפ"ק.

... אחינו אנשי גאולתינו חברת צדיקים היושבים בעוב"י דרבנד ועילא מנהון מעלת החכמים השלמים... ר' יצחק גר"ו ברא כרעא דאבוהא זרע מעליה גפן פוריה כמוהר"ר ר' יעקב יצ"ו...

אות זה מדבר בתחינה ובקשה לפני כסא כבוד תוה"ק ולפני מורים והורים להשגיח בעין חמלה על האי עניינא. מצוה להודיע צע"ר בת רבים לפי קהל ועדה. כי זה אחד עשר שנים יצאו מכאן שני אנשים אחד אברהם בן המ' בנימין שיראזי כ"ץ והוא קצר קומה וזקנו מעט והוא היה בן מ"ה שנים, והשני אג"אי לוי שנהרג בידי גויים בערי דאג'סתאן. והאיש אברהם כהן הלך בדאג'סתאן עד תפליס ומשם לא נודע לאן פנה וגם כן לא באו ממנו מכתבים. ואשתו ובנו ובנותיו באו משיראז לטהראן, והאשה נשארה עגונה ובנותיו זועקים על פת לחם פורש אין להם. ואשתו העניה רחל בת פורת צועקת בקול מר בוכה ומבכה לאמור הבע"ל ענני אין קול ואין עונה. ועתה אליכם אישים אקרא עליכם חיובא רמיא להודיע צער האשה ובניו לפני קהל ועדה ואם יש בארצכם חברה תודיעוהו לאלופי החברה הנכבדה אשר בשם חברת כל ישראל חברים יקרא, שיבקשו וידרושו אחרי האיש האם הוא חי או חלי"ש ב"מ¹³³ ויתנו ידיעה לטהראן למעלת הגביר היקר מ' עזריא

130 גמור ושלם.

131 לפניו יתברך.

132 כתבנו וחתמנו שמותינו פה.

133 חיים לישראל שבק בר מינו.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

בן המ' מישאל כ"ץ. רק אין דבר כי אם בשלומכם וטובתכם יסג"א כאוות נה"ר והנשאה וכאוות נפש הקטן המתפלל לאל בעד כל ישראל ברב עוז ושלום.

הכ"ד הצעיר באכאג' בן יחזקאל אלהמדאני

מ"ץ ושו"ב בעיר טהראן יע"א ס"ט

אגרת שלוש עשרה

רוב עוז ושלום וברכה לאדונינו תושבי דרבנד יע"א ולעילא מנהון רבניהם וחכמיה"ם. אחד"ש. בא לפנינו אנחנו ח"מ יוסף חמ' משה אמר לנא: כמה שנים מקודם שלחתי כמה לולב בישביל הרב יעקב בישביל מצות וגם כן בישביל ריוח, שלחתי כמה פעמים כתב של ישמעאלי"ם ולא בא תשובה. הייתי רוצה בעצמי לילך מעלת כבודכם. לא היה לי יכולת בידי עד שבא פינחס כ"ץ. נתתי בידו כתב בישביל אדוני עד שהביא בישבילי תשובה. ציוה אדוני שתיכתבו ויחתמו ז' טובי העיר שזה יוסף בן חמ' משה בעל לולב. אצלינו אנחנו ח"מ יוסף הנזכר נעשה שליח במקומו פינחס בן ח"מ אהרון כ"ץ שיבוא אצל כבודכם, כל מה דמי לולב ואתרוג תיתנו בידו בלי שום עירעור.

היום יום שישי בשבת שמנה לחדש אני לדודי ודודי לי

אנחנו ח"מ יודעים כמה שנים מקודם שלח יוסף הנזכר כמה לולב ואתרוג בשביל ר' יעקב וגם כן אצלינו נעשה פינחס כ"ץ שליח שיבוא ויקח דמי לולב ואתרוג.

הצעיר וזעיר בנימין בן המ' אליאן

נ"ע ס"ט

[המכתב כתוב גם פרסית באותיות ערביות]

אגרת ארבע עשרה

נחוי קידה קמיה אדוננו החסיד, אדוננו אבינו אב הרחמן, החסיד הישר. והמכתב מאת ק"ק אורמי מגדולנו ועד קטננו המתפללים תמיד בעד שלום אדוננו ה"י נ"ל¹³⁴. ברוך תהיה מכל העמים, כלו מחמדים וכלו ממתקים, ביתו פתוח לחכמים ולעניים מרודים, כל היום בתורת ה' לומדים, לילה ויום לא ישבותו, ונותן לכל הבריות כסות ומזונות, כפי רצונות, רב גדול בישראל עמוד הארץ, ממשפחה רמה היא מפרסמת בכל הארץ, מקים כל דברי תורה קנה שמים וארץ, והוא עומד גדול שבשרים, הגבירים המפרסמים, ממשפחה המרומים, היושב ראשונה במלכות, בעל עשר וכבוד ועבדים ושפחות. הראשון ראש לבת אבות, כל היום עוסק במצות, חוק בל ישבות, נוצר חסד לאלפים, חובת הלבבות, החסיד החכם בכל מדות התורה, ראוי והגון לכל דבר שבקדושה. הגביר המפורסם, שמו בכל העולם, מע' אדוננו הגביר והייקר, השר והטפסר, החכם השלם והכולל מורינו ועטר"ו נר ישראל עמוד ימיני פטיש החזק כמהר"ר רבי יעקב בכ"ר יצחק ה"י. ה' יתן לו חיים ארוכים

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ובנים ובני בנים גם עושר גם כבוד יחדיו יהיו תמים עד ביאת הגואל אכ"ר. ברוך ה' אשר לא עזב חסדו ואמיתו מאת אדוננו אנס"ו¹³⁵ כ"ר"א.

ידוע למע' אדוננו ועטר"ו ק"ק אורמי אנחנו תמיד מתפללים בשלום אדוננו ותמיד עינינו מצפים מקודם לישועת בן דויד ואחר כך לישועתך. יודע לסנטר הזהב האדון ואנחנו הרבה בצער אן חקר ואן מספר. בכל יום ענינו דמעות זול גול¹³⁶ לילה באחד לנו חשוכים מצערות עולם. ואין לנו יכולת לכתוב אותם ואם אנחנו כותבים אותם יכלה הזמן והם לא יכלא. כמה וכמה עניים ויתומים ואלמנות ערומים ויחפים רעבים וצמאים לחורב ביום ולקרח בלילה. ואן לנו לא מקום בת המדרש ולא מקום בת הכנסת ולא ספרי תורות.

ואנחנו חקיר¹³⁷ חו"מ עשינו שליח כולל מכל העניינים ומכל הסיבות את החסיד הנאמן איש הכשר כה"ר חנוכה בכ"ר יחזקאל הי"ו, שהוא בא למע' עפר רגליכם. הוא היה הולך לחברות הקדושות¹³⁸, עשית למען קדושת ה' טובה עמנו, עמדתה לעזרתינו בעת צרה מפני שלא הנחתה אותו לילך מקודם לחברה. אם היה הולך בעוה"ר היה לאחרינתו הרבה רעה. אותו השליח שיצא משם לאחר ששה חדשים יצא קול מן מלך שלנו¹³⁹, שעושה טובה בכל ערי מדינות ממשלת ידו, ולא ידענו שליח שלנו היכן לשלוח בשבילו ידיעה. אבל ברוך ה' גם זו לטובה, שאנחנו יודעים שיש לנו תקוה ואחרית מכבודך. וגם שמענו המלך שלנו הביא אנשים ממקום ארוסייה¹⁴⁰ ומסר בידם הכל ערי מדינות ממשלתו, שלא יהיה עוות הדין ועושים כל טובות שבעולם עם ישראל. כששלחתה לשליח שלנו בטהראן הוא שלח כתב בשבילנו. אותו היום שייגיע לידינו כתב שלו, צריך לעשאת שמחה גדולה. ועשינו כך, ושתינו שכר וקרינו זמירות בשמחתכם. שוועת עניים צעקת אביונים תפלת גדולים וקטנים תגין בעדכם ובעד בניכם עד עולם מגין וצינה, כמו שעמדתה לנו לעזרה בעת צרה.

ועכשיו ימצא למכותינו איזה תרופה ויעשה לנו האדון איזה תיקון בשביל נדבה ראוייה והגונה שהוא פידיון שבויים, וגם כן אנו רוצים לבנות בת הכנסת חדשה ולקרות אותה על שמכם, ובתי מדרשות בשביל יתומים שילמדו תורה. וגם עכשיו היינו בחושך ובוזה הגלות המר והנמהר לא היא¹⁴¹ לנו תקוה למכתינו. ועכשיו שמענו, כמו שהיה אברהם אבינו טבעו במדת החסד, וגם האדון שמו ניכר וחו"ס שלוש מאות בעלי בתים מגדול ועד קטן. בקשתינו ושאלתנו מבקשים ממע' כבודכם הרם והגדול הנודע בשערים, בשבתך עם זקני ארץ ושרים שתשים עינך וקדושת ליבך ותעזור אותנו לשלוחנו בכל המדות ובכל הסיבות טובות, שתשים לפניו דרך ישרה ותכתוב בשבילו כתבים טובים לכל מקום.

135 אמן נצה סלה ועד.

136 צ"ל: סולגות.

137 מילה זאת לא מובנת.

138 כנראה לקהילות הקדושות.

139 נאצר אל'דין.

140 רוסיה ?

141 צ"ל: היתה.

י צ ח ק בן-צ ב י [ז"ל]

שכבודך יודיע כבר, ניכר לאדון, מידת אנשי ק"ק של אורמי וכפרים שלו, הכל ישראל דרים בה.

ועכשיו אנו מבקשים ממע' כבודכם שתביט עליו לזה השליח משולח מצילנו¹⁴² בעינא פקיאח. בשביל זה יזכה אדון לתחת כנפי השכינה ותזכה בחיי עיניך לימות המשיח ולגן עדן. ואנחנו ק"ק תמיד מתפללים בעד שלומיך ושלום ביתך, יעזור ה' שתזכה לעולם ולעולמי עולמים. יה"ר בעה"ו¹⁴³ שנתקן בית הכנסת ונכתוב שמכם בצד ימין של היכל. ואן להאריך כי אם ברוב שלומך שיסגא לעד אכי"ר.

נכתבה חודש כסליו שנת תר"ם ירך על צריך וכל אויביך יכריתו לפ"ק.

הצעיר מרדכי	זעירא דרבנן	אני צעיר וזעיר
כה"ר עייבו	יעקב יחזקאל הלוי	לה' הארץ ומלואה
	יצ"ו	הצעיר ח' שאל בכר
		יהונתן יצ"ו

יוחנן בכה"ר	הצעיר גוריאל
יוהושע יצ"ו	כה"ר אברהם

אגרת חמש עשרה

אחימלך כה"ר יעקב בהרי"ץ.

להודיע במור"ם דרכי וקן קולמוסא, להגיד צרתי למעכ"ת אחימלך, כי כתבו הגיע לידי ועמדתי בצד הציר הנאמן שליטא מהימנא הנשיא היקר כה"ר חנוכה יצ"ו אשר מסר את גופו[ת] ונפשו לעילת כל העילות בעד נפשות העניים האומללים סובלי עול גלות היושבים בין צוקות ובין צרת"ן מחמס"ת המיני"ם¹⁴⁴ ועמד בפני המלך החסיד נאצר אל דין שאה יר"ה והיה נפשו כפסע בינו ובין המות ב"מ. ובחסידי הי"ת ותעל שוועתו אל האלקים ונתן חינו בעיני המלך והשרים ושמעו לקול צעקתו ממרומים וקבלו את דבריו וכתבו מכתבים ואגרת שלומים לעדתו. והן עתה עליכם המצוה לעשות חסד ואמת לעניי עירו ועדתו ברוב עוז ושלום.

הצעיר באבאג' בן יחזקאל¹⁴⁵

אגרת שש עשרה

בסדר שלח לך אנשים תרמ"ב

אשרי שומרי מישפט עושה צדקה בכול עת¹⁴⁶. מתן אדם ירחיב לו¹⁴⁷. נתון תיתן לו

142 צ"ל: מאצילנו.

143 יהי רצון, בעזרת ה' וישועתו.

144 מליצה עפ"י: בין סכות ובין צרתן (מלכים א' ז, מו), מחמשת המינים — שהם קוטניות.

145 הוא החותם על אגרת יב.

146 תהלים קו, ג.

147 משלי יח, טז.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ולירע לבבך בתיתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלוהיך בכול מעשה ידיך¹⁴⁸. לפני כיסא שר משרים המאיר לארץ ולדרים. עונים באימה ואומרים דבר אתה עימנו ראש המדברים. ונאספו שמה כול החדרים. כל מידות טובות שמנו החכמים. בכולם הם כלולים. הם תמימים וישרים. חסדים ורחמנים ביישנים גמלנים. העומדים לנס עמים. כאור שיבעת זימים. אבי ואלמנות יתומים. דיין אביונים ועניים. אשר המה מטופלים בבנים. הנאנחים והנאנקים. מיד בוזזים ושוסים. בזכות אדון הנביאים. יה"ר שישמור שר וגדול ליהודים. שהוא גדול כמלאך לכוש הבדים. שכולו מלא חסדים. רוח והצלה יעמוד ליהודים. ע"י האיש נוספא דין בעד עניים ומרודים. אשר הם נהרגים. בעלילה גזר דין משומדים. אלמלא זכות אבותינו הקדושים. לא היה נשאר מימנו שרשים. בני ישמעאל ילד קדשים. אין צריך לאלו הדברים. אשר המה גלויים ומפורסמים. כ"ד¹⁴⁹ אר"ז ולמפורסמות אינם צריכים ראייה.

ואחדשו אחרי עתרת החיים והשלום. באנו בנא ובתחינה ובבקשה אל מול כסאך בעד עניים והאביונים מבני עמינו אשר בודאי אין להם פרנסה וכלכלה, ובפרט אשר אין ידם מגעת לפרנס את בני ביתם. עוללים שואלים לחם ואין פורש להם. ובשביל הגזירה, שמדות שגזרו עלינו בחינם, ובעלילה באו עלינו וחרגו כמה וכמה בחורים וזקנים נשים וילדים אשר לא טעמו טעם חטא, והחריבו כל בתינו ושרפו את כל מחמד ענינו ולא נשאר בנו כ"א¹⁵⁰ קצת מגוייתנו ואדמתינו. ונתקיימה בנו הפסוק בתה"ק אנשי הצבא בזוזו איש לו, בהיפוך אשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי. ומתנו אח"ך כמה וכמה מאיש ועד אשה יונק ושיבה. מפחד האויב נעשה בנו דין חורבן ב"מ. באו עלינו כמה אלפים וריבבות, א' מישראל היה ביד אלפים, גוי אכורים. ועלה שוועתינו אל מלך נאצרדין שאה יר"ה וענש אותם בעונשין וקנס ביסורין קשים ומרים. אבל לא עלתה תרופה למכתינו. ועדיין בתינו חרב ושמש ואין לנו לא בית הכנסת ולא בית המדרש ולא מקום התפילה ולא מקום עבודה כדי שיהא שיה שיתותינו תחת קרבנותינו. כדכתיב ונשלמה פרים שפתינו. וידינו רקם כל מה שביזו לא החזירו לנו אפילו א' מני אלה. ובפרט שבא בערי אג"ם פרס גדול כל הערים פרוטה מהחבר"ה קדושה בכל עיר ועיר כפי מערכתו, ולא שלחו בישבילנו שהיינו צריכים מיכול, אפילו שוה פרוטה, היעשה כזאת בישראל בני בחוננו של אאע"ה, והלא עמך ישראל הדלים צריכין פרנסה, רמו לחכמים הידועים ונבונים וראשי ונשיאי מטות שבטי ישראל, ודי למבין. הקיצור קצרה לשונינו מרוב בושות הפנים ומכם מצות הצדקה ולנו כושת הפנים.

ועתה אליכם המצוה הזאת, כדכתיב שימרו משפט ועשו צדקה. ישועתי לבוא. ובפרט עלי צעיר המיצתער, בנימין זאב חכם באשי, מולא שלהם, אשר אין בי כח ואין הליכת רגלים מרוב צער סיגופין שהביאו עלי. אלמלא לא היתי בורח עכשו היתי בקבורה מר

148 דברים טו, י.

149 כמה זאמרו.

150 כי אמ.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

צורת. ביד גלגל שמש וירח, ולא עוד אלא איני יכול לפרוח מעל הבצים והאפרוחים אשר אין להם עוד אם ופרחים. ואין להאריך כי אם בשלמותיך וטובתכם יה"ר שיגיע ידיכם ליד משיח צדקיננו ולו [!] יעדי עביד שולטן מבני בניך עד זמן ביאת משיח צדקיננו הקב"ה יתן [על כל] פרוטה ופרוטה אריך ימים ושנות עולמים אמן.
הצעיר בישראל ומקוה לאל עבדא דנורא בני מין זאב כמהר מ' אל יאו נ"ע זלה"ה דיין שוחט מול[!]

עיר בארפרוש מאונדראן

[גם חותמת]

כ"ב לחודש סיון תרמ"ב

בקשה מאדונינו תתנו תשובה מכתובה שלכם הין הין לאוו לאוו.

הצעיר יצחק בן המ' דניאל הצעיר אברהם בן המ' אהרון הצעיר מתשיה(?) בן המ' יצחק הצעיר יקותיאל בן כודאראד הצעיר יוסף כאשי המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים עבדא זעירא סימן טוב בן אהרן הנאשי ישועה בן שאול הצעיר מורדכי בן אברהם הצעיר יצחק בן יעקוב

הצעיר יצחק בן יעקוב המרחם על הקהל ישראל, ה' יתן לו כול מה ששואל ה' ישלח לנו במהרה גואל. עבדא זעירא שעה משה בן המ' אהרון א"ס ישלם ה' פעלך בקרב שנים יחינו מיומים יקימנו. עבדא זעירא קטינא וחשיב כלא הצעיר סעדיה כ"ץ.

[חתימות וחותמות בפרסית באותיות ערביות וכן תוכן האגרת נרשם בכתב גרוזיני.]

נוסחי שטרות ומכתבים מאורמיה

כ"י מכון בן-צבי 937

א. מינוי נשיא

[40 א] זאת הנייר לכל מי שעשו אותו נשיא לקהל זה סורט

בהסכמת כל ק"ק אורמי, אשר הם תחת צל כנפות מלכות פרס יר"ה, מינו את פב"פ מנהיג את כל ק"ק בכל מוצאיהם ומובאיהם. בחרנו אותו להיותו נשיא עלינו ומודים אנחנו קהל קדוש וח"י¹ תעיד עלינו כמיאה עדים כשרים, שאיך ברצונינו הטוב בליב שלים קיבלנו את פב"פ לנשיא ההולך לפני פתח הממשלה בכל מקום שיצטרך ללכת, שיהיה הוא המוציא הוא המביא לעמוד לשרת בכל מאמצי כוחו עד מקום שידו מגעת. וקיבלנו עלינו לתת לו בעד שכר טורחו סך בית א"ק² בתנאי ישתדל בכל מאמצי כוחו בלי שום עיכוב כלל וכלל. יהיה³ פה עירה אורמי יע"א כל כך לחודש פלוני שנת פלוני והכל שריר ובריר וקיים.

ב. מינוי שליח לאסוף כספים לבנין בית ספר

[40 ב] זה לכל מי הקהל עושים אותו שליח לקבץ מעות לעניים, למדרשות, ליתומים ולאלמנות. זה נוצח נוסח שילה הוא.

ציון במשפט תיפדה ושביה בצדקה⁴. עושה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח⁵. אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'⁶.

חמדת עדת אבירים. ראש[ן] עדת אריאל. ישמרם יוצרם. כולם מלאים דעת ותבונה. יושבים על כסא דין באמונה. תהיה ממלכתם נכונה. ויזכו לראות פני השכינה. יאריכו ימים ושנות עולמים. בעושר וכבוד ובבנים. עד ימי זקנה ושיבה. על גבי מרומי הצלחות. שובע שמחות אכי"ר.

אותיותינו אלה כתבנו בדמי הלב ולא בדין אנחנו הצעירים ק"ק פלוני, כי איך אנחנו המדוכאים בארץ מאפליא צלמות ולא אור, וביחוד ילדי העברים אומללים, נע ונד בארץ, מפני יוקר השערים ומעניות הפרנסה כבר דללו ויבשו, ויש מהם כי בנפשם יביאו לחמם לחם נקודים להשקיט לחם ילדם, ובפרט בת ספר לתלמידים, ולא יש ביכלתנו שכר הלימוד למורה ולחונך, גם לא יש לנו עשירים גדולים לפרנסם ולכלכלם. עד שבאו אלו שני אנשים וקנאו קנאת ה' צ'⁷ צור אמונים ממשפחת (ישרים או כהנים או לויים ושמו פב"פ) חסיד.

1 רחמימת ידינו.

2 אלפים קרוש (?).

3 צ"ל: והיה זה.

4 ישעיה א, כו.

5 משלי כא, ג.

6 תהלים מא, ב.

7 הצדיק ?

י צ ח ק בן-צ ב י [ז"ל]

ואלו באו וקיבצו מספר שני מאות תלמידים בנים ובנות, והוציאו הוצאות דווקה מכיסם, הן לתלמידים [41 א] הנ"ל והן לעניים וליתומים. אכן אין הבור מתמלא מחולייתו ואין מקמץ משיבוע את הארי⁸.

ואנחנו חו"מ הסכמנו לאלו שני השלוחים רבי פב"פ הנז"ל ורבי פב"פ הנז"ל שיהיו אותם למחנכם. וגם אתם שול תשולו מגרני ברכותיהם וכהן הוא חוזר על הגרנות¹⁰ וכל שלוחים במקומינו, שילכו לעיירות לפני אחינו העברים להליץ בעדינו ולקבץ יד על יד כפי נדבתם הטובה כל או"א⁹ כפי מיסת ידו, העשיר לו ירבה והדל לא ימעט, ולשלוח לתלמידים הנז"ל ולעניים יתומים ואלמנות. דעו כי [בהשתדלויות] ובהפצרות רבות שלחנו המרחם ירוחם מן השמים. וכבר נודע הצדקה כנגד כל המצות ואוכל פירותיה בעה"ז והקרן קיימת לו לעה"ב. ופסוק מכריז ואומר נתון תיתן פתוח תפתח¹¹ וכולם לשון אהבה וחובה. ולמען ננעור אנחנו מעפר ולהרים קרנינו בן או"ה¹². ובשכר הזו אל עליון ישלם לכם שכרכם כפלי כפלים בבני חיי ומזוני. היום כל כך לחודש פלוני שנת פלוני. ואנחנו הצעירים החו"מ דורשים שלומתכם וטובתכם ומעוזכם ושלוותכם כיר"א. העידים כמה הרבה חותמים יותר טוב תהיה.

ג. המלצה לשלוחים לעצמם

מ ע ר ב י ס ת אן , כ ו ר ד י ס ת אן ו ע ג' א מ ס ת אן

[47 ב] ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה בינ"ו עמ"י עש"ו טיללת זהלציב¹³

האנשים האלה שלמים... פרנסים וקצינים די בכל אתר ואתר...

אותיותינו אלה הם המדברים בעד טובים השנים, אלין גברין ההולכים קדמת אשור המדינות, ה"ה מאנשי ערביסתן או כורדוסתן או עג'מסתן, וזה שמם פב"פ, גוללים ודופקים על פתחי גדיבי עם אלהי אברהם מפני חמת המציק, כי דחיק לנפשהון [48 א] ורבים מכאובים וצרות תכופים. ומשאות מרובות עלו על צואריהם והיו עליהם לטורח. כי תלו יתמי דאבוהון בהון ורחיים בצוואריהון. אשר המת פת רוצים¹⁴, עוללים שאלו לחם ופורש אין להם. ואלה פקודי המשכן. משכנות ידידות עשר ידות. דין גרמא דעצירא לצאת ממחיצתם לדלג בהרים ולקבץ בגבאות¹⁵ מאת שרי צבאות. והמה יש להם ארוסות. וישוּבו ורפא להם. כי ימצאו ידי גואלם, ואולי יצאו חובתם וחופתם וישוּבו לביתם. אי לואת חנותינ"ו במדב"ר, בכל מקום אשר ידרוך כף רגלם יעשו עמהם בנימוס להסביר

8 ברכות ג, ב.

9 כל אחד ואחד.

10 ר' קידושין ו, ב.

11 דברים טו, י, יא.

12 אומות העולם.

13 ב"ה נעשה ונצליה, עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ. טוב ה' לקו לנפש תדרשנו. זה השער לה' צדיקים יבואו בו.

14 עפ"י פתרוסים, ורצונו לומר מבקשים לחם, כדלהלן.

15 עפ"י ולקפץ בגבעות.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

להם פנים הנראים למלאות ידיהם בקומץ של ברכה מרפא וארוכה. העשיר להם ירבה והדל לא ימעט, אשר לכסף לכסף ואשר לזהב לזהב, ה"ב ה"ב לון ונבריק. צפון ברך ברכת ה' תעשיר יען שהם היו ממשפחת החמולי ולא ממשפחת השאולי¹⁶. ובגלל הדבר שחזר עליהם ונשתנו עליהם סדרי בראשית ושרא דעניותא קא רדיף אבתרייהון. אתיאי ריקם בג"ש קא קארי, ויען שמסוה הבושה על פניהם ויראת ה' על לוח לבהון חרוטה והמה בלועזי השפה, לכו בקשו להם מליץ בעדם יליץ. על כן באנו בקו קולמוסינו להעניק במנה הראויה להתכבד מפרי ידיכם צדקתכים ובמסת ידיכם מלא וגדוש, וחסינ' וקדוש ברוב טובו יוסיף עליכם ועל בניכם, ברכה המשולשת בתורה המקודשת האמורה מפי אהרן ובניו הקדושים, ויכולה היא לקרב גאולתינו ולהחיש פדות נפשינו, כאמור בפתח שערינו בפסוק הנצב עלינו, ציון במשפט תפדה. והיה זה בסדר ובדבר הזה תאריכו ימים¹⁷. כה דברי החותמים פה עיר פלוני יע"א. ונזכה בביאת הגואל ובבניין אריאל ובא לציון גואל דשנים ורעננים שו"ש או"ר כ"ד ד"ש¹⁸ נאה כאו"ת נה"ר¹⁹.

חותמים עליה, כמה עדים הרבה יהיה לה, יותר טובה היא.

ד. קטע מהמלצה שניתנה לבן משפחה

שהעלילו עליה עלילת דם²⁰

ובאו עליו הגויים לאין חקר ולאין מספר והעלילו עליו עלילות באומרם, תפסו ילד גוי בביתו, ולא מצאו שום דבר. והתחילו להוציא מביתו כל מה שהיה בבית, ויקם אחיו לספר, הרגו אותו ושללו את כל מה שהיה בבית. וזה ניצל מידיהם ברח ונשאר האיש הזה עירום ועריה. תם.

ה. כתב המלצה לקראי שנשדד והעני

[48 ב] ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה, אשרי משכיל אל דל ביום רעה ימלטהו ה'. אנשי חסדים גומלי חסדים... הגבירים הרמים, הנשיאים וקצינים, החסידים הנאמנים והחכמים די בכל אתר ואתר...

אותיותנו אלה באו להודיע לרו"ם מעלת כבודכם [49 א] היקרה הנעימה והתמימה בעד מוביל כתבה דנא, הלא הוא האיש הכשר והזקן ירא אלהים כבוד פב"פ הי"ו. והוא צדוקי מבני מקרא, והיה עשיר בביתו ורענן בהיכלו וביתו פתוחה לרווחה והיו עניים כבני ביתו, והוא היה חונן אביונים ויתומים ומקיים בישראל מצוות פרו ורבו. והוא היה ממשפחת החמולי ולא ממשפחת השאולי. בענוות איך נהפך עליו הגלגל ובאו עליו גנבים עם שודדי לילה וגנבו כל מה שהיה בביתו ונשאר עירום ועיריה וגעו כל בני ביתו בבכיה תאניה ואניה

16 כלומר היו מן הנותנים, החומלים, ולא מן המבקשים, השואלים.

17 דברים לב, מז.

18 ששים ושמונים, אמן וכן יהי רצון, כה דברי דורשי שלומם.

19 נפשם הרמה.

20 ודאי שריד מאגרת מקורית ונוסחה היה דומה לאגרת שבסי' ג, אלא שנכללו בה פרטי המאורע.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

ולקחו הכל בכל מכל כל. וגם היה בביתו כמה וכמה ממוץ פיקדונות אחרים ולקחו גם את זה ונשאר דל ורזה. וגם בעלי חובות באו ותבעו את ממונם ולא נשאר מה ליפרע להם. והלכו גרים אכזרים והלשינוהו למלך ותפש אותו המלך וקשר אותו בשלשלאות של ברזל והיו תובעים ממנו (סך כל כך המעות). ולקחו הגויים אכזרים את בניו ואת בנותיו בבתיהם. והזמן נתנו לו סך שישה חודשים, אם פרע להם החוב מה טוב הם נותנים את בניו ובנותיה. ואם ח"ו לא פרע להם החוב אזי הגויים משתמדים את ילדים שלו. ועכשו הם הילדים ביד ישראל בעירבון הם עד הזמן הנז"ל, וגם אשתו וביתו מוטלים ברעב ובחוסר כל. אין חומל ואין מרחם [49 ב] ואין לו להשען אלא לאביו שבשמים.

על כן יצא מביתו שלא בטובתו אולי ימצא תרופה למכתו, לדלג בהרים ולקבץ על הגבאות לדפוק על פתחי נדיבים. העשיר לו ירבה והדל לא ימעט. מצוה רבה מוטל עליכם לרחם עליו הן בנדבה והן באכסניא נאה. ומצוה מוטלת על הדיינים לסמוך בעדו ולדבר בעד קהל ועדה ולתת לו נדבה מרובה כפולה ומכופלת, ולתת לו בעל הבית טוב ולהדריכו בדרך סלולה, יען כי לא נסע באלה המסעות, ומסוה הבושה פרוסה על פניו. אבל גלגל הוא שחוזר בעולם נז"ל. על כן אחינו בני ישראל חסו וחמולו ורחמו עליו בעינא טבא ובעינא פקיאא וכל המרחם מרחמים עליו מן השמים. ויכולה מצוה שתרחם, על כן אל חי חלקינו צורינו וגואלינו הוא ירחם אתכם וישמור בניכם ובנותיכם ויאריך ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים על כל פרוטה ופרוטה תרקבא דדינרי, ויריק לכם ברכה עד בלי די בזכות שם שדי ובזכות א א א. בחודש פלוני בשנת פלוני ליצירתה. הכל שריר ובריר וקיים לעד.

כמה עדים יותר חותמים אותה יותר טובה היא.

ו. המלצה לעני

[55 ב] זה השטר נוצח עניים היא

שלומות רבות וישועות קרובות. לאלפים ולריבבות. מלפני צור שוכן ערבות. יחולו ויאתיו וכפלים ניטיו. ילכו מחייל אל חיל מפי שבעה טובי העיר על כבוד אחינו ואור עינינו פב"פ יצ"ו וכל אנשי פלוני וע"כ כל ק"ק פ'. ואתה ה' תשמרם וכצינה רצון תעטרם בימיכם ובימינו תישע יאודה וישראל ישכון לבטח אכ"א²¹.

כתבא דנא רשים מדבר בצדקה על האי גברא מוביל כתבא דנא עניא פב"פ מפני יוקר שערים ומפני הבעלי חובות והגוגשים אצים ומכים ומתרוציצים. ומפני הטפלי תלוי ביה, והוא מוכרח לדלג על ההרים ומקפץ על הגבאות ואין בידו מאומה. לזאת באנו בשורותיים אלו כי יעמדו לימין אביון ולרחם עליו כי הוא הגון ונאמן — — —²².

21 אמן כן יאמר אל.

22 הסוף חסר.

אגרות מקהילות המדאן אורמיה ובארפארוש

ז. התנפלות על שוק היהודים

[57 ב] זה שטר עניים שהולכים למדינת הים
רוף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד.²³ זרעו לכם לצדקה וכו'.²⁴ חזקו ידים רפות
וכו'.²⁵
האתנים מוסדי ארץ... הגבירים הרמים גוברים [!] וממונים וכל העוסקים עם הציבור לשם
שמים ולעילה מנהון הרבנים המובהקים...
אותותינו אלה הם המדברים. אישים עם אלקי אברהם, הביטו וראו בעין חמלתכם את
כל (כל) התלאות אשר מצא האיש המוביל כתבה דנא, וזה שמו אשר יקראו לו פב"פ, אשר
עברו עליו צרות רבות ורעות. והיה עושה משא ומתן והוא אמוד לפי ערכו ומצבו, בעת
שעברו גוים תוך שוק אחינו בית ישראל ושללו ופצעו והוא היה בכלל. ע[ו]ן זה מדבר וזה
בא חרפת רעב וכלה הרעב את הארץ — — —²⁶.

ח. יהודי שנשדד בעת עלייה על הקהילה

[58 א] זאת נוצח שטר עניים משובחת

ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה

אנשי החסד נושאים קולם...

[58 ב] האותיות אשר תבואינה לפני מעלת כבודכם מדברים בצדקה על מוביל כתבא
דנא גבר שלים איש וישר וירא אלהים אשר שמו פב"פ נר"ו, שהיה עשיר ומופלג והיה
ביתו פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתו, ממשפחת החמולי ולא ממשפחת השאולי. וממון
של אכזרים היה בידו לעשות בו משא ומתן, לא עלכם בתוך זה עלייה שנעשתה לק"ק
פלוני. ובאו עליו שודדים ושללו את ביתו כל הממון שהיה הן שילו הן של אחרים לא נשאר
לו כי אם גויתו וילדיו. ובכה וצעק והכה לראשו, לא הגיע לשום מקום בכייתו וצעתו
סוף סוף. ונפלו לראשו סך ר"ת מעות ברבית קצוצים עד זמן שתי שנים. ואם הגיע הזמן
ולא ניפרע החוב, ואז באים בעלי החוב ולוקחים שני בניו ושני בנותיו, עדין הם בתולות,
ומוליכים להם ומוציאים אותם מדת הדין של תורתנו הקדושה, מפני שהם גוים אכזרים
זרים ולא רחמנים, ומכים את בני ישראל במצותם לחנם ודי למבינים.

[47 א] וזה האיש נשאר נע ונד ולא ידע מה לעשות. ואחר כך ולקח את נפשו בכפו לחזור
בעולם אולי נמצא מזור ותרופה למכתו. כך הוא דרך העולם גילגל הוא שחזור בעולם. אתם
בני ישראל רחמנים בני רחמנים גומלי חסדים עם תורה וצדקה הם חוננים, בכל עיר ועיר
ובכל כפר וכפר ובכל מקום ומקום ובכל אתר ואתר שיזדרוך כף רגלו תתנו לו אכסניא נאה,
מפני שהוא בעל הבושה ומסוה על פניו פרושה, ועל תעכבוהו יותר משבוע אחד, עם שיירת

23 משלי כא, כא.

24 הושע י, יב.

25 ישעיה לה, ג.

26 הסוף חסר.

יצחק בן-צבי [ז"ל]

טובה וחברים טובים תמצא לו, וגם נדבה הגונה תעשו לו, מפני שיש לו פדיון שבויים. הקב"ה יגן עלכם ויתן לכם הון ועושר וכבוד ויריק לכם ברכה עד בלי די כפלי כפליים בזכות מנשה ואפרים, ולא תחשוכו את עצמכם מלתת והדל לא ימעיט והעשיר לו ירבה. וה' יחשוב את מצותכם למגן וצנה בעד קהלכם ובעד ביתכם וילדיכם ויזכה אתכם לביאת הגואל ובזמן קריב במהרה בימנו. אתם שלום וביתכם שלום וכל אשר לכם שלום. ה' עוז לעמו יתין ה' יבריק את עמו בשלום.

העדים חותמים לתחת זה שטר, הרבה טוב הוא ש"ש.

נחום גולב

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

עם שאר ענייני גרים במאה הי"א

מחקרי גניזה א

באוספי הגניזה הקאהירית שמורים קטעים ושרידי קטעים מרובים על גרים וגרי צדק.¹ מפורסם שבהם הוא עובדיה "הגר הנרמנדס", שנולד בעיר אופידו שבאיטליה ונדד לסוריה, למצרים ולבבל לאחר מסע הצלב הראשון. כבר נתפרסמו פרקים מאירי-עין על ילדותו של עובדיה באיטליה, על נדודיו בערים שונות בארצות מגוריו, ובמיוחד על המאורעות שחלו בסוריה ובבגדאד בזמנו. גר צדק שבעט בדת המקובלת במקומו, הריהו בורח למושב שאינו בתחום השפעת אדוניו. עובדיה עצמו מספר על "אנדריאס ארכי אפיסקופ[ס] הכהן הגדול", שבא לעיר קושטא "וי[מל]א[ת] בשר ערלתו... ויברח לנפשו מפני הערלים המבקשים אותו... וילך האיש אל מדינת מצרים וישב שם עד יום מותו"². במכתב של גר צדק, שנשלח כנראה לקהילת פוסטאט או לאחד מגדוליה, כתוב כי הנוצרים "הוציאו לי מפניהם בחמה גדולה וגזרו עלי שאחלל השבתות והמועדים... ושמנו לי בבית האסורים... והוציאני (כלו' שומר) בלילה... בעד החלון... וברחתי מבית האסורים עירום ועריה"³. אף גר צדק זה ברח בודאי לעיר אחרת שממנה שלח את מכתבו לפוסטאט. מתקבל על הדעת, שגרים לא מעטים ברחו מארצות נוצריות למצרים.

והנה נקרתה לידינו באוספי הגניזה שבקמברידג'⁴, אגרת על גר צדק שברח למצרים, כנראה שנים הרבה קודם בואו של הארכיאפיסקופוס אנדריאס למצרים, בימי הכליף אל-מסתנצר באללה (כלומר אחרי שנת 1036 וקודם 1094). בשעה שהתגייר אנדריאס היה עובדיה "נער בבית דרוכס אביו"⁵. לפיכך מסתבר שלא התגייר לפני שנת 1070 בערך.⁶ כותב המכתב הוא "שמואל בר יצחק הספרדי", ונשלח אל "... בן כבוד גדולת קדושת מרנא ורננא אלחנן" ושבונו ("חמודו") הוא "ר' אלחנן הפרח הטוב החכם והנבון". אפיו של המכתב וסגנונו מעידים שהיה איש חשוב ונכבד במצרים. חכם ששם אביו ושם בנו "אלחנן", לא

1 ר' להלן נספח.

2 עיין א' שייבר, קטע נוסף ממגלת עובדיה הגר הנורמנדי, קרית ספר, שנה ל, תשט"ו, עמ' 96. דבריו של עובדיה על התגירותו של אנדריאס, הם לדעתי נאמנים, ולא כבארון, שהטיל בהם ספק. ר' ספרו A Social and Religious History of the Jews, מהדורה שניה, כרך ג, עמ' 320. ור' להלן נספח.

3 ש' אסף, תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 143 ואילך. המובאה היא משו" 9-13. ור' להלן נספח.

4 הקטע נמצא בתיבה J 1080. ראיתי לראשונה בקיץ תשכ"ב, אך על טיבו עמדתי רק אחרי הקריאה באולטרה-סגול שבמרתף הספרייה. בשובי לארה"ב, למדתי ממורי וידידי פרופ' ש"ד גויטיין שהוא הוא שסידר את האוסף הזה ושזיהה את החומר זיהוי ראשון. כיוון שלא עמד על העניינים שבמכתב, והרי אי-אפשר היה לעשות זאת בלא האולטרה-סגול, ביקשני לפרסם את המכתב. אני מודה מאד לפרופ' גויטיין וגם לפרופ' אלכסנדר שייבר (שאתו שוחחתי ארכות על הקטע הזה בסינסינטי ובקמ' ברידג') על הצעותיהם הטובות לכמה מן הבעיות המתעוררות במכתב ועל מקומות קשים שנעזרתי בהם בקריאתם.

5 שייבר, שם, עמ' 96, שו" 8 ואילך. ור' דבריו שם, עמ' 94.

6 ר' נספח.

נחום גולב

ידוע לנו מלבד ר' שמריה ביר' אלחנן, שבא למצרים, כנראה בשנת 972, ונפטר בפוסטאט בשנת 1011.⁷ להלן נראה כמה הולם זיהוי זה גם שאר עניינים ומאורעות שבמכתב. אם כן הוא, הרי שהמכתב נכתב לפני שנת 1011.

115

כ"י קמברידג' / Or. 1080J, 23x22 ס"מ

- 1 [לכבוד גדולת קדושת מרנא ורבנא]⁸.
- הממולא⁹ בכל מדה טו[בה].
- ק...צו(?) [י]חכים פיהו ועל שפתיו יוסיף [לקח]¹⁰. [בן כבוד]
- גדולת קדושת מרנא ורבנא אלחנן נוחו עדן עם הצדיקים [והישרים ממני שמואל בר יצחק]
- 5 הספרדי השואל בעד שלומו המתפלל אל יי בעד טובתו [המדבר בעד הצלחתו בכל]¹¹
- מעשיו מודיע אני לאדוננו כי זה האיש מוביל כתבי א[ל אדוננו איש טוב וישר]¹²
- ודברו מופלא בגרים כי מנעוריו הכיר כ[ני] הערלים הולכים בהב[ל] ואלהינו אלהי האלהים]¹³
- ואדוני האדונים ורצה בדין ישראל¹⁴ [ולא סר] ממנו ועזב במדינ[ת]¹⁵.
- בורה מפניהם אל דמשק כדי שיסתופף בכנסת¹⁶ והלכו אחריו¹⁷ ופלט אל
- [ובא]ן אתו לחבריהם ונתקבצו אליו זקני הערלים התושבים¹⁸ הגדולים

- 7 ע"ע מאן, Jews in Egypt, חלק א, עמ' 26 ואילך; חלק ב, עמ' 21 ואילך. בראשונה הציע שנפטר שמריה בסוף שנת 1011 (חלק א, עמ' 28 ועמ' 31), אך חזר במקצת מהצעתו לאחר מכן (HUCA, כרך ג, עמ' 258 ואילך). ברם, מכל המובא אצלו ברור, שנפטר במשך שנה זו. עי' במיוחד המכתב שפירסם בחלק ב, עמ' 26. והשווה תיאור התנאים מבחינה אחרת, עם תאריך מדויק, HUCA, שם.
- 8 מן ההתחלות הרגילות באותה תקופה, אך אין לקבוע אם שורה זו היתה ראשונה, שהרי מרבים הכותבים בשבח מקבל המכתב ויתכן שבראש המכתב היו עוד כמה שורות.
- 9 השווה: הממולא בכל מדות השבת, TS 8J 20, מסי 25; TS 13J 18, מסי 9 (כינוי לפרחיה חמדת הישיבה); הממולה (!) בכל מדות השבת, TS 10J 31, מסי 1; ממולא ברכות, TS 16.68 (מכתב משמואל השלישי לר' שמריה ביר אלחנן, Jews in Egypt, ב, עמ' 23).
- 10 משלי טז, כג. בברכה והבעת תקווה בגוף הפתיחה הולם יותר ביטוי כגון "הקב"ה יחכים פיהו". אך יתכן שרצה לומר "לבו ישכיל פיהו" וטעה ואמר "לבו יחכים פיהו".
- 11 השערה בעלמא, זאין בה למלא את החסר, אך נוסח כגון זה הולם מה שקדם לו ומה שלאחריו.
- 12 "אל אדוננו", מילים אלו מתבקשות אחרי "מוביל", אף-על-פי שבאותה שורה כבר נמצא "מודיע אני לאדוננו"; ועי' שו" 20, 23.
- 13 השווה דברים י, יז: כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדונים.
- 14 דת ישראל, והוא שאול מערבית באותו מובן, דוגמת השימוש באותה מילה במכתבי מלך הכוזרים לר' חסדאי (ר' מילונו של ב"היודוה, ערך "דין", עמ' 929).
- 15 נראה שהיה כתוב אח"כ שם העיר, ושיש למלא את סוף השורה במילים "את משפחתו", או "את אנשי ביתו", וכיוצא בכך.
- 16 להדיק בכנסת ישראל. — ולא שהגר רצה להיות חבר בבית הכנסת שבדמשק. אומנם נכנס אח"כ לבית כנסת ונשאר כמה זמן בלי לצאת, אך זה שייך לחלק אחר של הסיפור כפי שמספרו ר' שמואל בר יצחק.
- 17 ייתכן שאין הכוונה לאלה שעזב בעירו (סוף שו" 8), אלא לאנשי כנסיה או אחרים שישבו שם.
- 18 כנראה שכתב בראשונה "התושבים" ואח"כ הוסיף את האות "ב" למעלה. עי' בצילום.

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה ה"א

כי ממשפחה גדולה הוא¹⁹ והסיתוהו לשוב אליהם ונשאו אליו ממון הרבה ול[עגו לו צוחו ע]לין

ואמר להם כי חקותיהם הבל ואלהיהם בל²⁰ וכל מקום אשר בא [א]ליו כן קרהו . . . [ואמר בכל]

המקומות אשר ס[ר] לא[ב]ותיהם כי קרבו הִקְבָּה לעבודתו וכבר . . . ל. אחיגו²¹ קה[ל דמש]ק . . .

מיום אשר בא אליהם לא יצא מבית ה[כנ]סת וב[קש]²². לבחון אותו למצוא עליו [טענה]

15 בעולם ולא נתגלה להם [מנ]ו [סוד] רע ו[.]. תי²³ שבת להקִבָּה יתברך ויתרומם אשר חנן [לו]

חכמה להבין ולהשכיל ולדעת כי יי אחד ושמו אחד ולאחר ביאתי²⁴ מן דמשק אל מצרים²⁵

והלכתי²⁶ אל עיר הקודש מצאתיהו שמה כי הלך אליה עם אחינו ההולכים מדמשק לחוג בה²⁷

ורצה ללכת אל מצרים²⁸ כי הערלים מגדפים אותו ומחרפים בכל שעה ושעה ופחד מהם

19 גם ר' ברוך ביר' יצחק כתב על עובדיה הגר "כי ממשפחת (1) גדולה האיש הזה ואביו שר גדול היה" (REJ, כרך 89, עמ' 253 למטה). והשווה המכתב על גירות צדק צרפתית: "ויצאתה מבית אביה מעושר הרבה ומארץ רחוקה ובאתה לשם אלהינו ולחסות תחת כנפי השכינה וענבה את אחיה וגדולי מש- פחתה" (Texts and Studies, חלק א, עמ' 33, שו' 16—17).

20 עיין ירמיהו י, ג: כי חקות העמים הבל הוא. משחק מילים מתאים מאד: הבל — בל. ידידי ד"ר יהודה רוונטל הפנה את תשומת לבי לפירוש רד"ק לאותו פסוק, שבמילה הבל רמוז רעיון אלילי.

21 קשה להכריע אם ה"ל" שלפני "אחינו" שייכת למילה שלאחר "וכבר", או אם היא אות ראשונה של "לב". לפני "ל" נראית רושמה של "ו", ושמא יש לגרוס "וכבר [נימ]ו[ל] [מ]אחינו", בהתאם למה שכתב ר' ברוך במכתב ההמלצה לעובדיה הגר (REJ, שם, עמ' 248). אך צפיפות האותיות מקשה במקצת על הנחה זאת. למעלה מ"א" שבמילה אחינו, יש אות או תנועה, ולי נראה שהיא קמץ בבליית. אין לתמוה על עירבוב שתי השיטות (הש' "בל", שו' 12), שהוא מצוי בכתבי הגניזה. עי' דרך משל ברית דמשק (צילום עמ' א אצל שכטר, Cambridge 1910, Fragments of a Zadokite Work).

22 אי אפשר להכריע את האות האחרונה, החסרה, היתה "ו" או "ם", כלומר אם הוא ביקש מהם לבחון אותו או אם הם ביקשו לעשות כך. באותו זמן היו בדמשק יותר מבית כנסת אחד, ולי נראה שהידיעה מורה על בית כנסת חשוב. אפשר מאד שהוא בית הכנסת על שם אליהו בגיבור. עי' למטה הע' 37.

23 כנראה שהמילה הראשונה היתה פועל בגוף ראשון, ואפשר לגרוס "ינ[נת]תי", אך כנגד זה שריד האות השלישית שלפני סוף המילה איננו נראה כ"ת".

24 שימוש זה, "ביאתך בארצנו", מצוי גם אצל הרמב"ם בתשובתו לאגרת ר' אנטולי (Jews in Egypt, ח"ב, עמ' 326), וכבר נמצא בדברי חז"ל, "הקיש ביאתן בימי עזרא לביאתן בימי יהושע". ירושלמי קידושין א ס"א, ג.

25 דוגמה אחרת של יהודי מצרי שנוסע לדמשק בימי שמריה ביר' אלחנן, ר' מאן, שם, עמ' 29. אלחנן ביר' שמריה היה בדמשק בשעת פטירת אביו (שם, עמ' 36), וחזר משם בקשיים רבים דרך הים (שם, שו' 23—27).

26 מובן הדברים הוא, שאחרי שובו מדמשק למצרים ועלייתו לירושלים, מצא את הגר שם. ושימוש זה, הלך, בקשר לירושלים, ולא "עלה", מעורר תמיהה באותו הדור. אך נמצא גם בלשונו של ר' יוסף אבן אביתור: "לכתי לעיר הקדש" (MGWJ, כרך 67, עמ' 62).

27 מנהג רווח של יהודי המזרח התיכון וארצות אחרות. ר' מאן, שם, עמ' 183 — עליית רגל מבל; שם, עמ' 186; שם, עמ' 188; שם, עמ' 361. דוגמאות אחרות ר' בספר הישוב, חלק ב, עמ' 37 ואילך. אף התיר הפרסי נאצר כוסראו מספר על החוגגים הנוצריים, הערביים והיהודיים בזמן ביקורו בשנת 1047. (ר' תרגומו של Le Strange, Diary of a Journey through Syria and Palestine, London, 1888, p. 23).

28 דוגמה אחרת מאותה תקופה לאחיות דרך זו, ר' מאן, שם, עמ' 111, והוא על איש שהיה עשיר בעיר מולדתו ונענש על-ידי השליט "וברח משמה עד אשר בא אל דמשק ויצא מדמשק לבוא לארץ ישראל

נחום גולב

על עצמו כי בעונותינו יש להם רב סופרים שליטים²⁹ בארצות אין לאחרים [עמהם]...
20 וביקש ממני לכתוב לו שני טורים הללו אל אדוננו להו[ביל] 30 אחר שנתברר לי מאמיתת(?)
דבריו למצוא חן בעיניו ולשאת חסד לפניו ולעשות עמו כמו שעשה עם כל עובר ושב
מגמילות חסדיו הַקְבָּה יכפיל לו שכר טוב וישמרהו ויחיהו ויראהו בנין ביתו ושיכלול
היכלו והוא האלהים שהשלום שלו ישפות לאדוננו שלום על שלום³¹ וכן על חן וחסד
על חסד ותהלה על תהלה ותפארת על תפארת ושבח על שבח ושלום אדונ[ינו]³²
25 חמודו ר' אלחנן הפרח הטוב החכם והנבון שמרו צורו ושלום מתי אהלו ואנשי סודו וכל
דורשי טובתו ירביון לעד אמן אמן שמואל בר יצחק הספרדי ויי אלהים אמת³³

הכותב, ר' שמואל בר יצחק הספרדי, אין לזהותו בודאות עם כל אישיות אחרת במצרים או בסוריה בתקופה הפאטימית ולאחר מכן. בכתבי הגניזה מצאנו שמואל בר יצחק ספרדי (וכתב־ידו מעיד על כך), ששלח מכתבים לר' חלפון הלוי ביר' נתנאל בספרד ושמברך במכתבים אלה את הרב יוסף אבן מיגש ואנשי סודו (TS 12.816, TS 12.66); באלה כינויו של ר' שמואל בר יצחק הוא, כנראה, "אבן אלפכאר", וכנראה שהוא שנוכר בכינוי זה ב־ (TS 12.280). ברם, מן הכתיבה הרהוטה שלו, שהיהודים בספרד קראו לה מעלק³⁴ מעלק וגם מן הכתיבה המרובעת אשר בה השתמש לכתובת הכתובת, נראה שכתבתו שונה מן הכתב של מכתבנו. ולא זו בלבד, אלא שלא ידוע לנו כל איש חשוב במצרים בשם פלו' בן אלחנן (ושגם בנו יקרא אלחנן) בימי ר' יוסף אבן מיגש. כלומר בראשית המאה הי"ב. עובדה מכרעת היא ששמואל ביר' יצחק שהחליף מכתבים עם חוגו של אבן מיגש חי בימי הצלבנים ובימי כיבוש ירושלים בידיהם. לעומת זאת במכתב שלפנינו נאמר, שר' שמואל בר יצחק הספרדי הלך לירושלים ומצא שם את גר הצדק "כי הלך אליה [הגר] עם אחינו ההולכים מדמשק לחוג בה". כלומר, איגרת זאת נכתבה בזמן שנהגו היהודים לחוג בירושלים. דבר זה הולם מאד ראשיתה ואמצעה של המאה הי"א, ולא תקופת הצלבנים והמלוכה הצלבנית בירושלים. אפשרות זיהוי שני אנשים אלה היא, איפוא, כמעט נמנעת.

ויצאו עליו לסטים ושללו כל אשר לו... וכאשר בא אל עיר הקודש אמר אלך אל מצרים". במכתב אחר ממליץ הכותב בפני אפרים ביר' שמריה על "אדם חסיד" אשר "ביקש לישוב בעיר הקדש... ולא עלתה בידו לפי דוחק העת והיה בלבו... ארץ מולדתו וכו'" (מאן, שם, עמ' 110). ר' אפרים, שאליו הביא האיש את המכתב, ישב כידוע במצרים.

29 הסבר לענין זה, ר' להלן, רב סופרים וכו' — במובן "הרבה שוטרים", והוא שימוש שכיה בני יהודי תימן עד היום (תודתי גתונה לפרופ' גויטיין שהעירני עליכך). סופרים שליטים — אולי רמז כאן לדברי הימים ב לר, יג: סופרים שוטרים ושוערים.

30 השווה השימוש בשו' 6, "מוביל כתבי".
31 השווה TS 13 J 23, מס' 9: "יוסיף לו כבוד על כבודו והדר על הדרו". ותאריך המכתב מסביב לשנת 1030 (שורות אלו אינן מובאות על־ידי מאן, שם, עמ' 115).

32 נוסח דומה נמצא במכתב שפי' מאן, שם, עמ' 110 למטה: "ושלומו ושלום... [ש]לום ר' יוסף חתנו וכל האוהבים שלום". והשווה שם, עמ' 111: "שלומו ירבה ושלום האוהבים והנדיבים וכו'".

33 ירמיהו י, י.

34 עיין שו"ת מהר"ן מיגאש, סי' נג.

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

השם "שמואל בר יצחק" מופיע עוד בתעודות ההיסטוריות שבגניזה הידועות לי: (1) TS 12.587, שטר עדות משנת אתפ"ט לשטרות, אחד החותמים הוא "שמואל בר יצ"ט". אך השנה 1178 איננה באה בחשבון בקשר למכתבנו; (2) TS 20.73, מעשה בית דין משנת 1066 (או אולי 1065, שהרי הוא חודש כסלו אשע"ז לשטרות). אף בו אחד החותמים הוא "שמואל ביר' יצחק נ"ג". אולי בנו של שמואל ביר' יצחק זה הוא "יצחק ביר' שמואל הספרדי", שחתם על תעודות בפוסטאט בין שנת 1088 לשנת 1127.³⁵ הכינוי "הספרדי", נותן ידיים להשערה, שאולי אביו (?) שמואל ביר' יצחק, שחתם בתעודה משנת 1065 או 1066, הוא הוא אותו שמואל בר יצחק הספרדי שכתב את מכתבנו לר' פלו' ביר' אלחנן. אם נכונה ההשערה, שהמוען הוא שמריה ביר' אלחנן, הרי שהיה עלינו לומר שהיה איש צעיר כשכתב את המכתב ושהאריך ימים עד לשנת 1065 לכל הפחות. לפיכך לא נראה לי זיהוי זה, אפילו לא כקרוב לוודאי.

מטעם הליקויים בכתב-היד, בירורם של כמה פרטים חשובים על גר צדק זה אינם בחזקת וודאי. הוא הכיר באמיתת דת ישראל עוד בהיותו נער (ש' 7), אך הכותב אינו מוסר אימתי נימול. ייתכן שנימול בעיר מולדתו, אך מסתבר יותר בדמשק. יש גם לשאול אם ברח לרובע היהודים שבדמשק, שכך משמע מדברי הכותב (ש' 9 ואילך). המתאר נדודיו לפני בואו לבית הכנסת בדמשק, ומשהופיע בין היהודים בעיר, לא יצא מבית הכנסת. קשה לדעת אם נדודים אלה היו בדמשק עצמה וסביבותיה, או בין הערים שבסוריה הצפונית והתיכונית. הלשונות "וכל מקום אשר בא [א]ליו כן קרהו" (ש' 12); "ואמר בכל המקומות אשר סןר [א]בותיהם כי קרבו הקֶבֶה לעבודתו" (ש' 13), מורים על מקומות שונים ועל ויכוחים עם כמרים ועם "זקני הערלים", שניסו להחזירו על-ידי מתן שוחד (ש' 11). אפשר שהיו ויכוחים בלשון יוונית או לאטינית, או בלשון ערבית או סורית באמצעות מתורגמן. מסתבר שויכוחים אלה היו לרוב במקומות ששלטו בהם מוסלמים, שאם לא כן היו בוודאי תופשים אותו ומחזירים אותו לארצו בעל כורחו. "מקומות" אלה יכולים להיות העיירות והפרורים שבסביבות דמשק, ובמיוחד אלה שהיו בשדה הירוק הנקרא בערבית الخوطة אלגוטה, שבו היו מושבות של נוצרים.³⁶

ההשערה שהגר ברח לסביבות דמשק ולאחר מכן לאחד מבתי הכנסת שבעיר עצמה, או

35 עיין מאן, שם, עמ' 231—233 ושאר מקומות שציינו בלוח השמות והעניינים, שם, עמ' 398.
36 על עיירות ופרורי אלגוטה ווארי אלע'ג'ם, עי' במיוחד Dussaud, Topographie historique de la Syrie antique et médiévale, פאריס 1927, עמ' 291—312, ועי' שם מפה 4 (מול עמ' 76), מושבות נוצרים היו דרך משל בבית להיא, שבה היתה כנסייה עתיקת יומין (Dussaud, עמ' 295); המנזרים דיר בונא, דיר בשר, דיר פטרס ודיר בולס (Le Strange, שם, עמ' 428, 429; Dussaud, עמ' 297); דיר מרוואן, שהיה בו מנזר גדול (Le Strange, עמ' 431—432; Dussaud, עמ' 298). נוצרים באלגוטה נזכרים אצל Von Kremer, Mittelsyrien und Damaskus, ווינה 1853, עמ' 167; ואלה של העיירה معرة מערה, הקרובה לגוטה, שבה היתה נערכת חגיגה נוצרית שנתיים, שם, עמ' 182—184, והשוה Dussaud, עמ' 280—281. על צידניה, מושב של מנזר חשוב שהוא מצפון למערה, עי' שם, עמ' 283; ועל העיירה הנוצרית صدق, שהיא צפונית מזרחית מדמשק, עי' Dussaud, עמ' 282—283, והמקורות שציינו שם.

נחום גולב

שמא לבית כנסת אליהו הנביא שבג'ובר הסמוכה³⁷, מתחזקת על-ידי עיון מדוקדק בנוסח המכתב, שהרי בשו" 9 אומר הכותב "וברח מפניהם אל דמשק כדי שיסתופף בכנסת", ולא

37 הרמו הראשון בכתבי הגניזה לבתי הכנסת שבדמשק הוא בתעודה שפירסם אסף (מקורות ומחקרים, עמ' 64 ואילך) משנת 933, אשר בה נזכר פעמיים "כנסת הקטנה שלבבליים" (עמ' 66) ו"כנסת הקטנה" (עמ' 68). כלומר שבשנת 933 היו שני בתי כנסת בבליים, אחד קטן ואחד גדול, ובוודאי בית כנסת ירושלימי אחד לכל הפחות, ונוסף על אלה היה בוודאי מקום תפילה לעיסוניים (כלומר לנוהים אחרי אמונת אבו עיסי אללאפהאני שבימי קרקסאני, בזמנה של תעודה זאת בערך, ואז ישבו כעשרים או שלושים מהם שם. עי' קרקסאני, כתאב אלאנואר ואלמראקב, הוצ' נימיו, עמ' 59, 283); אפשר שהיה גם בית כנסת קראי. קרוב לשנת 1035, ספק אם נשאר בית הכנסת הבבלי הקטן, וכנראה התפללו אנשי פאס במקום מיוחד, שהרי במכתב של נתן ביר' אברהם לתלמידי ר' ברכה ביר' רוח (כ"י אדלר 4020 [detached leaf] = מאן, Jews, חלק ב, עמ' 172—173, נכתב קרוב לשנת 1035 בערך) נזכר כי "אנתמע פי אלמגלס נחו ת רגל (כלומר מאנשי דמשק) ופי אלקאעה אכת'ר מנהם ולם יבקא רבאן ולא קרא אלא וחצרו פכאן שי חסן לם ירא מתלה". אח"כ בא תיאור של המגרות שהרליקו, "וחצרו אלגויים וקרית אלמגלה פי נחו ל' מצתף קראת(!) חסנה ולם יחצרו אחד פי כניסה אלעראקין וכאן פי אלשאמין נחו עשרין וענדו אלפאסי [נחו אלעשרה וימכן כאן חצרו קק' קרא כל גליל פיהם ופסקו מעלמין (!) אלקראין באלנאס". ואח"כ "ואגמעו אלנאס עלי אן לם ירא מתלה הלא אפורים מן איראם בן אלקואז". נמצאת למד שקרוב לשנת 1035 היה בית כנסת בבלי אחד, של ירושלמים, מקום תפילה של ה"פאסי" ועדותו, ובוודאי אחד של הקראים לכל הפחות. אך אלה היו כמעט ריקים מאיש בשעה שר' נתן קרא את המגילה ב"מגילס" אשר היו בתוכו לא פחות מארבע מאות איש ויותר מאלה ב"קאעה", כלומר בחצר או באולם הגדול מחוצה ל"מגילס". סך הכל היו קרוב לאלף איש, מהם מאתיים קראים וכמה "גויים" (מוסלמים). אלה היו במקום אחד מחוץ לבתי הכנסת הנוכרים במכתב. קרוב לשנת 1089 נזכר בית הכנסת הגדול בתוך העיר (מאן, שם, עמ' 220 למטה): "במדינת דמשק אלמגאורה ללכניסה אלכבריי". בסוף המאה הי"ב מזכיר הנוסע ר' פתחיה מרגנשבורג כי "באמצע (העיר) בית כנסת גדולה ובה מתפללין" (מאן, שם, עמ' 221); כנראה שהתכוון לאותו בנין, ואולי הוא בית הכנסת הגדול של הבבלים, שבוודאי היה קיים בשנת 933.

על בית הכנסת החשוב והעתיק בג'ובר, עי' Von Kremer, Mittelsyrien und Damaskus, pp. 170—171; Ritter, Erdkunde, vol. 17, pp. 1312; Dussaud, Topographie, p. 299; Wulzinger et Watzinger, Damaskus: Die islamische; Le Strange, Palestine, p. 463; 1424 Stadt, Berlin 1924, p. 32; Baedeker, Palestine and Syria, Leipzig 1906, אצל p. 317. מתיאורים אלה יוצא ברור כי בית כנסת זה היה נחשב כסגולת קהל דמשק, שאליו היו עולים במשך הרבה מאות בשנים מדי שבת בשבתו לשם תפילה, קריאה וידיוי; בפעם ראשונה נזכר בית כנסת זה במקורות העבריים בבבלי ברכות ג, א: "רפרם בר פפא אקלע לבי כנישתא דאבי גובר קם קרא בספרא כו" (סמברי, נויכאור, Medieval Jewish Chronicles, חלק א, עמ' 152: "וזאת בית הכנסת היא נו' בתלמוד כנישתא דבי גובאר כו"). לדברי סמברי ישב פעם רוב קהל דמשק בג'וברא. על יתר המסורות העבריים ר' בן צבי, כתבי בן צבי, ג, תרצ"ו, עמ' 121—125; הג"ל, מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 68. אף בנימין השני מתאר את ביה"כ תיאור מפורט. מסעי ישראל, ליק תר"ט, עמ' 13. מעניינת ביותר עדותו של הקראי משה בר שמואל במאה הי"ד: "ואעלה אל כנסת אליהו הנביא, בקשתי לפניו במערת החביה וכו'" (מאן, Texts, ב, עמ' 201 ואילך ועמ' 230, ועי' שם הע' 215 ובמיוחד דברי הקראי ר' משה ביר' אליהו שם). ממקורות אלה נלמד שבית הכנסת בג'ובר היה מקום קדוש מאות בשנים ליהודי דמשק בכלל, בשעה שעוד בשנות 933—1035, שאר בתי הכנסת של יהודי דמשק היו ידועים בכינויי חבריהם. אם נוסף לכך שאחרי כמה מאות שנים מתאר הקראי משה ביר' אליהו איך היו "מדליקים שמה גרות עששיות תלויות בשמן זית", כמו שמצאנו בדברי ר' נתן, נזכר, אולי, להסיק שה"מגילס" הגדול היה בית הכנסת בג'וברא, והוא הנזכר במכתבנו. בית כנסת זה, הבקור או הישיבה בו היו לשם התקדשות ולשם ידיוי ותחנונים לכל העדות, דבר שהיה מושך מאד את לב גר צדק זה, המסור והדתי, לתוכו. איננו קרוב בעיני שהיה נכנס לבית כנסת בדמשק רק כדי להגן על עצמו מזעף הנוצרים, כי הרי "אמר בכל] המקומות אשר סר לאבותיהם כי חקותיהם הבל", כלומר שלא פחד מהם בדמשק, העיר המוסלמית וסביבותיה.

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

שהסתופף בכנסת, "זהלכו אחריו", כלומר אנשי עיר מולדתו, ואולי התכוון גם לבני משפחתו ולאנשי הכנסייה שם, והוא "פלט א[ל]" מקום פלוני, ולא אל בית הכנסת, שהרי לא יצא מבית הכנסת למן היום אשר בא לתוכו. ואחר־כך "[ובא]ו אתו לחבריהם", כלומר אלה שהלכו אחריו השיגו אותו ובאו אתו לחבריהם, ולא שבא עם אחרים לחברי היהודים, שאם התכוון ליהודים היה הכותב אומר "לחברינו" או יותר טוב, "לאחינו" (השווה שו' 13, 17). אותה שעה נתקבצו אליו "זקני הערלים התושבים הגדולים", שמן העיר דמשק וסביבותיה, וניסו להחזירו לדתו ולמולדתו, ולא אבה. התחיל מסתובב ומתווכח עם "אבותיהם", ובמקומות שהטיפה היה אומר, כי "חקותיהם הבל ואלהיהם בל" ושהשם "קרבנו לעבודתו", ולבסוף נכנס לבית הכנסת ולא יצא ממנו עד אשר הלך לירושלים עם יהודים אחרים שהיו עולים לחוג בה את חג הסוכות.

שאר ענייני הסיפור ברורים הם: בהיות ר' שמואל ביר' יצחק הספרדי בירושלים בימי החג, או לאחר מכן, מצא שם את הגר, אך כבר היה ידוע לנוצרים ושלטייהם בירושלים, על גר ממשפחה חשובה. הנוצרים התחילו לגדף אותו, וכיוון שפחד מפניהם, החליט ללכת למצרים, וביקש מר' שמואל הספרדי לתת לו מכתב המלצה לאיש חשוב, או לאיש החשוב במצרים. אין ספק שהגר הגיע למצרים ומסר את המכתב לתעודתו, ואולם אין בידינו כל רמז עליו לאחר בואו למצרים.

מוצאו של הגר ממשפחה נוצרית "גדולה", כלומר עשירה ובעלת השפעה, שישבה כנראה מצפון לדמשק, כי אל דמשק ברח ואחר־כך לירושלים, ולמה יאחו דרך זו לולא בא ממחוז צפוני? אך אי אפשר לדעת מתוך המכתב עצמו מאיזו עיר או ארץ ברה. במבט ראשון נראה שגר הצדק עזב את בני משפחתו בעיר פלונית, שנזכרה במכתב, ושברח לדמשק. תיאור כזה של בריחה מעיר פלונית לדמשק ורדיפה אחרי הבורח, איננו נראה הולם מרחקים כגון אלה שבין דמשק לערים רחוקות, אלא מרחקים שבין הערים שבסוריה. יכולים היינו להסיק שברח מהעיר חומס, שהיתה בה קהילה נוצרית, או מהעיר הביזאנטית־נוצרית החשובה אנטיוכיא, ששוב שלטו בה (אחרי שנת 969 ועד שנת 1084) הביזאנטים והיתה מקום מושבו של פטריארך הכנסייה מאות שנים. ברם, תיאור בריחת הגר איננו שונה מזה של גירות הצדק הצרפתית, שעליה כתוב כי "יצאתה מבית אביה מעושר הרבה ומארץ רחוקה" לנרבונה, נתחנתה שמה ולאחר ששה חודשים שמעו "שהיו מבקשים אותה", ואז ברחו עם בעלה למקום אחר בצרפת. בימים ההם היו, איפוא, האנשים מוכנים ללכת מרחק רב, כדי להחזיר בן לאמונתו, ובמיוחד אם היה ממשפחה חשובה.

גר זה היה איש ידוע במולדתו וממשפחה חשובה. לאחר שנטה לבבו ליהדות הסתובב והכריז שחקותיהם של הנוצרים הבל. ייתכן שפקידים מעירו הלכו אחריו לסביבות דמשק כדי להחזירו, דווקא משום שהיה איש חשוב, ואלה כתבו גם לראשי קהילה הנוצרית בירושלים. רק בכך יש להבין, שהנוצרים בירושלים שמו עליו לב ועין. אם כך, הרי תיאור המקרים שקרו לגר הזה בירושלים, אינו משקף קירבת מולדתו לעיר הקודש אלא חשיבות האיש עצמו; ולכן אפשר גם שהיה באירופה דוגמת הגר Bodo במאה התשיעית (עי' להלן

נחום גולב

עמ' צח, קד). ובאמת יש לשאול אם אומנם לא בא זכרו של האיש המעניין הזה באחת הכרו-
ניקות של אותם הימים.

בסוף המאה העשירית פרצו מלחמות בין גדודי אלחאכם הפאטמי השולט על ארץ-ישראל וסוריה לבין חיילות האמפרטור הביזאנטי בזיליוס השני. המלחמות הללו נמשכו עד השנה הראשונה של המאה הי"א, וקשה להניח שבשנים הסוערות הללו היו תושבי ביזאנץ ואירופה יוצאים באופן חופשי למחוזות הערביים בסוריה, כפי שמתואר במכתב. המכתב הזה משקף תנאים יותר שקטים מאלה ששררו עד ראשית האלף השני. הנה לא רק שנסעו האנשים בין ארץ לארץ בלי כל הפרעה, אלא גם פעלו הנוצרים בתוקף בירושלים באותו הזמן. לי נראה שהמכתב משקף את המצב הפוליטי-חברתי בסוריה לאחר קביעת ברית השלום בין אלחאכם לבזיליוס השני בראשית המאה הי"א, שלאחריה באה תקופת שקט קצרה בסוריה ובארץ-ישראל, עד שיצא הכליף אלחאכם בהכרזות נגד נוצרים ויהודים והתחיל הורס את כנסיותיהם של הנוצרים בירושלים ובמצרים (הגזרות נגד הנוצרים התחילו במצרים כבר בשנת 1004, אך בארץ-ישראל ושאר מקומות משנת 1008 ועד 1020)³⁸.

ממקורות שונים ידוע, שברית השלום שנכרתה אז בין ביזאנץ לערב, הגבירה כוחו של הפטריארך Orestes שבירושלים, והוא היה דודו של הכליף אלחאכם³⁹. אפשר להכיר שעם קביעת השלום בין אלחאכם ובזיליוס, הצליח אוריסיס להשיב את הפטריארכיה של ירושלים ואת עמדת הנוצרים שבירושלים על כנם. ואכן, כוחם של הנוצרים בירושלים נראה ברור מדברי הכותב, "ורצה ללכת אל מצרים כי הערלים מגדפים אותו וכו' כי בעונותינו יש להם רב סופרים שליטים בארצות אין לאחרים עמהם]". משפט זה נראה מוזר, שהרי אז שלטו בארץ-ישראל הערבים ולא הביזאנטים הנוצרים. ברם, בימי הצלבנים היתה ישיבת גר צדק בירושלים הרבה יותר מסוכנת מזו שבדמשק; ויתר על כן, במכתב כתוב בפירוש

38 לתולדות התקופה הזאת ע"י הסיכום אצל Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, פאריס 1932, עמ' 397 ואילך, ובמיוחד עמ' 410—413; ולפרטי הדברים ע"י Schlumberger, L'Épopée byzantine, עמ' 282. על גזירות אלחאכם נגד הנוצרים והיהודים ע"י Wüstenfeld, Geschichte der Fatimiden-Chalifen, גיטינגן 1881, עמ' 179 ואילך; Wiet, חלק 4 מהסריה של Hanotaux, Histoire de la nation égyptienne, עמ' 200 ואילך. על הריסת כנסיית הקבר בירושלים בשנת 1009 ע"י שם, עמ' 206 ואילך, וב' Vincent et Abel, Jerusalem, חלק ב, פאריס 1926, עמ' 942. ההיסטוריוגרפים הערביים מרבים לספר בגזירות הללו, אך אין כאן המקום להיכנס לניתוח דבריהם.

39 על אוריסיס, ע"י בעיקר Le Quien, Oriens Christianus, חלק ג, פאריס 1740, עמ' 474—482; ועל תפקידו בכריחת ברית השלום, Schlumberger, שם, עמ' 202 ואילך, 208; von Rosen, שם, עמ' 282; והמקור החשוב אצל יחיא אבן סעיד אלאנטאכי, Patrologia Orientalis, כרך 23, 1932, עמ' 460 ואילך. על יחסו של אוריסיס למשפחת אלחאכם, שם, עמ' 415. והשווה אלמכין (Elmacin, Al-Makin) ב' Hist. Saracenic, הוצ' Erpenius, עמ' 307 ואילך. לפי דברי יחיא, חי אוריסיס כמה שנים לאחר ברית השלום ומת בקושטא בשנת 1005. יתכן שגר הצדק שבמכתבנו הגיע לירושלים בסוף ימי הפטריארכיה שלו.

ג ר צ ד ק ש ב ר ר ח ל מ צ ר י מ ב ר א ש י ת ה ש ל ה מ א ה ה י " א

כי בזמן ההוא עלו יהודים מדמשק לירושלים "לחוג בה", ולא עשו זאת אחרי כיבוש ירושלים בידי הלאטינים⁴⁰. מכתב זה נכתב לפני בואם של הצלבנים לירושלים. אכן, ההשערה שהוא נשלח לשמריה ביר' אלחנן בשנים הראשונות של המאה הי"א מתחזקת מתיאור המצב בירושלים בזמנו שבמכתבנו.

עוד שתי עדויות ברורות מעידות שיד הנוצרים היתה על העליונה בירושלים במשך התקופה שלפני אלחאכם. האחת היא עדותו של הקראי סלמון בן ירוחם, שכתב באמצע המאה העשירית, אחרי תיאור צרות היהודים מתגרת הרומאים והערבים: "תם אלאן אל-ערלים פי חאל יצרבון עלינא ליכרגונא מן אלקדס ויפרקו ביננא ובינה וארגו בפצל אלהי יש לא יתם מראדהם ולא יסהל אמורהם" (פירושו לתהלים ל, י). — כלומר שעכשיו הערלים (הנוצרים), הגיעו למצב כזה שהם מכים אותנו כדי להוציאנו מירושלים ולהפריד בינינו ובינה, ונבקש מאלהי ישראל שבטובו לא יפיק רצונם ולא יקל על ענייניהם⁴¹. עדות זאת מורה גם שהערבים לא הגנו על היהודים במצבם השפל. דברי סלמון נמצאים מאושרים מן העדות השניה, והיא תיאור ירושלים של אלמקדסי (כשלושים או ארבעים שנה לאחר שחיבר סלמון את פירושו, כלומר קרוב לשנת 985). לדבריו היו בירושלים "מעט תלמידי חכמים,

40 ר' פראור, ממלכת ירושלים הצלבנית, ירושלים תש"ז, עמ' 52 ואילך. המחבר מעיר כי לאחר כמה וכמה שנים נשתפר מצבם של היהודים, אך אפילו בשנת 1160 מצא ר' בנימין מטודילה רק מאתיים יהודים בעיר הקודש. ומן העליה לרגל לירושלים בשנים שלאחר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים אין ללמוד כלל.

41 גויבאור, Aus der Petersburger Bibliothek, עמ' 12. החשיבות ההיסטורית של פסוק זה נעלמה לגמרי מעיני מאן, שראה בדברים אלה חזון לעתיד לבוא, וזה משום שלא הבין שהמילים "תם אלאן אלערלים פי חאל", אינן יכולות להורות על עתיד (Texts, ב, עמ' 19). במאמרו החשוב "גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית" (ציון, שנה יב, תש"ז, עמ' 136—148), הפליא פראור לתאר את מצבם ומושבותיהם של היהודים בירושלים בתקופה הנידונה, אך יחד עם זה קשה לקבל את פירושו לדברי סלמון אלה, שהמילה "אלקדס" מורה על השער האחרון של בית המקדש, ושהמילה "אלערלים" מורה על המוסלמים ולא על הנוצרים (שם, עמ' 138 ואילך). סלמון אימר במפורש: פקאם עלינא מן טרדנא מן באב אלקדס" ("או קם עלינו מי שגירש אותנו משער עיר הקודש"). ומיד אחר-כך: "תם אלאן אלערלים פי חאל יצרבון עלינא ליכרגונא מן אלקדס", כלומר "ועתה הערלים במצב כזה שהם מכים אותנו והוציאנו מעיר הקודש". אם התכוון לשער ולא לעיר הקודש, היה בודאי אומר "ליכרגונא מן אלבאב" — "להוציאנו מהשער", או "מן באבה", "משערו" ולא בשום אופן "מן אלקדס". נוסף על כך, הכיר פראור בסתירה הפנימית בין פירושו לביטוי "מן אלקדס" לבין דברי סלמון הקודמים, "פקאם עלינא מן טרדנא מן באב אלקדס" (כלומר שכבר הוציאו אותם מהשער, ולמה יאמר מיד אחר-כך שעכשיו רוצים להוציאם מהשער?) והיה נאלץ להציע קריאה מתוקנת לביטוי "מן באב אלקדס", דהיינו "מן אבואב אלקדס", "משערי אלקדס". תיקון כזה איננו הולם דברי סלמון הקודמים, "אמר כטרדהם אלי באב מן אבואב אלקדס", שמלך הישמעאלים צוה לגרשם לשער אחד משערי עיר הקודש, ואחר-כך יבואו דבריו, שהיו היהודים במצב זה כמה שנים ולבסוף קם עליהם אחד שגירש אותם מהשער הוזה עד אשר "הערלים עכשיו במצב כזה שמכים אותנו כדי להוציאנו מעיר הקודש וכדי להפריד ביננו לבינה". — פראור מעיר על השימוש "ערל וטמא" אצל סלמון, ועל השימוש "ערלים וטמאים" אצל קראי אחר, בהוראת "מוסלמים", אך לי נראה שהדברים האלה כוונתם ללא יהודים סתם; הביטוי "ערלים" בכל הספרות והתעודות, אינו מכוון אלא לנוצרים. נוסף לכך, הסברו של פראור לברי סלמון לקוי בחסר, שלא דן בדברי אלמקדס, שבדואי זורים אור חדש על דברי סלמון, או במסקנות של Bréhier בענין חסותם של הלאטינים ולאחר מכן הביזנטים על עיר הקודש הנוצרית מאז ימי קרל הגדול (עי' למטה, עמ' צו והע' 44). לפיכך נראה לי שתרגום דברי סלמון בספר הישוב (חלק ב, עמ' 21) הוא הנכון.

נחום גולב

והיא גדולה לנוצרים, אשר להם השלטון האכזרי על הככרים ועל הפונדקאות (ולהם ג"כ) מסים קשים על מה שנמכר בתוכם (עם) אנשים על השערים, עד שלא יכול אף אחד למכור דבר... אלא בתוכם (בפונדקאות) ויהיה זה עם רוח מעט, ואין לענושים הגנה; העניינים נדכאים והעשירים — אנשים מקנאים בהם...⁴².

אנו למדים שהנוצרים שלטו על המזון והכלכלה קרוב לשנת 985, שנמצאו בירושלים הרבה נוצרים ושתרבות הערבים נתדלדלה⁴³. מכאן אישור למה שהיה כבר ידוע, שעוד מימי קרל הגדול היו הנוצרים בירושלים נתונים לחסותם של מלכי הלאטינים ולאחר מכן למלכי ביזאנץ, ומצבם שפר עד מאד בעיר הקודש⁴⁴.

ההיסטוריוגרפים הערביים והביזאנטיים מדברים על פרעות והריסות שלהקות ערבים עשו ביישוב הנוצרי בירושלים. לשיאן הגיעו עם גזירות אלחאכם, והיתה זו תגובה טבעית מצד העם השולט במצרים וסוריה כלפי אוכלוסיה מגוון דתי ואתני אחר ששלטה מבחינה כלכלית וחברתית בירושלים. תפקידו של הפטריארך אורסטוס בכריתת ברית השלום בין ביזאנץ לערב בשנת 1001 היה, איפוא, תפקיד פוליטי-דתי חשוב. המעמד העצמאי החשוב של הנוצרים בירושלים בעשור הראשון של המאה ה"א ניכר היטב במקום שתפשו במחלוקת הנצרות המזרחית על הלוח הדתי של שנת 1007, שעליה מרבה לספר ההיסטוריוגרף יחיא אבן סעיד אלאנטאכי⁴⁵.

דברים שלמעלה מאפשרים לנו להבין הבנה נכונה את דברי ר' שמואל בר יצחק הספרדי

42 ע"י אלמקסי, אצל de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, חלק ג, לידן 1906, עמ' 167: ولا اقل مؤنة. قليلة العلماء كثيرة النصارى وفيهم جفاء على الرحبة والفتادق ضرائب تقال على ما يباع فيهما رجالة على الابواب . . . والتقبة مهجور والادب غير مشهود (אולי צריך לגרוס כאן مشهور). התרגום של Le Strange, Description of Syria, Including Palestine, by Muqaddasi, 1886, משובש (ר' Vincent et Abel, Jerusalem, כרך ב, עמ' 941, הע' 5, והשווה דבריהם שם, עמ' 940 ואילך. ומעניין ש Le Strange מעיר שם, עמ' 37, הערה 1, כי "It is curious that this should have been the condition of the Jews and Christians a century before the First Crusade".

43 ממשיך אלמקסי ואומר: "אין שם לא בית ועד לדיונים עיוניים ולא לימוד מסודר, כבר מוזמן גברו עליה הנוצרים והיהודים" (ספר הישוב, עמ' 23). לפי דבריו, קרוב לשנת 485 השתפר גם מצבם של היהודים, אך לא היה טוב כמו הנוצרים, ששלטו על הפונדקאות ועל המסחר. אלמקסי היה אחד הגיאוגרפים המצויינים, ויש לסמוך על דבריו.

44 ראה Bréhier, Les Origines des rapports entre la France et la Syrie: Le Protectorat de Charlemagne, in: Congrès français de la Syrie: Séances et Travaux, מרסיי 1919, כרך ב, עמ' 15—39, ובמיוחד שם, עמ' 35 ואילך. והשווה Vincent et Abel, שם, עמ' 935—944; גויטיין, ירושלים בתקופה הערבית, ירושלים, מחקרי ארץ ישראל, תשי"ג, עמ' פב—קג, ובמיוחד עמ' פה, צב.

45 Patrologia Orientalis, כרך 23, עמ' 481 ואילך. לבסוף נכנעו הנוצרים בירושלים לדרישות שאר בני דתם וחגגו את הפסחא יחד אתם בששה לאפריל 1007. מפרק זה למדנו על פלוגתא אחרת בין יהודי בבל וארץ-ישראל על הלוח, דוגמת הפלוגתא בימי סעדיה ובן מאיר. אפשר להסיק מדברי יחיא שהויכוח בין בבל וא"י היה בקשר לתאריך ר"ה של שנת דתשס"ז (1006), כלומר שהבבלים טענו שיש לדחות את ר"ה מיום ג (27 באוגוסט 1006) ליום ה, ויהיו חדשי מרחשון וכסליו שניהם חסרים ויום ראשון של פסח יחול ביום א של השבוע, בשעה שאנשי ארץ-ישראל התזיקו בדעה שצריך ר"ה להיות ביום ג ושיהיה חסר מרחשון בלבד ויום א דפסח בשבת. ואדון בענין זה במקום אחר.

אגרת שמואל בר יצחק הספרדי

בית הכנסת הקדום בג'ובר (צילום י' פינקרפלד ז"ל)

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

על גר הצדק ש"רצה ללכת למצרים כי הערלים (בירושלים) מגדפים אותו ומחרפים בכל שעה ושעה ופחד מהם על עצמו כי בעונותינו יש להם רב סופרים שליטים בארצות אין לאחרים עמהם"⁴⁶, ומאששים את ההשערה שהאיש אשר אליו שלח שמואל בר יצחק הספרדי את מכתבו היה ר' שמריה ביר' אלחנן. ולי נראה שהמכתב נשלח אליו בשנים האחרונות של חייו, שהרי כבר ישב בנו אלחנן "הפרח הטוב החכם והנבון" בביתו, כלומר שחזר מהישיבה הבבלית שבה למד קרוב לסוף המאה העשירית⁴⁷. נוסף על כך שרר אז שלום בין ערב לבזאנץ, מה שלא היה כן בשנים שלפני כריתת השלום בין אלחאכם לבזיל-יוס השני בשנה הראשונה של המאה הי"א. מכאן שזמנו של המכתב הוא בין השנים 1002—1009 בערך. גם בלא קביעה מדוייקת של התאריך אפשר לומר שהגר הזה הוא הראשון שבגרים שנזכר בשרידי הגניזה⁴⁸.

גר הצדק שבמכתבנו והגר וצלינוס

וצלינוס (Weccelinus) היה "כוהן" ("clericus") לדוכוס קונרד בגרמניה בימי היינריך השני ואחרי שלבבו נטה ליהדות חיבר התקפה חריפה נגד הנצרות, שנשמרת עד היום יחד עם התשובה הארוכה של הכוהן היינריך, שהיה כומר בחצר מלכותו של היינריך השני. על

46 אינני יכול לנגוע כאן בבעיה המסובכת אם באמת היו חלקים מחלקי ארץ-ישראל נתונים לשלטונו של יוחנן Tzimizces, שנים אחדות החל משנת 974 בערך. הכרוניסט הארמיני מתתיהו מאדסה מביא מכתב מיוחס לאמפרטור Tzimizces עצמו שהוא כתב, לדברי מתתיהו, למלך הארמינים אשוד השלישי תיאור הכיבושים בסוריה וארץ-ישראל בזמן הזה (עי' בתרגום הצרפתי של Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Edesse, [פאריס 1858], עמ' 16—24). במכתב נאמר שהוא הגיע קרוב לירושלים ושהיה כובש אותה, לולי ישבו אנשיה במבצריהם מסביב לה, אך הוא כבש הרבה מקומות אחרים; "ועששו כל... ארץ ישראל וסוריה ניצולות מרודנות המוסלמים ומצייתות לרומאים... ואנחנו שולטים על סוריה בחסד ורחמים...". (שם, עמ' 22). מכתב זה מביאו Vasiliev (כרך א, עמ' 410—411), ונתקבלה מהימנותו עלידי רוב החוקרים (ר' Honigman, Die Ostgrenze des byzanti-nischen Reiches, בריסל 1935, עמ' 98 ואילך; Vincent et Abel, שם, עמ' 940). אכן החוקר הרוסי Barthold בביקורת שלו על ספרו של Vasiliev (עי' Zapiski Kollegii Vostokovedor, כרך א, לנינגרד 1925, עמ' 466—467), חושד בכל הסיפור ושולל את ערך המכתב; אך הוא איננו דן בהקבלה המעניינת שמצאתי אצל הפטריארך היקוביטי של אנטיוכיא בסוף המאה הי"ב, מיכאל הסורי, שאומר בכרוניקה שלו (תרגומו של Chabot, Chronique de Michel le Syrien, חלק ג, פאריס 1905, עמ' 123), שב"תקופה הזאת (לדעת Chabot בימי ניקפורוס פוקס בשנת 966, אך לי נראה ברור שהוא מתכוון לימי Tzimizces), היוונים שלטו על אנטיוכיא וכל ארץ סוריה, ארץ-ישראל וירושלים, כי הערבים היו שקועים באימה ופחד". עדיין לא ראיתי הסבר לדברים אלה אצל חוקרי תקופה זו.

47 על אלחנן ביר' שמריה עי' סיכומו של מאן ב Encyclopaedia Judaica, כרך 6, עמ' 392—393, והמקורות שצויינו שם. אלחנן היה תלמידו של רב שריאד גאון, סביב 990 ואילך, ולאחר כמה שנים חזר לבית אביו; אך אין לנו ידיעה מדוייקת, כנראה, על שנת שובו למצרים. ועי' גם Texts, א, עמ' 89—90, 104, 109, הע' 1, 146, ובמיוחד עמ' 199 ואילך; וגם מקומות אחרים שצויינו בכרך ב בלוח השמות והעניינים. החומר שהביא מאן על אלחנן ביר' שמריה טעון עיון חדש, ודומה שמחקר מדוייק בשאלת הכרונולוגיה של חייו, עשוי לגלות באופן יותר מדוייק תאריכי שהותו בבגדאד. על גרי הצדק האחרים, ר' נספח.

נחום גולב

קורות חייו המאוחרים של הגר הזה אין כל זכר במקור הלאטיני⁴⁹. מעובדה זו מסיק החוקר Roscher, שגם בענין ההתגיירות, היה היינריך השני ואנשי דורו טולראנטיים ביותר, וזה בהתאם לרוח הזמן (ימי הביניים הקדומים) בכלל. ואלה דבריו על תופעה זאת: "הכתוב למטה מגלה אפילו יותר (מרוח הסובלנות כלפי היהודים והיהדות אז): בימי שלטונו של היינריך השני, התגיייר וצלינוס הכהן לדוכוס מסויים בשם קונרד. אכן המלך כעס מאד, אך גזר עליו עונש של תשובת דברים בלבד (כלומר התשובה שכתב הכהן היינריך בעד מלכו). ורבן מור (Hrabanus Maurus) מספר סיפור על מקרה דומה בימי לואי הצדיק, עיין ב- Contra Judaeos, פרק 42. גר צדק כזה היה עלול להשרף בתקופה יותר מאוחרת של ימי הביניים"⁵⁰.

ברם, הטעות שבדבריו ניכרת מייד. אותו סיפור שבספר Contra Judaeos (שמחברו אינו רבן מור אלא Amolon), מוסב על בודואליעזר שברח גם הוא (מלואי החסיד שהגן על היהודים נגד הגזירות של Agobard) לאחר שרצה בדת ישראל, ויצא מתחום הנצרות לארצות האיסלאם. אין, איפוא, בסיפור הזה אלא הוכחה ברורה נגדו; מה גם, שכל גרי הצדק במאה הי"א ברחו מארצות נוצריות, עובדה הסותרת סתירה מוחלטת את מסקנותיו של Roscher. נראה, שהסיפור על וצלינוס איננו מסופר בשלימותו. גם וצלינוס ברח בודואי מתחום הנצרות כמו בודואליעזר וכשאר הגרים הידועים לנו.

בקשר לכך, יש לשים לב להתקפה הזאת של וצלינוס, שעליה אומר Alpertus כי אפילו בשעה שכתב עליה "רעדו כל עצמותי וגם תסמר שערות בשרי מפתח"⁵¹. הנה אמר וצלינוס⁵²: "הוי טפשים, למה אתם סותרים (אותי) הצדיק? קרא מה שכתוב בספר חבקוק (!)⁵³ הנביא, אשר בו אומר האלהים, כי אני ה' לא שניתי (מלאכי ג, ו) ... אמר

49 הסיפור על וצלינוס וגם דבריו הפולמוסיים והתשובה של הכהן היינריך מובאים עליי Alpertus בכרוניקה שלו De diversitate temporum. וחמש מהדורות לכרוניקה זאת: 1) Eccardus, Corpus historicum medii aevi, כרך א, לייפציג 1723, עמ' 91—132; 2) Pertz, Monumenta Germaniae Scriptores, historica, כרך ד, עמ' 697—723; 3) עם תרגום גרמני, של Dederich Des Alpertus, Dederich von Metz, Zwei Bücher über verschiedene Zeitereignisse, nebst zwei Bruchstücken über Patrologiae... latina (4; 1859, Bischöfe von Metz; 4) Migne, Patrologiae... latina, כרך 140, פאריס 1880, עמ' 445—490; 5) Pijnacker Hordijk, Alperti Mettensis, De diversitate temporum (Werken uitgegeven door (het Historisch Genootschap, Derde Serie, No. 37, אמשטרדם 1916. בהערותי השתמשתי בהר" צאה האחרונה שמודפס בה הסיפור על וצלינוס פעמיים, בפעם הראשונה בשתי נוסחאות (עמ' XIX—X).

50 הווה Roscher, Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschicht. Standpunkte, לייפציג 1878, עמ' 322; ועיין בתרגומו האנגלי של שלמה גרייזל, Jewish Social Studies, כרך 6, 1944, עמ' 15.

51 עיי בשתי הנוסחאות שמביא Pijnacker Hordijk, שם, עמ' xi.

52 שם, עמ' xi—xii. ישנן כמה בעיות במכתב הלאטיני הזה שלא דונו והדבר מקשה הבנת כמה פרטים בטקסט. אכן, השארתי את הנוסח כמות שנמצא בהוצאה האחרונה, שאין אני יכול לשער הש" ערות נוסחאיות בעלמא במקור לאטיני. ויבין המבין היטיב את כוונת דברי כאשר יעיין בנוסח המכתב.

53 צ"ל כמובן מלאכי. — אך אפשר שאחד מאויביו הכניס זאת למכתבו. עיין הע' 56.

54 לאחר ההתחלה יבוא פסוק זה בשני הנוסחאות: Si ille secundum vestram maledictam fidem mutaretur et mulieri commiseretur, principium verborum suorum non esset veritas

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

האלהים אל משה, לא יראני האדם וחי (שמות לג, כ). איזה בן אדם הוציא (מגור דין זה) ? כי אמר דויד הנביא, אל תבטחו בנדיבים בבני אדם (!) שאין להם (!) תשועה (קמו, ג) 55 ויחזקאל (!) 56, ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו... והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבא טוב (ירמיה יז, ה-ו). מה תאמר נגד זה, הוי בהמה ? איזה בן אדם הוציא (מגור-דין זה) ? האם אפילו פטרוס או יוחנן או מרטין 57 ושאר הדימונים שאתם קוראים להם בשם קדושים ? בכל מקום יקרא אלהי ישראל ולא אלהי הגויים ! 58 איפה השכל שלכם ? אמר דויד, האל (!) יזכר (!) בתקופה (!) בריתו, דבר אשר (!) צוה לאלף דור, אשר סידר בשביל (!) אברהם ושבועתו ליצחק 59, זה החוק הקדוש שלו והבטחה (circuncisio) שנתן למשה עבדו" 60.

הייתכן שלא יגן על עצמו כותב דברים אלה מכעס ועונשם של הנוצרים שביניהם ישב, ומכעס המלך שהגיעו הדברים האלה עד לחצר מלכותו ? רחוק מאד בעיני שהשתיקה הזאת שבמקורות מורה על סובלנות כלפי גר זה. אדרבה, היא מרמזת על העלמותו מתוך הקהל שלו ועל בריחתו למקום בטוח שהיה מחוץ לתחום הנצרות, דוגמת כל שאר גרי הצדק שנוכרו במקורות.

עלינו לעיין עתה בשאלה, מתי ואיפה התגיייר וצלינוס ? לאחר הבאת תאריך מדוייק ונכון לדבר, ניסה גרייך ליחס את המאורע לגזירה נגד יהודי מאגנצה בשנת 1012 61. אך קשה ביותר למצוא כל קשר במקורות או בתהליך ההיסטורי בין המקרים האלה 62.

כלומר "אם הוא, לפי דתכם המקוללת, (באמת היה) משתנה ושוכב עם אשה, אזי ראשית (או עיקר) דבריהם איננו אמיתי". אך כוונת המשפט הפולמוסי הזה איננה ברורה לי. ור' התרגום הבלתי מדוייק של גרייך (Geschichte, שם, עמ' 367).

55 הנוסח הלאטיני קרוב בכל המקומות לוולגאטה. אולם תולדות התרגומים הלאטיניים לסוגיהם הן מסובכות ביותר, אך אפשר להסיק מהציטאטות המקראיות של וצלינוס, שהוא לא השתמש במקור העברי אלא בנוסח לאטיני שהיה קרוב לוולגאטה. ועי' גם להלן, הע' 59.

56 הלכתי בעקבות הנוסח הראשון שמביא Pijnaacker Hordijk (שם, עמ' xi—xii), Et Ezechiel: Maledictus etc. אך יש לשים לב לכך שבנוסח השני כתוב: Et Ezechiel, qui ab Hieremia hoc protulit ועיין למעלה, הע' 54.

57 בנוסח האחד Martynum, בשני Martinum, אך תמהני שהלה הוכנס באותו משפט עם פטרוס יוחנן, ובאמת קשה לדעת למי התכוון.

58 הלכתי כאן בעקבות הנוסח השני (שם, עמ' xii), In omnibus locis legitur Deus Israel et non Deus gentium, שמערפל מאד את הרעיון.

59 בתהלים קה, ה, ט כתוב: זכר לעולם בריתו, דבר צוה לאלף דור, אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק. השינוי היחידי בין הנוסח שבוולגאטה לזה שבמכתב הוא, שהראשון מתחיל במילים Memor fuit in saeculum etc. ואילו השני במילים Menor erit Dominus in saeculum etc. כלומר שש-ניהם מסכימים בשינוי היסודי שבסוף המשפט, ... quod disposuit ad Abraham... אשר הוא סידר בשביל אברהם, ולא אשר הוא כרת את אברהם; ובכל אופן ימשיך וצלינוס ויאמר: "זה החוק הקדוש שלו והבטחה שנתן למשה עבדו". תמהני שיביא נוסח הוולגאטה כאן ולאחר מכן ירמוז על התוראה של המקור העברי. כלום הבין שיש הבדל בין המקור העברי לנוסח הלאטיני?

60 לאחר יכן באה תשובה של הכהן היינריך, ויש בה עניינים חשובים לתולדות הפולמוס הנוצרי-יהודי, גרייך, Geschichte, מהדורה שניה, חלק ה, עמ' 366—367.

62 כמו שהראה טיכזשינסקי במאמרו המיוחד לנושא זה, Die Verfolgung der Juden in Mainz im Jahre 1012. in: Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden. Festschrift... Martin

נחום גולב

ברם, הספר De diversitate temporum סדור בסדר הזמנים, ואין ספק ש־ Alpertus בדבריו על וצלינוס התכוון לשנת 1005.

המניעים וההשפעות שגרמו למקרה זה היו בוודאי רבים ונכבדים, שהרי אחר שנטה לדת ישראל הכריז וצלינוס על הדבר בפומבי ופירסם דברים חריפים נגד הנצרות, שלא כמו בודו־אליעזר במאה התשיעית. ייתכן שגרם לכך ענין נפשי עמוק, דוגמת נסיונו של עובדיה הגר⁶³, אכן, לפני הסיפור על וצלינוס, מספר אלפירטוס על מאורע קוסמי שהרעיד והפחיד את הלבבות, והוא הופעת הקומיטה של שנת 1005⁶⁴, "שלוש שנים אחרי שהמליכו... את המלך (היינריך השני)", והוא מציין את "הרעב והמות האיום בכל העולם" שבא לאחר מכן, כביכול בעקבותיה. ואז מייד יספר, כאילו בנשימה אחת, על וצלינוס, Istis etiam diebus, videlicet Heinrici regis... quidam Wecelinus... illusionem diabolicam seductus, errori Iudaeorum consensit⁶⁵. ייתכן מאד, שוצלינוס הושפע מה־ראייה האפוקליפטית הזאת שהפחידה את אנשי דורו.

מקום ההתגיירות של וצלינוס איננו נזכר בכרוניקה של אלפירטוס. נוסף על מאגנצה נזכרה גם מיץ⁶⁶. ברם, בכרוניקה כתוב בפירוש שבשעת ההתגיירות היה וצלינוס כהן לדוכוס קונרד (Wecelinus, qui fuerat Cuonradi ducis clericus...)⁶⁷. סביב שנת 1005 היה בממלכת גרמניה רק דוכוס אחד בשם קונרד, והוא הדוכוס השולט על Carinthia,

Philippon, Leipzig 1916, pp. 1—5. אסף כותב שכומר זה נתגייר "בש" 1012 (או 1014) והמיט שואה על קהלות מגנצא, כי — לדעת גריץ ואחרים — לרגלי זה גזר היינריך השני גזרת גירוש על קהלה זו" (מקומות ומחקרים, עמ' 144). ואולם גריץ עצמו לא כתב שנת 1012, אלא שנת 1005. כנראה שאסף סמך על דברי ארוניוס (Regesten zur Geschichte der Juden, ברלין 1902, עמ' 63, ועיין שם, עמ' 61). שהושפע מגריץ ואחרי שהביא התאריך 1012, כתב שההתגיירות נעשתה בין שנת 1005—1006. גם בארון סבור שההתגיירות נעשתה בשנת 1005 או 1006. ר' ספרו הנ"ל, מהדורה שניה, חלק ד, ניירורק 1957, עמ' 66; ועי' גם דובנוב, Weltgeschichte, חלק ד, עמ' 138. קשה ביותר להבין למה תמך Pijnacker Hordijk, לאחר הבאת שתי הנוסחאות של הסיפור על וצלינוס, בתאריך המאוחר להתגיירות וצלינוס. וזה שהביאו לטעות ולהציע, שהדוכוס קונרד שנזכר בכרוניקה הוא קונרד הצעיר (שם, עמ' xx). קונרד הצעיר לא היה דוכוס לפני שנת 1036. עיין Cambridge Medieval History, חלק ג, עמ' 269 ואילך. כנראה שהמחקר של טיכושינסקי לא היה בידי Pijnacker Hordijk בשעה שכתב את הדברים האלה (שני המחקרים הופיעו באותה שנה).

63 ר' נספח.

64 הרצאת Pijnacker Hordijk, עמ' 10: Post hinc triennium quam rex in solium regni sublimatus est, commetes horribili specie flammis hac illacque jactans, in australi parte celi visus est. Sequenti anno fames et mortalitas gravissima per totum orbem facte sunt, ita ut in multis locis pre multitudine mortuorum et tedio sepelientium vivi adhuc spiritum trahentes, vi qua poterant renitentes, cum mortuis obruerentur. עיין גם ספרו של Pingré, Cométographie, פאריס 1783, עמ' 362, ובספרו של Biot, Catalogue des Comètes, עמ' 23, 35. הקומיטה הזאת הופיעה ברביעי לאוקטובר 1005.

65 שם, עמ' 11 והשווה שתי הנוסחאות בעמוד יא ואילך.

66 Güdemann, Geschichte der Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Frankreich und Deutschland, עמ' 21. ור' תשובתו של ארוניוס, Regesten, עמ' 63.

67 Pijnacker Hordijk, שם, עמ' x. בנוסח השני qui fuerat ducis Cuonradi clericus... ועיין גם בעמ' 11.

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א

בחלק הדרומי-מזרחי של הממלכה הגרמנית⁶⁸. והנה השם Veselin הוא סלוביני ולא גרמני, וידוע שבקארינטיה נמצאו בימי הביניים סלובינים רבים.

קביעת התאריך הממוצע של התגירות וצלינוס והכרת התחום הגיאוגרפי שלו, מעוררים שאלת זיהויו עם גר הצדק שבמכתבנו.

א. יש התאמה גמורה בזמן התגירותו של וצלינוס ובואו של גר הצדק שבמכתבנו לדמשק, כלומר השנים הראשונות של המאה הי"א, וביתר דיוק שנת 1006 בערך; ב. שניהם היו חשובים וידועים, והתגירותם עוררה הדים בעולם הנוצרי באותן השנים. ג. אופיים הדתי אחד הוא, שהרי דברי וצלינוס החריפים והמקנטרים נגד הנצרות, שהובאו באריכות למעלה, היינו יכולים לצמצם ולסכם באותן המילים בהן תיאר ר' שמואל הספרדי את פעולתו של גר הצדק: "אמר להם כי חקותיהם הבל ואלהיהם בל וכל מקום אשר בא [א]ליו כן קרהו... ואמר בכל המקומות אשר ס[ן]ר [א]בותיהם כי קרבו הקבה לעבודתו". דברי ר' שמואל הספרדי: "הערלים מגדפים אותו ומחרפים בכל שעה ושעה", אפשר להבין הבנה ברורה לאור הזיהוי הזה, שהרי מעשה וצלינוס היו כה בולטים עד שבוודאי הוציאו הנוצרים בירושלים דיבתו רעה כמו בשאר מושבות הפטריארכיה; גם בריחתו של הגר לסוריה תהא נחשבת בריחה ישירה והגיונית, שהרי קארינטיה היתה קרובה בהשוואה לביזאנץ וארצות ערב השכנות לה. גרים נכבדים ממשפחות גדולות וחשובות לא הודמנו בכל יום ולא בכל שנה. מכל נימוקים אלה ומן העובדה שאין כל רמז בכרוניקה המספרת על וצלינוס ובמכתבו של ר' שמואל הספרדי, על שוני כלשהו בין אנשים אלה, רשאים אנו להניח שוצלינוס וגר הצדק עלום השם שבמכתב אינם אלא אחד.

לאור הניתוח שהובא למעלה, אפשר יהיה לשחזר את הסיפור כדלקמן: הסלוביני וצלינוס, כהן לדוכוס קונרד בקארינטיה, הכריז על דבקותו בדת ישראל אחרי הופעת הקומיטה הגדולה של אותה השנה והצרות שבאו בעקבותיה בשנת 1005. הוא חיבר כתב אשמה על הנצרות, שהגיע עד לחצר המלכות של היינריך השני. הקיסר ציווה לכהן שלו בשם היינריך לחבר תשובה תקיפה להתקפה זו. וצלינוס יצא מגרמניה והגיע לסוריה, כנראה באביב של שנת 1006 או 1007. כאן התחיל מסתובב בין הנוצרים של ערי סוריה ומכריז בפניהם על אמונתו החדשה ומספר להם מדוע עזב את הדת הנוצרית, וככה הגיע לסביבות דמשק. נשלחו אחריו אנשים להחזירו בתשובה; הם ניסו לתת לו שוחד ולהטיף לו שיחזור לארצו ולדתו הראשונה, אך הוא לא אבה והמשיך בדרכו הקודמת, עד אשר נכנס לאחד מבתי הכנסת של דמשק. בינתיים נימול ונעשה ישראל לכל דבר.

יהודים בדמשק בחנו את כשרותו וקיבלו אותו כאחד מהם. הכיר אותו או ר' שמואל ביר' יצחק הספרדי, שהיה חבר לשמריה ביר' אלחנן במצרים. בימי הסתיו, בזמן העלייה לירושלים לחוג בה את חג הסוכות, התחבר לשאר העולים ועמם הגיע לירושלים. לאזוני הנוצרים בירושלים הגיעה שמועתו הרעה והדי הכרוותיו לנוצרים, אולי על-ידי חליפת Cambridge Medieval History, כרך ג, עמ' 239, והתאריך המובא שם הוא 1004–1011. ולשאר הדוכסים בשם זה ששלטו בזמנים ומקומות אחרים, עיין שם, לוח השמות והענינים, עמ' 662–663.

נחום גולב

מכתבים עם נוצרים חשובים בסוריה או במלדתו, והתחילו לגדף ולחרף אותו עד אשר פחד על נפשו. החליט לנסוע למצרים, וביקש מר' שמואל הספרדי לתת לו מכתב המלצה ליהודי חשוב במצרים. אחרי בואו לשם — אולי בסתיו או בחורף של שנת 1006—1007 א' של שנת 1007—1008, מסר את המכתב לר' שמריה, ולאחר מכן נעלם בתוך קהל בני דתו החדשה. היה מעניין ביותר לדעת מה היו היחסים בינו לבין ר' שמריה ביר' אלחנן ובני דורו, אך אין בידינו לפי שעה להמשיך בחקר תולדות חייו.

נספח

על עובדיה הגר והגרים במאה הי"א

על עובדיה הגר פירסם לראשונה ורטהיימר (גנוי ירושלים, ב. עמ' טז, א—יז, א. חלק ראשון של מכתב שנמצא ג"כ בארכיון Bodl. 2873, מס' 1). לאחר מכן א"נ אדלר (REJ, כרך 69, עמ' 129—134. כ"י אדלר, עכשיו 4208, עמ' 156 וצילומו בקטלוג שלו, צילום 1 וב- Acta Orientalia, 1954, עמ' 288—289). עיין גם פוזנסקי (REJ, כרך 70, עמ' 70—73); מאן (REJ, כרך 71, עמ' 89—93 = TS 10 K 21, מס' 1—צילום ב Acta Orientalia, שם, עמ' 294—295; REJ, כרך 89, עמ' 245—259 = קולופון מכ"י Hebrew Union College, אוסף הגניזה, מס' 8 צילום ב Acta Orientalia, שם, עמ' 290—291). מאן פירסם (HUCA, כרך 2, עמ' 312) החלק השני של Bodl. 2873, מס' 1; TS Loan, מס' 31, והוא קצת TS Misc. Box 35, מס' 13 (צילום ב Acta Orientalia, שם, עמ' 292—293); אוסף אדלר מס' 4208, פירסום שני (ועי' מאן, התקופה, כרך כד, עמ' 7—336); וגם TS 10K21, מס' 1 (אף הוא פירסם שני); ש"ד גויטיין (JJS, כרך 4, עמ' 74—84 = TS 8.271, צילום ב Acta Orientalia, שם, עמ' 286—287). ולאחרונה א' שייבר (קרית ספר, שנה ל, עמ' 93—98 = אוסף קויפמן 134 ועי' הצילומים שם וב Acta Orientalia, שם, עמ' 282—285); והשווה דבריו ודברי שייבר (JJS, כרך 5, 1954, עמ' 32—37; ומאמרו האנגלי של שייבר ב Acta Orientalia, כרך ד, עמ' 271—281, והצילומים המרובים שם עמ' 282—295).

אסף (במאמרו הנז' בהע' 3) פירסם מכתב בענין גר צדק ושיער ש"אפשר יש לנו עסק עם אחד הצלבנים שהתגייר, דוגמת עובדיה הגר... ואמנם בסקירה ראשונה נצנצה המחשבה שאולי לפנינו אחד ממכתביו של עובדיה דנן" (עמ' 143). גויטיין (JJS, כרך 4, עמ' 76) ושייבר (קרית ספר, שם, עמ' 95; Acta Orientalia, שם, עמ' 273) קיימו השערה זו. דומה, שהדבר אינו אפשרי מכמה בחינות: גר צדק זה היה כומר קודם התגיירותו. שייבר מניח (עמ' 95), שרמז לכומרותו של עובדיה נמצא גם בכ"י קויפמן עמ' 1ב, שו' 33—38 (עמ' 97). אך לעניות דעתי הקריאה "ויהי בשנה הראשונה אשר נטמא בה יהנס תחלת טמאתו מסרי לילה בבית דרכס אביו וכו'", לקויה באות אחת, ובמקום "מסרי לילה" צריך להיות "מקרי לילה" על פי הכתוב בדברים כג, יא (עי' בצילום באותו מקום). רצונו של

גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה ה"א

עובדיה לומר בזה, שבראשית ימי בגרותו, כשראה קרי לראשונה, חלם חלום (ותרגומם של טייכר, עמ' 37 ושייבר, עמ' 281 טעונים תיקון). הוא ראה עצמו "מכהן (ככומר) בבמה הגדולה אשר לאפד (ו) ... עם בני עמו וירא והנה איש עומד על ימינו נגד המזבח ויאמר אליו יהנס (כלו' עובדיה)" — וזה סוף הקטע. אפשר להניח שבחסר הוסיף עובדיה לספר על החלום ועל ההשפעה שהיתה לו על התגירותו (ואין צורך להאריך על ההשפעה הפסיכולוגית שמשפיע מקרה הלילה הראשון על הבוגר, או על הקשר העמוק שבין הקרי למיסטיקה הדתית, דברים ידועים בתורת הנפש).

לשוננו של עובדיה בקטעי מגילתו היא לשון מקרא משופרת, בשעה שהקטע שפי' אסף מושפעת מאד מהסביבה. דרך משל, שו' 1: "כי לאחר שנמלתי בשר ערלתי"; שו' 2: "עזובתי דתם ובחרתי דת ישראל"; שו' 3: "והגדתי בהם [בקונטרסים] מענותי ושאלותי"; שו' 6: "זאני הייתי בוטח בחסד אל כי לו קראו אותם היו כל בעלי דעת בהם היו ישיבו אל דת ישראל"; שו' 7—8: "וחפצתי אתן אותם [הקונטרסים] לכם היודעים והנבונים שתקראו אותם ומהם תבינו כי [ו]א קראו דברי בתוך קהל ועדה אם השיבו אל דת ישראל ואם לא"; שו' 10—11: "ושמו לי בבית האסורים"; שו' 9: "הוציא לי מפניהם בחמה גדולה". ואף אם נאמר שאחר כתב את המכתב בעבור הגר, נראה לי שבמקרה זה, היה הגר מוסר זאת למי שהעברית היתה שגורה בפיו. נוסף לכך, שלח הגר עם מכתבו י"ד קונטרסים שיקראו בהם אנשי קהל פוסטאט, כדי שיבינו את טענותיו נגד הנצרות, ובודאי שאף הם היו כתובים עברית ולא לועזית או לאטינית. הגר כותב שחיבר קונטרסים אלה מיד אחרי שהתגייר, בשעה שלפי דברי עובדיה במגילתו הושיבו אותו חכמי בגדאד עם דרדקי כדי שילמד את הלשון והקריאה העברית (קרית ספר, שם, 97 למטה; Acta Orientalia, עמ' 278).

לא זו אף זו: תיאורו של הגר האנונימי את ברית המילה שלו, שונה לגמרי מזה של ר' ברוך ביר' יצחק מחלב בקשר לעובדיה. הגר אומר "לאחר שנמלתי בשר ערלתי" וממשיך לתאר את הנסיונות הקשים שלו לאחר מכן ואילו ברוך איננו מזכיר כלל וכלל את הנסיונות הקשים האלה, שהיה להם מקום במכתב המלצה, לו ידע על כך, אך מתאר תיאור זהיר ומפורט את טכס המילה של עובדיה ומעיד על כשרותה. אין להסיק מכאן שעובדיה נימול בהיותו בחלב. ברם, קשה לשער שתיאורו של ר' ברוך הולם הגרמו במכתבו של הגר. מכל אלה נראה לי, שגר צדק זה איננו עובדיה הגר, אלא עניינו שונה ומיוחד בתולדות הגרים של תקופה זו, דוגמת גר הצדק שדובר עליו במאמר זה, ודומה עלי שהתגייר במחצית השנייה של המאה ה"א.

מועד התגירותו של אנדריאס לא ברור. לדעתי יש להניח שלא התגייר לפני שנת 1070, שהרי משנתגייר עובדיה בשנת 1102 היה מבוגר וגם מלומד (עי' מאן, REJ, 89, עמ' 246 למטה = כ"י HUC, 8) והאריך ימים לאחר מכן לא פחות מעשרים שנה (REJ, עמ' 252 למטה = כ"י אדלר 4208, עמ' 1א, שו' אהרונה ואילך: "והיום תשע עשרה שנה מיום אשר באתי בברית אלהי ישראל"), והיה נער בימי התגירות אנדריאס. אם נניח שעובדיה

נחום גולב

היה אז בן עשר ועברו עוד עשרים או אפילו שלושים שנה עד התגיירותו בשנת 1102 (ולא יותר מזה, שהרי האריך ימים לא פחות מעשרים שנה לאחר מכן), נמצאת למד שהתגיירות אנדריאס לא חלה לפני 1070 בערך. דבר זה עולה יפה עם מה שכתוב ברשימת הבישופים מהעיר בארי, שאנדריאס ארכיאפיסקופוס "נפטר" בשנת 1078 (עי' שייבר, קרית ספר, עמ' 94 והע' 10 שם).

נוסף לעובדיה וגר הצדק שפי' אסף, ידועים עוד כמה גרים בתקופה זאת. מאן פי' תעודה (Texts and Studies, חלק א, עמ' 13 ואילך) על גיורת צרפתית (=TS 16.100); כותב טורים אלה פירסם שטר עדות על מעשה שקרה לאבי אלכיר הגר (Jewish Social Studies, כרך כ, ינואר 1958, עמ' 44 ואילך =TS 18J-1, מס' 11). בכ"י TS 8J 36, מס' 5, נזכר "יוסף גר הצדק" שהגיע לעיר מליג' והוא מבקש קבלות למס המוטל על אנשי החסות ("וצולאת אלגאליה"), וגם הניח ספרים מספרי התורה בידי אנשים מסויימים בעיר (כבר העיר אסף, שם, עמ' 144, הע' 4, על כ"י זה אך טעה במספר וגם לא מסר פרטים מעניינים שבגוף המכתב). בכ"י TS 8J 13, מס' 6, נזכרים "אלממאליך אלגרים והם אשר ויששכר ודן", שיושבים במליג', מתלוננים על פושע ("מגרם") בשם כלף אלדבאג. בכ"י TS 8J 24, מס' 7, נזכר "זין בן אבו אלכיר אלגר". ובכ"י TS 13J 26, מס' 6, נזכר "מבארך אלגר", שנסע באוניה לעיר קוץ עם יהודים אחרים ומעידים עליו שהצטיין בשמירת מצוות גם באוניה, עד כדי כך שלא אכל מן הפת המצוייה.

בתעודות הגניזה נזכרים גם גרים מתקופה יותר מאוחרת וייתכן שיעוד יתגלו באוספים השונים של הגניזה גרים נוספים שחיו ופעלו במאה הי"א. לא הזכרנו גם גרים הידועים ממקורות אחרים, כגון גרי צדק באשכנז ובצרפת במחצית הראשונה של המאה הי"ג. עיין הברמן, גזרות אשכנז, ירושלים תש"ו, עמ' קפו; דניאל כהן, "מצבתה של בת גר מהמאה הי"ג בנויברג ע"נ דנובה", ציון, שנה כב, תשי"ז, עמ' 68—69; יעקב כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשכ"א, עמ' 75 ואילך. עלי להוסיף על אלה את Bodo, הוא אליעזר, בן אצילים שחונך להיות כומר ובילה את שנות בגרותו בחצרו של לואי החסיד בצרפת, ולאחר שהחליט להתגייר ברח לעבר הרי הפירנאים, בשנת 883, ומיד התגייר וישב בקהל סראגוסה, שהיתה בימים ההם תחת שלטון ערבי, והיה לפעיל בענייני ממשלה. עי' עליו המקורות שצויינו אצל בארון A Social and Religious History of the Jews, מהדורה שניה, כרך 4, ניויורק 1957, עמ' 264, הע' 69. ועי' גם דובנוב Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, חל 4, עמ' 121 ואילך.

שלמה דב גויטיין

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

קטעי צוואות וזכרון של צוואות שנעשו שכיחים בגניזה * . יהודי תימן העידו על עצמם שלא היו מחבבים את המות ועל כן לא היו נחפזים לצוות לביתם ¹ . לא כן יהודי מצרים בתקופת הגניזה. כשנפטר אדם לבית עולמו בלא צוואה עורר הדבר תמיהה ² . האב שקד שלא תהיה מריבה בין בניו לאחר הסתלקותו ופעמים שחילק נכסיו בחייו כדי למנוע צרה זו ³ . וכן עשה אדם כשביקש לפקוד את אשתו, שלפי ההלכה היהודית אינה יורשת מאומה מתפוסת ביתו של בעלה ⁴ . יש בגניזה כמה ידיעות על אדם המצווה כל רכושו לאשתו ⁵ .

מקובל היה באותם ימים שאדם נטל חלק בשותפויות רבות וממונו היה מפורז בעסקים שונים על פני שבעה ימים. משום כך נהגו הסוחרים לרשום במה השקיעו כספם ומה ייעשה בו לכשילכו בדרך כל הארץ ⁶ . יצא אדם לדרך, אם לעליית הרגל לירושלים ⁷ , אם למסע מסחר למרחקים, הורה בכתב מה יעשו ברכושו וכיצד יחונכו בניו ⁸ . חלה אדם, אף אם לא היתה מחלתו מסוכנת, ציווה לביתו ⁹ .

נימוק מכריע לעשיית צוואה היה ההפרש הרב בדיני ירושה בין המשפט המוסלמי וההלכה היהודית. זו באה לשמור ככל האפשר שטח חקלאי מספיק לפרנסת משפחה. מכאן הזכות היתירה לבכור המצוייה במשפט היהודי והרומאי, אך אינה ידועה למשפט המוסלמי.

* מר מאיר בניהו, מנהל מכון בן צבי, הזמיני להשתתף בספר זכרון זה סמוך לפטירתו של הנשיא יצחק בן-צבי ז"ל, בשעה שהייתי אפוץ רגשי אבל ותדהמה על אבידתנו. כי כך דרכו של הרחוק ממקום המעשה, שהשמועה הרעה פוגעת בו יותר ממי שנמצא במחיצת הנפטר וראה יום יום בדעיכתו. מתוך הלך רוח זה של עצב עלה בדעתי לפרסם מספר של צוואות שכיב מרע מתוך אוצרות הגניזה ולהקדישם לזכר המנוח. ימתקו לו רגבי עפרו.

1 עיין בספרי Jemenica, לייפציג 1934, עמ' 152, מס' 1144.
2 ש' אסף, קובץ "ירושלים", מחקרי ארץ-ישראל, מוקדש ליובלו של י' פרס, ירושלים תשי"ג, עמ' קיג. תעודה: ט"ש (טיילור שכטר) 18 J 2 f 16 משנת 1026. למעשה זה יש המשך בכ"י כל ישראל חברים בפאריס, VII D 4.

3 עיין למשל 18 J 1 f 17, משנת 1104. ג' גולב עתיד לפרסם סידרה זו של 18 J
4 ט"ש 13 J 3 f 17, משנת 1241, צוואת הרופא אבו אלמחאסן סגן הכהנים בן אבו אלפצאיל אבן אלכאמכי (שם משפחה מצוי לכהנים ולישראלים).

5 בתעודה מן המאה הי"א, ספריית קמברידג', Or. 1080 J 262, אנו מוצאים: נתן (נקרא גם הבה באותה תעודה) הלוי בן חכם בן יוסף הקראוי בן שימים, מצווה הכל לאשתו סלאמה בנת פריג' בן סהיל בן אבי אלגריב. היא מינתה שליח שהמירה לו לבזבו עד שבעה עשר דינרי זהב ל"גילוי עצמות" בעלה והעברתן אל ירושלים; תעודה משנת 1229, ט"ש NSJ 356, תמים בן אבו אלבקא.

6 תעודה שנכתבה זמן קצר לפני שנת 1106. ט"ש 13 J 14 f 4. "ספר הודו" (אוסף מיסמכים בעלי זיקה לסחר הודו שכותב טורים אלה הכין לדפוס), מס' 259.

7 על מקרה משנת 1215, עיין ש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 172.
8 ט"ש 16.262 (ספר הודו, מס' 308). סוחר מגרבי עשה צוואה בעיר קוץ במצרים העליונה, כלומר קודם שיצא לחלק המסוכן ביותר של נסיעתו אל תימן (שבה נרצח).

9 ט"ש 13 J 36 f 6, שורה 13. חבר הישיבה שבירושלים עשה צוואה בעיר רמלה בשובו ממסעו אל צור ועכו.

ש ל מ ה ד ב ג ו י ט י י ן

ההנחה המעשית בחוק זה היא שהאחים יוותרו על חלקם לבכור אם יפייסם. מכאן שאין הבת יורשת עם האחים, אך יורשת הכל אם היא יחידה, בהנחה שרבים יקפצו על האחוזה החקלאית אשר בידה. לפי דיני האיטלאם אשה היא לעולם חצי גבר ונוטלת חצי מן הזכר שבאותה קירבה אל הנפטר. האידיאה היא של חלוקת שלל, ועל כן קרובים רבים נוחלים, ואילו ההלכה מצמצמת מספרם¹⁰. טבעי הוא, שקרובים שקופח חלקם, ביקשו להשיגו בערכאות של גויים. כדי לקדם פני הרעה, נהגו לצוות משהו לקרובים רחוקים, שאינם נוחלים בדיני ישראל, אך משפט האיטלאם מוכה אותם. כיוצא בו זיכו את הבכור¹¹. ובירושת הבנות, מצינו מפורש שאב מצווה את כל רכושו לבתו היחידה¹².

תשומת לב מיוחדת ניתנה בצוואות לסדרי ההלוויה והקבורה ולפרטי המלבוש, לארון ולקבר. לא נקברו בתכריכים, אלא במלבוש פאר, ומפליא ביותר שלא רק נשים, אלא גם גברים הקפידו מאד, שהבגדים שבהם יקברו יהיו חדשים, עשויים מבד משובח וגזורים לפי מידתם (כי לרוב לבשו בגדים ישנים ושלא לפי מידה. הבדים אז היו מעולים, ואפילו אדם אמיד חיפש לעצמו חליפה עתיקה מבד מיוחד החביב עליו). בצוואה ה' אנו מוצאים, שהמצווה גוזרת שהמקוננות תהיינה דווקא מוסלימיות, כנראה שהללו יללו בקול גדול מן היהודיות (שכן דעת חכמינו לא היתה נוחה ממי שהתקשה על מתו יותר מדי). ובחשבון מעניין שנמצא בכ"י הגניזה, היעוד להתפרסם במקום אחר, אנו מוצאים לא פחות מעשרים ואחד פרטים להוצאות הקבורה.

בתימן היה רווח המנהג לעשות סעודת מצווה גדולה, הנקראת "זקנים", כשקמים מן השבעה¹³, ועדיין לא מצאתי לסעודה זו זכר בתעודות הגניזה. ברם, מן הצוואות וממיסמכים אחרים אנו למדים שחלק ניכר מנכסיו שמר אדם להוצאות ההלוויה והקבורה. בצוואה אחת נתן המצווה שני בתים לאמו במתנה על מנת שתוציא מכיסה הוצאות ההלוויה והמלבוש שבו יקבר¹⁴. מן המפורסמות שגם אבותינו בשבתם על אדמתם בזבזו ממון רב על עניינים אלה. "בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו וכו'" (כתובות ה, ב). גראים הדברים, שחז"ל הצליחו לבלום הוצאות מוגזמות אלה, ומה שאנו מוצאים בגניזה אינו אלא בבואה של המקובל בארץ מצרים, שמאז ומעולם היו מוציאים כוח וכסף רב על הוצאת המת ועל שמירת גופו. אך דבר זה צריך עיין.

הצוואות הן מיסמכים משפטיים, ומסתמא לא היה בהן מקום להטפה מוסרית ודתית, כפי

10 עיין בספרי Jews and Arabs, ניו-יורק 1955, עמ' 40—41, 181—182.

11 כ"י אדלר בניה"מ לרבנים בניו-יורק מס' (2558) 159, משנת 1222, ספר הודו, מס' 288, שורה 8: "הוא בכור ומן הדין מגיעים לו שני חלקים". ועי' אסף, תרביץ, ט (תרצ"ח), עמ' 202—204. האב נתן לבנו בכורו שני בתים ושתי חנויות בחייו, בוודאי כדי לקיים מצוות הבכורה ולמנוע משאר בניו לערער, שהרי מתנה היתה כאן ולא צוואה. ועיין להלן תעודה ו, הע' 72.

12 ט"ש NSJ 347, תעודה משנת 1220, ובמיסמך הגו' בהע' 6. ועוד כיוצא באלה.

13 עי' Jemenica, עמ' 149, מס' 1118, ושם עמ' 62, מס' 379.

14 ט"ש NSJ 351. חבל שנמצא לפי שעה רק קטע ממיסמך מעניין זה. שני הבתים נמצאו באלכסאטין, כלומר ברחוב עושי בקבוקי עור. הנפטר היה כנראה אדם צעיר, שאביו הניח לו שני בתים אלה בצוואה שעשה לפני פטירתו בארץ תימן.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

שאנו מוצאים בצוואות של גדולי ישראל, שנשתמרו במקורות ספרותיים¹⁵. אף-על-פי-כן יש בהוראות המעשיות גם כדי ללמד על ענייני רוח. בצוואה אחת גוזר האב על בתו היחידה, שהוריש לה את כל רכושו, שלא תינשא לאיש עד שנת 500 "לחשבון הערבים" כי בה "יתם הדור"¹⁶. היתה מסורת מסלימית, שבשנת 500 להג'רה תתחדש דת האיסלאם, והתיאולוג המוסלמי הגדול אלגזאלי (שנפטר בשנת 505, היא שנת 1111 לסה"נ) ראה עצמו כאיש הקרוא לתפקיד זה. האם אין להניח שהאב היהודי האמין, שלאחר שנת 500 יולד הגואל או מבשר הגאולה וביקש לזכות באפשרות שבתו היא תהיה יולדתו?

מצוואתה של אשת ר' נתן בן שמואל החבר, מקורבו הידוע של ר' יהודה הלוי (א), אנו לומדים שהיא גידלה שתי שפחות בתולות, כלומר ילדות קטנות, ושיחררה אותן כדי שתתגייסנה. תעודה ב מגלה עד מה דיקדקו שלא לצאת מן העולם עמוסי-חוב, אף לא לממשלה. על הדאגה המרובה למלבוש הקבורה הבולטת גם כאן כבר העירונו. הצוואה השלישית מבליטה בצורה נוגעת ללב את עמדת הסבתא הוריוה, הנאמנת ויראת ה' בבית היהודי ושופכת אור גם על יחסי משפחה אחרים¹⁷. התעודה הרביעית מראה מה רב היה רצונה של אשה קרובה ללדת להבטחת עתידו החומרי של הילוד, ומזכירה תרומות גדולות למעשי-צדקה.

הצוואה החמישית מעניינת במיוחד, מפני שהיא מוכיחה בעליל, שהאשה המצווה היתה רואה עצמה קשורה במשפחת הוריה ואחיה יותר מאשר בעלה. רצונה להיקבר בבית שבו היא גרה ולא "תוצא" לקבורה אלא יחד עם אחד מבני משפחתה (לא בעלה) לכשימות, בעלה שהה אותה שעה בארץ אחרת, ויחסיה עמו הם משפטיים-מסחריים. אופייני הדבר, שהיא מצווה שבת אחיה תינשא לבנה יחידה. בכתב השישי מוצא אתה דוגמה נאה ליחסי-אחים במשפחה עובדת. הבן הבכור (או הגדול שבאחים הנמצא במקום) נאמן לטפל בעסקי יתר אחיו.

שש הצוואות האלה נבחרו לפרסום כאן, מפני שהן שלימות או כמעט שלימות. כידוע רוב כתבי הגניזה הגיעו אלינו למקוטעין, וכבר ניתנו לעיל כמה דוגמות של קטעי צוואות שהם מאלפים מאד. קודם שנציע לפני הקורא את הצוואות, נזכיר גם שתיים אחרות, שערכן היה רב ביותר, אילו הגיעו אלינו בשלימות. הראשונה, שנכתבה לערך בשנת 1090, יש בה הוראות לעניינים אלה:

א. שותפי המצווה, מה שיינתן להם בשכרם וחובתם.

ב. אשתו. 1. בגדים שניתנו לה מבעלה, בין "לקודש בין לחול", וכן המצעות, כלי הנחושת והרהיטים יהיו שלה. 2. כלי כסף וזהב שניתנו לה יהיו שלה, מלבד מה שמגיע

15 עיין Israel Abrahams, Hebrew Ethical Wills, Philadelphia 1926 (בשער העברי: צוואות גאוני ישראל).

16 ר' תעודה הנז' בהע' 6.

17 עיין ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, מכוון בן צבי תשכ"ב, עמ' לא-לב. שם, לב-לג דוגמות אחרות מן הגניזה המאירות עמדה זו של "הגברת הגדולה" (אלסת אלכבירה), כפי שנקראה סתא באותם ימים.

ש ל מ ה ד ב ג ו י ט י י ן

לה מכתובתה. 3. דירתה אחרי מות בעלה תהא לפי רצונה, בבית בעלה או באחד הבתים האחרים שלו, והכל לפי הסיודרים שיעשה האפיטרופוס על הנחלה, שהוא אחיו. 4. היא נאמנת על כל שתקח מן הבית, לעצמה או לבנה (כנראה מנישואים קודמים), ואין היורשים זכאים להטיל עליה שבועה.

ג. אחיו, ישמש אפיטרופוס על חינוך ילדיו ועל שמירת זכויותיהם. הוא נאמן כשני עדים כשרים ואינו חייב לתת דו"ח לפני כל אדם.

ד. ענייני צדקה. 1. כהן אחד ואמו יהיו רשאים להישאר באחד הבתים של המצווה. 2. פקיד ("נער") יקבל עשרה דינרי זהב.

ה. חלוקת הנכסים. כל ה"רשום" (כלומר בממשלה) בשם האח או בשם המצווה או בשם ילדיו, וכל כלי הכסף, נכסי דלא נידי, עדרי הצאן, פרדסים וזכויות החכירה וההכנסות מהן, יחולקו שווה בשווה בין האח לבין ילדי המצווה.

ו. עוד על חובות המגיעים למצווה.¹⁸ צוואה זו אופיינית למעמד הבינוני האמיד. גם כאן בולט האימון המלא הניתן לבן המשפחה (במקרה שלפנינו לאח), כמו בצוואה של איש ממשפחת אורגיי-המשי (ו), והיחס האדיב והנדיב לאשה. נכסי דלא נידי, עדרי צאן וגינות (בערבית: עקאר, אגנאם, בסאתין) אינו דבר יוצא מן הכלל. גם אנשים מן המעמד הבינוני הנמוך השקיעו לפעמים את המועט שהיה להם באדמה חקלאית, ביחוד אם היו להם קרובים בערי השדה שיכלו להשגיח על עיבודה. עדרי צאן היו מצויים בידי היהודים מפני הקפידה היתרה בעניין כשרות החלב והגבינה. יש הרבה עדויות על יהודים במצרים בעלי תעשיית גבינה, וכן בארץ-ישראל, בכרתים ובסיציליה. בשכונת היהודים בפוסטאט היו "זרבות", מכלאות צאן, שבהן היו עדרים שסיפקו לתושבים חלב טרי.

חבל שהצהרה בעניין צוואתו של הרופא אבו כתיר¹⁹ נשתמרה רק בטיטה חלקית ונזוקה הרבה (זמנה קצת לאחר שנת 1097). העת היתה עת "חמס", כלומר שבה שמו השלטונות את ידיהם על הירושות וביחוד על צוואות לצדקה או לקרובים שלא היו יורשים לפי המשפט המוסלמי. על כן רשם הרופא בצוואתו "רמזים" במקום מספרים. הוא נדב לצדקה מאתיים דינרי זהב, סכום עצום זה רשום בצוואה באות בי"ת, וכן לגבי פרטים אחרים. אחד מראשי הציבור, שביקרו יום אחד קודם פטירתו, מסר את פשר הרמזים לבית דין.²⁰

18 ט"ש 20.99, כתוב בכתב-ידו של החזן וסופר בית-הדין הלל בן עלי. תעודות בכתב ידו ידועות עד עתה משנת 1066 ועד 1105. זמנו של השטר נקבע לפי שמות שנוכרו בו, שהם ידועים ממקורות אחרים.

19 הכינוי (הכנויה) אבו כתיר, "בעל השפעה", מתלווה או לשם אפרים (שמובנו "הפרני אלהים", בראשית מא, נב) או לשם אברהם, שהיה אב המון גוים.

20 ט"ש 13 J 2f 6, עמ' ב. בעמ' א מיסמך משנת 1097. כיוון שטיטה זו היא בכתב-ידו של הלל בן עלי (עיין הע' 18), זמנה הוא בין שנת 1097 לבין 1105. אולי אינו רחוק לשער שה"חמס" נעשה לצורך ההוצאות הגדולות של המלחמה בצלבנים, שבאותן שנים איימו לפלוש גם אל מצרים.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

א. צוואת אשת רבי נתן בן שמואל החבר
המשחררת שתי שפחותיה ופוקדת בעלה וההקדש
ט"ש TS 13 J 22, f.2

(1) דכלת יום אלסבת אלכאמס עשר פי (2) סיון מע אלנזר ר נתן בר שמואל החבר (3) נע ומעי רבי יהודה הכהן נזר (4) הכהנים ומעוזם חדות הנשיאות (5) בר כב גד קד מרינו ורבינו יעקב (6) הכהן הדין סט ואלשיך אבו אלפרג (7) אבן אלרמלי ואלכהן אלדבאח אלדי ענד (8) חמאם אלדיך ואלכהן אלדי יפרוש (9) צאחב אלראיס אלנגיד אבו מנצור (10) ישמרו צורו אלי דארה אלתי לסת (11) אלחסן בת סעאדה אמראתה אלי (12) מערופה בבנת אלחדבה ואשהדתנא (13) עלי נפסהא מהיום ולאחר מיתה (14) והי צח דהנאה עארפה במא תקול (15) ותתכלם ועארפה באלנהאר אנה יום (16) סבת בעדא ערפואה אלכהן אלדי יפרוש (17) אלמדכור ואלשיך אבו אלפרג / אל / רמלי (18) אלמדכור אנהא עטאת (!) ווהבת [לגאר] (19) לגוארהא אלבכאר דהב וסת אלסמר (20) בעד אן עתקתהמא מהיום ולאחר (21) מיתה רבע אלדאר אלדי פי אלמסאסה (22) פי שרכה אלראיס אבו אלמנגא שלמה (23) בר צדקה נבע ואנהא והבת ללקדש (24) נצף גמיע אלדאר אלתי פיה (!) סכנאהא (25) ואן יכונא אלגואר סכאן [...] טול (26) חיותהמא פי גזו אלקדש פאלמכאן (!) (27) אלתי כאנת פיה אלשהאדה על תנאי אן (28) כאנו (!) יהוד אלהיבה ואלסכנא ואלכרבה (29) אלתי קבאלת אלדאר מע נצף אלדאר לזוגהא (30) רבינו נתן נזר החברים ודכרו אן אלכהנים (31) אלמדכורין אסמאהמא פי אלכתובה ודלת (32) אן מוכרהא כמסין דינאר ואן אלכתובה מא (33) כאנת האצרה פי הו (!) אלוקת וקאלת אן [עמ' ב] (1) יובאע אלתמן אלדאר אלתי כלף אלגאמע אלתי (2) פי שרכה אלסלטאן אידה אללה ואלשיך אבו (3) אלאעלי בן תמאם נע יונפק פי כל מא (4) תחתיג (!) מן כפן ותאבות וחזאנין ודפן וחמאלין (5) וגמיע נואיבהא ואן לם יקום בהא תבאע אל (6) עצאבה אלתי ענד אלנזר זוגהא ויפא מנהא (7) מא ינקוצהא והי אחדי עשר קטעה וקאל (8) אלנזר זוגהא נעם הי ענדי ואן פצל מן תמן (9) תמן אלדאר מדכור (!) שי יועטא ללגואר (10) אלמדכורתאן ומא כאן מן קמאש יצלח (11) ללנסא להמא ומא יצלח לגיר אלנסא לזוגהא (12) אלנזר וכאן יום אלסבת ומא אקניינא מנה (13) עלי אמצא מא דכרתה ומא סמעת (14) מנהא אתבתה חתי אן תופאת אן טלב (15) מני אלשהאדה לא אנסא

תרגום

(1) נכנסתי ביום השבת, בחמישה עשר לחודש (2) סיון עם הנזר ²¹ ר' נתן בן ר' שמואל החבר (3) נוח עדן ועמי היו רבי יהודה הכהן (4) נזר הכהנים ומעוזם חדות הנשיאות ²² קיצור של "נזר החברים" (עיי שו' 30), תוארו של ר' נתן בן שמואל, שהיה ידי מימיו של הנגיד שמואל בן חנניה. עשרות רבות של מיסמכים כתובים וחתומים בידו נשתמרו בגניזה מן השנים 1122–1153. עיין עליו במפתחות של ספרי יעקב מאן, היהודים במצרים וטקסטס אנד סטדיס. ²² תואר כבוד שניתן לאותו איש על ידי אחד הנשיאים, כלומר קרובי ראש הגולה שהתייחסו על בית דוד ועל נשיאי ארץ ישראל מתקופת המשנה. הם סבבו בקהילות ישראל ועשו ממון מייחוסם.

שלמה דב גויטיין

(5) בן רבי כבוד גדולת קדושת מרינו ורבינו יעקב (6) הכהן הדיין סופו טוב והזקן אבו אלפרג' (7) בן איש רמלה²³ והכהן השוחט אשר אצל (8) מרחץ התרגול²⁴ והכהן הנושא כפים²⁵ (9) רעו של ראש היהודים²⁶ הנגיד אבו מנצור (10) ישמרו צורו אל ביתו השייך לאשתו סת (11) אלחסן בת סעאדה²⁷ (12) הידועה בכינוי בת הגבנת. היא העידה אותנו (13) על עצמה מהיום ולאחר מיתה (14) בשעה שדעתה היתה שלמה והיא יודעת מה היא אומרת (15) ומדברת ויודעת שאותו יום היה יום (16) שבת. אחר כך הודיעה הכהן הנושא כפים (17) הנזכר והזקן אבו אלפרג' איש רמלה (18) הנזכר שהיא נתנה במתנה (19) לשפחותיה הבתולות ד'הב²⁸ וסת אלסמר (20) לאחר ששיחררה אותן מהיום ולאחר (21) מיתה רבע הבית אשר בשכונת אלמסאסה²⁹ (22) שהוא בשותפות עם "הראש"³⁰ אבו אלמנג'א שלמה (23) בן רבי צדקה נוח בעדן ושהיא נתנה להקדש³¹ (24) חצי כל הבית אשר דירתה בו (25) ושהשפחות תהיינה גרות במשך כל (26) ימי חייהן בחלק ההקדש באותו חדר³² (27) שבו היתה עדות זו על תנאי (28) שתהיינה יהודיות לפי יראתן. והדירה והחורבה (29) אשר מול אותו בית יחד עם חצי הבית תינתנה לבעלה (30) רבינו נתן נזר החברים. ואמרו שהכהנים (31) הנזכרים היו חתומים על כתובתה, ושהכתובה מראה (32) שהמאוחר שלה³³ הוא חמישים דינר. הכתובה לא היתה (33) מצויה אותה שעה.

23 מלבד רמלה שבארץ-ישראל מצויה בתעודות הגניזה רמלה הסמוכה לאלכסנדריה. אך נראה שהתואר "איש רמלה" מתייחס לרמלה שבארץ-ישראל.

24 אצל מרחץ אחר הנקרא "מרחץ העכברים", היה "מקום השחיטה השני", עיין ט"ש 20.104, ש' 9. לא כל כהן עלה לזוכן לברך את העם, כי רב היה מספר הכהנים במצרים בימים ההם. כהן זה, ריעו של הנגיד, נתכבד כנראה בקביעות במצווה זו. הלשון "יפרש" (בש"י שמאלית) נתפרש לי ע"י הרב פרופ' ש' ליברמן יצ"ו אלי מט"ז שבט תשכ"ב, שהוא פורש את תליתו על ראשו בשעת נשיאת כפים (וציין לבית יוסף, אורח חיים, ס"י קכח וכסף משנה הלכות תפילה, טו, ב).

26 בערבית "אלראסי", הראש. זהו גם תואר קבוע לרופא (והכוונה שהיה פעם מנהל מחלקה בבית חולים). כיוון שהנגיד שמואל בן חנניה היה רופא מפורסם, אפשר שכאן הכוונה לתוארו הרפואי. אבו מנצור היה כינויו הערבי של הנגיד הנה.

27 במקור כתוב "בת", ולא "בנת", כמקובל בין שני שמות ערביים. מובן שמה של אשת ר' נתן: "בעלת היופי".

28 פירוש השם: זהב. בחודש ניסן של שנת 1145, העיד יוסף בן רבנו אלעזר הרב הגדול ז"ל, שאמו, אשת רבנו אלעזר, נתנה במתנה את ה"משרתת" (בערבי: וציפה) ד'הב, שהיתה בת שלוש שנים, לאחיה רבי יהובי. עדות זו חתומה בידי ר' נתן בן שמואל החבר, ט"ש 12.140. אפשר מאד, שריהב שלנו אינה אלא אותה שפחה קטנה שבעדות ההיא. — סת אלסמר, פירושה "אדונת השחומות", והכוונה שהנ"ל היתה שפחה נובית (ולא כושית).

29 שכונה מיושבת יהודים, ונזכרת בתעודות רבות. השפחות תקבלנה ההכנסה מן הבית ההוא, ואילו דירתן תהיה בבית החשוב של המצווה. עיין להלן.

30 האיש היה כנראה רופא, עיין הע' 26. אותו שם בדיוק (בתוספת הלוי, שנהגו להשמיטה, בניגוד לתואר הכהן, שהקפידו על הזכרתו), נמצא בתעודה משנת 1180, ט"ש 12.60, אלא שנושאו נקרא שם צירפי, כלומר שולחני. אפשר שהשני היה נכדו של הראשון, ואפשר שלא היה קשר ביניהם.

31 הקדש נקרא בלשון הגניזה לרוב קדש, כמקובל בפי התימנים עד היום.

32 במקור "פאלמכאן", במקום "פי אלמכאן". תירגמתי מילת מכאן "חדר", ולא סתם "מקום", בהתאם להמשך הדברים כאן (וכך גם שימוש לשונם של התימנים העירוניים).

33 "המאוחר" הוא הסכום שהבעל חייב לתת לאשתו במקרה גירושין ולהניח לה במותו.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

היא אמרה [ב, שו' 1] ששמינית הבית אשר מאחורי המסגד שהיה לה (2) בשותפות עם המשלה, יעזרה ה', ועם הזקן אבו (3) אלאעלי בן תמאם נוח עדה, יוצא (מחירו) על כל (4) צרכי הקבורה שלה³⁴, כלומר התכריכים, הארון, החזנים³⁵, הקבורה עצמה ונושאי המיטה³⁶ (5) וכל שאר צרכיה. אם סכום זה לא יספיק, ימכר (6) הצניף³⁷ אשר אצל הנזר בעלה וישראל ממנו (7) מה שחסר. בצניף אחד עשר חלקים. ואמר (8) הנזר בעלה: כן, הוא אצלי. ואם ישאר ממחיר (9) שמינית הבית הנזכר דבר, ינתן לשתי השפחות (10) הנזכרות. וכל המלבושים המתאימים (11) לנשים יהיו להן, ומה שאינו לנשים יהיה לבעלה (12) הנזר.

מחמת יום השבת לא עשינו קניין ממנו (13) על הסכמתו לדבריה. ומה ששמעתי (14) ממנה רשמתי, שאם היא תמות ותבוקש ממני עדות, לא אשכח³⁸.

ב. צוואה שכיב מרע שנעשתה בשבת

בביתו של רבי נתן החבר יום אחד לפני פטירת המצווה

(שנת 1142)

ט"ש TS 13 J 3, f.2

(1) מעשה שהיה לפנינו (1) אנו עדים כך היה למא כאן יום (2) אלסבת י"ט בחדש (1) שנת אֲתַנְגַּ חצרנא פי דאר אלחבר נתן (3) אלפינא אבו אלחסן / אלסכרי / בן חסן מריץ ענדה והו מלקא עלי (4) פראשה וחסה האצר ודהנה ואפר והו עארף במא (5) במא (1) יקול ומא יקאל לה מתל אלנאס אלמצאחא אלמתצרפין (6) פי אלסוק וערף כל ואחד מנא באסמה ושכצה וסאלנאה (7) ען אלזמאן פאגאב ען דלך כמה יגב ובעד דלך אוצא (8) במא להומא עליה וקאל אן כנת אכדת מן אלשיך אבו נצר (9) בסתה דנאנר / סכר / עלי אן אביעה ואורד לה תמנה פגתני אלמניה (10) והו פי אלדכאן כמה הו לם אתצרף פיה ומעה מן תמנה תלת (11) יסלם אליה ולסואד אלסכרי ענדי ג' דנאנר יופא דלך מן (12) אלדכאן ועלייה באקי גאליה דינארין תופי עני וקד (13) פטרת שבל בן עמתי מן מיראתי בדינארין תדפע (14) לה תם אלתפת אלי אלחבר ר נתן וקאל אריד תכפנני כפן (15) מגמל והו אן תקטע / לי / נצפייה בגדאדי וגבה עתאבה (16) גדידה ועמא(מ)ה ודרג גדיד פהדא אכר זאדי מן (17) מן (1) מאלי פאן / בקי / בעד גמיע / נואיבי / ומא יופא עני שי פהו מתנה (18) מעכשיו

34 בערבית: תחתיג במקום תחתאג (ביטוי המילה בהפיכת קמץ גדול לצירה, אמאלה).

35 שיאמרו תפילות ההשכבה. לאשת תלמיד חכם לא היו מקוננות. "חזונים" כפרט בהוצאות קבורה, נמצא גם בחשבונות אחרים.

36 הדרך משכונת היהודים אל בית הקברות היתה רחוקה ושכרו אנשים שישאו את ארון המת.

37 בערבית: עצאבה. נוהג אני לתרגם מילה זו ב"נזר". כיוון שבאותה שורה נזכר "הנזר", כלומר ר' נתן בן שמואל החבר, נמנעתי מן התרגום הנ"ל, שהוא המדוייק, כדי שלא לבלבל את הקורא. העצאבה היא תכשיט על ראש האשה משובץ באבני חן או חתיכות כסף וזהב מעשי ידי אומן. פעמים היא עשויה בד חשוב ופעמים היא כולה ממתכת יקרה. בעצאבה שלפנינו אחד עשר חלקים, כלומר עשרה קישוטים שונים, וקישוט אחד בולט יותר, אמצעי.

38 כיוון שזו רשימה פרטית, אין עליה חתימה. הכתב מעיד, שכותבו לא היה סופר מהיר.

ש ל מ ה ד ב ג ו י ט י י ן

לכאלתי וגעל אלחבר נאמן פי גמיע (!) יתצרף לה (19) פיה כשני עדים ואנצרפנא ענה וכאן ופאתה יום אלאחד (20) גד אלוציה מן מרצה דאך בשוליים: ולווגתי עלי ל דינאר מווכר תדפע להא ולי ענד אבו נצר אלצריפי זלכהן שת דרהם תצרף פימא עליי.

ת ר ג ו ם

...כאשר היה יום (2) שבת י"ט בחודש³⁹ שנת אתנ"ג (לשטרות) באנו אל בית החכר נתן (3) מצאנו את אבו אלחסן סוחר (או עושה) הסוכר בן חסן חולה אצלו והוא מוטל על (4) מיטתו וחושיו עמו ודעתו מלאה והוא יודע מה (5) שאמר ומה שנאמר לו כדרך האנשים השלמים הנושאים ונותנים (6) בשוק, וידע כל אחד מאתנו בשמו ובצורתו. ושאלנו אותו (7) על הומן והשיב על כך כמו שצריך.

אחר כך עשה צוואה (8) ביחס למה שהוא חייב לשני האנשים הבאים. ואמר: לקחתי מן השיך אבו נצר (9) בשישה דינרים סוכר על מנת שאמכרנו ואשיב לו מחירו, והנה באה עלי גזירת המוות. (10) הסוכר נמצא בחנותי כמות שהיה, עדיין לא נשאתי ונתתי בו, ויחד עמו שלישי ממחירו. (11) ימסר הדבר לו. ואני חייב לסוואד סוחר הסוכר שלושה דינרים. ישולם לו זה מן (12) החנות. ועלי תשלום שארית מס הגולגולת שני דינרים. ישולם זאת בשמי. (13) ואני פטרתי שבל בן דודתי (אהות אבי) מירושתי בשני דינרים. ישולמו (14) לו. אחר כך פנה אל החבר רבנו נתן ואמר: רוצה אני שתכריכני בתכריכים (15) מעולים. תגזור לי לבוש נצפייה בגדדי ומעיל מבר עתאבה (16) חדש ומצנפת וארון⁴¹ חדש וזו היא צידתי האחרונה (17) מרכושי. ואם ישאר אחרי כל הוצאות הקבורה ומה שישולם בשמי דבר, יהיה זה מתנה (18) מעכשיו לדודתי (אחות אמי).

והוא עשה את החבר (כלומר ר' נתן) נאמן בכל אשר ישא ויתן בשבילו (19) כשני עדים. פטירתו היתה ביום ראשון (20) למחרת צוואתו במחלתו זו.

בשוליים: לאשתי אני חייב שלושים דינר, המאוחר שלה. ישולמו לה. השולחני אבו נצר הכהן חייב לי שבע מאות דרהם, בהם ישולמו חובותיי.

פ י ר ו ש

אין חתימה על מיסמך זה, אם כי יש בו מקום להתימות. והטעם הוא בוודאי מפני הניסוח הרופף והטעויות הרבות שבו. הכותב היה בלא ספק נתן הכהן החבר בן שלמה, שנשתמרו בידינו מספר רב של תעודות כתובות וחתומות בידו מן השנים 1122—1150. הוא היה מפליטי ארץ-ישראל והגיע למצרים כנראה אחרי גיל העמידה. באחד ממכתביו אל חברו הצעיר ממנו, ר' נתן בן שמואל החבר, הוא עצמו מתאונן על שכחנותו מחמת זקנתו.

39 הסופר שכח לכתוב את החודש. עיין בפירושו.

40 כלומר, המצווה מכר את השליש והניח את המחיר יחד עם הסחורה. הניסוח רופף. השוה פי.

41 בערבית "דרג", שפירושו קופסה. איני בטוח בדיוק התרגום. ארון מתים נקרא בכתיב הגניזה "תאבות", מילה נגזרת מעברית-ארמית תיבה.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

בעטייו של הניסוח הרופף, אין הרקע מחזור. נראים הדברים, שאין כאן לפנינו צוואה ממש, אלא ציווי מחמת מיתה. מעין תוספת לצוואה או לסידור אחר שנעשה מקודם, שהרי המצווה מזכיר את חנותו, שלא נאמר עליה דבר. גם לא פורש, מדוע שכב בביתו של ר' נתן בן שמואל החבר. בכתבי הגניזה אין זכר לכך שהיה רופא (כיוון שיהודים לא השתמשו בשירות של בתי החולים הציבוריים, כנראה מפני הכשרות, אנו מוצאים לפעמים שחולה נוטה למות שוכב בביתו של רופא. מעין בית חולים פרטי).

החוב של שני דינרים על מס הגולגולת מוכיח, שהמצווה היה שייך לפחות לדרגה הבינונית של משלמי המס, שגובהה תשלומה היה אז 2 1/12 דינרים, שכן לא יכלו להיות חבים לאחר שנגמרה שנת התשלום. אין להאריך כאן בפרטי המלבוש, שהמצווה קורא לו "צידתו האחרונה". "נצפייה" (ש' 15) היא מין בד ומין לבוש⁴². על חשיבותה של נצפייה בגדאדית יש ללמוד מן העובדות, שמלבוש כזה נשלח בתורת מתנה מבירת מצרים אל לוסינה, המרכז היהודי בספרד⁴³, והוזמנה במכתב מעדן שנשלח אל פוסטאט⁴⁴. גם "עתאבה" היא בד שנוצר בראשונה בבירת עיראק. פיצוי בן הדודה בשני דינרים אינו מלמד על עניות המצווה, כי אין אנו יודעים מי היו הקרובים האחרים. דבר המתקבל הוא, שרבינו נתן קיבל בצוואה קודמת מנה הגונה. לולא כן, לא היה המצווה מטריח עליו כל כך.

צוואת אדם שהפקיד חמותו על ילדיו ורכושו (1137)

אוסף ריינר, ווינה, מס' 22

(1) שהדוּתא דהוּת באַנפנא אַנן שהדי דחַתמוּת ידנא לתחַתא כן הוּה חַצר אַלינא מן סאַלנא אַלדכול עלי מרו"ר יהושע המכונה אבו אלחסן (2) בר מרו"ר שמואל הזקן המשורר המכונה אבו ארצא סט פדכלנא אליה (4) פאלפינאח מריצא מלקא עלי פראשה וחסה חאצר ודהנה (3) ואפר ולסאנה וכלאמה מסתקימאן פי פמה והו עארפא במה יקול ובמה יקאל לה ובמא יאכד ויעטי כסאיר אלנאס אלמתצרפין (4) עלי ארגלהם פי אלאסואק וערף כל מנא אלמערפה אלצחיחה באסמה ושכצה ונסבה וסאלנאח ען אלזמאן ואלמכאן ואלאואן וען (5) עדה אשיא ממא יגב סואל מתלהא למתלה פאגאב עלי כל שי בחסבה בגואב צחיח ולסאן פציח תם קאל לנא בעד גמיע (6) דלך אעלמו אנני פי הדא אלמרץ אלצעב ומא אעלם מא יכון מני ואלמות ואלחיאה ביד אלכאלק סבחאנה ולי אולאד וקד אשתהית (7) אוצי במא תחפטה ותתבתוה עני ליעמל במקצאה בעד ופאתי ולא יכרג ענה ואכון בדלך מטמאן אלקלב ענד אנצראפי (8) מן הדה אלדניא פאולמא אוצי בה אנני קד געלת חמאתי אלמדעאה מבארכה אבנה חפאט רצי אללה ענה וציה עלי גמיע (9) אולאדי אלמתסלמה גמיע מא אכלפה ואלמסתכרנה גמיע חקוקי וסאיר מאלי ענד אלנאס ליכון בידהא לאולאדי לאנני אעלם (10) חנתהא עליהם ושפקתהא ואחתראזהא ודינהא וקד געלתהא מעכשו פי גמיע מא תצרפת

42 ביאורו של דווי (ב, עמ' 680), ש"נצפייה" היא בד חציו משי וחציו פישתה, בסעות יסודו. השם נצפייה, "חצאית", מציין לדעתי במקורו גורת מלבוש ורק במקום שני טיב הבד.

43 ספר הורו, מס' 102, עמ' ב, ש' 1.

44 שם, מס' 50, עמ' ב, ש' 20.

שלמה דב גויטיין

לי פיה מימות עולם ועד (11) עכשו ופי מא תתצרף פיה איצא פי אלמסתאנף מעכשו ולאחר מיתה פי חיאתי ובעד ופאתי בכל ועל הכל ופי סאיר מא (12) אכלפא נאמנת בדיבורה כשני עדים כשרים נאמנים עלי בחיי ועל כל יורשי אחרי ולם אגעל עליה שום שבועה בעולם (13) לא קלה ולא חמורה ולא אפילו על ידי גלגול ולא אפילו חרם סתם ואעלמו אן לי כזאנה מקפול עליה תתסלמהא ברסם אולאדי (14) ולי שאשיה ברסם ולדי הבה פי גמלתהא ארבעה קטע אבר והלאל דהב עאירה תוצלהם לארבאבהם ולי כזו פצה וכשכאשה פצה (15) וזוג אסורה דהב וזוג אסורה ענבר וזוג כלאל דהב מלויה וזוג אנצאף ארדיה וזוגין חלק דהב ודכך ואתאת ועמאמתין ונצפיה (16) כארג ען מא אתכפן בה. פאמא אלשאשיה ואלכוז אלפצה ואלכשכאשה ואלדכך ואלכזאנה ואלעמאמתין ואלנצפיה פיונו ולודי הבה (17) גברה אללה ואלווג אלאסורה אלדהב ואלווג אלאסורה אלענבר ואלזוג אלכלאל אלדהב אלמלויה פיונו לאבנתי (!) סת אלפכר וסת אלבנאת באלסויה (18) לכל מנהמא מן כל זוג פרדה ואלזוגין אלחלק לכל ואחדה מנהמא זוג וכדלך אלאצנאף אלארדיה לכל מנהמא אלנצף מן דלך עלי מא תראה (19) סתהמא וציתי הדה מבארכה חמאתי. ולי תמניה קמאקם מאורד שרכה ביני ובין מפצל בן הבה אלחרירי רצי אללה ענה ולי ענד אבו אלחסן (20) אלקרָא קמקמין וקראבה ונצף מאורד תואני גמיעהם איצא לי ולמפצל דנן יכרג מן דלך ראס אלמאל ואלפאידה פי הדא אלמאורד אלהואני (21) לי ולמפצל עשרת קראריטהא ולאבו אלחסן אלקרָא באקיהא ליכון אלפאצל פי אלפאידה ענא שכר טרחו ועמלו ולי ולמפצל עליה תלתה (22) דנאניר אלא סדס ולי איצא עצפר נצף פאידתה ללקרא אלמדכור וענדה מן דלך עשרין רטל עצפר אדא אנבאע אלגמיע ידפע (23) ללקרא מן פאידתה / דלך / ובחשב מא קד דכרתה בחכם שכר טרחו ועמלו פיה ויסתופא מנה מן גמלה מא יכצה מן דלך אלתלתה דנאניר (24) אלא סדס אלדי עליה ומא פצל ממא יכצה פי דלך יסלם אליה. ולי ענד אלשיך אבו אסחאק אברהם בן אלחיפי ואחד ותסעין דרהם (25) ונצף וכדלך איצא אן כאן תם כסארה פי אלעצפר יחסאב אבו אלחסן אלקרָא באלנצף מנהא חסב מא יגב למן יאכד שכר טרחו (26) ועמלו. ואמא סת אלדאר זוגתי בת מרו"ר יפת הזקן נ"ע פתכון ידהא ביד אולאדי וליס לאחד אולאדי ולא לכל מן לה פי ארתי אסתחאק (27) עליהא אעטראץ ולא עלקה ולא שום שבועה בעולם לא קלה ולא חמורה ולא אפילו על ידי גלגול ולא אפילו חרם סתם מהמא הי (28) באקיה בלא זיגה. ואמורי ענד ופאתי חמאתי תכרגהא עלי כמא תרא ממא אכלפה ומא תבקא בעד גמיע מא דכרתה יכון (29) עלי ידהא ולודי הבה אלמדכור והי אלנאטרה פי גמיע אמורי ואמור אולאדי בעדי דון סואהא. פאשהדו עלי בדלך ואכתבו (30) בה ליכון לכל מן אוצית לה בשי לזכו ולראיה ובעד ופאתי ידפע לואלדי מן אנץ מא אכלפה סתה דנאניר ולואלדתי ארבעה (31) דנאניר לירתפדו בדאלך ויגדוה פי וקת שדה. וחפטנא ענה גמיע מא אוצא בה ואתבתנא אעיאנה בחצרתה ואנצרפנא ענה בעד (32) דלך. ושהדותא דא כתבנא והתמנא ויהבנא למבארכה חמאתה אלתי קד געלהא וציה עלי אולאדהא ליכון בידהא להא ולכל מנהם (33) לזכו ולראיה. ודכר איצא אן מא לאחד ענדה שי. וכאן דלך פי אלעשר אלאלול מן חדש אב שנת אלפא וארבע מאה וארבעין

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

(34) ותמניה שנין למנין שטרות בפסטאט מצרים דעל נילוס נהרא מותבה ושותיה דאדוננו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב (35) יהי שמו לעולם כירח יכון עולם. ותאכרת כתאמתנא אלי אלעשר אלאוסט מנה שריר ובריר וקיים. ואשהדנא איצא עלי נפסה פי (36) גמלה מא אוצא בה אנה קד געל מפצל הנזכר פי אלמארד אלדי בינהמא ופי גמיע אלאשיא נאמן בדיבורו כשני עדים כשרים (37) נאמנים בכל ועל הכל עליו בחייו ועל כל יורשיו אחריו ולם יגעל עליה שום שבועה בעולם ולא אפילו הרם סתם. וכתבנא וחתמנא דליהוי (38) לזכו ולראיה. תלי ביני שיטי דלך: וקיים ודין קיומיה ושטרא דגן כוליה מראש ועד סוף שריר ובריר וקיים:

חלפון הלוי ביר מנשה נ"ע

נתן הכהן בר שלמה הכהן נ"ע

תרגום⁴⁵

(1) עדות שהיתה בפנינו אנו העדים שחתימת ידינו למטה כך היה. בא אלינו מי שביקש ממנו להכנס אל מרנו ורבנו יהושע המכונה אבו אלחסן (2) בר מרור שמואל הזקן המשורר⁴⁶ המכונה אבו אלרצא. סופו טוב, ונכנסנו אצלו ומצאנוהו חולה מוטל על מיטתו וחושיו עמו ודעתו (3) מלאה לשונו ודיבורו מתוקנים בפיו והוא יודע מה הוא אומר ומה נאמר לו ובמה הוא נושא ונותן, ככל בני אדם הנושאים ונותנים (4) על רגליהם בשוק ויודע כל אחד מאתנו ידיעה נכונה בשמו, בצורתו וביחוסו. ושאלנו אותו על הזמן ועל המקום ועל העונה ועל (5) מספר דברים שכיוצא בהם יש לשאול כיוצא בו. והוא השיב על כל דבר בצורה מתאימה בתשובה נכונה ובלשון ברורה.

אחרי כל זה אמר לנו: (6) דעו שאני במחלה קשה זו ואיני יודע מה יהיה עמי, והמוות והחיים בידי הבורא ויש לי ילדים. אי לזאת חפץ אני (7) לצוות צוואה, ואתם תזכרוה ותרשומה בשמי, כדי שיעשה הכל לפיה לאחר פטירתי ולא יזווג ממנה, ויהיה לבי שקט. בשעה שאני מסתלק (8) מן העולם הזה.

הדבר הראשון שאני מצווה הוא שאני ממנה את חמותי הנקראת מבארכה בת הפאט, ירצהו ה' (כלומר: ז"ל), לאפיטרופסית על כל (9) ילדיי. היא תקבל לידה כל מה שאניח, תוציא כל מה שמגיע לי מבעלי החוב, והכל יהיה בידה לטובת ילדיי. כי יודע אני בה (10) שהיא אוהבת אותם ומרחמת עליהם ושהיא נוהגת בזהירות והיא יראת שמים. בכל הפעולות שעשתה בשבילי (כלומר בשעת המחלה) מימות עולם ועד (11) עכשיו ובכל מה שהיא עתידה לעשות מעכשיו ולאחר מיתה בחיי ולאחר מותי בכל ועל הכל ובכל מה (12) שאניח, עושה אני אותה נאמנת בדיבורה כשני עדים כשרים נאמנים עלי בחיי ועל כל יורשי אחריי, ולא עשיתי עליה שום שבועה בעולם (13) לא קלה ולא חמורה ולא אפילו על ידי גלגול ולא אפילו הרם סתם.

45 קראתי מיסמך זה עם תלמידים בסמינר משותף של פרופ' ד"צ בנעט ושלי לפני כעשר שנים ואין ספק שלמדתי מחברי הדגול וכן מתלמידיי פרטים חשובים בהבנתו.

46 אני נוטה עכשיו לכך שהתואר "משורר" בגניזה אינו מציינ "שר במקלה", אלא "פייסן".

ש ל מ ה ד ב ג ו י ט י י ן

ודעו שיש לי תיבה נעולה. תקבלנה לידה בשביל ילדיי. (14) ויש לי מצנפת קטנה בשביל בני הבה (נתן). שיש בה ארבעה קטעי (תכשיטים). סיכות וסחרון של זהב. הם שאולים. נא למסור אותם לבעליהם.⁴⁷

ויש לי אסוך (כד קטן) של כסף וקשקשן⁴⁸ של כסף (15) וזוג צמידים של זהב וזוג צמידים של ענבר וזוג עכסים של זהב קלועים, וזוג חצאי מעילים⁴⁹ ושני זוגות של טבעות זהב, ספות⁵⁰ ורהיטים (אחרים), שתי מצנפות גדולות ונצפייה (16) מלבד הבגדים שאקבר בהם.

המצנפת הקטנה, האסוך של כסף, הקשקשן, הספות, התיבה, שתי המצנפות הגדולות והנצפייה יהיו לילדי הבה, (17) יחזקהו ה', וזוג הצמידים של זהב וזוג הצמידים של ענבר וזוג העכסים של זהב הקלועים יהיו לשתי בנותי סת אלפכר וסת אלבנאת⁵¹ בשוה (18) לכל אחת מהן מכל זוג יחידה אחת. ושני זוגות הטבעות לכל אחת מהן זוג. וכן חצאי המעילים לכל אחת מהן החצי מזה, כפי שתראה (19) סבתה שלהם, האפיטרופסית שמיניתי, מבארכה זו, חמותי.

ויש לי שמונה בקבוקים של מי-וורדים⁵² בשותפות עם מפצל בן הבה סוחר המשי (או: העובד במשי) ז"ל ואצל אבו אל(חסן) (20) הקראי שני בקבוקים ונאד וחצי מי-וורדים אחרים, שהם כולם לי ולמפצל דנן. יש להוציא מזה קרן ורווח. במי-וורדים האלה השניים (21) מגיעים לי ולמפצל עשרה חלקי עשרים וארבעה⁵³ ולאבו אלחסן הקראי השאר. שכר טרחו ועמלו מצדנו ישולם לו מתוך יתרת הרווח. והוא חייב לי ולמפצל שלושה (22) דינרים פחות שתות. יש לי גם קורטם של צבעים⁵⁴, שחצי רווחו לקראי הנזכר. אצלו מזה עשרים רטל קורטם. לכשימכר הכל, ישולם (23) לקראי מה שמגיע לו מן הרווח מזה ובהתאם למה שהזכרתי בדין שכר טרחו ועמלו בו. מכלל מה שמגיע לו יש לנכות השלושה דינרים (24) פחות שתות שהוא חייב, ושאר מה שגיע לו ישולם לו. הזקן אבו אסחאק אברהם בן אלהיפי⁵⁵ חייב לי תשעים ואחד דרהם (25) וחצי. ועוד, אם יהיה הפסד בקורטם, יחושב לאבו אלחסן הקראי החצי ממנו, כפי שהוא הדין למי שלוקח שכר טרחו (26) ועמלו.

47 ב"שאשיה" של הילדים, כמו ב"עצאבה" של הנשים היו קישוטי כסף וזהב, עיין הע' 37. להודמנויות מיוחדות (כגון חגיגת התספורת הראשונה של התינוק) היו שאולים תכשיטים, כדי לפאר את גדולת היום.

48 צעצוע לילדים, מעין רעשן, עשוי מכסף.

49 "חצאי מעילים" אלה מצויים מאד בכתבי הגניזה. הם מעין חגורות משובצות באבנים טובות.

50 ספות אלה היו יקרות בהתאם לטיב הבד שבו היו מצופות. מצויות בתעודות הגניזה.

51 "גברת תפארת" ו"אדונת הבנות".

52 תעשיית מי-וורדים היתה נפוצה ביותר בין היהודים. זה היה לא רק מין בוסם, אלא אחד ממשקאות-הרפואה המצויים.

53 כיוון שהדינר של זהב היה מתחלק לעשרים וארבעה חלקים, היו עורכים גם חוזים של שותפות לפי חלקי עשרים וארבעה.

54 היהודים היו עוסקים הרבה בתעשיית הצביעה, לכן מצוי היה אצלם גם המסחר בחומרי צביעה. עצפר הוא *carthamus tinctorius* ונזכר כסחורה גם בכתבי גניזה אחרים.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

סת אלדאר אשתי בת מרור יפת הזקן נוח עדן תהיה ידה ביד ילדי⁵⁶. ואין לאיש מילדי ולא לכל מי שיש לו זכות בירושת (27) טענה או תביעה נגדה ולא שום שבועה וכו' כל עוד (28) שלא תינשא לאיש.

הסידורים שלי (כלומר להלווייה ולקבורה) יהיו בידי חמותי, שתעשה הוצאות עלי כראות עינה ממה שאניח. ומה שישאר לאחר כל מה שיוצא לפי הוראותי יהיה על (29) ידי לבני הבה הנזכר⁵⁷ והיא המשגיחה על כל עסקי ועסקי ילדי אחרי מותי, היא ולא אחר. העידו עלי בזה וכתבוהו (30) שיהיה לזכות ולראיה לכל מי שצויתי לו דבר.

ואחרי מותי ימסרו לאבי מן הכסף המזומן ביותר שאניח ששה דינרים ולאמי ארבעה (31) דינרים שיסתייעו בזה וימצאוהו בשעת צרה.

וזכרנו בשמו כל מה שציווה בו ורשמנו עיקרו בנוכחותו והלכנו מעמו אחר (32) כך. ועדות זו כתבנו וחתמנו ונתנו למבארכה חמותו, שעשאה אפטרופסית על ילדיו שיהיה בידה לה ולכל אחד מהם (33) לזכות ולראיה.

הוא הזכיר עוד שאינו חייב דבר לאיש. והיה זה בעשיריה הראשונה מחודש אב שנת וכו'. (35) ונתאחרה חתימתנו לעשיריה האמצעית מחודש זה⁵⁸ והכל שריר וכו'. והעידנו עוד על עצמו בתוך (36) כלל מה שציווה בו, שהוא עשה את מפצל הנזכר נאמן בדיבורו וכו' בעניין מיי-הורדים שהם בשותפות ביניהם (37) ... ולא הטיל עליו שום שבועה בעולם ולא אפילו חרם סתם. וכתבנו וחתמנו שיהיה (38) לזכות ולראיה. תלוי בין השיטין: דלך⁵⁹. וקיים וזה קיומו ושטר זה כולו מראש ועד סוף שריר ובריר וקיים.

נתן הכהן בר שלמה הכהן נ"ע⁶⁰ חלפון הלוי בר מנשה נ"ע⁶¹

ד. הסכם שעשתה אשה הקרובה ללדת עם בעלה ואמה (1137)

אוסף ריינר, ווינה מס' 89

(1) אלדי נעלמה אנו חתומי מטה ונחקה ונשהד בה אננא חצננא ענד אלשיך אבו אלפרג (2) בר מרור ישועה הזקן יהודה הזקן הנכבד נ"ע דידיע בן עצפורה וחצרת זוגתה סת אלאהל בת רבן (!) צדוק נע בר (מרור) (3) מבורך ראש הקהלות נ"ע וקאלת לנא אעלמו

55 כלומר איש חיפה. רבים בשם זה מצויים בגניזה, אך עדיין לא יכולתי לברר, אם זו משפחה או משפחות שהסתעפו בהיותן במצרים או שבאו בגפרד מן הארץ.

56 הפירוש הוא כנראה, ש"אדונת הבית" תחנך ילדיה ותטפל בהם.

57 אין להסיק מכאן שהבנות קופחו. בלי ספק נתן להן אביהן חלק של בית, כפי שמצינו ברוב הכתובות. נוסף לכך היו מקבלות מאמן חלק מן המאוחר המגיע לה לאחר מות בעלה.

58 החשבון לפי שלוש העשיריות של החודש הוא עתיק מאד במצרים ונמצא כבר בפפירוסים דימוטיים. החתימה נדחתה לעשיריה השנייה של חודש אב, כי אין מנהג לעשות חוזים וכיו"ב בימים שלפני ט' באב.

59 המילה נמצאת בשו' 23, במעשה בית דין מסודר היו מקפידים בכגון אלה.

60 עיין עליו לעיל בפירוש למיסמך ב, עמ' י.

61 והוא הסופר שכתב את התעודה. מאות מיסמכים שלמים וקטעים מידו נשתמרו. אין סופר שהניח לנו כמותו כתבים כה רבים מפרי עטו.

שלמה דב גויטיין

אנני אמראה מקרבה ללולאדה ומא אעלם מא יכון (4) מני וקד תקרר ביני ובין זוגי תקריר ואנא אשתהי יכתב ביננא בה שטר חתי לא יקדר אחדנא יחיד (5) ענה ולא יעוד ען שי מנה ודאך אנני אועדתה אנני אשתרי לה מן ואלדתי נצף אלדאר אלתי כנת (6) כתבתה להא מתנה קבל אתצאלי אליה ואסאלהא תביעה לה במאיה דינאר, מנהא ארבעין דינ' תכון (7) ללעניים אלמסתרין אלתי (!) באלקאהרה ומצר וכמסה עשר דינ' לבנאת כאלתי אלתי(א)תה, לכל ואחדה (8) מנהם כמסה דנאניר ומא יבקא מן אלמאיה דינ' והו כמסה וארבעין דינ' תכון לכאלי אלחבר רבנא (9) נתן הכהן החבר בסנהדרין גדולה ישצו יפעל פיהא מא יראה לא יכון לאחד עליה פי דלך אעתראץ (10) ולא נטר ודלך גמיעה יכון ממצא בחית יכון לי מן זוגי דגן ולד פי קיד אלחיאה פי וקת צחה ביע (11) הדא אלנצף דאר אלדי אועדתה באן אשתריה לה מן ואלדתי בעד עינהא ובחית איצא יכתב דלך לאלולד (12) אלדי יכון לי מנה מע גמיע מא הו לי מן גמיע מא תחוויה כתובתי כאן אלולד דכר או אנתי ולא יעדל (13) בשי מן (דלך אלי) אולאדה אלדי ליס מני ולא לגירהם ווקע אלרצא מן אלשיך אבו אלפרג זוגהא (14) בדלך ואלתום בה וקבלה עלי נפסה וענד דלך אחצרת ואלדתהא הנקראת חסנה בת רבנא שלמה (15) הכהן ז"ל אעלמתהא גמיע מא תקרר בינהא ובין זוגהא וסאלתהא אן תביעה נצף אלדאר אלדי כתבתה (16) להא מתנה קבל זיגתהא לה במאיה דינ' בעד חיאה עינהא בשרט אן יכון אלולד אלדי הי חאמל בה (17) פי קיד אלחיאה בעד עינהא ובשרט אן יכתב לה איצא גמיע מא תחוויה כתובתהא ומא הו (18) כארג ענהא פאן יכון ענד דלך אלביע צחיה פי דלך אלוקת וממצא פלמא קבל דלך אלשיך (19) אבו אלפרג ואשרטה עלה נפסה ואלתום בה חיניד אבאעתה חסנה הנזכרת גמיע אלנצף דאר (20) אלמדכור אלמוהוב להא במ-תנה מן אבנתהא במאיה דינ' בעד חיאה עינהא (21) בחית תצח גמיע אלשרוט אלמדכורה מנה ולא ינקץ שי מנהא ודלך אן יכון אלמולוד אלדי לה (22) מן בנתהא יעיש דלך אלוקת ויכתב לה אלנצף דאר וגמיע מא הו לואלדתה פי כתובתהא (23) וכארג ענהא משוי פרוטה ולעילא ובחית יקום באלמאיה דינ' תמן אלנצף דאר נקד מן גיר (24) תקסיט ולא מדאפעח מן דלך סתין לתלתה כאלאתהא ולכאלהא אלחבר ישצו ואלארבעין אל (25) באקיה מן דלך יקום בהא ללעניים מקסטה דינארין כל שהר ובחית איצא לא יצח הדא (26) אלביע אלא ענד ופאה אלבאיעה בעד אן יכון לאבנתהא ולד יעיש פי דלך אלוקת ויכון קד (27) תבת לה מן ואלדה גמיע אל שרוט אלדי קד תקדם דכרהא ואד לם יכון תם דלך אלוקת (28) ולד לא יצח ביע ולא ילזם פי שי מנה מלזם, ואקנינא מן גמיעהם עלי דלך קנין גמור (29) חמור בכלי הכשר לקנות בו מעכשיו בביטול כל מודעין ותנאין ודלך פי חדש תשרי (30) שנת א ת מ ט למנין שטרות באלמעזיה אלקאהרה (הסמוכה לפסטאט מדינתא)

תרגום

(1) מה שאנו יודעים בבירור ונעיד בו אנו חתומי מטה, שהיינו אצל הזקן וכו' (2) הידוע בכינוי בן הציפור והיתה שם אשתו סת אלאהל בת רבנו צדוק וכו' (3) ואמרה לנו: דעו כי אני אשה קרובה ללדת ואיני יודעת מה יהיה (4) אתי. ביני לבין בעלי נעשה הסכם

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

ואני חפצה שיכתב שטר בינינו, כדי שלא יוכל אחד משנינו לזוז (5) ממנו ולא לחזור מדבר ממנו. והוא שאני הבטחתי לו, שאני אקנה לו מאמי את חצי הבית אשר (6) כתבתי לה כמתנה קודם שנישאתי לו. ואני אשאל אותה למכור אותו לו במאה דינרים, שמהם יתנו ארבעים דינרים (7) לעניים המוצנעים שבעיר קהיר ובפוסטאט וחמישה עשר לבנות דודתי (אחות אמי) לכל אחת (8) מהן חמישה דינרים. ומה שישאר מן המאה דינרים, כלומר ארבעים וחמישה דינרים, יהיה לדודי (אחי אמי) החבר רבנא (9) נתן הכהן החבר בסנהדרין גדולה ישמרהו צורו, שיעשה בהם מה שירצה, אין לאחד טענה עליו (10) או דעה בדבר. כל זה יוצא לפועל לכשיהיה לי מבעלי זה ילד בר קיימא בזמן שמכירת (11) חצי הבית הזה, שהבטחתי לו שאקנהו לו מאמי אחרי פטירתה, תהיה קיימת, ובתנאי גם כן שיכתוב (חצי) זה על שם הילד (12) שיהיה לי ממנו עם כל מה שמגיע לי מכל מה שכוללת כתובתי, בין אם הילד זכר או נקבה, ולא יעבור (13) דבר מזה אל ילדיו שאינם ממני ולא לזולתם.

הזקן אבו אלפרג' הסכים לכך (14) והתחייב בו וקיבלו על עצמו. אותה שעה הכניסה את אמה הנקראת חסנה בת רבנא שלמה (15) הכהן ז"ל והודיעה אותה כל מה שהוסכם בינה לבין בעלה וביקשה ממנה וכו' (חזרה על התנאים)... (18)... וכאשר קיבל זאת הזקן (19) אבו אלפרג' והתנהו על עצמו והתחייב בו, אז מכרה חסנה הנזכרת וכו' (חזרה על התנאים)... (23)... ובתנאי שישלם את המאה הדינרים, מחיר חצי הבית, במזומנים, ולא (24) לשיעורים וללא דחיות, מהם ששים לשלוש דודתיה⁶² ולדודה החבר ישמרו צורו והארבעים (25) הנותרים ישלם לעניים לשיעורים, שני כל חודש (המשך התנאים כמו לעיל)... (28) וקנינו מכולם על זה קנין גמור וכו' (29)... וזה בחודש תשרי (30) ... באלמעזיה⁶³ אלקארה... (השארית ובה החתימות, נחתכה).

פירוש

רקעו ההיסטורי של המיסמך יביננו עניינו. אבי המצווה היה ממשפחה מצרית עתיקה, שכן זקנה, מבורך ראש הקהילות, היה אישיות חשובה בחיי הציבור היהודי באמצע המאה הי"א (עיין מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 146—147). ואולם אמה היתה ממשפחת פליטים מארץ-ישראל, שכן דודה היה נתן החבר הכהן בן שלמה (עיין לעיל עמ' י). גם העובדה, שהיא נתנה לאימה חצי בית במתנה, יש בוודאי להסביר כך, שהמצווה, כדרך הבנות במצרים, קיבלה בית או בתים בנדוניתה, ואילו אמה, שהיתה פליטה, לא היה לה בית משלה, ולא כל בעל היה נוהג לתת בית אלמנות לאשתו שלא היה בית משלה. המתנות לבנותיה של אחות האם רומזות למצב דומה. אין ספק שגם החצי השני של הבית היה רכוש המצווה ורשום בכתובתה. על כן גרמה

62 בנות הדודה נקראו כאן דודות אולי מפני שהיו גדולות בגיל מבת דודן, וצ"ע.

63 על שם אל-מעז, מיסדה של קהיר. כך נקראת ברוב התעודות. גם תעודה זו, כקודמת לה, היא בכתב-ידו של חלפון הלוי בן מנשה.

שלמה דב גויטיין

לבעלה שיקנה את המחצית שנתנה לאימה ולתתה לילד שיוולד, באופן שיהיה לו בית שלם, נוסף לרכוש הכלול בכתובה.

כפי שכבר הוסבר לעיל, ראוי לתשומת לב הסכום הרב הניתן לעניים. והרי גם מה שהוקצב לדוד, ר' נתן הכהן החבר בן שלמה, היה בבחינת מעשה צדקה.

ה. צוואה של אשה המגינה על משפחתה מפני בעלה (1143)

ט"ש TS 13 J 3, f. 3

(1) שהדווא דהות באנפנא אנן שהדי דחתמות ידנא לתתא סוף צואה דא כן היה פי (2) יום אלארבעא אלסאדס ואלעשרין מן אייר דשנת אלפא וארבע מאה וחמשין וארבע שנין (3) לשטרות באלפסטאט רשותיה דאדונינו שמואל הנגיד הגדול יהי שמו לעולם דכלנא (4) אלי דאר אלשיך אבו אלמני אלעטאר אלאכסנדראני פוגדנא אבנתה סת אלאהל זוגה (5) אלשיך אבו נצר אלחלבי אלתאגר בעד צחה אלמערפה בהא מריצה מלקאה עלי (6) פראשהא ודהנהא חאצר מעהא ודהנהא תאבת עליהא ואוצת עלינא בלסאן פציח (7) ודהן צחיח וקאלת לנא אן ואלדי למא כתב לי הדה אלדאר אלכבירה אלתי והבהא (8) לי באלגויים אלתי בחבס בנאן מנד סנה ונצף אשרט עלי קבל כתיבתהא אן לא יכרג (9) מן אלדאר לא הו ולא ואלדתי ולא אכי אלשיך אבו אלסרור מן אלטבקה אלפוקאניה // ואבי פלא יברח מן אלטבקה טול איאם היאתה //

(10) מדה מא הם יחיו פי דאר אלדניא ואריד אן יפעל פי הדא אשרט ולא יגייר אד (11) דלך בין ידי זוגי אלשיך אבו נצר פאן ואריד אדא קצי עלי אלמחתום אדפן פי אל (12) דאר הדה אלדי אנא פיהא ולא אכרג מנהא אלי חית ימות ואחד מן אהלי אמא (13) אכי או אמי או אכי ויכרגוני מע מן ימות ואלגאריה פוק מא הי לה בל ואלדתי (14) דפעת לי דנאניר אשתריתהא בהא ולהא בנת והי לואלדתי דוני וולדי יבקא (15) ענד ואלדתי עלי חאלה לא יפרק בינה ובניהם ולי עלי כלפי פי כל שהר דינארין (16) ונצף פי כל סנה תלאתין דינאר ואתני עשר ארדב קמח אנא אכלי לה מנהא (17) ארבעה אראדב ונצף דינאר פי כל שהר ינחט ענה יכון ידפע לולדי (18) מוסי דינארין פי כל שהר ותמאניה אראדב קמח אלסנה ואגרה אלטבקה אל (19) וסטאניה אלדי פיהא הבה סאכן יכון ברסם ואלדתי אלי חין יצל זוגי אד מעי כדלך (20) שטר אן אלכרא לי מדה גיבתה ואנא פאריד ישתרי לי כפן אד מא לי כפן (21) ארתצי בה ואריד ישתרא לי שקה דביקי ומעגר ומלאה ומכלף ונצאפיה (22) ברסם אלפראש וחזה יכון אלגמיע אלי כמסה ועשרין דינאר ותאבות בתלאתה (?) (23) דנאניר וינוחו עלי באלמסלמין ואריד בנת אכי אלסרור לולדי מוסי (24) פלמא אוצת בדלך גמיעה בין ידינא געלת וכילהא רבנא אהרון הכהן [הזקן?] ... (25) הנכבד בן רבנא יהושע הכהן הזקן נ"ע פי גמיע דלך פי וציתהא ופי אל] [...] (26) בעדי ווצי עלי אבי ואמי פי מא אוציתה גמיעה פלמא [סמענא מא קאלת] (27) אתבתנאה פי אלתאריך אלמקדם דכרה לתיהוי לזכו יש טרטוש [...] (28) ולא למילף מיניה והכל קיים וגעלת אלשיך אבו מוסי הארון אלכהן דגן נאמן עלי (29) גמיע מא יתולאה פי וכאלתה

[קכב]

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

כשני עדים כשירים נאמנים מנה אלסבעה איאם (30) אלאבל אלדי לי באלכלפי הו אלזכיל עלי בן אכזה והכל שריר ובריר וקיים (31) ואעתרפת בין ידינא אן ליס להא פי אלבית שי וקד / קאלת אני / אברית אמי ואבי ואכי (32) אבי אלסרור מן גמיע אלדעני ואלמטאלבאת וליס לאחד אן יענתהם בימין מן (33) קבלי ואפילו חרם סתם ואפילו על יד גלגול וקיים תלוי ביני שיטי קאלת אני וקיים (34) תלוי ואבי פלא יברח מן אלטבקה טול איאם חיאתה והכל קיים.

שלמה בן נתן החבר נ"ע

יוסף הלוי בר תאבת נ"ע

תרגום

(1) עדות שהיתה לפנינו אנו העדים שחתימת ידינו למטה בסוף צוואה זו. כן היה (2) ביום הרביעי, הששה ועשרים באייר של שנת אלף ארבע מאות וחמישים וארבע שנים (3) לשטרות בעיר פסטאט רשותו של אדונינו שמואל הנגיד הגדול, יהי שמו לעולם, נכנסנו (4) אל בית הזקן אבו אלמני הבסם האלכסנדרוני ומצאנו את בתו סת אלאהל, אשת (5) הזקן אבו נצר אלחלבי הסוחר, לאחר שנתאשר לנו זיהויה.⁶⁴ חולה מוטלת על (6) מיטתה ודעתה עמה ודעתה⁶⁵ איתנה עליה. והיא ציוותה עלינו בלשון ברורה (7) ודעה צלולה ואמרה לנו:

כאשר רשם אבי בית גדול זה, אשר נתנו לי (8) בשמי לפני ערכאות של גויים — אשר הוא בשכונת חבס בנאן⁶⁶ — לפני שנה וחצי, התנה עלי קודם רישומו שלא יוצאו (9) מן הבית לא הוא ולא אמי ולא אחי, הזקן אבו אלסרור מן הקומה העליונה // (מעל השורה): ואבי לא יזוז מן הקומה ההיא כל ימי חייו // (10) כל זמן שיחיו בעולם הזה. ואני רוצה שיפעלו בהתאם לתנאי הזה ולא ישנו, כי הוא נעשה בפני (11) בעלי, הזקן אבו נצר. אני רוצה, לכשיגור עלי המוות, להקבר (12) בבית הזה אשר אני בו ולא אוצא ממנו עד אשר ימות אחד ממשפחתי, או (13) אבי או אמי או אחי ויוציאוני יחד עם מי שימות. הנערה פוק איננה שלו (כלומר של בעלה). אלא אמי (14) נתנה לי דינרים וקניתי בהם. יש לה בת, והיא שייכת לאמי, לא לי.

ובני ישאר (15) אצל אמי כמות שהוא, אין להפריד בינו לבינם (כלומר משפחת אביה). ולי להוצאות כל חודש שני דינרים (16) ומחצה, בשנה שלושים דינר, ושנים עשר ארדב חיטה. אני מניח לו (לבעל) מהם (17) ארבעה ארדבים וחצי דינר בכל חודש, שיהיו מוותרים לו. הוא יתן אפוא לבני (18) מוסי (משה) שני דינרים בכל חודש ושמונה ארדבים חיטה בשנה.⁶⁷

64 פרט זה נזכר תמיד אצל אשה — אפילו במקום שאנו יודעים שהעד הכירה. ההנחה היא, שאינו יאה לגבר להכיר אשתו של אחר.

65 כנראה, טעות סופר נפלה כאן. אין זה מקובל לחזור על אותה מילה בקשר דברים כזה.

66 על סביבה זו עיין E. Worman, Notes on the Jews in Fustat, JQR, vol. 18, p. 30.

67 אדם הנוסע לארץ רחוקה חייב להקציב למשפחתו מכסה של כסף ושל חיטה, כדי להבטיח קיומה בכבוד. כמה תעודות הקשורות בסידורים אלה נשמרו. באחת משנת 1133 קיבלה אשה, אם לשני ילדים לפחות, רק עשרים דרהם לחודש ורק שתי מידות ויבה (בארדב יש שש ויבות). כנגד זה מעשה

שלמה דב גויטיין

שכר הקומה (19) התיכונה, שבה גר הבה (נתן). יהיה לאמי עד בוא בעלי, שכן יש בידי (20) שטר, ששכר הדירה לי בתקופת היעדרו⁶⁸.

אני רוצה שיקנו לי תכריכים, כי אין לי תכריכים (21) שאני מרוצה בהם. אני רוצה שיקנו לי שמלה מבד דביקי (פשתה דקה) עם הכיפה והמעיל (המתאימים) ובדי "מכלף" ו"נצאפיה" (22) בשביל המצע והכיסוי (?), הכל יחד בערך בשווי של עשרים וחמישה דינר, וארון בעד שלושה⁶⁹ (23) דינרים. ויקוננו עלי במוסלמים.

ואני רוצה את הבת של אחי אבו אלסרור בשביל ילדי מוסי. (24) וכאשר ציוותה בכל זה לפנינו, עשתה אפיטרופוס את רבנא אהרן הכהן [הזקן ?] (25) הנכבד בן רבנא יהושע הכהן הזקן נוח עזן על כל צוואתה ועל... (26) אחריי ואפיטרופוס על אבי ואמי בכל מה שצויתי. וכאשר [שמענו מה שאמרה] (27) רשמנו אותו בתאריך הנזכר שיהיה לזכות. יש מחיקה [...] (28) ואין ללמוד ממנה והכל קיים.

והיא עשתה את הזקן אבו מוסי הארון הכהן דנן נאמן על (29) כל מה שיעשה באפטרופוס סותו כשני עדים כשרים נאמנים. מזה שבעת ימי (30) האבל שלי בהוצאותי⁷⁰. הוא האפיטרופוס על בן אחיו. והכל שריר ובריר וקיים.

(31) והיא הודתה שאין לה דבר בבית⁷¹. ועוד אמרה: אני פוטרת את אמי ואבי ואחי (32) אבי אלסרור מכל התביעות והטענות ואין לאחד רשות לצערם (בתביעת) שבועה מהם (3) מחמתי ואפילו חרם סתם ואפילו על ידי גלגול. וקיים. תלוי בין השיטין: "אמרה אני" (שורה 31). וקיים. (34) תלוי: "ואבי וכו'" (ש' 9). והכל קיים.

התעודה היא בכתב־ידו האופייני וקשה הקריאה של ר' נתן בן שמואל החבר, אך הוא לא חתם עליה. הוא נהג כך לרוב. כלומר שנתן לאחרים לחתום והוא כתב אחר־כך קיום בית דין וחתם. כאן אין קיום בית דין. החותם השני, שלמה בן נתן החבר נ"ע, אינו בנו. לפי שרשום נ"ע אחר השם, ואף לא בנו של נתן הכהן החבר בן שלמה, כי לא נהגו להשמיט את התואר כהן, ואף לא של נתן אב הישיבה בן אברהם, כי אז היה חותם אב הישיבה, ולא חבר סתם. החותם השני, יוסף הלוי בן תאבת (מקביל לשם יכין), והוא בוודאי "אבו סעיד בן

ידיה שלה, בשעה שהגברת שלפנינו בוודאי לא עסקה בעשיית מלאכה. בארוב כשבעים קילוגרמים או תשעים ליטר של חיטה.

68 אם כי הבית היה שייך לאותה גברת, הרי לפי ההלכה היו ההכנסות לבעלה, אם לא נקבע תנאי אחר בכתובתה. כאן ויתר הבעל על ההכנסה למשך היעדרו.

69 המספר מטושטש, אך לדעתי רק קריאה זאת אפשרית. בצוואה אחרת, ארון המתים עולה דינר וחצי. 70 כתוב כנראה: באלכלפי, הסופר הוסיף כנראה יו"ד בסוף מבלי למחוק את התווית אל. וכונת הדברים: ההוצאות במשך שבעת ימי האבל הן לפי המכסה שנקבעה לה מבעלה למשך היעדרו, לא לפי המכסה המקטנת שקבעה היא כאן לזמן שלאחר מותה (עיין שו' 15 ואילך).

71 כלומר כל מה ששייך לה באופן פרטי היה כלול בכתובה וישוב אליה או אל יורשה בתוכה נדוניה חוזרת לאחר מות הבעל או הגירושין.

צוואות ממצרים מתקופת הגניזה

תאבת" הנז' ברשימת הנכבדים שפי' אלוני [להלן, עמ' קלב, שו' 26], כי "אבו סעיד" היא כינ'ה לשם יוסף. את התואר "הלוי" היו נוהגים להשמיט.

ו. צוואתו של אורג משי לארבעת בניו (1188)

אוקספורד (קטלוג Oxf. Bodl., ms. Heb. a 2, f. 9 (Cowley 2805, no. 9))

(1) למא כאן פי יום אלארבעא אלכאמס עשר מחדש כסליו שנת אלפא וחמש מאה (2) לשטרות בפסטאט מצרים דעל נילוס נהרא מותבה רשותיה דאדונינו גאונינו (3) שר שלום הלוי יהי שמו לעולם כן הוה חצר מן סאלנא אלדכול אלי אלשיך אבו אלפצל (4) אלקזאז בן אלשיך אבו אלברכאת הידוע בן אלמקדסי פוגדנאה מריץ מלקא עלי (5) פראשה ודהנה הצאר עארף במא יקול ובמא יקאל לה וסאלנאה ען אלוקת ואלומאן (6) ואשכאץ אלחאצרין פאגאב ען דלך בלסאן פציח ודהן צחיח וקאל לנא אעלמו אן גמיע (7) אלנצף מן גמיע אלאדאר אלתי בפסטאט מצר בתגיב אלמערופה בסכני מלך ולדי (8) אבו אלברכאת דוני כנת אבעתה לה ואלנצף אלאכר קד געלתה לביאן ובהא (9) אולאדי יכון בינהמא נצפין באלסויה עלי שרט אן מתי חס ושלום קצי אלמחתום (10) עלי ולדי בהא אלמדכור דון ולד וכאנת הדה אלחצה באקיה פי מלכה לם יתצרף (11) פיהא כאנת ראגעה לאכיה ביאן אלמדכור דון בקיה אכותה וקד געלת לולדי (12) ביאן גמיע מא אמלכה מן עדה אלקזאזה ואמא גמיע מא אמלכה גיר דלך (13) מן גזל וחריר ומסאדי וסאיר קשה אלבית וגמיע מא אמלכה יבאע ויכרג מנה (14) נואיבי וידפע מנה לזוגתי סת אלרצא מוכרהא והו כמסה עשר דינאר עין מצרייה (15) מצאף ללתלאתה דנאניר אלדי לי ענדהא ומא תבקא בעד דלך מן תמן אלמביוע (16) ידפע מנה כמסה דנאניר עין מצרייה לולדי אבו אלחסן תכון תחת יד ולדי (17) אבו אלברכאת אלמדכור ויכון מתדרך להא אלי חית וצולהא ליד ולדי אבו אלחסן דנן (18) ומהמא תבקא מן תמן אלמביוע יקסם בין ביאן ולדי ובהא ולדי נצפין באלסויה (19) ויכון אלמתולי לביע אלגזל ואלקשה וגמיע אלמוגוד אלדי לי ולדי אבו אלברכאת ואבו אלטאהר (20) בן אלשיך מחפוט כאדם כניסה אלשאמיין תיבנה ותיכוונ ויכון גמיע מא יחצל (21) לולדי ביאן דנן מן גמיע מא געלתה לה מן קרקע ומטלטלין תחת יד אכיה (22) אבו אלברכאת אלמדכור אלי חית אן יבלג אשדה ויתבין רשדה וגמיע מא יחצל (23) לולדי בהא מן תמן אלמביוע יכון תחת יד בית דין יגרי עליה נפקה ולזוגתי (24) מן אלנחאס הון וסטל וסטת וכרנוב וכז זית וטאסה ומיגו מרעיה איתפטר (25) אבו אלפצל דנן לבי עלמיה וחי לרבנן ולכל ישראל שבק לי מלחק והו צחיח (26) והכל שריר ובריר וקיים

לוי הלוי ביר' אברהם זצל

שלמה בר נסים נע

ח ר ג ו ם

(1) כאשר היה ביום הרביעי חמישה עשר וכו' ... (3) ... בא אלינו מי שביקש ממנו להכנס אל הזקן אבו אלפצל (4) אורג המשי בן הזקן אבו אלברכאת הידוע בשם בן איש ירושלים

[קכה]

שלמה דב גויטיין

ומצאנוהו חולה מיטל על (5) מיטתו, ודעתו עמו, וידע מה הוא אומר ומה נאמר לו. ושאלנו אותו על הזמן ועל העת (6) והאנשים הנמצאים. והשיב על זה בלשון צחה ובדעה צלולה ואמר לנו:

דעו שכל (7) המחצית של כל הבית אשר לי בפסטאט בשכונת תגיב⁷² הידוע כדירתני היא רכוש בני (8) אבו אלברכאת ואינה שלי, כי מכרתי אותה לו⁷³. והמחצית השנייה נתתי לבניי ביאן ובהא (9) שתהיה להם בשני חלקים שווים, בתנאי, שמתני חס ושלום יגזר המוות (10) על בני בהא⁷⁴ הנזכר בלי ילד ואותו חלק עדיין קניינו ולא נשא ונתן (11) בו, ישוב אל אחיו ביאן הנזכר ולא ליתר אחיו.

ונתתי לבני ביאן את כל כלי המלאכה לאריגת המשי אשר לי. ואולם כל שאר דברים שהם רכושי, כגון טווי ומשי ושתי וכל כלי הבית ימכרו ויוצאו על (14) הוצאות קבורתי. וממחרם ישולם לאשתי סת אלרצא המאוחר שלה והוא חמישה עשר דינרי זהב מצריים (15) נוסף על שלושת דינרים שהיא חייבת לי⁷⁵.

ממה שישאר אחרי זה ממחר הנמכר (16) ימסרו חמישה דינרי זהב מצריים לבני אבו אלחסן⁷⁶, והם יהיו תחת ידי בני (17) אבו אלברכאת הנזכר והוא יהיה אחראי להם עד שיגיעו לידי אבו אלחסן דנן. (18) ומה שישאר ממחר הנמכר יחולק בין בני ביאן ובני בהא בחלקים שווים.

(19) ויהיו המטפלים במכירת הטווי והרהיטים וכל אשר נמצא לי בני אבו אלברכאת ואבו אלטאהר (20) בן הזקן מחפוט, שמש בית כנסת הירושלמים, תיבנה ותיכונן⁷⁷. ויהיה כל מה שיקבל (21) בני ביאן דנן מכל מה שנתתי לו ממקרקעין ומטלטלין תחת יד אחיו (22) אבו אלברכאת הנזכר, עד אשר יגיע לגיל הבגרות ויוכיח כושר פעולתו. ואילו מה שיקבל (23) בני בהא ממחר הנמכר יהיה תחת יד בית דין, אשר יוציא עליו הוצאות. לאשתי שייכים (24) כלי הנחושת הבאים: מכתש, דלי, קערה, כד שמן וקערית שתייה. ומתוך מחלתו זו נפטר (25) אבו אלפצל דנן לבית עולמו ושבק חיים לרבנן ולכל ישראל. המילה "לי" (בשורה 7) נוספה מעל השורה והיא נכונה. והכל שריר וכו'.

72 שכונה גדולה ועתיקה מזרחה לקצר אלשמע, המבצר הרומאי העתיק, ששימש גרעין לעיר פוסטאט, ושבו היתה שכונת היהודים העתיקה. הרבה יהודים עברו לגור בשכונת תגיב הנקראת על שם אחד השבטים הערביים, ששוכנו כאן בשעת הכיבוש ויסוד העיר.

73 כנראה היה הבכור, על כן "מכר" לו אביו חלק כפול בחייו, כדי שהאחים האחרים לא יוכלו לערער.

74 הילד בהא (זוהר) היה תינוק, על כן היה ספק בעיני אביו, אם יהיה בן קיימא. ואילו ביאן היה נער קרוב לבגרות. על כן נמסרו ענייני ביאן לאחיו הגדול, ואולם הדאגה לקטן נמסרה לבית דין, שכן היה זה ענין לשנים רבות. עיין להלן, שו' 19—23.

75 כלומר הוא מוותר לאשתו שלושת הדינרים שהיא חייבת לו.

76 בן זה שהה כנראה במרחקים.

77 שמש זה ידוע מתעודות רבות, כי הוא היה מעין נאמן בית דין וטיפל בעסקים שונים שלא היו קשורים בעבודתו בבית הכנסת גופא.

נחמיה אלוני

רשימת נכבדים ותאריהם במצרים במאה הי"ב

אלה המעשים אשר עשה לנו אלהים
 ש יינו ורבותנו אחינו לוח אפינו נידתן שמואל
 העול הדול עיד העידים שרה השדום מרדכי
 הזמן וסוד הישיבה אלה אשר ביה
 רבות הרבילתם לא שהסדר יקד הארץ עזרתי טובה
 אלה אנא חתני רענו עש הסתך החבר מעולה
 הדיון המהיר אלה רבות וישועה אענה
 חספי יטועה הקרם והלבוך הדיון המהיר
 אלה באריוס אבן אפינו רבות וישועה אענה
 השד המיוקר רב הישיבה קראו וישועה אענה
 הישד חמוד אדונת אב ביה דין שכל אשר
 אלה אטר רב החבר קמטילק רבין שרה קמט
 פחד הסופרים וכל הישיבה שרה קמטילק
 אלה באריוס סה ל חתני אפינו חתני החתן
 הדיון המהיר החכם חתני אלה חתני
 על החבר המעולה ראש החסדים חסיד ד חתני
 אלה שוך אמתי אבה חתני עוד עזרתי
 חתני חתני שרה הישיבה אלה אפינו
 אדירט ונכדינו חתני רבתי שחונק שרה הישיבה
 דונה ישיבה הדד בעת שרה קראו למעלה בחתני
 אלה באריוס סה ל חתני שרה חתני חתני
 ונכדינו שרה קמטילק חתני חתני חתני
 חתני חתני חתני חתני חתני חתני חתני
 חתני חתני חתני חתני חתני חתני חתני
 חתני חתני חתני חתני חתני חתני חתני

הרשימה כלולה בקטע מן הגניזה, כ"י קמברידג', T-S. N-S. 246/22, וזה תיאורו: דף נייר, 14x19.8 ס"מ. הכתב מרובע מזרחי נוטה לקורסיבי. תחילת כל ענין מסומנת בזוית קטנה. סימן שני הוא קו מעל למילה "אלקאב" או המילה הפותחת את הענין החדש. סימן להשמטה משמש עיגול (בש' 55—56). לא ברור אם לפנינו חיבור שלם. בראשו כתוב "בשם יי", כדרך פתיחת חיבור, אולם בסופו אין סימן של סיום. בשני מקומות בעמ' א ש' 25 ; 25—26 ; ובשישה מק' מות בעמ' ב ש' 39—41 ; 40—41 ; 42—43 (פעמיים) ; 47—48 ; 49—50 — סימן מיוחד להורות שהכתוב בשתי השורות הוא ענין אחד. השורות כתובות לרוחב העמודים בעמוד א פרט לשורות 26—27 ; ובעמוד ב בשורות 28—38 ; 44—46 ; 49—54. ואילו ביתר השורות הכתוב הוא בשתי עמודות. והן : 39—43 ; 47—48 ; 55—56. זמנה של הרשימה הוא המחצית הראשונה של המאה השתיים-עשרה, כפי שמוכח משמות האישים הכלולים בה, והיא הוכנה בחייהם, שלא נזכר בה איש בברכת המתים. לא ברור מה היתה מטרתה. אפשר שנעשתה בידי אישיות ציבורית בבית-הכנסת כדי להזמין לעליה, או סופר הישיבה כדי לפנות אליהם באיגרות.

זיהוי האישים ניתן כאן בחלקו, כי רוב השמות הם חדשים. מעטים הם האישים שיש ידיעות כלשהן עליהם, מרבי יהודה הלוי או ממקורות גניזה אחרים. ואלה הם :

א. שמואל הנגיד אבו מנצור. הוא ר' שמואל בן חנניה, ראש יהודי מצרים בזמנו של ר' יהודה הלוי ומקום מושבו קהיר. היו לו שלושה בנים. ר' יהודה הלוי כתב לו שירים¹.

ב. אבו סעד ואבו אלמעאלי ואבו מונא. נזכרים כאנשים נכבדים בימי שמואל בן חנניה הנגיד².

יש ברשימה 40 פסקות ובכל אחת מהן איש אחד ותארו פרט לפיסקה אחת, פיסקה כו, שבה נמנו ארבעה אנשים בעלי התואר חבר. כלומר בסך הכל ארבעים ושלושה אנשים, ואילו מספר התארים הוא מאה ועשרים. שמואל הנגיד היה איש קהיר והיה מקום להניח שכל הנזכרים ברשימה הם מעיר זאת. ברם, פרופ' ש"ד גויטיין הודיעני בטובו, שהאחרים הם מפוסטאט ורבים מהם נזכרים בכתבי הגניזה. נשתדל למיננם לפי תפקידיהם :

א. הנכבד ביותר בין הרשומים הוא שמואל הנגיד ראש יהודי מצרים ולו הוקדשו שלוש חצי שורות : נגיד הנגידים, שר השרים, מרדכי הזמן (3—4).

1 עי בתולת בת יהודה, פראג ת"ר, עמ' 118 ; "מאן, The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs..., Oxford University Press, 1920—22, כרך א, עמ' 228—233 ; ח' שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה, כרך ו, עמ' רפט—רצ ; שיו—שיח ; הגל, תרביץ, ט, עמ' 297—298 ; 301—302.

2 מאן, היהודים במצרים, כרך א, עמ' 232 ; ב, עמ' 289—291.

נחמיה אלוני

ב. החבר הדיין (8, 10, 13, 16): ישועה בן שמעיה, נתן הכהן, נתן הדיין אבו סהל. בין אלה תופס מקום מיוחד משה הדיין שלו הוקדשו שלוש שורות של תארים והוא בן אב בית דין של כל ישראל³.

ג. אלגדול (19): חסר השם הפרטי של בעל התואר, ותארו שתיים והצי שורות כשלישי בין רבי ההיקף בתארים⁴.

ד. החבר: מלבד הקודמים נזכרו: אבן אלסולמא, חסין.

ה. ... הישיבה: אהוב הישיבה (43), בחיר הישיבה (38), גדול הישיבה (21), דגל הישיבה (11), הדר הישיבה (25), זקן הישיבה (53), חדות הישיבה (39), חמדת הישיבה (48), ידיד הישיבה (41), ישיש הישיבה (53), מחמד הישיבה (56), משוש הישיבה (51), נזר הישיבה (35), סגולת הישיבה (54), עזר הישיבה (19), עטרת הישיבה (47), פאר הישיבה (28), שר הישיבה (31), תפארת הישיבה (23)⁵.

ו. חבורת הצדק (11—12, 14, 21): משה הדיין, נתן הדיין, אלגדול.

ז. ראש המדברים: אבו נצר אבן אבו מונא אלטביב (39—40).

ח. הפרנס — בלי שם עצם פרטי (25).

ט. פאר החזנים (27).

י. הוד המשוררים (56).

יא. ... הכהנים: הוד הכהנים (55), סגולת הכהנים (49), סגן הכהנים (46).

רק תואר אחד, (19), בא ברשימה בלי שם עצם פרטי כנושא אותו תואר.

בשעת ההגהה מצאתי שאבו סעד הנזכר ברשימתנו, היה בעל ספריה חשובה במצרים⁶. ספרי הרפואה והמדע שלו נמכרו במכירה פומבית, אחרי מותו בשנת 1190. שמות של אחדים מהקונים נמצאים גם ברשימה זאת. מכאן שזמנה הוא מן המחצית השניה של המאה ה"ב. ערכה של הרשימה הוא רב, כי מתוכה נדע את נכבדי בני דורו של ר' יהודה הלוי, שלא ידענו על כמה מהם ממקור אחר; אוצר התארים והדרגות השונות של הכיבודים באותה תקופה והמשרות השונות, שהיו לאנשי הציבור. הישיבה תופסת ברשימה זו מקום נכבד, והיא היתה המוסד העליון של הלימוד והמחקר בימי הביניים.

3 אביו היה, איפוא, ראש בית הדין של ישיבת גאון יעקב, שמקומה היה אז במצרים (גויטיין).

4 יוסף, אביו של חלפון הלוי נשא תואר זה. עיי' מאן, שם, עמ' 278, הע' 4.

5 עיי' מאן, שם, עמ' 277—279.

6 ר' ד"צ בנעט, ספרייתו של רופא במצרים בימי הרמב"ם, תרביץ, שנה ל, תשכ"א, עמ' 171—185.

רשימת נכבדים ותאריהם במצרים במאה הי"ב

קמברידג' T-S. N-S. 246/22

י

בשם יי

- [א] אל ק א ב ¹ אלרייס אלנגיד אדאם אללה מודתה וסעאדתה
שרינו ורבינו אחינו רוח אפינו נגיחנו שמואל
הנגיד הגדול ² נגיד הנגידים שר השרים מרדכי
5 הזמן ³ יסוד הישיבה < [ב] אל ק א ב אלרב בן אלקצבי ³
רבינו הרב האלוף ראש הסדר יקר האדר עוז הישיבה <
[ג] אל ק א ב אלחבר נתן רבינו נתן הכהן החבר המעולה
הדיין המהיר < [ד] אל ק א ב רבינו ישועה [בן] שמעיה
רבינו (חברנו?) ישועה החכם והנבון הדיין המופלא <
10 [ה] אל ק א ב אלרייס אבו אלמפצל ⁴ רבינו משה הדיין [ה] האדיר
השר המיוקר דגל הישיבה הראוי למעלתו [ב] חבורת
הצדק ⁵ חמוד אדוננו אב בית דין של כל ישראל ⁶ <
[ו] אל ק א ב אלנור נתן החבר המעולה הדיין נור החברים
פחת הסופרים ⁷ דגל הישיבה שמ[חת] חבורה <
15 [ז] אל ק א ב אבו סהל אלחבר מנשה ⁸ הכהן החבר המעולה
הדיין המהיר החכם והנבון < [ח] אל ק א ב אבן אלסולמא
עלי ההבר המעולה ראש החברים החסיד ר(?) וחמודו החבר <
[ט] אל ק א ב אל[אל] שיד אלמיין אב החכמה מודע התבונה
חומת התורה עזר הישיבה < [י] אל ק א ב אלגדול ⁹
20 אדירנו ונכבדינו חמדת לבבינו שרינו השר הנעלה
גדול הישיבה הדר בני משרה הראוי למעלתו בחבורת הצדק <
[יא] אל ק א ב אלרייס סאלים שלמה השר האדיר אדירנו
ונכבדינו שר קהלות ישורון תפארת הישיבה <
[יב] אל ק א ב אלשיך אבו אלעלא בן תמאם נתנאל הרופא ¹⁰ הנעלה

- 1 ל"י לקב — כינוי בל"ר כינויים, תרגום השורה: תארי הראש הנגיד יאריך ה' אורך ימיו ואושרו.
2 ע"י תארינו בפתיחות מכתבים, בספרו של מאן, היהודים במצרים, ב, עמ' 288, 289.
3 כשם ש"מרדכי היהודי משנה למלך... וגדול ליהודים ורצוי לרב אחיו" (אסתר י, ג).
*3 ר' גויטיין, צוואות ממצרים מתקופת הגניזה, המתפרסם בקובץ זה, עמ' קיד, קיז, קכ—קכא.
4 ע"י מאן, ב, עמ' 292, אולם בלי השם רבינו משה הדיין.
5 ע"י מאן, א, עמ' 276, הע' 2.
6 תואר קבוע לאב בית דין של ישיבת גאון יעקב (גויטיין).
7 וכן להלן ש' 34. ע"י מאן, שם, עמ' 270.
8 בקטלוג קאולי, מס' 2668/25, נזכר מנשה החבר בן סעדיה המעולה בחבורה.
9 אלגדול, חסר אתריו שם פרטי נושא התואר. ע"י מאן, ב, עמ' 291.
10 ע"י גויטיין, שם, עמ' ז קיא.

נחמיה אלוני

- 25 השר הנכבד הדר הישיבה < [יג] אל ק א ב אלפרנס הפרנס הנאמן¹¹
 אבו סעיד בן ת'אבת
 פאר החונים¹² < [יד] אל ק א ב אלשיך אבו אלפצ'ל אלנאמן
 השר הנכבד¹³ (הנאמן) הנאמן חמדת הקהילות פאר הישיבה <
 [יד] אל ק א ב אלשיך] אבו אלחסיין אכ'וה נדיב הקהלות <
 30 [טו] אל ק א ב אלשיך אלג'ל אבו אלפצ'ל¹⁴* ראש הקהלות סגולת בני יעקב דגל
 השרים שר הישיבה ופאירה צניף המהללים <
 [טז] אל ק א ב אבנוה¹⁴ אבן מנצור נזר השרים מחמד הגאונים
 שר הנבונים < [יז] אל ק א ב אבו סעד¹⁵ אכ'וה הוד השרים
 פאר הסופרים רצוי הישיבה < [יח] אל ק א ב אלשיך אבו אלטאהר
 35 עוז כל השרים פאר כל ישראל ראש כל הסופרים נזר הישיבה <
 [יט] אל ק א ב אלשיך אבו אלפצ'ל בן אלבצרי שר הלויים פאר
 הנדיבים ממח[ד] הישיבה < [כ] אבו אלמעאלי¹⁶ אבנה עין העדה
 בחיר הישיבה < [כא] אל ק א ב אלשיך אבו סעיד אלזואק¹⁷ גביר
 הנדיבים (?) חדות הישיבה < [כב] אלשיך אבו נצר אבן אלשיך אבו
 40 [כג] אלשיך אבו אלופ[א]¹⁸ הוד מונא אל טביב ראש המדברים¹⁹
 הכהנים ידיד הישיבה < שר המדרש
 [כד] אלשיך אבו עלי אלחבר [כה] אל ק א ב אבו אלפרג' אבן אלזואק
 הדר הזקנים אהוב הישיבה < פאר הקהילות ישיש הישיבה
 [כו] אל מ ל ק ב ין חברים: (א) אלשיך אבו זכרי²⁰ בן יחי (ב) אבו נצר אבן אתלמיד
 45 (ג) אבן אלכאמכי (ד) אבו אלחסן אבן אלחבר אבו סהל
 (ד) אבן טריף מעולה²¹ < [כז] אל ק א ב אלשיך אבו זכרי סגן הכהנים נין

11 האיש נקרא בפי העם "אלפרנס" ותוארו "הפרנס הנאמן" (גויטיין).
 12 על התואר חזן עיי' מאן, א, עמ' 268—269. על הביטוי שלמעלה, עיי' שם, עמ' 269. מוזר שכאן ניתן
 תואר אחד בראש השורה ואילו בעמוד הבא ניתנה שורה שלימה של תארים לאותו איש. ושם תואר
 שורה זו שייך לשם בשורה הקודמת בראשה.
 13 הקריאה מסופקת ואפשר: הנודר, הפרנס ?
 13* שתי מילים אלה הן מעל לשיטה.
 14 המילה לא ברורה וכאילו נכתבה "אכ'וה" ותוקנה ל"אבנה".
 15 עיי' מאן, א, עמ' 233—234; ב, עמ' 290—291.
 16 עיי' מאן, א, עמ' 233; ב, עמ' 290.
 17 אין הקריאה ברורה, וכן להלן ש' 42. עיי' מאן, א, עמ' 189.
 18 עיי' מאן, ב, עמ' 291.
 19 היה זה, אפוא, תואר רווח לנכבדים בתקופתו של הראב"ע שכן הוא אומר על רס"ג: ראש המדברים
 בכל מקום (מאונים, בהקדמה); גם בקטע גניזה מאוסף גאסטר סי' 10353 דף 1ב נמצא: "ואל
 ראשיהם מלמעלה / ראש המדברים בכל מקום"; ונמצא גם בספרו של מאן, ב, עמ' 327. ברם, מקורו
 של התואר קדום: הוא ונאמר בתלמוד על ר' יהודה ברבי אלעאי. עיי' ברכות סג, ב.
 20 וכן להלן בש' 46 וההשלמה זכריה או זכרייא.
 21 עיי' מאן, א, עמ' 277.

רשימת נכבדים ותאריהם במצרים במאה הי"ב

הגאונים דגל החכמים עטרת הישיבה < [כח] אבן אלשופט אבו אלחסן
[כט] אלשיך אבו אלפצ'ל תפארת הקהל חמדת הישיבה < השופט הנדיב והשוע
[ל] אבו אלחסן בן גליב סגולת הכהנים עוז הזקנים <

[לא] דניאל תפארת הנדיבים

50 [לב] בן ג'מיהר הדר בני לוי עטרת הנדיבים < בחיר העדה

[לג] אבו אסחק בן אלחכים הוד הבחורים משוש הישיבה <

[לד] אלשיך אבו אסחק בן אלעסקלאני²² סגולת הנגידות מחמד הזקנים

[לה] בן הפאץ' אלכביר זקן הישיבה < [לו] אכ'זה ישיש הישיבה

[לז] כ'לף אלכיל הנדיב והשוע < [לח] אבן אלברכאת בן סנינאת סגולת הישיבה

עין הנבונים

55 [לט] אכ'זה אבו [] אהוב הישיבה²³ [מ] אבו אלברכאת בן סהל הוד הכהנים²⁴

מחמד הישיבה < פאר(?) הוד המשוררים²⁵

22 על שם המקום אשקלון.

23 המילים האחרונות בש' 56 הן קשורות בש' 55 בסימן העיגול המשמש כסימן להשמטה.

24 לא ברורה הקריאה של מילים בודדות בראש השורה.

25 עי' מאן, א, עמ' 270.

מפתח האנשים

<p>אלפרנס 25 אלקצבי 5 אלתלמיד 45 אסחק 52 51 בן ג'מיהר 50 בן חפאץ' 53 בן יחיי 44 בן אלקצבי — ר' אלקצבי בן אלעסקלאני 52 גליב 49 ג'מיהר 50 דניאל 49 זכרי 46 44 חסן 49 47 חפאץ' 53 יחיי 44 ישועה בן שמעיה 8 כאמכי 45 כ'לף 54 מונא 40 מנצור 32 מנשה הכהן הדיין 15 מעולה 46 משה הדיין 10 נצר 44 נתן החבר הדיין 13 נתן הכהן הדיין 8 7 נתנאל הרופא 24 סאלים — ר' שלמה סהל 55 45 15 סנינאת 54 עלי 42 עלי אבן אלסולמא 17 16 שלמה 22 שמואל הנגיד 3—5</p>	<p>אבו אלאעלא בן תמאם — ר' נתנאל אבו אלברכאת בן סהל 55 אבו אלופנא] 40 אבו אלחסין 29 אבו אלחסן 47 אבו אלחסן אבן אבו סהל 45 אבו אלחסן בן גליב 49 אבו אלטאהר 34 אבו אלמעאלי 37 אבו אלמפצ'ל — ר' משה הדיין אבו אלפצ'ל 48 30 26 אבו אלפצ'ל בן אלבצרי 36 אבו מונא אלטביב 40 39 אבו אסחק בן אלחכים 51 אבו אסחק בן אלעסקלאני 52 אבו זכרי 46 44 אבו זכרי בן יחיי 44 אבו נצר אבן אבו מונא אלטביב 40 39 אבו נצר אבן אלתלמיד 45 44 אבו סהל — ר' מנשה 45 אבו סעד 33 אבו סעיד אלזואק 38 אבו סעיד בן ת'אבת 26 אבו עלי 42 אבו אלפרג' 42 אבן אלברכאת בן סנינאת 54 אבן אלזואק 42 אבן טריף 46 אבן אלכאמכי 45 אבן אלסולמא — ר' עלי אבן מנצור 32 אבן אלשופט 47 אבן אלתלמיד 45 אלאמין 18 אלברכאת 55 54 אלגדול 19 אלזואק 42 38 אלחכים 51 אלעסקלאני 52 אלפצ'ל 48 36 30 26 אלפרג' 42</p>
---	---

מפתח התארים והכינויים *

חמדת הקהילות 28; 54 ש' 8, 58	אב בית דין של כל ישראל 12; א267
חמוד 12 17	אב החכמה 18; א261
חסיד 17	אריר 10 20 22
	אהוב השיבה 43 55; א278 374
לידי השיבה 41	אח 3
יסוד השיבה 5; א278, 254, 274, 374	אלוף 6; א278
יקר האדר 6	
ישיבה 11 14 21 ועור	בחור 51
ישיש השיבה 43 53	בחיר השיבה 38; א278
	בחיר העדה 50
כהן 41 46 49 55	בן לוי 50
	בן משרה 21
מלבר — ר' ראש המדברים	
מדרש 41	גאון 32 47
מהיר 8 16	גביר החשובים 38 39; ב327
מודע התבונה 18; א261	גביר הנדיבים (?) 38 39
מופלא 9; א267	אלגדול 19; ב291
מחמד הגאונים 32	גדול השיבה 21; א278, ב248
מחמד הזקנים 52	
מחמד השיבה 37 56	דגל החכמים 47
מיוקר 11	דגל השיבה 11 14; א278
מעולה 7 13 15 17 46; א277 (מעולה בחבורה)	דגל השרים 30 31
מעלה 11	דיין 8 10 13 16; א265
מרדכי הזמן 4 5; א233, 256, 258, 287, 329	
משורר 56; א256	הדר בני לוי 50; א, צ"א
משוש השיבה 51; א278, 162, 219, 374	הדר בני המשרה 21; א, צ"א
	הדר הזקנים 43; א, צ"א
נאמן 25 26 28; א בצירוף בית דין; ישיבה	הדר השיבה 25; א, צ"א
נבון 9 16 33 54	הוד הבחורים 51; א, צ"א
נגיד 3	הוד הכהנים 55; א, צ"א
נגיד הנגידים 4; א256	הוד המשוררים 56; א, צ"א
נגידות 52	הוד השרים 33; א, צ"א
נדיב 39 48 54	
נדיב הקהלות 29; א260	זקן 43 52; א, צ"א
נור החברים 13; א225, 277	זקן השיבה 53
נור השיבה 35; א278	
נור השרים 32; א227, 261	חבורת הצדק 11 12 21; א276
נין הגאונים 46—47	חבר 9 15 17; א272
נכבד 20 23 25	החבר המעולה 7 13 15 17; א182, 277
נעלה 20 24	חדות השיבה 39; א, צ"א
	חומת התורה 19
סגולת בני יעקב 30	חזן 27
סגולת השיבה 54; א278	חכם 9 16 27; א278, 233, 274
סגולת הכהנים 49	חמדת השיבה 48
סגולת הנגידות 52	חמדת לבב 20; א260

* כל שבא אחרי מס' השורה הוא מספרו של מאן, היהודים במצרים ובארץ-ישראל. ראשי-התיבות צ"א, פ"י צירופים אחרים.

נחמיה אלוני

ראש החברים 17; א 277	סגן הכהנים 46; א 260
ראש כל הסופרים 35	סופר 14 34; א 270
ראש המדברים 40; ב 327	עוזו הזקנים 49
ראש הסדר 6; א 262, 279, 280	עוז הישיבה 6; א 279
ראש הקהלות 30; א 258	עוז כל השרים 35; א בצירוף אחרי תעודה
רב 3 6 9 10; א 279	עוז(?) הנבונים 54; א כנ"ל
רוח אפינו 3	עין העדה 37
רצוי הישיבה 34; א 279, ב 337	עזר הישיבה 19; א 279
שוע 48 54	עטרת הישיבה 47; צ"א: חכמה, שרים
שופט 47 48; א 265	עטרת הנדיבים 50; כנ"ל
שמחת החבורה 14	עין הנבונים 54; א בצירוף אחר: זמן, עדה
שר 3 11 22 28 32 33 35; א 260	פאר החזנים 27; א 269, ב 293, 373
שר הישיבה 31	פאר הישיבה 28 31; א 279
שר הלויים 36; א 260	פאר כל ישראל 35; בצירוף אחר: חבר, כהן,
שר המדרש 41	לוי, רופא, תלמיד
שר הנבונים 33	פאר הסופרים 34
שר נכבד 25	פאר הנדיבים 36 37
שר נעלה 20	פאר הקהלות 43
שר קהלות ישורון 23; ב בשינוי 270 271	פחת הסופרים 14; א 260
שר השרים 4; א 216, 256	פרנס 25; א 258
תפארת הישיבה 23; א 267, 279, ב 233	צניף המהללים 31
תפארת הנדיבים 49	ראוי למעלתו בחבורת הצדק 11 12 21
תפארת הקהל 48; ב 373	

אלכסנדר שייבר

אגרת בלתי ידועה להרמב"ם?
ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו

אז תבא במא עלבא עלים על לידן
ותעור ואנצאף מן אחא צרי ענש
כלוך יערך למון יצל איה לעלם קלך
מן אבעידין ענא ממגן מנחה אלה
תנב לאעמנה בלפרט ומה דימנה ת
תנב לך מן יכף רוקף יערך מורה על
ואתגל גנא ממגן יכברנא בלמאנה
וממגן יכא תנבא בקלמה מן אחאד
מברקין פי אכלאוד קל לין לעדון
לם בעוירי אסה ולא טהור עימי והם
החיל אשר ענא אהיס בלפרט פהמנא
אחא ממגן וקטא עלבא מן תעמנע
אוסמעה מן עלא ילנא מן תנבא

סעמא ערה כל צרכן רבתי מה לוקת
בישרא ועגשת תודה בשתי תודות או
ערוץ אלה ויה מן חב אריאסה ואלא
אטלב אלקדס ואלהור כמנא קילבל
המתייהר אס חכס הוא חכמטע מסת
מסת לוקת ממנא וסולתנא מנה ישרא
אנקדס אשכא צהא ליקמאש קסס
מיק מן אדן וככב ענא כדונא תנבא
טאהרא כעובדי ענא והמנא מנדי
והמנא עיס והא ולמאן כמעמנא
ישב ישרא פלא תעלק להם בלן
ישרא בל חכמנה חכס אמיים
וקסס מרק מן אדן מרוקא ילמ

א. אגרת הרמב"ם ?

מקור בלתי נידלה בעניינות הרמב"ם ובכלל זה עצם כתב־ידו, היא הגניזה¹. האגרות הכתובות בכתב־ידו, מספרם הולך וגדל². הגדיל לעשות ש"ד גויטיין³. ש"מ שטרן הכין לפירסום כתב־יד נוספים. חשיבותן של אגרות אלו היא בכך, שמהן אנו לומדים על בעיותיו האישיות של הרמב"ם⁴.

קטע מאגרת לא ידועה, נמצא באוסף קויפמן, שברשות האקדמיה למדעים בבודפשט, 123/a. הקטע כולל שני דפי ניר, 15.5x11 ס"מ. בין דף 1ב ובין 2א חסרים דפים אחדים. האגרת כתובה ערבית ובכתב מרובע.

בחלקה הראשון של האגרת כותב הרמב"ם על אנשי שלומו ויריביו. צרי העין והבורים לועגים לו ומתנגדים לו. לעומת זאת מועטים ולא דווקא חשובים ובעלי מעמד, האומרים בפה וכותבים, שהבינו את אמיתות דבריו. קצתם קראו את חיבוריו וקצתם שמעו עליהם. בדף השני מחלק הכותב את היהודים לשלושה סוגים: א. מומרים שעזבו את יהדותם כליל והם דומים לעובדי עבודה זרה⁵ למשומדים ולפושעים; ב. המקיימים את השבת ונמנעים ממאכלות אסורות, ואף־על־פי־כן הם נחשבים למינים ואפיקורסים. והכונה בודאי לקראים⁶; ג. הנאמנים בכל ליהדות וחוקי התורה יסוד מוסד להם לאורח חייהם. כותב האגרת הוא, לדעתי, הרמב"ם ועל כך יעידו הסגנון והתוכן. הוא מדבר על יריביו בצורה דומה לזו שבאגרת הרמב"ם הידועה לנו מכבר⁷, ועל התפשטות ספריו כב"אגרת או מאמר תחית המתים"⁸. אף ר' אברהם בן הרמב"ם העיד, ששני חיבורים של אביו הגיעו מהר לחכמים והם פנו אליו באגרותיהם ובשאלותיהם, "ומתוך דבריהם ניכר לו ז"ל שהבינו ספריו ושמחו בהם, ושמח גם הוא שהגיעו דבריו לידוע אותם, שמחה לאיש במענה

- 1 עי' נ' גולב ב *Judaism*, כרך VI, 1957, עמ' 13.
- 2 עי' *Maimonidis Commentarius in Mischna*, מהדורת ס"ד ששון, כרך א, קופנהגן, 1955, עמ' 20—21.
- 3 תרביץ, כרך כח, תשי"ט, עמ' 190—196, כרך לב, תשכ"ג, עמ' 184—194, 299.
- 4 א"ח פריימן הכין מפתח לאגרות. עי' "חיי הרמב"ם, ספריו ופעולותיו", מאת יהודה ליב הכהן פישמן, ירושלים תרצ"ה, עמ' 189—195 (רק בתרפיס).
- 5 עי' נ' וידר, בספרו השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, אוכספורד תש"ז, עמ' 8.
- 6 עי' א' ניימן, ספר היובל למשה בלאך, בודפשט תרס"ה, עמ' 164—170; י' פרידלנדר, *MGWJ*, כרך LIII, 1909, עמ' 469—485; ש' בארון, *Essays on Maimonides*, ניו־יורק 1941, עמ' 238.
- 7 אגרות הרמב"ם, הוצאת ד"צ בנעט, ירושלים תש"ו, עמ' 53—54; א' טברסקי, *Rabad of Posquières*, קמברידג' 1962, עמ' 128 ואילך.
- 8 אגרות הרמב"ם, מהדורת מ"ד רבינוביץ, תל־אביב תשי"א, עמ' 357; "וכאשר התפרסם חברו זה בארצות והתפשט בקצוות"; א' טברסקי, *Biblical and Other Studies*, בעריכת א' אלטמן, קמברידג' 1963, עמ' 168.

אלכסנדר שייבר

פיו, וכתב להם תשובת שאלותם והשיב על ספריהם לכבדם ולפארם כראוי להם" 9. נוסף על כך הוא מעתיק תמיד את האות ☺ באות "ת", וכך מצינו בכתביהם של הרמב"ם ובני משפחתו 10. ברם, פרופ' דוד צבי בנעט, אשר העליתי לפניו שאלת זהות מחברה של האגרת, הודיעני, שלדעתו אגרת זאת חוברה בידי אדם שביקש ליצור תנועה דתית חדשה. וכיוון שסגנונה הוא כה נמרץ וכל כך דומה לסגנונו של הרמב"ם, הרי הוא סובר שמחברה היה ר' אברהם בן הרמב"ם, שבחיבורו "כפאיה אלעאבדין" הוא מעלה על נס צורה חדשה ליהדות. ואמנם חיבורו זה, או לפחות חלקים ממנו, התפשט בארצות רחוקות. וכך כתב באגרתו: "אבל חבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתיו ועל יסודי היראה והאהבה בניתי. ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני י"י והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רבו ונעתק לארצות רחוקות מקצתו" 11. ברם, גם פרופ' בנעט אינו שולל את האפשרות שהרמב"ם עצמו הוא מחברה.

טרם אביא את גוף הנוסח אביע תודה לפרופ' יהושע בלאו (ירושלים) על עזרתו.

תרגום

מקור

[א1] בורות וצרות עין מביאות את האדם בהכרח להתנגד לאמיתות, והידיעה והיושר מביאים אותו לנטות אליהן, כי הבור אינו מבין את הנכון בגלל בורותו בו ומי שעינו צרה והדומים לו אינו נוטה אליו, אף אם הבינו, כי תכליתו נפסדת. ויודעים אנו, שכפי שגינה אותנו והתנגד לדעתנו מי שלא הבין את נכונו מה שקראנו אליו או מי שעינו צרה במה שהראינו ממי שנמצא עמנו ושומע דבורנו ורואה את פעלנו, כן יקרה למי ששומע מן המוסרים את דברינו או מי שעומד על דעתנו מחיבורינו מאלו אשר אינם מבינים או עינם צרה. וכמו ששבע נחת ממה שהורינו כל בעל דת ומחשבה ויושר מן הנמצאים עמנו,

[א1] [אלגהל] ואלחסד יוגבאן אלמכאלפה עלי עלח' אלחקאיק ואלעלם ואלאנצאף יוגבאן אלמהאודה עליהא לאן אלגאהל לא יפהם אלצואב לגהלה בה ואלחאסד ו 5 ונחווה לא יהאוד עליה ואן פהמה ל לפסאד גרצה ועלמנא אנה כמה שנע עלינא וכאלף ראינא מן לם יפהם צואב מא נדבנא אליה או מן חסד עלי מא אטהרנאה ממן הו חאצר מענא וס 10 וסאמע קולנא ומשאדה פעלנא כד כדלך יערץ למן יסמע מן אלנאקלין אכבארנא או יקף עלי ראינא מן תצניפנא ממן לא יפהם או יחסד ואנה כמה א [ב1] אגתבט במא דללנא עליה כל די דין 15 ותציר ואנצאף מן אלחאצרין ענדנא כדלך יערץ למן יצל אליה עלם דלך

9 מלחמות השם, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' 52—53.

10 עיין תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, כרך ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 65.

11 עיין ש' רוזנבלט, The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides, כרך א, ניו יורק 1927, עמ' 124—125.

אגרת בלתי ידועה להרמב"ם ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו

כן יקרה למי שמגיעה אליו ידיעת זה
הדבר מן הרחוקים ממנו, מאלו שה'
חנן אותם בהבנה ובו יראה המביאו
בהכרח להיות רודף צדק מודה על
האמת. ונודע לנו ממי שמודיעני
בלשונו וכותב לנו בעטו שאחדים,
פזורים בארצות, מתי מספר, שאינם
בעלי ראשות ועמדה בעולם הזה והם
החיל אשר נגע אלהים בלבם, הבינו
האמת ממה שעמדו עליו מחיבורינו
או שמעו מהוכחותינו או נתעוררו...
[שלא] שמשו תורה כל צרכן רבתה
מחלוקת בישראל ונעשת תורה כשתי
תורות או ליבוי יצרים מאהבת
הראשות והניצחון ובקשת העלייה
והעמדה כמו שנאמר כל המתיהר אם
חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו.
ודתנו, דת ישראל, אנשיה נתחלקו
לחלקים, חלק סר מן הדת ויצא ממנה
לחלוטין ובגלוי, כעובדי עבודה זרה
והמשומדים והפושעים. ואלו, אף כי
הם מזרע ישראל, אין להם קשר בדת
ישראל, אלא דינם כדין הגויים. וחלק
סר מן הדת במידה הקרובה למידה
המוחלטת, אף כי מחיצוניות מצביהם
ומעשיהם אין מתגלה המידה המוח'
לטת, שבה הם סרו, כי הם שומרים
שבת ונמנעים ממאכלות אסורות
ואינם כופרים בלשונותיהם. והם
כמינים וכאפיקורסים ודומיהם. וחלק

מן אלבעידין ענא ממן מנחה אללה
תע אלאעאנה באלפהם ופיה דיאנה ת
תוגב לה אן יכון רודף צדק מודה על האמת¹²
20 ואתצל בנא ממן יכברנא בלסאנה
וממן יכאתבנא בקלמה אן אחאד
מפרקין פי אלבלאד קלילין אלעדד
ליס בדוי ריאסה ולא טהור דניאי והם
החיל אשר נגע אלהים בלבם¹³ פהמוא
25 אלחק ממא וקפוא עליה מן תצאניפנא
או סמעוה מן דלאילנא או תנבהוא
.
[א2] [שלא]
שמשו תורה כל צרכן רבתה מחלוקת
בישראל ונעשת תורה כשתי תורות¹⁴ או
ערוץ אלאהויה מן חב אלריאסה ואלאנתצאר
וטלב אלתקדם ואלטהור כמה קיל כל
5 המתיהר אם חכם הוא חכמתו מסת
מסתלקת ממנו¹⁵ ומלתנא מלה ישראל
אנקסם אשכאצהא לאקסאם קסם מ
מרק ען אלדין וכרג ענה כרוגא תאמא
טאהרא כעובדי עז והמשומדים
10 והפושעים והאולא ואן כאנוא מן נ
נסב ישראל פלא תעלק להם בדין
ישראל בל חכמהם חכם אלגויים
וקסם מרק ען אלדין מרוקא ילחק
[ב2] באלמרוק אלתאם ואן כאנוא פי טאהר
15 אחואלהם ואעמאלהם לם יתביין ת
תמאם מרוקהם לאנהם יסבתון וימ
וימתנעון מן מאכלות אסורות ולא
יכפרון באלסנתהם והאולא כאלמינים

12 ע"י סדר אליהו רבה, הוצאת מאיר איש-שלום, עמ' 118; באוצר השירה והפיוט של דודזון, ג, עמ'
370, ס"י 386.
13 שמואל א, י, כו.
14 סוטה מו, ב.
15 פסחים סו, ב.

אלכסנדר שייבר

<p>מחזיקים בדת בחיצוניותם ובפני- מיותם, והם המאמינים בעיקרי התורה. ואנשי זה החלק מתחלקים ג"כ לחלקים. חלק הוא בתכלית השלמות ההלכית או קרוב אליה והם השלמים בידיעת ההלכה, המדקדקים במעשיהם בהתאם לידיעותיהם. ואלה ה[ם]</p>	<p>ואלאפיקורוסין ונחזהם וקסם מתמסכון 20 באלדין טאהרא ובאטנא והם אלמו אלמומנון בעקאיד אלתורה וינקסמון איצא אהל הדא אלקסם לאקסאם קסט הו פי גאיה אלכמאל אלשרעי או קריב מנה והם אלכאמלון פי ע 25 עלם אלשריעה אלמחררון לאעמאלהם עלי מקתצי עלמהם והאולא ה</p>
--	---

ב. שיר תהילה לכבודו של רבי אברהם בן הרמב"ם

בפקידה אחרת פירסמנו נוסח שאלה שנשלחה לר' אברהם בן הרמב"ם¹⁶ מגנזי קויפמן. ועתה נביא שיר שחובר לכבודו. כ"י קויפמן, סי' 158. דף אחד, נייר, 26.5x17.5 ס"מ, בכתב מרובע מזרחי. ש' וידר לא הזכירו בקטלוג שלו¹⁷, כיוון שנתגלה לאחר מכן והוא טרם הכירו. השיר כתוב בצד אחד של הדף ובו כ"ז שורות. בקצה העמוד ישנם תרגילי כתיבה. בעמוד השני קטע מיצירה פילוסופית ערבית שמחבר השיר העתיקו, וגם כאן נוספו תרגילי כתיבה.

השיר הוא חסר ערך מבחינה ספרותית, ולפיכך לא נפרסם אלא רק את ראשיתו. מחברו היה אדם פשוט ביותר, שליקט מילים יפות ובשל כך שינה את המובן. אף-על-פי-כן יש בו ענין כלשהו כי הוא מראה עד כמה היה אברהם בן הרמב"ם מכובד ומקובל בקרב העם¹⁸. הכותב מבקש מר' אברהם נדבה.

<p>ורב חיל לאין אונים ועצמה²⁰ בדברי האמת מדת וחכמה ולנכון עלי כמה וכמה ועדי עב בראש ראשי אדמה אשר נמצא ביום מנוס לחומה²³</p>	<p>עטרת בין ותר¹⁹ סהר וחמה מאסף מחנות²¹ עם האלהים לאין נכון ישלח מתנותיו יש ועדי בראש רש להרימו²² 5 אשר נקרא באברהם שמו ו</p>
--	--

16 סיני, כרך מו, תש"כ, עמ' 268—270.
17 עיי' מזכרת עמנואל לכבוד אברהם חיים לעף זצ"ל, בעריכת א' שייבר, בודפשט תש"ו, חלק עברי, עמ' 113—115; עיי' עוד א' שייבר, Acta Orientalia, כרך VIII, 1958, עמ' 189.
18 עיי' ש"ד גויטיין, ציון, כו, תשכ"א, עמ' 175; אוצר השירה והפיוט לדוידזון, א, עמ' 62, סי' 1320. וכבר כתב עליו אביו, הרמב"ם: "הוא ענותן שבענותנים וגם בעל מידות נאות ובעל שכל דק וכשרון יפה. ובעזרת ה' יהיה לו שם בגדולים בלי ספק". עיי' אגרות הרמב"ם, עמ' 96; פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת ס"ד ששון וא"י ויזנברג, לונדון תשי"ח, עמ' 12.
19 מלכים א, י, טו.
20 ישעיה מ, כט.
21 במדבר י, כה.
22 תהלים קי, ז.
23 שם נט, יז.

אגרת בלתי ידועה להרמב"ם ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו

ושבח כל גברת בין לאמה	ושח טפסר ²⁴ וסר כל שר בסודו
מאוריו זורחים ימה וקדמה	גאון מען ²⁵ אשר שבתו בצוען ²⁶
ורב בן רב ורב בן רב לשלמה	בנו משה בנו מימון בנו רב
אשר קנאה לאל נפשם והמה	ומשקה את משרתיו מי חיותם
ממימך מנחש שרף וחמה	10 ואם בו קנאו יניחו מי רוש פתנים ²⁷
.
ביורה בוקר תורה תמימה ²⁸	מרוה הנפשים הצמאים
ומושך הלבבות במזמה	15 ומורה לנבכים בסעיפים
.

ג. רשות לכבוד רבי דוד הנגיד

גם לדור השלישי, לנכד הרמב"ם, נמצא בגניזה נוסח לא ידוע. הלא הוא ר' דוד ב"ר אברהם (1212—1300), אשר חודשים אחדים לאחר מות אביו עלה על כסא הנגידות, בשנת 1238. בחייו ובפעולותיו עסק בפרוטרוט א' אשתור²⁹. אברהם יצחק כ"ץ מסר לדפוס דרשותיו בערבית עם תרגום עברי, ולא מכבר פירסם כמה ליקוטים על יסוד כה"י המוסקבאי³⁰.

שירי התהילה שנכתבו לכבודו מעידים על הכבוד והחיבה שרחשו לו בני דורו. האחד מדבר על אבותיו בזה הלשון: "משה כמשה קם ואברהם היה כאברהם זקנך"³¹. מצוי שיר נוסף אשר ר' שמריה בן אליהו האייריטי כתב עליו³².

גם אנו מצאנו בקיץ תשכ"ג שני שירי תהילה השמורים בסדרה החדשה של הגניזה שבקמברידג'. האחד, שנציגו כאן, מחברו לא ידוע וסימנו T-S N.S.J 165, כתוב בדף של קלף. בעמוד אחד כתובים בכתב מרובע כמה פסוקים מהתורה (במדבר ז, י—יב), ובעמוד השני מצוייה רשות לקריאת התורה וההפטרה, בכתיבה הדומה לכתיבה מזרחית. נוסח הרשות עובר גם לעמוד הראשון.

מנהג היה בידי מתרגם התורה וההפטרה להרצות "דברים אחדים מענייני היום טרם קריאת התרגום, כעין הקדמה, לגודל חשיבות החג, או על התרגום בכלל או על מחבר

24 ירמיהו נא, כו.
 25 כמו מענה, כלומר תשובה.
 26 כלומר מצרים. עפ"י ישעיה יט, יא ועוד.
 27 דברים לב, לג.
 28 תהלים יט, ה.
 29 תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך א, ירושלים תש"ד, עמ' 117—143.
 30 ע"י מאמרו ב" JQR, כרך מד, 1957—1958, עמ' 140—160.
 31 ע"י דוידוון, גנוזי שעכטער, כרך ג, ניריורק תרפ"ח, עמ' 288—289; ע"י עליו י מאן, American Journal of Semitic Languages and Literatures, כרך מו, 1929, עמ' 281.
 32 ע"י שטראוס בספרו הג"ל, עמ' 141.

אלכסנדר שייבר

התרגום בפרט. ההקדמות הללו נקראו רשויות". מתי מספר נשאלו מהן לזכרון³³. זוהי אחת מהן.

מחבר הרשות מביע הערצתו לדוד הנגיד. הוא מדגיש, בין היתר, שהוא "ראש ישיבתה של תורה", ובלשון זו ממש הוא נזכר גם בתעודות אחרות³⁴. מכאן עלינו להסיק, שהוא עמד בראש הישיבה בפוסטאט, והלא על אותה הישיבה אין אנו יודעים דבר³⁵.

[1א] מרשות האל הגדול הגבור והנורא המיוחד המשובח המפואר הנאור

<p>מרינו ורבינו דויד הנגיד הגדול נגיד המשרה³⁶</p> <p>עוז השררה מקל התפארה</p> <p>ראש ישיבתה של תורה</p> <p>גולת המנורה הטהורה⁴⁰</p> <p>ירפאה אל גדול ונורא</p> <p>ויהיה בעזרו ויצילו מכל צוקה וצרה</p> <p>אתחיל ואתרגם בעזרת האל</p> <p>[ב] תרגום אנקלוס הגר לתורת </p> <p>יקותיאל⁴¹</p> <p>ותזכו לשנה הבאה לבניין אריאל⁴²</p> <p>יקבוץ נפוצות יהודה וישראל</p> <p>מרשות רבותינו</p>	<p>בגבורה</p> <p>אתחיל ואתרגם ענייני התורה</p> <p>ואגמור בפתגמי נביא</p> <p>5 ומרשות חוקים ופקודים</p> <p>אשר מפז ומזהב נחמדים³⁶</p> <p>ומרשות צדיקין] ודיינים וחסידים</p> <p>וכל חכמי דת פלייליה</p> <p>אשר מפעלותם ישרים וטובים</p> <p>10 ושמותם מתוקים ועריבים</p> <p>והמה בכתובים³⁷</p> <p>בראשם הדרת מעלת תפארת</p> <p>מֹר אֶנְהוּ וְהַ וְצֵת וְעֵרָא³⁸</p>
--	---

נוסחים אלה שפורסמו כאן, הקדשתים לזכר האדם מורם מעם ואיש המדע הדגול, הנשיא יצחק בן-צבי ז"ל, אשר כל חייו פעל וטרח לחשוף עברם של יהודי המזרח ולהרים קרנם בהווה, והיה, כדברי מחבר השיר, "מאסף מחנות עם האלהים". ונתקיימו בו דברי הנביא: "כבוד ה' יאספק".

33 עי' לי צונץ, *Literaturgeschichte der syn. Poesie*, ברלין 1865, עמ' 21—22; ב"ז בכר, MGWJ, כרך כב, 1873, עמ' 220—228; מ' גינסבורגר ב ZDMG, כרך נד, 1900, עמ' 113—124; ב REJ. כרך עג, 1921, עמ' 14—26, 186—294; עי' מאמרו של תלמידי לשעבר נפתלי סג"ל ברגר ב"חג הסמיכה", בהוצאת תלמידי בית-המדרש לרבנים, בודפשט תש"ז, עמ' 5—14.

34 עי' יעקב מאן, היהודים במצרים וכו', כרך ב, אוכספורד 1922, עמ' 329; א"י ורמן, JQR, כרך יח, 1906, עמ' 15.

35 ש"ד גויטיין אומר לאוסוף כל כתבי הגניזה הקשורים במשפחת הרמב"ם והרשות הזאת יש בה להוסיף על כך. עיין ספרו סדרי חינוך, מכון בן-צבי תשכ"ב, עמ' קל, הע' 150.

36 תהלים יט, יא.

37 במדבר יא, כו.

38 מרינו ורבינו אדונינו נגידנו הוד והדר וצבי תפארת ועטרת ראשינו.

39 עיין ישעיה ט, ה.

40 זכריה ד, ב.

41 זה משה, עפ"י ויקרא רבה א, ג, מהנורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' יא.

42 זה בית המקדש. עפ"י ישעיה כט, א.

שמואל מ' שטרן

תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל

כמה פרטים מנסיעתו של ר' יהודה אחריו לבבל נודעים לנו מתוך פרקים שונים בספר מחברותיו. בסוף פרק מו, הוא סיפור נסיעותיו בספרד, פרובינצא, מצרים, ארץ-ישראל, סוריה ובבל, מתאר הוא את עדינה, רצונו לומר בגדאד, ועיר תוך, היא ואסט (דהיינו ה"אמצעי", ה"תוך"). אף כמה מן השירים הנכללים בפרק נ נכתבו על אנשי בגדאד (סי' 44, 71, 107 במהדורת לגרד). בדברי ביקורתו על משוררי זמנו מזכיר הוא לרעה את משוררי שנער, כלומר בבל (פרק יח, סעיף 4, סי' 29 וסי' 152 ואילך) ובפרק יב, בתיאור הסטירי על מלחמת הכילות, מונה הוא את צבאות בבל בין הגדודים היוצאים לעזרת הכילות אשר "מארץ עדינה יציאתו". ביקוריו של אחריו בקברי יחזקאל ועזרא נזכרים בכמה מקומות (פרק לה, והשירים סי' 9 ; 121 בפרק נ).

והנה, נוסף עתה מקור חדש, הוא מחברת (מקאמה) כתובה ערבית שקטעים ממנה נשתמרו בגניזה הקהירית: קטעים מכ"י אחד נמצאים באוסף אדלר 4025 שבספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק¹, הוא כולל תיאור מסעו במצרים, ארץ-ישראל, סוריה, כורדיסתאן ובבל. קטע מכ"י שני נמצא בספריית האוניברסיטה בקמברידג'. אין צורך להרחיב את הדיבור על טכסט זה, שהרי כבר תואר במקום אחר². וכאן אין בדעתנו אלא לפרסם הדפים מכ"י ניו-יורק שדנים בביקורו של אחריו בבבל.

אחריו נסע ממוצל לארבל, ומשם דרך אלכרכאני ודקוקה לבגדאד. דבריו על בגדאד הוכללו בהם קטע מהמחברת שחיבר בגנותה — קטע המהווה תעודה חשובה לידיעת סגנונו הערבי של אחריו. סוף המחברת חסר. בדף שלאחריו שנשמר, מדבר אחריו על אחד מנכבדי העיר בשם אבן עינאת, שכיבד אותו כראוי בשעת ביקורו הראשון בבגדאד וביקורו השני (מסתמא בעוברו בבגדאד בשעת חזרתו מדרום-עיראק), לא השגיח בו אבן עינאת, ועל כן שמו המשורר מטרה לחצי לעגו.

אחר כך מזכיר אחריו את משפחת בני נמינמה (כך הוא בכה"י), שאמנם היו נדיבים אך גרם מזלם הרע וירדו מנכסיהם; המחבר חיבר שני בתים על מקרה המשפחה ההיא. ברובע אלכרך (הרובע המערבי של בגדאד) פגש אחריו את השיך עמראן אלהיתי, שהיה עוסק בעבודת הבורא, צם ביום וקם בלילה (כלשון הפתגם הערבי הידוע). גם את אבו אלסעאדאת אבן אלאדיב מתושבי אותה השכונה משבח אחריו לחסידותו. אפשר שאיש זה וזה עם נסים אלאדיב הנזכר בדיוואן של ר' אלעזר הבבלי (מהד' ברודי, סי' ט), או על כל פנים היה מבני משפחה זאת.

בין תושבי אלכרך נמנה גם אבו אלפרג בן חביב (יכול להיות שהוא אחד מהאנשים

1 תודתי אמורה לספריית בית-המדרש לרבנים ששלחה לי צילום מכתביד זה.

2 Papers of the Institute of Jewish Studies, כרך א, עמ' 186 ואילך (בדפוס).

תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל

הנקראים ישועה ושזכרם בא בדיוואן ר' אלעזר הכבלי — שהרי אבו אלפרג' לרוב אינו אלא כינוי לישועה). הוא היה ממשפחה נכבדה, ואלחריזי חיבר שיר בשבחיו.

כאן עוד פעם לקוי כתב־היד בחסר, וכנראה לא יותר מדף אחד, שהרי בדף האחרון שנשאר לפליטה אלחריזי עדיין מדבר במשפחת אבו אלפרג'; אלא שהוא אומר שבני דורו, אבו אלמנצור ואבו אלפתח, אף־על־פי שיש בהם יראת שמים, מידת הנדיבות אין בהם ואפילו בין יושבי אלרקא (בארם־נהרים) אין כילי כמותם.

כששהה במוצל, היה לו דין ודברים עם יהודי מאזור בגדאד, שמו אבו עלי אבן בזאר, שהביא אתו ממוצל מכתבים מכוונים נגד אלחריזי, אלא שלפי דברי אלחריזי היו אנשי בגדאד חכמים ולא העזו להעיר חמתו של המשורר המסוכן ההוא שלו התגרו בו "היו לפניי כטרופה לפני האריות ולא השארתי שריד מגדולם או קטנם, ככתוב וכשל עוזר ונפל עוזר יחדו כלם יכליון". וכאלו לתת דוגמה מלשונו המורעלת, נכנס הוא בדברי השמצה נוראים נגד אותו אבן בזאר, "יען הוא חומר הכפירה, עליו צורת הרוע... ומאז גדל לא דיבר דיבור שבקדושה... הנשים עקרות מללדת כמותו... לא יאמין בדת מן הדתות...". כאן נפסק תיאור קהילת בגדאד, ובו נגמר גם כתב־היד כולו. כל התיאור מראה שלא לחינם דיבר אלחריזי על "צפיפון לשונו אשר אין לנשוכו לחש"!

מקור

ואמא גמאעה אלכרכאני פפיהם קלת :

אספא לפקד אפאצ'ל אלאומאן	ודהאב אהל אלבר ואלאחסאן
תבכי אלמעאלי מלו עיניהא ¹ עלי	שר אליהוד תחל באלכרכאן ²
פאליום ליס בהא סוי קום גדו	לגהנם חטבא לדי אלפוראן ³
אבאוהם חאזו אלעלי ובניהם ⁴	שהדת נקאיצהם... ⁵ אלבלדאן

ואמא גמאעה דקוקה⁶ פאנהא גמאעה צאלחה ראית פיהא אלנשיא עזריא בן אלנאסכה והו גאמע אלפצאיל, משרף בחסן אלפעאיל, ישעד חסן כלקה ואדבה, עלי שרף חסבה, ופיה קלת :

סבל אלמעאלי לם תול מטרוקה	פי אג'ל שכ'ן חל פי דקוקה
יחוי עזריהו אלשרף מבאכרא	מנה אלמפאכר אצבחת מסרוקה
לתנאיה ערף כאנפאס אלריא—	ץ אטנהא מן ערפה מכלוקה

- 1 כה"י: עיניהם.
- 2 כה"י: באלפרכאן.
- 3 כה"י: אלפיראן.
- 4 כה"י: ובניהם.
- 5 כה"י: נקאיצה פעלו; אח"כ אלעלא, אך מילה זו הועבר עליה קו, שהרי נכתבה בטעות במקום: אלבלדאן.
- 6 כה"י: דקיקה (גם למטה).

ש מ ו א ל ש ט ר ן

[ואמ] גמאעה בגדאד פאן לבעצהם אלמגד אלקדים, [וא] לחסב אחר אלצמים, לו יצחבהם טבע כרים, ואמא [כאן] יוגד דלך פי אעיאנהם אלסאלפין, ואגלאהם אלאולין אלמחתרמין, ואמא אלמחדתין פמא אשבהו אבהם פי גלאלה אלאפעאל, וגמיל אלכצאל, וכתרה אלדיאנה, ופרט אלאחתשאים ואלציאנה, ולמא אבו מעאשרתי ענד אגתיאזי בהם וגרעת מן תשאמכהם גצץ אלעלאקם, לדגהם מן לסאני אי אראקם, לא ירגא לדיגה וסלימה, ולא יברא מדא אלהר כלימה, פאני כנת אנשאת ז פיהם מקאמה ערביה, כשפת פיהא בעץ אַתָּארהם אלכפיה, ולקד כנת בטלתהא ענהם שפקה עליהם ואסתבקאא למרותהם * לכנהם

ת ר ג ו ם

ואשא משלי על קהל אלכרכאני א :

נהי והוי על אבדן נדיבי הזמנים, וכלות אנשי הצדקה והחסד. המעלות התרומיות תבכינה מלוא עיניהן על רוע היהודים יושבי אלכרכאני, כי אין בה היום רק אנשים שהם עדים לאישה של גיהנם. אבותיהם קנו המעלות ובניהם... הארצות מעידות על מדותיהם הירודות. וקהל דקוקה ב, הנהו קהל כשר. וארא בתוכם את הנשיא עזריא בן אלנאסכה, והוא מאסף המדות הטובות, מכובד ביפי פעליו, יפי מדותיו ומוסרו מעידים על כבוד יחסו, ואשא עליו משלי :

שבילי המעלות לא תחסרנה פעמי העוברים, כי כן הולך בהן האיש הנכבד ביותר בדקוקה. השכים עזריהו להכיל את הכבוד, והגדולות גנובות בידו. לשבחו ריח ניחוח כרוחות הגנים, אשר אחשבן בראות מריח בשמיו.

וקהל בגדאד, למקצתם הפאר הקדום, ונגיד היחס הטהור, לו התחבר אליהם טבע נדיב — אך נמצא זה רק בגדוליהם הקדומים ונכבדיהם הראשונים המכובדים. לא כן הדור החדש אשר אינם כאבותיהם בתפארת מעשיהם ויפי תכונותיהם ורוב יראתם וגודל צניעותם ובושתם ג. והי כאשר לא אבו להקביל פני בעברי עליהם ובלעתי מיהירותם מרי הלענה, וינשכם ציפון לשוני אשר אין לנשוכו לחש ולא ירפא פצועו לעולמי עד.

7 כה"י: אנשית.

8 כה"י: למורתהם.

א הגיעו לידינו אגרת מר' שמואל בן עלי, ראש ישיבת בבל, שחי בדור שלפני אחריו, ששלח אל "קהל הקדוש אשר באלכרכאני" (ש' אסף, קובץ של אגרות ר' שמואל ובני דורו, תרביץ, שנה א, ספר ב, עמ' 50 ואילך); ואגרת מר' זכריה ראש הישיבה (שם, ספר ג, עמ' 19 ואילך). מתוך המחברת שלנו מתברר שאי אפשר לזהות את אלכרכאני עם "עיריה במדינת קומיס" בפרס (אסף, בהקדמתו, שם, ספר א, עמ' 123); מקומה בוודאי בין ארבל ודקוקה.

ב "קהל הקדש הדרים בדקוקה" נזכר באגרת מר' שמואל בן עלי (שם, ספר ג, עמ' 38 ואילך) ועיין הקדמתו של אסף, שם, ספר א, עמ' 121—122.

ג השוה דברי אחריו בפרק מו של התחכמוני: "ושם היו מעולם גאוני תבל וחכמיה, אבל אבדו היום זקניה ונותרו עלמיה, ונעדרה הסולת, ונשארה הפסולת, ופסו החסידים, ונותרו המורדים, ומתו השחלים, וקמו אחריהם שועלים"; ובפרק ג, סי' 44: "ועשיתי על בני עדינה, אשר היו בימי קדם פאר כל מדינה, ועתה נותרו למשל ולשיניה: ... הן אם תמול בם היו אצילים / היום יקרם אבד ונספה. היום בשחת ותמול בשחק / היום באשפה ותמול בחופה".

תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל

תערצו מן בעד דלך אלי אצרארי, פאדקתהם⁹ נארי, וקד אתבת הנא בעץ תלך אלמקאמה, לתכון עלי מא פעלוה עלאמה, והי קולי¹⁰ :

פלתנדב עלי יהוד בגדאד נואדבהא, ולתנהל¹¹ מן כל עין סואכבהא, ולתגוד כל מקלה דמוע, בפיץ אלדמוע, לגמע כאן אחסן אלגמוע, ואפצל מגמוע, כאנת יעלם אללה כהולהם עלמא, ושיוכהם נדמא למלאיכה אלסמא, ושבאבהם תדיב וגוההם ואכפהם חיא וכרמא¹², פאצבחת אליום וקד אנעכסת [...] אלפצאיל, רדאיל, ואלמדאית, פצאית, ואלמפאכר מכאןזי, ואלתהאני תעאזי, קד אעתאצו מן אלבלדל, [באלרדל¹³, ומן אלעקל], באלגהל, ומא מנהם מן לא ירי מע פרט גהלה אנה ארסטאטאליס¹⁴ זמאנה, ולקמאן אואנה, וירי אן בפצאחה לגאתה יסבי סיבויה¹⁵, ויחרק בנפט דכאיה נפטויה, ויצרב אלנאבנה, בדאמגה¹⁶, ויתרך זהיר, אנהל מן עיר, וידע חביב, מן כל פצל סליב, ויחסב אבא עבאדה¹⁷ פי גאיה אלבלאדה, ויגאדר אבא נואס ואבא פראס, כאנהמא רבוע אדראס, ויגוד לאבי אלטיב, מן

ואחבר בגנותם מחברת בלשון ערב למען גלות בה מקצת מעשיהם הנסתרים. ואומר להעבירה מעליהם כי נכמרו רחמי עליהם וארצה לשמור על שמם הטוב. אך כאשר קמו להציקני אחרי כן, גם אני האכלתים מאש חמתי. והנה כתבתי פה מקצת המחברת למען תהיה לרוע מעשיהם מזכרת, וזה נאומי :

בכה תבכינה המקוננות על יהודי בגדאד, ותירדנה כל העיניים מים, ותזרמנה כל הרואות הבוכיות דמעות, על קהל אשר היה היפה בקהילות, והנעלה בעדות, אשר היו ישישיו – שהדי במרומים – מלומדים, וחקניו חברים למלאכי שמים, וצעיריו היו פניהם וכפותיהם נוזלות מטר הנדיבות – והיום נהפכו המדות הטובות לרעות והתהילות לחרפות, והתפארת לבושת, והברכות לקינות, ויהי במקום פיזור הממון, הקלון, ובמקום השכל, הסכל, ואין בהם רק מי שיחשוב שעם גודל סכלותו הוא ארסטו זמנו, ולקמאן ד תקופתו ויחשוב כי בצחות לשונו ישבה סיבויה, ובנפט חכמתו ישרוף נפטויה^ה, ויוכל להלום את אלנאבנה במכה תחלוף רקתו, ולהשאיר את זהיר^ו, יותר סכל מעיר, ולעזוב את חביב ריקם מכל מעלה, ולחשוב את אבו עבאדה שיא הטפשות, ולעזוב את אבו נואס ואבו פראס כישימון מדבר, ולהמטיר

9 כה"י: פאוד(?) קתהם. אפשר לקרוא גם: ואוקדתהם: והדלקתי עליהם.

10 כה"י: קולה.

11 כה"י: ולתנהל.

12 כה"י: וכרב.

13 הקווים הנראים למעלה מהחור מתאימים לקריאה זו.

14 כה"י: ארצטאטאליס.

15 כה"י: סובייה.

16 כה"י: בדמאנה.

17 כה"י: א ? עבדה.

ד מחכמי ערב, לפי האגדה.

ה סיבויה הוא גדול המדקקים הערביים, ונפטויה היה מדקק גם הוא. במקור הערבי רוב השמות משמשים במשחקי מילים שלרוב קשה לעשות כמותם בעברית.

ש מ ו א ל ש ט ר ן

ואבל אחלאמה¹⁸ בציב, וירי אנה אדא תכתם ותעמם בעמאמה צקילה, דאת עדיבה טוילה, אנה קד [תאז] כל פצילה, ולא ישער אלמהתוך אלגיב, אן עמאמתה ריטה כל ריב, ועיבה כל עיב, פמא מנהם אלא צעיף מתגבר, או צגיר מתכבר, ידל ענד אלפוע, ויתאסר ענד אלטמע, פמא פיהם אלא ואחד מן אתנין אמא גאהל מתעאקל, אן עאלם מתתאקל¹⁹, לא יפיד בעלמא למן דונה בכלא ולומא, ולא יסתפיד מן פוקה שומא, וליס אלתעאלב בארוג מן רואגהא, ולא [אל]אצב... באחיל מן יאגהא, ליס פיהם אנגס עתרה²⁰

[כאן חסר דף או יותר.]

ופי בגדאד שכץ מן אעיאנהא יערף באבן עוינאת [פכאן למא] וצלת מן אלשאם אלי²¹ בגדאד אבדא לי מן אל[...]. ואלאגלאל מא לא מזיד עליה ופי עודתי מן [...]. שגלתה עני שוגאל פאערץ בעד אלאקבאל, ואסא אלעשרה בעד אלאחתפאל, פקלת פיה:

חאו אלנדא בין כראם אלורא
לכנה מן בעד דא קצרא

אבן עוינאת אגל אמר²²
פא באלג פי אלכדמה²³ פי אלאבתדא

על אבו אלטיב² מגשם תכונותיו; ויחשוב כי אם יצנוף המצנפת הטהורה, בעלת הסרט הארוך, כי אז רכש כל המעלות, ולא ידע האיש ההוא גלוי החרפה כי מצנפתו מכסה כל חטא וכלי כל פשע. אין בהם רק חלש העושה את עצמו כגבור או קטן מתנשא ידל כבודו מהחפזון וייאסר מהתאבון. אין בהם רק אחד מהשניים: או טפש מתחכם או חכם מתייהר ולא יועיל בחכמתו למי שלמטה ממנו מרוב כילותו ורעתו, ולא נהנה ממי שלמעלה ממנו מביש מזלו. אין השועלים ערומים מערמתם, ואין ה... מלאים תהפוכות מ... ואין בהם מלוכלך יותר...

[כאן חסר דף או יותר.]

מנכבדי בגדאד איש הנקרא אבן עוינאת ויהי בבואי מסוריה אל בגדאד הראה לי [...]. וכיבוד אשר עליהם אין להוסיף, אך בשובי מ[...] לא שם לבו עלי ויפן אלי עורף ולא פנים כדרכו מקדם, ולא שש לקראתי כאשר עשה בראשונה, ואשא עליו משלי: אבן עוינאת הוא דגול ברבבה, רכש הנדיבות בין נגידי עם. הרבה לשרתני בראשונה,

18 כה"י: חלאמה.

19 כה"י: מתתקל.

20 קריאת המילים האחרונות ("מ"ולא [אל]אצב...". עד "עתרה") מוטלת בספק.

21 כה"י: אל.

22 אסר² מסתבר שאלחריזי כתב: אמרא.

23 כה"י: אלכידמה.

ו אלנאבגה וזהיר מגדולי המשוררים הערביים של התקופה הפרייאסלאמית.

ז אחרייכן באים שמות של משוררים מפורסמים מתקופת האיסלאם: חביב—ידוע יותר בשם אבו

ח מילה זו לא ניתנת לקריאה. מסתמא בא כאן שם של עיר בדרום עיראק, וכנראה אפשר להכיר

רושם הטי של [ואס]ט.

תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל

פוק אלתריא סקטת ללחרא
צוב יומא סירא קהקרא

פבעד מא כאנת סמת נפסה
מן. כאן וחלא 24 בעד מא

ופיהא מן ביותאת 25 אלפצל ואלמכרמאת בנו נמינמה לכנהם סת עליהם אלאקדאר,
ודאר באלמכרוה עליהם אלפלך אלמדאר, ולקד אדהלני מא סמעת ען כתרָה פצאילהם,
וגמאל פעאילהם, פקלת פיהם :

אעראצהם באלמדה הי מנממה
פמא אעק דהרהם ואטלמה

אעזו בקום מן בני נמינמה
אטפא אלימאן נורהם ואטלמה

וראית פי אלכרך אלשיך עמראן אלהיתי והו מנקטע [אלי] אללה בעבאדתה פלא יזאל
יקטע אלאים באלציאם, ואלליאלי באלקיאם, וקלת פיה :

ונפא אלתהגר ען נואטרה אלמנאם
ותראה סאהר לילה והם ניאם
תם אלליאלי באלתהגר ואלקיאם

שיך תפרד ללאלאה ען אלאנאם
הו 26 פי אלתעבד ואלורי פי אל[ל]דה
איאמה מא זאל יקטע באלציאם

ופיהא אבו אלסעאדאת אבן אלאדיב אלדי יקול פיה אלקאיל :

אך קצרה ידו באחרונה. איך נפלה נפשו ארץ, אחרי שמה כסאה ממעל לכסיל! [נמשל]
לשבתי אשר הולך מישרים יום, ולמחרת יסוב בלכתו.
ושם ממשפחות המעלה והגדולות בני נמינמה, אך בני הזמן רדו בהם ויסוב עליהם
הגלגל ויבא רעה. ויפתיעני אשר שמעתי על רוב מעלותם ויפי מעשיהם, ואשא משלי עליהם;
מה יקרו באדם בני נמינמה, תפארתם בתשבחות מקושטת. אכן הזמן כיבה אורם ויהי
חושך — הזמן הוא סורר ומורה ומצדק חשוך.
ובאלכרך ראיתי את הזקן עמראן אלהיתי אשר התייחד לעבודת הבורא ובילה את הימים
בצום ואת הלילות בקימה ואשא משלי עליו:
זקן אשר מאס בכני אדם והתייחד לאל, ונדודי־שינה גירשו את השינה מעפעפיו. הוא
בעבודתו ובני אדם בתענוגות, תראהו ער והם ישנים. את ימיו יבלה בצום, ואת ליליו
בנדודי שינה וקימה.
ושם אבו אלסעאדאת אבן אלאדיב אשר יאמר עליו האומר :

24 איני יכול לפענח את תחילת השורה.

25 כה"י: אלבנאת.

26 כה"י: הי.

ש מ ו א ל ש ט ר ן

אז כלאל אלפצל קד רכבת
שכץ חוי כם שים ללנהא
סאעדה ²⁷ אלדין [...] לם יזל
מע אלאחסאן פי אבן אלאדיב
ימיס מנהא פי דרא[...]יב
מן ורע אלנפס עליה רקיב

ופיהא מן בית אלשרף ואלפצל אלרייס אבו אלפרג בן חביב ופיה קלת :
אבן חביב אגל שכץ
אדא תבדא באפק מגד
פטבעה ללזכא משיד
אן אטלמת אנגם אלסמא
לם תחו אמתאלה אלדהר
כאן לה פי אלטלאם נור
ובשרה באלנדא בשיר
פנגמה פי אלדגא מניר

ופיה קלת :

לאן כנת תטלב אהל אלמעאלי
פאן אבא אלפרג אלמעטלי
[כאן חסר אולי דף אחד.]
תדע לדכר [...] מת ²⁸
תסמא אלעקר ענהם אן פיהם
ומן פאז באלכלק אלטאהר
יקצר פיה תנא אלשאכר
חמאים ריעת לצקר
לסהם אלבלכל כם גרח ועקר

מדות המעלה עם גמילות חסדים נפגשו באבן אלאדיב. גבר אשר הכיל כמה מעלות לשכל, ילך הלוך וטפוף [בגדי תפארתו]. הדת בעזוריו [...] ולעולם תשמור עליו חסידותו.

ושם ממשפחת היחוס והמעלה הראש אבו אלפרג בן חביב, ואשא משלי עליו :
אבן חביב דגול מרבבה, לא יכיל הזמן אנשים כמותו. כאשר יעלה עלי אופק התהילה יאיר במחשכים נרו. טבעו יכריזו על שכלו ופניו מבשרים נדיבות. אם יחשכו כוכבי שמים יאיר כוכבו באפילה. ואומר עליו :
אם תבקש אנשי המעלות אשר רכשו מדות טהורות : אבו אלפרג הנעלה תקצרנה בו תהלות אסיר התודה.

[כאן חסר אולי דף אחד.]

..... יונים שהפרס הפחידה אותן. ה"עקר" נקרא שמו בהם, כי רבות פצעו אותם חיצו הכילות ועיקרו.

27 כה"י: סעאדה.

28 קריאת המילים הראשונות מפוקפקת.

ט אפשר שהקריאה הנכונה היא: סעאדה—אושר הדת, רמו לכינוי האישי: אבו אלסעאדה.
י מחמת אבון מה שקדם, אין לעמוד על מובן הרמו.

[קנד]

תיאור חדש מרבי יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל

ואמא אבנא עם אלרייס אבו אלפרג אלמדכור פאן אכברהם אבו מנצור²⁹, תם אבו אלפתח אלדי הו באלעקל משהור, פיהם תקוא ודין, ויתמסכון בערוה אלמהתדין, לאכן מא טלע מן יהוד אלרקה אשד מנהם בכלא, ולא אקל פצלא ובדלא, ופיהם יקול אלקאיל :

אמא אבו אלפתח אלבכיל גדא	פרד אלורי וכדי אבו מנצור
רסם אלומאן אלבכל פי ידהם	ואללום פוק גבינהם מסטור ³⁰
לכן אבו אלפרג אלרייס גדא	בגלאילה סו פעאלהם מסתור
גטת פצאילה נקאיצהם	מתל אלדגא גטא עליה גור

ולמא ורדת אלמוצל כאן פיהא שכך מן אואנה³¹ בגדאד יערף אבו עלי אבן בזאר, אלטאלע מן ביתה אלנקאיץ ואלאוואר, פתערץ לי באלמוצל באלנבאה, ובאלג פי נדאלתה [...³²] אלוקאת, וכאנו קד חמלוה עלי אלשר ואל[...נא]ס מן הדה אלדיאר סאעודה³³ עלי ואידוה [...] ללבגדאדי עלי כנפריה אלי בגדאד ברסאלתהם [אלמוזיפה, וכתב]הם אלמנחרפה, [כ]ן יהוד בגדאד אדכיא, ואהל עקל ודכא, פעלמו אן³⁴ מסאלמתי³⁵ אצלח להם מן מחארבתי, ותחפטהם מן אלתערץ אלי אחסן מן מנאוועתי, פלולא אנהם חסמו

ואשר לבני דוד הראש אבו אלפרג הנזכר, הגדול מהם אבו מנצור, ואחריו אבו אלפתח הנודע בשכלו; בהם יראה ודת, ואוחזים הם בחבל הולכי-תמים, אך אין בין יהודי אלרקה י"א כילי יותר מהם, או פחות בגדבה ובמתן — ועליהם יאמר האומר :

אבו אלפתח הכילי יחיד הוא בדורו, וכן אבו מנצור. רשם הזמן את הכילות על כפם והקמצנות כתובה על מצחם. אך אבו אלפרג הראש — רוע מעשיהם נסתר במעלותיו. מדותיו התרומיות כיסו מדותם הרעות, כמו אופל כיסהו אור.

ויהי כאשר באתי למוצל, היה שם איש מאואנה הסמוכה לבגדאד י"ב ידוע בשם אבו עלי אבן בזאר, הבא ממשפחת מדות מגוננות וחטאים, ויבוא לקראתי במוצל נובה, והגזים בתרפתו... המחוצף, והיו במקום ההוא אנשים אשר הסיתוהו על הרעה וה... והם היו אשר עזרוה נגדי ותמכו בידו. [וישלחו] את הבגדאדי על... יג אל בגדאד באגרתם [המוזייפת ומכת]ביהם המעוותים. אך יהודי בגדאד חכמים המה, ואנשי שכל וחכמה, וידעו

29 כה"י: מצור.

30 כה"י: מצטור (במבטא האמפאטי של ה"ס — כמו שראינו למעלה: ארצטיאליס).

31 כה"י: עואניה.

32 היה קרוב לקרוא: כאלכלב — אך אין שרידי האותיות מורים שהשלמה זו נכונה.

33 כה"י: סאעדה.

34 כה"י: מן.

35 כה"י: מסאלמאת.

יא בתיאור קהילות אלרקה מפריז אלחריזי בגנות קמצנותם.
יב אם תיקון הטכסט נכון, אואנה היא עיירה סמוכה לבגדאד.
יג איני יודע "כנפריה" מהו: שמא שם של מין ספינה.

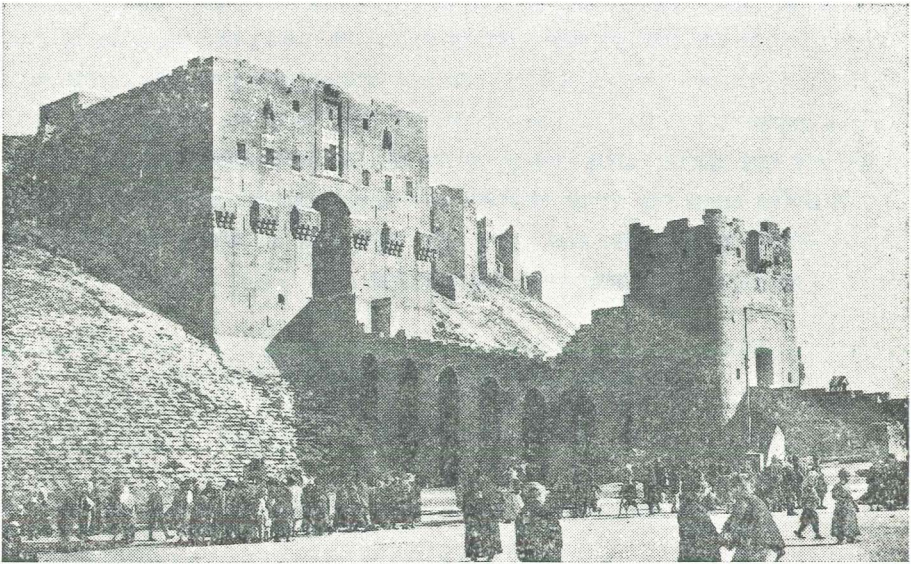
ש מ ו א ל ש ט ר ן

אֲצַרְאֲרֵהֶם עֲנִי לִכְנַת אֲצַרְמַת לָהֶם נֹאֲרָ[א] לֵהָא שְׂרָאֲרִי, כֹּאֲנַת תְּקַלַּע מִנְהֶם אֲלֵאתָ[אֲרָ], וְתַהֲתֵךְ אֲלֵאֲסַתְאֲרִי, וְלִכְאֲנִי בֵּין יְדֵי כֹאֲלִפְרִיסָה בֵּין יְדֵי אֲלֵאֲסוּדִי, וּמֵא כְנַת אֲבִקִּית עֲלֵי סִיד וּמְסוּדִי, כְּקוּל אֲלִכְתָּאֲב וְכִשְׁל עֲזוּר וְנִפְל עֲזוּר וִיחַדוּ כֻלָּם יִכְלִיוּ לִכְנֵהֶם עֲלֵמוּ סוּ עֲאֻקְבַתְהֶם מֵעֵי פֹאֲטִפוּ תֵלַךְ אֲלֵנֵאֲרִי, וְאֲכֻמְדוּ מֵא תוֹקֵד לֵהָא מִן שְׂרָאֲרִי, לִכְן [הִדְ]א אֲלִכְסִיס בֶּן בּוּאֲרִי כֹאֲן עוּאִיד אֲבֵאֲנָה אֲלֵאֲכְסֵא[ס, אֵל]... [אל]... אֲלֵנֵאֲסִי, [שֶׁר אֲלֵאֲתָ]... דֵּה... [אֲלֵשֶׁרֶף בְּנִיתָה אֲלֵפִ]אֲסֵדָה], וְהִדָּא אֲלִכְאֲפֵר אֲלֵדִי לֹא יִדִּין בְּמַעֲבוּדִי, מֵא טִלְעַת אֲנִגְס מִנֵּה מִלָּה אֲלֵיְהוּדִי, וְהוּוּ אֲכֵס מוּגוּדִי, בְּרוּז לְלוּגוּדִי, לֵאֲנֵה טִינָה אֲלִכְפֵר, עֲלֵיהָ צוּרָה אֲלֵשֶׁר, יִחְמֵלֵהָ עֲנַצֵר אֲלֵגוּדִי, וְהִיּוּלָא לְמִסְךְ אֲלֵמִכְרִי, פִּמְדִּי נִשָּׂא מֵא נִטְק מִתְשֶׁרְעָא, וְלֹא רִמְק מִתוֹרְעָא, וְלֹא אֲסֵר בְּבֵאֲרִיָּה, וְלֹא קֵד עֲן גְרִיָּה בְּמִידָאן³⁶ אֲלֵגִי וְתִבְאֲרִיָּה, פִּלְקֵד עֵקַם אֲלֵנֵאֲסִי עֲן מִתְלָה, וּמֵא אֲנִשְׁק אֲלוּגוּדִי עֲן שְׁכַל אֵלֵאִם מִן שְׁכַלָּה, [אֲנִגְס מֵא] יִכּוֹן אֲדָא תְּטַהֵר, וְאִשְׁהֵר מֵא יִרִי עֵיבָה [אֲדָא אֲסַתְתָּר], לֹא יַעֲתֵקֵד דִּין מִן אֲלֵאֲדִיאָךְ, אֲלֵא דִין אֲלֵפִ]סוּק וְאֵל... אֲן], נֹאֲהִיךְ מִן שְׁכִיץ לֹא חֲסֵב לֹא וְלֹא אֵן]...

כי טוב להם להשלים עמי מלהלחם בי, ולהשמר מריבי יאה להם מלהגיח עלי קרב. ולולא הסירו רעתם ממני הבערתי בהם אש להבות ואכלה מוסדותם וגילתה נסתריהם והיו לפני כטריפה לפני האריות, ולא השארתי שריד מגדולם או קטנם. ככתוב (ישעיהו לא, ג): וכשל עוזר ונפל עוזר ויחדו כלם יכליון. אך הם ידעו כי מר יהיה אחריהם עמדי ועל כן כיבו את האש ההיא ואת ניצוצות מוקדה. אולם הנבזה הזה בן בואר, היה מנהג אבותיו [הנבזים] [להתגפל על כבוד] האנשים [והביאו] רוע ה[.....]. [אנשי] הגדולה בכוננתו הנפסדת. והכופר הזה אשר לא יאמין באלהים, לא הולידה [נמאס] ממנו דת היהודים, והוא הנבזה בנמצאים אשר יצאו למציאות, יען הוא חומר הכפירה עליו צורת הרוע, נושאה יסוד הבגידה והיולא לגילגול הנכלות, ומאז גדל לא דיבר דיבור שבקדושה ולא פתח עיניו בדבר יראה, ולא לחש תפילה לבוראו ולא נח מלרוץ במרוצת העוון ומלהתחרות שם; הנשים עקרות מללדת כמותו ולא הוציאה המציאות צורה נמאסת מצורתו. כאשר הטהר, הוא טמא ביותר, וכאשר [נסתר] נראה מומו ביותר. לא יאמין בדת מן הדתות, רק בדת ה[זמה] וה[...]; מה תאמר על איש אשר אין לו יחס אבות ולא...

אלכסנדר דותן

כתבות עבריות במצודת חלב

מצודת חלב

[קנח]

ימים אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, בשנת תרצ"ט, העתקתי וצילמתי עשר מצבות שבמצודת חלב¹. הנשיא יצחק בן-צבי, זכרונו לברכה, התעניין בכתבות אלו ובעידודו הכינתי אותן לפירסום, ומה צר שלא נותר לי עתה אלא להקדיש מאמרי זה לזכרו.

מצודה זו, החשובה והנאה ביותר במזרח התיכון, פאר הארכיטקטורה הצבאית המוסלמית, עוררה עניינם של חוקרים רבים. סוברנהיים, שפירסם את הכתבות הערביות של המצודה² ואת הכתבות העבריות מבית הכנסת בחלב, אינו מזכירן. בזמן ביקורי, היתה מצויאותן ידועה לרבים בחלב, וסובאג'ה, גדול חוקריה של חלב המוסלמית, מציין שבמגדלים מצוייות לפחות חמש מצבות עבריות אשר טרם פורסמו³. בשני המגדלים, בכניסה למצודה, מצויים מסדרונים צרים המחברים בין חלונות הקשתים של המגדלים. המצבות העבריות הן חלק מעשרות אבנים גדולות דומות הבנויות בתקרה של המסדרונות. מעליהן בנוייה קומה שניה מן המאה ה"ט". הכתבות מצוייות במקומות שונים ויש להניח שרוב אבני התקרה הן מצבות יהודיות מן המאה ה"ג ומקצתן, אולי גם מן המאה שלפניה, וכי רק דרך מקרה לא שוקעו גם המצבות שלנו בצידן הכתוב לתוך התקרה.

הכתובת העתיקה ביותר היא משנת 1148. יתר הכתבות הן בנות דור אחד. האותיות וצורות החריטה זהות, ודומה שכולן מעשה ידיו של סתת אחד. בשש כתבות תאריכים ברורים, משנת 1217 ועד לשנת 1231. בשתיים אין התאריכים שלמים ואילו צייון השנים של שתיים אחרות הוסתר בקיר. ברם, גם אלו הכתוב מעיד עליהן שמן התקופה האיובית הן. המצבה הראשונה היא הכתובת היהודית העתיקה ביותר הידועה לנו מחלב⁴.

בזמנו של הסולטאן אלמאלכ אטאהר עאזי (מת בשנת 1215), הגיעה ממלכת חלב האיובית לשיא עוצמתה והיתה למרכז חשוב בעולם האיסלאם. סולטאן זה הירבה לבנות ולהרוס בניינים לצורך הרחבת העיר וביצורה. מצודת העיר היתה מקום מבוצר מזמן קדום. במקום שתי הכניסות למצודה בנה הסולטאן כניסה אחת המוגנת על-ידי שני מגדלים גדולים ומדרון תלול⁵. להרחבת העיר הרס עאזי גם את בית הקברות היהודי שנמצא מצפון לחומת העיר מול "שער היהודים"⁶. גם השער האחרון נבנה מחדש ונקרא "באב אנצר" — שער

1 היה צורך לנקותן יפה ולהאיר את המסדרונות האפלים כדי להעתיקן ולצלמן. מר סלים טורוס ממחלקת העתיקות בחלב סייע בידי. הוא אף העביר למקום קו חשמלי ממרחק ותודתי נתונה לו בזאת.

2 Moritz Sobernheim, Die arabischen Inschriften von Aleppo, Der Islam, XV, 1926

3 Jean Sauvaget, Alep, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1941, p. 154, no. 567

4 בטעות הניחו כי כתובת "מר עלי בר נתן" הקבועה בבית הכנסת בחלב היא משנת 834 (ר' מאמרי בספונות, א, עמ' כו—כה), ואני עומד לחזור לענין זה.

5 סובאג'ה, שם, עמ' 144.

6 שם, עמ' 151, הע' 564.

אלכסנדר דותן

הנצחון, לצייון עליונות האיסלאם. הריסתו של בית הקברות היהודי מול "שער היהודים" ומציאותן של המצבות העבריות במגדלים, מלמדים גם הם, לדעת סובאג'ה, על הרוח המוסלמית הקיצונית ששררה בממלכה⁹. ברם, לא נתן את דעתו שהסולטאן מת בשנת 1215 והמצבות הן משנים שלאחר כך. חלב נכבשה בימי המונגולים ביום 21.1.1260 והמצודה נהרסה¹⁰ ונשארה בחורבנה שלושים ושנים עד לשיקומה בשנת 1292. בזמנו של הסולטאן הממלוכי ח'ליל אבן קלאון¹¹. לפי הכתובת המפוארת והמפורטת משנת 1292 המתנוססת על קירות המגדלים (גודלה 1580x60)¹², היה משקם הכניסה למצודה האמיר קראסונקור, שעשר שנים קודם לכן מונה למושל חלב. רק במאה הט"ו בנו את הקשת המצוייה עתה בין שני המגדלים ואת האולם הגדול לקבלות פנים שמעל למגדלים והמסדרונות¹³ שבתקרתם מצוייית המצבות. מסתבר, אפוא, שמצבות ב— נעקרו ממקומן בשנת 1292, וברור שאין לאחר זאת עד המאה הט"ו, זמן בניינה של הקומה השנייה. ואכן בשנת 1292 היו האבנים במצב טוב ונשדדו כנראה מבית קברות חדש שהוקם לאחר שבית הקברות הישן נהרס בימי עאזי. מכאן גם שהממלוכים השתמשו בשיקום המצודה בשנת 1292 באבני בנין חדשות שלא היו מצוייית כלל במגדלים שהיו חרבים משנת 1260. סובאג'ה סובר, שהמגדלים שוקמו בשנת 1292 במתכונת האיובית וכי מרבית הקומה התחתונה של המגדלים היא מן התקופה האיובית¹⁴. לנו נראה שבזמן הסולטאן ח'ליל אבן קלאון חלו במגדלים שינויים ניכרים, לפחות בחלק העליון של הקומה הראשונה, שבה המסדרונות וחלונות הקשתים. שאם לא כן משום מה הוצרכו הממלוכים להסיע אבנים חדשות? הרס בית הקברות היהודי בימי עאזי ומציאותה של כתובת א' משנת 1148, מלמדות שגם עאזי השתמש במצבות יהודיות בבנין המגדלים, והן משקועות, כנראה, בבנין לאו דווקא במסדרונות.

הכתובות

אבני המצבות מקרים את המסדרונות הצרים וחלקן מכוסה בקיר שמתחתן. רוחב המצבות הוא בין 52 ל-72 ס"מ והאורך הגלוי בין 69 ל-163 ס"מ. בשלוש מצבות אפשר היה למדוד גם את החלק המשוקע בקיר, והוא 12-28.7 ס"מ מכל צד. האותיות חרותות לאורך המצבה, באופן שברובן תחילת כל שורה וסופה מוסתרים בקיר. עוביין של ארבע מצבות, כל כמה שניתן היה למדוד, הוא בין 23 ל-34 ס"מ.

7 שם, עמ' 139.

8 שם, עמ' 151 הע' 564.

9 שם, עמ' 156.

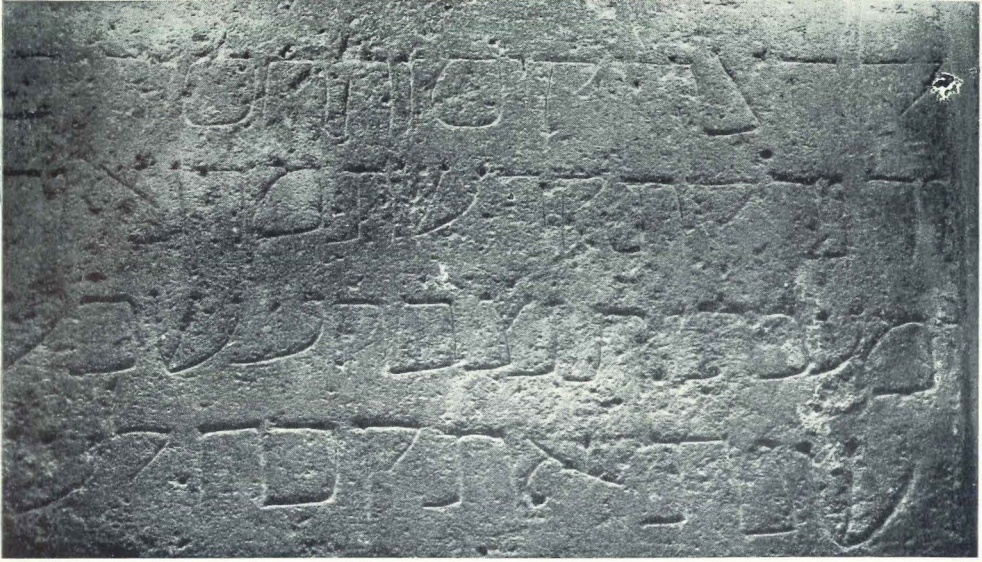
10 שם, עמ' 167.

11 סוברנהיים, עמ' 176 ואילך. הכתובת היא משנת 691 להג'רה. סוברנהיים כותב 1291 ואילו סובאג'ה ציין נכונה שנת 1292.

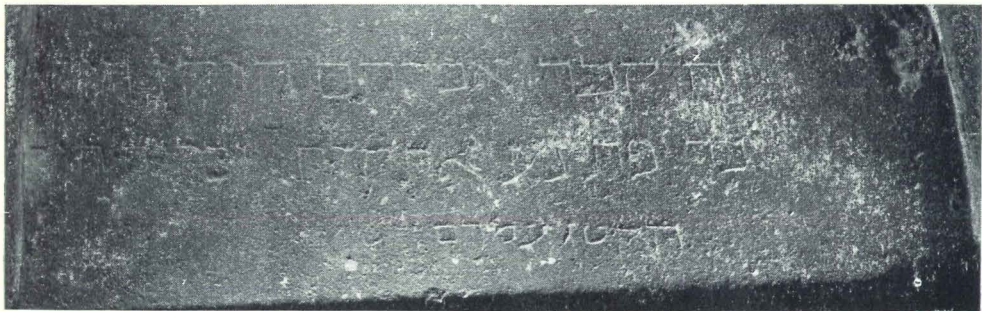
12 סובאג'ה, שם, עמ' 168.

13 שם, עמ' 167. וראה גם לוח LVI המצורף לספרו.

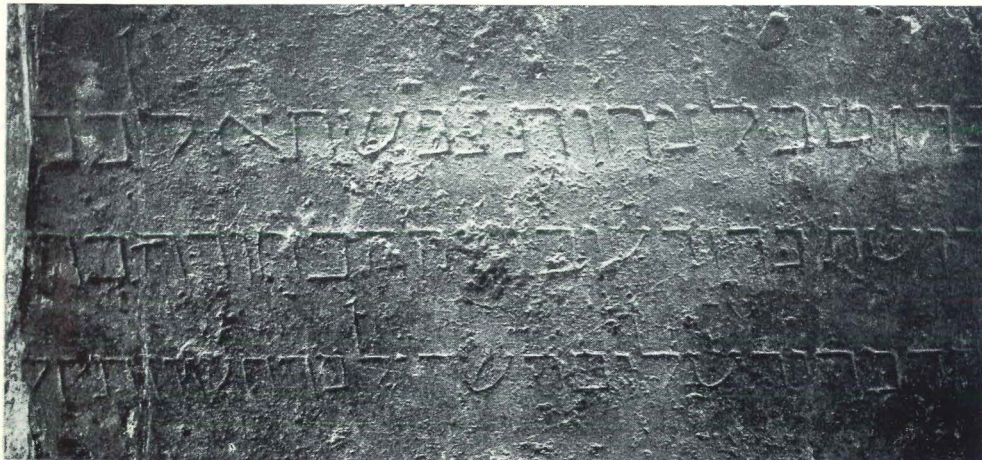
מצבות במצודת חלב

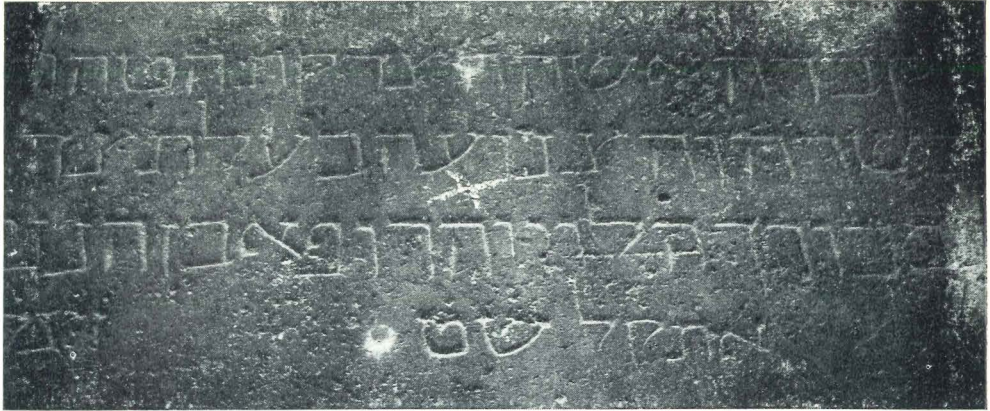
מצבה ב

מצבה ג

מצבה ד

מצבה ה

מצבה ו

מצבה ח

כתבות עבריות במצודת חלב

ראשי־תיבות מסומנים בנקודות מעל האותיות. במילים מקוצרות יש נקודה מעל האות האחרונה של המילה. בתאריכים אין הקפדה על סימון בנקודות, ארבעה תאריכים מסומנים ושלושה לא. לגבי אחד קיים ספק, אולם הניקוד הוא תמיד על כל האותיות. הקיצורים והצירופים הם מקריים. במקרה אחד השמיטו את כל המילה והשאירו רק את הא הידיעה. אין גם הקפדה על קיצור מילים זהות בצורה דומה. מקובלים ראשי־תיבות של תארים נפוצים כגון "כ ג ק" – כבוד, גדולת קדושת.

[א] זמנה הוא שנת 1148 לספה"ג ומקומה בפינה הדרומית־מערבית של המגדל הדרומי. גודלה מבחוץ 97x59x23 ס"מ ועוד 12 ס"מ מכל צד בקיר. האבן במצב טוב אך מקצת האותיות שחוקות.

- 1 [זכר] 14 כל הצדיקים לברכה זכר כבֹּגֶק [דו] 15
- 2 [מעל]ת 16 הוקן היקר השר הנכבד המ[הולל ?]
- 3 [יה]שוע בן כבוד ט(ו)קדו 17 מרנא ור[בנא]
- 4 [יפ?]ת הוקן היקר השר הנכבד ביש[ראל]
- 5 [תנ]צבה בגע 18 שנת אתנ(ט) ל(שטר)[ות] 19

[ב] 1217 לספה"ג. בפינה הדרומית־מערבית של המגדל הצפוני. 79x59,5x24 ס"מ ובקיר 57 ס"מ בסה"כ משני הצדדים. אבן גאה. האותיות ברורות, חוץ משתיים.

- 1 [זכר כ]ל הצדיקים והחסידים [לב זכר] 20
- 2 [גדלת] מעלת קדשת מרנא ור[בנא]
- 3 [הבחור] המע(כת)י 21 תנצבה עש 22 כ ש[בט]
- 4 שנת אתקכ לש[טרות]

[ג] 1227 לספה"ג. מעל לגישה אל חלון הקשתים, בקיר הצפוני של המגדל הצפוני. 163x61x34 ס"מ ועוד 13 ס"מ מכל צד נסתר בקיר. האבן הארוכה ביותר, והיא גם נאה

- 14 ההשלמה לפי י1.
- 15 כבוד גדולת קדושת, ראה אב, חו, י2.
- 16 לפי ב2. תואר "מעלת" מצוי, כנראה, גם בכמה כתבות אחרות (ד, ו3, ז2), אך הוא מוסתר לרוב בתוך הקיר.
- 17 סהרת וקדושת. השוה ד3, חו.
- 18 בגן עדן. השוה "נע" (ג2) ו"לגן עדן" (י3).
- 19 בשעת העתקת הכתובת קראתי ורשמתי "ל[שטר]". מהצלום אין הדבר ברור.
- 20 לפי ו1, 2.
- 21 "כ" כמעט ברורה ואילו ה"ת" שחוקה במקצת. מכל מקום קריאה אחרת לא נראית. תואר כגון "מעלת כבוד תורתו".
- 22 "ערב שבת".

אלכסנדר דותן

מאד ונשתמרה היטב. האותיות ברורות. הכתובת היא השלימה ביותר ונראה כי חסרה רק אות אחת. מן הראוי לציין כי לא רשמו את הכתובת באופן סימטרי לאורך האבן וכי נשאר בה חלק פנוי ניכר מצד ימין.

- 1 זה קבר אברהם הזקן היקר²³
- 2 בר יפת נֶע אתקלח ובריה היקר[ר]
- 3 הקטן עמרם²⁴

[ד] 1530—1539(?) לשטרות, 1219—1228(?) לספה"נ. מעל לחלון הקשתים הצפוני בקיר המערבי של המגדל הצפוני. 118x67 ס"מ. אבן נאה, נשתמרה היטב והאותיות ברורות.

- 1 [ד] כרן טב לניחות נפשתא לכ[ו ג]²⁵
- 2 [מעלת ק] דושת מור עוב(ד)יה הבחור הב(ה)²⁶ [יר]
- 3 [בן הטו] קד²⁷ מור שלום השר (ז)ל מרחשון תקל[?]

[ה] 1219 לספה"נ. מעל לחלון הקשתים בין שני המגדלים. 98x72 ס"מ. נשתמרה יפה והאותיות ברורות מאד.

- 1 [ז(ה)] קבר האשה הצדקת הטהו[רה והיקרה]
- 2 [וה] כשרה והצנועה בעלת צד[קה]²⁸ [
- 3 [אש]ת מבורך הלוי והרופא²⁸ • בן הנגי[ד]
- 4 אַתְקַל שֵׁט זַצַּל

[ו] 1231 לספה"נ. במסדרון הצפוני מערבה מחלון הקשתים ופתח הכניסה שבמגדל הדרומי, בין ט ל-ז. 75x69 ס"מ. האותיות ניזוקו בחלקן.

- 1 [זכר] כל הצדיקים לב²⁹ זכר כ(ל)
- 2 [החסי]דים היקרים לב זכר כ[בוֹגֶק]

23 אני מניח שלא היה כאן תואר נוסף, לפי שמילה זאת היא בסוף השורה.
24 שתי המילים בשורה זו חרותות באותיות קטנות יותר, אולי כדי לציין את גילו הרך של הבן. לא מן הנמנע שהאב והבן מתו ביום אחד, ואולי בזמן מגיפה.
25 "לכבוד גדולת".
26 התחלה של "ה" או "ח". לא מן הנמנע, איפוא, כי התואר היה "הבהיר" או "הבחיר", מלשון נבחר.
27 השלמה לפי א3 ר"ח.
28 כאן בא, כנראה, שמה.
28* פרופ' ש"ד גויטיין הואיל להודיעני שצירוף "הלוי והרופא" מצוי בכתבי הגניזה.
29 "לברכה".

כתבות עבריות במצודת חלב

- 3 [מעל](ת) ³⁰ מוֹר דניאל ³¹ השר בן כ[בוד]
- 4 [טוק](ד) ³² מוֹר נת(נ)אל ³¹ השר ה[נכבד] ³³
- 5 [בישר]אל זַלֵּל נִסְן תְּקַמֵּב

[ז] 1231 לספה"נ. במסדרון הצפוני, ממערב לחלון הקשתים ופתח הכניסה שבמגדל הדרומי, מערבה מ"ו. 75x56 ס"מ. אבן נאה ואותיות ברורות מאד.

- 1 [זה] (ק)בר הבחור הטוב וה(ח)[כס].... בן....
- 2 [ק]דשת בר יקותיל השר [הנכבד בישראל] ³⁴
- 3 אלול תְּקַמֵּב לש[טרות]

[ח] כנראה מצבת ר' יוסף בן יהודה עקנין שר' יהודה אלחריזי ביקרו בחלב בשנת 1225. התאריך מוסתר בקיר. במסדרון הדרומי של המגדל הצפוני, ממערב לחלון הקשתים. 69x67 ס"מ. האותיות שחוקות בחלקן.

- 1 [ז]ה זכר כבוד גדלת קד[ו]ט מוֹר ³⁵
- 2 [י](ו)סף (ה)מערי הרב המ[הולל בן]
- 3 [יהוד]ה היקוה ³⁶.... זְצוּקֵל ב (כס)ליו [תק..]

[ט] 15.. לשטרות. 12.. לסה"נ. מעל חלון הקשתים, בקיר הצפוני של המגדל הדרומי. 75x52 ס"מ. האבן ניזוקה במקצת ומקצת האותיות שחוקות.

- 1 [זכר] כל הצדיקים לברכה [זכר כבו גק]
- 2 [מעלת] סעדי(אל) ³⁷ הבחור והשר הנכבד בן
- 3 [] (?) ³⁸ השר (ז)צַלֵּל אלול ת(ק) []

[י] התאריך מוסתר בקיר. בפניה הדרומית-מערבית של המגדל הדרומי, מזרחה מ"א. 89x53x25 ס"מ. האבן לא משובחת וכמה מאותיותיה שחוקות.

- 1 זכר כל ה(צ)דיקים לברכה זכר כל החסידים לב

- 30 ה"ת אינה ברורה.
- 31 א—ל באות אחת.
- 32 רק קצה האות נראה, באופן שההשלמה אינה ודאית.
- 33 ההשלמה לפי א4.
- 34 לדעתי יש בסוף השורה מקום לעוד שתיים-שלוש מילים, ולכן השלמתי לפי א4, א5-4.
- 35 עיין א3 ר"ד3.
- 36 מרוב קיצורים השמיטו התואר והשאירו הא הידיעה. יתכן כי הכוונה היתה לומר "היקר והנכבד".
- 37 נראה כי גם כאן יש צירוף של האותיות א—ל. ר' הע' 31.
- 38 סופו של שם מרטי.

אלכסנדר דותן

- 2 [זכר] 30 כִּגְמוֹר עֲזַרְא הִזְקֵן הִיקָר בֶּן [] 40
3 [נפטר לגן עדן ב(ש)ב(ה) טובה
4 [] 41 תַּנְצֵבָה יִרַח מ(ר) חֲשׂוֹן(ו) שֵׁנַת []

כמה מן האישים נזכרים בס' תחמוני לר' יהודה אלחריזי: "מרנא ורבנא דניאל השר בן... מרנא ורבנא נתנאל הש"ר(ו). אלחריזי מזכיר את "החזן רבי דניאל" 42 ואת "דניאל איש חמודות... מדובר בו נכבדות" 43 ולא ברור אם יש לזהות אחד מהם עם בעל המצבה.

מצבה ח, אני משער שהיא של ר' יוסף בן יהודה עקנין מתלמידי הרמב"ם. אלחריזי כותב: "ומלבד נועם מידות קהליה (של חלב) וחמודות אציליה, בא אליה זה שלושים שנה מושיע ורב, מארץ מערב, הוא החכם רבי יוסף מערבי, חכמתו כקהלת, ושכלו כגחלת ולשונו אש אוכלת... ובא ממערב לשכון במזרח... הוא החיה בחכמתו רבים מבני צובה ונפח רוח חכמתו בפגריהם" 44. השם "יוסף המערבי הרב המה(ולל)" והתארים וכן האות האחרונה "ה" הגלוייה משמו של האב, מחזקים השערה זו. קשה להניח שבאותו זמן נמצאו בחלב שני חכמים בשם זה.

"סעדיאל הבחור והשר" (ר) ... בן ... השר" (ט) וזה כנראה עם "סעדאל בן השר רבי עזרא זכרונו לברכה מגזע איתנים וברוך מבנים", שהזכירו אלחריזי 45.
"מרנא ורבנא עובדיה הבחור... מור שלום השר" (ד). אלחריזי מזכיר "בני השר רבי שמריה, מובחר ועובדיה" 46. שם האב שונה ומסופקני אם הוא הוא.
"מרנא ורבנא עזר א הזקן היקר בן...". (י). ייתכן שהוא עזרא אביו של סעדיאל שהזכירו אלחריזי (ר' לעיל).

39 ההשלמה לפי 21, ח1.

40 השם מוסתר בקיר.

41 קצה אות בלתי ברורה.

42 תחמוני, מהדורת א' קמינקא ווארשה תרנ"ט, עמ' 366.

43 שם, עמ' 364.

44 שם, עמ' 361.

45 שם, עמ' 366.

46 שם, עמ' 365.

איילה ליונשטם

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

במחקר הזה * ייעשה נסיון להוכיח שכתב־יד שומרונני משנת 749 להג'רה (1348 לסה"נ), פירוש לחלק מספר בראשית, הוא שריד של פירוש קראי שנכתב בשנת 445 להג'רה (1053 לסה"נ), ויצא מבית־מדרשו של אבו יעקב בן נוח, שהיה ראש בית־המדרש הקראי הגדול בירושלים במאה העשירית.

א. תיאור כתב־היד

כתב־היד נמצא בספריה הבודליאנית וסי' ADDS OPP 4° 99P 3086, ותיארו בקצרה א' נויבאור (Journal Asiatique, 1873, כרך א' עמ' 341. ואילך). יש בו 179 עמודי פוליו¹, וכולל הוא פירוש מפורט לחציו הראשון של ספר בראשית, מראשיתו ועד סוף פרשת תולדות². דיבור המתחיל נכתב כמעט תמיד באותיות שומרונניות³ והפירוש גופו נתחבר בשפה הערבית ונכתב באותיות ערביות והוא הדין לפתיחת המחבר ולהקדמתו⁴. שמו של המחבר אינו נזכר ואף לא שמו של המעתיק.

בהקדמתו מציין המחבר שנתבקש לכתוב את הפירוש בשנת 445 להג'רה (1053 לסה"נ), וכי מזמינו ביקש להוסיף לחיבור תרגום לערבית וגם משהו ממדע הלשון העברית, במקומות שדבר זה יהיה נחוץ. בהמשך דבריו הוא מקדיש דיון קצר לבעיות תרגום בכלל ומסיים במילים, שאלה תרגומן לעברית: "ומצורף בזה תרגום לכל פרק ופרק ולמה שהוא כמו פרק בגלל היותו דיבור בפני עצמו לפי הענין... כדי שיבוא התרגום רצוף ולא במקוטע, בהתאם למה שהיה מנוי וגמור עם דורש פירוש זה" (עמ' 9א, 11—9ב). אך מן התרגום המתואר לעיל נשתמרו בכתב־היד תרגומים לפסוקים בודדים בלבד, הבאים בשולי הגיליון, לרוב כאשר נאמר בגוף הפירוש *وقد مضى في الترجمة* היינו "וכבר בא בתרגום", או ביטוי דומה, ועל המילה *الترجمة* סימן המפנה אל התרגום הרשום בשוליים. ברם, לעיתים יבוא הסימן בלבד, רשום מעל אותה המילה, שאליה מתיחס התרגום ובמקרים נדירים נעדר גם סימן זה.

- מחקר זה יצא מחיבור־גמר, לקבלת התואר מוסמך למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית. את החיבור הכינותי בחוג "לשון עברית" בהדרכתו של פרופ' ז' בן־חיים. חובה נעימה לי להביע כאן את רגשי תודתי הכנים למורי פרופ' ז' בן־חיים על עצתו, עזרתו ועידודו, שקידמו את עבודתי בכל שלביה, מראשית חיבורה ועד הכנתה לדפוס. מקדישה אני מאמר זה לזכרו של ראשו ומייסדו של מכון בן־צבי, הנשיא מר ז' בן־צבי ז"ל, שהיתה לי הזכות לעבוד זמן קצר במחיצתו במחקריו השומרונניים.
- 1 בלי שטרות המכר. עמ' 3ב, 4, 5, 6, 7א ועמ' 175 היו ריקים בכה"י המקורי.
- 2 עמ' 11א, 8—179א; חלוקת התורה לשני חצאים, היתה נהוגה כבר בימי ענן. עיין J. Mann, JQRNS, vol. 11, 1920-1, p. 426; Journal of Jewish Lore and Philosophy, I, p. 348, note 6.
- 3 אך פה ושם גם באותיות ערביות, בייחוד במחצית השנייה של כה"י. השווה עמ' 124 א, 1; 157 ב, 15 ועוד.

איילה ליונשטם

מעתיק כתב־היד מעיר בסוף העתקתו (179א), שסיים את מלאכתו בשנת 749 להג'רה (1348 לסה"נ). היינו באותה התקופה שבה נתחבר החלק השני של "התולידה" ושהב חיבר אבו־אלפתח את ספרו *كتاب التاريخ* היתה זאת תקופה של התחדשות תרבותית בעדה השומרונית, שהחלה בימי פינחס בן יוסף (708—764 להג'רה, 1308—1362 לסה"נ) ונמשכה בימי כהונת בנו אלעזר בן פינחס בן יוסף (764—789 להג'רה, 1362—1387 לסה"נ)⁵. ביד מעתיק זה כתובים הפתיחה, ההקדמה וגוף הפירוש פרט לעמ' 13—15 ועד בכלל⁶. מסתבר, שניזוק הניר והיה צורך לחזור ולהעתיק עמודים אלו, דומה, שכתב־היד של מעתיק אחרון זה וזה להערות השוליים בעמ' 100 א, אשר בסופה חתום שמו של משלמה בן אב סכוה הדנפי⁷. ושמא נוכל לשער, שמשלמה עבר על כל כתב־היד כדי לבדוק אותו, כי חלק של המילים הרימוזיות (Custos) הושלם גם הוא בכתב־ידו⁸.

לפתיחת המחבר הקדימה יד מאוחרת תיאור רעידת האדמה שפקדה את שכם בשנת 1242 להג'רה (1826 לסה"נ), כתוב בשפה הערבית ובאותיות ערביות (עמ' 3א). לפני תיאור זה, בתחילת כתב־היד, נמצאים שני פיוטים שומרונים באותיות שומרוניות. מעל לראשון רשומות המילים: *على سبت الموسم الصيام تأليف كاتبه سلامة هكهن هلوي* (עמ' 1, 2).

לשון כתב־היד וכתבו משקפים את הערבית הבינימית. הניקוד הדיאקריטי אינו שלם, ולעיתים אף משובש. הסופר הוסיף סימון תנועות חלקי, שגם בו נפלו שגיאות. לא תקננו במקרים, שבהם בא במקום הכתיב הקלאסי כתיב, המשקף את המבטא העממי, כגון *ما* במקום *ماء*; *قائل* במקום *قائل* וכו' או במקרים המעטים, שבהם באה *ت* במקום *ث*⁹. לעומת זאת השלמנו את הניקוד הדיאקריטי ואף תקננו אותו בשעת הצורך. את סימון התנועות השארנו רק כאשר סימון זה דרוש להבנת הענין.

ב. תכונותיו השומרוניות של כתב־היד

תכונותיו השומרוניות של כתב־היד בולטות לעין. כל ההוספות, שנוספו לגוף הפירוש, בידי שומרונים נוספו. שטרות המכר מציינים מפורשות שהמוכר והקונה שומרונים היו,

4 עמ' 7ב—8א, 11; עמ' 8א, 11—12, 7.

5 עיין A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, Oxford, 1909, p. XXVII.

6 בעמ' 20 שו' לעומת 15 שו' בשאר העמ'.

7 עיין Cowley, שם, עמ' XLVII, בטבלת היוחסין של משפחת הדנפי, הידועה בבניה המלומדים, נקראים שניים מהם בשם *مسلم ابن مرجان* הראשון חי בין 1703—1732, ונתפרסם כמעתיק כתב־יד, שעליהם הוסיף לפעמים הערות. אף התחיל מחבר פירוש לתורה, שהושלם כעבור זמן בידי בן אחיו אברהמים בן יעקב אלעיה (השוה Gladys Levine—Rosen, *The Joseph Cycle*, Columbia University, pp. XII, XIII). השני נכדו, וליד שמו לא צויין שום תאריך, אך נוכל לקבוע את זמנו בערך בסוף המאה ה־11 ותחילת המאה ה־12.

8 עיין עמ' 8א; 9א; 10א; 12א; 18א; וכו'. מעניין בעיקר הדמיון הבולט בין כתב־היד, שבו נכתבו המילים הרימוזיות בעמ' 13א; 14א; 15א לבין זה, שבו נכתבו העמ' האלה גופם.

9 רק בעמ' 13—15 ועד בכלל, הכתובים ביד אחרת.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונים

ואין צריך לומר שאף הפיזטים השומרונים הקודמים לפירוש ותיאור הרעש בשכם משנת 1826 לסה"נ מוצאם מעדת השומרונים. גדולה מזו, בתעתיק הערבי לפסוקי המקרא מועתקת "ש" עברית תמיד ב ש ערבית, בהתאם למבטא השומרונים¹⁰, כגון עמ' 13, א, 13; נעשה אדם (נעשה אדם); עמ' 29, ב, 5 עשב בשדך (עשב בשדך); עמ' 152, א, 1 בני ישראל (בני ישראל); ועוד רבות¹¹. לעומת זאת מועתקת "ס" עברית תמיד ב ס ערבית. כגון עמ' 29, ב, 11; תוסף (תוסף); עמ' 41, ב, 7; נייסן (ניסן); עמ' 145, ב, 3; ה' נסי (ה' נסי) ועוד¹². ולא זו אף זו, הטכסט מחולק לקטעים קצרים החופפים בדרך כלל את הקיצות המסומנות בהוצאת פון-גאלן¹³. ועוד, כאמור נכתב דיבור המתחיל רובו באותיות שומרוניות, ומוסר בדרך כלל את נוסח שומרון¹⁴. במקרים, אשר בהם סוטה הנוסח מהטכסט, שערך אותו פון-גאלל וקבעו כסטנדרד, הוא מתאים לקבוצת כתבי-יד, שביניהם מצויים תדיר כתבי-היד המסומן E², E³, שהוא חלק מכתבי-היד E, המורכב מחלקים שונים¹⁵ או כתב היד המסומן Q¹⁶ או שניהם. כגון:

19, א, 3 (בר' א, ז) ויבדיל — לפי E³

6, ב, 44 (בר' א, יח) ולהמשל — לפי E³

6, ב, 10 (בר' ג, ד) לא מות תמו' לפי E³

6, ב, 5 (בר' ג, טז) עצבוניך לפי E³

6, ב, 12 (בר' ג' טז) תשוקתיך לפי E³

7, ב, 8 (בר' ו, ד) והנפילים לפי E²

7, א, 9 (בר' ו, ט) בדורותיו לפי Q

- 10 על ענין זה העירני בטובו פרופ' ז' בן-חיים.
- 11 כתיב זה עקבי לחלוטין ולא מצאתי אף יוצאת מן הכלל אחת מבין כ־350 הדוגמאות, שמניתי בכה"י.
- 12 כאן שגה המעתיק פעם אחת בעמ' 82, 5: *ישרתני ואוסר* = "יסרתני ואוסר" שבי' לא, יז, ושמא לא באקראי הוא ששיגאה זו חלה בפסוק מספרי הנביאים דווקא, אשר מן הסתם מעתיק שומרוני לא היה מורגל בכתיבו.
- 13 August Freiherr von Gall, Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner, Giessen 1914.
- 14 למשל, שמותיהם של בעלי בית אברהם "ענר, אשכל וממרא" (בר' יד, כד) מובאים בפירוש זה תמיד לפי נ"ש כלו' *ענרם אשכול וממרא* (ענרם, אשכול וממרא), עמ' 108, א, 13; 111, א, 15; 166, ב, 9; וכן גירסתם בס' אסטיר, כרוניקה שומרונית, שנתחברה לדעתו של ז' בן-חיים בסוף המאה ה' ובראשית המאה ה"א. (תרביץ, יד, עמ' 104—125; 174—190; טו, עמ' 71—87; 128). שם, י"ד, עמ' 120, פרק ז, 6.
- 15 פון-גאלל, שם, עמ' vii—ix. כ"י זה הוא רכוש של הספריה הלאומית בפריס. מס' 4 בקטלוג (Kennicott 364, Paris 82, Orator). המצחף המונה 169 עמודים, אינו ממוצא אחד. כה"י העיקרי נשמר מן שמי' א, א עד סוף דבר' והוא מכונה E¹. ס' בראשית שייך ברובו ל- E² הפרקים בראשית א, א—ה, לא, שייכים ל- E³ מבראשית לו, ב מתחיל כ"י חדש — E⁴. E¹. נכתב לפי הקריפטוגראמה שבדב' א, א בשנת 889 להגירה (1448 לסה"נ) בשכם, בידי ברכה בן צדקה בן יעקב בן ישמעאל עבד צדקה בן אביעזרי בן יוסף דמבני יתרנה. יש להניח שזמן חיבורם של E² - 4 קרוב לזה של E¹ פון-גאלל, שם, עמ' XX, XIX. כ"י זה רכושו של המוזיאון הבריטי בלונדון (Add. 22,369).
- 16 הוא כתוב על קלף ומכיל 154 עמ'. כה"י נשמר בשלמותו מן בר' ה, ג עד דב' כט, ט. לפי הקריפטור גראמה שבדב' טו, ז כתבו אברהם בר אבי נצען בר אבי אסעד בן אב חסדה בן אבי עליון הגררי לנפשו, כלו' לעצמו, בשנת 761 להגירה (60/1359 לסה"נ).

אייילה ליונסטם

- 4.א88 (בר' ט, ה) לנפשותיכם לפי E^2 , Q
8.ב102 (בר' יב, ב) ואנדילה (שמך) לפי E^2
10.א108 (בר' יג, יח) ויאל (אברם) לפי E^2 , Q
3.א117 (בר' טז, ו) בידוך לפי E^2 , Q
14.א117 (בר' טז, ח) אוי (מזה באת) לפי E^2 , Q
8.א118 (בר' טז, יד) (על כן) קראה לפי E^2 , Q
1.ב123 (בר' יח, יב) אחרי בליתי לפי E^2 , Q
8.ב123 (בר' יח, יג) (האף) האמנם לפי Q
12.א128 (בר' יט, יג) (כי) משחיתים לפי E^2 , Q
14.ב128 (בר' יט, טז) ויוציאהו לפי E^2 , Q
15.ב128 (בר' יט, טז) ויניחהו לפי E^2 ,
15.ב134 (בר' כ, טז) ליד (כסות עיניים) לפי E^2 , Q
5.א136 (בר' כא, ו) צחקה לפי Q
3.ב137 (בר' כא, טו) ותשליך לפי Q
8.ב140 (בר' כב, ב) (בנך) יחידאך לפי Q
5.א155 (בר' כד, יט) (ותכל) להשקותו לפי Q
4.ב157 (בר' כד, לז) וישביעני לפי Q
12.ב157 (בר' כד, מא) (אז) תנקי לפי kE^2
14.ב157 (בר' כד, מב) ואבוא לפי E^2 , Q
9.א160 (בר' כד, סז) ויביא לפי Q
5.א166 (בר' כה, לא) בכורתך לפי E^2 , Q
14.ב166 (בר' כה, לד) هبکوره לפי Q
8.ב168 (בר' כו, ח) هرکول לפי E^2
12.ב173 (בר' כז, טז) עורות לפי E^2 , Q
6.א174 (בר' כז, יט) בכורך לפי E^2 , Q

פרט לדוגמה אחת: בעמ' 162א, 13 (בר' כה, טז) ובטירתם — לפי כ"י שונים שאין ביניהם לא E^2 ולא Q.

אמנם נמצאות גם דוגמאות מספר, שבהן הנוסח הוא נוסח המסורה. נביא בראשונה דוגמאות, שיש בהן משום חילוף נוסח של ממש, ואחר כך מאלו שהחילוף הוא של כתיב חסר ומלא.

א. חילופי נוסח

עמ' 33ב, 13 (בר' א, יד) להבדיל — בנ"ש: להאיר על הארץ ולהבדיל (בשוליים: למ יکن فی نسختهم لهاير על هارص

[קע]

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

- 12,ב,76 (בר' ה, ט) תמים — בנ"ש; ותמים
10,א,84 (בר' ה, יז) כל החיה — בנ"ש; וכל החיה.
6,ב,84 (בר' ה, יט) כל החיה — בנ"ש; וכל החיה.
8,ב,88 (בר' ט, ה) ומיד האדם — בנ"ש; מיד האדם, (אך בפירוש בא הסבר לו"ו ז),
ועיין עוד עמ' 105,ב, 11; 110,א, 10; 121,א, 2; 131,א, 1; 138,ב, 15; 140,ב, 9, 10;
147,ב, 1; 158,א, 13; 159,א, 9; 159,ב, 7; 161,ב, 2; 164,ב, 1.

ב. חילופי כתיב

- עמ' 64,א, 15 (בר' ג, ו) להשכיל — בנ"ש; להשכל.
13,ב,83 (בר' ה, יא) עלה זית — בנ"ש; עלי זית.
11,ב,13 (בר' טז, יב) פרא אדם — בנ"ש; פרה (פרי) אדם
1,ב,127 (בר' יט, ז) תרעו — בנ"ש; תריעו
161,א, 7 (בר' כה, ו) הפילגשים — בנ"ש; הפלגשים.
167,א, 3,2 (בר' כו, א) ملبذ هرعب هراشون בנ"ש: הראישון.
ויש מקצת גירסאות הנוטות גם מנ"ש וגם מנ"מ:
עמ' 80,א, 7 (בר' ז, א) ויאמר אלהים לנח — בנ"ש; ויאמר אלהים אל נח: בנ"מ;
ויאמר ה' לנח.
עמ' 84,ב, 13 (בר' ח, יט) וכל הרמש על הארץ — בנ"ש; וכל הרמש הרמש על
הארץ; בנ"מ: כל רומש על הארץ.
עמ' 87,א, 1 (בר' ט, ב) בכל דגי הים — בנ"ש; ובכל דגי הים; ובכל דגי הים.
ועיין גם עמ' 88,א, 4; 105,ב, 2; 139,א, 4; 153,ב, 1; 154,ב, 15; 157,ב, 5; 165,א, 10;
169,א, 9.

ועמ' 173,ב, 9 (בר' כו, טו) העמדות — בנ"ש החמדות בנ"מ: החמדות
הדוגמה האחרונה מעניינת במיוחד, כיהחילוף ח/ע נדיר בנוסח התורה וייתכן, שלפנינו
שגיאת מעתיק. נוכל להשוות לכאן את הערת השוליים בעמ' 47, 10, (בר' א, כד): בנ"ש:
וחית הארץ, בנ"מ: וחיתו ארץ. בשוליים عندهم يعثو هارص (אולי = בעיתו הארץ או
שיבוש במקום عيثو. מבטא התיבה בימינו בפי השומרונים: ^Cayta¹⁷).
ברור שאין בסטיות מועטות אלו מנ"ש, כדי לעורר ספק באופיו השומרוני של הפירוש.
מכאן מובן, שנויבאור לא הטיל ספק בכך¹⁸, ושדעתו נתקבלה על כל החוקרים¹⁹.

17 ג"ש סתם — הנוסח הסטנדרטי של פון-גאלל, דיבור המתחיל, המובא ברשימות הנ"ל, כתוב באותיות שומרוניות, פרט לדוגמאות מספר הכתובות באותיות ערביות.
18 ואמנם יצויין פה שנויבאור, בסקירתו הנ"ל, מעיר בארבעה מקומות על הקבלות אל הספרות הקראית או אל הספרות הרבנית והקראית. עיין שם עמ' 351 על שימוש המונח الفذلقة (סך הכל) אצל הקראים; עמ' 354 על שימוש המונחים לשון רבים, לשון יחיד וכדו' בפירושים הרבניים והקראיים; עמ' 357 על הנוהג להביא דוגמאות מן המשנה אצל הקראים; עמ' 358 על הרתיעה מאנתרופומורפיזם אצל רבנים וקראים.

איילה ליונסטם

ג. ראיות שמקור כתב-היד לא היה שומרונים

א. סדר הפרשיות

הפסקים בטכסט, המלווים דברי ברכה לציון סיום ענין, תואמים את חלוקת פרשיות השבוע של ספר בראשית לפי מנהג היהודים, השונה ממנהג השומרונים²⁰. נביא אותן כאן כסדרן:

בעמ' 76א, 15: ברוך ה' לעולם אמן ואמן (לסיום פרשת בראשית).

בעמ' 76ב, 1 באה כותרת מפורשת: בשם ה' אלהי ישראל פרשת אלה תולדת נת, **وتاممه** (בהוצ' פון-גאלל פסוק ו, ט כתוב בתוך קיצה הפותחת בפסוק ו', ז ומסתיימת בו', יג).

בעמ' 101א, 12, 13: אחרי הזכרת מותו של תרח: "ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל וברוך ה' לעולם אמן ואמן" (לסיום פרשת נח). ושם בשו' 14: ויאמר ה' אל אברם לך לך.

בעמ' 121ב, 15: ברוך ה' לעולם אמן ואמן (לסיום פרשת לך לך).

בעמ' 122א, 1: וירא אליו ה'.

בעמ' 146ב, 3: ברוך ה' לעולם אמן ואמן (לסיום פרשת וירא).

בעמ' 146ב, 4: ויהיו חיי שרה **وتاممه**

בעמ' 162ב, 13: אחרי הבאת פסוקים מישיעיה ס' ה, ז הוא מסיים: ברוך ה' לעולם אמן

ואמן (לסיום פרשת חיי שרה).

בעמ' 162ב, 14: ואלה תולדות יצחק ב' א'.

19 ביניהם: L. Wreschner, Samaritanische Traditionen, Halle, 1888, p. XVIII (הוא מציין בט' עות שאבו-אלחסן, מומין הפירוש, היה מחברו); A. E. Cowley, The Samaritan Liturgy and Reading of the Law, JQR, 7, 1894—5, p. 132. הובאו שלא לשם פולמוס, אלא משמשים להוכחות וקדוקיות בלבד; הנ"ל, The Samaritan Liturgy, Oxford, 1909, p. XXIV; י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 172, 253; ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים תשי"ז, ח"א, עמ' כא, הע' 13; עמ' לא, הע' 11; עמ' 101, הע' 15; עמ' 228, הע' 4; A. S. Halkin: The Relation of the Samaritans to Saadia Gaon, Saadia Anniversary Vol., N.Y. 1943 (A.A.J.R.) p. 278/9; Gladys Levine-Rosen, The Joseph Cycle, Genesis 37—45 Columbia University, p. VII, VIII.

סדר הפרשיות

		20
נ"ש, השוה פון-גאלל, עמ' Lxv		נ"מ
בראשית	א, א	בראשית
א, א		נח
וידע אדם	ו, ט	לך לך
ד, כה		וירא
אל לבו	יב, א	חיי שרה
ה, ב		תולדות
ולך לך	יח, א	ויצא
א, א		
ויהי אברהם	כג, א	
יח, א		
וה' פקד	כה, יט	
כא, א		
תולדות	כה, י	
כה, יט		
וישא יעקב את רגליו		
כט, א		

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונני

בעמ' 179א, 8, 9: וברוך ה' לעולם אמן ואמן (לסיום פרשת תולדות). ואחר־יכן באות המילים המסיימות את הפירוש, שזה תרגומן: "תמה מחציתו של הספר הראשון מפירוש התורה הקדושה... יבוא אחריו (השאר) בחלק השני מן 'ויצא יעקב מבאר שבע'".

ב. הפירוש ערוך בכל מקום על נ"מ

כאמור נכתב דיבור המתחיל בדרך כלל באותיות שומרונניות ולפי נוסח שומרון, השונה בפרטים רבים מנוסח המסורה. אבל הפירוש ערוך בכל מקום על-פי נוסח המסורה בלבד. המעתיק הרגיש לפרקים בסתירה זו והעיר עליה בשולי הגליון: عندهم ... وعليه الشرح (או الشروح) או בלשון קצר: عندهם היינו "אצלם" (כלו' אצל היהודים)... ועליו הפירוש (או הפירושים)". כבר נויבאור, בסקירתו הנ"ל ציין תופעה זו ואף הדגימה²¹. והרי דוגמאות אחדות:

בעמ' 47ב, 10 (בר' א, כד) כתוב "וחית הארץ" (נ"ש) ובפירוש נאמר... والواو الاخير في هذه الكلمة زايد ومثله كل حيثو شدي (יש' נו, ט; תה' קד, יא) وتماهه ومثل ذلك بنو بعور (במד' כד, ג, טז) لمعينو ميم (תה' קיד, ח) היינו: "הו"ו האחרונה במילה זו נוספת וכמוה, 'כל חיתו שדי' וכו' וכמו זה, 'בנו בעור'; 'למעינו מים'".

בעמ' 88א, 15 (בר' ט, ה) "ומיד כל חי" (=נ"ש). לכך העיר המעתיק בשוליים: عندهם ميند كل حيه היינו את נ"מ.

בעמ' 94א, 12 אחרי דה"מ: "ויהי גבול הכנעני" (בר' י, יט). דן המחבר במילים مصيدون (ש' 13), عند باك ... صيدون (ש' 14), سدم (ש' 15), لئشع (ב' שו' 1). הבאות רק בנ"מ שהוא: "ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע" לעומת נ"ש: "ויהי גבול הכנעני מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת ועד הים האחרון". המעתיק הוסיף את נ"מ בשוליים כדי להסביר את הפירוש ה"מזור".

בעמ' 108א, 10 (בר' יג, יח) "ויאל אברם" (בהתאם לנ"ש בכ"י Q, E2), מפרש המחבר: معناه نقل مضره بخلاف وياهل عند سدم الذي هو نصب مضره ... היינו: "מובנו העביר אהלו בניגוד ל—'ויאהל עד סדום', שמובנו העמיד את אהלו". ובשוליים: عندهم وياهل وعليه الشروح.

בעמ' 134א, 13 (בר' כ, יג) "ויהי כאשר קוּלוּ התעה" (=נ"ש) ובפירוש בעמ' 134ב, 5: وقال هشعو ولم يقل هشعه من ان الهيم موضوع اوزانه للجمع واطلاقه عليه تعالي وهو واحد للتخيم وقد يجي نعته كذلك مثل هوا الهيم حيم (יר' י', י'); كي الهيم قدوشيم هوا (יהו' כד, יט).

איילה ליונסטם

היינו: "אמר 'התעו' ולא אמר 'התעה', משום שאלהים, משקלו נבנה לריבוי ומוסב רק עליו, יתעלה, והוא אחד לגדולה (כלו' לשון גדולה) ולפעמים יבוא תוארו בצורה כזאת, כגון 'הוא אלהים חיים'; כי אלהים קדושים הוא". פעם אחת ציין המעתיק גם שגירסת המסורה קצרה מנ"ש. נוסח שומרון גורס בפסוק בר' א, יד אחרי המלים "ברקיע השמים — להאיר על הארץ". בנ"מ חסרות מילים אלו. על זה העיר המעתיק בשולי הגיליון, עמ' 333; למ יכן في نسختهم لهاير على هارص היינו: "לא נמצא בנוסחם 'להאיר על הארץ'".²² אבל לא בכל מקום הצביע המעתיק על החילופים בין נ"ש לבין נ"מ, שהפירוש בנוי עליו. בעמ' 67, 3, 4 (בר' ג, טז) "ואל האשה אמר" (=נ"ש). בנ"מ: "אל האשה אמר". ובהמשך בעמ' 68, 2 (בר' ג, יז) ל"ולאדם אמר" הוא מפרש: "ואו عطف على اشتو لكونه من جنسها ولم يعطف الاشه على النحش لافتراقهما في الجنس". היינו: "בו" חיבר אל אשתו משום שהוא ממינה ולא חיבר את האשה אל הנחש בגלל היותם שניהם נבדלים במין".

בעמ' 108, 14 (בר' יד, ד) "ובשלש עשרה ש' מרדו" (=נ"ש). בנ"מ: "ושלש עשרה שנה מרדו" ובפירושו הוא מסביר יריד وفي السنة الثالثة عشر عصوا عليه ... (עמ' 109 א, 1) وغزاهم في السنة الرابعة عشر وليس المراد انه غزاهم في اربع عشرة سنة بعد عصيانهم عليه ثلث عشرة سنة وقد اجري هذا مجرى قوله واربعه لا يدعتيم (משליל, יח) الذي المراد به الرابعة وكذلك وتحت اربع الذي يراد به رابعة لا اربعة ותרגומו: "כוונתו (לומר) ובשנה השלוש עשרה מרדו בו... וערך פשיטה נגדם בשנה הארבע עשרה ואין הכוונה שערך פשיטה נגדם במשך ארבע עשרה שנים אחרי שמרדו בו במשך שלוש עשרה שנים. וסידר זאת כמו מאמרו 'וארבעה לא ידעתים' שכוונתו הרביעי וכזאת 'תחת ארבע' מתכוונים בו (לומר) רביעית ולא ארבעה". ועיין גם 118א, 8; 138ב, 8; 155א, 14.

אי התאמת הפירוש לנ"ש בולטת פחות כאשר הפירוש אינו לכתוב המובא כדיבור המתחיל. אבל קיימת היא גם שם: בעמ' 52ב, 2: "ויכל אלהים" (בר' ב, ב). אחרי דיון ארוך על שימוש הפועל כלה הוא ממשיך בעמ' 53ב, 3: فورود ويكل الهيم بيوم هشببي بفرقه بين السابع وبين ما تقدمه في انه لم يفعل فيه من جنس ما كان يفعل فيما قبله. حدثا لم يكن و'جيد مثله ويقوي ذلك قوله 'וישבת' (באותיות שומרניות). היינו:

22 והרי עוד כמה הערות, המתחילות ב- عندهم :
 עמ' 30ב, 14: ועץ פרי — عندهم عصى بلا واو
 עמ' 57, 15: ויהי אדם לנפש חיה — האדם (באות שומרנית)
 עמ' 71א, 11: קול דם אחי: — (חסר ציון נ"מ שהוא דמי);
 עמ' 80א, 14: كقوله ايش واشتو — عندهم عوض زكر ونقبه ايش واشتو
 עמ' 85ב, 14: עד כל ימי הארץ — عندهم عوذ (אך בנ"מ עד כבנ"ש. מכאן אולי אפשר להסיק שלא בדק את נ"מ אלא כתב את הערותיו לפי המצוטט בפירושו). — והיתר הוא בעמ' 88א, 4, 90א, 5; 106ב, 7; 110א, 10; 111א, 6; 118ב, 4; 123א, 2; 124ב, 9; 128א, 10; 157א, 6; 161א, 1.
 1, 164, 12

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

"ובא לשון 'ויכל אלהים ביום השביעי' מפני שהבדיל בין השביעי ובין מה שקדם לו משום שלא עשה בו מעשה חדש, אשר לא היה בנמצא כדוגמתו. מאותו הסוג שהיה עושה לפניו, ויחזק זאת מאמרו 'וישבת'". משמע, שהמחבר השתית את פירושו על נ"מ הקשה "ויכל אלהים ביום השביעי" והתלבט רבות כדי לישבו, בו בזמן שקושי זה אינו קיים לגבי נ"ש, שהוא "ויכל אלהים ביום הששי".

בעמ' 145א, 8 (בר' כד, יג) "וירא והנה איל" ... נאמר בהמשך הפירוש ... (שו' 10) וקולו אחר. והרי ידוע שנ"ש גורס כאן אחד (בל"ח"ג). גם המשך הפירוש תואם את הגרסה "אחר" דוקא (וכן התרגום הרשום בשוליים) וזה לשונו: *قد مضى في الترجمة بعض ما فيه (אחר מתורגם بعد ذلك) وينضاف اليه ان يقال انه كان ورا ابرهم عليه السلم او ورا المذبح او من بعد خطاب الملاك له بما خاطبه ... היינו: "וכבר בא בתרגום מקצת פירושו (כל'ו אחרי זאת) וייאמר עוד זאת שהוא היה מאחורי אברהם, עליו השלום, או מאחורי המזבח או אחרי שדיבר המלאך אליו מה שדיבר ..."* להשלמת התמונה נוסיף עוד פירושים אחדים, אשר בהם נ"מ, שעליו הם בנויים מצוטט כדיבור המתחיל:

בעמ' 88ב, 8 (בר' ט, ה) "ומיד האדם" (=נ"מ) לעומת "מיד האדם" שבנ"ש. ובפירוש בא הסבר לו"ו החיבור, היינו לנ"מ.

בעמ' 131א, 1 (בר' יט, לב) "לכה נשקה" (=נ"מ) לעומת "לכי נשקה" שבנ"ש. והפירוש מאריך בהסבר הצורה לכה.

בעמ' 159ב, 7 (בר' כד, סב) כתוב *قوله با مبوا (=נ"מ)*, ונוסח זה מבואר בהמשך הפירוש ולא נזכר נ"ש שהוא "בא במדבר".

קריטריון נוסף ללא־שומרוניות של פירושונו הוא חישובי שנות הדורות הראשונים. ההבדל הבולט ביותר בין נ"מ ובין נ"ש הוא בדורות שבינן נח לאברהם, באשר נ"ש מוסיף כמעט לכל אחד מאבותיו של אברהם 100 שנה על הגיל שנ"מ מציין.

בעמ' 11 א, 1 ואילך, בסיומו להקדמתו, אומר המחבר, וזה תרגום לשונו:

"ופרק הזמן של ספר זה 2307 שנים (סימן בש"ז). פירוט ענין זה: מן אדם עד המבול 1656 שנים (סימן אנום)²³. ופירוט פרק זמן זה יושג מהזכרת גילו של כל אחד מאבות העולם מבין עשרת הדורות, הראשון עד אשר הוליד את אבי העולם, אשר אחריו. אח"כ מן המבול אל אברהם (עליו השלום) ועד אשר הוליד את יצחק (עליו השלום) והוא (אז) וירד יעקב למצרים והוא (אז) וחי יוסף אחרי זאת סך הכל הוא כפי שקדם לעיל (היינו 2307 שנים)".

23 סימן זה אינו מובן.

איילה ליונשטם

מספרים אלו מבוססים על נ"מ, ושונים מהמספרים המובאים אצל ההיסטוריוגרף השומ-
רוני אבראלפתח²⁴, שביסס את חישוביו על נוסח שומרון.
והרי הלוחות להשוואת פירוט החישוב לפי נ"מ ולפי נ"ש:

מ"ש	אבראלפתח	נ"מ	מאדם עד המבול
130	130	130	אדם — שת
105	150 ²⁵	150	שת — אנוש
90	90	90	אנוש — קינן
70	70	70	קינן — מהללאל
65	65	65	מהללאל — ירד
62	62	162	ירד — חנוך
65	65	65	חנוך — מתושלח
67	67	187	מתושלח — למך
53	53	182	למך — נח
<u>600</u>	<u>600</u>	<u>600</u>	נח — מבול
²⁶ 1307	²⁵ 1352	1656	

מבול — יציאת אברהם מחרן		מבול — אברהם	
נ"ש	אבראלפתח	נ"מ	נ"מ
2 (אחר המבול)	2 (אחר המבול)	2 (אחר המבול)	שם — ארפכשד
135	135	35	ארפכשד — שלח
130	130	30	שלח — עבר
134	134	34	עבר — פלג
130	130	30	פלג — רעו
132	132	32	רעו — שרוג
130	130	30	שרוג — נחור
79	79	29	נחור — תרח
<u>70</u>	<u>70</u>	<u>70</u>	תרח — אברהם
942	942	²⁷ 292	

אברהם בן 75 בצאתו מחרן

²⁸ 1017

- 24 *كتاب التاريخ* הוצ' ווילמאר, גותה, 1865, עמ' 6, 7.
 25 אבראלפתח, שם, עמ' 6, נוקט כסך הכל במספר 1307 היוצא מסיכום המספרים לפי נ"ש. נראה שטעה במסירת המספר מן שת עד אנוש. (150 במקום 105).
 26 כן גם בס' אסטיר. "מיום בוראה דבראשית עד יום מיה אלף וג: ק (=300) ו' שנין (שם, פרק ד, 29 — תרביץ, יד, עמ' 117).
 27 בפירוש בא המספר 290 כסיכום. נראה שהחסיר את 2 השנים בין המבול להולדת ארפכשד.
 28 השווה אבראלפתח, שם, עמ' 6.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

גם הדייון בעמ' 101 א. 9 ואילך (לבר' יא. לב) מראה בעליל, שמחבר הפירוש התכוון לנ"מ הגורס: "ויהיו ימי תרח חמש שנים ומאתים שנה וימת תרח בחרן". לעומת נ"ש: "ויהיו ימי תרח חמש שנים וארבעים ומאת שנה וימת תרח בחרן"²⁹. וזה תרגום דברי המחבר: "ותקופת שהותו (של תרח) בחרן 65 שנים, משום שהיה בזמן לידת אברהם בן 70 שנה ובזמן שיצא אברהם אתו מאור כשדים היה גילו 70 שנה, לפי דעת רוב המלומדים, ואם יחסרו 140 שנה מן 205 שנים נשאר מה שאמרנו לעיל, ויהיה חי בזמנו של יצחק 40 שנה"³⁰.

גם בפירוש לכתוב בברית בין הבתרים "ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" (בר' טו, יג) מובאת המסורת היהודית הקובעת שמנין 400 השנה התחיל מהולדת יצחק וכן לשונו (עמ' 114, 12 ואילך) "ארבע מאות שנה, אין זאת תקופת השעבוד, לא, ולא תקופת שהות במצרים, משום ששהותם במצרים, לדעת רוב המלומדים, 210 שנים בלבד. והתחלת 400 השנים האלה, כשנולד יצחק, וכאשר הוליד את יעקב היה בן 60 שנה, וגילו של יעקב בזמן שירד עם בניו למצרים היה 130 שנה. אם נשמט זאת מן ה-400, נשאר מה שאמרנו (לעיל) "210 (= 60+130) — 400, ובהמשך מביא המחבר פירוט נוסף, את תקופת העינוי, כל' הזמן, שבו שועבדו ועונו בני ישראל במצרים. מסתמך הוא כאן על דעתו של המלמד אבו עלי³¹, וזה תרגום דבריו:

"ובנוגע למה שקרב לדעת המלמד אבו עלי שתחילתה (של התקופה) מעשה הברית הזאת, צריך להוסיף 15 שנה אל 190 השנים, עד זמן הולדת יצחק, מפני שהוא אומר אחרי הברית הזאת, 'ומקץ עשר שנים לשבת אברם'. ותופחת תמורתן (15 השנים הנ"ל) מן 210 השנים ותישאר תקופת העינוי 195 שנים, ממנה כ-80 שנה ימי חיי האדון משה". (עמ' 115, 1 ואילך). בניגוד לנאמר לעיל קובע אבו-אלפתח³² את שנות שהותם של בני ישראל בארץ מצרים 215 שנה וכן את שנות שהותם בארץ כנען, על סמך הפסוק בשמ' יב, מ, שהוא לפי נ"ש: "ומושב בני ישראל ואבותם אשר ישבו בארץ כנען ובארץ מצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה". ולכך מוסיף אבו-אלפתח³² "כמה כי نسخة المخالفين فان حذف عندهم ואבותם وحذف בארץ כנען. היינו: "לא כמו בנוסח החולקים כי הרי הושמט אצלם 'ואבותם' והושמט, 'בארץ כנען'". המספר 215 כשנות מושב האבות בארץ כנען יוצא לאבו-אלפתח מן הצירוף הבא:

שנות אברהם מבואו לכנען עד הולדת יצחק

25 שנה

29 נראה שנוסח זה הוא פרי פרשנות מיישרת, שפעולתה ניכרת רבות בגירסאות שבנ"ש. גם המפרשים היהודיים התלבטו ביישוב סדר הכתובים יא, לב, ויב, א. ועיין עוד רש"י שם.

30 נראה ששנה כאן בחישוב בחמש שנים.

31 הוא המפרש הקראי הנודע יפת בן עלי הלוי המכונה בערביה| ابو علي الحسن ابن علي البصري או בקיצור المعلم ابو علي שחי בירושלים במאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה ועיין

להלן עמ' קצא.

32 שם, עמ' 6, 7, 8.

איילה ליונשטם

" 60

שנות יצחק עד הולדת יעקב

" 130

שנות יעקב עד שירד למצרים

סה"כ 215 שנה

430—215 הנ"ל = 215, שהן שנות מושב בני ישראל בארץ מצרים, היינו שלפי מסורתם ישבו בני ישראל במשך מחצית התקופה של 430 שנה בארץ כנען ובמחציתה השניה בארץ מצרים. ועוד מוסיף אבו־אלפתח כאן בקשר להוכחה שהוא מביא לנכונות הגרסה השומרנית. *في الشرع الشريف ... لا يلزموا المخالفون به اذ هو نقل طائفتنا لكن فساد ما جاء عندهم ظاهر لا خفاية وليس هذا مكان الرد عليهم*. היינו: "... בתורה הקדושה... שהחולקים אינם דבקים בה, כאשר היא מסורת עדתנו. אבל הדעה הנפסדת, שבאה אצלם נראית לעין, אינה סוד, ואין כאן המקום להשיב עליהם".

מתוך דברי הפולמוס של אבו־אלפתח, תוספת ראייה לחשיבות מסורת זו בעיני השומרונים. בפסוק יז, יד גורס נ"ש: "וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ביום השמיני ונכרתה הנפש ההיא מעמיה". המילים, "ביום השמיני" אינן באות בנ"מ, ושוני הנוסח משקף גם שוני במסורת. לפי ההלכה השומרנית אין לדחות את המילה, בניגוד להלכה היהודית, המתירה דחייה במקרים מסוימים³³. המסופר בס' יהושע ה, ב—י, שעם כניסת בני ישראל לארץ כנען נצטוו יהושע למול אותם לפני שעשו את הפסח "כי ערלים היו כי לא מלו אותם בדרך" (ב), אינו נזכר במסורת ההיסטוריוגרפית השומרנית, הנאמנה למסורת היהודית בתיאור חלק זה של המאורעות. גם ספר יהושע השומרני³⁴ וגם אבו־אלפתח³⁵ מזכירים מקום בשם *جليل* או *جليله* שאליו הגיעו בני ישראל אחרי שעברו את הירדן ביבשה והפילו את פחדם על כל מלכי כנען. מסתבר ששניהם מתכוונים לגלגל הנזכר בספר יהושע כמקום, אשר בו מל יהושע את הנולדים במדבר. וז"ל הפסוק: "ויאמר ה' אל יהושע היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם ויקרא שם המקום ההוא גלגל עד היום הזה" (ט), ומיד אחרי כן מסופר שעשו את הפסח בערבות יריחו והחלו לאכול מעבור הארץ ממחרת הפסח כי המן פסק (י—ג).

אבו־אלפתח מספר על כריתת הירדן, פחד מלכי כנען ומוסיף ודעי *اسم ذلك الموضع الذي باتوا فيه على الاردن جليله وهو اسمه الى يومنا هذا*. היינו: "וקרא שם המקום ההוא אשר לנו בו על הירדן *جليله* והא שמו עד יומנו זה". ואחר כך בא תיאור הפסח בערבות יריחו³⁶. דומה לסיפורו של אבו־אלפתח סיפורו של ספר יהושע השומרני³⁴. שני ההיסטוריוגרפים השומרונים השמיטו כאן את תיאור מילת בני ישראל שנולדו במדבר, משום שעניין זה היה נוגד את מסורתם. דבר זה בולט במיוחד מפני שהשאינו בסיפורם את שם המקום, שבו נימולו בני ישראל לפי המסורת היהודית, אך לא הזכירו את דרשת שמו, המתאימה רק למסורת זו. לעומת זאת נאמר בפירושונו בבירור שאפשר

33 עיין משנה שבת יט, ה.

34 *Chronicon Samaritanum, Liber Josuae, ed. G. J. Juynboll, Leyden, 1848, p. 17*

35 שם, עמ' 11.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

לדחות את המילה אם נשקפת סכנת מות לנימול וכחיווק לדעה זו מובאת העובדה שנוסעי המדבר איחרו את מילת בניהם. وقد يندفع عن الثامن اذا حصل خوف الموت على المختون ويستأنف فعلها من بعد وذلك متناقل بيد الامة على حد لا يُعرف له 14^ל 36 وفي الخبر ما يقويه من تخلف المسافرين في المدبر عن ختن اولادهم (עמ' 120 א, 11). היינו: "ולפעמים תידחה (מצות המילה) מהשמיני אם קרתה סכנת מוות לנימול ותיעשה שוב 37 (המילה) אחרי-כן. וענין זה עובר מדור לדור ביד האומה לפי שלא ידוע ראשיתו ובסיפור (בהיסטוריה) אשר יחזק אותו (את הענין) איחורם של נוסעי המדבר למול את בניהם".

המילים "ביום השלישי" פותחות במסורת היהודית את הפסוק כב, ד ומשמעותן שאברהם הלך מבאר שבע לירושלים, מקום העקידה, דרך שלושת ימים וראה את ההר המיועד לעקידה ביום השלישי לצאתו מבאר שבע. ואילו בנוסח שומרון מסיימות המילים הנ"ל את הפסוק כב, ג, ובהתאם לזה מפרשים השומרונים שרק ביום השלישי אמר ה' לאברהם היכן יעקוד את בנו. וכן כותב אברהמים אבן יעקב בפירושו תוך פולמוס נגד נ"מ 38 ואנחנו לו קאן מא ידעיה איהוד חقا קאן מסייר דון תלאת איהם ... ונחן ואיהם מחדלתינן פי الفصل . فالفضل عندهم على قوله האלהים ويجعلوا قوله ביום השלישי ابتدا (!) ונחן نجعله كمال الكلام ونقول אשר אמר לו האלהים ביום השלישי". היינו: "ולו היה נכון אשר היהודים טוענים בשקר, היתה נסיעתו פחות משלושת ימים... ואנחנו והם נחלקים בענין ההפסק. ההפסק אצלם במאמרו 'האלהים' וישימו את מאמרו 'ביום השלישי' התחלה. ואנחנו נשים אותו השלמת הדיבור ונאמר, 'אשר אמר לו האלהים ביום השלישי'".

לעומת זאת מצינו בפירוש עלום השם בעמ' 144א, 2, 3 "ביום השלישי — קאן זלק פי איהום תלאת לחרוגה מן יר סבע היינו: "היה זה ביום השלישי לצאתו מבאר שבע" בהתאם לנ"מ.

ג. קדושת ירושלים והר ציון, ואי הזכרת שכם והר גריזים

שוני זה בחלוקת הפסוקים מקורו בשוני שבהשקפה. הר העקידה הוא לפי המסורה היהודית הר ציון שאליו אפשר להגיע מבאר שבע בשלושה ימים, ואילו לפי המסורת השומרונית הר העקידה היא הר גריזים שאי אפשר להגיע אליו מבאר שבע בדרך שלושה ימים. מכלל

36 משפט אחרון זה נוסחה קראית הוא. הריהו אחד משלושת הכללים. שבהם דרשו הקראים את דברי הכתוב. הקראים הראשונים כינוהו בשם הסכמה וגם עדה וקיבוץ, אגמאג בערבית. ואילו האחרונים קראו לו העתקה, משום שקרוב הוא במשמעותו למושג "קבלה" היהודי ולא ל- אגמאג הערבי. והשווה א"ד נוטלובר, בקרת לתולדות הקראים, ווילנא תרכ"ד, עמ' 93.

37 מילולית: ומעשה יתחיל מחדש.

38 מובא אצל א' גייגר, Neuere Mitteilungen über die Samaritaner, V, ZDMG, 20, 1866, p. 154.

איילה ליונשטם

הפירוש משתמע, איפוא, שקדושתה ובחירתה של ירושלים קיימות ועומדות מאז ימי האבות. ובפירוש אף בא זכרה של ירושלים מפורשות. בעמ' 110א, 2 (לבר' יד, יח):
 ويجوز انه اضافہ الى ملكي صدق لانه قد سماه ملك شلم وهي المسماة الآن
 يروشلם بقوله ويهي بشلم سكو ومعونتو بصيون היינו: "וייתכן שהוסיף אותו
 (כלו' את הביטוי עמק השווה הוא עמק המלך שבפסוק יז) אל 'מלכי צדק', מפני שקרא לו
 מלך שלם, והיא הנקראת כעת ירושלים כמאמרו 'ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון'" (תה'
 עו, ג). זיהוייה של "שלם" עם "ירושלים" עומד בניגוד בולט למסורת השומרונים המזהה
 את "שלם" עם "שכם", שעליה מלך מלכי צדק בתקופת אברהם.³⁹

בעמ' 126א, 2 (בר' יח, כה) בסוף דייון על צדקת ה' ודאגתו להצלת הצדיקים, הוא אומר
 وكذلك (ימיין) صلحا يروشلם في وقت المجالية "וכך (יפלה לטובה) את טובי ירו-
 שלים בזמן ההגלייה". ובהמשך שו' 8, ולעלה قد كان يروشلם مثل هذه العدة نانحيم
 ونانقيم (יחו' ט' ד). "וייתכן שהיה בירושלים כגון מספר זה 'נאנחים ונאנקים'⁴⁰ ובשו'
 9, 10: هلك البلد واهله كقوله شوططو بحو [צות] يروشلם (יר' ה א). "אבדה העיר
 ויושביה כמאמרו 'שוטטו בחוצות ירושלים'".

לעומת זאת אין למצוא אף פירוש אחד המשקף דעות המיוחדות לשומרונים. במיוחד
 חסרות הדרשות השומרניות, הבאות להדגיש את קדושתו של הר גריזים, כגון זיהויו עם
 ספרה הר הקדם (בר' י' ל) ועם "אחד ההרים" (שם, כב, ב) ועם הביטוי: "ה' יראה" (שם, שם,
 יד). וכן לא נזכרת הדרשה שאדם הראשון נברא מאדמת הר גריזים וגורש לשם אחרי
 חטאו בגן עדן.⁴¹ והרי הדעת נותנת שמחבר שומרונים לא היה פוסח על עניינים אלו,
 התופסים מקום מרכזי בפולמוס השומרונים נגד היהודים, הרבניים והקראיים כאחד.

אם נעיין בפירושו לס' בראשית של אברהמים אבן יעקב הדנפי, המכונה אברהים אל-יעה
 אשר נתחבר במחציתו השניה של המאה ה"ח⁴², לא נטיל ספק, שלפנינו פירוש שומרונים,
 כי מלא הוא דברי פולמוס נגד היהודים וספוג רוח המסורת השומרנית. כך למשל מרחיב
 הוא את הדיבור על מעלותיו של הר גריזים, ובדומה למפרשים שומרונים אחרים הוא קושר
 אותו עם פרשיות חשובות בחיי גיבורי התורה ואבות האומה. אדם נוצר מעפרו, יעקב
 39 עיין גייגר, שם, עמ' 154. וכן מסופר בספר אסטיר (פרק ז, 16 — תרביץ, יד, עמ' 120): בחמשתא אתא
 אברהם לשלם רבתא, מלך סדום ומלאכי נחור אתו ליד אברהם לשלם רבתא. שלם רבתא היא שלם
 הגדולה "אשר היא אצל שכם עד היום הוה", שם, עמ' 177, פרק ב, 3. ועיין גם י' בן-צבי, סי'
 השומרונים, עמ' 68.

40 המילים נאנחים ונאנקים הן רמז לקראים, שכינו את בני עדתם גם משכילים, אבלי ציון ועוד. עיין ש'
 פינסקר, ליקוטי קדמוניות ויען, תר"ך, עמ' 101. והשווה גם נוטלובר, בקרת לתולדות הקראים, עמ'
 97. ג. מביא שם את דברי סהל בן מצליח באגרת, בה הוא מספר שבחם של קראי ירושלים וז"ל:
 "וזה מנהג ישראל אשר נתרצו ומתאוו עולם נזורו... נאנחים ונאנקים על שבר ציון צועקים הם
 ששים משכילים". והשווה שם עוד, עמ' 62.

41 עיין גייגר, שם, עמ' 154.
 42 פירוש זה הושלם על ידי אברהמים אבן יעקב הנ"ל, אך התחיל בו ודו משלמה בן אב סכוה ממשפחת
 הדנפי עיין Gladys Levine—Rosen, The Joseph Cycle, p. XII ff. ביחוד הע' 33. קאולי, בטבלת
 היוחסין של משפחת הדנפי, קובע את ימי חייו של משלמה הנ"ל בין 1703—1732 לסה"ג, שם,
 עמ' LXVII.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונני

חלם כאשר הוא רדום על אדמתו ומאורעות חשובים רבים, בעלי משמעות אלהית, אירעו עליו. ואין להתחשב בשמות המקומות שנוכרו בסיפורי התורה הללו, משום ששמותיו הם שנים-עשר וכונת המספר האלהי היתה תמיד אליו⁴³. ולא זו אף זו, בין קודמיו מצטט מפרש זה מחברים שומרונניים מובהקים, כגון מרקה, צדקה הרופא שהוא כנראה צדקה אבן מנג'ה, ואת בעל ספר אסטיר⁴⁴, ששנים מהם חיו לפני זמנו של מפרשנו עלום השם⁴⁵. יתר על כן מציין Wreschner, שהקטע הפולמוסי על זמן הקרבת קרבן הפסח וחישוב הלוח השומרונני, הקשור אליו, בפירושו של אבראהים אלעיה לקוח כמעט מילה במילה מספרו مسائل الخلاف של מנג'ה אבן צדקה, שחי במאה ה"ב⁴⁶.

נמצאנו למדים שכבר במאה ה"ב נשאה הפרשנות השומרוננית לתורה אופי פולמוסי מובהק, ורשאים אנו להניח שהוא הדין לגבי המאה ה"א⁴⁷. כי הרי חיבורי ההלכה השומרונניים מן המאה ה"א, כגון *כתב הכאפי ל יוסף العسكري* וכתביו של אבחסדה (*ابو الحسن*) הצורני⁴⁸, מלאים רוח פולמוסית ואינם חדלים מלהצביע על ההלכות והמנהגים, השנויים במחלוקת בינם לבין היהודים⁴⁹. ובכלל, מוקשה היה להניח מלכתחילה כי רק בדורות האחרונים החלו השומרוננים להרבות בדברי פולמוס נגד היהודים. הלא ידוע ומפורסם שבני כת זו מימי היווסדה וגיבושה ואילך, לא פסקו מלהיות יריביה ואויביה המרים של היהדות אשר ממנה נפרדו הפרדה גמורה בימי בית שני.

ד. קדושתם של כל כתבי-הקודש

בפתיחת הפירוש הכתובת בפרוזה חרוזה, כדרכם של מחברים ערביים ומחקהם, מובאים פסוקים מספרי נ"ד, המדברים בשבחיו של הבורא ומפארים את מעשי ידיו. המחבר אף מזכיר לפרקים את שמות הספרים, שמהם לקח את פסוקיו או מעלה שמות אישים מספרי נביאים וכתובים, כגון איוב ו *المسيح* היינו בעל ספר תהלים⁵⁰, ובמקום אחר את דוד⁵¹. צורת ציטוט זו אינה מוגבלת לפתיחת דווקא, אלא נוהגת בכל החיבור. כך נזכר שלמה⁵² ונזכרים עוד יהושע, אלישע, חזקיה, ישעיה, איוב ו *المشور* וספר דברי הימים⁵³.

43 עיין Gladys Levine—Rosen, שם, עמ' XXV, בייחוד הע' 74.

44 שם, עמ' XXI, XXII.

45 מרקה חי במאה הרביעית עיין בן-צבי, ס' השומרוננים, עמ' 172. על זמן חיבורו של אסטיר ר' למעלה, הע' 14.

46 עיין 2, L. Wreschner, Samaritanische Traditionen, p. XVIII, note 27, p. 2.

47 הפירוש השומרונני של אבראלחסן משנת 1033 (הוצ' נויבאור, המובא אצל Wreschner שם, עמ' XVIII, אינו אלא הפירוש עלום השם הנדון כאן. אבראלחסן אינו מחברו, אלא המזמין של הפירוש.

48 עיין A. S. Halkin, Samaritan Polemics against the Jews, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, VII, 1935/6, pp. 13—59.

49 עיין Gladys Levine—Rosen, שם, עמ' VII.

50 עמ' 8, 2, 3; עמ' 7, 4; עמ' 8, 7, 8.

51 עמ' 8, 9.

52 עמ' 141, 1; עמ' 146, 13.

53 עמ' 150, 1; עמ' 152, 2; עמ' 173, 3; עמ' 153, 10; עמ' 150, 2; עמ' 154, 12; עמ' 179, 6;

עמ' 152, 13, 14; עמ' 163, 5.

א י ל ה ל י ו נ ש ט ם

ועוד, שני הביטויים כקולה היינו כמאמרו או כקולה *في الكتاب* כלו' כמאמרו בספר⁵⁴, המשמשים פתיחה להבאת פסוקים ממקור מקודש, באים בפירושו גם לפני פסוקים מספרי הנביאים והכתובים, שבקדושתם לא הודו השומרונים. ומוקשה לשער, שמחבר שומרוני היה נוהג לפי שיטת ציטוט זו, מה שאין כן לגבי מעתיק שהלך אחרי שיגרת עטו.

ה. הפירוש נתחבר בירושלים

בהקדמתו מספר המחבר:

اما بعد فانه لما وصل سيدي الشيخ الفاضل ابو الحسن داود بن عمران بن لوي ... الى القدس المحروس حاجا وزائرا في شهر تشرين ... الموافق من شهور العرب لحمادي الآخرة من سنة خمس واربعين واربع مائة (עמ' 12-14). היינו: "ועתה לעצם הענין, והרי כאשר הגיע הזקן המכובד אבו אלחסן דאוד בן עמראן בן לוי ... אל ירושלים⁵⁵, ישמרה האל, כעולה רגל ומבקר (קברי קדושים; זאירא מילה נרדפת ל- חאג) בחודש תשרי, המקביל לג'מאדי האחרון מחדשי הערבים בשנת 445...". סיפור זה מתמיה אם נניח שהמדובר בשומרוני. מעולם לא היה בירושלים יישוב שומרוני ולא יתואר כלל, ששומרוני יעלה לרגל לירושלים, שהיא ובית המקדש מכונים בפיהם ארוך שלם⁵⁶ ובית מכתש⁵⁷. במיוחד תצויין כאן הערתו של הפרשן הקראי סלומון בן ירוחם, שחי במאה העשירית בירושלים. בפירושו לאיכה א. יז: "היתה ירושלם לנדה ביניהם", הוא כותב: "אלה השומרונים הארורים האומרים שכל מי שנכנס לירושלים טמא הוא שבעת ימים"⁵⁸.

כל אותן הראיות שהבאנו עד כה מוכיחות בעליל שהפירוש לא יצא מתחת ידו של שומרוני אלא נתחבר בידי רבני או קראי.

ד. ראיות שהמחבר הוא קראי

בשנים 940—1060 בקירוב עלתה העדה הקראית בירושלים בחשיבותה. מקרבה כמו מחברי

54 כגון בעמ' 8, 9; עמ' 127א, 14; ועוד דוגמאות רבות.

55 אמנם ההיסטוריוגרף הערבי שהסתאני (מאה י"ב), אומר בספרו *كتاب الملل والنحل* על השומרונים שגרים הם באל-מקדסי (שמם לשכם) ובערים מספר במצרים. אבל אין מכאן פתח להשערה כי מחברנו התכוון בשם *القدس* לשכם, כי לא מצינו את הכינוי אל-מקדסי אצל היסטוריוגרפים שלפני המאה הי"ב. וחשוב מזה אין ירושלים נקראת אל-מקדסי אלא בכל מקום *القدس* בלבד. השווה J. A. Montgomery, *The Samaritans*, p. 136. מונטגומרי אינו מייחס ערך רב לעדותם של ההיסטוריוגרפים הערביים בכל הנוגע לענייני השומרונים.

56 נראה שדרשת גנאי זו מבוססת על הצורה הארמית של השם — אורשלם.

57 עיין י' בן-צבי, ס' השומרונים, עמ' 88, 89. וכן בס' אסטיר, "ואזל אחידן בר תובל קין ובנה את ציון די מתקריה גפנה והי בית מכתש". שם, פרק ג, 10, 11 — תרביץ, יד עמ' 116. והשווה גם עם I. Taglicht, *Die Kuthäer als Beobachter des Gesetzes*, Berlin, 1888, p. 11. בר' רבא, פרשה לב, טז. שם בית המקדש מכונה בפי שומרוני בכינוי הגנאי "בית קילקילתא".

58 עיין ש"א פאזנאסקי, ראשית התישבות הקראים בירושלים, ירושלים, לונץ, י' תרע"ג, עמ' 95.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

פירושים למקרא, מדקדקים, לקסיקוגראפים ופילוסופים⁵⁹. צבי אנקורי משער, שהקראים שבאותו הדור גברו וגרמו להערבת הישיבה הרבנית לעיר רמלה⁶⁰. המקבר היחיד מבין הרבניים שמאן חושבו לתושב ירושלים, הוא עלי בן ישראל⁶¹. הדעת נותנת, איפוא, שמחבר הפירוש היה קראי. לכך נוכל לצרף ראיות מתוך הפירוש גופו. בהסבירו תכונות פירושו ומעלותיו, מזכיר המחבר, שהשתמש בדבריהם של מלומדים ומחברים קראיים ורבניים וז"ל: *ראי الکلام فيه متسعا لاستماله على اقوال العلماء والمصنفين والمتقدمين والمتأخرين من طائفتي القرابين والربانيين*. היינו "ראה שהדייון בו מקיף, בגלל שהסתמך על דבריהם של המלומדים והמחברים (ו)הראשונים והאחרונים משתי העדות (של) הקראיים והרבניים"⁶². והרי לא יתואר בנקל שמחבר רבני היה מקדים הזכרת בני עדת הקראים, יריביו. ראייה חותכת לאופיו הקראי של הפירוש נובע מכמה דברי הלכה המובלעים בו.

א. קביעת ראשי החודשים על-פי הראייה
וקביעת השנה החדשה על-פי "האביב"

אחת ההלכות הנכבדות, שנחלקו בה הרבניים והקראיים היא ענין קביעת החודשים והשנים. הלוח הרבני הושתת, לכל המאוחר מן המאה השמינית, על החישוב בלבד, והמחלוקת המפורסמת שבין רס"ג ובין בן מאיר בדבר קביעת ראש השנה לשנת 923, נסבה אך ורק על שיטות שונות של חישוב. אבל שני הצדדים לא הטילו ספק כלשהו שיש לקבוע את ראשי החודשים והשנים על-פי חשבון⁶³. גם הלוח השומרוני מבוסס על החשבון בלבד⁶⁴. הוא החשבון על-פי הצמות. בחיבור שומרוני מן המאה הי"ב *كتاب البحوث ومسائل الخلاف فيما بين ملتي اليهود وبين السامرة* למלומד *منجا ابن صدقه* דן המחבר בפרוט-רוט בשאלה זו ומדגיש את עליונותה של השיטה השומרונית על השיטה הרבנית והשיטה הקראית⁶⁵.

59 ש"א פאונאסקי, שם, עמ' 95, 104, 107 ואילך.

60 צבי אנקורי *The Karaites in Byzantium*, Columbia University, 1959, p. 23.

61 עיין ש' סקון, גאמע אלאפאטי' לדוד בן אברהם אלפאסי הקראי, *New Haven*, 1936, I. עלי בן ישראל חיבר בשנת 1066 אגרון שהוא לדעתו של סקון תמצית מאגרונו של לוי בן יפת (אבו סעיד אלמעלם) הקראי, אשר קיצר את אגרונו מחיבורו של דוד בן אברהם אלפאסי הקראי. שם, עמ' XXXVII, הע' 32; עמ' CXXXVII.

62 עמ' 8, 14; ב, 1.

63 עיין ח"י בורנשטיין, מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר, ס' היובל למנחם סוקולוב, וארשה תרס"ד, עמ' 19 ואילך ובייחוד עמ' 31, 45; התקופה, יד, טו, עמ' 362. בורנשטיין מביא שם את נימוקיו של ר' האי, ראש ישיבה, להנהגת חשבון העיבור במקום הראייה, כפי שעולים הם ממובאותיו של הקראי יפת בן עלי בפירושו על התורה. לפי יפת כתב ר' האי ספר "שיריב בו על בני מקרא ולהחזיק העיבור". והשווה גם 76—78. H. Malter, Saadia Gaon, Philadelphia, 1921, p. 69 ff., esp. ועיין עוד יעקב אלקרקסאני, *Kitab Al-anwar wal-maraqib* הוצ' L. Nemoi, New-York, 1942—1939, מאמר שביעי בעניין ראשי החודשים, עמ' 805. ק. מזכיר ספר שכתב האי, ראש הישיבה, כדי להשיב על דברי חבריו (כלו' הקראים) ובו הוא קובע שאיש בשם יצחק נפחה הגהיג את העיבור, לא כדי להמרות את פי ה' אלא כדי לקבץ בו את כל האומה.

64 עיין L. Wreschner, Sam. Trad., p. 2—11.

65 שם, עמ' 5—6.

א י י ל ה ל י ו נ ש ט ם

מנג'ה דוחה בתוקף את דברי הלעג של המלומד הקראי קרקסאני, המציין את השיטה השומרונית כ"אחד מסוגי הכישוף"⁶⁶. מכאן ברור שכבר בימי קרקסאני, שהוא בן זמנו של רס"ג, השיטה השומרונית היתה מיוסדת על החישוב על-פי הצמות. מנג'ה עדיין אינו מזכיר את המסופר ב"תולידה", כרוניקה שומרונית, שאת חלקיה העתיקים מייחסים למאה הי"ב, על אודות עתיקותו המופלגת של חשבון זה⁶⁷, שנמסר, לפי המסורת המובאת שם, לאדם הראשון מן המלאכים מפי ה' והיה עם נח בתיבה ונמסר ממנו לשם עד שהגיע לאבות האומה, וירד עם יעקב למצרים. כאשר נכנסו בני ישראל לארץ כנען נסהו פינחס בן אלעזר בן אהרן על מעלות הר גריזים וקבע על-פיו את הלוח השומרוני, שידיעתו וקביעתו נשאר ירושה לבית הכהונה הגדולה רק לו לבדו⁶⁸.

לדעת הקראים השיטה הנכונה והקדומה היא קביעת ראשי החודשים והשנים על-פי הראייה וה"אביב" בלבד. גם הרבניים וגם הקראים הביאו סמך לצדקת טענתם ממשנה מסכת ראש השנה. רס"ג מצא סמך בדברי המשנה האלה: "שעל מהלך לילה ויום מחללין את השבת ויוצאין לעדות החודש" (א. ט.). היינו, אם העדים רחוקים ממקום בית הדין יותר ממהלך לילה ויום ולא יגיעו לבית הדין אלא לאחר השבת אין מחללין את השבת, שעד שיגיעו לבית הדין ייכנס יום שלושים ואחד ונמצא נתקדש החודש בלא עדותם⁶⁹. לדעתו של רס"ג מטרת הראייה לא היתה אלא לחזק את החישוב. הקראים הביאו כסמך עיקרי לטענתם את שני הפרקים הראשונים של מסכת ראש השנה⁷⁰. אך לא בכל מקום ובכל זמן החזיקו הקראים בשיטת הראייה הצרופה לקביעת ראשי החודשים ובחיפוש השעורה החדשה לקביעת מועד האביב, בשל קשיי הביצוע הכרוכים בדבקות עקבית בשיטתם. לעיתים ראו צורך להסתייע בשיטת הרבניים ולנהוג למעשה לפי שיטה מעורבת⁷¹ או אפילו לעבור במרוצת הזמן לגמרי

66 שם, עמ' 8. על פולמוסו של קרקסאני נגד שיטת החישוב של השומרונים בקביעת ראשי החודשים עיין עוד Kitab Al-anwar, הוצ' L. Nemoj, עמ' 40, 185—186, 800—801.

67 שם, עמ' 7, הע' 9. (Wreschner).

68 עיין "תולידה", הוצ' גויבאור, JA, 13, 1869, p. 390, 391. והדבר נוהג גם בימינו. עיין י' בךצבי, ס' השומרונים, עמ' 161, 162, 167, 168.

69 ח' אלבק, משנה, ס' מועד, ירושלים תשי"ב, עמ' 314.

70 עיין 96 S. Poznanski, The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon, London, 1908, p. 96.
71 עיין צבי כהן, The Halakha of the Karaites, New York, 1936, pp. 84, 85. על שיטתו המעורבת

של בנימין נהבנדי. ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, נספח י, עמ' 87 ואילך, ובייחוד עמ' 89. הוא מביא את דעתו של לוי בן יפת, שחי בירושלים בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה הי"א: "אנשים בארץ שנער מן אחינו הקראין ועשו על אלאעתדאל בלבד ואולם יש להם תנאים זולת תנאי הרבנין... והקראין אשר בארץ שנער ובשאר המקומות הרחוקים מא"י רדפו אחרי הרבנין בעיבור". ועיין עוד צבי אנקורי, The Karaites in Byzantium, p. 304, הע' 31 המביא הרחבה למובאה הנ"ל מתוך כ"י של ס' המצוות ללוי בן יפת הנ"ל שעדיין לא פורסם. ונ"ל: "והחלק השני (קראי שנער) לא שאלו ולא דרשו בעבור האביב כל עיקר אבל הם יחכו ויעשו את ביאת השמש במזל טלה". ושם הע' 32: "הקראין אשר בארץ שנער ובשאר המקומות הרחוקות רדפו אחרי הרבנין בעיבור, כי מצאו את המעוברות שלהם תמימות במרבית העתים והחליפו אותם אנשי ארץ ישראל". ולגבי המצב במאה ה"ט" עיין في رؤوس الشهور وآب ابوب von Samuel b. Moses, Felix Kauffmann, Heidelberg, 1903, pp. 24 ff, esp. p. 26. (in arabic text pp. 15*, 16*)

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונים

לשיטת הרבניים⁷², אף-על-פי שעיקרון הראייה והאביב נשמר להלכה כדבר שאין לערער עליו עד שהוכנס אף לנוסח כתובתם⁷³.

אחרי כל האמור לעיל, ננסה לעמוד על דברי מפרשנו בענין הנידון. נבחר מתוך דיונו הארוך קטעים בודדים בלבד. תחילת הדיין נסבה על קביעת ראשי החודשים, ופונה נגד הטוענים שיש לקובעם על-פי המולד⁷⁴.

זהו תרגום דבריו: "נאמר לו שאך טוען הוא אתו (את הדבר) שהם מבינים על אודות המולד, אשר נחלקו בו הדעות. ואם קבעת עליהם בהכרח שיהיה המולד קורה באותה השעה (כל' בשעה קבועה ומודוייקת) הרי הוא (ענין זה) בלתי אפשרי כיוון שהידיעה בזאת על פי צפייה בכוכבים או על-פי חשבון, דבר שהוא נבצר מרבים מאלה הטוענים לידיעה זו, אלא יודעים אנו שאנשים מהם לא הבינו את צורת הדרך אליה, על אחת כמה וכמה ידיעתם על אודותיה. ואם קבעת שיש ביניהם, אשר מבינים את הצפייה בכוכבים בהכרח והם קבוצה אשר בעזרת מה שהם מספרים תגיע הידיעה לאלה אשר לא צפו בכוכבים כפי שידעת הארצות תגיע לאלה אשר לא ראו אותן בעיניהם על-ידי סיפורי אלא אשר ראו אותן, תהיה טענה זו גם כן שוא" (בב, 9—15).

"וכבר התאמת שהמצטיינים במדע התכונה הגיעו בחישוביהם לקירוב (בלבד) ונתקשו בדיוק בהרבה עניינים". (א, 40—2—3)⁷⁵.

"ומה שאפשר לטעון בזה נגד הראייה, היינו שאנשי הגלות מפוזרים הם בארצות ולא יסתייעו שחגיגהם וראשי חודשיהם יהיו ביחד אלא בחישוב המולד, הרי זאת טענה בפרט על הכלל⁷⁶. ואם מתאמת שהמצווה (באת) הוטלה באופן כזה שתהיה באופן קבוע הפרדה בין החדשים בראייה, ייתכן שיסכימו כולם על יום אחד כאשר נאספים הם יחד בארצם ומה שקרוב לה, ואם יש התרחקות, וכבר נתאשר שהארץ היא כדור, ומן הנמנע שיהא הירח החדש ערוך בארץ צילון בו בזמן שייראה בא"י וסוריה ובגדאד, כי הרי אין ספק

72 עיין ש' פאזנאנסקי, *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*, XIII, 1910, pp. 5—6; האלקין, תולדות קידוש החדש בעדת הקראים, חורב, ב, ניו יורק, תרצ"ח, עמ' 87—93; 208—236; ביחוד עמ' 90; עיין גם צבי אנקורי *Some Aspects of Karaite Rabbanite Relations in Byzantium*, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, vol. 25, 1956, pp. 160—162; 165, note 100.

73 שם, עמ' 26, הע' 59; עמ' 162, הע' 93.

74 מולד כאן מונח טכני והכוונה לחישוב המולד.

75 כוונתו להשיב למתנגדיה של השיטה הקראית, הקובעת את ראשי החודשים על-פי הראייה. שיטת מתנגדים אלו בנויה על החישוב, וחישוב זה קשור בטבלאות אסטרונומיות שהכנתן דורשת ידיעת במדע התכונה והתעקבות אחרי מהלך הכוכבים במצפה. טענתו הראשונה היא שידועה זו נחלת מעטים היא בלבד. רוב האנשים רק שומעים עליה מפי העוסקים בה ואינם דומים לשומעים על אודות ארצות רחוקות מפי אלו שהיו שם, באשר מדע התכונה ענין מסובך הוא ושיטותיו רבות ושונות. יתר על כן, אמת מוסכמת היא שאפילו המצטיינים מבין העוסקים בו אינם מגיעים לחישובים מדוייקים, ואם כן, כיצד אפשר להשחית על שיטה כזאת את קביעת ראשי החודשים.

76 הכלל הוא, לדעת המחבר, המצווה לקבוע את ראשי החודשים על-פי הראייה. הפרט שבו טוענים בעלי חישוב המולד על הכלל הנ"ל, הוא הדרישה שהחגים וראשי החודשים יחולו בכל התפוצות באותו היום. לדעתו העיקר הוא קיום הכלל ובמידת האפשר בלבד יש להשתדל לקיים גם את הפרטים.

א י ל ה ל י ו נ ש ט ם

בשוני המרחק בו. ואין זה יותר מאשר השוני בכניסת השבת אצל אנשים. בו בזמן שלא נכנסה (עדיין) אצל זולתם, וישהו חלקם בעשיית המלאכות כמדת שלוש שעות ויותר ופחות. כשזולתם כבר נמנעו מהן עם שקיעת החמה מארצותיהם.⁷⁷

ומה שאמרנוהו על אודות השוני במצבי השמש והירח בשער זה, ידוע הוא בהכרח ממראית העין, אשר לא ילך בדרך חישוב המולד אשר הכחשנו את דיוקו וכדומה לו" (עמ' 4ב, 7 ואילך)⁷⁸.

המשך הדייון נסב על קביעת התחלת השנה על-פי ה"אביב", הוא מועד הופעת התבואה החדשה בניגוד לקביעתה על-פי ה' אעטאל הוא זמן שויון יום ולילה בתקופת האביב. "ואמר לאומה בעניין ניסן: החדש הזה לכם ראש החדשים (שמ' יב, ב) אשר מקצתו שאפשר לפרשו הוא: החדש הזה לכם, בקשר למה שהיכרתם אותו ולקחתם אותו לכם מאלה שלפניכם, הוא ראש החדשים.⁷⁹ ולקחתם אותו כעת כראשון למצוות שאני עומד להטיל עליכם ובנו עליו את המנין עד השביעי ואני אחייב אתכם בשביעי, אשר חישובו ערוך על היות זה הראשון (ומה שילך במהלך זה מן האמירות — פסוק זה מתקשר עם מלת "מקצתו" לעיל). ואין מונע מה שהודיע לנו יתעלה על אודות שהוא אמר למלאכים באותו הזמן — 'ושנים' במאורות (כלו בפסוק יהי מארת בבר' א, יד) שנפריד את השנים על-פי האביב. ואין יוצא מזה מה שדימו להם בנוגע לביטול ומנעו את ההסתמכות על האביב כיוון שזה יביא אצלם (כלו' לפי פירושים) לידי ביטול, דבר שלא ייתכן לדעתם" (4ב, 7 ואילך)⁸⁰.

"ונגיד בחינה שלישית והיא שהשנים אינן נחלקות באמת אלא על-פי השמש, זולת האביב, לפי הפירוש אשר נזכיר אותו, כדי שיסור הדיבור בעיקר האמונה של בעלי

77 השוה קרקסאני, הוצ' נימוי, ניויורק, 1942, כרך ד, עמ' 820. הוא מביא את קושיית המקשים נגד קביעת החדש על-פי הראייה, שלא תיתכן הסכמת כולם על יום אחד, משום שתושבי העמקים ותושבי ההרים רואים את הירח החדש בזמנים שונים. ומשיב להם, שדבר זה עניין צדדי הוא בלבד ואינו עיקר המצווה ומצביע על הבדלי הזמן בכניסת השבת ויציאתה במקומות השונים. ועיין עוד קאופמן, שם, פרק ד, עמ' 23: "ולא יצטרך לשום טוען כי יטעון ויאמר שנמצא הירח במקום פלוני ולא בעיר פלונית, זה הענין יקרה שיש מקומות גבוהים ויקרה גם זה בענין השבת לפי שיש מקומות יתחיל השבת כמעט בשעור ויש מקומות בהפך לפי שפוע המקום ולפי גבהו והכל מקבלים שכר אחד ואין צורך לגנות... (הטקסט הערבי בעמ' 7).

78 משמע שהקשיים המתוארים לעיל לגבי שיטת הראייה גלויים לעין כל, וקל להשיג מהם על השיטה כולה, מה שאין כן לגבי ההכחשה בדיוק בחישוב המולד. כיוון שהשיטה כולה אינה גלויה לעין ודורשת לימוד רב, גם מגרעותיה אינן גלויות ועל כן לא ימצאו כנגדה טוענים הרבה. אך ממיעוט הטוענים אין עדיין הוכחה לנכונותה. ועיין בחיבורו של שמואל בן משה "שהי"ת לא ציוה אותנו על שום מצווה נסתרת מעינינו ואין אנו יכולים למצוא אותה ח"ו, אבל צוה אותנו על דבר שהוא גלוי וידוע ומבורר לעין כל בראויו... והחשבון כבר הוא נסתר אינו זהיר ונקי ונראה וגלוי ח"ו ודבר שהוא כמו זה אין לנו הרשאה להסמך עליו כלל ועיקר... שאמר הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לנו וגו'". קאופמן, שם, פרק ב, עמ' 22* (5). ועיין עוד בתחילת פרק ד, עמ' 23* (6).

79 ר"ל החדש הזה היה ידוע לכם מכבר על-פי מסורת שהיתה בידיכם מאבות העולם והאומה. עתה אני מצווה לכם לקחת אותו כראשון למניין חודשי השנה.

80 ר"ל: אלה שאינם מסכימים להפרדת השנים על-פי האביב, טוענים שההסתמכות על האביב יביא לביטולו של הנאמר בבר' א, יד שהמאורות, היינו השמש והירח, יפרידו בין החדשים ובין השנים. פירושו של כלל ה"נסכ" הוא ביטול מצווה שנאמרה בפסוק אחד על-ידי מצווה שנאמרה בפסוק אחר. הכתוב אחרי הפסוק הראשון בספר הקדוש. המושג שאול מפרשנות הקוראן.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

האעתדאל. וזאת שהשנה תהיה שנה אך ורק על-ידי שתסובב השמש את הרקיע ולפני שתשלים לסובב אותו (את הרקיע) לא תחול שנה. והנהיג ישתבח את הנוהג שיברא את האביב בסוף סיבובה את הרקיע ואחריו במעט. ואין זה מגונה שיגיד לנו: נבראה לכם השמש כדי שתפרידו על ידה שנה משנה למטרותיכם וענייניכם וצרכיכם החילוניים. אחר כך כאשר תראו, אחרי שחלפה השנה, את האביב, מוטלת עליכם מצווה, אשר תחולתה מותנית במציאותו (של האביב) ויהיה החודש, אשר יקבעו אותו בראייה עם תחילתו של האביב הראשון לשנה פולחנית. אין ניגוד בינה ובין שנת השמש⁸¹. ואין טענה אשר יטען אותה נגד זאת המצדד באעתדאל מבלי שתפנה נגדו טענה כמותה⁸². הלא תבין שאין ביכולתו לאמר שראשית השנה הפולחנית היא בו בזמן שהשמש נמצאת במזל הטלה, משום שזה קורה לפעמים בתוך חלק מחודש הירח ואין זאת בהתאם לאסכולה שלו שראשית השנה הפולחנית תהיה בקירוב בעשירי של חודש הירח או בחמשה עשר בו, אלא הוא ישים את ראשיתה בראשית החודש אשר בו יחול האעתדאל או בראשית החודש אשר לפניו כבר חל האעתדאל" (עמ' 42, ב, 11 ואילך).

המחבר דוגל, איפוא, בשיטת הראייה לגבי קביעת ראשי החודשים ובשיטת ה"אביב" לגבי קביעת ראשי השנים. שני כללים אלו, הנקוטים בידו, עיקרים חשובים הם בהלכה הקראית, ומעידים על השתייכותו של המחבר לכת זו.

ב. שחיטת בהמה "מסוכנת" ודיני העריות

בעמ' 87, 12 (בפירושו לבראשית ט, ג) "אשר הוא חי", מעיר המחבר: "וייתכן בעל חי אחד חי שהוא בחזקת מת, משום שידוע על-פי הנוהג שכמותו לא ימשיך לחיות וזה לא ייאכל, מפני שהוא בבחינת מת". הערה זו רומזת להלכה הקראית, שאינה מתירה שחיטת "המ-סוכנת", כלומר בהמה שחלתה באופן פתאומי. לפי המשנה (חולין ב, ו) מותר לשחוט אותה לכתחילה, אך בשעת השחיטה על השוחט לשים לב, אם פירכסה בעת הוצאת נשמתה. אם פירכסה ביד או רגל, סימן הוא שהיתה בה עוד חיות ומותרת היא באכילה. הקראים הקפידו יותר ולא התיירו שחיטת בהמה "מסוכנת" כלל וכלל⁸³.

בעמ' 100 ב, 4, (בפירושו לבראשית יא, כט), הוא אומר:

"ומי שיגיד שישכח היא שרה ויהיה לפי דעתו שהודיע (הכתוב) שאברהם לקח את בת אחיו (לאשה)... ואין זה קרוב לוודאי גם כן כי שרה היא יסכה אלא היא מן המשפחה

81 המחבר מנסה לאחד את שני הכללים: א. תפקיד השמש להפריד בין השנים. ב. שמירת חודש האביב כראשון לחדשי השנה. על כן הוא מסביר שאמנם נבראה השמש כדי להפריד בין השנים, ושנת השמש נבראה לצרכים החילוניים. אך ברוב חמחור ברא האל את האביב בה בתקופה שהיא מסיימת את מהלכה סביב הרקיע ובזמן זה צריכים בני ישראל לשים לב לסימני האביב, וכשיבוא, לקבוע את הירח החדש שיופיע סמוך לבואו של האביב, כראשית החודש הראשון לשנת הפולחן ולמנות ממנו ואילך את חודשי שנת הפולחן.

82 ר"ל שאפשר להשיב לטוען בעצם טענתו.

83 חומרה זו משותפת לקראים ולשומרונים. עיין S. Poznanski, Anan et ses Ecrits, REJ, 45, 1902.

א י י ל ה ל י ו נ ש ט ם

וקרא לה אחותי על דרך אחי-משפחה"⁸⁴. נראה שפירוש זה משקף את ההלכה הקראית שאין הדוד רשאי לשאת את בת אחיו, דבר שהוא מותר לפי הדין הרבני ואף נחשב למעשה חסד⁸⁵.

בעמ' 262, 2 נפסוק: "על כן יעזב וגו'" (בר' ב, כד) אומר המחבר:

"אם זה מדברי אדם, הרי אין ספק בזה שהגיעה אליו ידיעת הנסתר בדבר האב והאם, באמיתות חיי הנישואין ואם זה מדברי משה ע"ה, והוא הקרוב, והמצב בהם ברור ואין זה מחייב מרד בהורים אבל מחייבת זאת את הפרידה מהם בעת הבגרות ובזמן שיכול הילד לעמוד ברשות עצמו (בלעדי הוריו), ולשים לב במאד למי שהוא חייב לו דברים מיוחדים בנישואין בהתאם לדברי התורה: 'שארה, כסותה וענתה', ושעם זאת יקיים כבוד אב ואם לגבי ההורים חולת זאת מהבחינות אשר תיזכרנה בחובותיו כלפיהם לפי מידת יכולתו. וכבר דננו בפסוק זה, בזמן שהתחקינו צעד אחרי צעד אחרי ראיות בעלי ה'תרכיב' ב'ערוות', את מה שנלמד ממנו בספר הנזכר."

נראה שמחבר, המעיד על עצמו שהקדיש דיון מפורט לבעית התרכיב, בחזקת קראי הוא. להלכה זו, שעניינה בהחרפת האיסורים בדיני העריות, מצאו הקראים סמך בפסוק זה, בעיקר בסופו, "והיו לבשר אחד". את המילים הללו הסבירו בעלי ההלכה הקראיים, מענן ואילך, שכל קרובי בני הזוג הופכים לשארי בשר ממש ולא מחותנים בלבד, ולכן אסורים הם בנישואין אלה לאלה. וזו אף זו, אם נפרדו בני הזוג ונישאו לאחרים, יחס הקירבה ביניהם אינו נפסק. הם וקרוביהם נשארים, "שארי בשר" ונעשים "שארי בשר" לכל אחד מבני הזוג החדשים ולקרוביהם, ואיסור הנישואין מתרחב וכולל את כל בני המשפחה המורחבת. מכאן השם "תרכיב" או "ריכוב" בעברית, על שהרכיבו היקש על היקש כדי להרחיב את דאיסורים בדיני העריות. שיטה זו גרמה במרוצת הזמן לקשיים במציאת בני זוג בעדה הקראית והעדה היתה צפויה לכיליון גופני, משום שגם בעדות אחרות לא רצו להתערב⁸⁶. ההתנגדות לחומרות המופרזות שבשיטת ה"תרכיב" התחילה כבר בסוף המאה העשירית, ובמאה הי"א היה ראש המדברים במחלוקת זו המלומד הירושלמי ישועה בן יהודה, המכונה *ابو الفرج فرقان ابن اسد* בן דורו של מחברנו. ישועה חיבר ספר מיוחד נגד התרכיב, ספר העריות, שתורגם לעברית עוד בימי חייו ונקרא "ספר הישר"⁸⁷. בראיותיו נגד דין זה הוא מסביר את הפסוק בר' ב, כד לפי פשוטו⁸⁸.

84 הפירוש אחים — בני משפחה גרידא ולא אחים ממש חשוב לגבי דין חייבום הקראי, שגם הוא משותף לקראים ולשומרונים. עיין Gladys Levine—Rosen, *The Joseph Cycle* p. 13, note 49. פוזננסקי מביא את פירושו של לוי בן יפת לדב' כה, ה "אחים — קרובים".

85 עיין צבי כהן, *The Halakha of the Karaites*, p. 35, note 36. איסור זה משותף גם הוא לקראים ולשומרונים ורא גם בברית דמשק, שם, עמ' 35.

86 אם גם התחננו ברבניים. עדות לכך הכתובות המתנות שלכל אחד מבני הזוג מותר לנהוג על-פי מנהגיו. עיין צבי אנקורי 60, note 26, *Some Aspects*.

87 עיין צבי כהן, שם, פרק ו, עמ' 68 ואילך; L. Nemoy, *Karaite Anthology*, New Haven, 1952, p. 123 ff. בעיקר עמ' 125.

88 שם, עמ' 126, וז"ל: "המאמר המקראי והיו לבשר אחד אינו קשור כלל בדיני העריות. אלא בא הוא לציין את האהבה והידידות ההרדיות של בני הזוג או את זיווגם."

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

מחברנו אינו קובע מפורשות מה דעתו במחלוקת זו, אבל מכלל דרך ניסוחו מסתבר שהתנגד לדין זה, כי הרי אינו מזכיר את הדין בגוף פירושו לפסוק, אלא מפנה בשאלה זו לדבריו במקום אחר. דרך ניסוח זה אינה נראית לאור ההנחה שגרס את דין התרכיב, כי הרי מדרכו של כל מחבר פירוש לקבוע את הסבר הטכסט הנראה לו במילים מפורשות, ולו ספורות, ושלא להסתפק בהפנייה סתמית אל ספר אחר. לעומת זאת יכול הוא להוסיף על פירושו הפנייה אל ספר אחר, בין שחיברו הוא בעצמו ובין שיצא מתחת יד זולתו, הסותר פירוש המופרך בעיניו. כן נהג מחברנו בדין ה"תרכיב", ואף ציינו, שבמקום אחר התחקה צעד אחרי צעד אחרי ראיות בעלי ה"תרכיב", מעורר את הרושם שהתחקות זו לא לשם הסכמה באה.

מכל האמור לעיל רשאים אנו להסיק שמחבר הפירוש נמנה עם בית-מדרשו של ישועה בן יהודה.

ג. האסכולה הפרשנית שאליה שייך המחבר

הנחה זו מסתייעת מן התרגום, שקטעיו מובאים בשולי כתב-היד. נצרך כאן רשימה של כל הכתובים המתורגמים, הבאים שם.

בר' א, א.	עמ' 9, א11, 54ב.	קד תרגם	בראשית
ב,ג	54ב.		ויברך א' את יום השביעי
ב, כג	8, א62		זאת הפעם
ד, יא	71א.	وقد مضى في الترجمة	לקחת את דם אחיך מידך (נ"ש)
ה, ג	10, א75	" " " "	לא ידון
ז, כב	11, א82	وقد رتبته في الترجمة	כל אשר נשמת רוח חיים
ח, ד	10, א83	في	הרי אררט
ט, כז	3, ב92		יפת
יב, א	11, ב101	קד תרגמته	לך (לך)
יג, ו	9, ב106	ما ذكرته في الترجمة	ולא נשאה אתם (נ"ש)
יג, יא	3, 2, ב107	قد ذكرنا ... في الترجمة	ויבחר לו לוט ...
יד, כד	13, 12, א111	مذكور في الترجمة ²	בלעדי
טו, א	5, א112	في الترجمة ²	במחזה
טו, ב	12, א112	فان تدبير منزلي ²	משק
טו, יד	5, א115	قد ذكرنا في الترجمة ²	וגם את הגוי
	1, א116	مضى في	הכנעני והפריזי אז יושב
טז, ה	14, ב116	وقد مضى في الترجمة	חמסי עליך
יז, יז	5, א121	مذكور في الترجمة ²	ויצחק

איילה ליונסטם

יה, יד	15, ב123	وقد مضى في الترجمة ²	היפלא מה'
יח כא	10, 9, א125	" " " "	עשו כלה
יט, ב	2, א127	" " " "	ויאמר הנא נא א'
יט, ג	8, 7, א127	وقد مضى معنى ما فيه	
		في الترجمة	ויפצר במ
יט, לג, לה	11, א131	قد ترجمناه	בלילה ההוא
כב, יג	13, 12, א145	قد ذكرنا في الترجمة ²	תחת בנו
כד, י	5, ב153	مذكور في الترجمة ²	ויקח העבד
כו, כז	12, 11, א176	وقد مضى معنى	אשר ברכהו (נ"ש)
		في الترجمة	

כבר נויבאור צייק, שתרגום זה שונה מתרגומו של רס"ג ומן התרגום השומרוני-ערבי של אבו סעיד⁸⁹. והנה שוני זה מובן כל צורכו לאור מוצאו הקראי⁹⁰. גדולי הפרשנים הקראיים, כגון יפת בן עלי וישועה בן יהודה, חיברו תרגומים לערבית ובהם השתמשו גם תלמידיהם, שהכינו פירושים ותרגומים מתוך כתבי מוריהם, לצרכים שלהם, או על-פי הזמנה של עולי רגל וסתם בעלי בתים⁹¹. את מקור התרגום עלינו לחפש, איפוא, בבית-מדרשם של גדולי חכמי הקראים. מקצת ראייה לדברינו אפשר להביא מקטע של תרגום ערבי לבר' ג, כב-ד, טז שמרגליות מיחסו לישועה בן יהודה⁹². בקטע הנ"ל מתורגמות המילים "לקחת את דמי אחיך מידך" (בר' ד, יא), שני תרגומים אלטרנאטיביים "... דמא אכיך מן ידיך או יכון בדלך אכד חק דמא אכיך מן ידיך"⁹³, החוזרים בכתב-היד שלנו בעמ' 71א, 15 לדה"מ, "לקחת את דם⁹⁴ אחיך מידך" ושربت דמא אחיך מן ידיך או יכון بذلك اخذ حتى دما אחיך מן ידיך. היינו: "ושתתה את דמי אחיך מידך או יהיה בזה לקיחת המגיע של דמי אחיך מידך". גם מכאן מתאשרת, איפוא, הנחתנו שהמחבר נמנה על אותו בית-המדרש שבראשו עמד באותם הימים ישועה בן יהודה, המכונה "המורה הגדול של כת הקראים"⁹⁵.

89 נויבאור, JA, 1873, I, p. 366.

90 לא ניכנס כאן לבעיית זמן חיבורו של התרגום השומרוני-ערבי, ועיין ד' בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' לו, לח.

91 עיין ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, עמ' ריח.

92 עיין G. Margoliouth, The Writings of Abu'l-Farag, ibn Asad, JQR, 11, 1898/9, pp. 191, 192. הקטע כתוב באותיות עבריות.

93 הנקודות של מרגוליות. נקודות ההבחן חסרו בכה"י שהיה לפניו.

94 כ"ש. אך תיבת דמא (= د ماء) בתרגום הערבי מוכיחה שהמתרגם תירגם לפי נ"מ.

95 עיין צבי כהן, שם, עמ' 68, ועוד העירני פרופ' ד' בן-חיים על כך ש' אבו סעיד השומרוני ב- کتاب الحواشي לבר' ו, ג מכנה אותו "גדול פרשני הקראים" ابن اسد كبير شراح القرآنيين.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

מהקראים שחיו בדורות הקודמים למחברנו נזכרים, בשמותיהם ובתוארם המלמ שני חכמים, הם אבו עלי⁹⁶ ואבו סעיד. הראשון נזכר בעמ' 115א, 1. וז"ל: ועלי ما قربه المعلم ابو علي⁹⁷ ונראים הדברים שהתכוון ליפת בן עלי הנקרא בערבית אבו עלי⁹⁸ الحسن ابن علي⁹⁹ البصري אבו עלי¹⁰⁰ סתם או בצירוף תוארו המלמ אבו עלי¹⁰¹ נולד בשנת 915 בערך בבצרה וחי רוב ימיו בירושלים ובה מת בשנת 1008 בקירוב. חיבר פירושים לרוב ספרי המקרא ונחשב לגדול המפרשים הקראיים¹⁰². את השני הוא מזכיר בעמ' 176ב, 3. וז"ל: يقرب ما ذكره معلمنا المعلم ابو سعيد. מסתבר שהכוונה לבנו הצעיר של אבו עלי¹⁰³ הנ"ל, הוא אבו סעיד לוי בן יפת הלוי המכונה המלמ אבו סעיד והיה לקסיקוגראף ופרשן קראי נודע, גם הוא מחכמי הקראים בירושלים¹⁰⁴. אבו סעיד חיבר גם ספר הלכות הנקרא ספר המצוות¹⁰⁵. הכינוי מעלמא לפני שמו של אבו סעיד מקרבת אל הדעת שמפיו עוד שמע תורה, ואליו התכוון גם מן הסתם בדבריו בעמ' 97, 1. וכן מעלמא ימיל אליו كثيرا ويستحسنه على غيره. היינו: היה מורנו נוטה אליו (אל הפירוש הנזכר לפני כן) מאד ומצא חן בעיניו יותר מאשר זולתו (כלו', מפירוש אחר).¹⁰⁶ ובעמ' 164א, 12: وقال معلمنا ما انفردت بسماعه منه היינו: "ואמר מורנו, דבר אשר הייתי היחיד ששמע אותו ממנו".

שני החכמים הקראיים הנ"ל מובאים גם בכתביו של ישועה בן יהודה¹⁰⁷. בכרוניקה של הקראי אבן אלהית, שחי במחצית השניה של המאה ה"ט, נזכרים כמוריו של ישועה בן יהודה אבו סעיד הנ"ל, יוסף הרואה ואבו אלפרג' הרוז¹⁰⁸. על שלושתם מסופר שלמדו תורה מפי אבו יעקב בן נוה, אשר עמד במאה העשירית בראש בית-מדרש קראי גדול בירושלים¹⁰⁹. והנה דומה עלינו שאפשר להראות גם את קירבתו היתרה של פירושנו אל פרשנותו של אבו יעקב בן נוה.

ד. קטעים מקבילים מפירושו של הקראי עלי בן סוליימאן

בפירושו של הקראי עלי בן סוליימאן¹⁰², שהוא קומפילאציה מפירוש שקיצר אבו

96 עיין ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, עמ' קט, קסט; P. Kahle, Die Arabischen Bibelübersetzungen, Leipzig, 1904, p. XIII; S. Poznanski, The K.L.O. of Saadiah Gaon, p. 20; L. Nemoy, Karaite Anthology, p. 83.

97 פינסקר, שם, עמ' קט, קב, קסט; ש' פואזנסקי, שם, עמ' 42.

98 ספר זה נמצא כעת רק בכ"י בליידן MS. Warner, No. 22, עיין אנקורי - The Karaites in Byzantium, p. 292 ועיין עוד Nemoy, שם, עמ' 232. (הע' 87).

99 מרגליות במאמרו הנ"ל, עמ' 205, 206, 211.

100 נימוי, שם, עמ' 232, 233.

101 עיין שם, עמ' 233.

102 S. Skoss, The Arabic Commentary of 'Ali ben Suleiman the Karaite on the Book of Genesis, Philadelphia, 1928. מעלי בן סוליימאן ידועים לנו שני כתבי-יד מן השנים 465 ו-487 להג'רה 1072/3 ו-1093). סקוז קובע שהפירוש הנ"ל לספר בראשית נתחבר בשנת 1003 (עיין שם, עמ' 30). ד"צ בנעט השיג על קביעה זו ואינו רואה אפשרות לבריור התאריך הנ"ל. עיין בנעט, לקביעת זמנו של עלי בן סוליימאן הקראי, תרביץ, ב, תרצ"א, עמ' 115-117. ור' תשובתו של סקוז, שם, עמ' 510-513.

איילה ליונסטם

אלפרג' הרוך אבן אלפרג' ¹⁰³ מפירושו המקיף לספר בראשית של אבו יעקב בן נוח, מצינו דימיון ניכר, המתקרב לעיתים לזהות ממש, לקטעים רבים בפירושו של המחבר עלום השם. נביא כאן להדגמה עניינים מספר מן הפירוש עלום השם במעומת למקביליהם מפירושו של עלי בן סולימאן ¹⁰³.*

ורוח אלהים (א, ב)

עלי בן סולימאן

עמ' 99—10, 5b ואילך
 ורוח אלהים מרחפת וגו' יעני תהרוך אל-
 הוא אלמתצמן אלחשך עלי אלקולין אל-
 מתקדמין ואצאף אלרוח אליה תע' דון
 אלחשך ואלרוח למא כאנת לה כאלאלה
 פי אפעאל כתירה כקו' ישב רוחו יזלו
 מים (תה' קמו, יח) הגה ברוחו הקשה
 (יש' כ"ז, ח) רוח סערה עשה דברו
 (תה' קמו, ח) ברוח קדים תשבר
 אניות (תה' מח, ח) וגיר דלך ממא ינסב
 תאתיר אפעל פיה אלי אלרוח לכוונהא

עלום השם

עמ' 15, 2 ואילך
 وقوله وروح اٰلِه يبعد ان يكون
 الغرض باضافتها اليه تعالى من حيث
 الخلق لان غيرها من فعله فالوجه فيه
 كونها كآلة لافعال كثيرة يفعلها
 بها معتادة وغير معتادة كتحريك
 المياه والاشجار ونقل السحب
 ونقل جبال الرمل وغير ذلك
 من المعتاد وكقوله بروح قديم
 تشبر انيوث ترشيش (תה' מח, ח)
 ו ה' هطيل روح جدوله (יו' א, ד)
 وروح ה' يشاك (מ"א יח, יב) וكتفكيكه
 بها الجبال وتكسيه بها الصخور

103 חי בירושלים במחצית הראשונה של המאה ה"א והיה מתלמידיו של אבו יעקב בן נוח. דיון מפורט על מלומד קראי זה וספרות בספרו הנ"ל של סקוז, עמ' 11 ואילך.

103* בשל חוסר מקום הסתפקנו כאן בפירוט דוגמאות ספורות וציינו את רובן במראי מקומות בלבד.

עלי בן סולימאן	מקביל ל-	כה"י
עמ' 9, 3b, 96 ואילך		עמ' 4, 12א, 17 ואילך
2, 5a, 98		17א, 14
5, 5a, 98		3ב, 14
6, 5b, 99		11א, 15
13, 6b, 101		3א, 19
8, 11b, 110		13א, 32
28, 11b, 111		7ב, 33
9, 13a, 114		1ב, 37
8, 15a, 117		9א, 48
7, 19a, 126		8ב, 70
6, 19b, 127		11א, 75
16, 20a, 130		6א, 76
15, 22a, 134		5א, 97
18, 3b, 141		8ב, 114
18, 4a, 142		7ב, 119
.9, 10b, 155		6ב, 145

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונני

סבבא לה מע אסתגנאיה עז וגל פי אפי
עאלה עז דלך לכנה יפעלה למצאלה אל-
מכלפין חסב מא גרת בה אלעאדה.

קפולه ורוח גדולה وحزق مفروق
הרים وتشير سليمان (מ"א, יט, יא-בנ"מ.
משבר) ونظائره مما ليس معتادا او
يقبل جدافي العادة وهو سبحانه يفعل
بالريح ما يراه من المصلحة لافتقار
منه الى ذلك وخبر ...

וירא אלהים את האור כי טוב (א, ד)

עמ' 100—6a, 17 ואילך

וירא א' את האור וגו' אלראיה פי הדא
אלמוצע במעני אלעלם 104 אמארה דלך
תעדיהא אלי מפעולין והמא אור טוב
מן חית אנהא אדא אפאדת רוייה אלעין
תעדת אלי מפעול ואחד כקו' וירא יוסף
את אחיו (בר' מב, ז) ואמתאל דלך והדא
חכם אלרוייה פי לגה אלערב כקולהם
ראית זיד פאצלא יענון עלמתה פאצלא
פלדלך קלת אן מעני הדה אלראיה עלם
אלאלה אלנור גידא וליס הדא אלקול
פיה תע' לכונה גיר ראי בחאסה פיכון
גמיע מא יטלק עליה מן לפט ראייה יפיד
אלעלם בל הו פיה עז וגל ופי אלמכלוקין
עלי סזא לאן לה בכונה מדרכא צפה
זאידה עלי כונה עאלמא פהו סבחאנה
ירי אלמראיאת ויסמע אלמסמועאת לכר-
נה חיא אלפאת ענה מרתפעה ויעלמהא ל-
כונה עאלמא לנפסה פאדא קאל וירא
אלהים את בני ישראל (שמ' ב', כה)
וישמע אלהים את נאקתם (שמ' ב', כד)
פלדך יפיד אלרוייה ואלמסמאע תחקיקא.
וקו' כי טוב יעני עלמה גידא נאפעא
ללמכלוקין כקו' ומתוק האור וטוב לע'
(קו' י"א, ז) וליס עלמה עז וגל בהדה
אלצפה בעד כלקה איאה בל הו עאלם
בדלך חאלה מן קבל ומן בעד.

עמ' 118, 6 ואילך

וירא ההים את האור ותמאמה الروية
صحيحة منه جل ذكره فان قلنا ان
ویرא عبارة عن ادراكه الاور لم يكن
بد من زيادة وهي راه وعلمه جيدا لا
بعييت تجعل الروية طريق علمه
بحدوثة ويقرب كونها بمعنى العلم
لتعديها الى مفعولين احدهما الاور
والآخر كي طوب والقائل في العربية
رايت زيدا ويمسك يكون مخبرا عن
ادراكه زيدا رؤية واذا قال رايت فلانا
عاقلا فاضلا يكون مخبرا عن علمه بما
وصفه به وفي العبراني ویرא ائه شكם
بن حمور (בר' לד, ב) خبرا عن
رؤيته اياها ادراكا ومثله
ویرא يوسف ائ احيو (שם, מב, ז)

וירא את המقوم מרחق (שם, כב, ד)
وفي القسم الآخر يقول ويرأ يعقب
כי יש שיר במصريم (שם, מב, א)
וירא שלמה את העער כי עושה
מלאכה הוא (מ"א, יא, כח) ומן يمنع من
ادراكه تعالى المرات روية قد ابطال
لانه قدر ان الشرط في رويتها الحاسة
مطلقا وهذا انما هو شرط في الحس
بحياة وهو تعالى يدركها لكونه حيا
لا افة به وكذلك يدرك المسموعات
لهذا الوجه ولاجله وصف بانه سمیع
بصير كما وصف الادميون الذين
لا افة بهم تمنعهم من رؤية المراتيات
وسماع المسموعات اذا حضرت
بانهم سمعا بصراء وهو

104 על פירוש דומה אצל רס"ג, אבן גיאנה, רמב"ם, ראב"ע, רד"ק ואהרן בן אליהו עיין סקוה, למקום
ועמ' 62, 63.

الجوهريّة • فاما قوله كي טוב
فالمراد به علمه جل ذكره بجودته
للمخلوقين من عدة اوجه فمنها الالتذاذ
بادراكه ويكمل ذلك بخلق الشهوة
فيهم لادراكه وعلى هذا قال الحكيم
ومثوق هاور وطوب لعينيم (קו, יא, ז)

يُدرك الريحّة للوجه المذكور من غير
ان يكون شاما لها لان معنى الشم
استعمال الحاسة المرسومة لادراك
المشموم بها وكذلك يدرك الطعم من
حيث لا يوصف بانه ذائق له ويدرك
الحرارة والبرودة لا بان يلامس
محلها لان الملامسة موقوفة على ثبات

רקיע (א, 6)

עלי בן סוליימאן

עמ' 105—8b, 7 ואילך
וקולה רקיע יפסר בסאטא לכונה מנבס-
טא עלי אלעאלם כקו' תרקיע עמו לשח-
קים (איוב לו, יח) והו מן אמתלה פעיל
במעני מפעול לכונה מתעדיא אד משהור
מא לא יתעדי מן אלפעל כון פעילה במ-
עני פאעל נחו לא יעשר (איוב טו, כט)
ולא יצערו (יר', ל, יט) אלדין המא פע-
לאן גיר מתעדין גא פעילהמא במעני
פאעל נחו עשיר ורש (משלי כב, ב)
צעיר אני לימים (איוב לב, ו) אלדין
מענאהמא עושר וצוער ליגאא על מקת-
צא קיאס אסמא אלפאעלין מן אוזאן
הדה אלפאעאל ואלפעל אלמתעדי יגי
משהור פעילה במתאבה אלמפעול נחו
וימשח אותו (ש"א טז, יג) אלדי יגי
מנה אסם אלפאעל מושח ואלמפעול מ-
שוח חסב מא תקתציה אוזאנה וכדלך ורקע
ברגליו (יח' ו, יא) יגי פאעלה רוקע ומפעור-
לה רקוע קיאסה וגא אלמפעולאן... 105

עלום השם

עמ' 23 א11 ורקיע מן معنى البسط
بدوسه كقوله لروقع هارص عل هميم
(תה' קלו, ו) עמ' 23 ב, 1
فعلمت بهذا الخبر حدوث جسم
منبسط عظيم يقسم الما.
עמ' 24 ב, 18 ואילך
واعلم ان قوله ورقع برجلك (יח'ו, יא)
هو متعد مثل وشلح لقرائم (מ"ב, ט, יז)
الذي الفاعل منه شولح اني اوثك
ومفعوله انه شلوح ال بيت يشرال
(יח' ב, ג, ג, ה)
ففاعل ورقع وروقع ومفعوله رقوق
ورقيع هو فاعيل بمعنى مفعول مثل
شلوح وشليح لاجل كونهما متعدين
من حيث ان مشهور ما لا يتعدى من
الفعل كون فاعيله بمثابة فاعل نحو
عشير الذي هو فاعيل من يعشر ومعناه
معنى عوشر وصعير فاعيل من ويصعرو
ولا يبين لو (איוב יד, כא) هو بمثابة
صوعر على ما يوجبه قياسه على اسما
الفاعلين في اوزان هذه افعال فرقا بين
ذلك وبين ما يتعدى من الفعل كما
تقدم في شليح وشلوح ومثله مشيخ
ومشوح ولا يبطل ما ذكرناه في هذا
حصول مزية للفعل على المفعول وما
يجري مجرى التوكيد وقوة المعنى
حسب مزية قتيل وحبيس على
محبوس ونظائرهما •

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונני

מכרה כיום (כה, לא)

עמ' 165ב, 12 ואילך

قوله مكره كيوم اراد بيعا صحيحا
واضحاً مثل النهار عني لا دلسة فيه
ولا كب ويجوز ان اراد به بيعا باتا
مثل اليوم الذي اذا تقضا لا رجعة
له ويجوز ايضا كون الكاف بمثابة
ها عني هيوم مثل قول يهوشפט -
درش نا كيوم اذ دبر ه' (דה"ב, יח, ד)

עמ' 157—11b, 11 ואילך

פקאל לה מכרה כיום עלי טריק אלאעראץ
ומעני כיום קיל מתל הדא אלנהאר אלדי
הו טאהר גיר כפי יעני אריד אן תביעני
בכורתך ביעא משהורא ואצחא כוצוח אל-
[נ]האר וקיל מתל הדא אליום אלדי ינקצי
ולא ירגע כדלך יכון ביעך לי אלבכורה
ביעא ממצא לא רגעה פיה. וימכן כון
אלכאף פיה במתאבה הא וכדלך אלכאף
אלתי פי השבעה לי כיום (בר' כה, לג)
ו[תק]דירה היום כקו' יהושפט דרש נא
כיום את דבר ה' (דה"ב, יח, ד) אלא[קר]ב
פיה כ[ונ]ה במתאבה היום.

ה. האסכולה הבלשנית

א. שורש הפועל

דומה שגם בחלק הלשוני שבפירושונו נוכל למצוא קווים מספר, התואמים את הידוע לנו מן המסורת הבלשנית של הקראים. ברור שדבר זה, כשהוא לעצמו, אין בו משום ראיה חותכת לקראיותו של הפירוש, באשר דעות כגון אלו ניתנות להעברה ולהשאלה בנקל. אך אפשר לצרף מקצתן כחיוזוק וסייוע לשאר הראיות. בהקדמתו מעיר המחבר במפורש שמזמין הפירוש ביקש לכלול בו גם משהו מענייני הלשון העברית¹⁰⁶. ואכן נוהג זה של שילוב הסברים לשוניים לתוך פירוש שוטף, משותף היה למחברים משלוש העדות, רבנית, קראית ושומרנית כאחד.

נפנה עתה לבדיקת השקפתו של מפרשנו לגבי שורש המילה. אין הוא מקדיש לבעיה זו דיון מיוחד, אך דעתו עולה דרך אגב מתוך שתי הפיסקאות הבאות:

א. בדיונו על התיבה "ברא"¹⁰⁷ הוא אומר ולغة الخلق فلا يكون الا من ناشئة احرف اصلية هي الباء والراء والالف فاما ها هبرو نشاي كلي ه' فليست اصلية بل الاصلية فيها الباء والراء ... وقد يجي من لغة التنقية بترادف حرف الراء نحو كلم هبروريم ברור מלוו • היינו: "ולשון בריאה לא תהיה אלא משלוש אותיות שורשיות הן הבי"ת והרי"ש והאל"ף. ומה שנוגע לה"א של 'הברו נשאי כלי ה'. (יש' נב, יא) הרי אין היא שורשית אלא הבי"ת והרי"ש בלבד שורשיות בה... ולעיתים תבוא

106 עמ' 28, 10, 11 ועיין תיאור כתב-היד.

107 עמ' 12א, 13.

א י ל ה ל י ו נ ש ט ם

מלשון ברירה בכפל אות הרי"ש כגון 'כלם הברורים (דה"א ט, כב); ברור מללו" (אי.ב. לג, ג) ¹⁰⁸.

ב. בעמ' 297, 6 ואילך הוא מעיר ל"על כן קרא שמה בבל" (בר' יא, ט):
وقال كي شم بلل ه' بعد التسمية بببل ... ويقال ان اصل الكلمة الباء واللام فقط وجا اللام الآخر كمجي الحروف المترادفة مثل يمولل الذي الاصل في لغة القطع الميم واللام وسمعت بعضهم يري ان الباء واللام يدخلهما البديل والقولان المتقدمان اجود. היינו: "ואמר 'כי שם בלל ה'— אחרי שקרא לה בשם בבל... ויאמר ששורש המלה הבי"ת והלמ"ד בלבד ובאה הלמ"ד השניה כבוא האותיות הכפולות כגון 'ימולל', אשר השורש, בלשון גזירה, המ"ם ולמ"ד ושמעתי שמשיהו סובר שהבי"ת והלמ"ד מתחלפות, ושתי הדעות הקודמות טובות יותר" ¹⁰⁹.

נוכל לקבוע, אפוא, בבירור שהמחבר לא סיגל לעצמו את שיטת השורש התלת-עיצורי שחיוג' פירסם אותה כיובל שנים לפני חיבור פירושו. שמרנות זו אין בה חידוש. כידוע פיתחו הערבים כבר במאה השמינית שיטה זו בשביל שפתם ¹¹⁰. אבל בכל זאת חלפה תקופה ניכרת עד שמדקדק יהודי העביר את שיטתם לבלשנות העברית. וגם לאחר מכן לא זכה חידוש זה במהרה להכרה כללית, אף לא בספריהם של אלה, שידעו עליו. אבו אלפראג' הרוני, המדקדק הירושלמי, שאף מתנגדיו הרבניים החשיבוהו לאחד מגדולי המדקדקים וציטטוהו רבות, הוא המחבר הקדום ביותר, ליד יונה אבן ג'נאח, המזכיר את עבודותיו של חיוג' בחיבורו הדקדוקי הגדול "אלמשתמל" שנתחבר בשנת 1026. אף-על-פי-כן לא קיבל את תורתו של חיוג' הלכה למעשה ¹¹¹. ר' משה אבן עזרא אומר על הספר, שהוא מכיל הרבה עניינים מועילים, אלא שהמחבר עדיין כרוך אחרי שיטת הפעלים הדו-עיצוריים של המדקדקים הקדמונים ואינו מתחשב באותיות החלשות ¹¹². וכיוצא בזה נהג עוד בסוף המאה הי"א הקראי עלי בן סוליימאן ב"ספר האגרון" שחיבר, אשר הוא ליקוט מאגרונו של לוי בן יפת (אבו סעיד), אשר קיצר את אגרונו של דוד בן אברהם אלפאסי ¹¹³. גם מחבר זה מזכיר את שמו של חיוג', אך בכל זאת עודנו דבק בשיטת הש.רשים הדו-עיצוריים

108 השווה לכאן את הדייון על שורש "בר" בג'אמע אלאלפאסי' לדוד בן אברהם אלפאסי, הוצ' סקו, ח"א, עמ' 268—272. וכן בפ"י של עלי בן סוליימאן לס' בראשית, הוצ' סקו, עמ' 51, 96. ולעומת זאת את דברי חיוג' ב'כתב האفعال זואת חروف اللين הוצא' מ' יסטרו, עמ' 155 (ברה); עמ' 168—169 (בר לבב, ברה כחמה); עמ' 237 (בר).

109 עיין ג'אמע אלאלפאסי, ח"א, עמ' 329. וחיוג', עמ' 237.

110 ספרו של סיבוייה שנפטר בשנת 180 להג'רה (796 לסה"ג), בנוי כבר כולו על-פי שיטה זו.

111 עיין S. Poznanski, Aboul-Faradj Harroun Ben Al-Faradj, Le Grammairien de Jerusalem et son Moushtamil, REJ, 33 1896, p. 28; S. Poznanski, New Material on the History of Hebrew and Arabic Philology during the X—XII centuries, JQR NS, 16 1925/6, p. 253.

112 עיין W. Bacher, Le Grammairien anonyme de Jerusalem et son livre, REJ, 30, 1893, p. 256.

113 עיין ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, עמ' קפג.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

והחד-עיצוריים¹¹⁴. אין, אפוא, לתמוה שגם מחברנו הלך בדרכי קודמיו, גדולי הפרשנים והלקסיקוגרפים הקראיים, אשר מהם ליקט את חומר פירושו. לעומת זאת מצינו בספר המסלול, שהוא החיבור השומרוני הקדום ביותר שנשתמר בדקדוק הלשון העברית, קביעה זו: "שכן לא ייתכן שיהא פעל פחות משלוש אותיות ובשעה שאתה מוצא פעל בעל שתי אותיות כגון קם, שם, הרי נשמטה ממנו אות אחת, כפי שנבאר אחר כך"¹¹⁵. אין אנו רשאים להסיק מכאן שמחבר הפירוש עלום השם לא היה שומרוני משתי סיבות. א. "ספר המסלול" נתחבר במאה ה"ב בדמשק¹¹⁶, כלומר כמאה שנה אחרי פירושו ושיטה שלא נקלטה כחמשים שנה אחרי שנודעה ברבים יכלה להיקלט כמרוצת מאת השנים הנוספות; ב. "ספר המסלול" הוא ספר דקדוק שיטתי, משמע שענייני הדקדוק בו הם נושא הספר ואינם נגררים אחרי ביאור הכתובים. ועוד, מחברו של ספר דקדוק שיטתי מעבד את השאלות הדקדוקיות עיבוד עצמאי ומעמיק יותר מאשר מחברו של פירוש, שראה את עיקר תפקידו בליקוט וצירוף ביאורי קודמיו.

ב. הציווי כצורת היסוד של הפועל

כדרכם של מדקדקים קראיים, מביא גם מחברנו את הציווי כצורת היסוד של הפועל¹¹⁷. נוהג זה לא יתואר בשיטה עקיבה של שורש תלת-עיצורי, אלא אפשרי אך ורק בשיטה דו-חד-עיצורית. כך אנו רואים שחיוג' מצטט בראש דיוונו על כל פועל את צורת המקור של אותו הפועל, שהיא הצורה היחידה, שבה מופיעים אצל כל הפעלים שלושת העיצורים בעין. מאידך גיסא, אין נוהג זה של הבאת הציווי כצורת היסוד של הפועל מתחייב מעצם השיטה הדו-חד-עיצורית. הרס"ג שעדיין לא החזיק בשיטה התלת-עיצורית, מביא כצורה ראשונה של הפועל את צורת העבר¹¹⁸ וחושב את הציווי כסוג מסוגי העתיד, הקיים רק בגוף שני¹¹⁹. הצורה שממנה יש לגזור כל פועל נטוי, היא, לדעתו, שם הפעולה, היינו צורת פעילה¹²⁰, כפי שיטתם של המדקדקים הערביים, שראו שורש כל פועל ב مصدر¹²¹.

114 E. Poznanski, *New Material on the History...*, p. 253; S. Skoss, 'Ali ben Eyyin Suleiman's Commentary on Genesis, pp. 31, 32, 33. ; ש' פינסקר, שם, עמ' קפד.

115 עיין ו' בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 71 (70).

116 ז' בן-חיים, שם, עמ' ל.

117 עיין W. Bacher, *ibid* p. 254; ש' סקוז, ג'אמע אלאלפאט, עמ' LXXXV, הע' 24.

118 עיין S. Skoss, *Saadia's Kutub-al-Lugha JQRNS*, 33, 1942/3, pp. 174, 178, 182, 194. גם בעל "ספר המסלול השומרוני, אשר כבר הולך בדרך השיטה התלת-עיצורית, מביא את צורת העבר כצורת היסוד, כי בהגדרתו של הפועל כבעל שלושה עיצורים הוא מעיר: "ובשעה שאתה מוצא פעל בעל שתי אותיות כגון קם, שם, הרי נשמטה ממנו אות אחת" בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 71 (70), משמע שצורה זו נחשבה אצלו לצורת היסוד של הפועל. ועוד שם בעמ' 61 (60), 63 (62) הוא מונה את חלקי הפועל ומתחיל בעבר. ובעמ' 65 (64) על הציווי, שהוא מגדירו כסוג אחר של הפועל לנוכח, המתאים מבחינת הזמן ביותר לזמן העתיד. עיין עוד *كتاب سيبويه*, הוצ' H. Derenbourg, Paris 1881, I, p. 1, § 1.

119 סקוז, שם, עמ' 192, 194, 195. נוהים אחרי דעה זו גם המדקדק הערבי *سيبويه* (שם, שם) ובן אשר, שם, עמ' 193, הע' 17.

120 סקוז, שם, עמ' 184.

איילה ליונסטם

גם מחברנו, בבואו לדון בצד המשמעותי של הפועל, מביא אותו בלשון (או בערבית *في لغة*) פעילה אך כשהוא מתכוון לציין את צורת היסוד, מביא הוא את ציוויו.

להדגמת דברינו נביא כאן קטעים אחדים מתוך כתב היד. לשון פעילה: בעמ' 12ב, 5 כתוב: *ولشون يصيره تستعمل في الله تعالى .. وفي بني ادم* ("ולשון יצירה מש- משת לגבי אלהים יתעלה... ולגבי בני אדם"). בעמ' 58א, 8 (בלי מילת לשון): *والشتيله بمثابة النطيعه كقوله ولقحتي اني مصمرث هارز هرمة الى قوله وشثلتي اني بهر مروم يشرال اشتمللو (=אשתנלו) ("השתילה בבחינת הנטיעה כמא- מרו 'ולקחתי אני מצמרת הארז הרמה' עד מאמרו 'ושתלתי אני בהר מרום ישראל אש- תלנו'"). (יחו' יז, כב—כג) נראה ש"אשתנלו" שבכ"י ט"ס.*

בעמ' 135ב, 4: *وقد وجدنا الفقوده في الكتاب شبح وجنאי* ("ומצאנו הפקודה

בספר (התורה) (לשבח ו(ל)גנאי" ¹²²).

או גם בערבית בעמ' 12, א, 13: *...ولغة الخلق فلا يكون الا من ثلثه احرف اصلية*

("ולשון הבריאה לא תהיה אלא משולש אותיות שורשיות...").

שילוב של שני אופני הדייון נמצא בעמ' 92ב, 5 בפירושו ל"יפת אלהים ליפת" (בר' ט,

כז): והרי תרגום דבריו:

"ומשקל יפת — ירד, והוא פן פתייה — 'פתהן יערה' (יש' ג, יז) ומתכוון הוא בו שירחיב להם בארץ (וישפיע) עליהם טובותיה, והקרוב ביותר בנוגע לציוויה לפי פירוש זה הוא שיהיה הפתה במשקל הראה שהוא הציווי של 'ירא אתם את בן המלך' (מ"ב, יא, ד) משום שרחוק הוא שיהיה ציוויה — פתה בגלל הימצאות פתח תחת היו"ד. הצורה פתייה מובאת, איפוא, בקשר למשמעות הפועל והצווי נזכר כצורה עיקרית בדייון הדקדוקי.

דוגמאות נוספות לציווי: בעמ' 51ב, 6 (לבר' ב, א): "ויכלו השמים והארץ" — "ויכלו

השמים והארץ — הוא מסוג הפועל אשר לא צויין (כונה) פועלו (כלו' סביל) וכדוגמתו — "ויכסו כל ההרים" (בר' ז, יט) והצווי שלהם כסה, כלה. ויכל הוא במקום ויכלה ויכס בבחינת ויכסה והצווי של שניהם כלה, כסה".

בעמ' 75א, 15 (לבר' ה, 3): "ואין בידון אלא נון אחת וציוויו דון, כגון מול את בני

ישראל (יהו' ה, ב) ומובנו ומובן — ידין אחד כגון 'ידין עמים' (תה' ז, ט; צו, י; איוב לו, לא) אשר ציוויו דין או הדין במשקל מיל או המל מן 'כי אמילם (תה' קיח, י, יא, יב)". גם ענין הציווי מחזק, איפוא, את טענתנו, שפירושו מהווה חוליה בשרשרת הפרשנות הקראית.

ג. המונחים העבריים

בתוך הטכסט הערבי השוטף של הפירוש בא שפע של ביטויים עבריים כתובים באותיות ערביות ומסומנים בקו מעליהם כדי לעורר את תשומת ליבו של הקורא שהנה כאן בא

121 סקו, שמ, עמ' 183, הע' 13.

122 דוגמאות נוספות בעמ' 74א, 3, 4; עמ' 135 א, 13; עמ' 171 א, 5.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונים

ביטוי עברי¹²³. חלקם של ביטויים אלו הם מונחים דקדוקיים כגון לשון יחיד, לשון רבים, לשון היות ועוד, וחלקם באים לציין מושגים יהודיים מובהקים שהמחבר הביא אותם כלשונם, משום שכל תירגום עלול היה לטשטש את זהותם המדוייקת. כגון: **אל** נגעים, **אל** שעבוד, **אל** פלגה, **אל** תרגום ועוד.

נערוך כאן רשימה קצרה, תוך צייון תופעות מעניינות. נתחיל בביטויים הפותחים במלת "לשון", תירגום של המלה הערבית **لغة** והמשמשים:

- 1 להבאת מונחים דקדוקיים כגון "לשון עבר" (עמ' 12 ב, א); לשון רבים (עמ' 79 א, 6; עמ' 96 א, 6; עמ' 172 א, 15); לשון גדולה (עמ' 48 א, 11—12; עמ' 96 ב, 13; עמ' 144 א, 9).
- 2 לציין תפקיד סימנטי כגון לשון עצה (בפירוש למלה הבה בעמ' 96 א, 11).
- 3 להבאת פועל בצורת הציטוט שלו, שהיא בדרך כלל שם הפעולה כגון: לשון היות (עמ' 32 א, 14; 89 ב, 13; 90 א, 14), לשון נשיאה (עמ' 74 ב, 4); לשון עליה (עמ' 74 ב, 5); לשון הליכה (עמ' 101 ב, 13) ועוד דוגמאות רבות.

1. לשון יחיד ולשון רבים מצינו גם בג'אמע אלאלפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי¹²⁴ ליד לשון קצר יותר יחיד, רבים וכן עבר, עתיד, הבאים תמיד בלי תוספת התיבה "לשון". וכן מצינו את הביטויים לשון יחיד ולשון רבים, לשון עבר, לשון עתיד בפירושו של יפת בן עלי לשיר השירים¹²⁵. לעומת זאת הביטוי לשון גדולה היינו Pluralis majestatis, המזדמן בפירושו שלוש פעמים, ידוע עד עכשיו רק פעם נוספת מפירושו הנ"ל של יפת בן עלי¹²⁶, וכבר הזכיר זאת גולדציהר במחקרו על תנחום הירושלמי¹²⁷.
2. הביטוי "לשון עצה" בא גם הוא אצל יפת בן עלי לבר' יט, לב: "לכה נשקה את אבינו ולא אמרה לכי נשקה ופירושו שהוא לשון עצה כדוגמת מה שפירשנו בנוגע ל"הבה נרדה"¹²⁸.
3. צורה זו של הבאת פועל מצינו בג'אמע אלאלפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי¹²⁹ ובפירושו לס' בראשית לעלי בן סוליימאן¹³⁰.

123 סוג זה של כתיב כתובים ערבית באותיות ערביות על מובאותיהם העבריות רווחו אצל הקראים מראשית המאה ה"א. פירושו של יפת בן עלי לס' רות, שנחבר בשנת 1004, נחשב לכתב-יד העתיק ביותר מסוג זה: H. Hirschfeld, *Early Karaite criticism of the Mishnah*, JQR, NS 8, 1917/8, p. 168.

124 עיין שם, ב, עמ' CVIII, CVII, CV.

125 הוצ' J. J. L. Bargès, p. XVII.

126 שם, עמ' XVII. להלן עמ' 36, נוסף כאן עוד פרט שיש בו משום עניין לדייונו והוא שבקטע המקביל הבא בפירוש על ס' בראשית לעלי בן סוליימאן בהוצ' סקו לפסוק בר' א, כו — "נעשה אדם", בא במקום לשון גדולה הביטוי הערבי "עלי טריק אלעט'מה ואלאג'אל" (שם, עמ' 119). במקבילה המובאת שם מפירושו על ס' בראשית ליפת בן עלי לא נזכר הביטוי "לשון גדולה" אלא בא המשפט **فيقول السلطان نفعل ونصنع وهو واحد** ("ויגיד השליט נפעל ונעשה והוא רק אחד"). שם, עמ' 118.

I. Goldziher, *Studien über Tanchûm Jerûschalmi*, Leipzig, 1870, p. 13, note 7 127

S. Munk, *Notice sur Abou'l Walid Merwan ibn Djanâh*, J.A. (I) 1850, vol. XV., 128 p. 318

129 עיין שם, ח"ב, עמ' CXXIX.

130 הוצ' סקו, עמ' 96 — לשון יצירה, לשון בריאה וכו'.

אייילה ליונשטם

לתחום המינוח הדקדוקי שייך עוד הביטוי **אל** דגש הבא בכתיב הערבי **الدجش** (עמ' 47, 2; 97, 12) או **דעש** ("ל דעש עמ' 156, 14) ליד הביטוי הערבי **تشديد** (עמ' 156, 7) ¹³¹. וכן המונחים **مكرثة** כלו' בהפסק (עמ' 12, 3) ¹³²; **ميوذع** (מיודע) עמ' 28, 14 או **ميدع** (מידע עמ' 88, 13); **فاتحة** כלו' פתח (עמ' 92, 8, 129, 12); **بقامصة** כלו' בקמץ (עמ' 129, 13) ¹³³ ו **المقف** (מקף עמ' 77, 5).

מספר ביטויים משמשים לציון המקורות שאליהם מתיחס המחבר כגון **الدقوقيون** (עמ' 14, 19) או **قوم من الدقوقيين** (עמ' 92, 9) ¹³⁴ לצד המונח הערבי **اهل اللغة** (עמ' 47, 1—2) ¹³⁵, (פי קלם) **אל גויים** (עמ' 23, 13) ¹³⁶ **אל** תרגום (עמ' 138, 11); עמ' 155, 3); **אל משוררים** (עמ' 173, א, 3) או **אל משורר** (עמ' 179, 6) ¹³⁷; **אל חכמים** (עמ' 174, 6) בצידם של מונחים אלו בלשון העברית (או עברית למחצה כגון דקדוקיון) בא המונח הערבי **الاولون** או **الاولون** ¹³⁸, כתרגום למונח העברי הראשונים או הקדמונים. ביטוי זה פותח תמיד מובאה מלשון חכמים כגון: **وفي استعمال الاول ان يقولوا في من ابتدا في الامر واخذ في فعله هوال وعشه كن وكن (עמ' 126, א, 12, 13) היינו: "ובשימוש הראשונים שיגידו בנוגע למי שהתחיל בדבר והתחיל לעשותו — הואל ועשה כן וכן". או: "وفي كلام الاولون — מלא לגמיו (עמ' 155, 1, 2); או "وفي كلام الاولون ام شمه يريدون ان ابطا وهو معنى قولهم في هلكت شحيطة شمية (עמ' 155, ב, 2, 3) היינו: "ובדברי הראשונים — אם שהה, מתכוונים הם שהתנהל לאטו זה מובן דיבורם בהלכת שחיטה — שהיה". או **كما يقول الاولون اهبه تلويه بدبر بطل هدبر بطله هابه (במקום האהבה אולי ט"ס של מעתיק שומרני, עמ' 165, 13)****

מובאות אחרונות אלו תמוהות, אם נניח שנכתבו בידי מחבר שומרני, כי לא הכירו השומרונים בסמכותם של חכמי המשנה. אמנם גם הקראים כפרו בסמכותה של התורה שבעל-פה, אך לא נמנעו מלצטט דברי חז"ל. חומר רב מן המשנה והתלמוד מובא באגרונו של ד.ד. בן אברהם אלפאסי, ומסופר על החכם הקראי ניסי בן נוח שנהג לעודד את תלמידיו לעסוק בלימוד המשנה, התלמוד, התוספות וההגדות ¹³⁹. גם עלי בן סוליימאן באגרונו מביא

131 לשימוש המונחים דגש — רפי אצל יפת בן עלי בהקשר ערבי עיין S. Munk, Notice sur Abou'l S. Munk, Notice sur Abou'l

132 סקו, בגאמע אלאלפאט, ח"ב, עמ' CIII, Barges, פירוש על שה"ש ליפת בן עלי, עמ' XVII.

133 סקו, שם, עמ' CVIII, CVII; מענין הכתיב **فاتحة** שהשווה כנראה לכתיב **قامصة** אף-על-פי שבתיבת "פתח" העברית אין "קמץ גדול" מתחת לפ"א.

134 עיין סקו, שם, עמ' CIV; ביטוי זה נמצא גם בספר הדקדוק השומרני, "ספר המסלול". עיין ז' בן-חיים, עואג"ש, א, עמ' 123, הע' 8.

135 עיין Barges, שם, עמ' XVII, ליד הביטוי **اهل** אל דקדוק.

136 סקו, שם, עמ' CXXVI.

137 סקו, שם עמ' CXXX.

138 סקו, שם, עמ' CXI, I. Goldziher, Studien über Tanchûm Jerûschalmi, Leipzig, 1870 p. 34.

139 עיין H. Hirschfeld, *ibid*, (note 123) p. 161.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרונני

את דבריהם של חכמי המשנה והתלמוד וקורא להם אלאואיל או אלקדמא¹⁴⁰. מלשון חז"ל לקוחים המנוחים:

שבח (עמ' 10א, 6, 7; 135 ב, 5, 9)¹⁴¹.

גני (עמ' 10א, 6) וגם בכתוב גנאי (עמ' 135ב, 5, 7)¹⁴¹.

אל — מולד (עמ' 39ב, 5, 8, 10).

אל — עבור (עמ' 40ב, 3).

אל — פראשה (פרשה; עמ' 76, ב, 1, 3; 95א, 3; 144א, 1)¹⁴².

זכות בביטוי بزכות هاب (עמ' 114א, 15).

אל — שעבוד (עמ' 115א, 10).

אל — פסוק או פסוק (עמ' 135ב, 6)¹⁴² וצורת הרבים המשווערת الفواسيق (עמ' 8ב,

10; 117ב, 11; 124א, 11)¹⁴².

ארץ הקדש (עמ' 151ב, 6; 167א, 11).

נוכל לצרף לרשימה הנ"ל עוד את המונח אל ענוי (עמ' 115א, 4), המשמש בלשון חז"ל בלבד, אך מבוסס על לשון התורה כגון בר' טו; יג; שמ' א, יא; יב; דב' כו, ו. וגם את הביטוי אל מלאכות (עמ' 40ב, 14; 54א, 6). התיבה "מלאכה" באה אמנם בתורה באיסור עשיית מלאכה בשבת, אבל המונח "מלאכות" ברבים, המציין מספר קבוע של עשייות, האסורות בשבת, נתגבש רק במשנה.

מלבד הנ"ל רבים בכתביהיד הביטויים מן המקרא, כגון: אל לוחות (עמ' 26ב, 8); אל אולם (עמ' 53א, 15); אל מן (עמ' 54א, 5)¹⁴³; עשרת הדברים (עמ' 54 א, 7; 57א, 1). אל — נדבה... אל — מנחה (עמ' 70א, 15; 70ב, 1). אל — שרף (עמ' 80א, 1)¹⁴⁴. (قصّة) אל — עיר ו אל — מגדל (עמ' 89א, 4). אל — ברית (עמ' 89ב, 3)¹⁴⁵. אל — אות (هي) אל — קשת (עמ' 89ב, 10). אל — צרעה (עמ' 92א, 6). אל — נגיעים (עמ' 105ב, 6). אל — דביר (עמ' 115ב, 12)¹⁴⁶. אל כריתה (עמ' 119ב, 9)¹⁴⁷. אל — מילה (עמ' 119ב, 10)¹⁴⁸. אל עקידה (עמ' 167א, 11).

נוכל להצביע על שני ביטויים ברשימה הנ"ל, אל — אולם ו אל — דביר, שאינם באים

140 סקו, פירוש על ס' בראשית לעלי בן סוליימאן, עמ' 2, הע' 10 (אגרונו של עלי בן סוליימאן תלוי בג'אמע אלאפאט' לדוד בן אברהם). G. Margoliouth, The Writings of Abu'l Farag Furkan. *ibn Asad, JQR*, 11, (1898/9) pp. 206, 208, 211 והשווה עוד הניב, "מאכיר" מן כלמאהם" הבא אצל אבו-אלפרג' הרון, עיין S. Poznanski, *Aboul Faradj Harroun, REJ*, 33 (1896) p. 29. נראה שהניקוד המבחין *الشيخ* בעמ' 10א, 6 מוטעה וצ"ל: *الشيخ* כבעמ' 135ב, 5, 9. ועיין דברי ז' בן-חיים, עואנ"ש, עמ' 228, הע' 4. שני הביטויים האלה באים גם אצל יפת בן עלי. עיין *Bargès* בפירושו על שה"ש ליפת בן עלי, עמ' 4; Philip Birnbaum, *Yefet b. Ali and his Influence on Biblical Exegesis, JQRNS*, 32, 1941/2, p. 58.

142 על השימוש הנפוץ של הביטויים האלה בספרות הקראית והרבנית עיין סקו, בפירוש על ס' בראשית לעלי בן סוליימאן, עמ' 77, הע' 323.

143 סקו, ג'אמע אלאפאט', ח"ב, עמ' CXXX.

144 שם, עמ' CXXXIII. 145 שם, עמ' CXXVI.

147 שם, עמ' CXXIX. 148 שם, עמ' CXXX.

146 שם, עמ' CXXVI.

איילה ליונשטם

בתורה אלא בספרי נ"ך בלבד. ועוד, שניהם קשורים בבניין המקדש בירושלים, דבר שנחשב בעיני השומרונים למעשה חטא וסטייה מדרך ה' הנכונה¹⁴⁹. דומה שהסקירה הנ"ל על המונחים העבריים שבכתב-היד מראה שגם מבחינה זו משתלב פירושנו שילוב מלא לתוך המסורת הפרשנית והמילונאית של הקראים. לעומת זאת לא יכולנו להצביע על מקבילות דומות למסורתם של השומרונים, כפי שהיא ידועה לנו עד עתה. יוצא מכלל זה רק המונח *الدقويون* המשוערב, שנתהווה כנראה על-פי דוגמת המונחים הערביים لغوي 1 - نحوي .

ד. נעשה אדם (בר' א, כו)

אחד ההסברים הדקדוקיים שבפירושנו, לא זו בלבד שהיה מקובל על חכמי הקראים, אלא שלא יתואר כלל כפירוש שומרוני. בעמ' 48א, 11 (לבר' א, כו) אומר המחבר והרי תרגום דבריו: "ומאמרו 'נעשה' ולא אמר 'אעשה' ייתכן שהוא לשון גדולה¹⁵⁰ וייתכן שתהיה הנ"ן נו"ן הבינוני ותלך בדרך — ואשר היה נעשה ליום אחד' (נח' ה' יח)... ויהיה לפי השני הזה ציוויו העשה ולפי הראשון — עשה".

מחברנו מציע, איפוא, שני ביאורים אלטרנאטיביים לביטוי המוקשה "נעשה אדם". א. התיבה "נעשה" עתיד והנו"ן של אותיות אית"ן לשון גדולה, כלומר *Pluralis majestatis*, ב. "נעשה", בינוני של בנין נפעל כדוגמת הפסוק בנחמיה ה' יח, "ואשר היה נעשה¹⁵¹...". הסברים אלו באים גם בפירושים לס' בראשית של הקראים יפת בן עלי ועלי בן סוליימאן¹⁵².

בדקדוק השומרוני מן המאה ה"ב, "ספר המסלול", מובאת התיבה "נעשה" שבבר' א, כו כדומגה לשימושה של נו"ן שבאותיות אית"ן כלשון המתגדל (*المعظم*) כלומר *pluralis majestatis*, ליד תפקידה הרגיל לציין גוף ראשון רבים¹⁵³. מכאן נוכל להסיק, שכן היה פירושה המקובל של תיבה זו בפסקנו אצל השומרונים¹⁵⁴, ליד הפירוש הנ"ל אי אפשר היה להם לשומרונים להעלות את פירושה של תיבת "נעשה" כאן כבינוני נפעל, כי שתי הצורות ההומונימיות, לא רק בכתבן אלא גם במבטאן במסורת היהודית, נבדלות היו זו מזו בהגיתן השומרנית. שוני זה יוצא מהגדרת הנפעל ב"ספר המסלול" הנ"ל כבנין, אשר בו פ"א הפועל מודגשת תמיד¹⁵⁵, שלא כבמסורת הדקדוקית של היהודים, המדגישים את

149 עיין *אבו الفتح — كتاب التاريخ* הוצ' ווילמאר, עמ' 43 ואילך.

150 כך גם בפירוש לשה"ש ליפת בן עלי, הוצ' Bargès. עמ' 17 (לפסוק א, יא): "ומאמרו נעשה לך ייתכן שהוא לשון גדולה כגון נעשה אדם (בר' א, כו) וייתכן שיתפרש מפעול כגון ואשר היה נעשה ליום אחד (נח' ה, יח).

151 הראב"ע מביא את הראשון בשמו של הגאון ואת השני כפירוש קראי ודוחה את שניהם.

152 סקוז, בפירוש על ס' בראשית לעלי בן סוליימאן, עמ' 117, 118 והע' שם.

153 עיין ז' בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 65 (בספר המסלול); עמ' 253 (בתוספת לקיצור המסלול) ועמ' 252, הע' 3.

154 השווה גם את התרגום הארמי (הוצ' ברילל) ואת התרגום הערבי המיוחס לאבו סעיד (הוצ' א' קינן) לפסוק.

פירוש קראי על התורה בלבד שומרונים

פ"א הפועל של העתיד, הציווי והמקור בלבד. אותם ההבדלים הדקדוקיים בין צורות הקל והנפעל ניכרים עוד במבטא השומרונים של ימינו. הצורה "נעשה" בקל, עתיד, רבים נהגית *néshshi* ומזדמנת בתורה עוד שבע פעמים¹⁵⁶. לעומת זאת מבטאה הנפעל, בינוני היתה צ"ל **niy'yáshi*, על-פי מבטאה של תיבת נאסף בבר' מט, כט שהוא *niy'yásáf*¹⁵⁷. ברי, איפוא, ששומרונים אשר הכיר את מבטא התיבה "נעשה" בפסוק זה מקריאת תורתם, לא יכול היה לפרש אותה כבינוני של נפעל. ומה גם שצורה זו באה רק פעם אחת בכל המקרא, היא הדוגמה בנח' ה' יח, שמביאה מחברנו, ומוקשה ששומרונים יסמיך פירוש לפסוק בתורה על צורה המזדמנת רק פעם אחת ב"כתובים".

ו. כיצד עבר הפירוש ממחנה הקראים לעדת השומרונים

שמו וזהותו המדויקת של המחבר לא נקבעו אך הוכח שילובו השלם של הפירוש לתוך התפתחותן של הפרשנות וההלכה, ובמקצת אף של הבלשנות של הקראים במרכזם הירושלמי במאה ה"א. מרכז זה סבל קשות בסוף מאה זו בעקבות כיבושה של ירושלים בידי מלך שאח, מושל התורכים הסלוקים בשנת 1071¹⁵⁸ ונחרב כליל בשנת 1099 בידי הצלבנים¹⁵⁹. ייתכן שבתקופה סוערת זו נתגלגל כתב-היד המקורי של הפירוש לאחד היישובים, שבהם ישבו קראים ושומרונים אלו ליד אלו, כגון אשקלון, דמשק או מצרים¹⁶⁰. יתרה מזו, לפי המסופר בהקדמת המחבר¹⁶¹, מזמין הפירוש לא מתושבי ירושלים היה ושמא הובא כה"י לאחד היישובים הנ"ל, סמוך לגמר חיבורו. אין ביכלתנו לקבוע, אם נשאל הפירוש על-ידי השומרונים בהכרה ברורה שלפניהם חיבור קראי או שמא דבר זה לא נתחוויר להם בשעתו. יש להניח שכה"י המקורי היה כתוב באותיות ערביות, כולל המובאות ודיבור המתחיל, כמנהגם של רבים מקראי ירושלים במאה זו¹⁶², ושצורתו זו סייעה לטישטוש אופיו המקורי. כמו כן נבצר מאתנו לדעת, אם בשעת השאילה, שמו של המחבר היה רשום בכה"י, או שמא נמחק ואבד לפני כן. אפשר להגיד בוודאות רק זאת, שההעברה מעדת הקראים לעדת השומרונים חלה בין השנים 1053—1348, כלומר בין זמן חיבור הפירוש וההעתקה שלפנינו.

ייתכן אמנם, שראשית גילגולו למחנה השומרונים כרוכה היתה בתולדותיה של אחת

155 עיין ז' בן-חיים, שם, עמ' 98 (99) ואילך. וזה לשון בעל ספר המסולול: "הנפעל כפי שכבר הקדמנו לבאר, פירושו הצטרפות נו"ן נוספת לפעל השלשי ועמה נדגשת פ"א הפעל".

156 שמי' יט, ח; כד ג, ז; במד' לב, לא; ונעשה — ברי' יא, ד; עם כינוי — ונעשנה דב' ל, יב, יג. צורה אחרונה זו נהגית *wenéshshinna* השווה ז' בן-חיים, עוואנ"ש, ג, 1, עמ' 154.

157 עיין ז' בן-חיים, שם, עמ' 36 על צורת הבינוני ועמ' 60: יעשה — *iyváshi* (ויק' יג, נא) על הגיית העי"ן שאינה שונה מזו של האל"ף.

158 ש' פאונאסקי, שם, עמ' 111. (עיין הע' 58).

159 י' פראוור, ממלכת ירושלים הצלבנית, ירושלים תשי"ז, עמ' 8.

160 עיין L. Wreschner, Sam. Trad., p. IX, X, שמביא דברי ר' בנימין מטודילא.

161 עמ' 8, 12, 13.

162 עיין דוגמאות מכתבי ישועה בן יהודה במאמרו של G. Margoliouth *The Writings of Abu'l Farag Furkan ibn Asad*, JQR, 11, (1898/9) pp. 199, 200, 207.

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

הכיתות השומרוניות. ההיסטוריוגרף השומרוני אברואלפתח¹⁶³. מתאר בפרוטרוט כת אחת, המכונה כת הדוסיתאים, שדינים שונים שלה היו לפי מנהגי היהודים דווקא. תיאורו של אבו אלפתח אגדי למדי, ועוד, שדן הוא עליה פעמיים. פעם בדברי ימיו של אלכסנדר מוקדון וכאן מכנה הוא את מייסד הכת אלדסתאן¹⁶⁴ ובפעם השנייה בבואו לתאר את תולדותיו של בבא רבא, שחי במאה הרביעית¹⁶⁵ ושם שמו של מייסד הכת דוסיס. על כן מניחים שהתכוון לשתי כיתות שונות, שהתקיימו בזמנים שונים. יתר על כן, אברואלפתח מסיים את דבריו על כת זו במניית כיתות מאוחרות, שהשתלשלו ממנה. אחת מהן נוסדה על-ידי איש בשם שלייה בן طیرون בן נין¹⁶⁶ וסדתה ברבים מדינה ומנהגיה מן המקור. בל בעדת השומרונים, וויתרה אפילו על העליה להר גריזים וסיגלה לעצמה נוהגים סגפניים. מונטגומרי הקדיש לדוסיתאים דיון קצר¹⁶⁷, בו הוא משווה את תיאורו של אברואלפתח השומרוני לתיאורים חיצוניים, יהודיים, ערביים ונוצריים. מדויינו זה עולה שאין לקבוע בבירור דבר על תולדותיה של כת זו, מתי נוסדה, באילו מקומות התרכזה, ואימתי חדלה מלהתקיים. אשר לכת שנוסדה לדברי אברואלפתח על-ידי שלייה בן طیرون, מסיק הוא משמו הערבי של המייסד, שיש לאחר אותה לימי האיסלאם, ורואה בנוהגיה הסגפניים דמיון לנוהגים קראיים¹⁶⁸. אפשר אמנם להניח, שדרך כת זו או מעין זו התגלגל הפירוש למחנה השומרונים, אבל באותה מידה של הסתברות מותר להניח שאילה ישירה, שלא בתיווכה של כת כלשהי, ובעל כורחנו עלינו להסתפק בזה, עד שיתגלו עובדות חדשות.

כתב-היד נרכש מבית הכהונה הגדולה שבשכם ושטרות המכר שבסופו מראים שהיה סובב בקהילות שומרוניות. יתירה מזו, הערת השוליים בעמ' 100א, שכתב-ידה זהה לכתב-היד של העמודים המתוקנים¹⁶⁹ ושל חלק מהמלים הרימוזיות והחתומה בשמו של مسلم ابن مرجان الدفני¹⁷⁰, מוכיחה ששומרוני מלומד טיפל בו. ואמנם ההערות הפותחות ב- عندهם המציגות שפירוש מסויים שבהקשר מכוון לנ"מ, מראות שהורגש באופיו המיוחד של כתב-היד. ותמוה שלא המשיכו לחקור בו ולא פסלו אותו לחלוטין. ושמא לבושו השומרוני הגן עליו¹⁷¹.

163 ابو الفتح - كتاب التاريخ הוצאת ווילמר.

164 שם, עמ' 82 ואילך. 165 שם, עמ' 151 ואילך. 166 שם, עמ' 161.

167 J. A. Montgomery, The Samaritans, p. 255 ff.

168 שם, עמ' 265. 169 עיין למעלה עמ' קסח. 170 על שאלת זהותו, עייך, הע' 7.

171 תקבולת מעין זאת נמצאת גם בתרגום רות. עקיבא שלזינגר הוכיח שתרגום זה כיתתי הוא (כתבי ע' שלזינגר, הוצאת החברה לחקר המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 12-17). נזכרים בו שלושה עניינים הנוגדים את ההלכה. בפסוק א, יז מונה נעמי לפני רות, כדי להוזהירה, את ארבע מיתות בית דין וכמתיה רביעית באה צליבת קיסא במקום חנק (עמ' 14). להלן מתורגם הפסוק רות א, כב: "והמה באו בית לחם בתחילת קציר שעורים - ואינן אתו בית לחם במעלי יומא דפסחא ובהוא יומא שריאו בני ישראל למחצד ית עומרא דארמותא דהוא מן שעורין". ולפי ההלכה העומר נקצר במוצאי יום טוב ראשון (עמ' 16). הענין השלישי הוא תרגום רות ד, ז: שלף איש נעלו - וטלע גבר נתיק יד ימינה", משמע שתירגמו "נעל" לא בית רגל אלא בית יד ומתקבלת תמונה, המזכירה את המנהג הנוצרי של האנווסטיורה (עמ' 16-17). ואמנם מציין שלזינגר במאמרו שכבר היו בין חכמי ישראל שעמדו על הסתייות שבתרגום זה ואף העירו עליהן, ביניהם אחד מתלמידיו של ר' משה סופר שהעיר בשם רבו ואולי גם הרמב"ן. אך לא הטילו פסול בתרגום זה.

דניאל גולדשמידט

על מחזור רומניא ומנהגו

בין מנהגי התפילות בישראל הרווחים עד היום או שרווחו בעבר, מנהג רומניא, היינו ממלכת ביזאנטיה, יוון ותורכיה האירופית, כמעט שאינו ידוע ברבים. לפני מאות שנים חדל להתקיים או שכל שנהגו לפיו לא היו אלא מתי מספר בלבד. בימינו נשכח זכרו ולפי עדות אחת החזיקו בו רק בק"ק רומניא בקושטא¹. מחזור רומניא נדפס שלוש פעמים ורק במאה ה"ז. וכל שלא חזר ונדפס, מסתבר שאינו אלא משום שלא היה לו דורש. רוב הקהילות קיבלו עליהן מנהג ספרד ויש שהחזיקו בפיוטים מיוחדים מתוך מחזור רומניא, אבל לשם כך הסתפקו בהעתקתם בקונטריסים כתובי-יד (קהל כזה נמצא גם בירושלים, בשכונת אהל משה). ואלו הן המהדורות הנדפסות:

א. קושטא ר"ע (1510). מסידורו של ר' אליא ב"ר בנימין הלוי, מחכמיה המפורסמים של קושטא, חבר בית-דינו של הרא"ם בעל ספר התשובות "זקן אהרן" (קושטא תצ"ד). מהדורה זו היא יקרה מאד במציאות ולא ידוע לי אם יש טופס ממנה בארץ, וראיתה בגנוזי הבודיאנה באוכספורד.

ב. ויניציאה חש"ד. "סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, נדפס במצות... ר' אברהם בן... יום טוב ירושלמי יצ"ו בבית דניאל בומבירגי מאנוירשא בוויניציאה". תע דפים. טופס

סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא

נדפס במצות החכם העלם המזכה את הרבים ר' אברהם בן הכסף ובעלה
הייסוקטוא פנים כלר יום טוב ירושלמי יצ"ו בבית
דניאל בומבירגי מאנוירשא

בוניציאה

בלתי שלם נמצא בגנוזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אבל החסר נמצא בתצלום. נסתפקו החוקרים אימתי נדפסה מהדורה זאת. שטיינשניידר² שיער אחרי שנת ר"פ, ואין ספק שצדק, ויתכן שנדפסה בשנת רפ"ג³. ר' אברהם ירושלמי היה מחכמי קושטא ובעזרתו יצא שם בשנת רע"ב "מדרש רבות שעל התורה", ולא מן הנמנע שהוא אשר ההדיר גם את מהדורת קושטא. חכם זה נפטר קרוב לשנת שי"א⁴.

1 רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, תל-אביב תר"צ, עמ' 207.

2 המזכיר, שנה י, עמ' 120.

3 ר' דבריו של דוידנון, אוצר השירה והפיוט, ח"א, מפתח המקורות עמ' LVI.

4 ר' ח"ו דימיטרובסקי, סמונות, ו, תשכ"ב, עמ' קט.

מחזור

של רומניא מימים נוראים גרפס על ידי אליעזר בב' צחק אשכנז

הזקדמרה

בהיות כיו הזמן רופא כאמן לרפא לכל תחלואי חולי מקרינו ותולדותינו מה שלא יוכלו רופאי בלעד עם כתי גבחת ונרו לרפא את אשר הוא כשך ממנו וחי והעכע חכם רפא ירעא לנשכרו לכ כשכר וכדכה ישכשהו ממכתו מכה בלתי סרה: הקימו מעפר דל יעלהו כמעלות דאמות ובכסו יסגור עבד אל ארובו ורנע אזו במרצע כדלת או כמוזות בתי הכדוכים כדוכי עם אכרסה הלא המה הקהלות הקדושות קהלות רז מכינא ינו: אשר הזמן לעכר שולם מכרבי ולעמוד לשרת לפניהם בתכני וכפרס עבד אבצהם אכני כו גדולה שיושנה יותר מלמודה הלא הוא אהרב המוכהק במהרר אליא בלמידו כרו אשר אחרתי בנילו אחיה בגל ככסיו חלונן כו שהסתעכדות לאשר לו סוף הוא ענש החפשויות: ועתה אנדיעה כל לכם את אשר הפליא הרב טובו ופסדו עמדי כי עם היות כי הזמן בגב כו באסה כונדה והסיר ממנו מחמד עוכיו עין רואו עין ישראל תפארת חכמים ותקרא לו אחי בן אחי ואכיו קרא לו כנימון מיומן מאומן בתכונה וכרעת וככל מידה חשובה ועכונה ואיכיו כי לקח איתו חלשים לתת לו מהלכים בין העומדים לפניו הלא המה המלאכים הטהורים גם הוא כאחד מהם והיה לפניו יותמיד: עם כל זה הוסיף הרב שכית ירו ויהו ידיו אמונה להחזיק בידי לחום ולחמול עלי כענין הדכסת המחורכו רכה היא וחסול עלי כדאומי כי כוזותי כל ככסוי גועתי אבדתי סדלן קרובי ומודעי גבלתי בשותף דקה ואהבת חסר עמדי הרל ונאכת ולסבת זאת כמעט שעברתי מהם מהדכסת המחורכו ואכא חכם אין בסף: וכל זה ברם לי איש בר ואויב בר לי מאר גרע לכיתו ולמחוכי הוא כילני הוא המחמי הוא כשא את רדיו משלו הלא הוא יוסף הדורס דרסני שבר ענמותי כל ענמותי תאמרה מו כמהו מורר עונה מלרכת ה' רמיה מלאכת המחזור הקדום הלזה אשר הוא מסודר עפי התנא האלהי ר' אליעזר הקלירי ע"ה והוא עות בתביו הטוב זאת יעוד אחרת האריך לו אפיו שתי פנים רכועים בתחבולותיו תחבוכות כל היום חורש רע החליף את מסכורתי עשרת מוכים פעם ישנה סיידר ופעם ישנה הריו ופעמים ישנה את טעמו ורובא דרובא ישנה הנוסס ולא ייפיד להדפיס ושכתי עם אית או עם היא ואין לך מגדף ומחרף יותר מזה גרע עוד מוזאת כולונו כעם הרב כעם הירב דקס שלחני ער שלסכת כל זה כהייתי ונתי וימים ותדרמה גדלה כפלה עלי עד הערה רוח אמרום רוח כדוכה על הרב כרו קרא בקול גדול וכה אמר קום מה לך כדרם האלהים איכה לידו איש מיל רב פעלים מדפים אחר ושמו לישור כל ונמק אשככו עד החל וגמור מלאכת המחזור עד מתי עגל תשככ כי אני ירעתי את מכאוביך פי כלקה כרוטה שן הכים אל תגרא נאל תימת כו אני רופא כאמן לרפאת מכתך נאם היא אנוטה כו יוגע כל שער עמנו כי לא בשלך הנטר הגדול הזה כו אם על אריכות הזמן ואין כבגר עני והאית ומלא חסרוך עם הקהלות הטהורות קהלות רומניא הם כיושכים ככי כיושכים רמנים ככי רמנים הם יתגדכו כל דוב לב טעור אותך ולהעמיד אותך על עמךך אל קידא כי אתך אני והתינב ונאה את ישועת ה' הלא הוא המחור הגדול הרב המוכהק באהדר ישועה היא ונלשי עם הקדש הממונים השלמים ינו כי אינך זר אתך כו מארץ מולדתי אתה: ויהי ככלות המלך שלמה לדבר אל עבדו כל הדברים האלה כפלתו על ברכו באשתחו ואמרי קומי מכרוע על ברכי וכפי שטיפות השמימה ואתפלה לאל ישמור ויברך יבסא ויגדל למעלה למעלה ראש לכל קהלות קדושות דומניא יחד עם שני המאורות הגדולים המאירים לארץ ולגרים:

אלה חס דברי אמרי המר ונאנח אשר שרי הרע לו מאד ונגעה בו יד יי
הצעיר מעם דוד כבמ' אליא קשתי

שער מחזור רומניא, חלק ב, קושטא ש"ד

פירוש קראי על התורה בלבוש שומרוני

ג. סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, נדפס מחדש בתבנית הנדפס בויניציאה במצות הר' אליה גאלימידי בהשתדלות הר' דוד בר אליה [קשתין] ז"ל ובתוספת קצת עניינים מחודשים, בבית האחים שלמה ויוסף בני ה' יצחק יעבץ בן הר' יוסף יעבץ הדורש, קושטאנדינה של"ב—של"ד (1574)⁵. החלק השני בלבד נמצא בבית הספרים בירושלים, וכך כתוב בראשו: "מחזור של רומניא מימים נוראים [וסוכות] נדפס על יד אליעזר בר' יצחק אשכנזי". בהקדמה לחלק השני מתלונן מרה המהדיר ר' דוד קשתי שבשל הדפסת המחזור ביזבו כל נכסיו. על המדפיס הוא כותב "עושה מלאכת ה' רמיה מלאכת המחזור הקדוש הלזה, אשר היא מסודר מפי התנא האלהי ר' אליעזר הקלירי ע"ה והוא עות נתיבו הטוב... האריך לי אפו שתי שנים רצופים... פעם ישנה הגיר ופעם ישנה הדיו ופעמים ישנה את טעמו ורובא דרובא ישנה הנוסח ולא יקפיד להדפיס וחכיתי עם ח"ת או עם הי"א ואין לך מחרף ומגדף יתר מזה". ההדפסה נשלמה בחמשה בחשוון של"ד.

ארבעה הם כתבי-היד ממחזור זה שהשתמשתי בהם:

1. פאריס 616 (=ס), תבנית 8^ו. סידור תפילה (לא מחזור שלם), כולל רק תפילות הקבע עם מבחר קטן של פיוטים, מעריבים, הושענות וכו'. נכתב כנראה לשימוש פרטי בשנת רפ"ט (1529), היינו בזמן הופעת הדפוסים.

2. פאריס 606 (=פ), הוא כתב-היד השלישי שהזכירו צונץ⁶, תבנית 4^ו. מחזור לחלק הקיץ מן המאות הי"ד—הט"ו, ופיוטיו זהים רק בחלקם עם פיוטי המחזור הנדפס. לצערינו הספר אינו שלם, וחסרה בו תפילת שחרית לחול (מתחיל בסוף ברכת המזון), וגם בתפילת שבת נרמז על-פירוב לתפילת חול. אף הוא חסר בסופו ונפסק באמצע הקינות לט' באב.

3. ואטיקאן 320 (=ו), תבנית 4^ו. מחזור גדול לחלק החורף, 595 דף עם פיוטים רבים (בחלקם נוספו במקומות שונים, וכנראה לא כולם היו מפוייטים בקהילות), והוא דומה בסידורו לראשון שבכתבי-היד שצונץ רשמם, בחלק הקיץ שהיה בפניו, ושלא הצלחתי למוצאו. בספר זה בולטת השפעת המנהג הצרפתי במבחר הפיוטים. חלק הדינים שבמחזור דומה למחזור רומניא הנדפס, אבל מוצאם ממקור ספרדי ("אנו בספרד", נזכר כמה פעמים) והם מבוססים, גם בניסוחם, על סדר ר' עמרם גאון. תפילות החול (הכתובות בכתב זעיר בהמשך הדינים) מלמדות על ההשפעה הגדולה שנודעה למנהג ספרד על מחזורנו. העמידה כולה לפי מנהג ספרד; תפילות שניכרות בהן השפעה ספרדית מסודרות הן במתכונת מחזור רומניא. וסמי מכאן חקר כ"י זה לענין תפילת העמידה ליום חול מנהג רומניא. תפילות שבת אין בספר זה. פיוטים רבים הם בלתי ידועים או שלא נדפסו עדיין.

4. קטע מעניין של מחזור, רכושם הפרטי של מוכרי הספרים אשר ומאיר בלונדון (מס' 9 (=ל), נמצא בתצלום במכון לכתבי-יד עבריים. הוא כולל חלק החורף, דומה בסידורו לכ"י

5 על-פי דוידוון, שם. ר' אברהם ברלינר מיחס המהדורה השניה לשנת של"ד—של"ה; השלישית לשנת של"ג—של"ו ומוסיף מהדורה רביעית ויניציאה תכ"ה.

6 צונץ, ריטוס, עמ' 79—82.

דניאל גולדשמידט

הקודם ומוסיף לנו ידיעות נדירות. בקטע שלפנינו (דף קצט—קלו) נמצאות התפילות לחג הסוכות ולשמיני עצרת, והוא נפסק בתחילת הקרובה לתפילת הגשם.

ידועים עוד ארבעה כתבי־יד באוכספורד שלא עלתה בידי לעיין בהם. ואלה הם: א. Reggio 63, קטלוג נויבאור, סי' 1080 (ודומה עלי שאינו של רומניא); ב. Opp. Add. fol. 43, קטלוג, סי' 1083, ואפשר שהוא כתב־היד הראשון שרשם צונץ; ג. Can. Or. 49, קטלוג, סי' 1082; ד. Opp. Add. 4° 171, קטלוג, סי' 2501.

המחזור עצמו אינו נפוץ ביותר, וכל שידע עליו השתמש בו כרצונו. לאספנים הוא אחד הספרים יקרי הערך, לחוקרי השירה והפיוט הוא אוצר פיוטים רבים שלא נדפסו במקום אחר. אבל למנהג עצמו לא שמו לב. צונץ (שם), מתארו בקצרה ומקדיש מילים ספורות לשינויים בולטים חשובים, בתפילות קבע ובמבחר הפיוטים (שבו עיקר התענינותו). מקור עיקרי לו היא מהדורה נדפסת, כנראה ויניציאה, אף־על־פי שגם הוא ידע שאין זה המקור היחיד שבידינו. הוא מתאר בקיצור רב שני כתבי־יד, שאינו מסמן אותם כדרכו, ושסדרם ומנהגם שונה מכמה בחינות מן הנדפס. על כתב־יד שלישי הוא כותב שהיה רכושו של שד"ל; לפי דברי שד"ל עצמו? אינו אלא קטע, מחזור זה ראוי איפוא, לתיאור מפורט ולציון על המיוחד שבמנהג, שכידוע מתבטא בנוסח תפילות קבע ובמבחר הפיוטים. במאמר זה נעסוק בעיקר בתפילות הקבע.

המחזור כולל את תפילות כל השנה, חול, שבת, ראשי חודשים, חנוכה ופורים וכל החגים. לכמה ימים יש בו מבחר פיוטים גדול, כנראה לבחירת החזן או לפי מנהג קהילות שונות. צונץ מוצא שבחגים ובשבתות מצויינות באים פיוטים לתפילת שחרית (פתיחה, רשות, ברכו, קדיש, יוצר, אופן, זולת ומי כמוך) ושאינן קרובה בשלוש רגלים, בקצת קהילות אין גם בראש השנה; אבל יש קרובות לתעניות ולפורים. ויש להעיר שקרובות אין גם בארבע פרשיות ובשבת הגדול (שלא כמנהג אשכנז), שהקרובות בפורים ובתשעה באב שונות מהידועות באשכנז (הקרובה לט' באב נהוגה גם במחזור רומא), והקרובות של שאר התעניות מגיעות (שלא כבמחזור רומא) רק עד הברכה השישית, ובחלקן הן בלי ספק בלתי שלימות. לתפילות טל וגשם נהוגות הקרובות של ר' אלעזר הקלירי (החרוזים "בדעתו" ו"אף ברי" בלתי שלמים, כנהוג גם באשכנז). בכל החגים, גם ביום הכיפורים, ישנם מעריבים מפוייטים, ברובם בלי התוספות הנהוגות באשכנז ובצרפת.⁸

תיאורנו יושתת בעיקר על מהדורת ויניציאה, תוך השוואה עם ארבעה כתבי־יד השייכים למנהג רומניא, שזכיתי לעיין בהם⁹, מפני שהם מאפשרים דיון נוסף על טיב המנהג והרכב המחזור ויכולים לשמש חומר לעיבוד מדעי של המחזור. ההומר שיוצע כאן הוא בחינת סקירה ראשונה על מה שנמצא באוצר זה.

7 מבוא למחזור רומא, חלק א, עמ' טו. ועיין גם מה שכתב בכרם חמד, ד, עמ' 36—39.

8 יש להניח שהפיוטים הנחוגים בצרפת ובאשכנז נכנסו למחזור בהשפעת מגורשי גלויות אלו שבאו לרומניא במאה ה־11. ועיין רוזאניס, שם, עמ' 206.

9 עיינתי בהם ברומא ובפאריס והשוויתי אותם במקצת לתצלומים שבמכון לכתבי־יד עבריים (כעת בבית הספרים הלאומי) בירושלים.

על מחזור רומניא ומנהגו

ברכות השחר: בא"י אמ"ה אשר יצר... חלולים חלולים מהם סתומים ומהם פתוחים (מהם סתומים ומהם פתוחים ה' ס) גלוי וידוע לפניך (לפני כסא כבודך ו...) אין שום בריה (אין בריה ו אין כל בריה ס) יכולה להתקיים (לפניך אפילו שעה אחת הו"ס סו)... אלהי הנשמה (נשמה ו)... אתה נתתה בי (אתה יצרתה בי ואתה נפחתה בי ס אתה נפחתה בי ואתה יצרתה בי ו) ואתה מ עמרה בקרבי... מודה אני לפניך (רבון כל המעשים הו"ס סו) אדון כל הנשמות...

הדפוס	כ"י ס	כ"י ו
בא"י אמ"ה פוקח עורים	מחיה מתים	הנותן לשכוי בינה
מתיר אסורים	מעורר ישנים	פוקח עורים
זוקף כפופים	מקיץ רדומים	זוקף כפופים
מלביש ערומים	פוקח עורים	מקיץ רדומים
רוקע הארץ...	זוקף כפופים	מעורר ישנים
שעשה לי כל צרכי	מלביש ערומים	מלביש ערומים
המכין מצעדי גבר	הנותן לשכוי בינה...	מתיר אסורים
אזור ישראל בנבורה	רוקע הארץ...	רוקע הארץ
עוטר ישראל בתפארה	אזור ישראל בנבורה	המכין מצעדי גבר
שלא עשאני גוי	עוטר ישראל בתפארה	אזור ישראל בנבורה
שלא עשאני עבד	שלא עשיתני עבד	עוטר ישראל בתפארה
שלא עשאני אשה	שלא עשיתני אשה	שלא עשאני אשה
הנותן לשכוי בינה...	שלא עשיתני גוי	שלא עשאני גוי
המעביר חבלי שנה מעיני	שלא עשיתני בור, שאין	שלא עשאני עבד
ותנומה מעפעפי ומאיר	בור ירא חטא	שנתן לי כל צרכי
לאישון בת עין	שעשית לי כל צרכי	שלא חסר מכל צרכי כלום
	שלא חסרתני כלום	המעביר...
	המעביר חבלי שנה	ויה"ר... שתתן לי חיים ארוכים
	מעיני ותנומה מעפעפי	חיים של שלום של עושר וכבוד
	ותרדמה מאישון בת	חיים שאין בהם בושה וכלימה
	עין	חיים שתמלא כל משאלות
		לבנו לטובה

ויה"ר מלפניך יי או"א שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני לדבר עבירה ועון ותשלט בי יצר טוב ואל תשלט בי יצר הרע, ומול את לבבי ואת לבב זרעי ליראה את שמך ולעשות הטוב והישר בעיניך.
[והברכה, הנומל חסדים טובים, הפרה, ש"מ בטעות]

ויה"ר מלפניך יי או"א שתצילני היום מעוי פנים ומעוות פנים מאדם רע ומיצר הרע ומשכן הרע ומפגע רע מחבר טיפש מדין קשה ומבעל דין קשה בין בן ברית ובין שאינו בן ברית. ויה"ר מלפניך יי או"א שלא אחטא לפניך עוד, ומה שחטאתי לפניך מרוק ברחמיך הרבים אבל לא על ידי יסוריך וחלאים ומדינה של גהינם.

שכן יה"ר מלפניך יי או"א שתתן חלקי בתורתך ותדביקני במצותיך ואל תביאני לידי חטא ולא לידי עבירה ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון והרחיקני מיצר הרע ותדבקני ביצר הטוב ותני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי וגמלני חסדים טובים. בא"י גומל חסדים טובים.

יה"ר מלפניך יי או"א שתצילני היום ובכל יום מעוי פנים ומעוות פנים מאדם רע מיצר הרע מחבר רע משכן רע מפגע רע מעין הרע ומלשון הרע מדין קשה ומבעל דין קשה בין שהוא בן ברית ובין שאינו בן ברית ומדינה של גהינם.

ויהי רצון מלפניך יי או"א שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני לדבר עבירה ואל תביאני לא לידי חטא ולא לידי נסיון ובזיון, והצילני מעוי פנים ומעוות פנים ומדין קשה ומבעל דין קשה ומחבר רע ומשכן רע, וימשול בי יצר טוב ואל ימשול בי יצר הרע ורחקני מכל מה ששנאת ודבקני בכל מה שאהבת ותני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי וגמלני חסדים טובים, בא"י הגומל חסדים טובים.

דניאל גולדשמידט

ברכת התורה : בא"י אמה אקב"ו על דברי תורה. והערב נא... ונהיה כולנו וצאצאינו (בצאצאינו ס) וצאצאי צאצאינו (ובצאצאי צאצאינו ס ובצאצאי עמך בית ישראל ו) לומדי תורתך ויודעי עדותיך עד סוף כל הדורות (יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה ס) בא"י המלמד תורה לעמו ישראל (ברחמים הו"ס ו), ב'... אשר בחר בנו...

בדפוס באה כאן פ' התמיד, ברכת כהנים, פסוקים מתורה נביאים וכתובים, מס' ברכית א, א המשנה ותחלת הלמוד בבבלי, ברייתא ר' ישמעאל אומר ב"ג מדות, משנת אלו דברים שאין להם שיעור, א"ר זירא בנות ישראל החמירו... תחנה קצרה, תהלי' נא, טו, ואין כאן איזהו מקומן ור' ישמעאל (בכ"י ס) פ' עקידה עם תחינה לפניו ולאחריה, אלו דברים, פ' התמיד, אביי הוה מסדר, איזהו מקומן, תהלי' נא, טו, ובכ"י ו' פ' התמיד, ברכת כהנים, פסוקים, איזהו מקומן ור' ישמעאל, תחינה, תהלי' טו), לעולם יהא אדם... רבון כל העולמים (אדון כל הנשמות גלוי וידוע לפני כסא כבודך כי הו"ס ו כי הו"ס ס) לא על צדקותינו... מה אנו מה חיינו (מה ימינו מה שנותינו הו"ס ו) מה צדקנו מה כחנו מה גבורתנו (מה כחנו מה מעשינו מה חסדנו מה צדקנו מה גבורתנו ו) ...כל הגבורים כאין נגדך... בלי השכל, הלא כל מעשימו (מעשינו ס) ותוהו (ובוהו הו"ס ו) וימי חיימו הבל לפניך (לבד הנשמה שהיא עתידה ליתן דין וחשבון לפני כסא כבודך, כי כל היום כאין נגדך מאפס ותוהו נחשבו לך הו"ס ו) שכן כתוב בדברי קדשך ומותר האדם...

אבל אנחנו... לפיכך... וחייבים אנחנו לומר לפניך בכל יום אשרינו... משכימים ומעריבים ומיחדים את כבוד שמך ערב ובקר פעמיים באהבה ואומרים שמע ישראל... אתה הוא (אדון הו"ס ו) עד שלא בראת (קודם שבראת ס) את העולם אתה הוא משבראת העולם (עולמך ס)... ובישועתך (מלכנו הו"ס ו) תרים ותגביה (ח"ס ס) קרענו (כאשר אמרת והתגדלתי והתקדשתי... הו"ס ו) בא"י המקדש את שמו (שמך ס) ברבים, אתה הוא ה' האלהים... וקיים עלינו (וקיים לנו מקרא ס) מה שאמרת על ידי נביאך...

(בכ"י ו' באה כאן תחינה, העקידה אם אפס רובע הקו, פ' עקידה, פ' המן, פ' עשרת הדברות, פ' העולה, סדר המערכה לאביי ועוד.)

עלינו לשבח... עד: אין עוד, אוחילה לאל... ככתוב בדברי קדשך. לאדם מערכי לב...ונאמר. בצדק כל אמרי פי אין בהם גפתל ועקש (פסוק זה ח"ס ס) ונ' יי שפתי...ונ' יהיו לרצון... (ח"ס ס) ונ' ברוך אתה יי למדני חקיך, על כן נקוה... יי מלך יי מלך... תחינה קצרה (ח"ס ס) תראה (מלכותך בציון... תהלי' צג, כה ח"ס ו) (פו הו"ס ס) צ, צא (ח"ס ס) (ברית צח. קלו הו"ס ו). הודו ליי קראו בשמו... עד: והלל ליי, תהלי' יט, רוממו... (ליום ב' וה' פסוקים: יי אלהי. בעלזנו אדונים... תהלי' פג, פסוקים, תהלי' ק.

ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא (ברוך הוא ח"ס ס)

הדפוס	כ"י ס	כ"י ו
ב' אומר ועושה ב' בורא בראשית ב' גזור ומקיים ב' מרחם על הארץ ב' מרחם על	ברוך אומר ועושה ב' גזור ומקיים. ב' אל חי וקיים לנצח ב' מרחם על הארץ ב' מרחם	ברוך אומר ועושה ב' גזור ומקיים ב' אל חי וקיים לנצח ב' מעביר אפילה ומביא אורה, ב'

על מחזור רומניא ומנהגו

הבריות, ב' משלם שכר טוב על הבריות ב' משלם שכר ליראיו ב' פודה ומציל ברוך טוב ליראיו ב' פודה ומציל הוא וברוך שמו. ברוך הוא וברוך שמו

שאינ לפניו לא עולה ולא שכחה לא כוב ולא מרמה לא משוא פנים ולא מקח שחד. ב' עושה מעשה בראשית. ב' מגיד מראשית אחרית, ב' המרחם על הארץ ב' המרחם על הבריות, ב' משלם שכר טוב ליראיו, ב' פודה ומציל ברוך הוא וברוך שמו

בא"י אמ"ה האל המלך אב הרחמן (ח' ס') המהולל המשובח המפואר (והמתנשא ח' ו') בפי עמו ובלשון כל חסידיו ועבדיו. ובשירי דוד עבדך בן ישי (דוד עבדך ס' דוד בן ישי עבדך ומשיחך ו') נהללך יי אלהינו ונשבחך נפארך (ח' ס') ונרוממך ונמליכך ונוכיר את שמך מלכנו אלהינו (שבשמים ח' ו') יחיד חי העולמים מלך משובח ומפואר (עדי עד שמך הגדול ח' ו') לעדי עד לנצה (לנצה נצחים ו') בא"י מלך מהולל בשבחות (בתושבחות ס').

יהי כבוד... אשרי תמימי דרך... אשרי יושבי... כל הנשמה תהלל... ברוך יי לעולם אמן ואמן. ימלוך יי לעולם אמן ואמן. ויברך דוד... לשם תפארתך, ויברכו שם כבודך... אתה הוא יי לבדך... וצבא השמים לך משתחיים. ואתה קדוש יושב תהלות ישראל. כך בטחו אבותינו... אליך זעקו ונמלטו... כך בטחנו...

אתה הוא יי האלהים... עד סוף השירה.

מלכותך יי אלהינו מלכות כל עולמים וממשלתך מלכנו בכל דור ודור. שאתה הוא אדיר בקדושה ולך יאתה המלוכה. יהי שם יי מבורך מעתה ועד עולם. ממזרח שמש... יי אדונו מה אדיר שמך בכל הארץ. ישתבח... כי לך לבדך נאה יי או"א

הדפוס	כ"י סן	כ"י פ
שיר ושבח הלל זמרה עז וממשלה נצח גדולה וגבורה מלכות ותפארת ועטרת והוד והדר וכבוד	שיר ושבח הלל זמרה ברכה והודאה עז וממשלה נצח גבורה גדולה מלכות וקדושה נור כתר תפארת ועטרת הוד והדר וכבוד	שיר ושבח הלל עז זמרה מלכות וממשלה ברכות והודאות נצח גדולה וגבורה תפארת וקדושה

מעתה ועד עולם, בא"י האל המלך (אל מלך ס' פ') גדול השבחות (גדול בשבחות ס' פ') רב ההודאות (ח' ס') ואל ההודאות אדון הנפלאות אדיר בכל המעשים הבותר בשירי זמרה (בשיר ובזמרה פ') מלך נאמן (ח' פ') יחיד (ח' פ' ס') חי (אל חי פ' ס') העולמים.

יתגדל... וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה ויפרוק עמיה ברחמתיה (כ' ו'), ויצמח... ברחמתיה ח' ס')... שבחתא ונחמתא...

ברכת היוצר (דומה למח' רומא, בשינויים): בא"י אמ"ה יוצר אור... המאיר

דניאל גולדשמידט

לארץ ולדירים עליה, המחדש טובו... המלך המרומם (המהולל הוסי' ה) שמו לבדו מאז... אלהי עולם (מלכנו הוסי' ה)... משגב בעדנו (שמע שועתנו הוסי' ה)... פנות צבאות (צבאם הוסי' ה) קדושים... תמיד יספרו לאל קדושתו. תתברך יי אלהינו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ועל כל שבח מעשה ידיך ועל (!) המאורות אשר עשית (והמאורות אשר יצרת הוסי' ה) גם תמה יפארוך סלה. תתברך (לנצח הוסי' ה) צורנו... יתרום וישתבח (ויתפאר הוסי' ה) שמך מלכנו יוצר משרתים. אל אשר משרתיו... כולם גבורים (כולם קדושים הוסי' ה)... רצון קוניהם... בקדושה ובטהרה (בשירה ובזמרה הוסי' ה) מברכים משבחים מעריצים ומקדישים (מעריצים ומקדישים הוסי' ה), מברכין מפאריין ומשבחין מקדישין ומעריצין הוסי' ה)... ונותנים (באהבה הוסי' ה) רשות זה לזה להעריך להקדיש ליוצרים... בנעימה ובקדושה וכולם כאחד עונים (באימה הוסי' ה) ביראה ואומרים... ברעש גדול מתנשאים לעומתם משבחים ואומרים... לאל הברוך (לאל ברוך הוסי' ה).. זמירות יאמרו שירות (הוסי' ה) ותושבחות לפניו (הוסי' ה) ישמיעו, כי הוא (אדון הוסי' ה) לבדו (מרום וקדוש הוסי' ה) פועל גבורות... איש (בעל הוסי' ה) מלחמות זורע צדקות נורא תהלות בורא רפואות מצמיח ישועות (הוסי' ה) אדון הנפלאות... כי לעולם חסדו. חסדו נתנם להאיר על הארץ (ואור חדש לציין תאיר ונוכה כולנו לאורנו למען יוצא אור הוסי' ה) בא"י יוצר המאורות.

אהבה רבה (אהבת עולם הוסי' ה)... אבינו מלכנו חננו (הוסי' ה) בעבור (שמך הגדול ובעבור הוסי' ה) אבותינו (הצדיקים הוסי' ה)... ותלמדם לעשות מצוות חוקי חיים (ותלמדו חוקי חיים לעשות חוקי רצונך הוסי' ה) כן תחננו ותלמדנו (הוסי' ה) אבינו אב הרחמן המרחם רחם נא עלינו ותן בלבנו (בינה הוסי' ה) להבין... והאר עינינו במצותיך ודבק לבנו ליראתך (ודבק בלבנו תורתך הוסי' ה) ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך (למען לא נבוש ולא נכשל ולא נכלם לעולם ועד הוסי' ה) וממשיך לפי מנהג ספרד הרגיל עד: והולחנו קוממיות לארצנו) כי שז קדשך הגדול באמת נקרא עלינו. עשה עמנו חסד ורחמים בעבור כבוד שמך. האל הגדול הגבור והנורא מהרה באהבה תרים תגביה (הוסי' ה) קרנו ותמלוך עלינו לעולם ועד (לעולם ועד הוסי' ה) והושיענו למען שמך.. כי כך בטחנו אל נא נבוש (לא נבוש הוסי' ה) ובשמך הגדול חסינו לא נכלם ולא נכשל לעד ולעולמי עד, כי אבינו ואלהינו אתה ורחמיך וחסדיך הרבים אל יעזובנו נצח סלה לעד (לעולם ועד הוסי' ה) ונגילה ונשמחה בישועתך, והבא עלינו ישועה ושלוש ובשורות טובות (הוסי' ה) מהרה מארבע כנפות כל הארץ... וקרבתנו לשמך הגדול באהבה לתודות לך וליחדך ולאהבה את שמך הגדול (הוסי' ה) באמת וביושר (וליחדך באמת ובאהבה הוסי' ה) בא"י הבוחר...

אמת ויציב... אמת הוא לעולם (הוסי' ה) אלהי עולם (מלכנו הוסי' ה) צור יעקב... הוא קיים ושמו קיים (ושמו קיים הוסי' ה)... לעדי עד קיימת. ודבריו חיים וקיימים ונחמדים ונאהבים לעד ולעולמי עולמים (מושך חסדו ליודעיו וצדקתו לישירי לב הוסי' ה) עלינו על אבותינו על בנינו... אמת ואמונה (באמת ובאמונה הוסי' ה) חק נתן ולא יעבור... אמת שאתה יי או"א לעולם ועד (לעולם ועד הוסי' ה) מלכנו מלך אבותינו ואתה הוא (!) למען שמך מהר וגאלנו כגאלת את אבותינו אמת מעולם אתה ושמך הגדול עלינו נקרא באהבה (מלכנו מלך אבותינו גואלנו גואל אבותינו צורנו צור ישועתנו פודנו ומצילנו מעולם הוא שמך הוסי' ה) ועלינו נקרא באהבה הוסי' ה) ואין לנו אלהים עוד זולתך (סלה הוסי' ה).

על מחזור רומניא ומנהגו

עורת אבותינו... לבניהם (להם ולבניהם) אחריהם... אשרי איש שישמע למצותיך (אל מצותיך) חוקיך (ח'ס'ן) ותורתך ודברך ישים על לבו... ומלך גדול וגבור (ח'ס'ן) לריב ריבם (לאבות ובנים ח'ס'ן) מלך גואל (עוזר ח'ס'ן) ומושיע, אמת (ח'ס'ן) במצרים נגלית (ממצרים גאלתנו יי אלהינו ומבית עבדים פדיתנו) כל בכוריהם הרגת בכורך (ישראל ח'ס'ן) גאלת, ים סוף בקעת זדים טבעת (יום סוף להם בקעת ו), וממשיך לפי מנהג ספרד עד גאל ישראל, ואינו רשום כאן) ים יבשה עשית וידידים עברו (ים ח'ס'ן) ויכסו... ועל זאת שבחו אהובים לאל ונתנו ידידים זמירות (ח'ס'ן) שירות ותושבחות ברכות (ח'ס'ן) והודאות למלך אל (ח'ס'ן) רם ונשא חי וקיים גדול ונורא משפיל גיאים מגביה שפלים... ועונה לעמו (ישראל ח'ס'ן)... תהלות (נתנו ח'ס'ן) לאל עליון (גואל ח'ס'ן) ברוך הוא. משה ובני ישראל לך ענו שירה בשמחה רבה כשעלו מן הים (כשעלו מן הים ח'ס'ן) ענו ואמרו כולם. מי כמוך... הודו ותמליכו ענו ואמרו. יי ימלוך לעולם ועד. בגלל אבות הושעת (תושיע ח'ס'ן) בנים ותביא גאולה לבני בניהם כי מעולם אתה גואל. ככתוב, גואלנו יי צבאות שמו קדוש ישראל (כי אין זולתך לגאול אלא אתה ח'ס'ן) באי גאל ישראל.

לעמידה לחול אין בידי אלא הדפוס וכ"י ח'ס'ן (בכ"י ח'ס'ן מובא נוסח ספרד).

ברוך... וקונה את הכל... מלך רחמן אל חי גואל עוזר ומושיע ומגן אתה גבור... מתיר אסורים ומשען לאבינו... מי כמוך אדון הגבורות... ומצמיח לנו ישועה בקרוב (ואין דומה לך ח'ס'ן). ונאמן...

נקדישך ונעריצך מלכנו וגשלת לך קדושה כסוד אלי קדש וכן כתוב (ככתוב ח'ס'ן) על יד נביאך... לעומתם משבחים ואומרים (לעומתם ברוך יאמרו ח'ס'ן, וכן במקומות אחרים ח'ס'ן)... לדור ודור נגיד גדלך ולגצח נצחיתם קדושתך נקדיש ושבחך יי אלהינו מפיו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה באי האל הקדוש אתה... וחננו מאתך דיעה בינה והשכל השיבנו אבינו לתורתך ודבקנו במצותיך וקרבנו... והשיבנו (והחזירנו ח'ס'ן) בתשובה... סלח לנו... כי אל טוב וסלח אתה ראה (נא ח'ס'ן) בענינו ה' אלהינו (ח'ס'ן) יריבה (את ח'ס'ן) ריבנו (ודן את דינו ח'ס'ן) וגאלנו מהרה... כי אל גואל...

רפאנו יי אלהינו ח'ס'ן) ונרפא... והעלה רפואה שלמה לכל מכותינו ולכל תחלואינו לחיים ולשלום (לחיים ולשלום ח'ס'ן) כי אל מלך (ח'ס'ן) רופא רחמן ונאמן אתה... נוסח ברכת השנים אחיד לכל השנה.

ברוך עלינו... את השנה הזאת הבאה עלינו ואת כל מיני תבואתה מכאן מוסיפין בחורף ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה ושבוע את העולם כולו מברכות טוביך (מברכותיך ח'ס'ן) ורוח את פני תבל מעושר מתנות ידיך (מחושר וממתנות ידיך ח'ס'ן). שמור והצל את השנה הזאת מכל מיני משחית ומכל מיני פורענות ותהי אחריתה חיים ושובע ושלום. ע"כ ותן ברכה והצלחה בכל מעשה דינו כי אל טוב ומטיב אתה (כי... אתה ח'ס'ן) ותברכנו ותברך את שנותינו כברכת

דניאל גולדשמידט

השנים הטובות והמבורכות (כי אל טוב ומטיב אתה הוסי' כאן) בא"י מברך תקע... ושא נס לקבוץ גליותינו וקרא דרור לקבצנו יחד מהרה מארבע כנפות כל הארץ אל נוה קדשך (אל נוה קדשך הוסי' ס) בא"י מקבץ השיבה... ויועצינו כבתחלה ותמלוך עלינו אתה לבדך (בחן הוסי' ס) בחסד וברחמים וצדקנו במשפט ואל נא תרשיענו (ואל תחייבנו ס) בדין למשומדים אל תהי להם תקוה והמינים והמלשינים והכופרים והמוסרים כולם כרגע יאבדו וכל אויבנו (הוסי' ס) וכל אויבי עמך (ישראל הוסי' ס) מהרה מארץ חיים יכרתון ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר (ותמגר הוסי' ס) ותכניע אותם במהרה בימינו בא"י שובר רשעים ומכניע זדים.

על החסידים ועל הצדיקים ועל גירי הצדק ועלינו (ועל פליטת עמך ישראל ס) יהמו רחמך הרבים יי אלהינו (הוסי' ס) ותן להם (הוסי' ס) שכר טוב ולכל (לכל ס) הבוטחים בשמך הטוב באמת... לעולם לא נבוש כי בשמך הגדול בטחנו ועל חסדיך (חסדך ס) נשענו (מלך עולמים הוסי' ס) בא"י משען... על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותבנה (ובנה ס) אותה בנין עולם במהרה בימינו. בא"י בונא ירושלים.

את צמת... בא"י מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל. שמע קולנו (אב הרחמים שמע קולנו ס)... חוס וחננו ורחם עלינו והושיענו וקבל... את תפלתנו ואת תחנונו כי אליך עינינו (כי אליך עינינו הוסי' ס) כי אל (רחום הוסי' ס) שומע תפלה (תפלות ס) ותחנונים אתה הוא ומעולם לא גושב ריקם מלפניך כי אב מלא רחמים רבים ונאמן (הוסי' ס) אתה ושמע נא אל בקול תפלתנו כאשר שמעת לתפלת אבותינו הצדיקים בימי קדם (במקום ושמע נא... קדם גורס ובידך כח וגבורה לשמוע תפלת כל פה ס) בא"י שומע תפלה.

רצה... ובתפלתם (!) (ואל תפלתם ס) שעה והשב עבודת כהנים (את העבודה ס) לדביר ביתך ואשי ישראל ועבודתם ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון ותהי לרצון תמיד עבודת עמך כל בית (כל בית הוסי' ס) ישראל בימינו. ותחזינה עינינו בשובך לציון (ולירושלים עירך הוסי' ס) ברחמים כמאז וכשנים קדמוניות (וכשנים קדמוניות הוסי' ס) בא"י המשיב (המחזיר במהרה באהבה ס) שכינתו לציון.

מודים אנחנו לך שאתה הוא ה' אלהינו ואלהי אבותינו (נוצר חיינו מגן ישענו. לדור ודור נודה לך ונספר תהלתך הוסי' ס) על חיינו המסורים בידך ועל גשמותינו הפקודות לך. הטוב כי לא כלו רחמך המרחם כי לא תמו חסדיך כי מעולם רבות (הוסי' ס) קיוונך. לא הכלמתנו יי אלהינו ולא עזבתנו ולא הסתרת פניך ממנו. ועל כולם יתרום ויתברך וישתבח (יתברך ויתרום ס, וישתבח הוסי' ס) שמך) מלכנו לעולם ועד. וכל החיים יודוך סלה ויהללו ויברכו לשמך הטוב באמת חי העולמים ונודה לך (חי העולמים ונודה לך הוסי' ס) בא"י הטוב... שים שלום... חיים חן וחסד וריוח ורחמים... כולנו יחד (כאחד הוסי' ס)... תורת חיים חן וחסד צדקה ברכה ישועה רחמים רבים ושלום. וטוב יהיה בעיניך לברך את כל עמך ישראל

על מחזור רומניא ומנהגו

תמיד (בכל עת ובכל רגע ובכל שעה הוסי' ס) בשלומך, בא"י המברך...
יהיו לרצון... (שלום לשמאלי שלום לימיני שלום על כל ישראל אמן הוסי' ס).
מודים דרבנן בא בדפוס עם החתימה בא"י אל ההודאות (בכ"י ן בלי חתימה, ורשום שבירושלמי חותם בא"י
אל ההודאות, וכן נהג הרא"ש)
החתינה היא תהל' כה, כמו בספרד.

ליום ב' וה' שורת פסוקים, אל מלך יושב... כרעתנו אל תגמול עלינו. אל הוריתנו... זכור לנו היום
ובכל יום ברית... (בכ"י ס חסר נוסח זה, ונמצא רק: כאמור) ויעבר... או"א תבא לפניך... אשמנו...
(בכ"י ס: כזבנו. כבדנו און... ותחנה קצרה בסוף. (בכ"י ס באות תחנות אחרות, ופיט אדון הרחמים שוכן
במרומים, המלא רחמים על מתודים ואומרים חטאנו... (עי' סדר ר' עמרם גאון, מהד' קורנול, דף
כו, ב) אבל כאן בשלימות. אחר קריאת התורה:

יהי רצון מלפני אבינו שבשמים... כמו באשכנז; מי שברך לבאים להתפלל: מי שברך את אבותינו
אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה הוא יברך את אחינו ואחיותינו הבאים להתפלל.
הקב"ה ישמע בקול תפלתם ויענה שועתם וימלא שאלותיהם ושאלותינו בטוב ונאמר אמן.
נוסח זה הוא מבוסס על נוסח ר' עמרם גאון (מהד' קורנול דף כה, א).

אחינו ישראל ואנוסי ישראל הנתונים בצרה בשביה ובגולה (ובגלות ס) האל (המקום ס)
ירחם וירחמנו (הס' ס) ויחון אותם ואותנו (הס' ס) בעבור שמו הגדול וישיעם וישיענו ויוציאם
ויוציאנו מצרה לרוחה מאפלה לאורה ומטומאה לטהרה ומעניות (ומטומאה... ומעניות חס' ס,
בקרב הוסי' ס) ונאמר אמן.

נוסח ברכת התורה השנייה: אשר נתן לנו תורתו שהיא תורת אמת...
ובא לציון גואל (בלי הפסוקים האחרונים).

נוסח קדיש תקבל: תתקבל צלותא ובעותנא עם צלותהון ובעותהון דכל בית
ישראל קדם אבונא די בשמיא ואמרו אמן.

אחריו בא שיר של יום, אין כאלהינו (בלי פיטום הקטורת), עלינו לשבח עד: אין עוד.
תפלת מנחה תהל' קמה, עמידה, ונופלין על פניהם (בכ"י ס נפילת אפים אינה נזכרת).
תפלת ערבית תהל' קבא, קבא, קלד. והוא רחום... ה' תושיעה... ברכו...
ברוך... בורא יומם ולילה (כן ס, וחסר בדפוס, שמא בטעות) גולל... ה' צבאות שמו. ושמו
(הס' ס) אל (הס' ס) חי וקיים...

אהבת עולם... תן בלבנו ונשיח בחוקי רצונך ונשמח ונעלח בדברי תלמוד תורתך...
ואהבתך וחסדך אל תסר ממנו עד נצח נצחים בא"י אוהב את עמו ישראל.

אמת ואמונה... כי הוא יי אלהינו ואנחנו ישראל עמו. אמת הוא מלכנו ואין זולתו. הפודנו...
(העושה גדולות... חסר)... ואת רודפיהם (ואת שונאיהם הוסי' ס) בתהומות טבע. וראו בנים
את גבורתו והודו לשמו. ומלכותו... בשמחה רבה כשעלו מן הים (הס' ס) ענו ואמרו כולם.
מי כמוך... מפי עוללים ויונקים שירה שמעת ועל שפת הים יחד כולם הודו והמליכו ואמרו.
יי ימלך...

השכיבנו יי אלהינו... ופרוס עלינו סוכת שלומך והגן בעדנו ותקנו בעצה שהיא טובה

דניאל גולדשמידט

מלפניך ותושיענו למען שמך. והסר מעלינו מכת אויב דבר חרב רעב ומשחית ומגפה (ומשחית ומגפה חס' ס) ויגון ואנחה והשבת שטן מלפנינו ומאחרינו, ושמור צאתנו... כי אל שומרנו מצילנו אתה (כי... אתה חס' ס) בא"י שומר עמו (את עמו ס) ישראל לעד.

ברוך יי לעולם... אשר בידו (בידך ס) נפש כל חי... אלהינו שבשמים יחד שמך (וקיים חס' ס) זכרך ושכלל היכלך (חס' ס) וקיים מלכותך (זכרך ומלכותך ס) תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד. יראו עינינו... מלך אלהיך, ה' מלך ה' ימלך לעולם ועד (כל המשפט חס' ס). כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמלוך בכבוד (כי אין לנו מלך אלא אתה חס' ס) בא"י המולך (המלך ס) בכבודו חי וקיים (חס' ס) תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד (ורחמי חס' ס) על כל מעשיו לנצח.

נוסחת הברכה בעמידה: אתה הבדלת בין קדש לחול בין אור לחשך בין ישראל לגוים בין יום השביעי לששת ימי המעשה, וכשם שהבדלתנו ה' אלהינו מכל גויי הארצות וממשפחות האדמה כן תבדילנו וטהרנו מכל חטא ועון ופשע ואשמה. וחננו...

ע ר ב י ת ל ש ב ת . במה מדליקין... קדיש, תהל' צג, קמא. פסוקים, תהל' קג. ה' הושיעה... (חס' ס) ברכו... ברכות ק"ש עד

השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך. בא"י הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלם עיר הקדש. ושמרו... אתה קדשת... ויכלו... או"א... ושמח את נפשנו בישועתך וטהר את לבנו לעבדך באמת ובלבב שלם והנחילנו... את שבת קדשך וינותו בו כל (זרע חס' ס) ישראל המקדישים את שמך (אוהבי מקדשי שמך ס)...

ברכה מעין שבע בא"י... המניח לעמו (ישראל חס' ס) בשבת קדשו... לפניו נעבוד (לעבוד ס)... אל ההודאות אב האמת אדון השלום מברך השביעי מקדש השבת המגיה בקדושתו לעם מדשני עונג...

אין כאלהינו... (בכ"י ס) נמצא במה מדליקין אחרי התפלה)

ש ח ר י ת ל ש ב ת : תהל' לג, לד, קב, קג, קד, קלח, קלט, קמ, קמא, קמב, קמג, קמד, (ובכ"י ס) קודמים להם עוד (אחר לד) לט, מג, נא, פג, פה, פו, צ). ואומרים תהל' קמה, וקנ, ובדפוס רשום: ואומר ברכת השיר תתהלל מלך בפי כל קדושים ובישרי לבב ובקרב ישרים. יתרומם וישתבח שמך מלכנו. במקהלות בית ישראל עמך יתפאר שמך וזכרך מלכנו מלכי המלכים לנצח נצחים. ומבורך שמך מלכנו (תתברך ס) על כל ברכה ותהלה. ככתוב. ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה (ככתוב... ותהלה חס' ס). וכתוב. וירוממוהו בקהל עם ובמושב זקנים יתללוהו. במקהלות ברכו אלהים יי ממקור ישראל. ברוך אתה יי מלך מהולל בשבחתי (בכ"י ס) אין חתימה, אלא כתוב: שאתהו מלך מהולל בתושבחות).

ואין מנהג אחר ידוע, שבו אומרים ברכת השיר בשבת אחרי פרקי תהלים קודם הזמירות, ומה שנמצא בכ"י ס במקומו, נראה כתוצאת עריכה אחרי שהתנגדו לברכה זו מצד ההלכה.

ובא כאן תהל' טו, צג (עם פסוקים לפניו), קלו, הודו לה' קראו בשמו... עד ואמר כל העם אמן הללויה ותהל' קלה

על מחזור רומניא ומנהגו

ברוך שאמר בא ג'דפ'ס ובכ"י בנוסח מרווח על סדר א"ב (בלי חרוזים):

ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא.

ברוך אומר ועושה. ב' בורא בראשית. ב' גוזר ומקיים, ב' דן יחידי לכל באי עולם ב"ה. ב' המרחם על הארץ, ב' המרחם על הבריות, ב' והוא כאחד ומי ישיבנו ב"ה. ב' זן ומפרנס לכל. ב' חי לעד וקיים לנצח. ב' טוב ומטיב לכל. ב' יחיד בעולמו ב"ה. ב' כבודו ממקומו. ב' לא ייעף ולא ייגע אין חקר לתבונתו ב"ה. ב' מעביר אפלה ומביא אורה. ב' גותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה ב"ה. ב' סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים ב"ה. ב' עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר ב"ה. ב' פועל ישועות בקרב הארץ. ב' צדיק וחסיד בכל הדורות ב"ה. ב' קרוב לכל קוראיו באמת. ב' רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו ב"ה. ב' שאין לפניו עולה ולא שכחה לא כזב ולא מרמה לא משוא פנים ולא מקח שחד ב"ה. ב' תמים בכל דרכיו. ככתוב. האל תמים דרכו אמרת יי צרופה מגן הוא לכל החוסים בו. ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה. כי יי עליון נורא מלך גדול על כל הארץ. כל הארץ ישתחוו לך ויזמרו לשמך עליון סלה. בא"י אמה האל המלך... (וממשיך כבחול).

מוזמור שיר ליום השבת, יהי כבוד עד סוף הזמירות.

נשמת כל חי (שנוסחו מקוצר, כנראה כמנהג רוב הקהלות, וכן ׀) הושלם בדפוס בכתב קטן לטובת קהלות אחרות,

ובכ"י מופיעה עוד תוספת

נשמת... ומבלעדיך אין לנו מלך גואל עוזר ומושיע פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה (גואל— וצוקה חס' ׀) אלא אתה. ולך אנחנו מודים. ויש אומרים אחר אלא אתה אלהי הראשונים והאחרונים. ויי ער לא ינום ולא יישן.

(תוספת ׀ כאן ובהגדה ש"פ ו׀ רק בהגדה ש"פ:

המפיל ונושא. המוריד ומעלה. נורא תהלות עושה פלא. הבוחר בעמו. יחיד בעולמו. בשבעים שמות יתהללו בו. שמו גדול ונורא. הנזכר בקדושה וטהרה. משמועתו נוצצים ומתבהלים במורא. אבן מפוץ. נהר מיבש. ימים משביח. סערה מדמים. סרק מפריא. שונא משבית. נחש משלים. עקרה מוליד. האש מכבה. מחזיק מרובה. חוצב שלהבות. קשורה בגחלת). המעורר ישנים והמקיץ גרדמים (רדומים פס) מחיה מתים (חס' פס) ורופא חולים פוקח עורים וזוקף כפופים המשיח אלמים המפענח נאלמים (סומך נופלים ורופא חולים, והשאר חס' פס) ולך לבדך (חס' פס) אנחנו מודים. ע"כ

אילו פינו... ורגלינו קלות (רצות ׀) כאילות... ולברך את שמך (מלכנו חס' פ) על אחת מאלף אלפי אלפים ורבי (ורוב רבי ׀) רבבות פעמים (פעמים חס' בכל כ"י) הטובות שעשית עמנו ועם אבותינו... מחלאים... רפאתנו. ועד הנה עזרתנו ורחמיך לא עזבונו. אל יעזבונו חסדיך (ועד הנה עזבונו רחמיך ולא עזבונו חסדיך פו, והוס' ואל יעזבונו ׀). לכן (על כן פו) איברים... הן הם יודו ויברכו וישבחו (ויפארו וירוממו ויגדלו חס' ׀) לשמך יי אלהינו. כי כל פה לך יודה וכל לשון בך (לך פס) תשבע... וכל הלבבות (והלבבות ׀) ייראוך והקרב והכליות יזמרו לשמך (סלה חס' ׀) כדבר שנאמר (חס' בדפוס בטעות) כל עצמותי... נוי כמוך, מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגולו (מציל... מגולו חס' פ) (שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב

דניאל גולדשמידט

ותושיע הוסי' וכתוב, שועת עניים שמעת יי תכין לבם תקשיב אונך. וכתוב. מי ימלל... וכתוב. כי לא בזה... וכתוב, כי שומע אל אביונים יי... הוסי' מי ידמה לך ומי ישוה לך ומי יעריך לך ומי יעשה כמעשיך וכגבורותיך, האל הגדול הגבור והגורא אל עליין קונה שמים וארץ. האל בתעצומות עוזך. הגדול לכבוד שמך. הגבור לנצח גוראותיך (!) נהללך ונשבחך ונברך את שם קדשך. לדוד ברכי נפשי את יי וכל קרבי את שם קדשו. מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגוולו הוסי' פ) וכתוב. רננו צדיקים... בפי ישרים תתרוםם ובדברי צדיקים תתברך ובלשון (כל הוסי' ג) חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל. במקהלות רבבות עדת עמך כל בית ישראל יתפאר שמך חכרך מלכנו בכל דור ודור. שכן חובת כל הנוצרים (היצורים פסו) הבאים לפניך... להודות להלל לשבח לפאר לרומם לגדל ולקדש ולנצח (לרומם להדר ולקדש, והשאר הוסי' ג) לשמך על כל דברי זמירות ושירות ותשבחות שאמר לפניך (הוסי' פ) דוד בן ישי עבדך משיחך.

לפי כ"י ג מוסיפין עד כאן בכל הימים שיש בהם מוסף.

ובכן יתרוםם וישתבח... (כמו בחול).

בכ"י בא כאן קדיש וברכו, ובדפוס קודמים לו פסוקים אחדים.

ברוך... הכל יודוך... ופותח חלוני רקיע... שברא (אשר ברא פ) במדת רחמים... המהולל המשובח המפואר והמתנשא... אלהי עולם מלכנו ברחמיך הרבים... משגב בעדנו. אל ברוך גדול דעה... תתברך יי אלהינו... (כמו בתפלת חולי, הוסי' פ). אין כערךך ואין וולתך אפס בלתך ומי דומה לך, אין ערוך לך... ומי דומה לך מושיענו בתחיית המתים.

אל אדון... דעת ותבונה כובבים אותו (הודו פ)... ונהדר (ונאדר פ) בכבוד... מלא כבודו... שבראם אלהינו יצום בדיעה... כח וגבורה נתן להם... ראה והכין... שבח ונתנים (יתנו פ) לו... שרפים וחיות עם אופני הקדש (שרפים ואופנים וחיות הקדש פס).

לאל אשר שבת... ביום השביעי נתעלה... זה שיר שבח של יום שביעי (שבח שביעי ס) שבו שבת אל עליין (אל עליין הוסי' ס) מכל מלאכתו, ביום השביעי משבח ואומר מזמור שיר ליום השבת. לפיכך יפארו לאל כל יצוריו. שבח יקר וגדולה וקדושה (הוסי' ס) יתנו למלך שנתן מנוחה לעמו... שמך... בעולמך יתקדש...

וממשיך עד גאל ישראל.

אמת ויציב ניתן בדפוס בנוסח מקוצר: אמת ויציב ונכון... ומקובל וטוב ויפה הדבר הזה עלינו ועל אבותינו על בנינו ועל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך. על הראשונים... אתהו מלכנו מלך אבותינו ואתהו למען שמך מהר גאלנו כגאלת את אבותינו. אמת מעולם שמך הגדול ועלינו נקרא באהבה ואין לנו אלהים עוד וולתך.

בנוסח זה (שנתקבל גם במנהג אשכנז כשאומרים זולת פיוטי) אין זכר בכ"י.

ישמח משה... כי עבד נאמן קראת אותו אלהינו... הוריד לנו בידיו וכתוב בהן חוק שמירת שבת... ושמרו... וינפש, (ואין כאן הפיסוקא ולא נחתנו... רק בדפוס חמדת ימים אותו קראת זכר למעשה בראשית, ואין בכ"י ס). או-א...

הקדושה בחזרת הש"ץ כמו בחול.

על מחזור רומניא ומנהגו

להוצאת ס'ת באים בדפוס פטוקים רבים ופיוטים, ובכ"י ס רק יהי בנסוע... הושע ה'... אשרי העם שככה לו... גדלו... רוממו... אין קדושה... והתפלה על הכל... עד וכרצון כל בית ישראל, ואחריו: תגלה ותראה... וקוראין לכהן ברכת ההפטרה: ...ובנביאי האמת והצדק... ואחריה: צור כל העולמים... האל הנאמן האומר ועושה הגזור והמקיים שכל דבריו נאמרים באמת, ונאמן... ודבר אחד מכל דברך אחור... ולעגומת נפש תנקום נקם... בא"י מנחם ציון בבניה. שמחנו... שלא יכבה נר ליעולם ועד, בימיו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח וזה שמו אשר יקראו יי צדקנו. בא"י מן דוד. על התורה... ועל יום המנוח הזה שנתת לנו יי אלהינו למנוחה לקדושה (לחיים הו"ס ס) לכבוד ולתפארת, על הכל יי אלהינו אנו מודים לך ומברכים את שם קדשך תמיד אלהי ישענו. בא"י מקדש השבת.

הכרות החדש מתחילה בזה: יי אלהי ישראל ברחמיו הרבים ובחסדיו הגדולים והנעימים הוא ישקיף ממעונו על מקדשו ועל היכלו וינערהו מעפרו ויקוממהו מהריסותו ויבנהו בנין מפואר בנין מהודר (ויבנהו בנין עולם בנין שלם בנין מקויים ס) בנין משוכלל בנין אשר לא יהרס ולא ינתץ (אשר לא ינתש ולא יהרס ס) (עוד הו"ס ס) לעולם בימינו ובימי כל כל בית ישראל ואמרו אמן. (ובאים הפטוקים מ"א ח, יג; ירמ' לא, ד; ל, יח; ישע' סה, כא—כד; הושע ב, א; ישע' כז, יג; זכרי' יד, ט; ישע' ב, ב—ה; יחזק' מג, ב).

ההכרזה עצמה היא בארמית הקול כל עמא הבו דעתכון למשמע קל קדוש ירחא הדן כמה דגורו מרנן ורבנן חבורא קדישא דהווי יתבין בארעא דישראל. אית לן ריש ירחא דפלוגי בכך וכך בשבת חושבניה ומניניה בכך בשבת. מלכא דעלמא יעבדיניה לסימנא טבא לנא ולכל עמיה בית ישראל (בכ"י ס מוסיף הוא הכרזה ביונית).

אין כאן יקום פורקן, אבל לפי הדפוס אומרים "מי שברך" לבאים להתפלל כמו שאומרים בימים ב' וה' (לעיל ע' 11), ואין זה בזכר בכ"י.

מוסיף לשבת: נוסח הקדושה: כתר יתנו לך יי אלהינו מלאכים המוני מעלה עם עמך ישראל קבוצי מטה יהד כולם קדושה לך ישלשו ושבחך בכל יום תמיד יחדשו כדבר האמור... כבודו (והודו הו"ס ס) וגדלו מלא עולם משרתיו שואלים... לעומתם ברוך יאמרו (משבחים ואומרים ס)... בדפוס מוסיף פעמים באתכה אימרים בכל יום שמע... להזות לכם לאלהים אני יי אלהיכם. ובדברי קדשך... (אבל בכ"י פ ס בא כאן נוסח... ממקומך מלכנו תופיע ותמלוך עלינו כי מחכים אנו לך. מתי תמלוך בציון בקרוב בחיינו בימינו (במהרה בימינו ס). תשכון ותתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך לעדי עד ולנצח נצחים. ועינינו תראינה מלכות (במלכות ס) עורך כדבר האמור בשירי קדשך על ידי דוד משיח צדקך (על ידי... צדקך הו"ס פ) ימלוך... לדור ודור נגיד גדלך (גמליך לאל פ) ולנצח נצחים קדושתך נקדיש (כי הוא לבדו מרום וקדוש פ) ושבתך...

תקנת (תכנת ס) שבת... וגם האותבי דבריה... אז מסיני נצטוו צווי פעליה כראוי (נצטוו עליה פ) ותצונו... שכן יהי רצון (ובכן יה"ר פ)... שתעלנו לארצנו... ומוסף יום המנוח הזה... וביום השבת... ואין כאן נוסח ישמחו במלכותך. או"א רצה...

אחרי התפלה בא הפסוק אשריך ישראל מי כמוך... (ח"ס פ) אין כאלהינו... פטום הקטורת (בדפוס

דניאל גולדשמידט

עד: מפני הכבוד ובכ"י ט עד: כי כל שאר וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה.

בכ"י ט נוסף: אם הוא מדת הדין אומר זה

רבו העולמים. גלוי וידוע לפני כסא כבודך אשר מדת הדין מתוחה עלינו בעונותינו ובאנו לחלות פניך שתעצור המגפה מעלינו ולא תתן המשחית לבוא אל בתינו ורחם עלינו ועל טפינו ועל עוללנו ועל כל ישראל עמך, וקבל תפלתנו כמו שקבלת קטורת הסמים שהקטיר לפניך אהרן הכהן כאשר החל הנגף בעם ויעמוד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה... יגדל... אדון עולם... כל ברואי מעלה ומטה יעידון יגידון... (אין בכ"י והאחרון נמצא בכ"י ט אחר שחרי"ח).

מנחה לשבת: אם תשיב... אשרי... ובא לציין... ושבעה פסוקים: 1 ואני תפלתי 2 תכון תפלתי קטרת 3 הקשיבה לקול שועי 4 שמע קול תחנוני 5 ואתה יי מגן בעדי 6 שובה יי חלצה נפשי 7 ואני ברב חסדך (בכ"י ט בסדר 1,2,7,2,3,5,4,6, בכ"י פ רק 1,2,3,4). אתה אחד... מנוחה (יום מנוחה ט) וקדושה לעמך נתת... מנוחת אהבה ונדבה (מנוחת אמת ואמונה חס) מנוחת שלום השקט ובטח... יכירו וידעו כל בניך כי מאתך היא מנוחתם ועל מנוחתם יקדישו את שמך וזכר למעשה בראשית (ועל מנוחתם... בראשית חס' פס). אר' א... צדקתך כהררי... וצדקתך... צדקתך צדק... תהל' קיא, קיב. (יש נוהגין לומר גם עה, חס' ט).

מוצאי שבת, קודם התפלה 1, פסוקים: וירא בצר למו... הושיענו יי אלהינו... 2 תהל' יט, 3 קמ, 4 ח, 5 סז, 6 כד, 7 פה, 8 קכ-קלד (בכ"י ט בסדר זה 1,2,6,5,7,3,4,8; בכ"י פ בא במקומם תהל' צג. פסוקים: תכון תפלתי... ערב ובקר וצהרים אשיחה... תהל' קבא, קמד. אחרי העמידה: שובה יי עד מתי... ויהי נועם... (פס מתחילין ויהי נועם)... ואתה קדוש... לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום. ויתן לך... (דומה למחזור רומא) עד: ימצאו כף. תהל' קבא.

בכ"י ט באה כאן תוספת זו: חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי. בטח ביי בכל לבך ואל בינתך אל תשען. כי ארך ימים ושנות חיים... חסד ואמת אל יעזובוך... ומצא חן... בכל דרכיך דעהו... כמה שנים משנברא העולם כך וכך. ומשחרב בית המקדש כך וכך, הקב"ה יבנה את בית המקדש וישיב את העבודה במקומה במהרה בימינו אמן.

בדפוס ובכ"י ט מבייבין: יהי רצון ברחמים מלפניך ה' או"א שיכבשו רחמיך את כעסך וטובך הגדול ישיב את חרון אפך מעירך מארצך מעמך ומנהלתך ויגולו רחמיך על מדותיך ותכנס עמנו לפניך משורת הדין ואל תדינו כחטאתינו ואל תשלם לנו כמולנו ותבוא לפניך תפלתנו וזכור לנו ברית אבותינו אברהם יצחק ויעקב ותפקדנו בכבודת ישועה ורהמים משמי עמי קדם למענך ולמען קדושת שמך האל הגדול הגבור והנורא.

במקום זה גורס כ"י פ כדלקמן: יי עזו לעמו יתן... תורת יי תמימה... עד צורי וגואלי, צורי בעולם הזה וגואלי בעולם הבא. טוב לי כי ענית... וכל קרני רשעים אגדע... יהי חסדך... ברוך יי לעולם אמן ואמן, ברוך יי מציון... הללויה הללו אל בקדשו... עד: כל הנשמה תהלל יי הללויה. ואחריו בא נוסח תתהלל מלך בפי כל קדושים... עי' לעיל ע' 12 (בצורה דומה לכ"י ט)

להבדלה על הכוס קודמת בדפוס זמר בשיר אענה (אין בכ"י), פסוקים אחדים ובקשה או"א החל עלינו את

על מחזור רומניא ומנהגו

ששת ימי המצוה... (אין בכ"י פ, ובכ"י ס קודם הפטוקים). בנוסח ברכת ההבדלה: ...בין ישראל לגוים. ראש חדש. קודם תפלת ערבית בדפוס תהל' צג, צח, קלו, קא, וירא בצר למו... קנ. (בכ"י פ תהל' צח, קלו, וירא... קנ. בכ"י ס רק צח).

נוסח יעלה ויבא... זכרונו וזכרון אבותינו זכרון ירושלם עירך וזכרון משיח בן דוד עבדך וזכרון כל עמך בית ישראל יעלה (ח' ס' פ) לפניך לטובה לחן ולחסד (לחן ולחסד ח' ס' פ) ולרחמים ביום ראש החדש הזה. זכרונו... לחיים טובים בדבר ישועה ורחמים... ההלל עם הברכה אקב"ו לקרוא את ההלל (ויש שאין מברכין) ובסוף ברכת השיר בנוסח זה: יהללך מעשיך ישבחוך עמוסיך יודוך חוסיך כפי גודל נס"ך. וכתוב. כל הנשמה תהלל יה הללויה בא"י מלך מהולל בתושבות.

מוסף: ראשי חדשים... זכרון לכולם יהיו תשועת נפשם... ושעיר עזים (ושעירי עזים ס) נעשה ברצון ובעבודת בית המקדש נשמח כולנו (ובשירי דוד עבדך הנשמעים בעירך האמורים לפני מזבחך הו"ס פ) אהבת עולם... והביאנו (ה' אלהינו הו"ס פ) לציין עירך ברנה ולירושלם בית מקדשך. ושם נעשה לפניך... ומוסף יום ראש החדש הזה... ובראשי חדשיכם... בדפוס כל הפרשה עד יעשה ונסכו (בכ"י ומנחתם ונסכיהם כמדובר ס ומנחתם סלת בלולה בשמן פ שלשה עשרונים לפר... ושני תמידין כהלכתן פ, ותרצה לפניך תפלת עמוסיך כתמידי יום וקרבן מוסף הו"ס פ, ובשאר תפלות מוספין של שבת ור"ח והחגים גם ס. והנוסח ידוע ממחזור רומא, בו הוא בא בסוף הברכה ומסדר ר' עמרם גאון כ"י מ, מדר' קרוניל ע' 88). אר"א חדש עלינו את החדש הזה לטובה לברכה לחיים ולשלום (ח' ס' פ) לששון ולשמחה לישועה ולנחמה לפרנסה ולכלכלה לסליחת חטא ולמחילת עון ולכפרת פשע ולתלמוד תורה (תורתך פ) ולגמילות חסדים (ח' ס' פ), ולמעשים טובים ס, כי בישראל עמך בחרת מכל העמים...

שבת ור"ח, פתיחות: איומה לגוף ירדה... שירו לאל נבונים... ימים מאז הוקדשו...

יוצר: אהלל למאיר תוהו ובוהו... מה מתקן טעמי שבת... (גם ס)...

אופן: לב נערץ בסוד קדושים

זולת: אמת אומנתי לעמוסים (גם ס)

מי כמוך אומר ומקים... מי כמוך ים בדברו גוור... (בכ"י פ אין פיוטים)

מוסף: קדושה כתר... כבודו והודו... ממקומך מלכנו תופיע... (כן גם פ) אתה יצרת... ורוממתנו מכל הלשונות וקדשתנו... עלינו קראת (וקדשתנו... קראת ח' ס' פ) ותתן לנו... שבתות למנוחה וראשי חדשים (ויום ראש החדש הזה יום רצון פ) לכפר בעדנו למען נחדל מעושי ידינו. אבל משחטאנו... ונטל כבוד מבית חיינו. ואין אנו יכולין לעשות... שנשתלחה בבית מקדשך (ואין אנו... מקדשך ח' ס' פ). ובכן יהי רצון... שתעלנו לארצנו ותטענו בגבולנו ושם נעשה... וביום השבת... ובראשי חדשיכם... ומנחתם ונסכיהם כמדובר (סלת בלולה בשמן פ) ו... ושני תמידין כהלכתן (ותרצה... (ע' לעיל) הו"ס פ). אר"א רצה (נא הו"ס פ) במנחתנו קדשנו במצותיך... ושמח את נפשנו בישועתך וטהר את לבנו לעבדך באמת ובלבב שלם (ובלבב שלם ח' ס' פ) וחדש עלינו (יי אלהינו הו"ס פ) את החדש הזה לטובה ולברכה... (כמו בחול) כי בעמך ישראל בחרת מכל העמים וחוקי שבתות וראשי חדשים להם קבעת. בא"י...

דניאל גולדשמידט

חנוכה לפני ערבית תהלי ל. להדלקת הנרות נוסח שלש ברכות, אקב"ו להדליק נר של חנוכה... שעשה נסים... שהחיינו... ואין כאן נוסח הנרות הללו, כמו במחזור רומא. נוסח על הנסים: על הנסים ועל הגבורות ועל התשועות ועל המלחמות ועל הפדות ועל הפורקן שעשית... כשעמדה עליהם מלכות יון הרשעה (ובקש הוסי' פס) לשכחם מתורתך... ולך עשית שם גדול וקדוש (בעולם הוסי' פ בעולמך ס) ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה. ואחר כך באו... וקבעום שמונה ימים בהלל ובהודאה. (כשם שעשית עמהם פלא נסים וגבורות כן עשה עמנו יי אלהינו והושיענו בימים האלו כבימים ההם הוסי' פ).

בקריאת ההלל הברכה אקב"ו לגמור את ההלל.

כ"י פ מכיל את הקרובה לעמידה (י"ח) לר' אלעזר הקלירי: אעדיף כל שמונה.

שבת חנוכה, פתיחות. בנר חנוכה אודך... אלהינו לך, יאתה מלוכה...

קדיש ישעך יזכירו

יוצר איום מבראשית (גם פ). בכ"י פ יוצר שני: אומר בשיר משיבת

אופן. שני זתים

זולת. אזכור מעללי יה (גם פ).

מי כמוך. שבת וחנוכה נגשו... מי כמוך שמים כוננת...

עשרה בטבת, נוסח עננו: עננו יי עננו ביום צום תעניתנו בעת ובעונה הזאת כי בצרה גדולה אנחנו. אל תסתר פניך ממנו אל תתעלם מתחנו. הט אונך לרוחנתו ולשוענתו. כי אתה יי העונה בעת צרה פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה. כאמור. ויצעקו אל יי בצר למו וממצוקותיהם יוציאם. וכתוב. טרם יקראו... טרם נקרא אתה תענה טרם נדבר אתה תשמע. בא"י העונה בעת צרה ומושיע.

קרובה ל"ח את שמועתנו מי האמין (רק א-ו) וסליחות אלה: אויל יעץ, אזכרה מצוק, אזכור ואנח, אתה צרי, חיים שאלתי ממך, אפסו אמונים, איך נמכרו בנים, איך נפלה חומת נות אשבל, שעה עליין לקול אביון, אל והמכין תבל, לדוברת יחודך (בכ"י פ סליחות אחרות: אויל יעץ, שעה נאסר, תשוב אלי טרם יטכס, שולחה ממעונה, אפפוני רעות, למתי צפנת).

לארבע פרשיות (ארבעה ערכים) שבעתא לר' אלעזר הקלירי, והיא נאמרת לפי צונץ (ריטוס עמ' 80) בלילי שבתות,

לפי הדפוס במנחה של השבת הקודמת לה. (בכ"י פ נמצאים פיוטים אלה בלי כותרות או בכותרת מוטעית).

פ' שקלים. הכרזה: שבעתא אשכול אווי (גם פ), ובמנהג אשכנז במוסף ש' שקלים)

פתיחות עדתי לאל מיחלת. ממחצית שקל תקחו. אדון עולם אשר נעלם,

יוצר. אשא דעי למרחוק. אורח חיים לצדיק משרים. (בכ"י פ יוצר: אל המתנשא, כמו באשכנז.

אופן. לאל הברוך נעימות נותנים. אחזו אחזו אלים מלאכים ממליכים זולת. אקומה ולב אבינה.

אדברה בצר רוחי אליך. מי כמוך שמים נטרת כיריעה. מי כמוך אל אלהי הצבאות. מי

כמוך אופני מעוני

פ' זכור הכרזה: שבעתא ויבא ארוז ראש קצינים (גם פ). פתיחות. קוראי מגלה הם ירננו – יום בהמן

אף אל חרה – יום בשם בן יאיר קרא. יוצר. אנני עליך בפשטו כילק. אופני יוצר הכל הקדים

חובש למכה. זולת. אלו שלש מצות אבותי נצטוו. – את יי דרשתי ויהי לי למושיע וגואל. מי כמוך

על מחזור רומניא ומנהגו

אדון חסדך בל יחדל.

תענית אסתר, קרובה לייח ומרדכי ידע את כל אשר נעשה (לברכות א-ו). סליחות. אחות פתשן פליאת רוות. - את פניך יי בבקשי אדרוש. - אגני בקש לעשות מחשבת זממו. - יחידים קמו בכל דור (גם פ) - יום רכב על עב קל - אגני אז כעמד לתחריבני... אליך ה' מושיב יחידים, ועוד 13 סליחות אחרות.

(בכ"י פ סליחות אחרות: מאריך אף ומשיב חימה - שוכן עליונים - אולפי דת - יחידים קמו בכל דור - ממיצר קראתיך)

שבת פורים (כן פ), ובכ"י ט שבת הגדול של פורים, אין בדפוס, ושמא היא שבת שלפני פורים שחל במוצאי שבת פתיחה זכר פורים לא יעבור (פס). אילו פיגו אמיץ ברוב גודלו הפליא לעם חבלו (פ). בכל עצמותי אבי אבי לך אקרא (פס) מאורה יום בהמן אף אל חרה (פס) אהבה שיר אהבה חדש שירו (פס). זולת קומה אלהים עזרתה (פס). מי כמוך אדון חסדך בל יחדל (פס) פורים. לפני ערבית: תהלי'. בנוסח על הנסים:... כשעמד עליהם המן הרשע ובקש... ביום אחד ושללם לבו... ברכה אחר המגילה: בא"י אמ"ה הרב את ריבנו והדן את דינו והנוקם את נקמתנו והנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי גפשו והמשיענו מכף כל הערצים בא"י הנפרע... בשחרית הקרובה: אמתך וחסדך אל תרחק (דודנו, אוצר א 6089), ובאמצע ברכת המינים שני פיוטים: אספרת אל חוק - אמל ורבב (הנהוגים גם באשכנז באמצע קרובה אחרת ויאהב אמן, אוצר ו 187), ובסוף פיוט שלישי: אז בקומם עלי אויבי ושונאי. בכ"י פ עוד שני פיוטים הממשיכים בסיפור: אתה הוא מבין עתידות - אחשוורש והמן הרע שניהם יועצים, ובברכת שומע תפלה פיוט נוסף: אסתר ומרדכי לבם נתך. לקריאת המגילה שתי פתיחות: שיר אהבה חדש (ע' לעיל) - שוררו לאל ידידים

פ' פרה. הכרזה: שבעתא פרה אמרה קשה (גם פ)

פתיחות שחרית אקדמה - אשר יצר שחקים על אדמה - אשרו המוני - ברכו ישורון צא וחיש קדם ליוצרך יוצר אקרא יומם ולא אדמה (בכ"י פ אום אשר כך דבוקת) אופן אומרים קדוש קדוש... - ישעך יכתירו עם כך יכתירו - מחנות עליונים. זולת אמרות יי אמרות טהורות. מי כמוך אל אלהי הרוחות - מי כמוך שוכן בשמי קדם בגבורה - מי כמוך שוכן שמי ערץ פ' החדש. הכרזה. שבעתא ראשון אמצת (גם פ). פתיחות. שעה אלי אלי שועי - אשר נקדש בסוד שרפי קדושים - ראשון לציון אלהיכם יבשרכם - מקבץ המוני יופיע אורה. יוצר אחלה פני בורא ניב ולשון (בכ"י פ אות זה החדש) אופן מלאכים ממליכים - שובב בירחי ראש. זולת או מראש הודחתי. - מי כמוך אלהים בקדש חזיתך - מי כמוך שומר עמך ישראל - מי כמוך. שתיים בגבורה

שבת הגדול הראשון (כן פ), ואין בדפוס; כנראה שבת ההפסקה השניה) יוצר אותות ימי הגאולה. זולת או בהיות כלה דרה בניא גירות

שבת הגדול (הסמוך לפסח פ) פתיחה נדיבי עמים. קדיש נעלה ברוב אונים. ברכו שארית תם הטוב. ברכת יוצר אור מורחבת בנוסחה כאן ובכל החגים: בא"י אמ"ה הפותח לנו שערי אורה (לעמים שערי מורח, ובימים נוראים שערי רחמים) ומאיר עיני המחכים לו יוצר אור ובורא חשך... (כן פ, ובמנהג אשכנז רק ביום הכפורים). יוצר אלי צורי וישועתי יעטה... (בכ"י פ אשכולות שדים ככוננו

דניאל גולדשמידט

לכבודה) אדיר דר מתוחים – נוה דגים קטנים אוסן לחייך בתורים צוארך בחרוזים – שוקיו עמודי שש (גם פ). אהבה לפליטת בן בכור. זולת אמת ויציב דברייך הנעימים – אלכה לי ואשובה מי כמך אדיר אדירים חונן דל. גאולה יום ליבשה שבחו גאולים

הכרזה (בכ"י פס רשות) לשבת הגדול, היינו הכרזת חג הפסח, באה בדפוס בפיוט גדול, עם כותרת לא מפוייטת: כך גזרו רבותינו אנשי הכנסת הבאים להתפלל ולהתקדש. יש לנו חג המצות יום פלוני ויום פלוני כחשבון רבותינו. ובכ"י פס באה במקומה הקדמה בפיוט (המופיעה בדפוס בהכרזה לשבועות לקמן)

כך גזרו רבותינו. סנהדרין גאוני עולם/בבית מקדש שני. כנבנה ונשלם/ואז נראה כסא אש בשלם, ועליו מלכו של עולם/מסתלסל ועומד בין האולם, וקבלו כתר ותפשו חותם נעלם/ומנו ותקנו תקנות עולם. וניתן ביד אליעזר גדול שבכולם/והתקין לא זבד פור. ולא זבד פסח לעולם ולא גהז עצרת. ולא אדו ראש שנות עולם/וברשותם יש לנו חג המצות הזה יום פלוני ויום פלוני בעם עולם/כחשבון רבותינו ישמחנו בו אלהי עולם. או כגולגל... (בכ"י פס לפני הפיוט פיוט אחר: שיש גות יושר)

פסח, יום א'. לפני ערבית תהלי קלה, (יש אומרים קה). (בכ"י פ צו, צט. בכ"י פס קה). מעריב ליל שמורים אותו אל חצה (בכ"י פס בלי הפיוט שבאמצע). בעמידה הנוסח ותתן לנו... שבתות למנוחה מועדים לשמחה חגים חזנים לששון ימים טובים לישועה, את יום השבת (המנוח פס) הזה ואת... ותודיענו... ותלמדנו לעשות (בהם הוסי' פ) מצות חוקי רצונך ותתן לנו... חוקים ומצות טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם... או"א יעלה ויבא... ובסוף הפיסקה יש בדפוס תוספת לקצת קהלות אתה חי לבדך נקראת ויהי יום זה סוף ותכלית לכל צרותינו תחלה וראש לישועתנו לרוחתנו לשועתנו ולפדות נפשנו. ובו תזכרנו יי אלהינו בזכרון טוב מלפניך. ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים. וברכתך וישועתך במהרה תבוא עלינו. ויראו שונאינו ושונאינו ואויבינו ויבושו כי אתה יי עזרתנו ונחמתנו. ע"כ. והשיאנו יי אלהינו את ברכת (שבתותיך חס' פס) ומועדיך לחיים ולשלום כאשר אמרת ורצית לברכנו כן תברכנו סלה. קדשנו... והגחילנו יי אלהינו בשמחה ובששון את (שבתות ו) מועדי קדשך בא"י מקדש...

הגדה של פסח. בנוסח הא לחמא: מאן דכפין ייתי ויכול מאן דצריך ייתי ויפסח. השתא הכא לשתא דאתיא בארעא דישראל. השתא הכא עבדי לשתא דאתיא בארעא דישראל בני חורין. – מה נשתנה בא בדפוס בסדר זה: חמץ ומצה. שאר ירקות. מטבלין. בין יושבין (אבל בכ"י פס בסדר זה: מטבלין. חמץ ומצה. שאר ירקות. בין יושבין). – נוסח לפיכך מורחב: לפיכך אנו חייבים להודות לתלל לשבח לפאר לריומם ולהדר ולנצח ולגדל (לקדש ולנצח פס, והוסי' להי העולמים לנורא תהלות למנדיל ישועות לעושה נפלאות) למי שעשה לאבותינו ולנו את כל (האותות ו הוסי' פס) הנסים (המופתיים הוסי' פס) האלו והוציאנו מפרך לחופש מלחץ לנופש (מן המיצר למרחב הוסי' פס) מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפלה לאור גדול (במקום מיגון... לאור גדול: ועשה לנו במים עזים נתיבה חומת ים ליבשת. נבכי ים למסלול. והעבירנו בגורי ים סוף ברגל פס) ונאמר לפניו הללויה. – פסוקי שפורך חמתך בדפוס תשעה (תהלי' עט, ו; סט, כה; בט; הושיע ט, יד; תהלי' סט, כו; כג; עט, ז; סט, כט; איכה ג, טו), ובכ"י פס אין שפורך כלל. – 'ההלוך' בא בנוסח ה רשומלעיל ע' 17, וב'נשמת' נמצאת בכ"י פס, אבל לא בדפוס, התוספת הרשומה לעיל ע' 13. – אחר נשמת

על מחזור רומניא ומנהגו

בא ההלל הגדול (ובכ"י פ) לפני הכוס הרביעי הפסוקים וירא בצר להם... הושיענו יי אלהינו... תהלי- ק ג, בשלמות, והברכה בפי קדושים תתהלל אלהינו בקרב ישרים יתרומם שמך מלכנו. במקהלות ישראל עמך יתפאר זכרך לדור ודור אלהינו. בא"י פודה ישראל וגואלו). כאן באים הפיוטים או רוב נסים... עושה פלא במצרים... ואחריו: קול נתנה מי זאת. מקוצר רוח ומעבודה קשה. ארץ אבותי היתה שממה. מגוי אל גוי הייתי גולה. לא שלותי בבבל ולא שקטתי במדי ולא גחתי ביון וקדמני אדום (וקדמתי אדומה פס). ובכן כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב ובא אל הבית וסמך ידו אל הקיר ונשכו הנחש כן בזו אדום עמלי ואכלו ישמעאלים חילי. עשה משפטי ודיני כ אתה צורי וגואלי. בא"י גאל ישראל. ואין מקביל לגאולה שכנו במנהגים אחרים.

שחרית פתיחות שמחו איתני – אומר לצפון תני – אמרי הגיוני – כמה אלהי טובות גמלתי קדיש אחזה נפלאות – אספר נפלאות – ברנו שחי לאל יחידה החכמה – שאי עין. יוצר אור ישע מאושרים (גם פ) – נחלה שפרה לי. אופן ראשי כתם פו (גם פ). זולה אהבוך נפש להודך. (בדפוס חסר הסוף). מי כמוך שוכן עד (ויש אומרים עושה פלא, כמו בהגדה). גאולה ברת דודי עד שתחפץ (כמו במנהג אשכנז, רק פ, ואין בדפוס). בדפוס ניתן גוסח קדושה (על יד הרגיל) שכנראה היה נהוג בקצת מקומות: ונקדישך קדוש יעקב ונעריצך אלהי ישראל ונשלש לך קדושה כסוד אלי קדש ככתוב על יד נביאך, בשנת מות המלך עזיהו... (עד) וקרא זה אל זה ואמר... אז בקול... ממקומך... בדפוס קודם אשרי: אב הרחמים שוכן במרומים (כמו בשבתות מנהג אשכנז)

מוסף. ומפני חטאינו... בבית בחירתך (בונה הדרך הוסי' פ)... ובכן יה"ר מלפניך (יי או"א הוסי' פ) אב הרחמן (מלך יעקב הוסי' פס)... ותגדל כבודו בימינו. (אבינו מלכנו הוסי' פס) או"א גלה כבוד מלכותך ומלוך עלינו מהרה... והביאנו יי אלהינו לציון עירך ברנה... ובחדש הראשון (בדפוס כל הפרשה, ובכ"י פס ומנחתם סלת בלולה בשמן שלשה עשרונים... ושני תמידין כהלכתך, ותרצה לפניך את תפלת עמוסיך כתמידי יום וקרבן מוסף). מלך רחמן רחם עלינו... שובה עלינו בהמון רחמיך בגלל אבותינו שעשו רצונך, בנה ביתך בכתחלה ושכלל היכלך כבראשונה. הראנו בבנינו ושמחנו בתקונו (הראנו... בתקונו חסי' פס) והשב (ישראל לנוהו הוסי' פס) כהנים בעבודתם (לעבודתם פ) ולוים בדוכנם (ולוים לשירה ולזמרה פ) וישראל במעמדם (חסי' פ), בשירה ובזמרה הוסי' ס) ושם נעלה... בשילוש פעמי רגלינו... בחזרת הש"ץ קרובה לגבורות הטל לר' אלעזר הקלירי, כמו במנהג אשכנז (גם פ), ומתחיל מסוד הכמים ונבונים... בדעתו... תהומות... ארשה ארש... אאורה... תחת אילת עופר... אלים ביום המחוסן... או"א אמונים החסורים (לקצת קהלות, אין פ)... או"א טל תן ובכ"י פ נמצאת השלמת הקריבה: נבקשו... ושחקים... ירעפו... טל..., ונדפסה על-פיו ע"י אלבוגן, HUCA, כרך ג, עמ' 215. בכ"י פ בא בסוף העמידה התוספת כי בי ירבו ימך ויוסיפו לך שנות חיים. לחיים טובים תכתבנו אלהים חיים. כתבנו בספר החיים (!) וכתוב ואתם הדבקים... היום תאמצנו היום תברכנו... (בצורה מקוטעת), והחתימה: בא"י מצוה כל הברכות ועושה השלום.

יום ב' של פסח, מעריב ליל שמורים אור עולמו נגלה. שחרית. פתיחה שירו נאמני משכילי ונבתי יוצר אדבר מישרים. משפטים ישרים (גם פ) אופן גן נעול אוספו אראלים (גם פ). זולת אתית יום גאלתנו (גם פ). בכ"י פ בסופו: מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה. חפץ לעורר

דניאל גולדשמידט

אהבה, ונשיר לך שירה עריכה, כאז על מי תהום רבה, בגילה ברנה בשמחה רבה (חסר בדפוס).
שבת חול המועד בדפוס אין פיוטים. בכ"י פ: יוצר אז בהעביר סוררים (לר' בנימין בר שמואל)
אופן מה דודך בחורת. זולת אצלתך.

יום ז' של פסח לפני ערבית תהלי' ית. מעריב: ית שלח אורו (גם פס)

שחרית. פתיחות עברו העברים בים – יעירוני ימי קדם – אשלם לאלוהי נדרים – שרש
בנו ישי. יצר אתה הארת יומם ולילה (גם פ). אופן אסר רכבו בשלישי חילו (גם פ). זולת אדיר

אדירים ביופי לך מאדרים – אפס זולתך בקרב נחלתך. – מי כמוך שמים נטית

יום ח' של פסח מעריב ויושע יי אום למושעות (אין פ). שחרית. פתיחה אל ישראל נקראת לפנים
יוצר אופל המוני נגה לעיני (בכ"י פ: אבליל אלף שמיני) אופן כבודו מלאכים מתנים (כ"י פ

כבודו מלא רוח ושלוש שלש) זולת אין בדפוס. (בכ"י פ זולת לקהל המוניך)

ספירת העומר בדפוס: היום לעומר כך ימים (בכ"י פ היום יש לעומר...)

הכרזה (רשות לשבת הגדול של שבועות פס) כך גורו רבותינו...

שבת הגדול של שבועות יוצר אמונת עתים אצלו אמן (רק פ). אופן אל עין גבורים כטלה עניו (רק פ)
שבועות. לפני ערבית תהלי' סח. יום א' מעריב אל נגלה בסיני (גם פ) שחרית (במקום

שירת הים (ג) או אחריה (ס) קוראים עשרת הדברות שבפ' ואתחנן, ואין הוראה זו בדפוס). פתיחה יום מעמד
סיני (גם ס) – אקדמך בלב נשבר עתירה (בכ"י ס: לב ולשון אכונן – מי עלה שמים וירד –

משה קבל תורה מסיני). ברכו יעירוני בשמך רעיוני. יוצר אילת אהבים (גם פ). אופן ארחות אראלים
(גם פ). זולת ומשה עלה (גם פ). מי כמוך אלהי קדם מעונה. קרובה אין בדפוס. (בכ"י פ ארץ מטה ורעשה

כמו במנהג אשכנז, אבל בסילוק אחר: וכל העם רואים את הנראה ואת הנשמע). בכ"י פ תרגום
עשרת הדברות (לומר אחר קריאת התורה) ונחת משה מן טורה עם הפיוט: ארכין יי שמיא לסיני. אזהרות

(אחר תפלת מוסף) אתה הנחלת... אז שש מאות. לפי הדפוס קורין מגילת רות חציה ביום א' וחציה ביום ב'
יום ב' מעריב (לקצת קהלות) וירד אביר יעקב. שחרית פתיחות יום מעמד סיני – אמת עלי לספר

קדיש ששוני רב בעמדי עם סגני. יוצר אני חכמה שכנתי ערמה (גם פ). אופן בעלותו ההרה (גם פ).
זולת בתקתי זרוע מבלתיך (גם פ). קרובה אין בדפוס. (בכ"י פ קרובה ארקא הרעיש איום, לר' יוחנן

בן יהושע הכהן). אזהרות שמור לבי מענה (גם פס) – לקצת קהלות: אזהרת (גם ס)

שבעה עשר בתמוז קרובה אגן המזג אז חסר (רק א-י), וסליחות אלו: אמנם אלהי הרוחות
– אני לבדי נלכדתי – אעיר יגוני עם – איכה ראש הפסגה – היום אמרר בכבי – שעה נאסר –

אהה ליום אשר בו נתכה חמתך – מדי ימים ימימה – יום זה עריצים – אעורר בכי ואגיר
דמעי – אוספו החצובות – היום יוצרי וגוהי – אפיקי מים נחלים – אהגה כיונים הגיון – אקשטה

ואביטה במכוני (בכ"י פ סליחות שונות: אספו עלי רעות – אמנם אלהי הרוחות)

תשעה באב לפני ערבית פסוקים אחדים, תהלי' קלו, עט, עז, (בכ"י פ עט, קלו)

נוסח רחם: רחם יי אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן
כבודך ועל העיר האבלה החרבה והשוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים ויבלעוה

לגיונות ויחללוה (ויירשוה פ) עובדי פסילים. ולעמך ישראל באהבה נתת ולזרע ישורון
ירושה הורשתה (ולעמך... הורשת חס' ס באהבה... ישורון חס' פ). נערה יי אלהינו מעפרה

על מחזור רומניא ומנהגו

והקיצה מארץ דווייה (שביה ס). נטה עליה סוכת שלום (סוכת שלום חס' פס) כנהר שלום וכנחל שוטף (כבוד גוים הוסי' פ) (כי לעמך ישראל נתתה לנחלה ולשבטי ישורון ירושה הורשתה הוסי' כאן ס) כי באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה ולנחמה (ולנהמה חס' פס) כאמור. ואני אהיה לה... בא"י בונה ירושלם (אלהי דוד ובונה ירושלם ס)

שחרית. לפי הדפוס קורין האזינו במקום שירת הים. קרובה ל"ח (לפניה ארבע קינות: משאגת כפירים – איכה אבי אשו בי הבהיר – אנחתי ונאלמתי – דעכו כאש קוצים) זכור איכה אנו שפתינו, לרא הקלירי, ועשרים ותשעה קינות: 1 שבת 2 איכה אצת 3 אאדה 4 אשמתנו גדלה 5 איכה תפארתי 6 איכה אשפתו 7 איכה אלי קוננו 8 כי אם מאוס מאסתנו 9 אם תאכלנה 10 אויל בהכניס תרף בהיכל 11 נבוכדנצר אכלני הממני 12 איכה אהובים נאמנים 13 אמרתי שמעו אמונים 14 אתמיד בבכיה 15 משה אמר ברכה 16 על ארמון כי נוטש 17 אם יתקע שופר בעיר 18 באו אדומים 19 איך אופל בית הלהב 20 שומרון קול תתן 21 איך חרב בכחשי רב 22 אלי ציון ועריה 23 איך גוי חטאתי 24 בכו אחים וגם ספרו 25 שמם נתיב גלגל 26 לבי למואב הלא 27 ילל במרד שאי 28 ציון הלא תדעי 29 ציון הלא תשאלי (בכ"י פ אין קרובה, והקינות בסדר זה: 1,2,3,5,6,7,10,12,13,16,17,18,19,20,21,22,23,24,25,26,27,28,29,30,31,32,33,34,35,36,37,38,39,40,41,42,43,44,45,46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57,58,59,60,61,62,63,64,65,66,67,68,69,70,71,72,73,74,75,76,77,78,79,80,81,82,83,84,85,86,87,88,89,90,91,92,93,94,95,96,97,98,99,100).

משולבות זו לזו בשילובים מפוייטים שאינם בדפוס). בדפוס בא כאן ספר איוב, ואחריו סדר הנחמות בשנים עשר פזמונים (אנכי אנכי אנכי מנחם. וכו אנחם. אנכי אנכי הוא מנחמכם. בימים ההם ובעת ההיא. יאמר לשכולה אתיו בניך. תאמץ אהל ארמוניך. אב ינחם בנים בחביון. אהוב נא שערי ציון. התנחם לרחם ציון. אנה רחם ציון, ויכון עולם על מליאתו

ללילי אשמורות ולילמי תשובה בא בדפוס סדר סליחות שלם המכיל את התפלות מימי הגאונים ולערך 200 פיוטי סליחות שאי אפשר לפרט אותם כאן, בלי חלוקה לימים, מסודרים לפעמים לפי מילים של פסוק מסויים ולרוב בלי עיקרון ניכר. [מכאן ואילך יש לרשותנו הדפוס וכ"י ס].

ראש השנה הכרזה: כך גזרו רבותינו... אז בסכות נבוני לחשים יום א' לפני ערבית תהל' מז, (כן גם סן, ותהל' פא הוסי' ו) מעריב אמוני נבונים (גם ס) נוטה העמידה: ...זכרנו לחיים מלך (רחמן הוסי' ו) חפץ בחיים... למענך אלהים חיים (אל חי הוסי' ו) גואל עוזר ומושיע ומגן... מי כמוך אדון הגבורות (אדיר גצה בעל הגבורות ו) ...מי כמוך אב הרחמים זוכר יצוריק לחיים ברהמים (מלך יושב על כסא רחמים (מרומים ו) ומלא רחמים (המלא עלינו רחמים הוסי' ס) רבים הוסי' ו) ...לדור ודור נמליך לאל... ובכן תן פחדך יי אלהינו על כל יצוריק... לעשות רצונך ולעבדך (ולקיים חפצך ס) בלבב שלם כמו שידענו יי אלהינו עהשלטון מלפניך (שהממשלה לך היא ו) ...ושמך גורא ונקדש (גורא ונשגב ו) גורא נקדש ונכבד ס) על כל מה שבראת. ובכן תן כבוד... ותקוה טובה... ובכן (ואו ו) צדיקים... כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ (ומלכות הרשעה והעליזה מהרה תעקר ותשבר הוסי' ו) ותמלוך אתה יי לבדך על כל מעשיך על ישראל עמך ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך ככתוב בדברי קדשך (על ידי משיח צדקך הוסי' ו) ימלוך... לדור ודור הללויה (קדוש אתה וגורא שמך ואין אלוה מבלעדיך הוסי' ו) ונאמר ויגבה... בא"י אדיר המלוכה המלך הקדוש.

דניאל גולדשמידט

אתה בחרתנו... אוֹ-א יעלה ויבא... (ובסוף החוספת אתה חי לבדך לקצת קהלות, ראה לעיל ע' 20, אין בכיִי אוֹ-א מלך... ויאמר כל אשר רוח וגשמה באפנו... וטהר את לבנו לעבדך באמת בלבב שלם (כי אתה אלהים אמת הוסי' ה) ודברך (מלכנו הוסי' ה) אמת וקיים לנצח ומב לעדיך אין לנו מלך אלא אתה באִי... רצה... ותהי לרצון תמיד עבודת עמך ישראל (במהרה הוסי' ה) בימינו. (ואתה ברחמיך הרבים תחפוץ בנו ורצה תשובתנו הוסי' ה) ותחזינה עינינו בשובך לציון (לנוך בציון ה) ברחמים כמאז וכשנים קדמוניות באִי המשיב שכינתו לציון (שאותך לבדך ביראה ובפחד נעבוד ה) מודים אנחנו לך שאתה יי אוֹ-א (יוצרנו יוצר בראשית הוסי' ה) יוצר חיינו מן ישענו לדור ודור גודה לך ונספר תהלך הוסי' ה) על חיינו... לא הכלמתנו יי אלהינו לא עזבתנו ולא הסתרת פניך ממנו (אנא יי אלהינו אל תעזבונו יוצרנו ואל תכלימונו בוראנו אל תסתר פניך ממנו ה) זכור רחמיך וכבוש כעסך וכלה דבר חרב ורעב ומשחית ומגפה עבודה זרה (חסי' ה) (וחלול השם ויצר הרע וכל נגע וכל פגע הוסי' ה) וחלאים רעים ויסורים קשים (וחלאים... קשים חסי' ה) וכל מחלה וכל תקלה וכל גזרה רעה תבטל מעלינו ומעל כל בני בריתך (מעלינו ומעל בתינו ומעל כל עדת עמך ישראל ה). ועל כולם... וכל החיים יודוך סלה ויברכו ויודו לשמך הטוב באמת חי העולמים כי יחיד אתה ואין זולתך מלכנו וכתוב לחיים טובים את כל בני בריתך באִי הטוב... (בכִי ה) אחר כל עדת עמך בית ישראל: וכתוב לחיים את כל בני בריתך. האל הטוב באִי... (בכִי ה) מסודר כולקמן: ועל כולם... וכל החיים יודוך סלה. כתבנו לחיים טובים עם כל בני בריתך. ויהללו ויברכו ויודו לשמך הטוב באמת, באִי... שים שלום... ובספר חיים טובה (טובים ה) וישועה נחמה ופרנסה וכלכלה חן וחסד (וברכה וישועה נחמה פרנסה וכלכלה טובה חן וחסד ריוח ורחמים ה) ברכה ושלום פרנסה וכלכלה ישועה נחמה חן וחסד ה) נזכר ונפקד ונכתב לפניך אנו וכל עמך (בית הוסי' ה) ישראל לחיים טובים (חסי' ה) ולשלום (לחיים ברוב עוז ושלום ה) באִי המברך את עמו ישראל בשלום (באִי עושה השלום ה) המלך עושה השלום ה).

בנוסח הקידוש: ודברך אמת וקיים לנצח ומבלעדיך אין לנו מלך אלא אתה באִי... שחרית. פתיחה אלהי אל תדינני כמעלי - אשר גותן למלכי עם תשועה - שמע קולי אשר ישמע בקולות - יי יום לך אערך תחנה (בכִי ה) יעלו לאלף ולרבבה - אלהי אל תדינני כמעלי. יוצר מלך אזור גבורה (עם הסילוק מלך עתיק ימים) (גם ה). איפן כבודו איהל ה). זילת מלך אמיץ ואיום (גם ה). מי כמוך שמים גטית בגבורה (אין ה). ליום ב: מי כמוך שמים כוננת בתבונה (אין ה). קרובה רשות: ארעד ואפחד רק ה, כמו במנהג צרפת, אין בדפוס) את חיל יום פקודה... תאלת... אבן חוגג... (אתה הוא אלהינו הוסי' ה) (אדון שעה תחן עתירת... אחנן לשוכן שחקים... הוסי' ה) אדרית ממלכה... אם אשר בצדק נתיישנה (חסי' ה) (מלך מלט מרעה... אאפיד... מלך עלין הוסי' ה) ה' מלך... אדירי איומה... (לאל עורך דין הוסי' ה) מלך במשפט יעמיד ארץ... קדושה (ובכִי ה) ממשיך כמנהג אשכנז וצרפת: כי מקדישיך... האוחז ביד... תושג לבדך... ובכִי... ואז... ויאתיו). אבינו מלכנו (29 שורות, ובכִי ה) נוספות אחדות: (1) חטאנו. (2) אין לנו מלך. (3) עשה עמנו למען שמך, (4) בטל ממנו גזרות קשות. (5) חדש עלינו בשורות טובות. (6) חדש עלינו שנה טובה. (7) בטל ממנו מחשבות שונאיו. (8) הפר עצות אויביו. (סתום פיות צוררינו ומסטינינו

על מהזור רומניא ומנהגו

הוסי' (9) שלח רפואה. (10) עצור מגפה מנחלתך. (11) כלה דבר... (כלה כל צר ומסטין מעלינו הוסי' 12) זכור כי עפר אנחנו. (13) עשה למענך ולא למענו. (14) קרע. (15) מחוק שטרי חובתינו. (16) סלח ומחל (וכפר הוסי' 17) לעונינו. (17) מחה והעבר. (18) השיבנו בתשובה שלמה לפניך (אל תשיבנו ריקם מלפניך הוסי' 19) כתבנו בספר החיים. (20) כתבנו בספר הרחמים. (21) כ"ב זכיות. (22) כ"ב זכרון טוב. (23) כ"ב פרנסה וכלכלה טובה (כ"ב הרוחה והצלחה. כ"ב ישועות ונחמות. כ"ב פדות והצלה הוסי' 24) כ"ב ישועה וגאולה הוסי' 24) הצמח (הרם קרן ישראל עמך. הרם קרן משיחך. הרם קרן מזבחך הוסי' 25) שמע קולנו. (26) קבל. (27) עשה למען שמך הגדול (הגבור והגורא הוסי' 28) עשה למען רחמך הרבים (וחסדיך הנאמנים הוסי' 29) רחם עלינו והושיענו. (29) אל תשיבנו ריקם מלפניך (הוסי' 30) בכ"י 1 סודר 1-3, 4, 5, 6, 7, 12-14, 28).

תקיעת שופר. לפנינו בדפוס העקידה עת שערי רצון להפתח, ליום ב' המלך יי רום ותחת קונה – אדון אשר רוכב בגאות שחק (אין 1). זכור ברית אברהם וצקדת יצחק ושוב ברחמים... והשב שבות... ופסוקים אחדים, ואחריה עלה אלהים בתרועה (תהל' מז, ו-1) בכ"י 1 הוסי' תפלה לדוד שמעה יי צדק... מלפניך משפטי יצא... תקעו... כי חק... הרנינו אלהים עוזנו... שירו לו שיר חדש הטיבו נגן בתרועה. לכו נרננה... נקדמה... הריעו ליי כל הארץ... כגבור יצא... בחצוצרות... עד ימלה שחוק פיך ושפתיך תרועה. אשרי אדם עוז לו בך... אשרי העם יודעי תרועה... אשרי תמימי דרך... אשרי יושבי...)

מוסיף... ומפני חטאינו... ואין אנו יכולים לעלות ולראות (ולהשתחוות הוסי' 30) לפניך בבית בזירתך בנה הדרך... ובכן יהי' מלפניך... אב הרחמן (רחמן מלך יעקב 1)... ובחדש השביעי באחד לחדש (כל הפרשה עד) לריח ניחח אשה לה'. עלינו לשבח... שלא עשנו כגויי הארץ ולא שמנו כמשפחות הארצות... ומתפללים אל אל לא יושיע (לא יועיל ולא יושיע 1) ואנו (אבל אנו 30) כורעים ומשתחוים (ומתפללים ומתחננים הוסי' 1)... וכסא כבודו (ומושב כבודו 1) ... הוא אלהינו ואין עוד מלבדו... אוחילה לאל .. על כן נקוה... ובדברי קדשך כתוב לאמר. כי ליי המלוכה ומושל בגוים (פסוק זה חס' 1)... היום הרת עולם... כל יצורי עולם... ותוציא לאור משפטנו ונתקבל ברצון (ברחמים וברצון 30) סדר מלכותינו (ותושיענו מלכנו הוסי' 1). ארשת שפתינו... צופה ומביט מאזין ומקשיב לקול שועתנו ותקבל ברחמים וברצון סדר מלכותינו (ארשת... מלכותינו חס' 30). אתה זוכר... כי אין שכחה... ואין נסתר רו (רו נסתר 1) ... הכל צפוי (גלוי וצפוי 1) ... אשרי איש לא ישכחך... ולא תכלים לנצח... וגם את נח באהבה זכרתו... להרבות זרעם (להפרות זרעו 30) ... ובדברי קדשך כתוב לאמר זכר עשה... טרף... זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור (פסוק זה חס' 1) ונ' ויזכור... אוא... ותראה לפניך העקדה (עקדת יחיד 1) ... ישוב חרון אפך מעמך מארצך ומנחלתך (מעלינו ומעל כל עמך בית ישראל 1) מנחלתך ומעמך ישראל 30) ... ועקדת יצחק לזרע יעקב ברחמים תזכור (היום לזרעו תזכור 1) ... אתה גלית... וגם כל העולם... לדבר לעמך תורה ומצוות... יי צבאות יגן עליהם. י צבאות יגן עלינו. כן תגן על עמך ישראל בשלומך (יי צבאות יגן עלינו ועל כל עמו ישראל בשלומו 1). אוא... לקבץ (לקיבוץ 30) גליותינו והביאנו יי אלהינו לציון... ושם נעשה לפניך ונקריב

דניאל גולדשמידט

(נעשה ונקריב לפניך ס) את קרבנות חובותינו (חס' ס) באהבה כמצות רצונך כאמור (תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן... הכל כמו במלכותך, ואולי בטעות)... בא"י שומע (קול הו"ט' ו) תרועת עמו ישראל (היום הו"ט' ו בשולים) ברחמים (בעבור שמו הגדול הו"ט' ס)... ובספר חיים... לחיים טובים ולשלום (וכתוב. כי בי ירבו ימיך... היום תאמצנו... כל א"ב, כמו בספרד, ס, רק א-ד ו, כהיום הזה...) בא"י המברך את עמו ישראל בשלום (עושה השלום ו).

יום ב'. מעריב מלך אמיץ... (גם וס). בדפוס אין קרובה ואין פיוט נוסף ליום ב', ויש אומרים את כל סדר יום א', אבל בכ"י ו יש סדר מלא. פתיחה שואף כמו עבד ישאף ליד רבו נשמת יאבתי פצות פה – עורי אוי מתי בראש אשמורת יוצר מלך אמוץ... (לר' שמעון בר יצחק). קרובה אתיתי לחנך... אמרתך צרופה... אתה הוא אלהינו... שמו מפארים... אדון אם מעשים... (רק הכותרת)... מלך עליון... ה' מלך ה' מלך... אוירי ערץ (כמו שנדפס ע"י ברנשטיין, תרביץ, י, תרצ"ט, עמ' 21)... לאל סודר דין (שם עמ' 21)... אשר מי יעשה...

צום גדליה. אין קרובה. סליחות: אלצני ביום זה שוכן שמי ערץ – שברת לבי אנחתי – איך הסתיר פניו יוצרי – שעה עליון לעם אביון – אחלה פני אלהי (בכ"י ו סליחות שונות מאלה: אבלה נפשי – בליל צאת המועד – אנא שא נא לפשע כנה – אאטמה כל פה מלרנן באבלי – אלי שית רצון לעם רצון – אליך קראתי להושיעי – הורית דרך תשובה – משגב לעתות בצרה – אמנם אלהי עולם. בוגד בנדנו – את פניך ה' אבקש – אל אלהים ה' רב עליילה [ועיד]

יום הכפורים. ודוי לערב יו"כ. או"א תבוא לפניך תפלתנו ואל תתעלם מתחנונו כי רבו משובותינו מלמנות וחטאותינו עצמו מספר. ואין אנו עזי פנים וקשי עורף בדבר הזה שנאמר לפניך מלכנו צורנו צדיקים אנחנו ולא חטאנו אבל (אנחנו הו"ט' וס) חטאנו. אשמנו... כזבנו (כבדנו און הו"ט' ס)... מה נאמר לפניך יושב מרום ומה נזכיר לפניך שוכן שחקים הלא... על חטא שחטאנו לפניך באנס. בבטוי שפתים. בגלוי עריות. בדיבת לשון הרע. בהרהור הלב. בועידת זנות. בזדון. בחלול השם. בטפשות פה. ביצר הרע. בכפפת שחד. בלשון הרע. במשא ומתן. בגטיית גרון. בסקור עין. בעזות מצח. בפריקת עול. בצדוית ריע. בקשיות עורף. בריצת רגלים להרע. בשגגה... בתשומת יד. על חטא שאנו חייבים עליו אשם. חטאת, עולה. קרבן עולה ויורד. (ע"ח שאנו חייבים על עשה. על לא תעשה הנתק לעשה הו"ט' ו) מיתה. כרת. מכת מרדות. מלקות ארבעים. ועל חטאים שאנו חייבים עליהם ארבע מיתות בית דין (בכ"י ס במקום השורות האחרונות: ועל חטאים שאנו חייבים עליהם מיתה בידי שמים וכרת מלקות ארבעים ומכת מרדות וארבע מיתות בית דין) סקילה... על עשה ועל לא תעשה (בין שיש בו קום ועשה ובין שאין בו קום ועשה הו"ט' ס) על הגלויים לנו ועל... את הגלויים לנו כבר אמרנו והודינו לפניך ושאינו... כבר לפניך גלויים וידועים (גלויים וידועים הם לפני כסא כבודך ו) ככתוב בתורתך, הנסתר...
ע ר ב י ת . לפני ערבת החל' קג, צ. בישיבה של מעלה... (אין וס)

נוסח הדפוס וכ"י ס : כל נדרים ואסורים וחרמים ושבעות (והקדשות הו"ט' ס) וקיומים שנדרנו ושאסרנו ושהחרמנו ושנשבענו (ושהקדשנו הו"ט' ס) ושקיימנו על נפשנו בשבעה מיום צום הכפורים שעבר עד יום צום הכפורים הזה הבא עלינו לשלום (חס' ס). בכלום חזרנו

על מחזור רומניא ומנהגו

ובאנו לפני אבינו שבשמים, אם נדר נדרנו אין כאן נדר, אם אסר אסרנו אין כאן אסר. אם חרם חרמנו אין כאן חרם. אם שבועה נשבענו אין כאן שבועה, (אם הקדש הקדשנו אין כאן הקדש הוסי' ס) אם קיום קיימנו אין כאן קיום. בטל הנדר מעקרו בטל האסר מעקרו, בטל החרם מעקרו. בטלה השבועה מעקרה. (בטל ההקדש מעקרו הוסי' ס) בטל הקיום מעקרו. אין כאן לא נדר ולא אסר. ולא חרם ולא שבועה (ולא הקדש הוסי' ס) ולא קיום. אבל יש כאן מחילה וסליחה וכפרה על כל (כל חסי' ס) עונותינו. ככתוב בתורתך. ונסלח...

בכ"י ן בא נוסח זה במקומו: כל נדרי ואיסרי וקונמי וחרמי ושבועי (ויקומי הוסי' בשוליים) די נדרנא ודאישתבענא ודי אחרימנא ודאקנימנא ודיאסרנא על נפשנא מיום צום כפור זה עד יום צום כפור הבא עלינו לטובה. כולהון דאיחריטנא בהון יהון שרן שביקין שביתין בטלין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין. נדרנא לא נדרי ואסרנא לא אסרי. וקונמנא לא קונמי. וחרמנא לא חרמי. ושבועתנא לא שבועי (ויקומנא לא קיומי הוסי' בשוליים). אין כאן לא נדר ולא איסר ולא קונם ולא חרם ולא שבועה. אבל יש כאן סליחה ומחילה וכפרה על כל עונותינו (ונוסף הנוסח העברי בכחב קטן).

זהו רחום... מעריב: מי אל כמוך... (גם ןס). בנוסח העמידה: ותתן לנו... את יום צום הכפורים הזה למחילה ולסליחה ולכפרה על כל עונותינו (קץ מחילה וסליחה וכפרה לכפר בו על כל עונותינו ן) מקרא קדש (מקרא קדש חסי' ן) זכר ליציאת מצרים... או"א מחול... לפני יי תטהרו. ובכל תפלות יום הכפורים חסר, גם בדפוס גם בכ"י, הנוסח קדשנו במצותיך... עד וטהר לבנו לעבדך באמת, כמו במח' רומא. כי אתה סולחן לישראל מן העולם (חסי' ן) ומוחלן... ודברך אמת וקיים לעד ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולה אלא אתה. בא"י מלך מוחל וסולח... מקדש ישראל ויום הכפורים. רצה... בא"י המשיב (המחזיר מהרה באהבה ס) שכינתו לציין (שאותך לבדך נעבוד ביראה ופחד ן). מודים... זכור רחמיך... שים שלום... או"א תבא לפניך... אחרי העמידה כי על רחמיך הרבים... אל ארך אפים... וסליחות אלה: עורי איזמתי לראש אשמורת – כל שנאן ושרף יסלסוך – לילה אליך יי שועתי – לילה שקד עמך – לילה אקדמה פניו – לילה ממעון קדשך מן השמים – מעון קדשך עמך אוסף – מהלל מלכך רעיה – שכם אחד מתי המוני – משול יצר, עבור יוצר – אשר נטה שחקים – שוחרי אל החרדים – שכנך אויתי לנהור... (ועוד) (בכ"י ן סליחות אחרות: ממעון קדשך מן השמים השקיפה המוני – מבשר אומר יתן יי – מהלל מלכך רעיה – אלהים אתה צורי ועזרי).

ש ה ר י ת פתיחה יי נגדך כל תאותי (גם ן) יוצר או ביום כפור אופן קדוש אדיר בעלייתו זולת אלהי קדושי בוחרי ומפרישי (הוסף בשוליים ן) קרובה: שושן עמק אוימת... (כמו במח' רומא) (בכ"י ן במקומה הקרובה אימך נשאתי לר' משולם ב"ר קלונימוס, כמו באשכנז וצרפת, עם כל החוספות הנהוגות שם). קדושה כבודו אמוניו ינקה מאשמתם (אין ן). סליחות 28 במספר, ובכ"י ן 11, מהם רק אלה שוות לשניהם: מפלטי אלי – שחר קמתי להודות – מעונה אלהי קדם בך בטחתי (בכ"י ס וידווי הר"ן, ייתכן לשחרית) מוסף קרובה אשען במעש אורח (כמו במח' רומא) (בכ"י ן הקרובה שושן עמק, וקודמת לה רשות ארעד ואפחד) (כמו בצרפת)... אלו לאלו שואלים... אור נוגה... סלוק: מי ימלל (עי' מח' רומא). עבודה אדרת תלבושת, לר' שלמה הבבלי (בכ"י ן העבודה אתה כוננת עולם ברב חסד עם הרשות

דניאל גולדשמידט

אתן תהלה, כמו במנהג צרפת). סליחות 24 בדפוס, 10 אחרות בכ"י 1. תוכחה אדם איך ינקה – אמרתי לפושעים – יום אתא לכפר פשעי ישנה (אין 1).

מנחה קרובה אחר עצם היום. פני איום (בכ"י 1 אין קרובה כלל). סליחות 14 בדפוס, 12 בכ"י 1, מהן רק הסליחה 'משאת כפי' נמצאת גם בדפוס.

נעילה נוסח הידוי: אתה נתן יד לפושעים וימין (וימינך 1) פרושה (פשוטה 1) לקבל שבים, ותלמדנו יי אלהינו להתודות על כל עונותינו (למען נחדל מעושק ידינו הוי"1) תקבלנו בתשובה שלמה לפניך כאישים וכניחותים (למען דבריך ודברי פיך בעבור אמרת הוי"1 בעבור דברי פיך ובעבור אמרתך הוי"1. אין קץ לאישי חובותינו ואין מספר לניחותי אשמותינו, אתה יודע שאחריתנו רמה ותולעה לפיכך הרבית סליחותינו הוי"1 1) מה אנו מה חיינו מה צדקתנו (מה רשענו מה פשענו מה קצנו מה ימינו מה שנותינו הוי"1 1) מה מעשינו הוי"1 1) מה כחנו מה גבורתנו (הוי"1 1) לפניך יי אורא הלא כל הגבורים... הלא כל מעשימו (מעשיהם ומעשינו 1) תוהו (ובוהו הוי"1 1) וימי חיימו (חיייהם 1 חיינו 1) הבל לפניך שכן כתוב בדברי קדשך ומותר האדם... אתה הבדלת... כי מי יאמר לך מה תפעל ומה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו. ותתן לנו... קץ מחילה וסליחה וכפרה למחול בו (למחול בו הוי"1 1) על כל עונותינו למען נחדל מעושק ידינו ובו נשוב לעשות רצונך בלבב שלם (ואתה רחום ברחמיך הרבים רחם עלינו כי לא תחפץ בהשחתת עולם הוי"1 1) כדבר האמור דרשו... רוצה אתה בתשובת רשעים (בתשובתן של רשעים 1) ואין אתה חפץ במיתתן כאמור (כדבר האמור 1) החפץ אחפץ... ונאמר (וכתוב 1) (אמור אליהם הוי"1 1) חי אני נאום... וני' שובו שובו... וני' כי לא אחפץ במות המת... (בסדר שונה החפץ אחפץ... כי לא אחפץ... אמור אליהם... שובו שובו... 1)

קרובה אב ידעך (גם 1)... קדושה כתר... כבודו... ממקומו... אבן מענסה (גם 1). סליחות מלפניך משפטנו יצא – ממרום הבט נא עמך – מגדל עוז שם יי – אליך שבו ופשע עזבו (גם 1) – איומו עד מתי תשבי עגומה – איום ונורא שכלל מהרה – עב קל ממרומיך (גם 1) – בנשף קדמתי – אלהים אליך באו מיחילך (בכ"י 1 אל אדיר השוכני במרום זבולי – עב קל – חסדך אל בל תמש – אליך שבו – יה איום זכור היום – שחורה ונאוה קוראיך – ידידיך מאמש – אשא לבבי אל כפים)

אבינו מלכנו. יי הוא האלהים 1 פעמים (שמע ישראל... יהי שם יי... הוי"1).

סוכות יום א' לפני ערבית תהל' ע"ו (גם 1); בכ"י ל' תהל' צב, צג, קלו, קנ). מעריב אתלונן בצל מחורב (גם 1); ובכ"י 1 מעריב שני לבחירה: חג האסיף)

שחרית פתיחות יקרב לפניך – ישורון עמך – אשר נודע (בכ"י 1: בשם אל חי הניון; בכ"י 1: אמת ראשון לכל ראשון – יום עלות תודה ושלם). רשות אין (בכ"י 1 שחי לאל יחידה החכמה). קדיש אמת אתה אדוני האדונים – שדי אשר יקשיב (בכ"י 1: ברום גלגל). ברכו שפל רוח שפל ברך וקומה יוצר אכתיר זה תהלה (גם 1) אופן אמיר אותך טלה (גם 1) זולת אנא הושיעה נא (גם 1) מי כמוך שבעה עמודי הוד קרובה אין בדפוס (בכ"י 1) אווי מתי בחיל כפור, כמו באשכנו (וצרפת)

בכ"י 1 נוסח יקום פורקן (שונה במקצת מהנהוג באשכנז): יקום פורקן...

על מחזור רומניא ומנהגו

זרעא דלא יפסק ודלא יבטול מפתגמי אורייתא. ובנין דחיין בעובדי אורייתא. למרנן ורבנן... לרישי גלי ולרישי מתיבתא ולדייני דבבא ולדייני דמתא ולכל תלמידיהון ולכל מן דעסקין באורייתא. מלכא דעלמא יפיש חייהון... ויהב ארכא לשניהון ויפרוק וישויב יתהון מכל עקא ועקתא ומכל מרעין בישין, ומרן די בשמיא יהא בסעדתהון ובסעדנא ויתן יתהון ויתנא קדם כורסי יקר מלכותיה וקדם שלטוניה דארעא ויקיים זכותהון וזכותנא בכל זמן ועדן ונאמר אמן. (בדפוס אין יקום פורקן בשום מקום) מי שברך... אחינו ישראל... (גם ו; בכ"י ל' רשום שאומרים אותו) אב הרחמים (בכ"י ון בקצת שינוי נוסח, ואחריו: תהא סליחה ומחילה וכפרה וחולקא טבא ומרגוע טוב על כל מתי ישראל דאתפטרון מן הדין עלמא כרעות שמיא. רוח יי תניחם וילוח עליהם שלום ועל משכבותם יבא שלום ועל מנוחתם תהא כבוד. (בכ"י ס' רשום שאומרים אב הרחמים.) מוסף כמו בשאר הגים.

יום ב' מעריב אוחזי בידם ארבעה מינים (כן ו'ל, ונוסף מעריב אחר בכ"י ון: איומתך סודרת... ובכ"י ל': למען ידעו דורותיכם...)

שחרית. בדפוס אין פיוט. בכ"י ון: רשות שחר אבקשך ברכו צור לבכי רב החסדים, בכ"י ו'ל': יוצר אמיץ לגורא ואיום בכ"י וס'. קרובה ארחץ בנקיון כפות (כמו באשכנז), בכ"י ון בלי הסילוק.

שבת חול המועד בדפוס אין פיוט. בכ"י ון פתיחה אמת לא שלחך קדיש אדון בעוון יוצרי בכ"י ל': יוצר את השם הנכבד נאה לתהלותיו אופן מלאכי צבאות אראלי. בכ"י ון מאורה אשפיל לך לבי ועיני. בכ"י ל' גוראות זולת אזכרה מקדם פלאך

הושענות למען אמתך. אל למושעות. אדם ובהמה. אדון המושיע. אערוך שועי. אבן שתיה. למען איתן. כהושעת אלים (ח' ס'). למען תמים. אל נא תעינו. אל טוב וסלח. אדמתנו הצלח (ח' ס') אנא רחום אל תפן ברשענו. אז כעיני עבדים (תענה אמונים ח' ס'). קול מבשר (בכ"י ו'ל' אותן ההושענות בסדר שונה, ונוסף להן: למען תמים. רחם נא קהל עדת... אז הנה כעיני עבדים. תענה אמונים. אום יפה כתרצה, ובכ"י ל' עוד: אל טוב וסלח, אדמתנו הצלח). לפי כ"י ון אומרים בהושענא רבה אבינו מלכנו (עם הנוסח 'חתמנו') ואחריו ז' פעמים ה' הוא האלהים וכו'. בכ"י ל' בא במיוחד סדר מוסף של הושענא רבה: ג' הברכות הראשונות וג' האחרונות לפי נוסח הימים הנוראים, כמו בתפלת הנעילה של יום הכפורים: זכרנו, מי כמוך, קדושה רבה, ובכך תן פתוך... (ובסוף הברכה: קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה אחר מבלעדיך ונאמר ויגבה... בא"י אדון הסליחות המלך הקדוש)... רצה, מודים, זכור רחמך, וחתום, שים שלום, ובספר חיים... נזכר ונחתם... ובסוף אבינו מלכנו.

שמיני עצרת לפני ערבת תהל' ו (גם ו'ל' ס', ונוסף תהל' יב, אבל לא בכ"י ל') מעריב זה היום אשש (גם ו'ל' ס'). בעמידה הגירסא: את יום שמיני חג העצרת הזה (חג השמיני עצרת ל')

שחרית פתיחה דופק פתחי ישנה – אלהי שוב פקוד (בכ"י ון אנא רצני בעמדי לפיך – אקדמך בלב נשבר עתירה. בכ"י ל' פתיחה לגשם: אל חי יפתח השמים) ברכו ישירון כל בני איתן – אם לבבי בעצתו יוצר אום כאישון ננצרת (גם ו'ל') אופן אמרו לאל תודה (אין ון; בכ"י ל' כבודו יגלה על עם עמותים) זולת אמונים אשר נאספו (גם ו'ל') מי כמוך שמים כוננת בתבונה (אין ו'ל') קרובה אין בדפוס (בכ"י ו'ל': אחות אשר לך כספת, כמו במנהג וורמיוזא).

מוסף ותפלת גשם. קרובה לר' אלעזר הקלירי (גם ו'ל') מסוד חכמים... רשות: אין

דניאל גולדשמידט

בדפוס. בכ"י נ: אפתח פי בשיר ובזמרה (ובכ"י ל' קודם לו רשות להפלת טל; אפאר לאל חי) אף ברי... יטריח... אפיק... אקשטה... תכנם... יפתח ארץ... או"א איום זכור נא לשואלי מטר (כמו במנהג אשכנז, בכ"י ו' אחריו או"א זכור אב נמשך אחריו) (כמו במנהג פולין) ובסופו: או"א תתיר קשרי עבי חשרת מים, תשפיע ביורה מורה שפעת מים. שאתה הוא יי אלהינו משיב הרוח ומוריד הגשם לברכה ולא לקללה, לחיים ולא למות, לשבע ולא לרזון, (לזול ולא ליוקר, לאהבה ולא לאיבה הו"ו) לשלום ולא למלחמה. מלך ממית ומחיה מצמיח לנו ישועה ואין דומה לך. בא"י מחיה... (בסוף התפלה בכ"י ו': כי בי ירבו ימיך... היום תאמצנו...) (במקום אחר באותו כ"י נ' נמצאת קרובה לגשם לר' אברהם אבן עזרא: אל יפתח אוצר מעלות).

שמת תורה. מעריב אעניד לך תפארה והלל (גם סו, ובכ"י ו' מעריב נוסף: את יום השמיני). בדפוס נמצא תיקון לקריאת התחלות הפרשיות וספיהן כמנהג קצת קהלות.

שחרית. פתיחה אקרא בצר רוחי למביט דל (בכ"י ו' ידידי מה אנוש עפר ואפר). רשות אין בדפוס (בכ"י ו' אמונה עלי תולע – שחי לאל יחידה החכמה). קדיש אין בדפוס (בכ"י ו' יתגדל שמך ממעון כסאך). ברכו אל לך עוז ועטרת. יוצר אין בדפוס (בכ"י ו' אשמעה ברכה לאום מבורכה, ויוצר אחר: אדון שת ארוכה). זולת אין בדפוס (בכ"י ו' אז בקשוב עניו – מי גבר יחיה). קרובה אין בדפוס (בכ"י ו' : אומן שלא קם כמוהו). למנחה אומרים פטירת משה: אין לפענח ולפרוש רזי אל (גם ו'). בקריאת התורה יש גם בדפוס גם בכ"י ו' פיוטים מרובים. בכ"י ו' יש ברכת המסיים את התורה: בא"י אמ"ה אשר בגלל אבות בנים גדל, עם החתימה בא"י הבוחר בצדיקים ונותן תורה לעמו ישראל על ידי משה רבנו. ויש שינויי מנהגים בין הקהלות בקריאת פרשת בראשית (עי' הדפוס), ובכ"י ו' המנהג שהמסיים קורא בספר שני בלי ברכה.

* * *

דיון מקיף על מנהג זה מחייב איסוף כל המקורות השייכים לו. בלי ספק ימצאו באספים הגדולים עוד כתבי-יד, אף אם עדיין לא זוהו. גם מחזור קורפו והקרובים אליו, סידורי התפילה של ק"ק כפא וקרסוב, יפיצו אור עליו. ברם גם עכשיו אפשר לומר, שקשה לראות במנהג רומניא מנהג מפותח ומגובש מאות שנים כמו מנהג אשכנז או ספרד, ואף במאה ה"ד, כנראה, לא הגיע עדיין לעריכתו המכריעה. הקהילות שאבו ממקורות שונים, ובפרט את הפיוטים אספו ולקחו ממקומות רבים, וגם בנוסח תפילות הקבע נראית השפעה מכמה צדדים. כנראה מנהג הקהילות לא היה אחיד, ולעומת קביעתו של צונץ, שאין קרובות במנהג זה בחגים, רואים אנו שיש קרובות בשלוש רגלים ואפילו בחנוכה בכתב-היד. מדפיסי המחזור קבעו לפי מיטב ידיעתם מה שנראה להם כמנהג הקהילות, השמיטו מה שהשמיטו וקיבלו מה שקיבלו, לא תמיד כפי שנשמר לנו בכתב-היד. בעריכתם תרמו הרבה לקביעת הנוסח, כמו במנהגים אחרים, אבל הכרעתם היא מקרית ולא תמיד מוצלחת.

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

תפילות על קבר שמואל הנביא

התפילות על קברו של שמואל הנביא ברמה קדומות הן וכל שפירסמו החוקרים הן מבית גנזיה של הגניזה הקהירית¹, כלומר שאין בידינו אלא שרידים ו"סדר התפילות" עצמו לא ידענו מה היה. תיקון תפילות ארוך ושלם ביותר נמצא בכ"י שבאוסף בניהו. כמה מתפילות אלו נכללו בסדר תיקוני תפילה לר' שלמה הלוי ׳ן אלקבץ, שהגיע לידינו בשני כתבי־יד, האחד הוא כ"י גינצבורג במוסקבה סי' 694² והשני מידי אותו מעתיק, הוא כ"י פאריס 659³. דומה שראוי לכבד בתפילות אלו את זכרו של הנשיא המנוח, שכן יש בהן משום חיבת מנהגי ישראל, משום חיבת הארץ ומשום חיבת ירושלים. חיבה משולשת זו הדריכה את יצחק בן־צבי ז"ל במחקריו המרובים, שאחד מהם אף נתייחד לקבר שמואל הנביא⁴. עלייות למקומות קדושים ולקברי צדיקים הנן מהגילויים הבולטים והנפוצים ביותר של הדתיות העממית בישראל ובעמים. "זיארה" על קברי קדושים היתה תופעה שכיחה בעולם המוסלמי, ואף בין בני ישראל רווח המנהג להשתטח על קברי אבות⁵, נביאים וחכמים עוד לפני שהתחילו מקומות קדושים כאלה מתרבים בתקופת צפת. חוקרי הדת וההיסטוריה הרבו לעסוק בפרשת העלייות לרגל בזמן בית שני, אך לרוב הניחו את הצליינות העממית לבעלי הפולקלור. מה שנכתב על עלייות אלו בספרות הכללית הוא בלתי מספיק ואף מוטעה ומטעה⁶. דומה שהתפילות המועתקות כאן יכולות לתרום להבנת האמונות וה"תיאולוגיה" העממיות המתבטאות בהן.

בין הקברים המצויינים להשתטחות ולתפילה היה נכבד קברו של שמואל הנביא, ותפילות ופיוטים נתחברו לכבודו. חכמים עסקו בתולדות קבר שמואל המסורתי ובתולדות ההשתטחות שם⁷, בעיקר ביום כ"ח אייר הוא יום פטירת הנביא⁸. הסדר הליטורגי להשתטחות

1 ש' אסף, תפילות עתיקות על קבר שמואל הנביא, ירושלים, שנה א, תש"ה, עמ' עא—עג (חזור) וגרפסו בתיקונים, עליידי מ' זיידל, שם, עמ' קלה—קלח); מנחם זולאי, תפילות שנאמרו על קברו של שמואל הנביא, ירושלים ב/ה, תשט"ו, עמ' מב—נג.

2 עמ' 116—126. עיין מאמרי תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ׳ן אלקבץ, ספונות, ספר ו, תשכ"ב, עמ' קלו—קפב, בייחוד עמ' קמה—קמו.

3 ר' להלן, נספח.

4 ׳ן בן־צבי, ישוב יהודי ליד קברו של שמואל הנביא, ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, שנה י, תש"ג, עמ' יב—יח.

5 כלב הלך לחברון להשתטח על קברי האבות (סוטה לד), וידועה האגדה על הליכתו של ירמיהו אל האבות.

6 כנון, לאחרונה, במאמרו של Maurice Veyra בכרך *Les Pèlerinages (Sources Orientales III)*, 1960, בפרט בעמ' 86—87.

7 ראה זאב וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' קנג—קסב. המקורות שנוכר בהם קבר הנביא נאספו גם בספרו של מ' איש־שלום, קברי אבות, ירושלים תשי"ח, עמ' 113—115. ועיין מאמרו הנ"ל של ׳ן בן־צבי. לאחרונה חזר לנושא זה א' יערי במאמרו תולדות ההילולא במירון, תרביץ, שנה לא, תשכ"ב, עמ' 92—98. ועיין השגותיו של מ' בניהו על המאמר הנ"ל (הנהגות מקובלי

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

זו כלל שירים ותשבחות⁹, תפילות ותחנונים¹⁰, קינות ותיקון חצות ולימוד זוהר. נשתמר בידינו תיאור מדויק של סדר הלימוד והתפילות בקבר מראשית המאה ה"ח. ר' גדליה מסמיאטיק, מבני שיירתו של ר' יהודה חסיד, הלך לרמה להשתטח על הקבר עם "הנשיא של הספרדים". "וכשבא הנשיא היה קודם זמן מנחה, ואמר התפילה הנסדר לומר על קבר שמואל הרמתי, ואמר את התפילה זו בבכיה גדולה, עד שבכו כולם בבכיה גדולה... ואח"כ התפללו מנחה ומעריב, וישבו כולם ללמוד ספר שמואל וכן שאר דברים הנזכר בו עניין שמואל הנביא. ואח"כ למדו זוהר עד חצי הלילה. ובחצי הלילה כבו כל הנרות שבמערה וישבו בחושך ועשו תיקון חצות לילה בקול ככי. ואחר שגמרו את התיקון חצות למדו זוהר מעט... ואח"כ מזמרים ומזמרים ופזמונים השייך לזאת הלילה של מיתת שמואל ומזמרים בקול נעים מאד ושמחים עד הבוקר, והבוקר אור מתפללין שחרית והולכין לביתם לשלום"¹¹.

שלא כתיקוני תפילה מאוחרים יותר¹², שהם לרוב ליקוטי פסוקים ומאמרים מהתלמוד, הרי התפילות העתיקות לשמואל הנביא, שהחוקרים מייחסים אותם למאות ה"ב וה"ג, הינן יצירות פיוטיות בעלות עניין רב. תפילות ופיוטים אחרים הנאמרים במערת שמואל הרמתי נמצאים גם בסוף חלק ד של סדר תפילות הקראים, בפרק "תפילות בירושלים"¹³. התפילה "שתחון על שאריתנו" מובאת שם¹⁴ בשלימות והדבר נעלם מעיני זולאי ז"ל¹⁵.

התיקון השלם נמצא כאמור בכ"י תפילות ופיוטים שנהגו לאומרים בארבעה בתי כנסיות שבירושלים. המעתיק, חיים, היה מחכמי ירושלים באמצע המאה ה"ט ושימש חזן בבתי-כנסת שלה. התפילות הן לעצירת גשמים, סדר מצלאין לחולה, תפילות על קברי קדושים, כגון "סדר קריאת רחל אמנו תנצב"ה" ועוד. ה"תפילה לאדונינו¹⁶ שמואל הנביא

צפת במירוץ, ספונות, ו, עמ' כח ואילך), המערערות על דברי יערי שכאילו העליות למערת רשבי" באו רק אחרי שנאסרה על היהודים הגישה לקבר שמואל.

8 לתאריך מסורתי זה ראה מ' זולאי, במאמרו הנז' בהע' 1, עמ' מב, הע' 1.

9 עי' בס' יחוס אבות: "ומדי שנה בשנה באים עולי רגלים בחג השבועות... ובכל הדרך הולכים בשירים בתפלות ושמחה רבה". לונץ, המאמר, ג, תר"פ, עמ' 215.

10 ראה עדותו של משולם מוולטרה משנת רמ"א (מסע משולם מוולטרה, מהדורת א' יערי, ירושלים תשי"ט, עמ' 74-75): "לקונן ולהתפלל".

11 מסעות ארץ-ישראל לא' יערי, עמ' 349-350.

12 כגון בס' יחוס הצדיקים לגרשם איש שקרמילה (מגטובה שכ"א), שבחי ירושלים לר' יעקב ברוך (ליוורנו תקמ"ה).

13 מהדורת וינה תרי"ד, חלק ד, עמ' ריב ואילך: "וכשתלך למערת שמואל הרמתי תתפלל גם כן תפלתך ותאמר".

14 עמ' ריד-רטז.

15 היא נדפסה במאמרו הנ"ל, עמ' מז-מח.

16 לביטוי "אדונינו שמואל" עיין זולאי, עמ' מז בהערה ווילנאי, עמ' קנה. גם משולם מוולטרה מדבר על "אדונינו שמואל הנביא" וכן ר' עובדיה מברטינורא ("קברו של אדונינו שמואל הרמתי"); ראה יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 139. גם שירים לכבוד רשבי" מדברים על "אדונינו בריחא", והתואר נתקבל אצל יהודים דוברי ערבית עפ"י מנהג הערבים לקרוא לקדושים הקבורים סידי או סדנא. וילנאי, עמ' קנו.

תפילות על קבר שמואל הנביא

זיבוכעי"א" 17 שבכ"י זה (דף 45—53א; להלן כ"י ב) כוללת את רוב התפילות שב"תפילה לשמואל הרמתי" שבכ"י גינצבורג (וממילא גם את הקטעים שהדפיס זולאי). סדר זה מצא המעתיק בכתב-ידו של ר' אברהם גידלייא 18 מחכמי ירושלים באמצע המאה הי"ז, בעל הפירוש ברית אברהם על ילקוט שמעוני (ליוורנו ת"י).

התפילה לשמואל הרמתי שבכ"י ג (ובמקביל בכ"י ב) מאשרת את דעתו של זולאי (ז') שהשרידים א—ג שהדפיס (להוציא את הפיוט שבסוף שריד ג) מהווים תפילה אחת. הקטע מהגניזה, שהוא שריד א של זולאי, מתחיל באמצע תפילה שתחילתה חסרה. גם הנשאר מהטקסט מקוטע הוא, וזולאי השלים את החסר מחוכמתו ומרוחב ליבו. רק בסופו של שריד ב יכול להשתמש בשריד ג החופף אותו. רבות מהשלמותיו של זולאי מכוונות לאמת, אף-על-פי-כן דומה שראוי לפרסם תפילה עתיקה זו בשלימותה. באמצע התפילה באים דברים שהם שבח הנביא, סיפור חייו, ובקשה שיהיה מליץ יושר בעד המשתתחים על קברו ובעד שארית ישראל. דברים אלה חסרים או באים במקוצר בכ"י ג, וקרוב לוודאי שאין כאן נוסח אחר. הדעת נותנת שעורך הקובץ (או מי שקדם לו) ביקש להשתמש בתפילה זו בכל עת ובכל מקום (בצפת?) והשמיט מתוכה מה שאינו עניין אלא למערת שמואל בלבד. אחר שניטלה מן היהודים כל דריסת רגל בקבר הנביא, נערכו תפילות שראשית אמירתן במערת שמואל לאמירה על קברי הצדיקים בכלל 19.

אם כי לפנינו תפילה אחת שנהגו לאומרה על קבר שמואל הרמתי, ניכר שאינה חטיבה אחת אלא מורכבת היא מחלקים רבים שלא מתחת ידי מחבר אחד יצאו ולא בתקופה אחת נתחברו. חלקי התפילה המתפרסמים כאן הם:

א. שבח האל, פותח בפסוק "אבוא בגבורות" וממשיך "למי אדמך ואמשילך". רוב הקטע הוא ע"ד "מי ידבר ... מי ימנה ... מי ישער וכו'" המצוייה בשרי המרכבה, בפיוטי "כתר מלכות" מאוחרים ובעיקר בפיוטי הקליר כמות שהם באים במחזור האשכנזי לימים נוראים. סופו של הפיוט שבתפילה שלנו זהה (אם כי בשינויי נוסח) לפיוט "מי ימלל גבורות חיילך, מי יגיד עוצם מפעליך", שבקרובה "שושן עמק" להקליר. גם בנדפס (מחזור רומניא, ויניציה דף קטז, ב; מחזור רומא, מהדורת שד"ל, ח"ב, דף קכה, א) יש חילופי נוסחאות, ועיין דוידוון אות א 1095 ואות ש 762. השווה גם את הגוסס הנדפס אצל אדלמן Zur Frühgeschichte des Mahzor (1934, עמ' 24).

ב. הפיוט "אתה הוא ה' אלהינו גבור ונערץ" הבא במקומות שונים במחזור האשכנזי לימים נוראים, כגון בקרובה "את חיל יום פקודה" להקליר, ובקרובה "אימך נשאתי" לר' הנביא 4.

17 זכותו יגן בעדינו ובעד כל עמו ישראל אמן.

18 עיין להלן, עמ' רנב. ר' אברהם גידלייא יצא מירושלים בשנת ת"ח, אך נחשב תמיד כאיש ירושלים; ועיין בהסכמתו של ר' אליעזר ן' ארחא לס' ברית אברהם. עיין גם א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 272.

19 ר' למשל נספח שפי' זולאי (עמ' נא—נב) שהמעתיק הקיף את השם שמואל וכתב בצידו משה.

רפאל יהודה צבי ורבלובסקי

משולם בר קלונימוס. הפיוט מובא גם בליקוטי תפילה מאוחרים, כגון בסידור שער השמים של השל"ה וכיו"ב. אחרי הפיוט בא שבח האל "נורא תהלות נקראת", על דרך הפיוטים העתיקים ("קדושות", פיוטי כתר מלכות וכיו"ב) ולא עלה בידי לזהותו. שריד א של זולאי מתחיל בסוף קטע זה.

ג. תפילה קצרה "בזכות שמואל הרמתי הנאמן", והיא למעשה פתיחה מחוזות לשבח הנביא וסיפור קורות חייו. חלק זה הושמט בכ"י ג, משנערכה התפילה לאמירה בכל מקום. הנוסח המקורי והשלם ניתן להלן על-פי כ"י ב ו ז.

ד. פתיחה מחוזות לתפילה "שתחון על שאריתנו". בסידור הקראי פתיחה זאת משמשת סיום לפיוט "מה עצמה מעלת אדוננו" הקודם לתפילת "שתחון על שאריתנו". בתפילה יש וידוי, קינה על חורבן הבית והארץ ובקשה לגאולה ולרחמים. התפילה באה בצורה מקוטעת מאד בשריד ב שפי' זולאי; שריד ג הוא סופה של אותה תפילה בנוסח שלם יותר והיא גם מובאת בין ה"תפילות בירושלים" בסידור התפילות של הקראים, בלא קשר למערת שמואל, אלא צויין "זאת התפילה כקטורת ועולה לאומרה על כל נביא ונביא". אפשר שצורפה לתיקון שמואל הרמתי ולא נתחברה לשמו, אך מאידך גיסא כבר עמדנו על המגמה לנתק תפילות ממקום אמירתן הראשון ולהופכן לתפילות שאפשר לאומרן "על כל נביא ונביא". מכל מקום ניכר שתפילה זו נתחברה לשם אמירה בירושלים ולמראה העיר החרבה והמקדש השמם. אחרי התפילה הנ"ל בא בכ"י ב מזמור צט, ועניינו לכאן משום פסוק ו, "משה ואהרן בכהנו ושמואל בקראי שמו".

ה. תפילה ושבח האל, שבכ"י ג הם סיומו של סדר התפילות על קבר שמואל. אין לתפילה זו שום שייכות מיוחדת לשמואל הנביא, והיא כתובה בסגנון פיוטי ובמליצות עתיקות, וסיומה מזכיר את שבחי המרכבה. מעניין מאוד גם הקטע בסוף התפילה המדגיש את ערכה של לשון הקודש ואת הזכות המיוחדת שבתפילה בלשון זו: "אנא אלהי הרחמים והסליחות, שמע תפילתם ורחש לשונם הקדוש אשר בו אליך יתפללו, כי הוא הלשון אשר בחרת מכל הלשונות ונתתו לישראל עמך יען כי הם עמך ונחלתך".

ו. תפילות בשבח הצדיקים, לישועה ולרחמים ולתחיית המתים, כולן מכ"י ב.

ז. תפילה לבאים להשתטח על קבר הנביא מחוץ לעיר ומחוץ לארץ.

אחרי תפילה זאת בא הקולפון של ר' אברהם גידלייא, שיש בו פרטים מעניינים על העלייה לקבר שמואל ומובאים בו גם שני קטעים בלתי ידועים מס' המגיד לר' יוסף קארו. מכאן, שכל שבא לאחר כך הוא משל המעתיק ר' חיים. הוא הוסיף קטע על בחינת שורש נשמתו של שמואל הרמתי, מתוך ס' עץ חיים להר"ח ויטאל, עם הוספת ר' שמואל ויטאל ור' יעקב צמח, וכן תפילה קצרה על קבר הנביא, ופסוקים מס' שמואל א שבהם נזכר שם הנביא. תיקוני תפילה אחרים הסתפקו בליקוטים קצרים יותר, ובס' יחוס הצדיקים מובאים רק שמואל א פרקים א—ב, בסוף הלפט משמואל א באים עוד כמה פסוקים אחרים.

תפילות על קבר שמואל הנביא

תפילה לשמואל הרמתי*

א

אבא בגבורות ה' אלהים אזכיר צדקתך לבדך¹. ה' משמים חסדך. ומלא כל הארץ כבודך².
למי אדמך ואמשילך. כי אין ערוך אליך³. נעלית בשמי ערבות. ונפלאת מכל עין וברבות⁴.
לא ישיגוך המחשבות. ולא יחקרו גודלך הלבבות. קצרו הלשונות מהגיד מהלליך. ולא
הפיות מחוות גדלך. הנבונים קצרו שפתותיהם. וחכמים נבערו מחשבותיהם וחכמת מה
להם עמוק מי ימצאנו. ורחוק רחוק מי יראינו. מי יבא⁴ עד חקר גדליך. מי יגיע עד
תכלית גבורתיך. מי יחקור סודותיך. מי יפענח צפונותיך. מי יודע מזימותיך. מי יחזה
תהלותיך. מי יביע נפלאותיך. מי ישוחח פעולותיך. מי ישמיע אותותיך. מי ימלא
נוראותיך. מה גדלו מעשיך ה' מאד עמקו מחשבותיך. מי ימלא⁵ גבורות חייליך. מי יגיד
עוצם מפעלך⁶. מי ישער פלאי מפעליך. מי יתנה עוז הלוליך. מי ידבר אומץ מהללך.
מי יגלה עומק סלסוליך. מי ימנה ויספור⁷ חייליך. מי ימוד מי שעליך⁸. מי יחשוף תהום
הדום רגליך⁹. מי ישמיע תהלות פלאיך. מי יעמיק במשפט אמינתך. מי יחזיק רוב טובתך.
מי יבין חסדי אורחותיך. מי יפלא משקל רוחותיך¹⁰. מי יחשוב המון אוצרותיך. מי יאמר¹¹
ניסי פלאותיך. מי יפקוד פקודי סגולותיך. מי אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך.

ב

אנא אתה הוא אלהינו בשמים ובארץ גבור ונערץ¹² דגול מרבה... תולה ארץ על בלימה
חי וקיים נורא מרום וקדוש. נורא תהלות נקראת¹³. ועל כל גדולה נעלית על כל התהלות.
וגבהת על כל ההודאות. כי גדול אתה ועושה נפלאות. טרם היות העולם נמצאת. ובכתך
הגדול יש מאין הוצאת. מציאותך קדמה לכל הנמצאים. וקדמותיך עד לא כל הנבראים.
אתה אחד ואין שני לצידיך. ואין אחר לנגדיך. ואתה אחד ובאחדותך נלאו הרעיונים.
ונבערו הנבונים. לא יחליפוך הזמנים. ולא ישנוך העתים והשנים. אתה ראשון לכל ראשונים.
ואתה אחרון לכל אחרונים. ראשון כל ראשית ותחלה. ואחרון בלי סוף ותכלה. אתה סיבת
כל סיבה ועילת כל עילה. לך דומיה תהלה. לך העוז והממשלה. לך ה' הגדולה.
השמים מספרים כבודך וחילם. אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם. יעידו כי אתה
בראתם. ויגידו כי בדבר פיך עשיתם¹⁴. עשיתם זכים וברים. צחים וטהורים. מאירים

* כך הכותרת בכ"י ג. על הכותרת שבכ"י ב ר' מבוא.

1 תהלים עא, טז. — 2 עפ"י תהלים לו, ו; ישעיה ו, ג. — 3 מכאן ואילך על דרך השבחים שבפיוטי כתר
מלכות, ב"קדושת" וכיו"ב; השווה, למשל, את הקדושה ליוה"כ "אלהים אל מי אמשילך, ואין ערוך
אליך" לר' יהודה הלוי. — 3* מלשון בבת עינו. — 4 ראה מבוא, עמ' רמא. — 5 מכאן ואילך הפיוט
הנדפס (מחזור רומניא, מחזור רומא, אדלמן). — 6 עפ"י הנדפס. בכה"י עולם מעלך. — 7 מחזור רומניא;
ויגביר. — 8 עפ"י ישעיה מ, יב. — 9 כ"י ג. שאר הנוסחאות: עומק הדום רגליך. — 10 עפ"י איוב כח,
כה. בכ"י ג מי יפלא משקל חנותיך. — 11 כ"י ג מי יערוך. — 12 עיין מבוא, עמ' רמא. — 13 עיין מבוא,
שם. — 14 עדות הבריאה על בוראה היא מוטיב מסורתי וקבוע בפיוטים מסוג זה, ועיין ספונות, ו, עמ'

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

כספירים. להיות על פני ארץ מזהירים. ובתוכם קבעת נורא ואיום. את המאור הגדול לממשלת היום. חזקים כראי מוצק. ומראיהם כמראה הבזק. בדברריך כצוק נמתחו. ובתוכם הכוכבים כנרות יזרחו. מהלליך בכל יום בלי לשון מחוים. וצבא השמים לך משתחוים. לפנים יסדת בחכמה. ותלית אותם על בלימה¹⁵. על תהו¹⁶ הכנת עמודיה. ועל בהו שמת מאוריה¹⁷. עשית גיאיות ואפיקים. והרים ועמקים. כלתה בשליש עפריה. ושקלת בפלס¹⁸ הרריה. וגבעותיה במאזנים. ורקעת אותם על מים. הציה יבשה וחציה מים. עטרת אותה בצמחים. בדשאות ואילנות ופרחים. בהם היצורים ישמחו. בעת ראותם יצמחו¹⁹. צוית ברוחך הטובה. להוציא תבואה ותנובה. לעם היושבים עליה ההולכים בה²⁰.

יצרת את האדם ומחומר קרצתו²¹. ועור ובשר הלבשתו. ובעצמות וגידים סוככתו²². נפחתה בו נשמה טהורה חצובה מתחת כסא כבודך. והוד והדר תשוה עליו מזיו כבודך. תמשילהו במעשה ידיך. צינה ואלפים כולם וגם בהמות שדי מפניו לבשו אימים. צפור שמים ודגי הים עובר אורחות ימים. יצרתו להגיד נוראותיך. ובראתו לחוות פלאותיך. להגיד זרועך לדור לכל יבא גבורתיך²³.

מאין כמוך ה' עזו ונורא. גדול אתה וגדול שמך בגבורה. לך התום והתפארה. לך ההוד והמשרה. לך הטובה והטהרה. לך זרוע עם גבורה. לך השם הנכבד והנורא. אשר בו העולם נברא. ברוחך שמים שפרה²⁴. מי זה אותך לא יירא. או מי זה אליך לא יקרא. נמצאת בצרות עזרה. משגב לעתות בצרה. קראתיך בנפש מרה. ועמדתי לפניך בנפש נכנעת. ועין דומעת. וקומה נגדעת. ונפשי יודעת. כי נבערתי מדעת. ואנוכי תולעת. אין בלשוני עולה. הן ה' ידעת כולה²⁵. נבזה²⁶ וחדל אישים. ולא למדתי חכמה ודעת קדושים. מה אני מה חיי מה כחי ומה אוני²⁷ כי אעמוד לפניך. ומה קצי כי איחל למצא חן בעיניך²⁸. כל ימי ישבתי עם מתי שוא ועם נעלמים. וחטאתי לאבי כל הימים. הלכתי תמיד בשרירות לבבי. ועם פריצים ברחוב אכין מושבי. חלפתי חוק עברתי תורות. פרקתי עול נתקתי מוסרות. מזיד מרשיע ומתכוין למרוד. וזממי רעים וחטאים לה' עד מאד.

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. כי אעבור על דת מלכי וקדושי. סעיפי ומחשבותי²⁹ אשר לעשות רע כמהים. בסך אדדם עד בית אלהים³⁰. ואפיל לארץ פני. על רוב עוני חדוני. ואשפיל ראשי. על רוב כחשי. ואזיל דמעיי. על רוב פשעי. ואקרע לבבי. למרדי וחובי³¹.

קנט, הע' 54. — 15 למליצה שכיחה ועתיקה זו ראה ל' צונץ Die Synagogale Poesie des Mittelalters, נספח כו (מהדורת פריימאן, 1920, עמ' 510). — 16 התיקון עפ"י הענין, בכה"י בהו. — 17 השווה גם "תפלת השחר" לר' סעדיה גאון, הפיסקה הפותחת במילים "אתה עשית את השמים", ושלאחריה. — 18 בכה"י בפרס. — 19 ושיעורו: בעת ראותם את האילנות בצמיחתם. וכנראה הרמו לברכת שלא חסר ("בריות טובות ואילנות טובים להנות בהם בני אדם"). — 20 עפ"י ישעיה מב, ה, אך נוסח כה"י כנראה משובש. — 21 בכה"י קרצתו. — 22 עפ"י איוב י, יא. בכה"י סובבתו. — 23 עפ"י תהלים, עא, יח. — 24 עפ"י איוב כו, יג. — 25 צירוף מאיוב ו, ל ומתהלים קלט, ד. — 26 כאן מתחיל שריד א' של זולאי (עיי' לעיל במבוא, עמ' רמא). אין אני מציין את כל חילופי הנוסחאות בין כ"י ג ולבין כ"י ז. — 27 בכה"י ומאני. זולאי קרא "מה אני" והוסיף סימן שאלה. ולי נראה שהמשך הדברים מיוסד על כפל הלשון כוחאון. — 28 כ"י ז מוסיף כאן מילים החסרות בכ"י ג. — 29 כ"י ז רעיוני. — 30 המליצה כאן ובשורה הקודמת עפ"י תהלים מב, ה. — 31 כ"י ז על גודל חובי. — 32 כ"י ז צעקת נכאבים... לכות

תפילות על קבר שמואל הנביא

ואשא עיני. לשוכן מעוני. ואפיל תחנתי. ואשפוך עתירת. ואשען על רחמיו הרבים. לדעתי כי אין זולתו אלוהים קרובים. לשמוע צעקת השבים. הצועקים בלבות נכאבים³². ה' צבאות אלהי ישראל יושב הכרובים³³.

ג

אנא³⁴ אלהי ואלהי אבותי. בוחן לבי וכליותי. וצופה כל מחשבותי. המגביהי לשבת. תהי נא אונך קשבת³⁵. לתפלת עבדך ותחנתו³⁶. ואל תתעלם³⁷ מצעקתו. ושעה³⁸ שועתו. וענה עתירתו. ורצה תשובתו. והצליחה נא לעבדך אב הרחמן. וראה דלותו³⁹ המנהג בעזו תימן. ועשה אתו לטובה אות⁴⁰ בכל עת וזמן. בזכות שמואל הרמתי הנאמן⁴¹. זכותו יגן בעדינו. ויעמוד לנו בעת צרותינו. ובזכותו האל יקבל תפלינו. ויענה עתירתנו. ויקרב קץ גאולתינו.

ד

אנא⁴³ או"א בוחן לב וכליות. וצופה מחשבות. תהי נא אונך קשובות⁴⁴. לתפילת עבדיך ותחנתם ושועתם. ואל תבזה ענותם. ואל תתעלם משמוע צעקתם. ורצה עתירתם. ושעה לזעקתם. והצליחה נא לעבדיך ושועתם תענה אל רחום המנהג בעזו תימן. עשה אתם חסד בכל עת ובכל זמן. למען[?] אב הרחמן. ובזכות הנביא הנאמן. אשר במערה זאת נטמן. שלום שלום על⁴⁵ עפר מנוחתו. ועל המערה המתקדשת בגוייתו. היוצא ממבחר חלציים. לטהר המעיים. אביו איש אחד מן הרמתיים⁴⁶. צופים מהר אפרים. בר לבב ונקי כפיים. ואמו חנה הנביאה אשר בחר בה שוכן שמים. מתהלכת בתומתה. ומכל שמץ ודופי קדשה עצמה. ויען כי חפץ ה' בתפלתה וצומה. סגר את רחמה. וכעסתה צרתה גם כעס בעבור הרעימה. עמדה בלילה בלב נשבר ונדכה. והיא מרת נפש. ותתפלל אל ה' ובה תבכה. הפילה תחנתה בלב⁴⁷ מר. ותדר נדר ותאמר. ה' צבאות עשה עמי נסים ואות. אדון הנפלאות. אם ראה תראה בעני אמתך. ותשקף עליה בעין חמלתך. וזכרתי אלהים קדושים. ונתתה לאמתך זרע אנשים. ונתתיו לה' כל ימי חייו לשרתו במקום קדשו. ומורה לא יעלה על ראשו. ערבה תפלתה לפני צור משגבה. וחנה היא מדברת על לבה. דפקה דלתי רחמים כעני משוע. רק שפתיה נעות וקולה לא ישמיע⁴⁸. מזלת דמעתה כאישה מצירה. ויחשבה עלי לשכורה. ויאמר אליה עלי

נדאבים. — 33 סיומה של תפילה זו מופיע בסדר תפילות הקראים, עמ' רטו בסוף התפילה "שתחון על שאריתנו", ועיין, עמ' רמ. ולהלן, עמ' רמה, הע' 100. — 34 כאן מתחילה ה"תפילה" בכ"י ב. התפילה שם כולה בלשון רבים, ואילו בכ"י ג וז בלשון יחיד. בפסיקה זו אני נותן את גוּסח כ"י ג ובפסיקה הבאה את גוּסח כ"י ב. — 35 החרוז מסייע לו, ושלל בככ"י ב וכ"י ג: תהי נא אונך קשובות. אין אני מצייץ את כל השינויים המרובים שבגוּסח ובסדר הדברים. — 36 ז' מוסיף: ואל תבזה ענותו וקבל תשובתו. — 37 ז' ובכ"י ב: ואל תתעלם משמוע צעקתו. — 38 כ"י ג ושערי; ז' ורצה. — 39 ב' ז' ובמקומו: ושיחו תרצה. — 40 כ"י ג אותו. — 41 כאן מתפלגות הנוסחאות, בכ"י ג מזה ובכ"י ב וז' מזה. אצל האחרונים באים כאן שבת הנביא וסיפור קורות חייו, בעוד שבכ"י ג משמיט את המשך הדברים ומסמיק את סיום התפילה ("זכותו יגן בעדינו וכו'"), להלן עמ' רמו, הע' 57 לפתיחתה. — 42 אמן כי יהי רצון. — 43 מכאן ואילך הטכסט ניתן לפי כ"י ב. יש חילופי גירסאות בין כ"י ב וז', ואין אני מצייץ את כולם. — 44 ראה לעיל הע' 35. — 45 ז' ילוה על [מנוחתו]. — 46 מכאן ואילך עפ"י שמואל א פרקים א—ג, ז, ט, יב, טו, טז, כ"ה א. — 47 ז' בבכי. — 48 כאן נפסק שריד א בקטעים שפ"י ז'. — 49 עיין ראש השנה יא, ב:

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

עד מתי תשתכרי ברוב הבלריך. הסירי את ייניןך] מעליך. ותען ותאמר שעה מני אדוני אמרר בבכי. כי אישה קשת רוח אנכי. עצמו צרותי ויגוניי. ואשפוך את נפשי לפני ה'. אל תתן את אמתך לפני בת בליעל, כי בכאב לב ומגנה. מרוב שיחי וכעסי דיברתי עד הגה. ויאמר אליה ליכי לשלום. ואל עילום. אשר ערכת נגדו תפלתך. יתן את שאלתך. וישכ[י]מו בבוקר בחצרות בית מעוניי. וישתחוו לפני ה'. הקשיב תפילתה נגלה בסניי. וידע אלקנה את חנה אשתו ויזכרה ה'.

ויהי לתקופות הימים בראש השנה⁴⁹. בירת האייתנים ותהר חנה. ותלד בן ותקרא את שמו שמואל הוא שמואל בן אלקנה בן יואל בן עזרייה בן צפניה בן תחת בן אסיר בן אבי אסף בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל⁵⁰ בן יצחק בן אברהם עליהם השלום. שלום שלום ינח על משכבותם. ויעמוד לנו זכותם ויושר צדקותם. נביא אל נאמן הלך בדרכי אל כל ימיו. ולהפיק רצון אל הפיק זממיו. בחרת בו שוכן בשמי מעוניי. וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע כי נאמן שמואל נביא לה'. שקול כשני נביאים⁵¹ ביושרו ותומו. משה ואהרן בכוהניו ושמואל בקוראי שמו. ברביד האמונה נכבד ובזבד הנבואה נזבד. ושמואל משרת את פני ה' נער חגור אפוד בד. תחילת נבואתו בעדת אמוני. ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה'. נגלה עליו אל אלהי ישראל]. ויתייצב ה' ויקרא כפעם בפעם⁵² שמואל שמואל. סמר בשרו מפחדך. ויאמר דבר ה' כי שומע עבדך. זאת היתה תחילת נבואתו. ומאו לא חדל להתנבאות כל ימי חיותו. ושפט במידה וצדק עם אל ונחלתו. וסיבב מדי שנה בשנה לשפטם בישרו ותומתו. ותשובתו הרמתה כי שם ביתו. משח בפך את שאול על ישראל]. ולא ארכה מלכותו. ובדברי העמלקים בחמלתו על אגג אבדה מלכותו. אחרי כן משח את דוד בקרן השמן, ותיכון מלכותו. טוב אחרית דבר מראשיתו. וכאשר קרבו ימיו. להאסף אל עמיו. הוכיח את ישראל, וכה אמר בהוכיחו. הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיתו. את מי עשקתי ואת מי רצותי. ומיד מי כופר לקחתי. עד ה' ועד משיתו העומד. הופיע שם שכינתו⁵³ ויאמר עד. בן שתים וחמשים שנה⁵⁴, בשמונה ועשרים באייר⁵⁵, שבה אל האלהים רוחו. לא כהתה עינו ולא נס לחה. ושמואל מת ויספדו לו כל ישראל זקניו וישישיו. אבי אבי רכב ישראל]. ופרשיו. גדלה עליו הצעקה והמהומה. ויקברוהו בביתו ברמה. מתהלך בתומו צדיק, אשריו. ואשרי בניו אחריו. אשריך הנאמן והידיד. אשריך העניו והחסיד. אשריך שהלכת בדרכי אל הטובים. אשריך

בראש השנה נפקדה שרה רחל חנה. — 50 דברי הימים א ו, כא—כב. הרשימה הניתנת כאן מולגת על כמה דורות המנויים שם בפסוקים יט—כ (והמקבילים לשלשלת היוחסין בשמואל א א, א). על יחס הרשימות בשמואל א ובכה"ע עיין בפרשנים. על התייחסותו של שמואל לשבט לוי ולבני קורח עיין במדרשים ("תחו הוא אסף", "מן הרמתיים — אדם הבא מבני אדם שעומדים ברומו של עולם ומאן יניחו בני קרח" וכו'). ועיין גם דברי ראטנער, סדר עולם רבא, עמ' 84, הע' כב. הכתיב אביאסף כמו בשמות ו, כד ולא ככתיב הפסוק כאן (אביסף). — 51 ועיין תענית ה, ב: אמר לפניו [שמואל] שקלתני כמשה ואהרן. לדעת המקובלים אף נתגלגלו נפשות משה ואהרן בשמואל. — 52 כאן מתחיל שריד כ"י ב של ז, — 53 ז' ז' שכינתו (ואולי משום לשון הזכר "הופיע...") ויאמר...". — 54 עיין מועד קטן כח, א; תענית ה, ב ("מת בנ"ב שנה זו מיתתו של שמואל הרמתי"); רש"י גזיר ה, א; תוספות תמורה טו, א — 55 התאריך המסורתי של ה"זיזיאה" לקבר שמואל. ועיין זולאי עמ' מב, הע' 1. — 56 ישעיה סד, ג. —

תפילות על קבר שמואל הנביא

שזכית וזכית את הרבים. אשריך ששמרת דרכי צורך. והשלמת רצון יוצרך. אשריך שהורית בישראל [אל] חוק ומשפט. מה טוב הצפון לך. מה נעים גורלך וחבלך. ככתוב עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה⁵⁶. זכותך יגן בעדנו⁵⁷. זכותך יעמוד לנו בעת צרותינו. ובזכותך יקבל האל תפלתנו. בזכותך יענה האל עתירתנו. בזכותך יקרב האל קץ פדותנו. ודבריו אמנו. ואמר כל העם אמן.

קראתי⁵⁸ שמך ה' מבור תחתיות ברוח נשברת⁵⁹. ועין נגרת. דמעות כים כנרת⁶⁰. ונפש מרה ונאנשה. מקוצר רוח ועבודה קשה. מרוב הצרות אשר אפפוננו. והמציקים אשר הקיפוננו⁶¹. והחובות אשר עלו על צוארינו. אחלה פני אדוננו⁶² שמואל הנביא הנאמן בבית אל. תיקר נא נפשי⁶³ בעיניך. ונפש משרתיך המאמינים בנבואתך. הבאים להשתטח על קבורתך. חל נא את פני ה' אלהיך הגדול והנורא⁶⁴. הבט בעד השארית הנשארת. [שה] פזורה⁶⁵. נודדה מנוה רבצה כצפור נודד. אולי יתעשת האלהים לנו [ולא נאבד]⁶⁶.

יהי רצון ורחמים מלפניך⁶⁷ שתחון⁶⁸ על שאריתנו. ותאמר די לצרותינו. ואל ימעטו לפניך תלאותינו. והשקיפה ממעון קדשך מן השמים. אל עם אשר⁶⁹ באו באש ובמים. אשר בעונם⁷⁰ גלו מעל ארצם⁷¹. ורחקו מנוה רבצם⁷². ויזרזר⁷³ בארצות ובאיים. מלכם ושריהם בגוים. תארם חשך. וקצם נמשך⁷⁴. זה כמה שנים זעמתם. מבלי נביא וחווה. מה חורי האף הגדול הזה. ואם עצמו וגבהו עונותיהם. זכור להם צדקת⁷⁵ אבותיהם. וקרנם למעלה⁷⁶ תרומם. ומאשפות תרימם⁷⁷. והאר פניך על מקדשך השמם. אשר זרים חללוהו. ובשיקוציהם טמאוהו. וראה כי הבית וההיכל. נשרף וגם נאכל. והכבוד נטל. והשיר בטל. והעזרות והלשכות. מתאוננות ובזכות. ילילו על שעריהם. ויחילו על שומריהם⁷⁸. הכהנים אבלו. והלויים אמללו. והמשוררים משיר חדלו. והשוערים התחלחלו. כי אין זבח ואין מבחה⁷⁹. ואין קטורת ושמן המשחה. אין עולה ואין קרבנות. לכפר על שגינות. והעיר⁸⁰ אשר נקרא שמך עליה. הבט ברחמים אליה. וראה⁸¹ כי חומותיה שקעו. ושעריה⁸² בארץ טבעו⁸³. וירשזה עובדי אלילים. וירמסוה חורשי⁸⁴ פסילים. ולבה חרד ורועד⁸⁵. מבלי באי מועד. ועל עולי רגליה. תחיל תזעק בחבליה. ועד⁸⁶ מתי שוכן שמים. אתה⁸⁷ לא תרחם את ירושלים⁸⁸. שכלל⁸⁹ ארמנותיה וטירותיה. ובנה אשיותיה וחומותיה. והשמיעה⁹⁰ קול מבשר על ההרים. הגה אנכי מרביץ בפוץ אבניך ויסדתיך בספירים.

57 סוף התפילה הסמוך לפתיחתה בכ"י ג, ועיין לעיל הע' 41. — 58 מכאן ואילך גם בכ"י ג. הטכסט ניתן לפי כ"י זה הקרוב גם לנוסח שבז'. — 59 בכ"י ב בראש נשבר. — 60 בכ"י ב ודמעה מוגרת. — 61 השורות הבאות, המתייחסות לשמואל הנביא ולקברו, הושמטו בכ"י ג ומטושטשים בכ"י שזולאי השתמש בו. ההשלמה עפ"י כ"י ב. — 62 עיין מבוא והע' 16. — 63 עפ"י ז', כ"י ב נפשינו. — 64 כ"י ג (המשמיט את השורות הקודמות) אנה האל הגדול הגבור והנורא. — 65 ההוספה עפ"י כ"י ב. — 66 חסר בכ"י ג. — 67 כ"י ב מלפני שוכן מרומים הוא ה' או"א (ואולי צ"ל הוא ה' אלהים). — כ"י ב ותרתם. — 69 כ"י ג ל'. — 70 כ"י ג וב; ז' בעונתם; ק' ל'. — 71 כ"י ב מנחלתם. — 72 כ"י ב מוסיף; ויצאו מארצם. — 73 ק' פזורים. — 74 ק' ארך גלותם וקצם. — 75 כ"י ב וקי ברית. — 76 כ"י ג לעולם. — 77 כ"י ג וז; כ"י ב תקומם; ק' ל'. — 78 כ"י ב ושערים ילילו על שומריהם ויחילו על שועריהם. — 79 כ"י ג כי אין זבח ומנחה, ולא קטורת וכו' (ובהמשך תמיד "לא" תחת "אין"). — 80 כ"י ג אנה ה' העיר. — 81 כ"י ג וראה שוממותיה. — 82 ק' ל'. — 83 כ"י ג טובעו; ק' הטבעו. — 84 עפ"י כ"י ג; ק' וז' דורשי; כ"י ב עובדי. — 85 כ"י ב וגם רועד. — 86 כ"י ב וקי עז. — 87 כ"י ב ל'. — 88 כאן

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו. שחשמע תפלתי⁹¹. ותענה עתירתי⁹². ותמלא שאלתי⁹³. ותרצה תשובתי⁹⁴. ותקרב לפניך רנתי. ואל תתעלם מתחנותי. ואל תסתר פניך ממני. וכרוע מעללי אל תדינני. וחרפת נבל אל תשימני. ובחצי ימי אל תעלני. ולעת זקנה אל תשליכני. ככלות כוחי אל תעזבני. אל תשליכני מלפניך⁹⁵ ורוח קדשך אל תקח ממני. יהי נא חסדך לנחמני. ענגי ה' ענגי. חנני ה' חנני⁹⁶. חלצני ה' מאדם רע מאיש חמסים תנצרני. תרב גדולתי ותסוב תנחמני. עשה עמי אות לטובה. ויראו שונאי ויבושו כי אתה ה' עזרתני ונחמתני⁹⁷. למדני לעשות רצונך⁹⁸. והמציאני חינוך. ולתפלתי הט אזניך. יהיו לרצון אמרי פי⁹⁹ והגיון לבי לפניך. ויערב לך שיח מהללי¹⁰⁰. ה' צורי וגואלי¹⁰¹.

[מזמור צט]

ה

יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתהא שעה זו שאני עומד ומתפלל לפניך שעת רצון שעת רחמים שעת מחילה וסליחה וכפרה, ואברכך ואשבחך ואגדלך וארוממך ואפרך ואמליכך עלי מלך העולם, הראשון ואחרון, חי וקיים לעד, בורא כל הבריות וסובלם ומושל בהם, ורחמיך על כלם, העומד ועושה ואין בלתך אלהים זולתך, גוזר ומקיים ודבריך קיימים לבצח, הדן בלא עדים, היודע ועד, ההווה והיה ויהיה, הותיק אשר כל צדק מחויק, ראשון לכל ראשון ואחרון לכל אחרון, הזן את הכל ואוצרך לא יחסר, החפץ להצדיק בריותיו וימינך פשוטה לקבל שבים, טוב אתה לרעים ולטובים, בחן כליות ולב, והכל כותב בספר זכרונות. וטומן במצולות ים כל עונות, לובש עוז ותפארה. ברוחו שמים שפירה¹⁰². מעביר מלכים. ותחתם אחרים מקים. ומלכותך לבצח נצחים. הנצב בעדת אל ומרומם על כל ברכה ותהלה. הסובל עליונים ותחתונים וכולם תלויים בורעך¹⁰³. עונה תפילות. ומקשיב תחנות. ומאזין לחשות. עושה נסים ונפלאות ופועל ישועות. שומר פתאים. ומקריב רחוקים. הצדיק וחפץ להצדיק קוראך באמת. אשרי בוטחי בך בכל עת וזמן. הרחום והמרחם בכל עת וזמן. ומשכך כעסך ברוב רחמך. השומע תפלת יראיך. בכל עת וזמן הנני בשען על רוב רחמיך. התקיף על שמים הודך. ומלאה הארץ כבודך. לכן מלאכי שמים ואופן וחיה וכרוב וגלגל וחיות הקדש וסופה וסערה ואש ושלג ונהר דינור ושמים וכל צבאם ואשר למעלה

מתחיל שריד ג של זולא. — 89 כ"י ג אנה למענך שכלל; ק' ותשכלל. — 90 כ"י ג והשמיע. — 91 כ"י ב תפילתנו (וכן הלאה בלשון רבים). — 92 ק' מוסיף: ותקשיב שיחתי. — 93 עפ"י כ"י ג; ק' מוסיף ובקשתי; כ"י ב ותמלא בקשתינו בזכות שמואל הרמתי ע"ה; ב' הפיסקה ותמלא בקשתי מופיעה אחרי "שתשמע תפלתי". — 94 כ"י ג וק'; ותקבל תשובתי ותרצה השתחית. — 95 "ככלות . . . מלפניך" ל' ב'. — 96 עפ"י ז'; כ"י ב בהיפוך "חננו . . . ענגו . . ."; ק' "חנני" בלבד; כ"י ג "ענגי" בלבד ומוסיף "ובנפש צרי אל תתנני". — 97 "ויראו . . . ונחמתנו" ל' בכ"י ג; ק' בבושת שונאי ויראו עיני כי . . . — 98 כ"י ג וז' שריד ב'; כ"י ב וק' ל'; ז' שריד כ"י ג' למדני רצונך למדני. — 99 ז' שריד ג מסתים כאן: . . . אמרי פי ה' צורי וגואלי, ברוך ה' לעולם אמן ואמן. — 100 ק' "ויערב לך שיחי ומהללי יושב כרובים" וממשיך בדברים הבאים בשאר כה"י כסיום התפילה "נורא תהלות נקראת"; ועיין לעיל הע' 33. — 101 מכאן ואילך רק בכ"י ב. — 102 איוב כו, יג. — 103 ואולי צ"ל תלויים בורעך כקמיע.

[רמח]

תפילות על קבר שמואל הנביא

מהשמים כולם ימליכוך עליהם מלך מלכי המלכים, וכן דרי הארץ ומדבר וציה וכל אשר נשמת רוח חיים באפו, כולם יתנו כבוד לשמך ובמקהלות עמך בית ישראל בכל מקומות מושבותיהם ישבחוך ויפארוך ויודוך ויזכירו יחודך ויקבלו עליהם עול מלכותך, ויאמרו בכל יום תמיד שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. בשכמל"ו.

אנא אלהי הרחמים והסליחות שמע תפלתם ורחש לשונם הקדוש¹⁰⁴ אשר בו אליך יתפללו כי הוא הלשון אשר בחרתו מכל הלשונות ונתתו לישראל עמך יען כי הם עמך ונחלתך¹⁰⁵.

1

יהר"מ ה' או"א¹⁰⁶. שתראה באורך גלותנו. ודלותנו ודוחקנו ושפלותנו. כי אנחנו בצרות גדולות בזה הגלות ואין לנו זולתך לעמוד להושיענו. אלא שמך הגדול הוא יעזרנו ויסמכנו. וזכות אבותינו הקדושים. עם זכות הנביא הלז זרע אנשים. ועם זכות הנביאים והחסידיים. וזכות תורתך מאירת עינים ומשמחת הלב יעמוד לנו ועשה עמנו למען שמך וקבץ נדחנו ופזורנו. ובנה עיר קדשנו ותפארתנו. ופדנו משרבינו. וקבצנו לארץ נחלת אבותינו. ואל תגמלנו כרוע מעללינו. ואל תענישנו כעוונינו. ואשר נואלנו ואשר חטאנו. ברוך משיב נפשות לגופות הצדיקים מקיצן ומעמידן ומשיבן לגן עדן ומזכין לחיי העולם הבא הוא ברחמיו יחיה מתנינו. ברוך מקיים דברו ונאמן בבריתו.

אתה יצרת את הצדיקים לשמך. וקדשת אותם לעבדך. וטהרת אותם לשרתיך. ונתת בלבם לעמול בתורתך. וליראה את שמך. ולעשות רצונ[ם](ך) כרצונך. וכשם שראינו ציון זה הצדיק כן יהר"מ ה' או"א שנוכה ונראהו בחיים ונשמח בו וישמח בנו בעגלא ובז"ק¹⁰⁷. ברוך מקיים דברו ומאמרו ונאמן בבריתו.

אשריכם הצדיקים¹⁰⁸ אשריכם החסידיים אשריכם החכמים אשריכם התמימים אשריכם הישרים אשריכם המשכילים אשריכם הנבונים אשריכם עמלי תורה אשריכם גבורי כוח אשריכם יסודי ארץ. מה נעים ומה טוב לכם מה צפון לכם מה טמון לכם, ככתוב מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת לחוסים כך נגד בני אדם¹⁰⁹ דבר שלא יוכל הנביא לעמוד בו ועליו נאמר¹¹⁰ עין לא ראתה אלהים זולתך אשרי למחכה לו.

תפילתכם תגן בעדנו ותעמוד לנו בעת צרותינו ומכל צרה ונזק תצילנו ובזכותכם ניצל מכל צער ונזק ומשיעבוד מלכיות משיבוש הגייסות ומחבלי משיח ומכל גזרות קשות ורעות ובזכותכם יפתח לבנו הבורא אותנו לתלמוד¹¹¹ תורתו ואם נלמד דבר¹¹² לא נשכח אותו ובזכותכם ימהר יחיש פעמי משיחנו ונשמח בכם ותשמחו בנו בעגלא ובזמן קריב וא"א¹¹³. זכר צדיקים לברכה וזכר חסידיים לברכה זכר עניים לברכה וזכר מורנו ורבנו שמואל

המליצה עתיקה ומופיעה בהימנוגי המרכבה בס' ריזאל ובפיוטים קדומים אחרים; עיין גם ל' צונץ במקום הנז' בהע' 15. — 104 עיין מבוא עמ' רמב. — 105 בכ"י ג באות עוד כמה תפילות ופסוקים ולא העתקתים כאן. — 106 יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו. — 107 ובזמן קריב. — 108 התפילה דומה לנוסח התפילות בבית העלמין "שלום עליכם הנשמות" וכיו"ב. השווה במיוחד את לשון התפילה "שלום עליכם מרגן ורבנו" בס' ספרא דחיי, קושטא תר"ג, דף כו, ב—כו, א. — 109 תהלים לא, כ. — 110 ישעיה סד, ג. — 111 ספרא דחיי: בתלמוד. — 112 ספרא דחיי: וכל אשר נלמד. — 113 ואמרו אמן. —

רפאל יהודה צבי ורב לובסקי

הנביא בעל הציון הזה לברכה ולתחיה לחיים ולשלום. יקויים עליו והמשכילים יזהירו כוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד¹¹⁴ ועוד יקיים עליו מקרא שכתוב¹¹⁵ יעלו חסידים בכבוד ירונו על משכבותם כי צדיק ה' צדקות אהב ישר יחזו פנימו¹¹⁶. אך צדיקים וכו'¹¹⁷.

ובכן יהי רצון ורחמים מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן בלבנו אהבתך ותטע בלבנו יראתך. לעשית (רצונך) [רצוננו] כרצונך ותננו מן הוגי תורתך ושומרי מצוותיך וממביני סודותיך ושומרי בריתך. ותזכנו לראות עמידת הצדיק בהודו והדרו וגודלו עם שאר הצדיקים והחסידים מתי ישראל, בזכות אב המון ובזכות נעקד בהר המור ובזכות פצל לח ולזו וערמון ובזכות איש אלהים רועה נאמן ובזכות לובש אורים ותומים ובזכות מנעים ומירות ובזכות ידידה ובזכות צדיקים ישעיה וירמיה ובזכות שאר נביאים חכמים וזקנים מלאים חכמות ומעלתם עם העליונים שנאמר ירונו יושבי סלע מראש הרים יצוהו¹¹⁸.

ועתה אדון כל העולמים מהר והחש עמידת תחייתנו כמו שאמרת לדניאל איש חמודות¹¹⁹ ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין וכתוב¹²⁰ יחיו מתיך נבלתי יקומו הקיצו ורננו שכני עפר כי טל אורת טלך וארץ רפאים תפיל. ילאפוליצ'ו¹²¹. ואו' קדיש יש"ר¹²².

ולאורחים השם ישמרם יסיים בתפילה זאת :

ותפן אלינו ברחמים ותצליחנו בכל דרכינו ואל תתן למוט רגלינו ואחינו האורחים שבאו ממקומם להשתטח במקום הקדוש הזה, יהר"מ ה' או"א שתחשב לפניך הצער והטלטול שעבר עליהם לכפרה ע"כ עוונותם ואל יזקק לא לפניהם ולא לפנינו שום חטא ועיין ואשמה, וכל פרוטה ופרוטה שהוציאו מכיסם יהא מקובל ומרוצה לפניך כאילו הקריבו לפניך קורבן לסלות על כל עונותיהם ויהיו זכויותיהם ומעשיהם הטובים נזכרים לפניך ומלמדי עליהם זכות העומד לפניך. ושוב ישוכן לבתיהם לש'¹²³ שמחים וטובי לב עם נשיהם ובניהם וטפם וכל אשר להם, שלמים בגופם שלמים בממונם שלמים בכל אשר להם כתאוותם והפצם לטוב. והצילנו והצילם מכל צרה וצוקה ומכל חולי ומכל מחלה ומליסטים ומגנבים ומשודדי יום ושודדי לילה ומנחשול של ים ומכל פגעים רעים ומקרים רעים כי אתה שומר ישר'. ושלח מלאכיך הטובים לפניהם להצליח את דרכם כדכתיב כי מלאכיו יצווה לך לשמרך בכל דרכיך. וראה בעונונו וקרב לנו קץ הגאולה וקרב לנו יום הישועה וקרבו לעבודתך ובנה בית קדשנו ותפארתנו במהרה בימינו וכשם שראינו בחורבנו כן נזכה לראות בבנינו. ילאפוליצ'ו. תושלב"ע.

[דברי רבי אברהם גדיליא]

אמר הצעיר והקטן החתום בשולי היריעה. ראה ראיתי את עוצם תשוקת בני אל חי ישראל

114 דניאל יב, ג. — 115 תהלים קמט, ה. — 116 שם יו, ז. — 117 שם קמ, יד. — 118 ישעיה מב, יא. — 119 דניאל יב, יג. — 120 ישעיה כו, יט. — 121 יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי. — 122 יהא שלמא רבא. — 123 לשלום. — 124 נדפסו קונטרסים מיוחדים המכילים את "האידרא

תפילות על קבר שמואל הנביא

עם בחירו בין היושבים פה [ירושןלים] ת"ו בין אחינו אנשי גאולתנו הבאים מקצווי ארץ לילך ולהשתטח בקבר איש האלקים אדונינו שמואל הנביא זכותו יגן בעדנו. ובכל שנה ושנה הולכים לשם לזיזארה להתפלל שם ולומדים שם כל איש מה שליבו חפץ. ובלי כל כ"ח לאיר, שהוא יום שנתבקש בישיבה של מעלה אדונינו שמואל הנביא זצ"ל, הולכים שם עשרה תלמידי חכמים ולומדים שם כל אותה הלילה בזוהר באידרא רבא קדישא¹²⁴ והוא לימוד גדול לנשמה, אע"ג דלא ידע מאי קאמר, כי תיקון גודל ועצום מאד לנשמתן. אבל לא רבים יחכמו לקרוא הלשון כדחזי, וכמה מיחידי סגולה אחזו פלך השתיקה או מפני כי לא יש להם זוהר או מפני כי אינם בקיאים בו ולפעמים מתנמנמים ורבים ישנים שנת קבע. ובראותי זאת אמר לי לבי לסדר סדר נכון לי ולכיוצא בי לקבץ כל הפסוקים שנזכר שם שמואל וגם מאמרי חז"ל השייכים בענייני איש האלוקים ואלקנה וחנה אשתו ושמואל הנביא בקיצור נמרץ סדר נאה ונכון. ואח"כ תפילה נוראה הנז"ל שמצאתי הגונה ויאה לאומרה בקבר שמואל הנביא ומובטחני בהי"ת שכל מי שיאמר סדר זה בכוונה הראויה, מי שענה את שמואל במצפה יענהו, בפרט אם קיים מה שכתוב בס' המגיד להרב הגדול מוהר"ק קארו וז"ל¹²⁵ ההולך לקברי הצדיקים צריך ג' דברים: תשובה, תענית, ושברון לב, לפי שהם קדושים ראוי ללכת באלו התנאים. ועוד ילך בטבילה ובבגדים נקיים ולא ינהגו לפניהם קלות ראש¹²⁶ ע"כ.

עוד כתב שם ענין נורא וראיתי להעתיקו משם לפה. וז"ל: מערה שהצדיקים קבורים בה דוגמת המלכות שמקבלת נשמות הצדיקים והצדיקים עושים ייחוד בחייהם ובמותם ג"כ נקברים במערה שהיא רומזת לה לייחודה עם הצדיק אפי' במותם דוגמת שנקברו בארון. ולפיכך בהליכת הצדיקים למערת הצדיקים ומתפללים הם נענים והמערה נובעת מים¹²⁷ דוגמת מיין נוקבין שמעוררין למיין דכורין. ולפיכך ילמדו בה בני אדם תורה ויתפללו כי כל זה הוא תיקון המערה מ"מ ע"כ.

כל זה ראיתי ונתתי אל לבי לסדר סדר זה לזכות את הרבים כי זה כל האדם. וכל מי שידין אותי לקו זכות הי"ת ידינהו לטובה ולברכה. ולבי אומר לי כי כל האיש אשר יגיע סדר זה לידו יברכני וכל המברך מתברך, כדכתיב באברהם¹²⁸ ואברכה מברכיך וחפץ ה'

רבא קדישא ותמימה שלומדים חכמי ורבני ירושלים עדה הקדושה והשלמה אחר התפלות והפסוקים שאומרים במערה על קבר אדונינו שמואל הנביא ברמה" (דפוס ויניציאה, תס"א). — 125 שתי המובאות אינן נמצאות בכה"י ובדפוסים של ס' מגיד משרים אשר בדינו, וכבר העירוני בספרי Joseph Karo (Oxford, 1962 עמ' 29, 35—37), שבידי מקובלי צפת וירושלים היו קטעים מיומנו של מרן שלא נדפסו ואבדו או נגנזו. — 126 מידה של קלות ראש היא מסגולותיה של כל זיזארה, ולא בכדי ניסו חכמים לגזור גדר, ולאסור או לצמצם את מנהגי העם. ר' משה באסולה שעבר בארץ ישראל בשנת רפ"ב (1522) מזכיר "תקנה שלא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה מקום שמואל ע"ה וכל זמן שיעמזו שם לא ישתו יין וזה נעשה כי היו הולכים אנשים ושותים ומשתכרים...". (מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, מהדורת בן צבי, עמ' 83). על ניסיון לגזור מחמת קלות ראש גם על השמחה בקבר רשב"י במירון, ראה יערי במאמר הנז"ל, עמ' 91, ובניהו, ספונות, ו, עמ' כו. — 127 דברי המגיד למרן נאמרו כמובן על מערת הלל ושמאי שע"י צפת. נביעת המים שם היתה מהנסים המפורסמים; ראה את המקורות שהובאו ע"י יערי במאמר הנז"ל, עמ' 72 ואילך. הסבר הנס ע"ד הטבע שם, עמ' 79. — 128 בראשית יב, ג.

רפאל יהודה צבי ורבלובסקי

בידי יצליה. אלה דברי הצעיר דדחיל ורחים רבנן ותלמידיהון קטינא דארעא אבר הם
גדיליא ס"ט.

הועתק מעץ החיים — — —

תפלת הצדיקים ע"ה

שלום עליך מורינו ורבינו איש האלקים שמואל הנביא תהא נפשך צרורה בצרור החיים את
ה' אלקיך. שלום עליך ועל משכבך אשריך בעז"ה וטוב לך בעז"ה. אשריך שזכית ללכת
בדרכי יוצרך ואתה מזומן לעז"ה יושב במעלת הצדיקים עם המלאכים הקדושים אשר שם
אצל בני עליון. הרחמן יחיש תחיתך וימהר עמידתך ויזכרו ראות פניך המאירים ומוהירים
כזוהר הרקיע ברקיע. זכותך ותמימותך יעמוד לנו ותורתך יגן בעדינו ויבא שלום ינוח על
משכבך עם כל חברתך הקדושה ישיני עפר חונים אצל כבודך.

פסוקים מס' שמואל א

א, א — ד, א; ז, ג — ה, ו; ה, כא — כב; ט, טז — יט; ט, כא — כז; י, א, יג — יז,
כ, כד, כה; יא, יד; יב, א — ו, יא, יח — כד. טו א, י — יד, טז — יז, כ, כב — כח,
לא — לה; טז, א — ב, ד, יא — יג; יט, יח — כד; כה, א; כח, ג, ז, יא — יט.

נספח

גב' קולט סיראט מפאריס הואילה להעירני על כ"י הספריה הלאומית בפאריס, סי' 659
ובהשתדלותה נשלח תצלום כה"י מהתם למכון בן-צבי. כבר בהצצה בעלמא ניכר שכ"י
פאריס זהה זהות גמורה עם כ"י גינצבורג 694. כתיבת-ידו האינדיודואלית מאד של הסופר
מזדקרת לעין ואינה משאירה ספק שנכתב גם הוא בידי דניאל ג'לים דילמה במצרים,
סמוך לשנת תקכ"ב, מועד סיום כתיבת כ"י ג'. הידיעה שבקטלוג כה"י העבריים
בפאריס², שהספר היה בידי הר"ש אלקבץ³ נולדה מתוך שהתפילות יוחסו בקונטרס
להר"ש אלקבץ והעורך סבר שאינו אלא צייון של בעלות, ולא שם לב שנוכר בכרית המתים.
בכ"י פאריס 198 עמ' 1א-ב תפילות בערבית, עמ' 2א-184א תיקון התפילות של
הר"ש אלקבץ, עמ' 184ב-198א — תפילות בערבית.

1 הצעתו של מר יצחק ר' מלכו (אוצר יהודי ספרד, ספר ו, תשכ"ג, עמ' 199) לקרוא דניאל גלימדי
משחדת את העין ומושכת את הלב, אך אמנדאציה חופשית לחוד וקריאת גירסת כה"י לחוד. כ"י ג
נשלם ביום 22 באלול 5522 (ספונות, ו, עמ' קלח). במאמרי (שם) התקשיתי בפשר הדברים לואקאבי
די איסק רביר. מר מלכו מציע לקרוא לו אקאבי די איסקריביר (גמתי את כתיבתו) ונדמה לי
שבהתחשב עם כתיבתו המרושלת של הסופר, שחילק מילים וחברי מילים, יש לקבל את הצעתו של
מר מלכו, והכל אתי שפיר.

2 Catalogues des Manuscrits Hébreux etc. (1866) No. 659, p. 102: "Recueil de prières
.et d'invocations particulières"

3 .Ce volume a appartenu à R. Salomon Al-Qabíz Hal-Lévi.

תפילות על קבר שמואל הנביא

בדרך כלל זהים שני כה"י לא רק בכתיב המיוחד, אלא גם בטעויות ובשיבושים ובענייני גירסאות, שהעירותי עליהם בהערות לטכסט בספונות, ספר ו. שניהם פותחים ומסיימים בתפילות בלשון ערבית, וגם סדר התפילות, וחלוקתן לימי השבוע וכיו"ב זהים. מבין השינויים שמצאתי בין שני כה"י אציין כאן את החשוב ביותר, והוא שכ"י פאריס עשיר יותר בכותרות, וכמה וכמה ציינו מקורות שהוספתי במאמרי הנ"ל נמצאות בפירוש בכה"י. לשם השלמת הדברים שבמאמר הנ"ל, אביא כאן את הכותרות העיקריות (המספרים לפני הכותרות מתייחסים למספרים שקבעתי לתפילות השונות שבסדר "תיקוני תפילה". ראה ספונות ו, עמ' קלט—קמה).

א. לתפילה על המזונות אין כותרת כלל, אולם החלק השני של התפילה, שבכ"י ג בא בלי הפסק ושקראתי לה (שם, עמ' קמח) "תפילה על הגאולה" באה כאן [א8] בכותרת: תפלה נאה ומיוחדת עשאה החכם השלם שלמה הלוי בין אלקאבץ זצ"ל.

ב. מרגניתא דבי רב והאומרה בכל יום יועיל להכניע יצר הטמא ויזכה לחיי העולם ויהיו מזונותיו ברבח[!] ולא ב[סער].

ג. תפלה לר' יהודה חריזי ז"ל.

ד. בקשות להרשא [שלמה אלקבץ] זצ"ל.

ה. אזהרת הנפש.

י. תפלה נאה ומשובחת לרב הגדול כמהר"ר דוד ך' זמרא זצ"ל. תפלה יקרה, לצור רם ונורא. לפאר שמתיו, וסוד מחשבותיו, והוד מפעלותיו, ולה אין תמורה. ממלל גבורות, למדות יקרות, אשר בה סדורות, בשפה ברורה. ועמקי יסודות, ורזים וסודות, רמוזים וחידות, ודרך ישרה. לסקל מסילות, לעורכי תפלות, לגורא תהלות, לעתות בצרה.

כא. הכותרות של חלקי תפילה זו שונות במקצת מאלו שבשאר כה"י, וסדר הראשונות הוא: אזהרה, כוונה (כמו בכ"י אוכספורד), עמידה, כריעה (ולא השתחויה), הכניעה (בכ"י אוכספורד כריעה ובכ"י ג עמידה).

מתוך סדר התפילות שבכ"י ג הדפסתי בספונות ו (עמ' קע—קעא) גם תפילה על דרך הקבלה (וראה גם במבוא, שם, עמ' קמד—קמה). נעלם ממני שכבר הדפיסה ג' שלום, אם כי בנוסח שונה במקצת, בקונטרסו "קבלות ר' יעקב ור' יצחק" (מדעי היהדות, ספר ב, תרפ"ו, עמ' נח ואילך), בשם "תפילה נוראה לחכם כמ"ר יעקב דשגובא זצ"ל". ואחרי שובי נחמתי כי בכמה מדבריי (שם, עמ' קע, הע' 4) כיוונתי לדעתו של ג' שלום ואף הוספתי לה חיזוק (שם, הע' 6, 7).

דב ירדן

קינות על חורבן ירושלים

לרבי יצחק בר ששת (הריב"ש)
לרבי יוסף בן אברהם אלמושנינו
לרבי אברהם טויל ולשני פייטנים עלומי שם

מאז חרב בית המקדש השני לא פסקו גדולי ישראל מלקונן על חורבנו ועל חורבן הארץ, ועל התוצאות המרות שנשתלשלו מהם לעם ישראל. קינות נתחברו לא רק על-ידי משוררים ופייטנים אלא גם על-ידי אישי תלמוד ורבי הלכה. קינות אלו הן על-פני-רוב וריאציות של קינות הקדמונים ואף-על-פי שלא תמיד הגיעו למדרגת היצירות הקלאסיות בעומק תוכנן ובעוזו לשונן — יש בהן מן הענין בשבילנו בהוסיפן תו לאישיות מחבריהן ולתקופת חיבורן. קובצי קינות על חורבן ירושלים והמקדש ועל הפורענויות והגזירות שבאו על עם ישראל בגלותו, נמצאים בכתבי-יד רבים. אוסף גדול שבו ששים ואחת קינות ממשוררי ספרד נשתמר בספרייה המלכותית בליסבון וההדירן שמעון ברנשטיין בספרו "על נהרות ספרד" (תל-אביב תשט"ז). הרבה מן הקינות היו נכללות במחזורים לתשעה באב ובקהילות ישראל היו נוהגים לקונן ביום זה במנגינות עצב. דומה שהמשוררים הרבו לכתוב קינות בימי גזירות ופורענויות ואף אלו שתתפרסמה כאן נתחברו, כנראה, הראשונה בימי גירוש קנ"א והאחרות בתקופת גירוש ספרד.

חמש הקינות על חורבן הבית וירושלים מתפרסמות כאן מאוסף התצלומים של מכון בן-צבי¹. כתב-היד נמצא באוסף מונטיפיורי וסימנו 322 (קטלוג הירשפלד ס' 368, עמ' 116). נכתב בתורכיה בסוף המאה הט"ז. אין בכתב-היד אלא הקינות (דפים 1א—5א), ובשלושת הדפים שבסופו (8א—10ב) נעתקו שירים ומכתבים בידי אותו סופר. בדף 9א שירים "להח' כמהר"ר אליה הלוי ז"ל", יש בו גם שיר בלאדינו (10א). כ"י כזה היה באוסף כרמולי ומתיאורו יוצא שהוא כתב-היד שלפנינו, שעבר אחר-כך לאוסף מונטיפיורי (ר' חיבורו, *La Famille Almosnino, extrait de L'univers Israélite*, Janv.—Mars 1850, p. 5).

ואלו הן התחלותיהן של הקינות:

1. איה חכמינו ומוכיחינו — לרבי יצחק בר ששת (הריב"ש).
 2. איכה עטרת צבי גרשון מגרשיך — לרבי יוסף בן אברהם אלמושנינו.
 3. אמרו לנחלת צבי בית אלמנותך שבי — לרבי אברהם טויל ברבי יצחק חסיד.
 4. ציון בתוכך לבבי דר ולראותך נכסף — למחבר עלום שם.
 5. ציון בהגה והי אזכר יגוניך — למחבר עלום שם.
- אלה אנו מצרפים קטע קינה "... דן ונפתלי [במ]ר נפתל באש יגון ואיד מעים", למחבר עלום שם, מדפי הגניזה שבספריית "היברו יוניון קוליג" בסינסינטי, קובץ בלאו, מס' 11. וקיימים דימויים בין קינה זו לבין קינת הריב"ש.

1 תודתי אמורה למר מאיר בניהו, מנהל מכון בן-צבי, שהעירני על כתב-היד וזירוני לפרסם את הקינות, ולמר שמואל אשכנזי, שקרא את המאמר והעיר לי הערות חשובות לנוסח ולמקורות.

ד ב י ר ד נ

הקינות 1—2, 4—5 לא נרשמו ב"אוצר השירה והפיוט" לדוידזון. הקינה השלישית נדפסה בספר "דרך ישר" לר' יעקב רקח (ליוורנו תרכ"ד, דף לג, ב—לו, ב) וההשוואה העלתה כי קיימים שינויים רבים בין שני הנוסחים ונוסח כתב-היד עדיף ברוב המקומות. אף-על-פי-כן נותרו הרבה מקומות מוקשים, בשיר זה וביתר הקינות. רק מילים בודדות הן מנוקדות. כאן ניתן החומר בנוסח מתוקן, בכתיב דיקדוקי ובניקוד. שינויי נוסח (פרט לכתיב) נרשמו בהערות. סטיות מן הניקוד הדיקדוקי נעשו לצורך המשקל.

אחד מגדולי ההלכה שכתב גם קינות ושירים אחרים היה רבי יצחק בר ששת (הריב"ש), שחי בשנים הפ"ו—הקס"ח (1326—1408) בספרד ובאלג'יר. רק שבעה שירים ופיוטים נודעו לנו ממנו עד כה. חמשה מהם הדפיס ר' יצחק מרעלי מאלג'יר ב"קבץ על יד", כרך ה, ברלין תרנ"ז, עמ' 15—19. ארבעה מהם הן קינות (נרשמו על-ידי צינג' Literatur- geschichte der synagogalen Poesie, Berlin 1865, p. 513—514, ועיין דוידזון, ד, עמ' 420; "הרשמן, רבי יצחק בר ששת, ירושלים תשט"ז, עמ' קנג). אחת, שתחילתה "אניה בלב ים", לא נדפסה. הקינה "ארץ חפץ נדחיק" נדפסה אף היא לראשונה על-ידי ר' יעקב רקח מטריפולי בספרו "אורח מישור", בתוך עשר קינות שנהגו לאומרן בט' באב "אחר העמידה קודם הקינות שבסדורים" (ליוורנו תרכ"ג, דף טז, ב. נדפסה קודם לכן בספרו "הקשורים ליעקב"). הקינה המתפרסמת כאן לראשונה היא בת שמונים ושבעה בתים ומסיפה על נחלתו כמשורר וכפייטן.

הקינה מתחלקת לפי תוכנה כדלקמן: בתים 1—21: קינה על פטירת גדולי הדור. חלק זה, המשמש כעין מבוא, מושפע בתוכנו ובסגנונו מן הסליחה "אנשי אמונה אבדו"; בתים 22—32: קינת השבטים. לחלק זה השווה את קטע הקינה מן הגניזה; בתים 33—41: קינת השמש, הירח, הכוכבים והמזלות. לחלק זה השווה למשל את הקינות "אז בחטאינו חרב מקדש" וכן "מה לדמעות" לר' אלעזר בן יעקב הבבלי (דיואן, ברודי, ב), וכן את קטע הקינה מן הגניזה; בתים 42—81: קינה על הפורעניות השונות לפי החודשים. השווה קטע הקינה מן הגניזה. הפרטים המובאים בחלק זה לקוחים בעיקר ממגילת תענית. מעניינים השינויים בין הקינה ובין המגילה, שאמנם אפשר שמקורם הוא בחילוף מקומם של הבתים 60, 61 זה בזה, וכן 67, 68 זה בזה; בתים 72—81 עוסקים בפרט בחודש אדר ובמות משה. חלק זה מהווה חטיבה לעצמה, בתוכנה ובסגנונה, והיא תרומה נוספת לקינות על פטירת משה, כמו הקינה "יפחד וירעב לבבי" שפירסמתי ב"הדאר" (גל', לט, תשכ"ג, עמ' 736), שאלי קינתנו מושפעת ממנה; בתים 82—88: סיום בדברי נחמה ובתקוה לבוא אליהו והמשיח.

רבי יוסף בן אברהם אלמושנינו, מחברה של הקינה השניה, לא היה ידוע עד כה כמשורר. ידוע חכם בשם זה, שאביו בא עם המגורשים לפאס והיה בין מתקני התקנות של מגורשי קאשטיליה. בנו נולד בפאס, ולדעת טולידאנו היו שנות חייו משנת ר"צ ועד ש"ס בערך².

2 במבוא למהדורה של "שרשי המצות" לר' יוסף ב"ר אברהם אלמושנינו, שהוציא מכתב-יד, ירושלים תרס"ט, עמ' 3—7.

קינות על חורבן ירושלים

ברם, כרמולי כותב שמחבר הקינה היה מן המגורשים שברחו מספרד לשאלוניקי³. ואכן כותב ר' משה אלמושנינו בהספרו על אמו "שהיו שני זקניה קדושי עליון שנשרפו על ק"ה והם אבי אמה שהיתה אחות מאישטרי יוסף אלמושנינו ודון חיים אלמושנינו בני הקדוש חכם דון אברהם אלמושנינו זצ"ל"⁴. ר' אברהם אלמושנינו נהרג על קידוש השם לפי צו האינקוויזיציה, ובתו היא אם אמו של ר' משה אלמושנינו ושני אחיה נמלטו כנראה לשאלוניקי. ר' יוסף עסק במסחר עם אחיו אבל גם כתב שירים וממנו קינה זאת⁵. ואכן, התואר 'הקדוש' הניתן בכותרת לאביו של הפייטן וכן קדמותו של כתב-היד ומקומו מעידים שבודאי מחבר הקינה איננו ר' יוסף אלמושנינו מפאס. הקינה "איכה עטרת צבי" מתחלקת לפי תוכנה לשני חלקים: בראשון תיאור החורבן ותוצאותיו המרות על חיי העם (1—25) ובסופה דברי נחמה (26—30).

רבי אברהם טויל רבני יצחק חסיד חי כנראה אהרי שנת 1500 (צונק, ליטרטורגשיכטה, נספח, עמ' 713). במאיורקה או בסאראגוסה חי הפייטן ר' יצחק בן עמרם טויל, בשנת 1390, ואולי הוא מאבותיו של המשורר שלנו. רק 17 שירים משלו נרשמו ב"אוצר השירה והפיוט" לדוידזון. מעניין הדבר, שלא רק שיר זה נדפס בספר של חכם מטריפולי, אלא שגם כמה משיריו האחרים כלולים במחזור כמנהג טריפולי. הקינה "אמרו לנחלת צבי" מכילה תיאור החורבן ותוכחה קשה לעם ישראל שבעוונותיו בא החורבן ורק בשני הבתים האחרונים יש מיסוד הנחמה והסליחה.

הקינה "ציון בתוכך" מושפעת בתוכנה ובצורתה מן הקינה "ציון הלא תשאלני" לר' יהודה הלוי, ועיקרה געגועים לציון ותקווה לבוא הקץ ולשיבת ציון. הקינה מחולקת בכתב-היד לארבע צלעיות (כמו הקינות "איכה עטרת צבי" ו"אמרו לנחלת צבי" הקודמות לה). אך כיוון שאין חריזה בין הצלעיות חולקה כאן לדלת וסוגר בלבד.

הקינה "ציון בהגה והי" מכילה מספר מר על חורבן הארץ וקשיי-השיעבוד ותקווה לבוא הגואל ולחידוש ימי ההוד והאושר כמקדם. גם קינה זו מחולקת בכתב-היד לארבע צלעיות. הקטע מן הגניזה "... דן ונפתלי" מתחלק לפי תוכנו לארבעה חלקים: בתים 1—3: קינת השבטים; בתים 4—9: קינת המזלות; בתים 10—16: קינת החודשים; בתים 17—18: סיום בתהילה ובברכת פרידה.

השיר שווה במשקל ובחרוז ובביטויים שונים לשיר "עינות תהום" לר' משה בן עזרא (ברודי, שיר צג). בפרט דומה סיום הקטע לסיום שירו של בן עזרא, מה שמעיד שהקטע שלפנינו הוא סופו של השיר השלם. כן מראים שני הבתים האחרונים כי השיר הוא קינה על מת. הקטע שלפנינו יש בו הרבה מיסוד לשון נופל על לשון.

3 כרמולי, שם, עמ' 5.

4 ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח, ויניציאה שמ"ח, הדרש האחד עשרה, דף צו, א.

5 כרמולי, שם.

קינה לרב מהר"ר יצחק בר ששת ז"ל על בית קדשנו ותפארתנו תוב"ב

<p style="text-align: center;">פסו אַמונינו וגם מוֹרינו מורה, וְהָיוּ עוֹרִים צוֹפֵינו נִשְׁאָל לְרִצּוֹתֶיךָ וְתוֹשִׁיעֵנו נִיךְ שִׁפְתֵנו כִּמּוֹ פְּרִינִי בְּאוֹ בְכַח מַעֲשִׂים אֱלֹהֵינו מֵרַב עוֹזֵינוּ וגם מְרִינוּ הָאֶף, וְחִמָּה עֲצָרוּ בַעֲדֵנו גַם נֶאֱסָפוּ מִנוּ בַחֲטֹאתֵינו רוֹפֵא לְחַלְיָנוּ וְלַמּוֹרְנוּ אַל יִקְרַכֶם מִכָּאֹב כִּמְכֹאֲבוֹנוּ! נִגְדוּ לְחַלְיָנוּ וּמְכוֹתֵינוּ! מֵתַת צָרֵי מִרְפֵּא כִפֵּי חַלְיָנוּ גִלְעָד, וְרוֹפְאֵי הָאֵלִיל רוֹפְאֵינוּ כִּי עַל נִקְלָה רָפְאוּ שְׁבָרֵנוּ נִבְכָּה – אֲזִי דִשְׂאוּ לְרֵב בְּכֵינוּ כִּי יִלּוּ בְּכִי דְמֵי לִבֵּנוּ כְּמוֹת – וְתִשְׁאַנֶּה נְהִי עֲלֵינוּ מִסְפַּד אֲזִי סִפְדוּ לָזֶה, אֲחֵינוּ הַמִּית נְבִלְיָנוּ וְכֹזְרֵינוּ כִּי הֵם תְּחַבְּרֵנוּ וְאַלּוּפֵינוּ</p>	<p style="text-align: center;">אִיָּה חֲכִמֵינוּ וּמוֹכִיחֵינוּ? עוֹרִים נִמְשַׁשׁ כְּאַפְלָה מְבַלִּי צוֹר, מַה יִּנְחַל אַחֲרַי זֹאת, אוֹ לְמִי? נַעֲמִיר וְתִתְרַצֶּה, וְתַחֲשֵׁב לָפֶּ־ 5 אַנְשֵׁי אַמוֹנָה אֶבְדּוּ, לֹא שָׁרְדוּ, כָּל גּוֹדְרֵי גְדָר וּפְרָץ צִמְתּוֹ הָיוּ כִּמוֹ חוֹמָה בְּזַעַם, זוֹעֲכִים רְבִי עוֹזֵינוּ, אִמָּת, הֵם אֶבְדּוּם, חַלְנוּ וְחַלְיָנוּ – וְאֵין מְזוֹר, וְאֵין 10 מִכֶּף וְעַד קְדָד חַלִּי, אֵין בּוֹ מָתָם, פָּצַע וְחַבְרָה וּמִכָּה נִחְלָה, מִכָּה אֲנוּשָׁה, נוֹאֲשׁוּ הַרוֹפְאִים אֵיךְ תַעֲלֶה לָנוּ אַרוּכָה – אֵין צָרֵי "שְׁלוֹם" וְאֵין שְׁלוֹם, לְעוֹלָם יֵאמְרוּ, 15 לֹו עַל צַחֲיָחֵי הַסְּלָעִים נַחֲמָה, אַל תִּתְמַהּוּ אִם הִדְמַעוֹת יֵאָדְמוּ – לְמִקּוֹנְנוֹת קְרָאוּ וְתִבְאָנָה, וְלַח־ מִסְפַּד הִדְדְרָמוֹן בְּבֵית מַלְכוּת לְמוֹל נִהַפְּדָ לְקוֹל בּוֹכִים וְאַל אֲבַל נְעִים 20 תִּנְיָם וּבַת יַעֲזָה וְהַכּוֹס יִדְעוּ</p>
--	--

1 תהלים יב, ב: פסו אמונים. — 2 דברים כה, כט: והיית ממשש... כאשר ימשש העור באפלה; דברי הימים ב טו, ג: וימים רבים לישראל ללא... כהן מורה; ישעיה נז, י: צופיו עורים. — 3*4 סליחת אנשי אמונה: יודעים לעתור ולרצות; הושע יד, ג: וגשלמה פרים שפתינו. — 5 עליפי הסליחה: אנשי אמונה אבדו, באים בכח מעשיהם. — 6 סליחת אנשי אמונה: מרב עוונותינו אבדנום... פסו גודרי גדר, צמתו משיבי חמה. — 7 סליחת אנשי אמונה: היו לנו לחומה ולמחסה ביום זעם, זועכים אף בלחשם, חמה עצרו בשועם. — 8 סליחת אנשי אמונה: מרב עוונותינו אבדנום, נאספו מנו בחטאינו. — 9 שם: תרופה לא מצאנו. וחלינו — בכתב־היד: וחלינו. — 10 ישעיה א, ו: מכף רגל ועד ראש אין בו מתם; איכה א, יב: לא אליכם... מכאוב כמכאובי אשר עולל לי. — 11 ישעיה א, ו: פצע וחבורה ומכה טריה; ירמיה יד, יז: מכה נחלה. — 12 ירמיה טו, יח: ומכתי אנושה מאנה הרפא. — 13 ירמיה ח, כב: הצרי אין בגלעד אם רופא אין שם כי מדוע לא עלתה ארוכת בת עמי; איוב יג, ד: רופאי אליל. — 14 ירמיה ו, יד: וירפאו את שבר בת עמי על נקלה לאמר שלום ואלין שלום. — 15 צואת ר' יהודה אבן תבון: לו ירדו (דמעיו) על ארץ ציה הצמיחו קנה וגומא. — 17 ירמיה ט, טז—יז: וקראו למקוננות ותבואינה ואל החכמות... ותשנה עלינו נהי. — 18 זכריה יב, יא: ביום ההוא יגדל המספד בירושלים כמספד הדרדמון בבקעת מגדון; תרגום: כמספד דאחאב... וכמספד יאשיה. בכתב־היד: הדרדמון. — 19 איוב ל, לא: ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים; ישעיה יד, יא: המית נבליך. — 20 איוב ל, כט: אח הייתי לתנים ורע

קינות על חורבן ירושלים

יעֲלֵב בְּנוֹ רָצָה לְהַכִּירֵנוּ
מִסֵּפֶד כְּעַל יְחִיד, לְגִלוּתֵנוּ
מוֹסֵר, וְשִׁמְעוֹן — מִשְׁמוּעַתֵנוּ
קִינִים בְּמוֹ פִּי, לְאַבְלֹתֵנוּ
עַת יַחֲזוּ עֵינָיו לְתוֹלְדוֹתֵינוּ
עַתִּים — וְאֵיךְ לֹא יֵדְעוּ קִצְנוּ
כְּתִי זְבוּלֵינוּ וְחֶרְבוֹתֵינוּ
צוּרוֹ, וְגַם אֵל נָא רַפָּא צִירֵינוּ
אֵיךְ חֲמוּדֵינוּ וְאֵי בְּנֵינוּ?
וַיִּבְךְ יוֹסֵף מִמְרוֹרוֹתֵינוּ
אֶרֶת גְּדִלְתּוֹ, לְעֵינֹתֵנוּ
יִצַּע לְטַפְּנוּ וְלוֹקֵינֵנוּ
אֶסְפוּ לְנֶהֱם, מֵאֶפְלָתֵנוּ
יִבְכוּ וַיְנַדְּדוּ, לְיַדֵּנוּ
יֵשָׁא, וְשׁוֹר גִּעָה לְצַעֲקֵתֵנוּ
כְּמַעַט וְנִפְרְדּוּ לְפָרוּדֵנוּ
אֲרִיָּה בְּמֵר יֵשָׁאג לְשֹׁאֲנֵתֵנוּ
בְּעַל נְעוּרֵיָהּ, לְדִלּוֹתֵנוּ
נְהוּ נְהִי נְהִיָה לְקוֹל בְּכִינוּ
עֲדִים, וְצָרִים לְבָשׁוּ עֲדֵינוּ
שׁוֹחִים וְנֹאֲחִים לְאַנְחָתֵנוּ
לֹא הֵם חֲדָשֵׁינוּ וְלֹא מוֹעֲדֵינוּ
מְרִים, וְנִסְתַּלַּק בְּאֵר מִימֵינוּ

לא אב המון גוים ידענו, ולא
גם השבטים נודעו יחד עשות
בכה ראובן עת ראות בניו בלי
ונעים זמיר לוי ושירו נחשב
25 צירים כילדה יהודה יאחזו,
אתמה ליִשְׁשָׁכֶר וּבְנָיו יוֹדְעִים
בכה זבולון על זבול אל, גם עלי
לבי לבנימין, ודן צדיק לדין
מה לי לנפתלי וגד, עת יצעקו:
30 ויענם אשר: אשורי מעדו,
נשה מנשה כל כבוד אביו ותפ-
אפר מקום פאר לאפרים, ושק
שמש וירח ונגלי זבול
כוכבים ומזלות יניעון ראש וגם
35 טלה — טללים ילו עינו, וקול
גם התאומים על ידיהם ספקו,
סרסן — דמעי על לחיו ירדו,
חגרה בתולה שק עלי מתנה, כעל
נשמע למאונם ועקרב קול, בעת
40 קשת, גדי עם הדלי התנצלו
דגים במימי הדמעות יום וליל
גם מאסו שנים חדשים, אמרו:
יסן, בה מתו בני אהרן וגם

לבנות יענה. — 21 ישעיה סג, טז: כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירונו. — 22 זכריה יב, י: וספדו עליו כמספד על היחיד. — 23 ראובן... ראות, ושמעון... משמועתנו — לשון נופל על לשון. — 24 שמואל ב כג, א: ונעים זמירות. — 25 ישעיה כא, ג: צירים אחונוני כצירי יולדה. — לתולדותינו — פי לקורותינו (הערה בגליון). — 26 דברי הימים א יב, לב (לג): ומבני יששכר יודעי בינה לעתים. — 27 מלכים א ה, יג: בנה בניתי בית זבול לך. זבולון... זבול — לשון נופל על לשון. — 28 במדבר יב, יג: אל נא רפא. ודן... לדין — לשון נופל על לשון. — 30 תהלים לו, לא: לא תמעד אשוריו. אשר... אשורי — לשון נופל על לשון. — 31 בראשית מא, נא: מנשה כי נשני אלהים את כל עמלי ואת כל בית אבי; ישעיה כב, כד: כל כבוד בית אביו; אסתר א, ד: תפארת גדלתו. נשה... מנשה — לשון נופל על לשון. — 32 ישעיה סא, ג: פאר תחת אפר; אסתר ד, ג: שק ואפר יצע לרבים. אפר... פאר... לאפרים — לשון נופל על לשון. — 33 יואל ב, י; ד, טו: שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם. — 34 איכה ב, טו: שרק ויגיעו ראשם; ירמיה כב, י: אל תבכו למת ואל תגודו לו; איכה א, ח: לגידה. — 36 איכה ב, טו: ספקו עליך כפים; קינת אז בחטאינו: כוכב תאומים נראה חלוק. — 37 איכה א, ב: ודמעתה על לחיה; ירמיה ט, יז: ותרדנה עינינו דמעה. — 38 יואל א, ח: כבתולה חגורת שק על בעל נעוריה. — 39 מיכה ב, ד: ונהה נהי נהיה. — כבתהידי: בכיה. — 40 שמות לג, ו: ויתנצלו... את עדים. — 42 גם מאסו שנים חדשים — גם מאסו השנים את החדשים. ישעיה א, יד: חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי. — 43-72 הערה

דו בו קה־לנו בני עמנו
 גלקח ארוננו ולוחותינו
 ספדה למיתתו קה־לתנו
 מנע עלות עם אל לבית קדשנו
 ספר אלהינו ותורתנו
 גם בן אלישע נהרג נגדנו
 שמעון נשיאנו, נגיד דורנו
 בטלו תמידנו וגם זכחנו
 העמד בך צלם בהיכלנו
 גם הפלמה כסתה פנינו
 רדו בך ראש אב, לא־נחיתנו
 ארץ צבי, לא בך תהי מותנו
 אהרן קדושנו וראש פה־נינו
 בתר, וגם בך נחרשה עירנו
 פבו מאורינו ובא שמשנו
 הוציא אזי דבת עלי ארצנו
 גלקח וגמסר, בעוונותינו
 גלתה ואבדה בך שאריתנו
 בך על אבותינו וקדמונינו
 מר חש, ונהפך לענה מתקנו
 חשון, וגם גלכד בפח צרינו
 וישחטו בך כל בני חזרינו
 שרף יהויקים מגלתנו
 עזרא נגידנו, מהיר סופרינו

בן נון יהושע בך נאסף וספ־
 45 איר, בך עלי ובניו נאספו,
 גם מת בנו חנה שמואל בך, וגם
 סנון, בך מלך ירבעם בן נבט,
 נשרף חנני בן תרדיון בך, וגם
 גם בך חנניה, הוא סגן הכהנים,
 50 עוד בן לגמליאל בך נשרף, שמו
 תמוז, בך נשתברו לוחות ברית,
 נשרף בך ספר אלהינו וגם
 בך תקבעה העיר וחרבה, שממה,
 אב, את במספר הירחים אל תהי,
 55 נגור עלי אבות לבל יפנסו
 נסתלקו בך עניי כבוד למות
 נחרב דכיר ראשון ושני, גלכדה
 קבה בך נר מערבי, רב לך,
 חדש אלול, מתו בך כל חי אשר
 60 רבי עקיבא בן יהוסף עוד בך
 תשרי, בך נהרג גדליהו, וגם
 הרב ורעב עוד, ודבר, נגורו
 מר חשון, אפה כשמה, פי בך
 נכתב מרורות על משיחנו במר
 65 בך נשחטו בניו, ועיניו עגרו,
 פסלו, פסלינו בך נקלו, בעת
 מת בך נחמיה בן חכליהו, וגם

בגליון כתב־היד: אולי מצא כל זה במגלת תענית ועין בלבוש החור סימן תקפ. ואכן נמצאים כל אלה במגלת תענית יג. — 50:47 מלכים א יב, כו—כח: ויאמר ירבעם... רב לכם מעלות ירושלים; מגלת תענית יג. — 54 איוב ג, ו: במספר ירחים אל יבא. — 58:55 מגלת תענית יג; תענית ט, א; במדבר לג, לח. בתר — כך בכתב־היד. — 58 ירמיה טו, ט: באה שמשוה. — 60:59 מגלת תענית יג; בשבעה עשר באלול מתו מוציאי דבת הארץ רעה במגפה; שם, תשרי: בחמשה בו... נחבש ר' עקיבא בבית האסורין (לפי זה אולי צריך להחליף בתים 60, 61 זה בזה, או להניח שהיתה לו לריב"ש גירסה אחרת במגלת תענית). — 63 עמוס ה, ז: ההופכים ללענה משפט. — 64 איוב יג, כו: כי תכתב עלי מרורות. על משיחנו — על צדקיהו אמר כן (הערה בגליון כתב־היד). איכה ד, כ: משיח יי גלכד בשחיתותם; פי הטעמים לראב"ע: על צדקיהו ידבר. — 65 ירמיה לו, ט: וישחט מלך בבל את בני צדקיהו... ואת כל שרי יהודה שחט מלך בבל ואת עיני צדקיהו עור. — 66 תהלים לח, ח: כסלי מלא נקלה; ירמיה לו, ט, כב, כח: ויהי בשנה החמישית ליהויקים... בחדש התשיעי... והשלך אל האש... המגלה הראשונה אשר שרף יהויקים. — 67 מגלת תענית יג, טבת: בעשרה בטבת מת עזרא הסופר ונחמיה בן חכליה (לפי זה אולי צריך להחליף את הבתים 67, 68 זה בזה); עזרא ז, ו: הוא עזרא... והוא סופר מהיר. נחמיה — בכתב־היד: חנניה

קינות על חורבן ירושלים

סבת, בך תורה יונת נכתבה,
 סמכו בך כשדים ידיהם לחריב
 70 על איש ופלגשו שבטים נועדו
 גם בעוון פסל למיכה נקבצו
 אדר, בך נעדר גביר נהדר, שמו
 בך שדדו, יום בגדו בנו בני
 ציר נאמן, מופת זמן, עץ רעון,
 75 חמדת ברואי אל, יקותיאל שמו,
 עלה אלי הר העברים, הר גבו,
 יתרון לה על הררי אל, פי בך
 נרצה אבניך, נחונ את עפר
 שמש, התנאה? בגלגלה עמד,
 80 יוכל אנוש לביט לאורה — ולא
 עוד עז ויתרון לו עלי אורה, ואת
 יונת רחוקים! כפרקים מהרי
 ופני סעי, אל תרועי, עד תפנעי
 אז תאמרי לו כי בכל שעה אנח—
 85 חלו פני האל ואולי ישלחה
 שלום ונתמות אשר המה כתור—
 יבוא משיחנו בקרוב הזמן,

חשכו לכתבה כוכבי נשפנו
 ערי אלהינו ומקדשנו
 בשבט, וכלו את שאר שבטנו
 ללחם בבנימין שאריתנו
 משה, נביאנו וגם רבנו
 ימים ולקחו מחמד עינינו
 מתק מאד פריו אלי חפנו
 משה נביאנו ומושיענו
 אל אהבו, לעשות רצון יוצרנו
 חלקת מחוקק, את בחיר הרינו
 מדרך פעמיו, הוא לבד מורנו
 משה כבר עלה אלי מלכנו
 יוכל להביט אל פני דודנו
 תקדיר — ויאר תארו נכחנו
 אל דוד אשר מים עני ימשנו
 בבחיר משיחנו, אהוב נפשנו
 נו עוד מחכים בו ישועתנו
 לנו מבשר טוב וישמיענו
 בות על ידי חוים יקים לנו
 נעלה לבית קדש ואל ארצנו.

(בטעות). — 68 מגלת תענית יג, סבת: בשמונה בטבת נכתבה התורה... בלשון יונת והחשך בא לעולם; איוב ג, ט: יחשכו כוכבי נשפנו. — 69 יחזקאל כד, א—ב: בחדש העשירי בעשור לחדש... סמך מלך בבל אל ירושלים; דברי הימים א יט, יג: ערי אלהינו. לחריב — בכתבהיד: לחרוב. — 70-71 מגלת תענית יג, שבט: בעשרים ושלושה בו נתקבצו כל ישראל על שבט בנימין ועל פילגש בגבעה ועל צלם מיכה; שופטים כא, ז: מה נעשה לנותרים; שם כא, טד"ז: מה נעשה לנותרים... ירשת פליטה לבנימין. — שבטים... בשבט... שבטנו... לשון נופל על לשון. — 72 מגלת תענית יג: בשבעה באדר מת משה רבנו. — 73 יחזקאל כד, טז: אנכי לוקח ממך את מחמד עיניך. — 74 במדבר יב, ז: לא כן עבדי משה ככל ביתי נאמן הוא; משלי כה, יג: ציר נאמן; קינת יפחד וירבה לבבי (הדאר תשכ"ג, 736): ציר נאמן; דברים יב, ב, ועוד; עץ רענן; שיר השירים ב, ג: ופריו מתוק לחכי. — 75 ויקרא רבה א, ג: ששה שמות נקראו לו למשה... יקותיאל. — 76 דברים לב, מט: עלה אל הר העברים הזה הר גבו. — 77 דברים לג, כא: וירא ראשית לו כי שם חלקת מחוקק ספון. — 78 תהלים קב, טו: כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו. — 80 לביט — הערה בגליון כתבהיד: כמו להביט וכן להביא אותו בבלה דירמיה לס כמו להביא. — 81 שכן אתה תקדיר, תחשך, אבל תארו יאיר תמיד נכחנו. — 82 תהלים נו, א: יונת אלם רחוקים. דוד — המשיח. — 83 במדבר יד, כה; דברים א, ז: פנו וסעו. — 84 תפילת אני מאמין; ואף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבא. — 85 מבשר טוב — אליהו הנביא. ישעיה נב, ז: מבשר טוב משמיע ישועה. — 87 ואל ארצנו — בגליון כתבהיד: ותפארנו.

קינה לה"ר יוסף בן הקדוש ה"ר אברהם אלמושינו זלה"ה
על חרבן בית קדשנו ותפארתנו תוב"ב
 למשקל ציון הלא תש"א לי

אֵיכָה, עֲטַרְת צְבִי,	גְּרֵשׁוּף מְגֹרְשִׁיךָ,	וּבְבוֹר שְׁאוֹן הַשְּׂבִי,	קָצוּ קְצִינֶיךָ
נִפְשֶׁךָ, וְהִיא מִחֲנֹק	תִּבְחַר, בְּשׁוֹב הָעֲנָק	גָּמַד, וְהוֹרֵד עֲנָק	מִצְוֹרוֹנֶיךָ
יַעֲרֵר נְהִי עַל קִשָּׁה	יִזְמַךְ וְלֹא יִחַשָּׂה	בְּנֶפֶל בְּשֹׁפֵף דָּשָׁ	נִיף דְּשֻׁנֶיךָ
יִזְנֹקֹת יִקָּר נִקְטָפוּ	וּשְׂדֵי יָבוּל גִּשְׁטָפוּ	וּבְבִץ וְטִיט הִטְבְּעוּ	יַחַד אֲנָשֶׁיךָ
5 וּמַתִּי יִקָּר קִמְטוּ,	חַתּוּ וְהִתְמַוִּטְטוּ	כְּדוֹד, וְשֵׁם נִמְרָטוּ	זִקְנֵי זִקְנֶיךָ
סְחִי מְקוֹם אֶהְלֶךְ,	נִמְן בְּיַד שׁוֹלְלֶךָ	חִילֶךָ, וְצוֹר חוֹלְלֶךָ	חִלַּל צְפוּנֶיךָ
פְּאֲרוֹת פְּאָר פְּאָרוּ,	קוֹרוֹת בְּרוֹת יִקָּרוּ	עָקְרוּ, וְקִיר קָרְקָרוּ	קוֹרוֹת יְסוּדֶיךָ
כָּף יִחַלְפוּ בְּנֵי	קִשְׁת, וְעִבְרוּ בְּנֵי	רָשָׁף, וּמְשָׁלוּ בְּנֵי	זֶרַע מְשֻׁנְאֶיךָ
נִקְלָה וְהִגְלָה בְּרֹאשׁ	גּוֹלִים קָצִין עִם וְרֹאשׁ,	וּמְקוֹם עֲצֵי הַפְּרוֹשׁ	צָצוּ צְנִינֶיךָ
10 הִיָּה מִקְנָאֶךָ לְרֹאשׁ	וְלִשְׂר, וְרַע יִחְרַשׁ	תְּמִיד, וְגַם יִחְרַשׁ	עַל גַּב גְּבוּנֶיךָ
קַחַת לְצִירְךָ צָרִי	רְגוּ וְאֶף תִּבְחָרִי,	אוֹלֵי יְקוֹד הַחֲרִי	יִשְׁקִיט חֲרוּנֶיךָ
דוֹדִים אֲשֶׁר נַחְלוּ	עַל דְּאִבְךָ לְהִגּוּ	קִינִים, וְעוֹד יִדְאָגוּ	מְקוֹל שְׁאוֹנֶיךָ
וְלִמְחַלְךָ שִׁחְקוּ	צָרִים כְּצוֹר חִזְקוּ,	שָׂרְקוּ וְשֵׁן חֲרָקוּ,	יִרְקוּ בְּפָנֶיךָ
שְׁנִית גֵּרֶשׁ נִדְחוּ,	שַׁחוּ וְהִשְׁתַּחֲוּוּ	רוֹנִיִּם אֲשֶׁר נִמְשַׁחוּ	רְאשֵׁי שְׁמֹנֶיךָ
15 אָבֵל וְאִמְלַל בְּצִיר	כְּרִמֶךָ, וְיִבֵּשׁ חֲצִיר	גִּפְךָ, וְאָבֵד קְצִיר	רְאשֵׁית דְּגָנֶיךָ

1 ישעיה כח, ה: לעטרת צבי; תהלים מ, ג: מבור שאון; שמות יב, כט: בכור השבי אשר בבית הכור.
 2' במדבר כא, ה: וגפשונו קצה בלחם הקלוקל; בראשית כו, מו: קצתי בחיי. קצו קציניך — לשון נופל
 על לשון. נפשך — אולי צריך לומר: נפשם. — 2 איוב ז, טו: ותבחר מחנק נפשי; שיר השירים ד, ט:
 ענק מצוורוניך. הענק... ענק — צמוד. — 3 ישעיה טו, ה: זעקת שבר יעערי; איוב ג, ז: העתידים עורר
 לויתן; איוב ל, כה: בכיתי לקשה יום; ויקרא ד, יב: שפך הדשן. דשניך (מלשון אפר)... דשניך (מלשון
 שמן) — צמוד. — 4 ירמיה לח, כב: הטבעו בבק; ירמיה לח, ו: ויטבע ירמיהו בטיט. — 5 איוב כב, טז:
 קמטו; עזרא ט, ג: ואמרטה משער ראשי וזקני. — 6 ירמיה טו, יג: חילך ואוצרותיך לבן אתן; יחזקאל
 כו, יב: ושללו חילך; דברים לב, יח: אל מחוללך; יחזקאל ז, כב: וחללו את צפוני. חילך... חוללך
 חלל — לשון נופל על לשון. נתן — כך בגליון כתבהידי; בגוף כתבהידי: ארון. — 7 פארו — קצצו,
 מלשון: לא תפאר אחריך (דברים כד, כ). שיר השירים א, יז: קורות בתינו ארזים רהיטנו ברותים;
 ישעיה כב, ה: מקרקר קיר. פארות פאר פארו, וקיר קרקרו קורות — לשון נופל על לשון. יקרו...
 עקרו — צמוד שונה אות. — 8 איוב כ, כד: תחלפהו קשת; איוב מא, כ: בן קשת; איוב ה, ז: ובני
 רשף. — 9 עמוס ו, ז: יגלו בראש גולים; ישעיה ג, ז: קצין עם. — 10 איכה א, ה: היו צריה לראש;
 דברי הימים א יא, ו: יהיה לראש ולשר; משלי ו, יד: חורש רע (ועוד); תהלים קכט, ג: על גבי חרשו
 חורשים. יחרש (מלשון חורש רע)... יחרש (מלשון על גבי חרשו חורשים) — צמוד. גנוניך — בני ישראל
 שהקדוש ברוך הוא הוא מגנם ומחסם. — 11 קחת לצירך צרי רגו ואף תבחרי — בחרי לקחת רגו ואף
 כצרי לצירך. ירמיה נא, ח: קחו צרי למכאובה. לצירך צרי, החרי... חרוניך — לשון נופל על לשון.
 תבחרי — כך בגליון כתבהידי; בגוף כתבהידי: תבשרי. — 13 איכה ב, טז: כל אויביך שרקו ויחרקו
 שן; דברים כה, ט: וירקה בפניו. צרים כצור — לשון נופל על לשון. — 14 עמוס ו, ו: וראשית שמנים
 ימשחו. גרוש — בגליון כתבהידי: שבי. — 15 ישעיה כד, ז: אבל תירוש אמללה גפן; ישעיה מ, ז: יבש

קינות על חורבן ירושלים

בְּלִילֹת עָלַי כָּל גְּלִיל	גוֹיִם כְּאוֹכֵל בְּלִיל	וּלְעוֹבְדֵי הָאֱלִיל	נְתַת פְּנִינֶיךָ
רֵאשֶׁף אֲלֵי כָל חָלִי	נִכּוֹן, וְהוֹסֵר חָלִי	כְּתַמְמָה, וְשִׁיר מִחָלִי	מִסֶּפֶד יַעֲנֶיךָ
הַפֶּךָ יַעֲרֹךְ לַעֲנָה,	וּמֵר דְּרוֹר צַחֲנָה	עֲלֶתָהּ, וּפַג תֶּאֱנָה	חֲנֹטוּ תֵאֲנֶיךָ
מִפְחָדֶךָ נִבְנָעוּ	קָמִים וְהִתְרוֹצְעוּ	הָעֵת אֲשֶׁר שָׁמְעוּ	שׁוֹד סְאוֹנֶיךָ
20 אִם תִּשְׁאַלֵי לַעֲלוֹת	תִּרְדֵי שְׂאוֹל עַד בְּלוֹת	וְתִאֶסְפֵי מִשְׁאֲלוֹת	רוּחַ בְּחַפְנֶיךָ
לִפְעָמֶיךָ הַזֶּמֶן	רִשֶׁת פְּרוּשָׁה יָמֵן,	עַד כִּי שְׁתִּיל נַעֲמֵן	שָׁב קִמְשׁוֹנֶיךָ
מָטָה וְגַם מַעֲדָה	רְגֵלְךָ, בְּיוֹם גְּלִכְדָּה	נִפְשָׁךְ, וְאוֹ אֲבָדָה	בֵּינַת נְבוּזַיִךְ
וְרוּחַ בְּכִי יַעֲצֹר	בָּךְ, עַד אֲשֶׁר יַעֲקֹר	שְׂרִשְׁךָ, בְּהוֹבִישׁ מְקוֹר	מִי מַצְעִינֶיךָ
שִׁירִים נְהִי נְהַפְכוּ,	נוֹגִים אֱלֹה נוֹעְדוּ	תַּמִּיד, עֲדֵי לְמַדּוּ	קִינִים לְנוֹגְנֶיךָ
25 נְהַפֶּךָ לְמִסְפַּד מַחּוּל	מַחּוּל, וְקִדְשׁ – לַחַל	הָיוּ, וְרַבּוּ כַחּוּל	קוֹלוֹת יִלְלֶיךָ
יַעֲלֶה, לְבֵית אֵל לְכִי,	וְשִׁמּוֹ לְבַד בְּרַכִּי	תַּמִּיד, וְלוֹ תְּבַרְכִי,	כִּי הוּא אֲדוֹנֶיךָ
נִגְהָ כְּאוֹר שַׁחֲרִית	יַעַד לְיוֹם אַחֲרִית	שְׁלוֹם, וְכַרַת בְּרִית	דִּיעוּ וְדִינֶיךָ
וְגִילֵי מֵאֵד יַחֲדֵי,	רַעֲיָה, וְאֵל תִּפְחָדֵי,	כִּי עוֹד כְּאוֹ תַעֲדֵי	אֵת שְׁהֲרוֹנֶיךָ
זְמַן יוֹגִימֵי רְדֵי,	וּדְבַשׁ נְגִינּוֹת רְדֵי,	וּבְצוֹרְרֶיךָ רְדֵי,	וּבְשִׂאֲנֶיךָ
30 לֹא עוֹד אֲסוּרֵי שְׁבִי	יֵאֲמְרוּ לַיַּעֲלֹת צְבִי:	אֵיכָה, עֲטַרְת צְבִי,	גִּרְשׁוֹךְ מִגִּרְשֶׁיךָ.

סימן לראשי הבתים אני יוסף בן הקדוש אברהם אלמושינו ז"ל

חציר; מלכים ב יט, כו, ישעיה לז, כז: חציר גנות; דברים יח, ד: ראשית דגןך. קציר—בכתב־היד: חצירי. —
 16 שופטים יט, כא: ויבל לחמורים, ישעיה ח, כג: גליל הגויים; ישעיה ל, כד: והאלפים והעיריים... בליל
 חמיץ יאכלו, בללת — בכתב־היד: בלכת. — 17 ישעיה א, ה: כל ראש לחלי; משלי כה, יב: נזם זהב
 וחלי כהם; תהלים נג, א: למצח על מחלת; מיכה א, ח: מספד כתנים ואבל כבנות יענה. חלי... חלי...
 מחלי — לשון נופל על לשון. — 18 עמוס ה, ז: ההופכים ללענה משפט; שיר השירים ה, א: אכלתי יערי
 עם דבשי; שמות ל, כג: מר דרוֹר; יואל ב, כ: ותעל צחנתו; שיר השירים ב, יג: התאנה חנטה פגיה. —
 19 מפחדך — בגליון: נ"א מפחדך, ובטכסט: מרעתך. שוד סאוניך — בגליון: נ"א קול פעמוניך. —
 20 תהלים נה, טז: ירדו שאול; תהלים מט, טו: לבלות שאול; משלי ל, ד: מי אסף רוח בחפניו. — 21 הושע
 ה, א: ורשת פרושה; ישעיה יז, י: נטעי נעמנים. לפעמיך — המשקל לקוי. — 22 תהלים צד, יח: מטה
 רגלי; ישעיה כט, יד: ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר. — 23 יעצר — ישלט. ירמיה נא, לו:
 והובשתי את מקורו. ורוח — המשקל לקוי. — 24 אלה נועדו — נאספו לקונן. — איכה ה, טו: נהפך לאבל
 מחולו. נהי — על־פי גליון כתב־היד: נ"א לנהי. בגוף כתב־היד: לקינים (נגד המשקל). נוגים אלה
 נועדו — על־פי גליון כתב־היד: נ"א נוגים אלה נועדו" וכוון. בגוף כתב־היד: נוגנים אלה נזעכו. —
 25 תהלים ל, יב: הפכת מספדי למחול לי; איוב כט, יח: וכחול ארבה ימים; תהלים קלט, יח: אספרם
 מחול ירבוך. קולות ילליך — בגליון כתב־היד: נ"א אבלי המוניך. מחול מחול, חל... כחול — לשון נופל
 על לשון. — 26 תהלים צו, ב; ק, ד: ברכו שמו; צה, ו: גברכה לפני ה' עושונו; מה, יב: כי הוא
 אדוניך. ולו תברכי — כך על־פי גליון כתב־היד: נ"א ולא תשכחי ונ"א ולו תברכי" וכוון. בגוף כתב־היד:
 ולו תשכחי (נגד המשקל וההריון). ברכי... תברכי — לשון נופל על לשון. — 27 חבקוק ג, ד: ונגה
 כאור תהיה; תהלים לו, לז: כי אחרית לאיש שלום. — 28 ירמיה לא, ד (ג): עוד תעדי תפיך. וגיילי —
 המשקל לקוי. — 29 רדי (מלשון ירידה)... רדי (מלשון רדה הדבש, שופטים יט, ט)... רדי (מלשון ורדו
 בנוגשיהם, ישעיה יח, ב) — לשון נופל על לשון. זמן — המשקל לקוי. — 30 לא עוד יאמרו אסורי שבי
 ליַעֲלֹת צְבִי אֵיכָה עֲטַרְת צְבִי גִרְשׁוֹךְ מִגִּרְשֶׁיךָ — סיום כפתוחה.

קינה לההר"א טויל ז"ל למשקל ציון הלא תשאלו על חורבן בית קדשנו ותפארתנו

אָמְרוּ לְנַחֲלַת צָבִי:	בֵּית אֶלְמִנּוּתֶךָ שְׁבִי,	עַד יַעֲבֹר אֶף חֲבִי,	סִגְרֵי דִלְתֶיךָ
בְּכִי וּמְסַפְד בָּיוֹם	זֶה תִּקְבְּעֵי עַל מְקוֹם	קִדְשֶׁךָ שְׁרָפוּ אָדוֹם	עַל תּוֹעֲבוֹתֶיךָ
גְּלִית בְּתוֹךְ צוּרִים,	הָיִית מְשַׁל בּוֹעֲרִים,	שָׁפָה וּפָה פּוֹעֲרִים	עַל לַהֲקוֹתֶיךָ
דָּב וְאָרִי עֲצָמוּ	חִילֶךָ וְלֹא רַחֲמוּ,	עוֹבֵר וְשָׁב שָׁמָּו	עַל שׁוֹמְמוֹתֶיךָ
הָאוֹיְבִים צָחֲלוּ,	רְאוּ אֲשֶׁר שָׁאֲלוּ,	שָׁמְחוּ בָּיוֹם נִפְלוּ	בְּתֵי בְרוֹתֶיךָ
וּבְנֵי אָדוֹם קָדְשׁוֹ	קָהֵל, וְעִיר חֲרָשׁוֹ,	אֵיִים הֲלֹא הֲרַעְשׂוּ	קוֹל זַעֲקוֹתֶיךָ
יָדִים דְּבִיר שְׁרָפוּ	בְּאֵשׁ, וּבו גִּאֲפוּ,	חֲרָפוּ וְגַם גִּדְפוּ	אֶת עַקְבוֹתֶיךָ
חֲרָפָה נִתְתִּיךָ וּבוּז,	נִמְאָסֶת בְּשִׁפְכֵי עוֹזוּ	אֲפִי, וְנִמְכַרְתָּ בּוֹזוּ	אֶל שׁוֹנְאוֹתֶיךָ
טִירוֹת סְפוּיִם בְּאֶרֶץ-	זֵי הַלְּבֹנָן וְאֶרֶץ-	מוֹנִים וְהִיכְלֵי יִקָּר	כָּל מַגְדִּילוֹתֶיךָ
10 יַחְדוּ בְּאֶף וְחָרִי	נִפְלוּ, וְרַב הַמָּרִי	אֲבָד וְשִׁבַר בְּרִי-	חַי אַרְמִנּוֹתֶיךָ
פּוֹכְכֵי זָבוּל חֲשָׁכוּ,	סִהַר וְאוֹר דָּעֵכוּ,	יוֹם צוּרִים מַעֲכוּ	דְּרֵי בְנוֹתֶיךָ
לְמַס נִתְתִּיךָ, עֲבֹר	הִיָּה בְּקֶרֶבְךָ חֲבוֹר	אֶל זָר, וְאֶהְבֶּתְ דּוֹר	בֵּית עֲשֵׂתְרוֹתֶיךָ
מְלֶךְ וְשֵׁר חֲנַפּוּ,	תּוֹרָה וְחֵק חָלְפוּ,	עוֹזוּ וְחִטָּא עָרְפוּ	עוֹ מִזְבְּחוֹתֶיךָ
גְּלִיאֵת בָּיוֹם נִפְלוּ	בְּנֵים אֲשֶׁר נוֹאֲלוּ	יוֹם אוֹיְבִים עוֹלְלוּ	כְּרַמֶּךָ וְיִיתֶךָ

1 ירמיה ג, יט: ארץ חמדה נחלת צבי; בראשית לת, יא: שבי אלמנה בית אביך; ישעיה כו, כ: לך עמי בא בתוריד וסגר דלתך בעדך, חבי כמעט רגע עד יעבר זעם. — 3 דברים כה, לו: והיית לשמה למשל ולשנינה בכל העמים; איוב טו, י: פערו עלי בפיהם. בוערים — דרך ישר: לעוברים. — 4 איכה ג, י: דב אורב הוא לי ארי במסתרים; ירמיה ג, יז: שה פורה ישראל אריות הזיחו, הראשון אכלו מלך אשור וזה האחרון עצמו נבוכדראצר מלך בבל; ירמיה יח, טו, ועוד: כל עובר עליה ישם; איכה ב, טו: ספקו עליך כפים כל עוברי דרך שרקו ויניעו ראשם. חילך — דרך ישר: גדעו. — 5 איכה ב, טז: פצו עליך פיהם כל אויביך שרקו ויחרקו שן אמרו בלענו אך זה היום שקוינוהו מצאנו ראינו. ברותך — דרך ישר: נכותיך. — 6 יואל ב, טז: אספו עם קדשו קהל; ירמיה כו, יח; מיכה ג, יב: ציון שדה תחרש; מגלת תענית יג, אב: בתשעה באב... נחרשה העיר; יחזקאל כו, טו: מקול מפלתך... ירעשו האיים. הרעשו קול — דרך ישר: רעשו לקול. — 7 גיטין נו, ב: ואמר אי אלהימו צור חסיו בו (דברים לב, לו) — זה טיטוס הרשע שחרף וגדף כלפי מעלה מה עשה תפס זונה בידו ונכנס לבית קדשי הקדשים והציע ספר תורה ועבר עליה עברה; תהלים פט, נב: אשר חרפו עקבות משיחך. זרים — דרך ישר: זרים. — 8 תהלים קיט, כב: חרפה ובוז; ישעיה מב, כה: וישפך עליו חמה אפו ועוזו מלחמה; ישעיה נב, ג: חנם נמכרתם. — 9 מלכים א ו, ט: ויספו את הבית גבים ושדרות בארזים... ויאחו את הבית בעצי ארזים; מלכים א ו, ב—ג: ויבן את בית יצר הלבנון... וספון בארז. והיכלי — דרך ישר: וכלי. כל — דרך ישר: על. — 10 איכה ב, ט: אבד ושבר בריחיה. בריחי ארמנותיך — דרך ישר: בריחיתך וארמנותיך. — 11 ישעיה ה, ל: צר ואור חשך; יחזקאל כג, ג: שמה מעכו שדיהן ושם עשו דני בתוליהן. בנותיך — דרך ישר: בתולותיך (נגד המשקל). — 12 יהושע יז, יז: ויתנו את הכנעני למס; הושע ד, יז: חבור עצבים: תהלים פא, י: אל זר; תהלים פד, יא: מדור באהלי רשע. דור — דרך ישר: דורו. עשתרותיך — דרך ישר: עשתרותיך (נגד המשקל). — 13 ירמיה כג, יא: כי גם נביא גם כהן חנפו; ישעיה כד, ה: עברו תורות חלפו חק; הושע י, ב: יערף מזבחותם. חנפו — דרך ישר: חרפו. עז — כך על פי דרך ישר: עוז; בכתב-היד: יסוד (נגד המשקל). — 14 דברים כו, כא: כי תבצר כרמך לא תעולל אחריד. אויבים — דרך ישר: האויבים (נגד המשקל). כרמך —

קינות על חורבן ירושלים

ממכלאוֹתֶיךָ	בְּקֶרֶב וְצֶאֱן נְגוּרוֹ	עַל דַּת אֲשֶׁר עָבְרוּ	15 סֶפֶד מְתִים יִקְרוּ
עַל מִרְכְּבוֹתֶיךָ	יּוֹם כִּכְפִיר שְׁאֵנוּ	גִּיּוּם וּבֶךְ הֶרְגוּ	עָלוּ וְהִשְׁתַּרְגּוּ
מִבֵּית נְכֹאֲתֶיךָ	רָאמוֹת וּפֹן לְקַחוּ	עִמְךָ כְּצֶאֱן טְבַחוּ	פִּיהֶם בְּבוֹחַ פִּתְחוּ
מִמְעַלּוֹתֶיךָ	הִשְׁפַּלְתָּ וְהוֹרַדְתָּ מֵאֵד	הַשְּׁבַרְתָּ וְהִיִּיתָ לְשֹׂד,	צִפְרַתְּ וְהִרְחַקְתָּ נִדוּד,
כִּים בִּיקְרוֹתֶיךָ	בְּהִיּוֹת בְּנוֹת הַמֶּלֶךְ-	רֹאשֶׁךָ מֵאֵד הֶעֱלָה,	קִרְיָךְ בְּעוֹ גְדֻלָּה,
כָּל מוֹשְׁבוֹתֶיךָ	זָנִית בְּעֵינַי וְלֹב	צֶאֱן בְּאֵבֶד כָּל זָאֵב,	20 רְוִית דְּבַשׁ וְחֵלֶב
כָּל תּוֹלְדוֹתֶיךָ	פָּרוּ וּרְבוּ כְּנוֹב	עָשָׂר וְכִבּוֹד וְטוֹב,	שְׁמֹנֶת וַיִּפִּית בָּרֵב
דֵּי מִשְׁאֲלוֹתֶיךָ	כְּנֹסֶת זֶהָב וְהוֹן	שִׁמְחָה וּמִשְׁתָּה וְרוֹן,	מִרְתָּ אַחֲרֵי רֵעִיוֹן
מִרוֹמְמוֹתֶיךָ	וּרְדֵי לְעֶפֶר שָׁבִי	לְכֵן בְּמֵר דְּאֲבִי	אֲשַׁמֶּת וּבְגַדְתָּ בִּי
יּוֹם מִלְחָמוֹתֶיךָ	נִפְלוּ בֵּינֵי שׁוֹדְדִים	סִפְדֵי עֲלֵי נוֹדְדִים	בּוֹאֵי לְבֵית סוֹפְדִים
צוּם כָּל שְׁנוֹתֶיךָ	עִמְךָ, וְקִרְאֵי אֲלֵי	שְׁבַרְךָ, וְעַל חֲלָלֵי	25 רְקִיעֵי בְּרִגְלֶךָ עֲלֵי
מִי נִהְרוֹתֶיךָ	בְּנִים שְׁפוּכִים כְּמִי-	גְלוֹת, וּזְכָרֵי דְמִי	הִתְאֲבָלֵי כָּל יְמֵי
רֹאשֶׁךָ סִאֲתֶיךָ	עָשִׂית, וְאָשִׁיב בְּמוֹ	יָד, וְאֲשַׁלֵּם כְּמוֹ	מִדָּה בְּמִדָּה אָמוֹ-
אֶל מִרְאֲשׁוֹתֶיךָ	יּוֹם בָּא וּרְכַב אָנוּשׁ	מִחֲנֶךָ עַדֵי אֶף וְרֹאשׁ	טְמֵאת וְעֵלָה בְּאוֹשׁ
דֵּי מִפְעַלּוֹתֶיךָ	עַל כֵּן אֲנִי אֲגַמְלֶךָ	חֲלָלֶת בָּרֵב מֵעֵלְךָ,	וּשְׁמִי אֲשֶׁר גְּדַלְךָ
מִמוֹעֲצוֹתֶיךָ	שְׁבַעַת וְאָכַלְתָּ פִרִי	גְלוֹת וְהִכְךָ אֲרִי,	30 יִסְפֶּת וְהִרְבִּית מְרִי,
עַל מְגִרְפוֹתֶיךָ	אַרְצֶךָ, וְטַל מִזְבוֹל	עֵינֶךָ, בְּאֲכָלְךָ יְבוֹל	לֹא שְׁמַת אֶלָּה לְמוֹל
דְּרַשְׁתָּ לְמַתֶּיךָ	קִסְמַת וְשֹׂאֲלָתָּ בְּאוֹב,	אֶל זֶר, וְדוֹד לְעוֹב,	בְּזִית בְּרִית לְאֵהָב

דרך ישר: כרמיד (נגד המשקל). — 15 חבוקו ג, יו: גזר ממכלה צאן ואין בקר ברפתים. דת — דרך ישר: זאת. — 16 איכה א, יד: ישתרגו עלו; ירמיה נא, לח: ככפירים ישאגו; תהלים עד, ד: שאגו צורריך בקרב מועדי. מרכבותיך — כך דרך ישר; בכתביהיד: בית נכאתיך. — 17 תהלים מו, כג: נחשבנו כצאן טבחה; מלכים ב כ, יג, ישעיה לט, ב: בית נכחה. — 18 שופטים ז, ג: ויצפר מהר הגלעז. צפרת — דרך ישר: צפית. — 19 תהלים מה, י: בנות מלכים ביקרותיך. קריך — דרך ישר: קרוב. — 20 דברים לב, יג — יד: ויניקהו דבש... וחלב צאן; במדבר טו, לט: אחרי לבכסם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם. בעין — דרך ישר: עין (נגד המשקל). — 21 דברים לב, טו: שמנת עכית כשית; נחום ג, יו: מנוריק כארבה וטפסריך כגוב גובי. ויפית — דרך ישר: ויפת. — 22 קהלת ב, ח: כנסתי לי גם כסף וזהב. די — דרך ישר וכתביהיד: כפי (נגד המשקל). — 23 ישעיה מז, א: רדי ושבי על עפר. ובגדת — דרך ישר: בגדת (נגד המשקל). דאבי — דרך ישר: כאבי. מרוממותיך — דרך ישר: מרוממותיך. — 24 סופדים ספדי — דרך ישר: סופרים ספדו. נודדים — דרך ישר: עוברים. שודדים — דרך ישר: צוררים. — 25 יחזקאל ו, יא: הכה בכפך ורקע ברגלך; מלכים א כא, ט, ועוד: קראו צום. — 26 בנים שפוכים כמימי — דרך ישר: דמים שופכים כמי. — 27 שבת קה, ב: מדה כנגד מדה שנאמר (ישעיה כו, ח) בסאסאה בשלחה תריבנה; מלכים א ב, מד: והשיב ה' את רעתך בראשך; עובדיה א, טו: כאשר עשית יעשה לך גמולך ישוב בראשך. עשית ואשיב — דרך ישר: עשות ואשוב. ראשך סאתיך — דרך ישר: ראש כסאותיך. — 28 עמוס ד, י: ואעלה באוש מחניכם ובאפכם; תהלים טו, יב: הרכבת אנוש לראשנו. ועלה — דרך ישר: ועלת. מחנך — דרך ישר: מאנה. ורכב — דרך ישר: ברכב. אל מראשותיך — דרך ישר: למראשותיך. — 29 מעלך — דרך ישר: מעליך. די — דרך ישר וכתביהיד: כפי (נגד המשקל. וכן לעיל בית 22). — 30 משלי א, לא: ויאכלו מפרי דרכם וממועצותיהם ישבעו. ואכלת — דרך ישר: אכלך. — 31 ישעיה מז, ז: לא שמת אלה על לבך; יואל א, יו: מגרופותיהם. באכלך — דרך ישר: באונך. מגרופותיך — דרך ישר: מגרופותיך. — 32 יחזקאל טו, נט: בזית אלה להפר ברית; דברים יח, יא: קוסם קסמים... ושואל אוב... ודורש

ד ב י ר ד נ

מנאצותיך	אָרץ הלא תחנף	נביא וצדיק וחס,	רגמת לכהן, ואף
לירות עמיתך	לשון, וחץ כוננו	בך חמדו, שנגו	בך נחשו, עוננו,
שמו בנותיך	קם לך אעורר ונ-	קח מצוונך ונ-	35 ידעת כי לא אנ-
למקוננותיך	שלחי וקראי הלום	אבל ומספד וצום,	יום זה קבעתיו ליום
את מחלצותיך	היום, והתנצלי	עפר לראשך העלי	צומי והתאבלי,
ראש מחלפותיך	קרחי וגזי שער	נודי בכל מעבר,	חגרי וספדי במר,
על משכונותיך	ובכי ותמיד נהי	למדי, ואל תגבהי,	קינים והגה והי
בי מקהלותיך	תשאי, עבור בחלו	מיך אשר גדלו	40 חרפה ובשת עלו-
בי מחנותיך	יען אשר פשעו	אויבים שמך קבעו,	סורו ואל תגעו
יום דאגותיך	ראו אשר שברו	צרים והתפארו,	יען אשר גברו
זכות אבותיך.	בנים, עבור אב המון	זכים, ואסלח עון	די אמרה אל שאון

קינה אחרת למשקל ציון

זכסף, ותאב מאד לשכן בצלתך	ציון, בתוכך לבבי דר, ולראותך
מי יתנני להסתופף באברתך	כל רעיני ומחשבי בקרבך שכן,
יעלה ויבא להתלונן בסכתך	אבחר בקריה אשר אל בה, ואשרי אגוש
ימן מגולל אהי כל יום בשמלתך	בך כל מגמת פני רעיון אסירים, ומי
מלך נדבות, ואם יצא סגלתך	5 טוב יום שכן בחצריך משכן בחצר
ביתך, כתנים נהי ארים לאהבתך	עולם ביום נחשכה ארץ, ונאבד כבוד
נפש, ואנוד ביום אזכר מגנתך	דמעה אפכה, אמרר ואקונן במר

אל המתים, וזוד — דרך ישר: וצור. דרשת — דרך ישר: ודרש. — 33 איכה ב, כ: אם יהרג... כהן ונביא; ירמיה ג, א: הלא חנוף תחנף הארץ ההיא. רגמת לכהן — דרך ישר: רגזת כהן. וחף — דרך ישר: ואף. תחנוף — דרך ישר וכתביהיד: תאנף. — 34 ויקרא יט, כו: לא תחשו ולא תעוננו; תהלים קמ, ד: שגנו לשונם; תהלים יא, ב: כוננו חצם... לירות... לישרי לב. עמיתך — דרך ישר: עמיתך. — 35 אעורר — דרך ישר: לעורר. — 36 ירמיה ט, טז: וקראו למקוננות ותבואינה. קבעתיו ליום — דרך ישר: קבעת לצום. — 37 איכה ב, י: העלו עפר על ראשם. העלי — דרך ישר: עלי. והתנצלי — דרך ישר: והנצלי. מחלצותיך — דרך ישר: מחלצותיך. — 38 יואל א, יג: חגרו וספדו; מיכה א, טז: קרחי וגזי. מחלפותיך — דרך ישר: מחלפותיך. — 39 יחזקאל ב, י: קינים והגה והי; ירמיה יג, טו: אל תגבהו. והי — דרך ישר: ונהי. ותמיד — דרך ישר: והתמיד. ובכי ותמיד נהי — כך בגליון כתביהיד: נ"ל ובכי ותמיד נהי. בכתביהיד: ובכי תמיד נהי. — 40 ישעיה נד, ד: כי בשת עלומיך תשכחי וחרפת אלמנותיך לא תזכרי עוד; יחזקאל טז, נב: וגם את בושי ושאי כלמתך. בחלו — דרך ישר: ועלו. — 41 איכה ד, טו: סורו סורו אל תגעו. צריך — דרך ישר: זרים. — 42 איכה ב, טז: פצו עליך פיהם כל אויביך שרקו ויחרקו שן אמרו בלענו אך זה היום שקויגוהו מצאנו ראינו.

1 תהלים פד, ג: נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'. — 2 תהלים פד, יא: בחרתי הסתופף בבית אלהי מדור באהלי רשע. — 5 שם: טוב יום בחצריך מאלף. ואם יצא סגלתך — ואף כי יצא כבודך. — 6 מיכה

קִינּוֹת עַל חוֹרְבַן יְרוּשָׁלַיִם

אֵיךְ אֲשַׁמְעָה שִׁיר — וְגַדְמָם קוֹל נְגִינְתְךָ
 דְבַשֶּׁף וְצִיפֶף וְשׁוֹלְחִים יָד בְּטוֹבְתְךָ
 אַבּוֹת, וְאֶבְדָּה מְלוֹכְתְךָ וּמַעֲלֶתְךָ
 אוֹמְרִים לְנַפְשִׁי: שְׁחוּחַ עַל זְדִיגְךָ
 הָאֵח, וְרֵן פִּצְחוֹ, שְׁמַחוּ לְצַלְעֶתְךָ
 נֶצֶב וְאוֹזֵן וּמְתַאֲבֵל לְחַרְבְּתְךָ
 אָנָה וְאָנָה, וְאִין צָרָה כְּצָרְתְךָ
 שְׁכֵן אֱלֹהִים וְנִשְׁמַעַת תַּפְלֶתְךָ
 נִשְׁבֵּר וְנֶאֱנַח עַלִי שְׁבֵרְךָ וְאֶנְחֶתְךָ
 לְשׁוֹב גְּתוּנִים בְּכוֹר בְּרוּל לְאֶדְמַתְךָ
 מִגּוֹ אֲבִיקֶשׁ לְהִשִּׁיב אֶת תַּסְפּוּצֶתְךָ
 יֹאמֵר לְקִבֵּץ פְּזוּרִים אֶל מְהַצֶּתְךָ
 צֶדֶק וְיַחְזִיר לְשִׁנְיָה חֵישׁ מְלוֹכְתְךָ
 וְזִמְן אֵיחָל וְתִשׁוּבִי כִקְדָמוֹתְךָ
 יִרְשׁוּ מְקוֹמְךָ וְנִשְׁמׁוּ בְנִחְלֶתְךָ
 כִּי יֵשׁ אֲרוּכָה לְצִיר, וְצָרִי לְמַכְתְךָ
 סִפִּיר וְשֵׁהם וְסוֹחֲרֵת בְּרִצְפֶתְךָ
 חוֹזִים וְאִין אֶאֱמִין יוֹם קָץ יִשׁוּעֶתְךָ
 יִבְנוּ בְנֵי צֵר לְמַגְדֵּלְךָ וְחוֹמֹתְךָ
 נִכְסֶף וְתָאֵב מְאֹד לְשִׁכְן בְּצַלְתְךָ.

יִמָּאס לְבָבִי לְקוֹל מְנִים וְשִׁיר גּוֹגִים,
 אֲצַעֵק בְּקוֹל מֵר בַּעַת אֲרָאָה בְּפִי אוֹיְבִים
 10 חֲשַׁבְנוּ אֲשֶׁר אֵל עֲזָבְנוּ, וְהִפְרַת בְּרִית
 שְׁפִים לְצִדִּי, וּפַח טְמֵנוּ לְרַגְלִי, וְהֵם
 הוֹת בְּקֶרְבָם, וּבְלִשְׁוֹנָם הִלֵּא אָמְרוּ:
 מִיּוֹם אֲשֶׁר הִרְסוּ מְקֹדֶשׁ מַעֲזָרְךָ אֲנִי
 אֵל מִי אֲדַמָּה שִׁיּוֹת עִמָּךְ, וְהִתְפַּזְרוּ
 15 מֵה אֲמָרָה אַחֲרֵי גַחְרָב וְנִהְרַס מְקוֹם
 פְּלַח וְזִמְן חֵץ כְּבֹדִי, שֵׁת לְבָבִי מְאֹד
 רַק אֲבִטְחָה כִּי קְדוּשִׁי יַעֲשֶׂה עַל שְׁמוֹ
 אֲשָׂא תְשׁוּרָה וְשִׁי שִׁיחִי לְפָנָיו וּמִ—
 אֲלִיו אֶקְוֶה וְלֵא אִירָא הַמּוֹן עִם וְהוּא
 20 נַפְשִׁי יִשׁוּבֵב וְיִנְחֵנִי בְּכָל מַעְגַל
 אֶתְנַחֵמָה כִּי נְבִיאִי נִבְאָו לִי לְקָץ
 אוֹחִיל הִכִּי אֶחֱוֶה כִּי כָל בְּנֵי אוֹיְבִים
 אֲרָץ צָבִי, נַחְמִי וְרֵאִי וְהִתְבַּשְׂרִי
 הַתְנַעֲרִי מֵעַפְר עֲנִיבָה וְיִוְסְדוּ
 25 נִתְקִימוּ מַחֲזוֹת אֱלוֹת אֲשֶׁר נִבְאָו
 אִם קָץ פְּדוּתִי מֵאֲחַר עוֹד אֶקְוֶה וְזִמְן
 צוּרִי בְּחִסְדּוֹ וְצִדְקָתוֹ יִמְלֵא דְבַר

א, ח: אעשה מספד כתונים. — 8 שמואל ב יט, לו: אם אשמע עוד בקול שרים ושרות. — 11 ישעיה נא, כג: אשר אמרו לנפשך שחי ונעברה. — 12 תהלים נה, יב: הוות בקרבה; תהלים ה, י: קרבם הוות; תהלים לה, כא: אמרו האח; ישעיה יד, ז: פצחו רנה; תהלים לה, טו: ובצלעי שמחו. — 13 דניאל יא, לא: המקדש המעוין. — 16 משלי ז, כג: עד יפלח חץ כבדו. — 17 דברים ד, כ: מכור הברזל. — 19 תהלים ג, ז: לא אירא מרובות עם. — 20 תהלים כג, ג: נפשי ישובכ ינחני במעגלי צדק; יומא סט, ב: שהחזירו עטרה לישנה. — 21 יחזקאל טז, נה: ואת ובנותיך תשובינה לקדמתכן. — 22 ויקרא כו, לב: והשמתי אני את הארץ ושממו עליה אויביכם היושבים בה. רש"י: זו מדה טובה לישראל שלא ימצאו האויבים נחת רוח בארצם שתהא שוממה מיושביה. — 24 ישעיה נב, ב: התנערי מעפר; ישעיה נד, יא: ויסדתיך בספירים; אסתר א, ו: על רצפת בהט ושש ודר וסוחרת. — 25 מכות כד, ב: תלה הכתוב נבואתו של זכריה בנבואתו של אוריה. באוריה כתיב (מיכה ג, יב) לכן בגללכם ציון שדה תחרש וגו' בזכריה כתיב (זכריה ח, ד) עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים עד שלא נתקימה נבואתו של אוריה הייתי מתירא שלא תתקים נבואתו של זכריה עכשיו שנתקימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה מתקימת. — 26 ישעיה ס, י: ובנו בני נכר חומותיך. — 27 נכסף ותאב מאד לשכן בצלתך. — כסוגר בית ראשון.

אחרת לשקל הנו'

ציון, בהגה והי אֶזְכֶּר יְגוֹנֶיךָ
 אין לי מִנַּחֵם עָלַי שְׁבֵרָךְ, בְּיוֹם גָּבְרוּ
 אֱהִים בְּנֶפֶשׁ מְאֹד מְרָה וְאִבְכָּה מְאֹד,
 אֲמַאֵס בְּעוֹגֵב וְקוֹל שִׁיר וְאֶקְוֶנָה, בְּיוֹם
 5 בְּכִי שֵׁאֵי קוֹל לְעַת דּוֹדִים אֲשֶׁר נִמְתְּקוּ,
 הַתְּנַצְּלֵי מַעֲדֵי, גּוֹם וַחַח מֵאִסִּי,
 עַל יוֹם אֲשֶׁר תַּחֲזִי הַדְּרַת פְּנֵי שׁוֹכְנֵי
 דוֹדְךָ אֲשֶׁר מִלְּפָנַי יִחַשֵׁק בְּךָ, וְסוֹד
 נִכְוָה לִבִּי כָּל אֲגוֹשׁ יוֹם צָר וְאוֹר קִדְרוֹ,
 10 אֵיכָה בְּנֵי צוֹרְרִים חָנָם יִכְלוּ בְּנֵי
 גַם נֶאֱצוּ, חָלְלוּ עִיר הַתְּהִלָּה וְהָרַ
 יָרָה זְמַן עֲצֻבוֹתָיו בִּי, וְהִשְׁלִיךְ בַּבּוֹר
 פִּלַּח כְּבִדֵי, וְעוֹרֵי הַחֲשִׁיף, כִּי מְאֹד
 אוֹחִיל עַדֵי בּוֹשׁ, וְיִשְׁבְּתֵי בַּבּוֹר נְאֻלָּם,
 15 נִכְוָה וְשֵׁרוֹף מְדוּרָה מַעֲנֵי הַשֶּׁבִי,
 נִסְפָּה לִבִּבֵי עָלֵי פְּרָחֵי כְּהֵנָה אֲשֶׁר
 בְּנֵי הַרְוָגִים בְּרַעַב, גַּם בַּחֲרֵב מִדֶּ-
 הַרְבוֹת אֲנַחוֹת וְתַמְרוֹרִים בְּיוֹם נִמְסְרוּ
 עִמָּךְ כְּצֹאֵן מֵאֶכְל לְבוֹ נְתוּנִים לְעַם
 20 בּוֹזִים וְשׁוֹסִים, וְהֵם שְׂפִים לְצַדִּיק, וְכִי-
 חֲטָאֵי בִיד צָר מִסְרֵנִי, וְעִמָּךְ לְמַס
 נִרְדָּךְ וְנִהְדָּךְ, כְּמִץ נִדְף, בְּיוֹם יִרְדוּ
 הִלְכוּ יְמוֹתַי בְּלֵי תִקְוָה בְּבֵית מֵאָסָר

יום הַחֲרִיבוֹךְ מִשְׁנֵאֵיךָ וּמוֹנֵיךָ
 צָרִים עָלַי מִחֲמַד אֲנִשִּׁי אֲמוֹנֵיךָ
 רְבוּ אֲנַחוֹת וְנָסוּ כָּל שְׁשׁוֹנֵיךָ
 חֲשָׁכוּ מְאוּרֵי הַדֶּר נִפְשֶׁךָ וּפְנֵיךָ
 נִפְתּוּ וְצוֹפִים וּמִן תַּחַת לְשׁוֹנֵיךָ
 עַל אוֹר מְלוֹכָה אֲשֶׁר חֲשָׁכָה לְעֵינֶיךָ
 מְרוֹם וְקִדְוֶשׁ, וְיִשְׁכַּן בֵּין אֲבָקֶיךָ
 כְּמוֹס יִגְלָה לְעֵינֶיךָ אֵל מְבִינֶיךָ
 יוֹם נִסְעָה הַשְּׂכִינָה מִמְּכוֹנֶיךָ
 שְׂדֵי, וְלֹא מִצֵּאוּ מוֹטוֹס קְצִינֶיךָ
 קִדְשׁ, וְהָרְסוּ וְגִלּוּ אֶת צְפוֹנֵיךָ
 בְּנֵי, וְכָלָה בְּלֵי חֲמָלָה סִנְיֶיךָ
 הִנֵּעַ וְעָוָה וְכָלָה כָּל הַמוֹנֵיךָ
 כִּי יַעֲלוּ רֵאשׁ בְּנֵי צָרִים מֵעֲנֶיךָ
 כְּלוּ יְמוֹתַי בְּלֵי חֲדוּהָ וְשִׁנֵּיךָ
 אֲבָדוּ, וְסָפוּ בְּנֵי לִי וְקוֹנֵיךָ
 קָרִים, פְּוֹרִים בְּכָל עָרֵי שְׁכֵנֶיךָ
 עֲשֶׂר עֲטֻרוֹת לְשׁוֹנֵאֵיךָ וְשׁוֹטְנֶיךָ
 חָרַב דְּבִירֶךָ וְרַפֵּשׁ מַעֲנֵיךָ
 עָשָׂן לְעֵינֶיךָ, וְכַחמֵץ לְשִׁנֶּיךָ
 עוֹבֵד, בְּעַת גְּרִשׁוֹנֵי מַמְעוֹנֵיךָ
 מַעֲלוֹת, וְעָלוּ כְּגִלֵי יָם שְׁאוֹנֵיךָ
 שׁוֹמֵם וְנְאֻלָּם, וְקוֹל פֶּחַד בְּאֹזְנֶיךָ

1 יחזקאל ב, י: קינים והגה והי. — 2 איכה א, ב: אין לה מנחם. — 4 שיר השירים ד, יא: דבש וחלב תחת לשונך. — 6 שמות לג, ו: ויתנצלו בני ישראל את עדים; שמות לה, כב: חח ונזם. — 7 ישעיה נז, טו: מרום וקדוש אשכנ. — 9 ישעיה ה, ל: צר ואור חשך; יואל ב, י, ד, טו: שמש וירח קדרו. — 11 עובדיה, א, ו: ובעו מצפוני; יחזקאל ז, כב: וחללו את צפוני. — 13 משלי ז, כג: יפח חץ כבדו; איוב ל, ל: עורי שחר מעלי; מלכים ב, יח, לד, ועוד: הנע ועוה. — 14 שופטים ג, כה: ויחילו עד בוש. 17 איכה ד, ט: טובים היו חללי חרב מחללי רעב שהם יורבו מדקרים. — 18 עשר עטרות — באחד בניסן, שבו הוקם המשכן, כמאמר חז"ל: אותו יום נטל עשר עטרות. שבת פז, ב. — 19 תהלים מד, יב: תתנו כצאן מאכל; יחזקאל לא, ב: ותדלח מים ברגליך ותרפס נהרותם; יחזקאל לה, יח: ומשקע מים תשתו ואת הנהרותם ברגליכם תרפשו. — 20 במדבר לג, נה: לשכים בעיניכם ולצונינים בצדיכם; משלי י, כו: כחמץ לשנים וכעשן לעינים. — 21 בראשית מט, טו; יהושע טז, י: ויהי למס עובד. — 22 תהלים א, ד: כמץ אשר תדפנו רוח; ישעיה לח, ח: אשר ירדה במעלות אחז. — 23 איוב ז, ו: ימי

קִינּוֹת עַל חוֹרְבַן יְרוּשָׁלַיִם

עַד מְמָרוּמִים צָרִי יִשְׁלַח לְאוּנִיָּה
 יִשְׁקִיף וַיֵּרֶא וַיֵּאִיר אֶת עֵנְיָהּ
 יָדוּ, וַחֲלִי פָנֶי הָאֵל אֲדוּנִיָּה
 נִיו, מִי יְשׁוּעוֹת לְשַׁלַּח חַיִּשׁ לְבָנֶיהָ
 יִקְרַב שְׁשׁוּנָהּ וְנָסוּ עֲצָבוּנֶיהָ
 יִהְיוּ בְנֵי צָר עֲבָדֶיהָ וְאוֹמְנֶיהָ
 חוֹזִים, וְשָׁבוּ כְּמִקְדָּם עֲדָנֶיהָ
 בְּשֵׁר עֲנִיָּה בְּקוֹל: שׁוּבֵי לְמַחְנֶיהָ
 עֲרַב — רְאֵי כִי לְאוֹר בְּקָר רְנִיָּה.

עַל שֵׁם צְבָאוֹת תְּלָאוֹת וְאַנְחוֹת שְׁאֵי,
 25 יִשְׁלַח אֲרוּכָה וּמְרַפָּא מִחֲלֵי הַשָּׁבִי,
 דְּרָשִׁי אֲדוּנִי בְּכָל עֵת וְהִדְרִוּוּ עֵזוֹ
 קִרְעֵי לְבָבָהּ וְשִׁפְכֵי רַעֲיוֹנָהּ לְפִי—
 פְּצָחֵי רִנּוֹת וְשִׁיר רִנִּי, בְּכַנּוֹר תְּנִי,
 לֵב אֲמַצִּי כְּאֲרִי, גַּם צַהֲלֵי קוֹל, וְחַיִּשׁ
 30 בָּאוּ יָמַי קִץ וְעַת רְצוֹן אֲשֶׁר נִבְּאוּ
 חֲסֵדֵי אֲבוֹתַי וְצִדְקָתָם, חֲסִין יְהוָה, זְכַר,
 גַּם בְּשָׂרֵי רַעֲיָה: תִּשְׁבְּבֵי וּתְבַכֵּי לְעֵת

קלו מגי ארג ויכלו באפס תקוה; איוב טו, כא: קול פחדים באזוניו. — 24 לאוניד — לאבלך. מלשון לא
 אכלתי באני ממנו (דברים כו, יד), אונקלוס: לא אכלית באבלי מגיה (וכעין זה יונתן וירושלמי), כלחם
 אונים להם (הושע ט, ד), רד"ק: כמאכל אבליים. — 25 איכה ג, נ: ישקיף וירא ה' משמים. — 27 יואל ב,
 יג: וקרעו לבבכם. — 28 ישעיה לה, י: ונסו יגון ואנחה. — 29 שמואל ב יז, י: אשר לבו האריה;
 ישעיה י, ל: צהלי קולך; ישעיה מט, כג: והיו מלכים אומניך. — 31 תהלים פט, ט: חסין יהוה. — 32 ישעיה
 יז, יד: לעת ערב והנה בלהה בטרם בקר איננו; זכריה יד, ז: והיה לעת ערב יהיה אור; תהלים ל, ו:
 בערב ילין בכי ולבקר רנה.

קינה על מת
קטע מן הגניזה

נִפְתַּל בְּאֵשׁ יְגוֹן וְאִיד מֵעַיִם
יִצְעַק וְיִצְעָקוּ עַדֵי אַנְגְלִים
אָנוּשׁ, וְגַם אֶפְרַיִם בְּרֹאשׁ אֶפְרַיִם
יִחַדּוּ וְהֵם סוֹפְדִים עָלַי שְׂדִים
עִם שׁוֹר, וְשָׁק יִקְשֶׁר עָלַי מִתְנַיִם
רַט שֶׁרְטָן גּוֹפֵף בְּלִי כַפַּיִם
לָהּ עַל בְּתוּלֵיהָ, וְכֵן מֵאֲזוּנַיִם
קָשָׁה כִּיּוֹלֶדֶת עָלַי אֲבָנִים
יְדֹלָה וְיִזְיֵל אֶת דְּמֵי עֵינָיִם
יְבַלֶּה עַדֵי יְבֻלָּה צָבֵא שְׂמִיִם
אֵיר מְאוּרוֹ בֵּא בְעֵת צְהָרִים
תִּמְוֹז וְלֹא עֵטָה צְעִיף קָרְנִים
יִיֵלֵל וְכֶסֶף אֹרֵךְ עָלַי כַּפַּיִם
נִהַפֵּף לְכָל לְשׁוֹן וְלִשְׁפָתַיִם
טִבֵּת כְּמוֹ לַעֲנָה לְמַלְקוֹתַיִם
אֲדָר יִקָּר כִּי שָׁב דְּרוֹךְ נְעָלַיִם
חֲקוֹק עָלַי לִבָּב וְעַל כַּפַּיִם
כִּכּוֹן בְּאֲבֵרֶת חֵן וּבְכַנְפָיִם.

...דִּן וְנִפְתַּלִּי [בַּמָּר]
בֵּא גַד לְאַרְצֵךְ גַּד וְאֵל אֲשֶׁר אֲשֶׁר
יֹסֵף בְּכִי יוֹסֵף, וְלִמְנוּשָׁה כָּאֵב
כֵּן מִזְלוֹת שְׁחַק דְּמַעוֹת גּוֹזְלוֹת
טָלָה לְאֵט טְלֵי דְמַעְיוֹ יְזִלוּ 5
יִכְפוּ תְאוּמִים פִּיתוּמִים לוֹ, וְשֶׁ-
אַרְיֵה בְּאֵף יִשְׁאָג, וְתִצְעַק מֵרַ בְּתוֹר-
עֶקְרָב יְגוֹנוֹ רַב, וְקִשְׁתַּת יַעֲנֶה
יִתְגַּדְּדֶה עָלָיו גְּדִי, כֵּן תִּדְלִי
10 גַם הַחֲדָשִׁים חֲדָשׁוּ מִסְפַּד לְבַל
יִסָּן, אֶהְיֶה, [נסו] צְלָלִיו חֵישׁ,
סִינֹן בְּמִטָּה אִיד, וְתִמְוֹז וְהָרִי
גַם אֵב בְּמֵר יִכָּאֵב, וְאֵלּוּל בְּבִכִי
תִשְׁרִי אֲשׁוּרוֹ מֵט, וּמֵרַחֲשׁוֹן לְמֵר
15 כְּסָלוֹ כְּסָלִיו פְּלָחוֹ קוֹרוֹת, וְטוֹב
וְשִׁבְטֵי לְשִׁבְטוֹ, וְאֲדָר יִבְכֶּה עָלַי
יִמְחוּ מְאוּרֵיךְ, גְּבִיר, אֲכֹן שְׁמֶךְ
כָּל מְלֹאכֵי שְׁלוֹם עָלַי נִפְשֶׁךְ יִסֹּ-

1 בראשית כט, ח: ותאמר רחל נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי גם יכלתי ותקרא שמו נפתלי. באש — בכתב־היד: באיש. — 2 בא גד לארץ גד ואל אשר — אולי: באה התגודדות ואבלות לארץ גד ואל אשר, חדוד על־פי בראשית ל, יא: בא גד. ישעיה טו, ח: כי הקיפה הנועקה את גבול מואב עד אגלים יללתה. לארץ גד — בכתב־היד: לארץ גר. — 3 ישעיה יז, יא: כאב אנוש. — 4 ישעיה לב, יב: על שדים סופדים. — 5 ירמיה מזח, לו: ועל מתנים שק. — 6 שרטן — בכתב־היד: שרטאן. — 7 ותצעק — בכתב־היד: וצועק. — 8 שמואל א כ, י: או מה יענך אביך קשה. — 10 איוב יד, יב: עד בלתי שמים; תהלים עב, ז: עד בלי ירח; משה בן עזרא, עינות תהום 19: מספד לבת בכל לבל יבל; שם 4: אבל ולא יבלו ימי בכיו עדי יבלו כעשן כוכבי שמים. — 11 שיר השירים ב, יז; ד, ו: ונסו הצללים; עמוס ח, ט: והבאתי השמש בצהריום. — 12 במטה אוד — אולי צריך לומר: במעטה איד. השוה משה בן עזרא, עינות תהום 8: ותעטה כימה מעיל זעף ועל אפי בנות עיש צעף ערבים. — 13 איוב לו, לב: על כפים כסה אור. — 16 זכריה יא, יג: אור היקר; ישעיה יא, טו: והדריך בנעלים. — 17 ישעיה מט, טז: הן על כפים חקותיך. — 18 ישעיה לג, ז: מלאכי שלום; שמות כה, כ: והיו הכרובים... סוככים בכנפיהם; תהלים צא, ד: באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה; משה בן עזרא, עינות תהום 70: ועליו הכרובים סוככים יהיו באברת חן ובכנפיהם.

מצבות מבית הקברות התת מימי בסירקוסה

מצבה ז

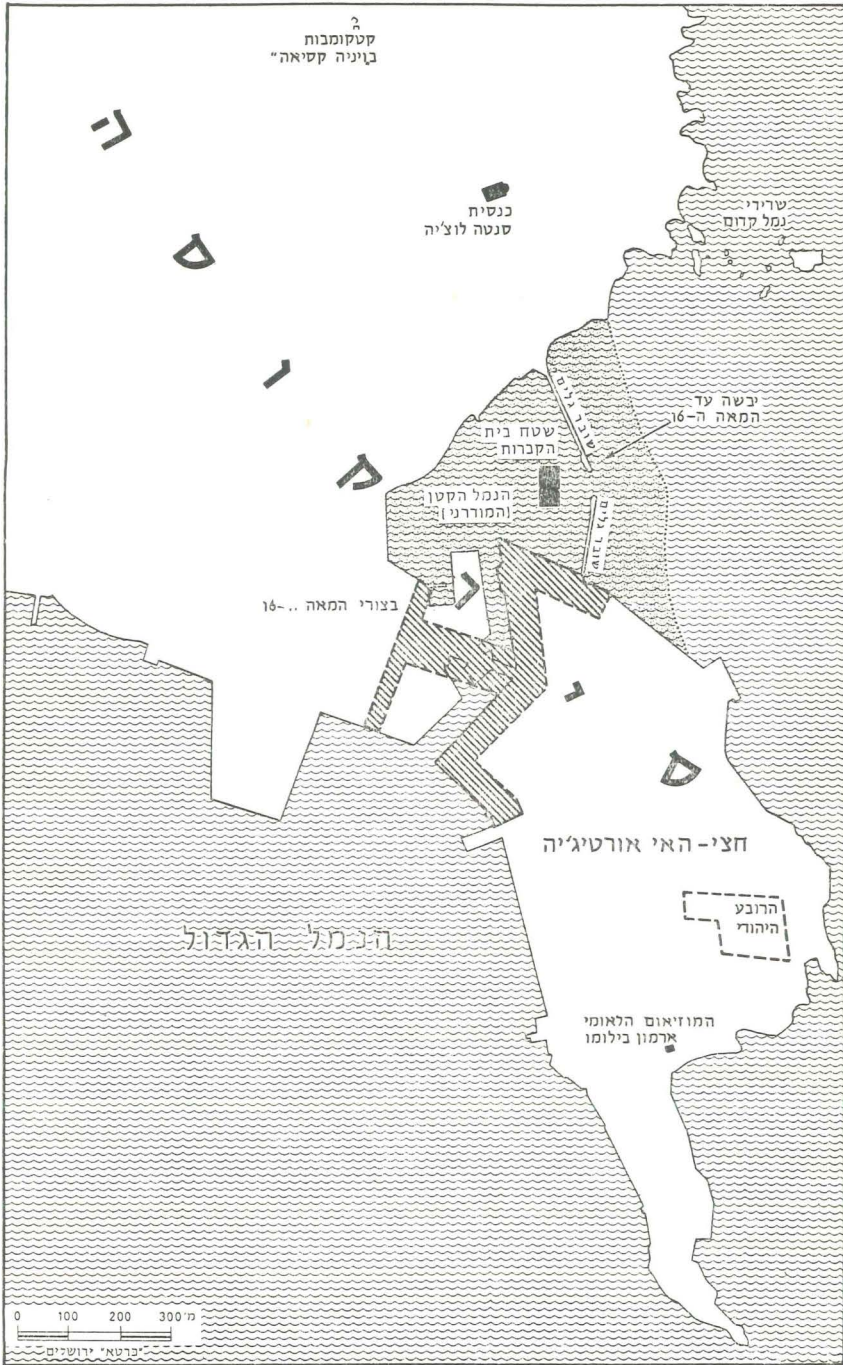
מצבה ח

מצבה י

שלמה סימונסון

יהודי סירקוסה ובית הקברות שלהם

הישוב היהודי בסירקוסה, שבמזרח סיציליה, ראשיתו בתקופה הרומית. מעידים על כך כתבות בקטקומבות וממצאים ארכיאולוגיים. למן אותה העת ומאות שנים אחדות לאחר כך נמצאו בעיר גם שומרונים¹. האגדה מייחסת ליהודי סירקוסה את מות הקדושים של ההגמון הנוצרי הראשון בעיר, במאה השלישית. הוונדלים, שהחלו בשנת 440 לפלוש לסיציליה, הרסו באמצע המאה החמישית את בית הכנסת בסירקוסה. בשנת 655 ביקשו היהודים רשות מהשלטונות הביזנטיים (ובאמצעותם מההגמון זוסימוס Zosimus) להקימו מחדש². המוסלמים כבשו את סירקוסה בשנת 878, והביאו את השבויים היהודים לפלירמו³. ר' בנימין מטודילה ביקר בסיציליה בשובו מארץ-ישראל, ואת סירקוסה הזכיר דרך אגב מבלי לציין מספר היהודים⁴. סמוך לאותו זמן, בסוף המאה ה"ב, שאלו יהודי סירקוסה שאלה בהלכה מאת ר' אנטולי בן יוסף, והשיב עליה הרמב"ם⁵. באותה עת אנו שומעים בפעם הראשונה על בית הקברות היהודי. בשנת 8-1187 חכרו חלקת אדמה מההגמון של צ'יפאלו להרחבת בית הקברות שלהם. הם התחייבו לתת לכנסייה מידי שנה בשנה כמות מסוימת (קפיז) שמן זית. המתווך בעסקה היה ראש הכנסייה על שם ס. לוצ'יה⁶. ידיעותינו על יהודי סירקוסה מתרבות מן התקופה האחרונה לקיום הישוב היהודי בעיר, היינו מן המחצית השנייה של המאה ה"ד עד גירוש היהודים מסיציליה. באותו זמן היתה קהילת סירקוסה הקהילה השנייה בגודלה בסיציליה אחרי קהילת פלירמו. שני מקורות מעידים שמספר היהודים בעיר הגיע לחמשת אלפים נפש ויותר, ודומה שיש בכך הפרזה. ב"מגילת סרגוסה" נאמר: "כחמשת אלפי איש מבני ישראל כלם חכמים ונבונים, ראשי

- 1 על היהודים בסירקוסה ראה: L. G. di Giovanni, *L'Ebraismo della Sicilia*, Palermo 1748; Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, pp. 484—534; B. e G. Lagumina, *Codice diplomatico dei giudei di Sicilia*, 3 Vols., Palermo 1884—1911; U. Cassuto, *Evreiskaia Entsiklopediia*, Vol. 14, col. 326f. על הכתובות והממצאים האחרים (גם על השוני רונים) ראה: P. Orsi, *Nuovi ipogei di sette cristiane e giudaiche ai Cappuccini in Siracusa*, *Römische Quartalschrift*, 14, 1900, p. 187f.; Id., *Gli scavi intorno a l'Athenaion di Siracusa*, Roma 1919, col. 263-5 (est. *Monumenti Antichi della R. Accademia dei Lincei*, 25); J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum I*, Roma 1936, p. 468f; S. Calderone, *Per la storia dell'elemento giudaico nella Sicilia Imperiale*, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, S. III, 10, 1955, p. 489f.
- 2 ראה J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, Athens 1939, p. 86f. וציין המקורות שם.
- 3 Zunz, op. cit., p. 486. השווה לעומת זאת Starr, op. cit., p. 136.
- 4 מסעות בנימין מטודילה, מהדורת אדלר, לונדון 1907, עמ' ע.
- 5 שר"ת הרמב"ם, מהדורת בלוי, ח"ב, ירושלים תש"כ, סי' שמו.
- 6 S. Cusa, *I diplomi greci ed arabi di Sicilia*, Palermo 1868, p. 495f. התעודה כתובה ערבית באותיות עבריות. התומים עליה תשעה מיהודי סירקוסה ושני עדים.

שלמה סימונסון

אלפי ישראל המה, לבד מבחוריהם ונעריהם ונשיהם ובניהם וטפם".⁷ המגילה מתארת "נס", שאירע ליהודי סירקוסה בסוף המאה הי"ד, או בראשית המאה הט"ו, ונחוג בי"ח בשבט עליידי הדורות הבאים כ"פורים של סרגוסה". מסורת החג נתקיימה בידי גולי העיר במזרח והוא נחוג על ידם עד ימינו. מקור זה מפריז במניינם של היהודים בקובעו מספר של עשרים-שלושים אלף. אף אין לקבל שהיו בסירקוסה "שתיים עשרה קהילות קדושות בנוים באבני גזית ועמדי שיש".

עם פירסום פקודת הגירוש (1492) פנתה הפקידות הבכירה בסיציליה למלך ספרד, ותיארה את הנוקים החמורים שיבואו לאי ולכלכלתו בעקבות הגירוש. אותה שעה היו בפלרמו חמשת אלפים יהודים, "ויותר מהם בעיר סירקוסה"⁸. דומה, שגם מספר זה אינו מדוייק, שכן מספר כל התושבים בסירקוסה היה 13.500,⁹ ובחלוקת המיסים והשירותים, נתחייבו היהודים לתת רבע והנוצרים שלושה רבעים.¹⁰ חלקה של קהילת סירקוסה במלווה המיוחדת שהוטלה בשנת 1415 על כל קהילות סיציליה היה מאה ועשר אונקיות. על קהילת פלרמו — מאה ועשרים, על קהילת ג'ירג'ינטי — מאה ועל קהילת קטניה — שמונים אונקיות.¹¹ אמת, שאין לראות בחלוקת נטל המיסים וההלוואות בסיס מדוייק להערכת גודלן של הקהילות.¹² יהודי סירקוסה ישבו בקטע העיר, שנקרא כאז כן עתה בשם ג'ודיקה. מעמדם האזרחי והמשפטי של יהודי סירקוסה היה דומה לזה של שאר יהודי סיציליה.

מן המאה הי"ג ואילך נחשבו ל"עבדי אוצר המלכות", ויחד עם זאת נקראו בשם "אזרחים". מאמצי השלטונות לשוב ולרכז בידם את ה"ריגאליה" החזירו את היהודים משלטון הכנסיה לשלטון המלכות בכל הנוגע בתשלום מיסים ושיפוט וכיוצא בדברים אלה.¹³ הם השתתפו

7 D. Simonsen, *Le Pourim de Saragosse est un Pourim de Syracuse*, REJ, 59, 1910, p. 90f. ב' רות, לתולדות גולי סיציליה, ארץ-ישראל ג, 1954, עמ' 230 ואילך.

8 Lagumina, op. cit. III, Doc. 894 (p. 47), 20.5.1492; A. Milano, *The Number of the Jews in Sicily at the Time of their Expulsion in 1492*, *Jewish Social Studies*, 15, 1953, p. 25f (=Rassegna Mensile di Israel, 20, 1954, p. 16f.) בתעודה הנ"ל פרטים חשובים על תרומתם הכלכלית החשובה של יהודי סיציליה. רוב היהודים היו בעלי מלאכה וסוחרים. אמנם אין כמעט דבר בתעודות על חיי הכלכלה של יהודי סירקוסה, ואין אנו יכולים אלא להניח שכותו של התיאור הכללי יפה גם לגבי קהילה זו. על סוחר יהודי מסיקוסה ראה M. Lattes, *Di un merca-tante ebreo siracusano*, *Archivio Veneto*, 6, 1873, pp. 322-3; *Il Vessillo Israelitico*, 43, 1895, pp. 256-7. וראה דברי ר' עובדיה מברטנורא (במכתבו הראשון), אודות שלושה רצענים יהודים מסיקוסה, שהפליגו איתו בספינה ממיסינה. ראה: A. Neubauer, *Zwei Briefe Obadiah's aus Bartenuro*, *Jahrbuch für die Ges. d. Juden*, 3, 1863, p. 199.

9 Milano, *Ibid.*

10 Lagumina, op. cit. I, Doc. 76 (p. 106f.), 22.6.1392; Doc. 126 (p. 171), 28.7.1396; Doc. 384 (p. 191f.), 18.3.1449.

11 *Ibid.* I, p. 327, nota l

12 על-פי חלוקת המס משנת 1492 (10.11. 1492) (Ibid. III, Doc. 1015 (p. 229f.)), אפשר לבוא ולחשב שבאי פנטיליריה ישבו 1000 יהודים, וזו בוודאי הפרזה. השוה לעומת זאת, מילאנו, שם.

13 Q. Senigaglia, *La condizione giuridica degli ebrei in Sicilia*, *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche*, 41, 1906, p. 75f.; R. Straus, *Die Juden im Königreich Sizilien unter Normannen und Staufern*, Heidelberg 1910, p. 17f.; V. Colorni, *Legge ebraica e leggi locali*, Milano 1945, p. 59f.

יהודי סירקוסה ובית הקברות שלהם

בנטל המיסים הכללי של האוכלוסיה, וכן היה עליהם לשלם מס מיוחד בשם ג'יזיה, שהיה בתחילה מס גולגולת ובמשך הזמן הפך למס כללי¹⁴. בסוף המאה הי"ד וראשית המאה הט"ו היה חלקה של קהילת סירקוסה במס זה שבעים ושתים אונקיות של סיציליה¹⁵. כן השתתפה הקהילה בתשלום מיסים וארנוניות ומלוות של קבע ושלא של קבע. משפטיהם הפליליים הובאו בפני בתי-הדין הכלליים, וכן נהגו במשפטים אזרחיים, כאשר אחד הצדדים היה נוצרי. בתחילה נקבע העקרון, שאין מתקבלת עדות של נוצרי נגד יהודי ושל יהודי נגד נוצרי; אבל במשך הזמן נתבטל חלקו הראשון של נוהג זה¹⁶.

אירגון הפנימי של קהילות סיציליה הגיע לשיא התפתחותו בתקופת השלטון של מלכי בית אראגון. באירגון המסורתי של יהודי סיציליה ניכרים מעתה יסודות של הסדרים בספרד. כן ניכרת בתקופה זו מידה מסויימת של התערבות השלטונות בסדריהן הפנימיים של הקהילות, אלא שבדרך כלל באה התערבות זו על-פי בקשת היהודים עצמם¹⁷. התקנות הראשונות של קהילת סירקוסה, שהגיעו לידינו, הן משנת 1363. בראש הקהילה עמדו שנים-עשר "ראשים" (maggiorenti)¹⁸, המחליטים ומתקנים תקנות. לצידם כיהנו הפ-רוטי, שהיו נושאי המשרה הראשיים בקהילה. ה"ראשים" נבחרו לתקופה ממושכת, והפרוטי למשך זמן מוגבל, בדרך כלל שנה אחת. להלכה היה מספרם שנים-עשר, אבל לא בכל הקהילות היה קיים נוהג זה בכל הזמנים, ובסירקוסה, למשל, לא מנה הפרוטו שנים-עשר חברים¹⁹. הפרוטי נתמנו לרוב באחת משתי הדרכים הבאות: (א) על-ידי צוות ממנים, שנבחרו באסיפה הכללית של בני הקהילה. (ב) על-ידי הפרוטי היוצאים. כן בא המינוי מטעם המלכות, או שהיה טעון אישורה, או אישורו של הדיין הכללי (בזמן שהיתה קיימת הדיינות הכללית). בתקנות הנ"ל נמסרו לפרוטי ול"ראשים" גם סמכויות אלו: אסור לרב (פריסביטר) ולכל יהודי לסדר נישואין וגירושין בלי הסכמתם. הסכמתם היתה דרושה גם לדורש בבית הכנסת, למבקש לשחוט, לערוך תפילה ולהטיל חרם. בידם היתה הסמכות לשפוט יהודי הפוגע בפרוטי ולקנוס את העבריין. חלק מתפקידי הפרוטי בוצע בשיתוף עם הממונים מטעם הקהילה על הצדקה. הללו תבעו לדין את העוברים על תקנות הקהילה ופיקחו על שמש בית הכנסת, שלא ימסור בלי רשותם את המפתחות ואת רכוש בית הכנסת. התקנות אוסרות על יהודי להלוות כספו בריבית, ולדרוש להישבע על ספר תורה או ארון הקודש; לתבוע לדין יהודי אחר בשבתות ובחגים, לייקר את שערי הפירות והירקות

¹⁴ Straus, op. cit., p. 25f. ושלא כדברי Zunz, op. cit., p. 502f.

¹⁵ Lagumina, op. cit. I, Doc. 131 (p. 176), 13.12.1396; Doc. 170, (p. 226), 13.10.1401 בתעודה הראשונה מוסר המלך מרטינו הראשון את מחצית ההכנסה מן המס לרופא יוסף אבנעפיא ובשניה נאמר שחלקו במס שלוששים ושש אונקיות. משום מה אין קהילת סירקוסה נזכרת ברשימות התשלומים של הקהילות שפרעו את מס הג'יזיה.

¹⁶ Straus, op. cit., p. 102f. ראה F. Lioni, Le magistrature presso gli ebrei di Sicilia, Archivio Storico Siciliano, NS, 17, 9, 1884, p. 328f.

¹⁸ במקום אחר ה"מקראים" "טובים" (probi), ראה Lagumina, op. cit. I, Doc. 118 (p. 106f), 13.5.1395
¹⁹ Ibid., Doc. 105 (p. 151f.), 3.6.1393. ראה בשנת 1393 היה מספרם שמונה, ראה

שלמה סימונסון

ולמהול מים ביין או יין ביין. על התקנות חתומים שנים-עשר הראשים, והן אושרו על-ידי המלך בסוף שנת 1364.²⁰

נציגים מיוחדים הועמדו לצאת ולבוא בפני השלטונות והם נקראו *sindici, procuratores et nuncii*, אבל לפעמים מילאו תפקיד זה גם הפרוטי²¹. הקהילה היתה רשאית להטיל מיסים וארנוניות על חבריה, וזכות זו אושרה מידי פעם בפעם על-ידי השלטונות. המיסים נגבו על-ידי הפרוטי או על-ידי שישה ממונים, שנבחרו לתקופה של שנה: שנים מבין העשירים, שנים מבין הבינוניים ושנים מבין מעוטי האמצעים. על הממונים הללו מדובר בתקנות הקהילה, שאושרו בשנת 1392 על-ידי מרטינו הראשון²², ונקבע בהן שמיסי היהודים בסירקוסה ייגבו לפי יכולת הפורעים ועל-פי החלטת ששה הממונים, והכל חוייבו במס בלי יוצא מן הכלל. הקהילה בחרה בדיין, שקיבל רשות לדון לפי דיני ישראל. הדיין וששה הממונים היוו בית הדין של הקהילה. כן אישר המלך זכויות אחרות של קהילות סירקוסה: אין לחייב יהודים לעבודות כפייה; ואין הם חייבים ב"השאלת" חפצים, אלא בשירות המלך ופקידיו; ונקבע חלקם של היהודים במיסים הכלליים בשיעור (רבע) הנזכר לעיל.

בתעודות בא גם זכרם של תפקידים אחרים, שכנראה לא האריכו ימים. בשנת 1399 מינה המלך את רייסיו (מרגוסה) לאדילנטט, המכונה בלשון הדיבור "פרוטו ראשי" (*protho maggiore*), לכל ימי חייו²³. יהודי אחר נתמנה שמש הפרוטי אף הוא לכל ימי חייו²⁴. שני הדיינים הכלליים הראשונים לסיציליה היו מאנשי קהילת סירקוסה. הראשון היה ר' יוסף אבנעפיא (או אבנשיא), רופא המלך מרטינו הראשון ומקורבו, שנתמנה בשנת 1395, וכיהן עד יום מותו, בשנת 1407²⁵. במקומו נתמנה לדיין כללי ראיס (רייסיוס) מראגוסה, שהיה ה"פרוטו הראשי" הנזכר, ומת בשנת 1414²⁶.

באותם הימים העיבו כמה וכמה פרשות על היחסים בין היהודים לבין שכניהם הנוצרים, ושני גורמים בקשו להצר רגליהם של היהודים: השלטונות העירוניים והכנסייה. מקרה ראשון מסוג זה נזכר בשנת 1369 במכתב מאת המלך לשלטונות סירקוסה. הם נצטוו

Ibid., Doc. 52 (p. 78f.), 30.11.1364; Lioni, *ibid.*; Id., *Le usure presso gli ebrei*, 20 Archivio Storico Siciliano, NS, 9, 1884, p. 195f; M. Guedemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Italien*, Wien 1884, p. 339f.

Lagumina, *op. cit.* I, Doc 57 (p. 84) 20.2.1369; Doc. 58 (p. 85f.), 20.2.1396; Doc. 21 72 (p. 103f.), 14.6.1377; Doc. 76 (p. 106f.), 22.6.1392; Doc. 115 (p. 157), 1.9.1394; Doc. 118 (p. 160f.), 13.5.1395

Ibid., Doc. 76 (p. 106f.), 22.3.1392 22

Ibid., Doc. 158 (p. 211), 2.8.1399 23

Ibid., Doc. 159 (p. 213), 3.8.1399; Doc. 167 (p. 223f.), 2.2.1401 24

25 *Ibid.*, Doc. 123 (p. 166f.), 10.2.1395; Doc. 202 (p. 293), 11.2.1407 תה שנה. בשנת 1393 נתן לו המלך בית ברחוב המרחץ (Via del Bagno) של היהודים, על שירותו בחצר המלכות, ובית מרוז ב"ככר היהודים" (Piazza dei Giudei). שניהם הוחרמו מידי יהודי שהוכרו כבוגד במלכות, 2.10.1393. *Ibid.*, Doc. 109 (p. 154), 26

Ibid., Doc. 247 (p. 316f.), 6.11.1414 26

יהודי סירקוסה ובית הקברות שלהם

להימנע מלהציק ליהודים, ובתוך כך גם הטלות מיסים כבדים²⁷. בשנת 6-1375 התלוננו יהודי סירקוסה באוזני המלך, ששוב חוזרים ופוגעים בהם, ביחוד אנשי כמורה וגזירים דומיניקאנים, מעלילים עליהם עלילות וחובשים אותם בבתי הסוהר שלהם. המלך הודיע שיהודי סירקוסה מוגנים על ידו, וכי אין להעמיד אותם לדין בבתי הדין של הכנסייה כי אם בבתי הדין האזרחיים, ושלטונות העיר מצווים על הגנתם²⁸. בשנת 1392 פרעו פרעות ביהודי סירקוסה ולאחר ששכנו עמדו להתחדש. המלך איים בעונשים כבדים על אנשי העיר אם יעזו לפגוע ביהודים²⁹. כבר בשנה שלאחר מכן נאלץ המלך לחדש את ההוראה שלא לפגוע ביהודים³⁰. בשנת 1399 אסר המלך על שלטונות סירקוסה לגבות מיהודי העיר מיסים שאינם חייבים בהם. בצוו נאמר, שחובתם היא להשתתף בשמירה בלילות, אבל פטורים הם מלספק שעווה למלך³¹. ארבע שנים לאחר מכן הודיע המלך שאין להכריח את היהודים לשאת בהוצאות הדגל המתנוסס על מבצר העיר³².

באמצע המאה ה־ט"ו הגישו שלטונות העיר והקהילה למשנה למלך תביעות ותביעות נגד, בעיקר בתחום הכלכלה והמיסוי. המשנה אישר תביעות העיר אלו: תשלום מחיר התבואה והמס המוטל עליה במחירי השנה הקודמת ובלי להתחשב בתנודות במחירים; השתתפות במיסי העיר, אף-על-פי שהיהודים כבר פורעים מיסיהם למלך. לעומת זאת לא יינתן ליהודים חלק בהכנסות המיסים שנגבו בעקבות המהומות שאירעו לאחרונה בעיר. המשנה אישר גם תביעות הקהילה אלה: הוא ימנה שופט בסירקוסה, לדון בחילוקים שבין הקהילה והעיר, כדי שלא יהיה על היהודים לכתת רגליהם לפלירמו; העיר מצווה למסור לידי היהודים העתקי מכתבים ממרכו השלטון בפלירמו; הקהילה פטורה מתשלום מיוחד לשופט המטפל במשפטי היהודים; אותו שופט ידון בתביעות העיר נגד הקהילה בענין מחיר התבואה; על העיר למסור לידי הקהילה את החלק המגיע לה מן התבואה הנרכשת במרוכז; אסור על העיר להחזיק את ה"פרוטי" ואת ה"ראשים", שנתבעו לדין על תביעות אזרחיות, בבית סוהר של פושעים; אסור על העיר לגבות מן הקהילה יותר מרבע מכלל המיסים. המשנה דחה את תביעת הקהילה לשחרר השמן למאור בבית הכנסת ממס עירוני. הוא החליט גם להיוועץ במלך אראגון בתביעת הקהילה, שהיהודים יפצו בשל המהומות שאירעו בסירקוסה³³.

בשנת 1487 ציווה המשנה, שהמטיף ג'ובאני מפיסטויה, לא יפריז בהטפותיו נגד היהודים, כדי למנוע "אי נעימויות" מיותרות³⁴. אף סמוך לצאתם של יהודי סירקוסה

27 Ibid., Doc. 57 (p. 84f.), 22.2.1369

28 Ibid., Doc. 68 (p. 97f.), 3.11.1375; Doc. 70 (p. 99f.), 20.12.1376

29 Ibid., Doc. 90 (p. 135), 11.7.1392

30 Ibid., Doc. 106 (p. 152), 4.6.1393

31 Ibid., Doc. 161 (p. 214f.), 22.12.1399

32 Ibid., Doc. 179 (p. 235f.), 23.2.1403

33 Ibid., Doc. 383 (p. 489f.), 16.11.1448; Doc. 384 (p. 491f.), 18.3.1449

34 Ibid. II, Doc. 736 (p. 406), 7.4.1487

שלמה סימונסון

מעיר מולדתם היה על השלטונות להגן על יהודי המקום. המשנה ציווה להחזיר להם את הרכוש ואת הסחורות שנלקחו מחנויותיהם אחרי פירסום פקודת הגירוש, וכי יש להסתפק ברישום הרכוש הזה, על מנת שישמש ערובה לתשלום חובותיהם. בעת ובעונה אחת ציווה, שהגוצרים החייבים ליהודים לא יפרעו להם חובותיהם, אלא יפקידום בבנק בסירקוסה.³⁵ בשנת 6-1455 ניסו יהודים בסיציליה ובעיקר בסירקוסה לעלות לארץ-ישראל. השלטונות התנגדו לעלייה זו, בעיקר מטעמים פיסקאליים וכלכליים. הם עצרו את העולים וביקשו להחרים את רכושם ולמוכרם לעבדים. קהילת סירקוסה נשאה ונתנה עם השלטונות לביטול הגזירה, והפרשה נסתיימה בתשלום כופר, אלף אונקיות זהב. אחת מתוצאות ההסכם היתה, שמכאן ולהבא תותר עליית יהודים לארץ-ישראל, בתנאי שבכל קבוצת עולים לא יהיו יותר ממשונה נפשות, וכי העולים לא יקחו עמם כסף אלא להוצאות הנסיעה בלבד.³⁶ מועט הוא הידוע על חייהם התרבותיים של יהודי סיציליה בכלל ושל יהודי סירקוסה בפרט. נראה, כי לפחות בתקופת שלטון בית אראגון היה רב מספר הרופאים היהודים. ברשימת רופאים משנות 1363—1470, נמנים כעשרים וחמישה רופאים מבני הקהילה.³⁷ כאן חי בסוף המאה הי"ד יצחק בן שלמה אלחדב, אסטרונום ומתרגם. הוא המציא מכשיר אסטרונומי, וחיבר כתבים שונים בנושא זה ואודות המידות במקרא, ושירים וכתבים אחרים.³⁸ האסטרונום והמתרגם יצחק בן אליה כהן, חי, כנראה, אף הוא בסירקוסה.³⁹ לא ברור אם "אבו אפלה הסרקסטי", שחיבר ספר בתורת הסוד וספר בעניני אלכימיה, שחי כנראה בסירקוסה, היה יהודי.⁴⁰ כן נשתמרו כתבי-יד עבריים אחדים שהועתקו בסירקוסה, וכתבי-יד התנ"ך (בכתבי-יד אשכנזי), שהיה בידי קהילת סירקוסה, ובשוליים הערות בענין קטעי קריאה לפי מנהג המקום.⁴¹

ב

אחרי גירוש היהודים מסיציליה נעזב בית הקברות של יהודי סירקוסה. ידיעות ראשונות על גורלו של בית הקברות הביא בסוף המאה שעברה החוקר ברטולומיאו לגומינה.⁴²

³⁵ Ibid. III, Doc. 893 (p. 44f.), 12.6.1492; Doc. 907 (p. 69), 30.6.1492

³⁶ Ibid. I, Doc. 432 (p. 573f.), 6.1.1456

³⁷ Ibid., p. 69f., nota

³⁸ M. Steinschneider, Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters, Berlin 1893, p. 550; A. Freimann, Die Ascheriden, JJLG, 13, 1920, pp. 155-6; EJ, s.v., Alchadib; C. Roth, Jewish Intellectual Life in Medieval Sicily, JQR, 47, 1957, p. 324; J. Schirrmann, Zur Geschichte der hebräischen Poesie in Apulien und Sizilien, Mitteilungen des Forschungsinstitutes für hebräische Dichtung, I, 1933, p. 135 פרובאנס, ב, ירושלים תשט"ו, עמ' 582 ואילך.

³⁹ Roth, ibid

⁴⁰ Roth, op. cit., ספר התמר לאבו אפלה הסרקסטי, קרית ספר, ג, תרפ"ו, עמ' 181 ואילך; p. 326

⁴¹ Zunz, op. cit., p. 521f.; A. Freimann, Jewish Scribes in Medieval Italy, A. Marx Jubilee Volume, New-York 1950, English Section, p. 315f.; Roth, op. cit., p. 331

יהודי סירקוסה ובית הקברות שלהם

משהחלו להרוס את המבצרים שנבנו במהצית הראשונה של המאה ה־17, בקטע המקשר את חצי האי אורטיג'יה (Ortigia) עם היבשת, נמצאו שתיים עשרה מצבות. לגומינה פירסם את הכתובות שניתנו לפיענוח. שלוש מהן אבדו, ארבע שמורות בחצר המוזיאום הלאומי בארמון בילומו בסירקוסה, וחמש הנותרות — בשביל המוביל לקטקומבות בויניה קאסיה (Vigna Cassia)⁴³. בהעתקיו של לגומינה נפלו כמה שגיאות: כתובת 1 (סוף): במקום שנת הקי"ט צ"ל הקצ"ו; כתובת 8, שורה ראשונה, צ"ל: זה הקבר כב"ר. שורה שניה: צ"ל: שלום בכ"ר; כתובת 9: צ"ל: זה קבר עמרם בן שלמה; כתובת 11, שורה ראשונה, צ"ל: יוסף בן כלוף.

בשנת 1962 נערכה פעולת ניקוי והעמקה ב"נמל הקטן" (המודרני), סמוך למקום, שבו הוקמו במאה ה־17 המבצרים הנזכרים. מנהל המוזיאום הלאומי, פרופ' סנטי לואיג'י אניילו, עשה מאמצים מרובים כדי לבקר את החומר, ובתוכם מאות גושי האבן, שהועלו מתחתית הנמל. נמצאו עשר אבנים, שניתן להבחין בהן כתב עברי⁴⁴, ואין ספק שכולן מבית הקברות. הן הועמדו בשביל המוביל לקטקומבות בויניה קסיה בסירקוסה. הזמן, ובייחוד מי הים, גרמו לשחיקת הכתובות ורק חלק מן הכתוב ניתן לקריאה⁴⁵.

3 . 1205R . 56x69x46	1 . 1200R . 35x57x108
זה קבר של	[זה] קבר
.....	של ר . .
.....
4 . 1203R . 56x62x50	עמאר
יוסף הבחור	ת נ צ ב ה
5 . 1196R . 50x105x73	2 . 1202R . 53x51x61
זה הקבר של	שבתי
הוקן בכ"ר אליה ת נ צ ב ה	נע
הקץ

B. Lagumina, Di alcune iscrizioni ebraiche scoperte nelle demolizioni dei baluardi siracusani, *Notizie degli Scavi di Antichità*, Roma 1889, pp. 198—201; Id., *Iscrizioni ebraiche di Siracusa*, *ibid.* 1893, pp. 54-5

43 המצבות בחצר המוזיאום מסומנות במספרי האינדיקס (סדר העמידה משמאל לימין) 13305M (= Lag. 8), 13299M (= Lag. 1), 13301M, (= Lag. 3), 13300M, (= Lag. 2). המצבות בקרבת הקטקומבות הן (באותו סדר): 13309M (= Lag. 12), 13308M, (= Lag. 11), 13306M, (= Lag. 9), 13303M (= Lag. 6), 13302M, (= Lag. 4).

44 רצוני להביע לפרופ' ס"ל אניילו את תודתי על שמטר לידי את פיענוח הכתובות ופירסומן ועל העזרה האדיבה שהושיט לי בעת ביקורי בסירקוסה בקיץ תשכ"ג.

45 בראש כל כתובת בא מספר האינדיקס (סדר העמידה לפני הקטקומבות מימין לשמאל, מול חמש המצבות של לגומינה); המידות בס"מ: גובה, רוחב ועומק; הכתובת.

שלמה סימונסון

39x75x60 .1204R .10	45x97x63 .1199R .8	44x122x59 .1201R .6
זה הקבר שֶׁר שלמה הבחור בְּכֶר יצחק הזקן נֶעַ	זה הקבר של [ר] שמואל הכהן נֶעַ בְּרַ פֶּרֶץ . .	זה הקבר של ר' עלי החזן בְּכֶר יהודה הזקן ה . . . נֶעַ
	68x120x45 .1198R .9	42x128x71 .1197R .7
	זה הקבר של ר' סעדיא הזקן ... [שנ]ת] . . .	זה הקבר של ר' משה הלוי בְּכֶר סעדיא הלוי נֶעַ

מתוך מחקרים תתימיים טופוגרפיים וארכיאולוגיים, שנערכו בזמן האחרון בקרבת מקום, מסתבר, שהשטח של "הנמל הקטן" המודרני בסירקוסה היה יבשה למן התקופה היוונית-הרומית עד שהוקמו הביצורים במחצית הראשונה של המאה הט"ו. אז נתנו למי הים לחדור לרצועת היבשה הרחבה, שחיברה את אורטיג'יה עם היבשת, והותירו רק גשר צר בין חצי האי (שנהפך למעשה לאי) והיבשת⁴⁶. הכתבות שפירסם לגומינה, שימשו חומר בנייה למבצרים, ואילו יתר המצבות נשארו במקומן ונתכסו במי הים. עדות מסייעת אנו מוצאים בשטר הנזכר משנת 1187 (ראה לעיל), שבו נזכר שכנסיית ס. לוצ'יה מסרה שטח אדמה נוסף לקהילת סירקוסה להרחבת בית הקברות שלה. כנסייה זו נמצאת ביבשת מול "הנמל הקטן" (המודרני), מכאן שבאותו מקום נמצא בית הקברות לפחות מן המאה הי"ב ואילך.

רק באחת הכתבות שלפנינו ניתן לפענח תאריך והוא הק"ץ (1430), ובכתבות שפירסם לגומינה מצויים שני תאריכים, שנת הקפ"ז (1427) והקצ"ו (1436). במצבות שהיה בהן, אולי, תאריך, אין הוא ניתן לפיענוח. מכאן, שחלק מהמצבות שייכות למחצית הראשונה של המאה הט"ו, ומותר אולי לשער שגם היתר שייך לתקופה זו או הסמוכה לה, היינו למאה או למאה וחמישים השנים האחרונות ליישוב היהודים בסירקוסה עד הגירוש של שנת 1492.

הכתב הוא כתב עברי מרובע ואין בו דבר הראוי לצייון, פרט לצירוף האותיות אל בשם אליה (כתובת 5) ושמואל (כתובת 8). בארבע מן הכתבות בא המונח "הזקן" וכן הוא מופיע בשלוש מהכתבות שפירסם לגומינה. ואולי היה זה תואר כבוד. יתכן גם, שהוא בא לרמוז לגילו של הנפטר, שהרי בשתי כתבות בא המונח "הבחור". מצבה אחת היא של חזן וכיוצא בה מצבה אחת שפירסם לגומינה.

קרוב לודאי שבתחתית "הנמל הקטן" מונחות עדיין מצבות רבות של בית הקברות היהודי בסירקוסה ויש לקוות שיבוא היום ויימצא להן גואל.

46 כך מסר לי פרופ' אנילו. ועיין P. N. Gargallo, Esplorazioni e ricuperi nella Sicilia sudorientale, Bollettino e Atti (del) Centro Italiano Ricercatori Subacquei (Genova), 1958-9, p. 73f.

בצלאל רות

לתולדות היהודים בקפריסין

התעניינותו של הנשיא המנוח יצחק בן-צבי ז"ל בתולדות ארץ-ישראל ועתיקותיה, כללה באורח טבעי, גם הארצות הסמוכות שהיו להן בעבר קשרים הדוקים עם ארץ-ישראל. לפיכך, רוצה אני להקדיש לזכרו הערות לתולדות היהודים באי קפריסין. המנוח עצמו ביקר בקפריסין ומפעם לפעם שימש האי נושא לשיחותינו בשובי מביקורי הארעיים שם.

א

אין ספק שראשית קשריהם של היהודים עם האי שבשכנותה של ארץ-ישראל נעוצה בימים מקדם. במשך זמן רב נהגו לזהות אותו כ"ארץ כיתים" הנזכרת בישעיהו (כג, א), אם כי מסתבר שקפריסין הוא רק אחד השטחים השוכנים לחוף ימים שמונה זה חל עליהם. קשרים מדיניים, שהיו לעתים הדוקים למדי, קשרו את שתי הארצות בתקופת החשמונאים. תלמי לטירוס, שמשל בקפריסין בשנת 103 לפסה"ג, סייע באמצעות גייסותיו החזקים לערים היווניות שבארץ-ישראל כנגד אלכסנדר ינאי. תוצאותיה של התערבות זו היו עשויות להיות מכריעות, אלמלא הטילה אמו של מושל קפריסין, קליאופטרה השלישית ממצרים, את מלוא משקלה כנגדו. שריד מעניין, זכר לאפיזודה זו, מצוי במוזיאון הקפריסאי שבניקוסיה, בדמות במה שבנה לטירוס בקיטיום (בסיס חיל המשלוח שלו) לציון נצחונו. בהמשך המאבק בינו לבין קליאופטרה, שהגיע לשיאו בפלישה מצרית לקפריסין, היו הכוחות המצריים נתונים לפיקודם של שני מצביאים יהודים, חילקיאס ואנניאס, שנאמנותם למלכתם בתנאים קשים, נחשבה לחורגת מן הרגיל.¹

בתקופה זו כבר היה באי יישוב יהודי ניכר. הורדוס חזר את מכרות הנחושת, אחד ממקורות עושרו הרב (ייתכן שהדברים שבכתובת הקדושה שנמצאה בפאפס נסבו עליו). נכדו של הורדוס, אגריפס הראשון, מזכיר במכתב מפורסם את חשיבות המושבה היהודית בקפריסין,² ונמסר על יהודי מתושבי האי בשם טימיוס, שנשא לאשה אחת מבנות משפחת הורדוס.³ באותה תקופה לערך, בשנת 46—47, מצא השליח פאולוס קהילה יהודית שלה היו יותר מבית כנסת אחד בסלאמיס ולפחות אחד בפאפס. במקום זה נמצא לו מתנגד בדמות "נביא" (מורה) מתחרה בשם ברישו שנהנה מחסדי המושל הרומי סרגיוס פאולוס אשר הוא עצמו היה, כנראה, אוהד לדת היהודית.⁴

- 1 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יג, י, ד. האנציקלופדיה היהודית האנגלית מצטטת הקטע הזה אבל מהפכת מובנו.
- 2 פילון, משלחת לקיוס, רפ"ב.
- 3 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יח, ה, ד.
- 4 מעשי השליחים, פרק יג, ד—יג, ע"ג גם בפרק ד, לו; פרק יא, יט; פרק טו, לט. אף המשולח ברנבס היה יליד קפריסין ולפי המסורת הנוצרית הובא שם בידי יהודי המקום.

ב צ ל א ל ר ו ת

בשנים 115—117 השתתפו יהודי קפריסין במרד היהודי המאורגן להפליא נגד השלטון הרומאי, שהתפשט על פני כל האיזור, למן קיראנה ועד ארם נהרים. מסתבר שתכליתו של המרד היתה, הקמת כוח יהודי מנצח שיעלה לבסוף על ארץ־ישראל ויחדש את השלטון היהודי בה. בקפריסין ניצב בראש ההתקוממות אדם בשם אקטמיון. מהצלחותיו הראשונות, אפשר להסיק שהיה בעל כוח ויכולת. מקורות בלתי יהודיים מעידים ששני הצדדים התנהגו במערכה זו באכזריות רבה. מספר הקורבנות הגיע ל־240,000, והעיר היפה סלאמיס נהרסה בידי המתקוממים. המרד דוכא לבסוף ביד חזקה. מסופר כי מי הם אדמו מדם החללים, וחוק נחקק לאסור עולמית על היהודים לשוב לאי, אפילו אם תטרף אניה בים⁵. אך לעיתים רחוקות נשארות תקנות ממין זה תקופה ארוכה, ומצויות הוכחות שהיהודים שבו לאי כעבור זמן לא רב. עמוד חקוק ועליו כתובת יוונית שנמצא בגולגוי (ליד אתינו שבמרכז האי), מציין את חידוש בית הכנסת (הוא נזכר כאן כ *ἑβραϊκή* כלומר 'היהודיה' כביכול). התאריך אינו וודאי וארכיאולוגים ציינו תקופות שונות למן המאה השנייה או תקופה קצרה לאחריה (מנדרוס), תקופת מלכות קונסטנטין (סבורנוס), עד המאות החמישית והשישית (מיטפורד)⁶. העמוד מעיד גם על פיזור רב, באופן יחסי, של מרכזי האוכלוסיה היהודית, וכנראה לא הוגבל לערים הראשיות בלבד⁷. כתובת אחרת של בית כנסת שנמצאה בלפיתוס (קרבס) שבתוככי האי והמצוייה כיום בניקוסיה⁸, עוררה פחות תשומת לב. היא חקוקה בעמוד מעוטר בעל כותרת קורינתיאנית. שם האיש התורם אותה לבנין המקודש נמצא בכתובת *ἑυξη παββ(ι) Ἀττικου* כלומר, הנדר של רבי אטיקוס. ברור שמדובר כאן בתלמיד־חכם, שכן רק כתובות מועטות בתקופה זו כוללות תואר זה. מכאן שלא פסו לומדי תורה מקרב תושבי האי. ראוייה לתשומת לב גם העובדה שיהודי מלומד זה שמו היה יווני ואף חקק אותו בבנין בית הכנסת.

טבלה אחרת, עגולה, שנתגלתה זה לא מכבר במורפו, ועד כמה שידיעותי מגיעות טרם פורסמה, יש לה שייכות כלשהי ליהדות. הסמלים היהודיים המסורתיים של התקופה הקלאסית, המנורה בעלת שבעת הקנים ובסמוך לה הלולב וכנראה גם האתרוג או השופר כמקובל, מהווים את הקישוט המרכזי של צידה האחד. הטבלה עשויה כמעין אם דפוס.

5 עיין הסיפור במילואו עם פרטי המקורות; G. F. Hill, *History of Cyprus*, I, pp. 241—242; A. Reifenberg, *Das antike Zyprische Judentum und seine Beziehungen zu Palästina*, *Journal of Palestine Oriental Society*, vol. XII, 1932, pp. 209—215. שם עוד ידיעות חשובות על יהודי קפריסין בתקופה הקלאסית, ראה על זה עכשיו גם *Journal of Jewish Studies*, vol. XIII, 1962, pp. 41—42.

6 G. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, vol. I, p. 735. שם פרטים ביבליוגרפיים ואי־לויסטרציה. עיין גם רייפנברג, שם; T. B. Mitford, *Some new Inscriptions from early Christian Cyprus, Byzantium*, vol. XX, 1950, pp. 113—114.

7 כדאי להעיר שבאמצע האי נמצא כפר בשם אייה סלומי, כלומר הקדושה שלומית. שם כנסיה המוקדשת ל"אם המכבים", דהיינו שבעה האחים שהרג מלך יוון, היא חנה (אם שבעת הבנים) במסורת היהודית.

8 פריי, מס' 736; מיטפורד, שם, עמ' 115—116. אי אפשר לקבוע לא התקופה ולא החשיבות של ההותמת "לבניהו בן חר" שפירסם פריי, שם, מס' 737.

לתולדות היהודים בקפריסין

הקישוט חרוט והכתובת במהופך כבראי. ברם, החומר אינו קשה כדי שהטבלה תהווה אם דפוס. הכתובת עצמה היא בלתי רגילה לגבי אוביקט יהודי, אם כי תחתיה מצויינות כפות תמרים אופייניות. בכתובת נאמר: *δέχομαι καλας ἔλπιδας* "מאמין אני ב[בתגשמותן של] ציפיות טובות". באי נמצאו גם מגורות חרסים שונות ובהן סמלים יהודיים. אפשר לחזות בהן במוזיאון הקפריסאי ובמקומות אחרים. נוסף עליהן נמצא מדליון זכוכית שעל גבו מגורה, וכן ממצאים אחרים.⁹

זכר יהודי נוסף מצוי דרומית מזרחית לחומות פאמאגוסטה, מחוצה לה. המקום קרוי עד היום בפי העם "טיאפרי אוריקו", שאינו אלא שיבוש של *το γιαφυρι ἔβραικο* כלומר גשר היהודים. לפי מסורת מקומית נחלו היהודים כאן, מחוץ לסמלמיס, תבוסה עצומה לאחר המרד הקטלני של שנות 115–117. שמות מעין זה, בעלי זיקה יהודית, אינם נדירים באיזור הים התיכון. וייתכן שמציאותו במקום של מבנה מסיבי, שמקורו אינו ידוע, הביא להיווצרות שם זה, או שמא היה מצוי בקרבת מקום בית קברות יהודי.¹⁰

על שלהי התקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית, הגיעו לידנו רק עדויות בודדות. כגון, תיאור ספרותי על סיכסוך דתי בין הבישוף אפיפאניוס (נולד כיהודי בארץ-ישראל והשפה העברית היתה שגורה בפיו כלשהו), בין רבי יצחק מקוסטניה (כלומר סלאמיס). בדין וחשבון מעורפל מסופר שבשנת 610 הומינו יהודי צור את יהודי האי להצטרף לקשר נגד השלטון הנוצרי.¹¹ יש להניח, איפוא, שהיישוב היהודי הוסיף להתקיים ללא הפרעה. ברם, העדות הבאה היא מתקופה הרבה יותר מאוחרת. משפרצה מחלוקת, בשנת 1007, בין מלומדים יוונים וארמנים בקונסטנטינופול על מועד חג הפסחא, יעץ הקיסר באזיל השני להזמין כבורר את משה "מלומד גדול מקרב העברים המתגורר באי קפריסין ואשר משחר ילדותו קנה בקיאות רבה במדע הלוח ובכל תחומי ידיעת אנוש". וכך נעשה. מלומד זה "בעומדו בין הנאספים לפני הקיסר נשא את דברו על עיקרי הלוח", והטיל כובד משקלו לצד הנציג הארמני עד שהיווני בוש ונכלם.¹²

לא מן הנמנע הוא שפעילותו של תלמיד חכם זה קשורה היא, בדרך כלשהי, לידיעה היחידה על חיים יהודיים דתיים בקפריסין. בנימין מטודילה, שביקר באי זה בדרכו לארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ב, מצא מספר יהודים רבניים וקראים וקבוצה של "יהודים מינים הנקראים... אפיקורסי" וישראל מנדים אותם בכל מקום והם מחללי ליל שבת ושומרים ליל ראשון מוצאי שבת". כלומר, אינם שומרים את השבת מערב לערב אלא משחר לשחר, או אולי, מחצות עד חצות כדרך הנוצרים, כמה מלומדים שיערו שהכוונה לנוהים אחרי תורת מישוואיה אל עכברי, שנוכרה בכתבי מחברים קראיים, שהורה שיטה זו

9 פרטים ואילוסטרציות ר' בספרו של רייפנברג, שם. ר' צילום הטבלה העגולה בסוף המאמר.

10 בסביבות העיר נמצאה "גבעת היהודים" J. Starr, Romania, Paris 1949, p. 109. היה גם "גשר היהודים" בקרבת הרובע היהודי בניקוסיה. שם, שם.

11 עיי' המקורות בספרו של רייפנברג, שם; היל, תולדות קפריסין (שם, 1.243).

12 מטיו (Matthew) מאידיסה (המאה הי"ג). הרגומו בספרו של סטאר: The Jews in the Byzantine Empire, Athens 1939.

ב צ ל א ל רות

של חישוב הזמנים. על כל פנים, מגמה זו היתה נפוצה, כנראה, בזמן שהוא וידוע שבשנת 1158 מצא אברהם אבן עזרא בלונדון ספר מיוחד המצדד בשיטת חישוב זו. נגד שיטה זו כתב ראב"ע את "אגרת השבת" שלו¹³. צירוף המקרים שמינות זו נתקיימה בצורה מאורגנת בתקופה כה מאוחרת רק באי ושהמלומד היחיד בעל שיעור קומה שהיה מומחה לחישובי הלוח, חי באי, מעוררים את השאלה אם אכן לא היה אותו משה מקפריסין ראש לדוגלים במינות זו ולספר שהיה עם ראב"ע בלונדון¹⁴.

ב

למן ראשית המאה הי"ג, מתקופת לסינג (1184—1192), מתרבות ידיעותינו על היהודים באי. השליטים החדשים דבקו בנוסח הלאטיני של הנצרות ולפיכך היו למיעוט דתי בין נתיניהם היוונים. הם היו עשויים לגלות מידה מסוימת של אהדה למיעוט שסבל מיחס של בוז, ואולי עודדו התיישבות יהודים בקפריסין. כנראה שהיהודים התגוררו בכל חלקי האי, ואם כי לא נוכל למסור סקירה רצופה של תולדותיהם, הרי אפשר להסמך זו לזו ידיעות על מצבם.

קהילות יציבות התקיימו לא רק בבירה ניקוסיה ובנמל החשוב ביותר פאמאגוסטה (אשר נטלה את הבכורה מידי סלאמים ההרוסה), אלא גם בפאפוס אשר בקצהו המערבי של האי. פרא ניקולו דה-פוגיבוסי, שנקרה למקום זה בדרך מסעותיו (1346—1350), ביקר בבית הכנסת, כנראה בחג השבועות (כשנת 1349 לערך) וחוויותיו מתוארות בזכרונותיו בנימה של אהדה¹⁵. ברור שבאותה תקופה היתה הקהילה "מזרחית", שכן עשה כמתפללים והשאיר את נעליו בפתח הבית כמנהג המוסלמים. היחס ליהודים באי לא היה רע, אם כי הכנסייה אסרה להעסיק רופאים יהודים (כגון במועצה של לימסול, 1298)¹⁶.

סופר, כאילו על מנת ללמד מוסר-השכל, כי כאשר המלך היו דה-לוסינג נחת בלויית פמלייתו בצור, בראשית פלישתו לארץ-ישראל בשנת 1283, נפל ארצה צלב שנישא בתהלוכה בידי הכמורה שבאה לברכו, והרג את רופאו היהודי¹⁷. בתחילת המאה הי"ד הטיל הארכיבישוף ג'ון דיל קונטה (1319—1332) על היהודים לשאת טלאי צהוב, כפי שהיה נהוג באירופה הלאטינית מאז המועצה הלטרנית בשנת 1215¹⁸. על המלומד

13 גם רשב"ם מצדד בדיון אקדמי בשיטה זאת. ר' פירושו לבראשית א, ה. הצעת ש' פוננסקי ב Z. Ankori, Karaites in Byzantium, New-York, REJ, vol. 34, p. 176 etc. תמך בה וחיוקה אנקורי, York 1959, p. 386, etc.

14 לא מצאתי שום קשר בין קפריסין והנוסע מנחם בן פרץ החברוני מן המאה הי"ב, שהוזכר, L. Zunz, Gesammelte Schriften, p. 168.

15 T. H. Mogabgab, Excerpts on Cyprus, vol. 3, סי' 251 תרגום אנגלי אצל, p. 110—101.

16 סטאר, רומניה, עמ' 110—111; עיין גם שם בענין כמה פרטים המובאים להלן.

17 מתוך, History of the Crusades, vol. II, pp. 588—589; Gestes des Chiprois, pp. 419—423; Amadi, Chronique, p. 214—5.

18 היל, III, 1075.

לתולדות היהודים בקפריסין

היהודי יהודה מסקוני מבולגריה (נפטר 1328), שהיה ידוע בבקיאאותו המדעית, נאמר כי ביקר בקפריסין בתקופה זו.¹⁹

היהודים נחשבו למקור הכנסה. חומר רב מצוי על המיסים הכבדים שהוטלו עליהם. כגון על-ידי רימונד די פינס, נציג האפיפיור שעמד במשך מספר שנים בראש האדמיניסטרציה ושעליו מסופר כי אסף "מצבור גדול של כסף מיהודי ניקוסיה פאמאגוסטה והממלכה כולה".²⁰ לא ייפלא, איפוא, שכאשר חזר הנרי השני, בשנת 1310, הצטרפו בפומבי יהודי הבירה לחוגגים שקידמו את פניו בבואו.²¹ היהודים, כאחרים, סבלו בתקופה הארוכה (שנסתיימה בשנת 1464), שבה ביקשו חיילי ג'ינובה להטיל ממשלתם על האי, כבשו את פאמאגוסטה ופטשו מפעם לפעם על ניקוסיה ועשקו את בני המקום, והיהודים בכללם. כאשר ניתן להם בשנת 1373 כופר, היה על יהודי הבירה לתרום 70.000 דוקאטים, מתוך סכום כולל של 170.000 דוקאטים, של ההלוואה הכפויה שנגבתה, ואילו יהודי פאמאגוסטה (שסבלו במשך תקופת הכיבוש מרגשות אנטי-יהודיים שהביאו עמם הגנאזים מביתם) תרמו 30.000 מתוך 230.000, ולפי מקור אחר 100.000 מתוך 300.000.²² מכל מקום, לא נקף זמן רב וליהדות פאמאגוסטה חזר מעמדה הקודם. הדבר נגרם גם על-ידי גאות הרגשות האנטי-יהודיים בבירה, שבכל שנה בתקופת הפסחא התעקמה כל כך, עד שרבים עזבו את העיר ועברו לפאמאגוסטה, שבה היו התנאים פחות רעים. מקור אחד מפליג במספרם ואומר שהאוכלוסיה היהודית במקום גדלה עד 2000 נפש; על כל פנים הגידול היה ניכר. אולם גם כאן היו היהודים צפויים לעונש אם לא חלקו כבוד לשרידים המקודשים, כאשר נישאו בתהלוכה לכנסיית ניקולס הקדוש וממנה.²³ ממקורות פוזרים אפשר ללקט גם כמה פירוורים על מסחרם של יהודים ועל תפיסת שבויים יהודים באי בתקופה האמורה.²⁴

קפריסין היתה גם חוליה מקשרת נוחה עם העולם המוסלמי, ובתור שכזו היה בה כדי למשוך אליה יהודים שעשו דרכם לארץ-ישראל. הדברים הגיעו לידי כך שבשנת 1341 אסר מלך אראגון על יציאת יהודים לאי, שבדעתם היה לעבור לבסוף לסוריה, וקבע עונשים כבדים על כך.²⁵

ג

השלטון בקפריסין עבר, בשנת 1481, לויניציאה לאחר מעשה תרמית מסובך. במאת השנים שלאחר מכן (או קצת פחות מזה), נמצא האי במידת מה בתחום ההשפעה התרבותית, הפוליטית והכלכלית של איטליה. היתה זו תקופת גירוש היהודים מספרד, פורטוגאל

19 Jewish Encyclopedia, Vol. IX, p. 39

20 היל, וו, 56 וג"כ 2456: אולי הכפלה בטעות. ע"י גם סטאר, שם.

21 היל, 7—56; סטאר (עמ' 4—103) מוסיף כמה פרטים.

22 (o) Estienne de Lusignan. מובא אצל סטאר, עמ' 105.

23 סטאר, עמ' 106. התעודה היא מן התקופה הויניציאנית.

24 סטאר, שם.

25 בער, Aragonien, עמ' 6—295.

בצלא לרות

ודרום איטליה (לרבות סיציליה) ומספר פליטים מצאו את דרכם גם לקפריסין²⁶. יתרה על-כן, יהודים איטלקים שהפליגו לארץ הקודש על סיפונן של ספינות ויניציאניות בתנאים נוחים פחות או יותר, היו נוסעים דרך קפריסין. בהיותם יהודים איטלקים, המצטיינים בכושר ביטוי בולט, תיארו כמה מהם בכתב את חויותיהם. מכאן ואילך נמצאים בידינו מספר תיאורים בכתב על הקהילה היהודית באי, מעטם של נוסעים שעגנו במל זה לפני שהמשיכו בשלב האחרון של מסעם. בסתיו רנ"ה (1495) עשה תלמיד אלמוני של ר' עובדיה מברטנורא, שהיה בדרכו לירושלים, שלושה ימים בפאמאגוסטה. הוא הופתע מהוצאות המחיה הנמוכות באי, אך עמד גם על כך שהמחלות הנפוצות לרוב גרמו, שהקהילה היהודית נשארה קטנה ביותר. שלא כבאיטליה, שנמצאו בה מלווים בריבית יהודים בכל מקום, מצא בפאמאגוסטה רק מלווה בריבית אחד בשם שבתאי. הוא לא היה כפוף לשום פיקוח, אלא רשאי לקבוע שיעורי הריבית כרצונו²⁷. בשנים שלאחר מכן החלו להתיישב כאן גולים מסיציליה. ר' משה באסולה מאנקונה (שתיאור מסעותיו השלם נדפס מכתבי-יד על-ידי יצחק בן-צבי), מצא בשנת רפ"א (1521) בקפריסין תריסר משפחות יהודיות²⁸, "מעט ורעים", מסיציליה, שמריבות תדירות היו פורצות ביניהן. יפה הוא תיאור התנאים הכלליים והכלכליים בספר מסעותיו של באסולה. גם הוא מציין את זולות המחיה. היחס אל היהודים היה רע, ובהתאם למנהג העתיק, היה על היהודים לרכוש כל מזון וכל דבר שנגעו בו בחנות, כיוון שנפסל באכילה לנוצרי. בית הכנסת היה כלול בהדרו²⁹ (נראה שנבנה לפי מסורת סיציליאנית, אם נלמד על כך מתיאורו של ר' עובדיה מברטנורא על בית הכנסת שבפלירמו). היתה בו גם סוכה לציבור המחוברת לבית הכנסת ובה לן ואכל הנוסע בימי הג הסוכות. הוא הופתע שיהודי המקום הקלו באיסור יין נסך, שלא כאחיהם בסיציליה, שעליהם מעיד ר' עובדיה מברטנורא שהיו מדקדקים באיסור זה. בשובו מארץ-ישראל שהה באסולה שבועיים בלימסול (שהוא מכנה ליסלינו — Le Saline, האגם המלוח שבקירבת עיר זו), אך לא מצא שם, כנראה, יהודים. הדבר ראוי לצייון, שכן בשנת 1565 ביקר בעיר זו נוסע גרמני בשם יוהן קלפריך, וכתב שהיהודים הם רוב האוכלוסיה העלובה במקום³⁰. גם דוד די-רוסי ביקר בקפריסין בדרכו לארץ הקודש בשנת רצ"ה (1535) ושהה

26 מר מ' מעירני שר' יעקב בירב הסתפק, בתשובתו לר' אברהם בן נחמיאש בפאמאגוסטה, אם נמצאו בעיר תלמידי חכמים ואולי באו מן הגירוש: "שבעונותינו מזמן הגרוש אנשי הגרוש נעים ונדים. וא"ת דפאמגושטא אתו לה מעלמא באותם הזמנים, שמא היה אדם חשוב שם" (שור"ת מהר"י בירב, ויניציאה תכ"ג, סי' ה, דף ז, א). את התשובה השיב בהיותו בדמשק ומכאן שהיה זה בין סופה של שנת רפ"ז לשנת ר"צ. עיין ח"ו דימיטרובסקי, בית-מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת, ספונות, ז' תשכ"ג, עמ' מט.

27 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 147.

28 מסעות ארץ-ישראל לר' משה באסולה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 33—34, 76.

29 מר מ' בניהו מעירני שמלבד בית כנסת זה היה בפאמאגוסטה: "בית כנסת חרב ושמן זה שנים רבות" (שור"ת ר"י בירב, שם). אנשי הקהל רצו "לבנות במקומו בתים ולהשכירם", כיוון ש"נתייאשו מלבנותו עתה". התשובה נכתבה בשנות רפ"ח—ר"צ, ולא ברור מתוכה כלל אימתי נבנה בית כנסת זה, אלא שהיה זה לפני גירוש ספרד, ודאי זמן מרובה, וכי היה הוא "בנין יחיד", כלומר לא של הקהילה.

30 סטאר, שם, עמ' 29, מתוך Reyssbuch, Feyrabend, p. 378a.

לתולדות היהודים בקפריסין

תקופה קצרה בפאמאגוסטה. בעיר זאת השאיר, כנראה, את בנו בגלל הידיעות הבלתי מעודדות שהגיעו אליו מארץ־ישראל³¹.

התיאור המלא ביותר הוא של ר' אליה מפיסארו, שביקר באי בשנת שכ"ג (1563) בדרכו לארץ־ישראל³². תנאי החיים הנוחים בפאמאגוסטה הזכירו לו את עיר מולדתו והחליט להתעכב שם בטרם ימשיך בדרכו, כדי למלא את אשר חיסר בהוננו. תיאורו מקיף תנאי האקלים, הכלכלה והאוכלוסיה. היהודים נמצאו רק בפאמאגוסטה, ובמשך דור אחד מספרם הוכפל, שכן הוא מצא בה עשרים וחמישה בתי אב, חלקם יוצאי סיציליה, אבל נמצאו בה גם כמה יוצאי ארצות המזרח ואף ממערב אירופה. גם הוא מציין שהיה להם בית כנסת יפה, אבל גם בזמנו נמשכו המריבות והוצאת לשון הרע איש על רעהו. התנאים הכלכליים היו מצויינים. כל המס אשר שילמו היה 25 דוקאטים לשנה. לא היו בקהילה זו אביונים וגם העניים היו יכולים להרוויח כדי מחייתם כסוכנים או מתווכים. כבאיטליה, הרוב התפרנס מהלוואה על משכון בתנאים טובים ביותר. שיעור הריבית הגיע ל-25%, ונוסף על כך היה נהוג שהלווה נותן למלווה מתנה בבואו לבקש את ההלוואה. אנשים שנוקו לכסף נהגו לבוא למטרה זו אף מניקוסיה הבירה, שבה לא היו תושבים יהודים. המחבר ממליץ ששותפיו באיטליה יצטרפו אליו. אמת הדבר, שיהודים נדרשים לשאת סימן היכר (כובע צהוב כבוניציאה), מכלל זה הוצאו שני רופאים יהודים, אחד רומאנוטי (כלומר יווני) ואחד פורטוגיזי, שתושבי האי הוקירו ומצבם הכלכלי היה מצויין. הללו הורשו ללבוש מצנפת שחורה כשאר הרופאים עם תג צהוב קטן בלבד.

לא מן הנמנע הוא שרופא פורטוגיזי זה אינו אלא הרופא האנוס ג'וזה אלווריס מאופורטו, שגמלט למזרח והתיישב, בתקופה זו לערך, ליד סלאמיס (כלומר באיזור פאמאגוסטה) ומעתה קורא לו דון יוסף ושמו הטוב יצא למרחוק³³. במקום זה נפגש עמו נוסע פראנציסקאני, פרא פנטליאו ד'אבירו, שהיה באי בשנת 1561³⁴ והתעניין במסעותיו ביהודים. הוא אף נטל על עצמו למסור ידיעה מדון יוסף ואשתו לאחיו בליסבון שהיה קתולי אדוק. בעת ביקורו נטבל בניקוסיה צעיר יהודי ספרדי שדיבר קאסטיליאנית מצויינת אף-על-פי שלא

31 אגרות ארץ־ישראל, עמ' 183, 186.

32 א' יערי, מסעות ארץ־ישראל, עמ' 186—196.

33 [באותה תקופה ממש נמצאו בפאמאגוסטה רופא יהודי ספרדי בשם דוטור ישראל דארדירו. תעודות עליו נמצאות בתשובה של מהרשד"ם משאלוניקי. באחת נזכר שהרופא אמר לדוכס, ששאלו למה אינו מתחתן, שיש לו בן הלומד בצפת. אחר־כך באה אוניה מקפריסין ונמצא בה בחור לבוש גלימה מאריג שאלוניקאי ואמר שהוא בנו של הרופא. בעדות אחרת נמסר, שהרופא הצטרע שבנו לא בא בין הבריות. אחרי זמן באו אנשים מג'יפרי ואחד מהם, ששמע שהרופא התחתן, התפלא, שהרי יש לו בקפריסין אשה מכובדת מאד וכן. כן נמצא מכתב בספרדית שנשלח אל שלמה דארדירו, חותנו וקרובו של הרופא שבו נאמר שהרופא, חתנו, כאדם פיקח ושלם בכל ענייניו, קרא לאחיו ר' יעקב דארדירו ואמר לו שאין לו בנים ואחרי מותו תהיה אשתו זקוקה לו. כיוון שהוא גדול בשנים ויש לו אשה צעירה וכן, נתן לה גט, שלא תזדקק ליבם (ש"ת מהרשד"ם, אבן העזר, סי' קסו) שאלוניקי תקס"ז, דף ק"ו, ב—ג). חבל שלא צויין המקום שבו נמצא הרופא אחרי צאתו מקפריסין. אם המדובר בדוכס יהודי, יש להניח שהוא דון יוסף נשיא והשיחה התקיימה לפי זה בקושטא. — מ"ב.]

34 Fr. Pantaleão d'Aveiro, Itinerario da Terra Sancta, הוצאה שביעית, ליסבון 1927, עמ' 54, 59—60.

בצלא לרות

היה מימיו בספרד. בזמנו נטרפה אגיה ליד פפוס ובה ניספו ששה עשר יהודים שהיו בדרכם לארץ הקודש, והניצולים נשדדו בפראות בידי תושבי המקום.

ד

ידיעות מעטות בלבד מצויות בדינו על החיים הרוחניים של היהודים בקפריסין בימי השלטון הלטיני והויניציאני. ואמנם כמעט שלא השאיר האי את רישומו בתקופה כלשהי על הספרות העברית. דמות מעניינת היה הרופא הפילוסוף משה רובא, או רבס, שחי ופעל בקפריסין בראשית המאה ה־17. הוא תרגם בכשרון ספר פילוסופי ערבי לאיטלקית, שנמצא לפני זמן קצר בספרייה בדמשק. ספר זה (יוחס לאריסטו עצמו), היה מכוון להעמיד תורותיהם של אפלטון ואריסטו על זהות אחת. לאחר מכן תורגם מחקר זה משפת הדיבור האיטלקית, שבה השתמש רובא, ללטינית ונדפס ברומא בשנת 1519. הה זה הד מוזר לעבודתם הברוכה של מתרגמים יהודים בימי הביניים ששיגשו בספרד, פרובנציה ודרום איטליה. וכך נתקשרה מורשה זו גם באי קפריסין, שנועד לפי מיקומו הגיאוגרפי להוות חוליה מקשרת בין מזרח למערב. מעורפלת עוד יותר היא דמותו של Eahim (חיים?) De Xipre, רופא באלגירו שבסרדיניה ששמו מרמז על מוצאו מקפריסין, אלא אם נאמר שהיה מקום בשם דומה גם בסרדיניה. הוא השלים בשנת 1459 מחקר על צמחי המרפא המקומיים.³⁵

מבין הסופרים העבריים שבקפריסין אפשר לציין רק את ר' יום טוב בן פאראגי שחי בפאמאגוסטה בשנת רס"ו (1505) וכל הידוע עליו הוא שהעתיק (כנראה עם תוספות משלו) את המדרש לחמישה חומשי תורה של ר' יהושע ן' שועב (נדפס אחר־כך בקושטא בשנת ר"פ). הוא סיים את ההעתיקה ב"ליל יום ן' באיילת השחר בח' ימים לחודש חשון שנה ה' אלפים ומאתים וששה וששים לב"ע, באי קובריו בעיר פאמאגוסטא".³⁶

הסופר הרב־צדדי, ר' אליעזר אשכנזי, הוא הדמות היחידה בתחום הספרות הרבנית, שיש לה קשר עם קפריסין. הוא שימש במשך שנתיים רבה של פאמאגוסטה. בתקופת כהונתו, בשנת שכ"ג (1563), פגש בו אליהו מפיסארו והירבה בשבח למדנותו ואופיו. יכולתו לעסוק עמו בתורה, היתה אחת הסיבות להשתהותו של פיסארו באי, ומסר לו מכתביו כשנסע לאיטליה.³⁷ ר' אליעזר אשכנזי יצא את האי, זמן קצר אחר־כך ואולי באותו זמן עצמו, ואנו מוצאים אותו לאחר מכן מכהן ברבנות בפראג, בקרימונה באיטליה ובמקומות שונים בפולין. בתקופת קרימונה פירסם את ספרו הידוע "יוסף לקח", פירוש למגילת אסתר (קרימונה של"ו), שהקדישו ליוסף נשיא, דוכס נקסוס (מכאן שם הספר).

35 ר' ספרי, היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 83. G. Spano, Gli ebrei in Sardegna, Rivista Sarda, vol. I, 1875, p. 22.

36 "רשימה מספרי כתיבת יד... שקבצו על ידי הרב נתן קורונל, לונדון 1871—5632, ס"ו 10, עמ' 4. ידידי מר מאיר בניהו, מנהל מכון בן־צבי, העיריני על פרט מענין זה, וכן על כמה מקורות אחרים בספרות הרבנית, וחובה נעימה עלי להודות לו על כך.

לתולדות היהודים בקפריסין

בהקדמתו הוא כותב ברמיזה על תקופת שהותו בפאמאגוסטה בג'יפרי. כסוף ימי השלווה שלו. באותה תקופה מופיעים פה ושם הדים לחיים יהודים בקפריסין בספרי השו"ת. יהודי האי שולחים שאלותיהם לרבנים שמחוץ למקום, בעיקר בארץ-ישראל, כיוון שלא היתה מצוייה באי סמכות רבנית. באמצע המאה הט"ז נשאל ר' יוסף קארו בצפת מסינים (טרפולי של סוריה) בדבר ירושת נחלתו של דוד מלטי³⁸. באי היה "חק מאת השררה שכל יהודי ש"מ [שכיב מרע] שיצוה מחמת מיתה יעשה צוואתו ע"י גוים. גם כי שם באי ג'יפרי לא נמצא יהודי שידע לכתוב כדון וכשורה שום שטר". מלטי ציווה חמישים דוקאטים לבן אחותו עמנואל, "וכך אמר בצוואתו שמה שהוא מחלק בשעת פטירתו יהיה קיים בכל אופן שיהיה יכול להיות קיים... ואמרו לנו שרצה לומר אפילו בדתינו, אלא ששם אינם כותבים אלא בדרך נסתר כי הם גוים". קשה יותר היתה בעיה אחרת. נסים בן אחיו שבתי מלטי, נפטר יותר מחמש עשרה שנה לפני שנכתבה הצוואה, ואחר-כך נולד לאחיו בן אחר שנקרא שמשון, ונשאלה השאלה אם הכוונה אליו. ר' יוסף קארו פסק שהנחלה תעבור לשמשון. נמצאנו למדים כי באותה תקופה לא נמצא באי תלמיד חכם שידע לערוך כהלכה מסמך משפטי. דבר זה התרחש, כנראה, לפני שבא ר' אליעזר אשכנזי לאי. חכם זה עצמו פנה מאי ג'יפרי בשאלה לחכמי צפת ובראשם לר' יוסף קארו בענין שכיב מרע שביקש לתת גט לאשתו שלא תזדקק ליבם ובסוף תשובתו חתם: "נאם הצעיר גולה ומתגורר באי ג'יפרי אליעזר"³⁹. שם היבם היה אליהו צרפתי.

ה

שמו של אחד מחשובי היהודים במאה הט"ז קשור קשר אמיץ עם קפריסין. רגלו של דון יוסף נשיא, לא דרכה מעולם בקפריסין, אף-על-פי-כן הוא היה אחד האישים החשובים בתולדות האי. כבר בשנת שכ"ח (1568) נחשד בניסיון לעורר באי מרד לטובת התורכים ומושל העיר פאמאגוסטה נצטווה לאסור נוצרים ויהודים וכן כמה קפריסאים שהפכו מוסלמים "העוברים באי ומוסרים דינים וחשבונות בוגדניים לג'יובני מיכס"³⁹, הוא שמו של יוסף נשיא בתקופת אניסותו. אותו מושל נצטווה להודיע גם על מספרם ועיסוקיהם של יהודי קפריסין, ואין זה מן הנמנע שהדין וחשבון שלו מצוי עדיין בארכיוני ויניציאה. מכאן ואילך התחילה האפיזודה הידועה, שעליה נמסר במפורש במקורות התקופה, של מזימת דוכס נאקסוס להבטיח את פלישת הסולטאן לאי קפריסין. אילו היתה המערכה מוכתרת

37 מסעות ארץ-ישראל, עמ' 196.

38 שו"ת אבקת רוכל, שאלוניקי תקני"א, סי' עה, דף מו, ד.

39 שו"ת אבן העזר למרן, שאלוניקי שו"ת, דיני יבום וחליצה, סי' ה, דף קמה, ג. [נסמך לזמן זה נמצאו בפאמאגוסטה חכמים שידעו לסדר גט, שכן הם סידרו הגט של הרופא ישראל דארדירו וכתבו את המכתב לחותנו שנדפס בשו"ת מהרשד"ם, ר' הע' 33.]

*39 Lamanski, Secrets d'état de Venise, p. 031. מצאתי עתה תעודות מעניינות חדשות על השתדלותו של יוסף נשיא, בשנת 1563, לשכנע דוכס סבוייה בשם הסולטאן לתפוש בעורתו את האי מידי ויניציאה, בתור יורש בית ליוסניון. תעודות אלו תפורסמה בחוברת היובל של JQR.

ב צ ל א ל ר ו ת

בהצלחה, קרוב לוודאי שדון יוסף היה הופך מלך קפריסין. ברם, התורכים נחתו באי בשנת 1570 ובתחילה היו בחזקת מנצחים גמורים. פאמאגוסטה עמדה במצור במשך שנה הודות להנהגתו המזהירה של מרקאנטוניו בראגדין, שהוצאתו להורג בצורה פראית נכפתה כנראה כביזוי נוסף ליהודים, לפי פרטי ההשפלה הרגילה ששררה באיזורים שבעבר היו חלק מהאימפריה הביזנטית. אגב, היתה זו "גבעת היהודים" שזכרה לעיל, אשר ממנה הסתערו הצרים. אולם הנצחון הנוצרי בליפאנטו שינה את המצב וכתוצאה מכך הגיעה מפלגת השלום לשלטון ב"שער הנשגב". אף-על-פי שהתורכים הוסיפו לקיים את חזקתם בקפריסין החל כוכבו של דון יוסף נשיא דוּעך ומכאן ואילך לא עלתה עוד שאלת הכרתו כמלך.⁴⁰

אפשר היה לשער כי עם הכיבוש התורכי תגדל הקהילה היהודית בקפריסין ותשגשג. כפי שהיה במקומות אחרים במזרח הים התיכון, אבל שלא כצפוי היה הפוך.⁴¹ היהודים בארצות הללו היו גורם מועיל ונאמן, כתגבורת למיעוט המוסלמי הדליל ומשקל שכנגד לאוכלוסייה הנוצרית המקומית. לפיכך, עשו השלטונות התורכיים ניסיון לכפות התיישבות יהודית באי. צפת משכה בתקופה זו מתיישבים יהודים רבים, ולא כולם במצב כלכלי טוב. השלטונות התורכים רגשו כלשהו לגבי התפתחותה של אוכלוסייה יהודית גדולה בארץ הקודש. עודף אוכלוסייה של צפת ומיעוט אוכלוסייה יהודית בקפריסין הצביעו בבירור על אפשרות לתיקון המצב. בראשית כיבושו של האי בידי התורכים, בשנת 1573, הציעו ראשי קהילת צפת לשלטונות, להגלות לקפריסין כמה יהודים שיצא עליהם שם רע.⁴¹ אין לדעת אם היתה לדבר תוצאה מידית. אולם, יועצי הסולטאן נתעוררו על-ידי-כך להעביר אוכלוסין לקפריסין, ואמנם נמסר באותה תקופה מעבר לים ש"דבר יצא בנטוליה (אנטוליה) כי שלושה בתי אב בכל רחוב יצאו לקפריסין, שבה מצויים מעט תורכים והרבה

40 עיין ספרי: "בית נשיא, פרק "השוואף למלוך בקפריסין", עמ' 195—201.

40 [מתקופת הכיבוש התורכי יש בידינו צרור עדויות משנת ש"מ"ב, הקשורות בקידושיה של רבקה בת כלב ולרגו מהאי כיאוס. שנים לפחות מתושבי האי הזה עברו ל"נקשיאה" אחרי כיבוש כיאוס בשנת שכו". ר' אליה ב"ר בנימין רודיטי העיד "איך הלך בנקשיאה אחר שנלכדה העיר [כיאוס] בחנוכה הבא ראשון אז ושעדיין לא נולדה הנערה הנז". ולהלן: "עוד אמר אליא רודיטי שהוא הלך מכאן אחר שלקחו התוגרמים שיאו בחנוכה וישב בנקשיאה עם דוד קלקי פורים ופסח ולא בא בשיאו עד זמן המגפה". זמנה של המגיפה ניתן לקביעה מעדות אחרת שם והיא כנראה שנת שכו"ט. על ענין זה העיד גם "רבי יודה קלפו, איך הלך דוד קלקי בשביל עלילה בנקשיאה ולא בא בשיאו עד אחר המגפה". שו"ת מהרש"ך, חלק א, שאלונקי שמו", סי' כח—ל, דף מז, ד—נד, ד. העדויות נמצאות בדף נב, ג—נג, ד. תשובתו של ר' חיים ב"ר יעקב באסאן, רבו של האי כיאוס, נדפסה גם בשו"ת ר' יחיאל באסאן, קושטא תצ"ז, סי' קכ, דף פא, ג—פב, ד. ברם, ספק אם המדובר בניקוסייה ולא באי נקוסוס. מיתר ספרי השו"ת אנו למדים כמה דברים: חלק ניכר מיהודי קפריסין היו בני האיים הסמוכים. מהם היו עושים באי זמן מסויים וחוזרים למקומם או עוברים למקומות אחרים. ספק אם רוב האוכלוסייה היתה איטלקית וברחה עם הויניציאנים, אלא רבים היו ממגורשי ספרד שלא מצאו לעצמם עדיין מקום קבוע. מספרם של היהודים היה קטן ואולי בכך יש להסביר השאלות על קטינות שנתקדשו או נישאו, שכן לא כל הסוחרים הנוודים הביאו עמהם את בני משפחותיהם. — מ"ב.]

41 א' ה', תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הטי"ז, ירושלים, ספר ב/ה, תשט"ו, עמ' קכח—קלב; יצחק בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 6—175.

לתולדות היהודים בקפריסין

נוצרים"⁴². לפיכך, ציווה הסולטאן בשנת 1576, להעביר 500 משפחות יהודיות אמידות מצפת לקפריסין (לפי מקור אחד היה המספר אלף), דבר שהיה בו כמובן לחולל תמורה ניכרת בתנאים הכלכליים באי. התכניות עוררו בהלה ותמיהה לא רק בין היהודים. מושל צפת, שכנראה עוררוהו לכך על-ידי מתן, פנה לממשלה המרכזית וביקש להעביר את הגזירה באומרו, כי הוצאתה לפועל תגרום נזק שאין לו תקנה לחיים הכלכליים של העיר⁴³, והגזירה הועברה. הממשלה בקפריסין לא חדלה מלבקש דרכים להבדלת האוכלוסיה הבלתי נוצרית באי. בשנת 1579 עגנה בפאמאגוסטה אוניה שהיה בה מספר גדול של יהודים משאלוניקי שפניהם היו מועדות לצפת. שלטונות האי השיגו צו מן הסולטאן ליישב באי מאה מהם על נשיהם וטפם⁴⁴. אין לדעת אם עשו זאת. ברם, אין למצוא כל ידיעות נוספות על יהודים אלה.

יש להניח שחיים יהודיים כמעט משגשגים התקיימו באי. דבר זה ניתן להילמד גם מתשובות של חכמי צפת, ר' חייא רופא, ר' משה גאלנטי ור' יוסף מטראני. הם נשאלו על יהודי מניקוסיה שאירס לו נערה שהתגוררה בלימסול בהיותה בת אחת-עשרה שנה בלבד. הוא עשה זאת באמצעות מכתב מזוייף שנכתב כאילו בידי אחיה. כשנודע הדבר לאח הוא נמלא זעם ובכוח השררה שלח ללימסול להביא את העלמה אשר הועברה לניקוסיה⁴⁵. הועמד בית דין, כדי לקבוע שהעלמה לא הגיעה לכלל בגרות, ונמצא שאין היא בוגרת. הם פנו לחכמי צפת לפסוק אם הקידושין תופסין. מעניין הדבר, שר' משה גאלנטי כתב בסוף תשובתו: "ובודאי כי באי ג'יפרי יש שם איזה ספר הרמב"ם או הטור יעינו שם נוסח המיאון ויפטרו הבת אם אינה לבה עמו". וחתם עמו ר' שם טוב עטיאש⁴⁶. מיסמך זה מלמד על קהילה שלא רבו בה יודעי דת ודין ושהיתה מפורת במרכוזים העיקריים של האי. בתשובה אחרת של ר' יוסף מטראני מדובר "על דבר הגבינות שבאו לצידון מאי ג'יפרי ע"י הגוי הספן, וכתב הישראל מודיע מניינם ומשקלם"⁴⁷. מכאן שנמצאו באי יצרני גבינה יהודים שהיו מייצאים סחורתם. בשנת ש"ח (1598) הגיע לקפריסין מפיץ ספרים יהודי נודד בשם יעקב בן יהודה אשכנזי, שהיה בדרכו מצפת לקושטא. לדבריו באו עליו השל-טונות בעלילה (אולי חשדו בו בפעולות נגד המדינה)⁴⁸. באותה שנה עצמה נאמר על

42 State Papers Foreign, 1573, No. 808

43 B. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, Jerusalem 1955, p. 28—34

44 יצחק בן-צבי, שם, עמ' 176.

45 ר' חייא רופא, מעשה חייא, ויניציאה ת"ב, סי' ת, דף קכ, א—קכב, ב. הביטוי "בכח השררה" משקף לכאורה תקופת ממשלת ויניציאה. אבל אין הדבר אפשרי. ר' הע' הבאה.

46 שו"ת מהרימ"ט, חלק א, קושטא ת"א, סי' מ, דף לט, ב. מר מ' בניהו, שהעירני על מקורות אלה, כותב שזמנה של התשובה ניתן לקביעה על-פי סדרה והיא בין שנת שני"ה לשנת שני"ז. ר' מאמרו רבי חייא רופא וספרו מעשה חייא, ארשת, ב, תש"כ, עמ' 118. בסי' מא כתב מהרימ"ט שיש לחוש לקידושין.

47 שו"ת מהרימ"ט, שם, סי' יב, דף יא, ב. וכבר הראה בניהו שתשובה זאת זמנה שנת שני"א—שני"ב. ר' במאמרו הנ"ל.

48 הקדמתו לשיר השירים עם תרגום ספרדי שהדפיס בשאלוניקי ש"ס. ועיין א' יערי, מיכר ספרים בצפת במאה השש-עשרה, קרית ספר, שנת כה, תש"ט, עמ' 305.

ב צ ל א ל ר ו ת

הנוסע החולנדי יוהן ואן ווטוויק (קוטוביוס), שמצא מספר ניכר של יהודים בלימסוס (לימסול), אבל אין לכך עדות מסייעת.⁴⁹

ן

שתי המאות הבאות מהוות חלל ריק גמור בכל הנוגע ליהדות קפריסין. אכן, מיכאל דה וויין, הקונסול האנגלי בחלב בסוף המאה הי"ח, התרשם כי היהודים הוצאו לחלוטין מכלל תושבי האי⁵⁰, אם כי ייתכן שאין כאן אלא זכר עמום מהפעולה התקיפה שנקטה אחרי מרד השנים 115—117, והכותב סבר שמצב זה נמשך. מאידך גיסא, העובדה ששום נוצרי לא הורשה לבלות לילה בפאמאגוסטה, היתה עשויה להביא ליחס דומה גם לגבי כופרים אחרים. השפעה רבה יותר היתה בלי ספק לשקיעתו הכללית של האי בתקופת השלטון התורכי ולירידת מספר התושבים. לא היה שום דבר שיחזיק את האוכלוסיה הקיימת במקום ולא היה דבר שימשוך יהודים נוספים.

רק בראשית המאה הי"ט מתגלים שוב עקבות של יהודים. לדברי טריקופי נמצאו באי בשנת 1821 מספר יהודים, אך הדבר אינו משתקף במספרי האוכלוסיה הרשמיים, אף-על-פי שאפילו המרוניטים המועטים נזכרים שם⁵². נאמר כי קאמל פחה (1832—1913), ששימש וחזר ושימש כווזיר הגדול, היה בן למשפחה יהודית מגיקוסיה⁵³. אבל זוהי העדות היחידה שבנמצא ליישוב יהודי באי בתקופה זו.

תיירים ועוברי אורח יהודיים עברו לעיתים כמטחוי עין מהאי אך רק מעטים ירדו לחוף, והללו לא הזכירו מציאותם של יהודים באי. בשנת 1851 מתה ממחלה על סיפון אוניה בדרכה לירושלים שבתיא אלמנת ר' אברהם קאראקו ונקברה באי. מצבתה שמורה במוזיאון של לרנקה⁵⁴. וזה נוסחה:

זאת מצבת האשה הכבודה מ
שבתיה סיניורו אלמ החה מהר
רפאל אברהם קאראקו נ"ע זאת
האשה הולכת לירושלים ומתה
בספינה ונקבר' בכאן כך גזרו מן
השמים נפטר' יום ז"ך לאלול תרי"א

49 ע' היל, וו, 5. מאידך תיאור המלוש היהודי של הנוסע פידרו טיקשיירה Pedro Teixeira, Breve Re-lacion, p. 198, אינו מוסב על יהודי קפריסין, שלא כדעת היל (וו, 1075) ואחרים.

50 היל, שם.

51 היל, וו, 24.

52 היל, וו, 31, 33.

53 Jewish Encyclopedia, vol. VII, p. 483, אלא שספרי-עיון תורכיים מכחשים ידיעה זאת (מפי חברי ג"ל לואיס).

54 הגשיא המנוח התעניין מאד בכתובת זו, כשהראתי לו התצלום, ורצה לפרסמו. אלא שקדמו, A. M. Honeyman, Journal of the Royal Asiatic Society, 1960, p. 112.

לתולדות היהודים בקפריסין

כתובת מצבה אחרת פחות משוכללת מצוייה במוזיאון קפריסין והיא קרוב לוודאי קדומה יותר במעט, אם כי היא שייכת ללא ספק לתקופה התורכית. במצבה זו חקוק: מרת בונפטה ז"ל⁵⁵.

היהודים המעטים שהתגוררו באי בתקופת ראשית הכיבוש הבריטי בשנת 1878 מצאו מחייתם בעבודות צורפות או לעיתים תכופות יותר כרוכלים המציעים מוצרי כותנה ממנצ'סטר וסחרות גרמניות ואוסטריות⁵⁶. באותה תקופה אף מצוי היה בית קברות יהודי קטן שמקומו מחוץ ללרנקה והוא ידוע עדיין, אם כי לא שרדו בו מצבות. יתכן שהמצבה שלעיל נלקחה מבית קברות זה.

קפריסין היתה נתונה לשלטון תורכי במשך שלוש מאות שנה עד שעברה למעשה לרשות בריטניה משנת 1878 ואילך, ולהלכה אחרי שנת 1914 עד להשגת העצמאות. יש משום זיווג מקרים מוזר בעובדה שאחרית השלטון התורכי באי כראשיתו, קשורה בשמו של יהודי. הראשון היה יהודי שנולד כנוצרי, דון יוסף נשיא, והאחרון נוצרי שנולד כיהודי, הוא בנימין דישראלי הנודע בשם לורד ביקונספילד. ידועה אהדתו של דישראלי ליהדות במשך כל ימי חייו, וקרוב לוודאי כי כיבוש קפריסין התקשר בהכרתו בכירור בחלומות הגדלות מימי נעוריו בדבר תחיית הקשר הפוליטי היהודי עם ארץ-ישראל בחסות בריטניה, שהפכה להיות שוררת במזרח התיכון. נוסף על כך עשוייה קפריסין לתרום תרומה ישרה, אם כי מצומצמת, לפתרון בעיית רדיפות היהודים. אומרים כי בתיקי משרד החוץ הבריטי מצוי תזכיר של דישראלי, המעלה את האפשרות שטריטוריה זו תשמש כמקום התיישבות ליהודים נרדפים⁵⁷.

בהתחשב בקירבת האי לארץ-ישראל היה זה בלתי נמנע שאנשים רבים ימשיכו לחשוב לפי קווים אלו, וההיסטוריה של היהודים בקפריסין בדור שלאחר מכן היא חלק מפרה-היסטוריה של הציונות והתחדשות החקלאות היהודית בארץ-ישראל. בשנת 1883 נעשה, בחסות פרידלנד, ניסיון להקים ליד פאפוס ישוב של כמה מאות פליטים יהודים מרוסיה⁵⁸. בשנת 1885 ניסתה קבוצת יהודים מרומניה להקים מושבה. קבוצה אחרת קנתה בשנת 1891 אדמה באי אם כי הם עצמם לא היגרו לשם. בשנת 1897 הוקמה מושבה במארגו בחסותה של חברת "אהבת ציון" להתישבות, בתמיכת אי"א. מיומנו של תיאודור הרצל בחודש יוני 1896 מתברר כי גם הוא נתן פעם את דעתו על קפריסין אם כי בצורה מעורפלת למדי⁵⁹. מכל מקום, באותו זמן העלה בתוקף דייויס טרייטש, שלא כדעת התנועה הציונית בכללה, את שאלת התיישבות היהודים בקפריסין בבחינת אבן פינה להתיישבות

55 נתפרסמה עליידי הנימאן, שם, עמ' 113—114 (בצירוף פקסימיליה).

56 T.H. Mogabgab, Excerpts on Cyprus, vol. III, p. 134.

57 עיין ספרי: היהודי דישראלי, תל-אביב תשט"ו, עמ' 189.

58 אציין פה רק שורת הידיעות על קפריסין ב-Jewish Chronicle במשך שנת 1884 (22, 29 Feb.; 14, 28) (March; 2, 9, 16 April; 20 June; 29 August).

59 תאור מענין מנסיון זה נדפס ב-Jewish Chronicle, אוקטובר 1954 מתוך זכרונותיו שבכ"י של נ"י אדלר, עם כמה ידיעות נוספות ממשתתפים אחרים וכו' בחוברות הבאות.

ב צ ל א ל ר ו ת

בארץ־ישראל. אפיזודה זו תוארה בזמן האחרון במונוגרפיה מקיפה⁶⁰. לאורך ימים היו תוצאות הניסיון פחותות ערך, וההתיישבות היהודית במארגו פחתה והלכה עד שנתר משק יחיד שגבל כמעט עם בית הקברות שהוסיף לשמש את יהודי האי. קפריסין נתקשרה שוב להיסטוריה היהודית בקשר מעציב ביותר בשנים תש"ה—תש"ח (1945—1948), כאשר המעצמה המנדטורית השתמשה באי כמקום ריכוז המעפילים לשם גירושם. מספרם של המעפילים הגיע בזמן מסויים לאחד עשר אלף. בינתיים הפכה קפריסין העצמאית לשכנתה של ישראל העצמאית והקשר בין שתי המדינות, שראשיתו לפני שנות אלפיים, היו לו פנים חדשות.

הטבלה שנתגלתה במורפו (ר' הסבר, עמ' רפו)

O. K. Rabinowicz, A Jewish Cyprus Project: Davis Trietsch's Colonisation Scheme, 60
.New York 1962 (expanded reprint from Herzl Year Book, vol. IV)

דוד יעקבי

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה
במאות הי"ד – הט"ו

מעטים המקורות הרשמיים על היהודים שישבו בתחומי האימפריה הקולוניאלית של ויניציאה עד 1330 בקירוב. במוסדות השלטון המרכזיים של המדינה נהגו לרשום סיכומים של הדיונים שנערכו בהם ואת תוכן ההחלטות שנתקבלו. מן הפנקסים שנתחברו בתקופה הנ"ל נשתירו דפים בודדים או רשימות שבהן נימנו נושאי ההחלטות. החומר מתרבה משנת 1330 ואילך. רע מזה גורלם של הפנקסים שנתחברו במושבות. בקאנצלאריה של דוכס כרתים נהגו להעתיק את תוכנם של מכתבים שנתקבלו מויניציאה וממושבותיה. הקדום שבפנקסים אלה שהגיע לידנו הוא משנות 1402—1403. אף לגבי המאה ה"ט"ו אין שורת הפנקסים שלימה, וגם ברוב ענפי המינהל האחרים שבכריתים אין המצב טוב יותר.¹ יש, איפוא, ענין מיוחד בכל תעודה רשמית התורמת להכרת חיי היהודים במושבות ויניציאה במאות ה"ד—הט"ו, בין אם היא מצויה בפנקס שנשתמר ובין אם הגיעה לידנו בצורת העתק של מיסמך שאבד.²

חמש התעודות המתפרסמות להלן לקוחות מארכיון המדינה בויניציאה (להלן: A.S.V.; Archivio di Stato di Venezia). הראשונה עוסקת בפעולת האינקוויזיציה בכריתים, והתעודות 2—4 — ביחסם של השלטונות להמרת הדת ולמומרים. מעטים המקורות המת-ייחסים לפרשות אלה במושבות ויניציאה. התעודות 1, 4 לא נשתמרו במקורן והועתקו מתוך פנקסים שהיו מצויים בקאנצלאריה של דוכס כריתים; תעודה 2 שאובה מפנקס של הסינאט הויניציאני; תעודה 3 היא דו"ח חקירתו של מומר, שלא נשתיר במקורו; תעודה 5 שייכת לענין שבתעודה הראשונה, ועל כך ידובר להלן.

בכל המקרים הנזכרים בארבע התעודות הראשונות נקטו השלטונות עמדה לגופו של ענין, ובהשקפה ראשונה נראה כאילו אין מדיניותם עקבית. ברם, בחינה מדוקדקת מוכיחה שהגמישות שבה נהגו השלטונות היתה נעוצה בעקרון שהאינטרסים של המדינה קודמים לכל. משום כך הגנו שלטונות ויניציאה על היהודים מפני פעולת האינקוויזיציה ונמנעו מעידוד המרת דת. מצד שני ניתן למומרים מעמד משפטי חדש והמדינה פרשה עליהם את חסותה כשהיה לה ענין בדבר. מן התעודות שלהלן ניתן לעמוד על מניעה של מדיניות זו. תעודה 1: מכתב הדוג' ג'ובאני סוראנצו (Giovanni Soranzo) אל דוכס כריתים מארינו בדואריו (Marino Baduario) ואל יועציו (ויניציאה, 12 לאוגוסט 1314). בתשובה לפניותיהם ולפניות מצד משלחות יהודים תושבי כריתים, ציווה הדוג' שלא לסייע לאיב-

1 פנקסים מקוריים מן המאות ה"ד—הט"ו לא נשתמרו בשאר המושבות הויניציאניות, מלבד קורפו.
2 ידיעות רבות ניתן לשאוב מפנקסי נוטאריונים שפעלו במושבות ויניציאה ורב מספרם בכריתים, אולם רק פנקסים אחרים פורסמו עד כה.

דוד יעקבי

קוויזטור, הנזיר הדומיניקאני אנדריאס דוטו (Andreas Doto), בכיצועם של פסקי דין שהוציא נגד היהודים, ובעיקר נגד היהודי שבתאי.

בסוף המכתב נזכר התאריך "ביום 22 לחודש אוגוסט, בשנה השתים עשרה (שבמחזור) האינדיקציו". שולח המכתב כיהן כדוג' בשנות 1312—1328, והשנה השתים עשרה במחזור האינדיקציו לא נפלה בתקופה זאת אלא פעם אחת, בשנת 1314. ואכן שימש מארינו באדואריו, מקבל המכתב, דוכס כריתים בשנות 1313—1315.

הדברים שבראש המכתב מלמדים שלפנינו העתק שנעשה אחרי פרישת בדואריו מכהון-גתו. וזה לשונם: "נלקח מפנקס המכתבים שנתקבלו בזמנו של האדון מארינו באדואריו, לשעבר דוכס כריתים, ושל מועצתו". בדיקת הכתב מוכיחה שההעתק הוא מן המאה הי"ד, ויש לשער שנעשה סמוך לרישום התעודה בפנקס, מסיבות שעוד נעמוד עליהן להלן. זוהי התעודה הקדומה ביותר המלמדת על פעולת האינקוויזיציה במושבות ויניציאה ועל הרכבו ופעולותיהן של משלחות מטעם הקהילה היהודית בכריתים שהתייצבו בפני הדוג'ים.

סמוך לשנת 1314 הופיע בכריתים אנדריאס דוטו³, נזיר ממיסדר הדומיניקאנים, אחד המיסדרים שהופקדו על עריכת האינקוויזיציה האפיפיורית. נזיר זה טען שנתמנה לאינ-קוויזטור, תבע יהודים למשפט והוציא נגדם פסקי דין. אין בידנו פרטים על פעולותיו, וכל שידוע לנו הוא שהתנכל ליהודי שבתאי (Sambathi, Sambaci), ששימש *messeta* או *missetarius* מטעם השלטונות. פקיד זה היה ממונה על גביית מס *missetaria* שנתחייבו בו סוחרים בוויניציאה ובמושבותיה על כל עיסקה בנכסי דנידי. משרה זו ניתנה בחכירה על-פי מיכרו, לשנה אחת⁴. כיוון שהיקף הפעולות המסחריות בכריתים היה גדול, על החוכר היה לשלם סכום נכבד לשלטונות⁵.

החכרת משרה ציבורית ליהודי לא היתה נהוגה במושבות ויניציאה, מה שאין כן בשאר הארצות הנוצריות, ומקרה זה שלפנינו הוא יחיד ולא ידוע לנו על חוכר מס יהודי אחר עד המאה הט"ז. יש לשער ששבתאי זכה ליחס מיוחד בשל היותו בעל יכולת, וכיוון שהיה עשיר רשאים אנו לשער שהיה מראשי הקהילה בקנדיאה. רק לעתים רחוקות זכו יהודים בטובות הנאה מידי השלטונות, ולרוב נהנו מכך האמידים שעמדו בראש הקהילה ושתדלני הקהילה⁶. ואכן אנו למדים מן התעודה שלפנינו ששבתאי השתתף במשלחת מטעם יהודי כריתים אל השלטונות בוויניציאה.

- 3 עיין עליו להלן, וביחוד הע' 17.
- 4 משנת 1338 ואילך הוטל מס זה גם על עיסקות בנכסי דלא נידי. עיין F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen-âge*, Paris, 1959, p. 230. הצורה *messeta* מצויה בתעודה משנת 1350 שפורסמה על-ידי J. Jegerlehner, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandiens im XIV. Jahrhundert*, *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), pp. 473—474.
- 5 עיין תעודה משנת 1445, בספרו של H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète*, Paris, 1892, pp. 411—412.
- 6 עיין ד' יעקבי, למעמדם של היהודים במושבות ויניציאה בימי הביניים, ציון, כה, תשכ"ג, עמ' 58—69.
- 7 אפיפיורים וועידות כנסיה חידשו איסור זה פעמים רבות. עיין V. Coloni, *Gli Ebrei nel sistema del diritto comune fino alla prima emancipazione*, Milano, 1956, pp. 20 sqq.

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

החוק הכנסייתי אסר על יהודי לשרת במישרה ציבורית (*officium publicum*)⁷. מתפקידו של האינקויזיטור היה להשגיח שהמאמינים יקיימו צווי הכנסיה. לפיכך ראה עצמו אנז'ריאס דוטו מוסמך להסיר את שבתאי מכהונתו ולהטיל עליו קנס כבד, אולם זקוק היה לסייוע השלטונות לשם הוצאתם לפועל של פסקי הדין. השלטונות ראו בפעולותיו חריגה מסמכויותיו כאינקויזיטור ולא נענו לפניותיו. הנזיר פנה אל ראש מיסדרו ב"פרו- בינציאה יוון"⁸, והלה שיגר מכתבים לדוג' וינציאה, בודאי כדי לשדלו להורות לשלטונות כריתים שיעזרו לנזיר הדומיניקאני. אף שלטונות כריתים כתבו אל הדוג' והודיעו לו על כל הפרשה.

יהודי כריתים חששו, כנראה, פן יעלה בידי הנזיר לבצע את זממו, ולכן שלחו שלוחים אל השלטונות בווינציאה כדי להעביר את רוע הגזירה. תחילה הופיע שליח בשם "Vlimidi" המכונה "Conseio"¹⁰, שעירער בפני הדוג' על פסקי הדין של הנזיר. דומה שפעולתו לא השיגה את מטרתה. שוב יצאו שלוחים אל הדוג', משה בן החכם, שבתאי עצמו ואלעזר הכהן¹¹.

מצוייה בידינו עדות רבת ענין על ההכנות שנעשו בבהילות בקהילת קנדיאה לקראת צאתם של שליחים אלה. ביום ה' 28 ליוני 1314, הכריז הכרוז מטעם השלטונות "שכל האנשים היהודים הללו שהציעו עצמם לשאת בהוצאות משלחת היהודים היוצאים לווינציאה והוצאות הקהילה היהודית, חייבים לשלם עד יום א' הקרוב, ועד בכלל, לקונדושטבלו של היהודים וליהודי ירמיהו הכהן משרתו. (אם לא כן, ישלמו) קנס של שתי מטבעות כסף גדור לות בעבור כל היפרפר (שהם חייבים)"¹². מן ההכרזה הנ"ל יוצא שבעלי יכולת שבקהילה הסכימו לשאת, מרצון או מתוך לחץ, בהוצאות נסיעתה של המשלחת ובהוצאות הקהילה, שהיו בודאי כרוכות בפעולות מנהיגיה אצל השלטונות המקומיים¹³. כיוון שלא כל

8 מיסדר הדומיניקאנים היה מאורגן על פי פרובינציות ובהתאם לכך נוצרו פרובינציות לצרכי האינקויזיציה. יוצא, איפוא, שראש המיסדר בפרובינציה מסוימת היה ממונה על האינקויזיטורים שפעלו בתחומיה. מן המכתבים ששיגר דוטו ניתן ללמוד שאמנם היה אינקויזיטור ב"פרובינציה יוון". עיין להלן הע' 17.

9 לא עלה בידי לברר מה טיבו של שם זה. אולי יש כאן צורה עברית של השם היווני *Βλεμύδης* רבים הם הסירוסים בשמות עבריים ויווניים המובאים בתעודות וינציאניות, ואין זה מן הנמנע שלפנינו שיבוש השם היווני גלימידי, המצוי במקור עברי שנתחבר באי ניגרופונטה, הוא אובויה, בראשית המאה ה"י. עיין J. Starr, Romania, the Jewries of the Levant after the Fourth Crusade, Paris, 1949, pp. 50—52, 57. שם זה מצוי גם בכריתים במחצית השניה של המאה ה"י. עיין הרטום קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, ירושלים תש"ג, תקנה קיד, ש' 17, עמ' 148. לענין השימוש בשמות יוונים אצל יהודים בשטחי ביזאנטיון לשעבר בעת ההיא, עיין ד' יעקבי, היהודים בכיאוס בימי שלטון ג'ינובה (1346—1566), ציון, כו, תשכ"א, עמ' 185—186.

10 השם *Conseio* או *Consiglio* אינו אלא יקתיאל. עיין U. Cassuto, Gli Ebrei a Firenze nell'età del Rinascimento, Firenze, 1918, p. 237. לענין תרגומם של שמות עבריים או החלפתם בשמות לאטיניים או איטלקיים, עיין שם, עמ' 231—244, וכן המאמר על יהודי כיאוס, הנז' בהע' 9, שם.

11 לא ידוע דבר אודותיהם מלבד המצוי בתעודה שלפנינו.

12 עיין להלן תעודה 5.

13 המונח *Judaica* מציינ, בדרך כלל, את השכונה היהודית, אולם כאן הכוונה לקהילה.

דוד יעקבי

העשירים נתגו מה שהבטיחו, נאלצו מנהיגי הקהילה לכוף התשלום עליהם וביקשו מן השלטונות המקומיים לסייעם בכך¹⁴. עם הכרותו של הכרוז, הובא הדבר לידיעת הציבור, וניתן לו תוקף. מפרשה זו ניתן ללמוד על דרכי פעולתה של הנהגת הקהילה בקנדיאה. קביעת המועד האחרון לתשלום ל"יום א הקרוב" (30 ליוני) מורה על דחיפות הענין, ומכאן מסתבר שיציאתה של המשלחת היתה קרובה ואולי אף נקבעה ליום ב, ראשון ליוני, ומכל מקום סמוך לתאריך זה. נסיעה מקנדיאה לויניציאה בימות הקיץ נמשכה במאה הי"ד 25—28 יום¹⁵. משמע, שהמשלחת הגיעה לויניציאה בסוף יולי ועד שנתקבלה בארמון הדוג' עבר עוד זמן מה.

ענין פעילותו של הנזיר דוטו לא הובא מיד לדיון. הדוג' מינה וועדה בת שני חברים לבחון את הפרשה מבחינה מעשית ועקרונית, כדי "לקיים את היהודים הללו, נתינינו, מעולות ופגיעות כל כמה שאנו יכולים לעשות זאת בהתחשב באל ובצדק, כפי שאמנם דורשת ותובעת זאת חובת סמכותנו". מסקנות הוועדה הוגשו לדוג' ונבדקו. נמצא ששלטונות כריתים הטיבו לעשות בסרבתם לשתף פעולה עם האינקוויזיטור והם זכו לדברי שבח מפני הדוג'. ראוייה לתשומת לב הנמקת חברי הוועדה, שהובאה גם במכתבו של הדוג' לשלטונות כריתים. אין הם מכוונים למקרה הנדון, אלא ניסוחם הוא ניסוח עקרוני. זכותו של התופש ברסן השלטון למנוע מן הכנסייה סיועו של השלטון החילוני במעשי עוולה ולמנוע ביצועם של פסקי דין בלתי צודקים. יש, איפוא, לעזור ליהודים למען יישמר מעמדם בכריתים. חברי הוועדה לא הסתפקו בכך. בהסתמכם על החוק הכנסייתי והחוק החילוני גם יחד, הוסיפו לטעון שאף אם יהודים יפגעו באמונה הנוצרית ובאנשי כנסייה, יהא על השלטון החילוני להוכיחם ולהענישם, שהרי אין היהודים כלולים בכנסייה, וכיוון שכך אין היא יכולה לדונם¹⁶. ברור, איפוא, ששלטונות ויניציאה שללו פעולתה של האינקוויזיציה כשהיא מכוונת נגד היהודים.

חוות הדעת הובאה לדיון בפני "המועצה המצומצמת" (Minor Consiglio) ו"מועצת הארבעים" (Consiglio dei Quaranta), ועל דעת שני המוסדות הללו שלח הדוג' לשל-טונות כריתים הוראה סודית, בלשון חד-משמעית, שעליהם להקפיד בקיום חוות הדעת הנ"ל. לא ידוע אם המשיך האינקוויזיטור דוטו בפעולתו נגד היהודים. הוא נשאר בתחום המושבות הויניציאניות. בבית המיסדר הדומיניקאני שבעיר ניגרופונטה מצא ספר פולמוס נגד הכנסייה היוונית, שנתחבר על-ידי נזיר מחברי מיסדרו. העתק מחיבור זה שלח אל האפיפיור יוחנן ה-22, והעתק אחר שיגר לשלושה נכבדים ויניציאנים יושבי כריתים¹⁷. מסתבר, איפוא, ששמר על קשרים עם כמה מתושבי האי וניסה לשדל את השלטונות לסייע לו בפעולתו.

14 ראש הקהילה בקנדיאה היה מכוונה קונדושטבלו (עיין תקנות קנדיאה, תק' כה—כו, עמ' 4). לפנינו העדות הקדומה ביותר לכינוי זה.

15 עיין F. Thiriet, op. cit., p. 188.

16 טענה דומה הועלתה שוב בוויניציאה בראשית המאה הי"ז. עיין V. Colorni, op. cit., p. 46, n. 274.

17 בכללם Giovanni Morosini, שהיה דוכס כריתים בשנות 1327—1329. המכתב אל יוחנן ה-22 נשלח אחרי 1316, שנת בחירתו של אפיפיור זה, אולם אין לקבוע מתי נתחבר. במכתב זה מכנה עצמו דוטו

אינקוויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

בשנות 1320—1335 בקירוב חזרו ונישנו רדיפות יהודים בכריתים¹⁸, ויתכן שאף הן קשורות בפעולתו של אנדריאס דוטו, אף-על-פי שאין ראייה לדבר. יש לשער שיהודי קנדיאה טרחו להשיג העתק מכתבו של הדוג', כדי להשתמש בו בעת צרה, והעתק זה הוא שהגיע לידנו.

מדרכי פעולתם של השלטונות בכריתים ומדברי חוות הדעת שהובאו לעיל מתברר היטב, שפעולת האינקוויזטורים בשטחי ויניציאה לא היתה לרוחה, והיא השתדלה לצמצמה, להטיל עליה פיקוח ושתיעשה בהסכמת השלטונות. בין כך ובין כך לא היה תוקף לפסקי דין של האינקוויזטורים אלא אם כן סייעו השלטונות בידיהם. ויניציאה אף הקימה מוסדות משלה או הטילה את החקירה בתחום זה על פקידה ושלוחיה במושבות¹⁹.

תעודה 2: החלטת הסינאט הויניציאני בענין המומר ניקולו קויריני (Nicolò Quirini) בן היהודי ליאו פסומה (Leopsoma) מניגרופונטה. (ויניציאה, 12 למרץ 1370). לאחר שהמיר את דתו קיבל ניקולו מן המדינה שני "מקומות" בחיל הרגלים²⁰ בניגרופונטה, ואחר-כך ביקש לעבור לכריתים, והדבר ניתן לו.

אביו של המומר, ליאו פסומה, היה סוחר אמיד. בשנת 1361 החזירו לו השלטונות 4.000 היפרפרים, משנתברר שסכום גדול זה הותרם ממנו בשל עלילת שקר, ואף הותר לו להחזיר את הכסף לניגרופונטה בספינת המדינה שעתידה היתה להפליג מויניציאה²¹. ליאו פסומה נפטר, כפי שנלמד מתעודתו, בין שנת 1361 לשנת 1370.

השם ליאו פסומה מורכב משני שמות: ליאו-יהודה, ואילו פסומה הוא תעתיק של שם משפחה יווני. Samargia Psoma, דהיינו, שמריה פסומה, חי כעשרים שנה לפני בניג-רופנטה ויש לשער שהיה אביו. שמריה הופיע בפני השלטונות בויניציאה כנציגם של יהודים מניגרופונטה, שהיו כפופים בעבר לסניורים הפיאודלים הלומברדיים, בעלי הנחלות באי זה, והפכו לנתינים ויניציאנים²². יוצא, איפוא, שהיה מראשי הקהילה, ויש לשער שבנו יהודה ירש עמדה זו, בדומה למה שמצינו במשפחתו של דוד מניגרופונטה²³.

modicus frater... de ordine Praedicatorum provinciae Graeciae. J. Quéatif—J. Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, Paris, 1719—1723, t. I, pars I, pp. 156—158; pars II, p. 538

J. Starr, *Jewish Life in Crete under the Rule of Venice*, Amer. Academy for Jewish Research, Proceedings, vol. XII, 1942, pp. 64—65

H. C. Lea, *A History of the Inquisition in the Middle Ages*, 1887, I, p. 384; II, pp. 249—252, 273—274; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha, 1920, pp. 87—88. ועיין להלן במבוא לתעודה 3.

20 בלשון התעודה *posta pedestris*. הכוונה לשכר ולמענקים של חיל שכיר בחיל הרגלים הויניציאני.

21 עיין W. Miller, *Le Rubriche dei Misti del Senato Libri XV—XLIV* *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 7, 1910, p. 102

22 החלטת הסינאט מיום 6.4.1340. (A. S. V., Senato Misti, reg. 19, fol. 5v.)

23 על משפחה זו, עיין יעקבי, במאמר הנו' לעיל, בהע' 6, עמ' 59—64, 69, וכן J. Starr, *Romania*, pp. 48—52. אף שמה של משפחה זו הוא יווני ומופיע במקור העברי הנו' לעיל הע' 9, בצורת קלומיטי,

ואילו בתעודה ויניציאנית משנת 1279 צורתו Kallomiti. עיין M. Chiaudano—A. Lombardo, *Leonardo Marcello, notaio in Candia, 1278—1281, Venezia, 1960, no. 109*

נכדו של שמריה המיר דתו מרצון בתקופת כהונתו של ניקולו קויריני כנציב ויניציאה בניגרופונטה. בשנות 1351—1353, ומסתבר שהיה אז צעיר לימים. כנהוג, נטל המומר את שם אפוטרופוס, שהיה מבני האצולה הויניציאנית. כיוון שמעמד משפחת פסומה היה רם סבר בודאי הנציב הויניציאני שמצווה לפרוש עליו חסותו. גם במקרים אחרים מופיעים בני משפחות ויניציאניות רמות מעלה כאפוטרופוסיהם של מומרים. בשנת 1304 היה בקנדיאה "יהודי שנעשה עתה נוצרי ונקרא מרקו קונטאריני" (Marco Contarini) ²⁴. כמאה שנה לאחר מכן נזכר "מקרהו של אנדריה בונו (Andrea Bono) שהמיר את דתו" ונקרא על שם בן למשפחה ויניציאנית מכובדת ²⁵. כן נמצא בכריתים בשנת 1464 "נוצרי חדש" בשם אלואיסיו קויריני (Aloysio Quirini) ²⁶.

ההמרה שינתה כליל מעמדו המשפטי של המומר. הקשר בינו לבין הקהילה נותק. השלטונות החרימו את נכסיו ונפסלה זכותו לרשת את נכסי הוריו וקרוביו היהודים. מצד שני בוטלו ההגבלות המשפטיות, החברתיות והכלכליות שחלו עליו בהיותו יהודי, והותר לו לבחור בעיסוק כרצונו, כגון מסחר מעבר לים שנאסר בדרך כלל על יהודים ²⁷. המומר מרקו קונטאריני היה בשנת 1304 שותף לסוחר סיציליאני בקניית שבעה עשר עבדים ממלוכים שהובאו מקושטא והיו מיועדים לאלכסנדריה ²⁸. מסתבר שאף אנדריאה בונו צבר נכסים לאחר שהמיר את דתו, שכן הוריש במותו סכום כסף למנזר "הרסיני" שבאי כריתים ²⁹.

כפי שמעידה התעודה שלפנינו, "השאר אחריו ניקולו קויריני את כל נכסיו כדי להגיע לאמונתנו". לפיכך העניקו לו שלטונות ניגרופונטה שני "מקומות" שחייבוהו בשרות אישי בחיל הרגלים ובהחזקת נושא כלים. מהחלטה אחרת של הסינאט הויניציאני אנו למדים שזכה ל"מקומות" אלה בשנת 1364 ³⁰. לא נתברר במה עסק עד אז. כיוון שהמומר ניקולו היה חופשי לבחור לעצמו את עיסוקו, משמע שבחר בחיי הצבא מרצונו ובוה הבטיח לעצמו פרנסה קבועה. חילים שכירים בשירותה של ויניציאה זכו במושבותיה לשכר ולמגורים להם ולבני משפחותיהם, ואף לחלוקת מיכסות שמן ותבואה למחייתם ³¹.

ניקולו שירת באמונה גם כשיצא "לאזורי סוריה" בתורת בליסטרי, בפיקודו של ויטו טרויסאן (Vito Trevisan). ויניציאני זה ידוע רק מימי כהונתו כמפקד צבא בכריתים

24 עיין G. M. Thomas — R. Predelli, *Diplomatarium veneto-levantinum, Venetiis* 1880—1899, I, p. 26.

25 עיין H. Noiret, *op. cit.*, p. 201 (8.7.1410).

26 עיין להלן, תעודה 4.

27 עיין במאמר הנז' בהע' 6, עמ' 59, 65—67.

28 עיין באוסף הנז' לעיל, הע' 24, עמ' 23—32. בדרך כלל לא התנהל המסחר בעבדים ממלוכים דרך כריתים, אולם במקרה זה סתתה הספינה ממסלולה בגלל סערה בים ופעילותו של שודד ים נודע.

29 עיין לעיל הע' 25.

30 עיין W. Miller, *loc. cit.*, p. 103. הנוסח כאן שונה במקצת מזה של שנת 1370: *Concessum Nicoletto Cristiano filio Leypsoma Judei qui ad agitationem veri luminis pervenit, habere duas postas...*

31 עיין F. Thiriet, *op. cit.*, p. 214.

אינקוויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

בשנת 1378³². מסתבר שיצא למזרח בזמן פעילותה של ויניציאה סמוך לחופי סוריה וקפריסין בשנות 1364—1366³³.

ניקולו חזר מן המזרח לניגרופונטה. זאת אנו למדים מפנייתו של הסינאט אל פקידים ויניציאנים ששירתו באי ויכלו להביע חוות דעת על המומר. בין פקידים אלה נמצא ג'ובאני ג'וסטיניאני (Giovanni Giustiniani), ששימש נציב ויניציאה בניגרופונטה בשנות 1366—1368³⁴. סמוך לראשית שנת 1370 ביקש ניקולו לעבור לכריתים וביקש שתוענקה לו זכויות כאלו שיש לו בניגרופונטה. הסינאט נענה לבקשתו בצינון את חובותיו של ניקולו. ימים ספורים לאחר מכן שיגר הדוג' במכתב את דבר ההחלטה.

היענות השלטונות לבקשתו של ניקולו מובנת על רקע המצב בכריתים אותה שעה. מרד האצולה הויניציאנית בכריתים בשנות 1363—1366 דילדל את חיל המצב הקבוע באי. רבים מאזרחי ויניציאה הוגלו ואחרים הוצאו להורג. נכסיהם הוחרמו והשלטונות השתדלו בשנות 1367—1371 להפנות לאי תושבי ויניציאה, והובטח שאם יתחייבו לשרת בצבא תנתינה להם נחלות. רק מעטים נענו. השלטונות ביקשו לחזק את חיל המצב השכיר שבאי³⁵, ומוכן איפוא שנענו לבקשתו של ניקולו, שהיה עדיין כשר לשירות צבאי³⁶. מכאן שהיה נער בעת שהמיר דתו, כעשרים שנה קודם לכן. בקשתו באה, כנראה, משום שבני הקהילה התיחסו באיבה לבן משפחה מכובדת שהמיר ואפשר שבגלל כך נענו לו השלטונות.

מעניינו של מומר זה מתברר עד כמה שונה היה יחס השלטונות אל המומרים מיחסם אל היהודים. ואכן, סמוך לכך, בשנת 1368, הובטחה אזרחות ויניציאנית ללאטינים שיתישבו בכריתים, אך הדבר נשלל במפורש מן היהודים³⁷. לאטינים וויניציאנים יכלו לשרת בחילות השכירים שבמושבות ויניציאה, אבל לא הורשו לכך יוונים ומכל שכן יהודים³⁸. בעיני השלטונות היה איפוא ניקולו כאחד הלאטינים והויניציאנים, ולפיכך זכה כמותם להנחות ולזכויות.

32 על-פי תעודה מיום 20.4.1378. עיין S. P. M. Theotokes, ;A.S.V., Senato Misti, reg. 36, f. 56v. *Ἱστορικὰ κρητικά ἔγγραφα: Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας, Ἀθήναι*, 1936—37, II, p. 210

33 על פעילות זו, עיין G. Hill, A History of Cyprus, II, Cambridge, 1948, pp. 336 sqq.
34 האחרים היו פיטרו מורוסיני (Morosini), שהיה נציב ויניציאה בניגרופונטה בשנות 1358—1360 ותומאס דואדו (Duodo), ששירת שם כיועץ לפני שנת 1367, כאשר נשלח לטריביונו בשליחות המדינה. עיין F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Paris-La Haye, I, 1958, no. 442

35 עיין J. Jegerlehner, *Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig*, 1363—65, *Byz. Zeitschrift*, 12, 1903, pp. 95—97; F. Thiriet, *La Romanie vénétienne*, p. 255

36 בקנדיאה נקראו בני 16—36 להתאמן בנושק. עיין מאמרו של J. Jegerlehner, *הגו' לעיל, הע' 4*, עמ' 462, (תעודה משנת 1350).

37 עיין במאמר הגו' בהע' 6, עמ' 58—59.

38 F. Thiriet, op. cit., pp. 254—255.

דוד יעקבי

תעודה 3: מרדכי, בנו של היהודי Vrachuli Mosca, תושב קנדיאה, המיר את דתו ונקרא יעקב. השלטונות חקרו אותו על אודות נסיעתו לויניציאה. (קנדיאה, 20 לאוגוסט 1414). תעודה זו אינה נושאת חתימה או חותמת, ולפנינו העתק שנעשה במאה ה"ט, כפי שמתברר מבדיקת הכתב. התעודה מעידה על עריכת חקירה מדוקדקת של מעשי המומר. היא נוסחה בצורת שאלות ותשובות, ואין ספק שהיא נאמנה ביותר לדברים שנאמרו בעת החקירה. יש בה נימה אישית, אנושית ואף דרמטית שאינה מצוייה אלא בתעודות מסוג זה. יש לשער ששם אביו של המומר מרמז למשפחת כולי שישבה בקנדיאה בסוף המאה ה"ט, כפי שנלמד מצוואה של יהודי שנתחברה בלשון היוונית³⁹. סימנים רבים מעידים על כך שהמומר היה עדיין נער (puer בלשון התעודה), שהרי התכוון אחד האנשים שפגשו והתחזירו לקנדיאה אל אמו, והדבר מסתבר גם מנדודיו ומנימת דבריו.

מרדכי יצא מכריתים לויניציאה כפי הנראה על דעת עצמו. על התקופה הקודמת להפגנתו אין לנו ידיעה. מסתבר שבהגיעו לויניציאה התקשר עם אנשי כנסייה והביע רצונו להתנצר. הדברים הגיעו לאוזני אפטריארך ויניציאה, והלה ציווה על איש כנסייה מבני פמליתו להביאו לפניו. מרדכי שהה כשלושה חודשים במעונו של האפטריארך, שהורה להטבילו. אם תלה מרדכי תקוות בהמרתו, הרי שנתאכזב. משנשאל למה עזב בית האפטריארך, השיב "שבראותו שהאדון האפטריארך הנ"ל לא עשה עמו מעשה טוב כלשהו", פנה אל אב מנזר אחד וביקש שיקבלו כנזיר במנזרו. אולם גם שם נחל אכזבה, שהרי עזב את המנזר לאחר יום. בהיותו בכיכר המרכזית על שם סן-מרקו, פגש בו ספן יווני מכאניא שבכריתים בשם ניקולאוס אספרוגיטי, ששימש אפסנאי בספינה שבה נסע מרדכי והכירו מאז. הספן הביא את הנער אל ביתו "בקירבת חנויות אחדות בוויניציאה שבהן מוכרים פנסים ונעלי עץ, ויש שם גם חנות של צייר אחד". ספנים מכאניא היו יוצאים ונכנסים בבית שהתגורר בו הספן, וביניהם קברניט ספינתו של אחד בשם סאגליאני. אספרוגיטי רצה שהנער ישאר עמו ואמר לו שבכוונתו להחזירו אל אמו. הנער סירב בתחילה ואז מנע ממנו הספן לצאת מן הבית. בלית ברירה השלים הנער עם כוונתו של הספן.

בוקר אחד הביאו אספרוגיטי לבית בו התגורר יהודי מקנדיאה בשם יהודה, שהגיע עם אשתו לויניציאה בעסקי מסחר. הספן ודאי סיפר לו כל שידוע לו על מרדכי ואמר ליהודה: "הנה זה יהודי". הנער ישב עם יהודה יום תמים. לשאלת יהודה: "היהודי אתה או נוצרי?", השיב: "הנני נוצרי". כיוון שכך, אמר לו יהודה: "אם נוצרי אתה, לך אל אספרוגיטי", והנער חזר לביתו של הספן. מסתבר שהענין העסיק את יהודה והוא סיפר על הנער ליהודי אחר מכריתים, אליהו מרטימו. למחרת היום הלך הלה אל ביתו של אספרוגיטי, נתן בידי אשת הספן מטבע זהב ואמר לה: "קחי דוקאט זה למען מחייתו של נער זה". עם מרדכי לא

39 תעודה מיום 25.11.1496. נזכר בה ר' דוד כולי (*Xouλῆ*) עיין C. N. Sathas, *Bibliotheca graeca* medii aevi, VI, Paris, 1877, p. 662 (25.11.1496). במקורותינו מופיעה משפחת כולי במאה ה"ט. עיין תקנות קנדיאה, מפתח השמות. יתכן, איפוא, ש Vrachuli הוא שיבוש של אברהם כולי. Mosca אף הוא כנראה שם יווני; עיין Sathas, עמ' 687 (*Μοσχᾶς*) ועמ' 679 (*Μόσχος*).

אינקוויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

דיבר כלל, אולם הנער שמע את דבריו. כחודש ימים ישב בביתו של הספן. כשהגיע מועד הפלגת ספינתו של סאגליואני, העלה אספרוגיטי את אשתו ואת הנער על סיפונה והם הפליגו לכריתים. מסתבר שלקח את אשתו למען תשגיח על הנער לבל יימלט מן הספינה בטרם תפליג או בנמלי העגינה שבדרך.

כיצד הגיעו הדברים לידי חקירת השלטונות? מסתבר שמישהו פנה אליהם, ואולי היה זה מרדכי עצמו משום שסירב לשוב אל משפחתו. הנער הובא למקום מושבם של ה *advocatores comunis* שבקנדיאה. פקידים אלה היו אחראים לשמירת חוקי המדינה ועליהם היה לחקור, בויניציאה ובמושבותיה, חקירות מוקדמות בפלילים⁴⁰. מכאן משמע שהיה חשד למעשים פליליים בפרשת הנער, ומשאלות החוקרים ניתן ללמוד מה היה טיבם. החוקרים ביקשו לברר אם הנער התנצר מרצונו, אם שידלוהו לחזור ליהדות ואם הוחזר לקנדיאה בעל כורחו. על רקע זה ניתן להבין על שום מה נקטו שני היהודים מכריתים בדרך זהירות. יהודה שלח את הנער מלפניו משנתברר לו שהוא עומד בנצרותו, וכל שעשה אליהו מרטימו הוא משום שנכמרו עליו רחמיו וראה עצמו מצווה להשתתף בכלכלתו של מרדכי.

לאספרוגיטי היה ברור שמעשיו הם שלא כחוק. תחילה ניסה להעביר את הנער לידי יהודים בויניציאה. משלא עלה הדבר בידו, לקחו לספינה מבלי לגלות לבעליה דבר על יהדותו של מרדכי. לא מן הנמנע שמרדכי טען שחטפוהו כדי לאלצו לשוב לחיק משפחתו ולדת אבותיו. ייתכן שהספן פעל על-פי צו מצפונו, אך קשה להעלות על הדעת שלא ביקש לבוא על שכרו, מה גם שפעולתו היתה כרוכה בהוצאות מרובות.

העתק מן הדו"ח של חקירת הנער נשלח בוודאי למוסדות המשפט בויניציאה, למען יבררו פרטים סתומים בענין שהותו של מרדכי בעיר ואם יש מקום להעמיד אדם לדין מן המעורבים בפרשה. בעקבות החקירה בויניציאה שלח הדוג', ביוזמת הלשכה הראשית של ה *advocatores comunis* הוראה לחקור את הנער שנית, והלה הובא לחקירה בפני נציב ויניציאה וחבר יועציו בקנדיאה⁴¹. דו"ח חקירה שניה זו נשלח בוודאי לויניציאה, והעתק ממנו הגיע לידינו.

בזמן חקירתו הראשונה היה הנער נפחד ונרעש. בטעות אמר ששמו הנוצרי הוא פאולוס. הוא נשאל אם נעשה הסכם לכיסוי הוצאות נסיעתו מויניציאה לכריתים בין בעל הספינה לבין אספרוגיטי, והשיב מה שהשיב. ברם, בסוף חקירתו השניה אמר שאין הוא יודע על כך דבר. החוקרים ביקשו לברר מפיו מדוע שינה מן הדברים שאמר בשעת חקירתו הראשונה. מרדכי השיב שאז אמר "דברי שקר בגלל הפחד שאחזו בשעה שנחקר".

על גורלו של מרדכי ועל האמצעים שנקטו השלטונות בעניינו לא ידוע לנו דבר. מכל מקום ניתן לעמוד מפרשה זו על העקרונות שכיוונו את פעולתם של השלטונות: הגנה על היהודים מפני האינקוויזיציה, כפי שראינו לעיל, ושמירה על מעמדם. אולם, אם ניתקו

40 עיין F. Thiriet, *La Romanie vénitienne*, p. 236.

41 לכך מכוון המונח *dominatio* שבגוף התעודה.

דוד יעקבי

עצמם מקהילתם אילצום השלטונות להתמיד במעמדם החדש, מטעמים דתיים ושיקולים מדיניים כאחד. משום כך התירו שלטונות ויניציאה פעולה נגד מומרים שחזרו לדתם.⁴² פרשת מרדכי היתה מסובכת עוד יותר, משום שהיה בוודאי קטין, וכיוון שהמיר לא היה נתון עוד לסמכות הוריו. על המדינה היה, איפוא, לפרוש עליו את חסותה ולדאוג לחינוכו הנוצרי.⁴³ ואכן יש לשער שכך היה.

תעודה 4: הוראת הדוג' קריסטופורו מורו (Cristoforo Moro), לשלטונות כריתים (19 באפריל 1464). עליהם לדאוג להחזרת הסכום ששילם היהודי משה בן קלו (Moysse de) לאשת המומר אלואיסיו קויריני, בתוקף פסק דין שנתקבל בבית דין לעירעורים בוניציאה. הדבר נעשה לפי בקשתו של דוד מוורוגונאטו (Mavrogonato). זהו העתק משובש מן המאה הי"ח, ולכן תובא התעודה בצורה מתוקנת.⁴⁴

התעודה נוגעת לפעולתו של דוד מוורוגונאטו, סוחר יהודי מקנדיאה, ששימש סוכן בשרותה של ויניציאה.⁴⁵ בשנת 1461 הגיע לויניציאה בעסקי מסחרו. משה בן קלו מכריתים ניצל את נסיעתו וביקשו להגיש בשמו עירעור על פסק דין שהוצא בכריתים לפני הערכאה המוסמכת בוניציאה, ה *auditores novi sententiarum*.⁴⁶ כיוון שרבים לא יכלו לעמוד בהוצאה הגדולה של נסיעה לויניציאה, ויתרו על הגשת עירעורים, ומשום כך הקימו השלטונות בשנת 1451 ערכאה מוסמכת בכריתים, לתביעות אזרחיות על סכומים גדולים, מעל למאה היפרפרים.⁴⁷ ברם, נמצאו אנשים שעירערו דווקא בוניציאה, אולי משום שלא בטחו במוסדות השיפוט בכריתים.

בעלי הדין בפרשה שלפנינו היו היהודים משה בן קלו ואלואיסיו קויריני, שהתנצר עם אשתו מוסקאנלה. משמו החדש אנו למדים שהיה בן חסותו של אציל ויניציאני. משהוטלה על דוד מוורוגונאטו שליחות חשובה מטעם "וועדת העשרה" (*Consiglio dei Dieci*), היא וועדת הבטחון של המדינה, ביקש להפסיק את ההליכים המשפטיים בבית הדין לעירעורים, עד לשובו מכריתים, לבל ייחרץ הדין שלא בנוכחותו וייגרם נזק לו ולשולחו. השלטונות נענו לו. ברם, משחזר לויניציאה כבר נחרץ הדין לרעת שולחו, שנתחייב בתשלום עשרה דוקאטים. דוד התלונן על כך והדוג' ציוה על ה *auditores* לכתוב לשל-טונות כריתים לתקן את המעוות. הללו השיבו שהכסף כבר שולם למוסקאנלה, ומשום כך אין הם יכולים להחזירו לידי משה בן קלו. השלטונות בוניציאה תבעו בתוקף להחזיר את הסכום הנ"ל. הדבר הוטל על פקידי ויניציאה בכריתים, והמפר את ההחלטה צפוי היה

42 עיין מאמרו של סטאר הנז' לעיל, הע' 18, עמ' 64—65.

43 עיין V. Colorni, loc. cit., pp. 18—20.

44 אף-על-פי-כן נשארים כמה וכמה דברים סתומים. הפנקס המקורי שבו היתה רשומה התעודה כלל מכתבים שנתקבלו בקנדיאה ממאי 1462 עד יוני 1464, ועד בכלל. כיום אין הוא מצוי עוד ב A. S. V., Duca di Candia, busta, 2.

45 על יהודי זה, עיין במאמר הנז' בהע' 6, עמ' 64—69 וכן מאמר אחר, דוד מוורוגונאטו מקנדיאה, סוחר, שתדלן ומרגל יהודי בן המאה החמש-עשרה, שיתפרסם בקרוב בתרביץ.

46 עיין H. Kretschmayr, op. cit., p. 108.

47 עיין H. Noiret, op. cit., pp. 433, 445—446, 491.

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

לעונש חמור. במכתב שלפנינו נאמר במפורש, שיש לעשות זאת "אף-על-פי שמוסקאגלה הפכה לנוצריה חדשה... כדי (שלקלו) לא ייגרם כל נזק". מסתבר מכאן ששלטונות כריתים נטו לתמוך במומר ובאשתו כנגד היהודי, מה גם שהמומר היה בן חסותו של אציל, וייתכן שהלה אף הפעיל את השפעתו למענו.

התעודה שלפנינו אינה מבהירה מה היה הסיכסוך בין הצדדים. מכל מקום ברור שפעולתם של חברי "וועדת העשרה" לא נבעה כלל משיקולים משפטיים. ההוראה שנשלחה לשלטונות כריתים, משמעותה היתה ביטול פסק דין של ערכאה מוסמכת, אף אם היה בזה משום עיוות דין. חברי "וועדת העשרה" לא התחשבו כלל במומר ולא תמכו בו כנגד היהודי ושולחו היהודי. שיקולים אחרים הכריעו את הכף, שרותיו של דוד מזורוגונאטו בעבר והתועלת שעשוי היה להביא למדינה בעתיד. טובת המדינה קדמה, איפוא, לכל.

תעודות*

תעודה א

A. S.V. — *Avogaria di Comun, Miscellanea civil, busta 31, fasc. 27.*

Extractum de registro literarum receptorum tempore domini Marini Baduario quondam duchi Crete suique consilij.

Johannes Superancio, dei gratia Veneciarum, Dalmacie atque Crohacie dux dominus etc., nobiles et sapientibus viris Marino Baduario de suo mandato duce Crete ac nobiles viris consiliarijs eius et universis et singulis eorum imposterum successoribus fidelibus suis salutem etc.

Per quamplures literas vestras et per expositionem humilem Vlimidi appellati Consejo ambaxatoris universitatis Judeorum de Creta nostrorum fidelium qui primo ad presenciam nostram accessit et subsequenter postmodo per Moysem filium quondam Sapientis, Sambaci messetam et Laçarum sacerdotem alios ambaxatores universitatis predictae pro simili causa ad nostram presenciam destinatos, audivimus intelleximus et comprehendimus dilligenter novitates insolitas et iniusta gravamina que quidam frater Andreas Doto ordinis predicatorum, asserens se constitutum in partibus illis inquisitorem heretice pravitatis et ab eodem suo officio tantum sumens Judeis in insula nostra habitantibus inferre indebite conabatur, contra eos extra prorsus sui officij terminos processus diversos et varios ac graves sentencias proferendo, in quibus prefatum Sambathi ab officio messetarie ad quod est per nos specialiter institutus privandum presumpsit et in certa quantitate pecunie condemnandum. Sed vos, liquide cognoscentes prefatos Judeos per dictum fratrem Andream insolitis vexacionibus et indebitis enormiter agravari et in hijs que clare et apte ad suum officium non spectabant, processus ipsos et sentencias recusastis executioni mandare, nostrum super hoc beneplacitum postulantes. Vidimus eciam literas aliquas provincialis provincie Gretie quas nobis super eadem materia destinavit. Ad que prudentie vestre rescribimus quod, cupientes prefatos Judeos fideles nostros in quanto cum deo et justitia possumus ab iniustis propulsionebus et gravaminibus conservare, prout scilicet debitum nostre auctoritatis exigit

* תודתי נתונה בזה לארכיון הכללי לתולדות ישראל, שהומין לפי בקשתי מיקרופילם של שלוש מתוך חמש התעודות המתפרסמות כאן, והעמידו לרשותי לצורך עבודה זו. התעודות 1, 3 סימנן HM 5321. ותעודה 4 — סי' HM 5322, שתי התעודות האחרות הועתקו עליי בוויניצאה.

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

et requerit, providimus super predictis sapientes viros Rigardum de Malumbris et Johannem Boninum viros peritos consulere, ut quid inde jura senciant atque velint nos plenius informarent, quarum tradicionibus adherere protinus studeremus. Per quorum peritorum relacionem habuimus et cum eis nostrum iudicium se confirmat quod vestra providencia sapienter et provide egisse et processisse in premissis dinoscitur, in eo quod sentencias et processus dicti fratris Andree quos fecit contra ipsos Judeos et Sambati predictos ut superius scribitur exequi renuistis, in quibus omnibus et aliis in ipso negocio per vos actis comendacionis titulum meruistis. Cum brachium et auxilium seculare rex et rector quilibet deneget si agi rem noverit inique nec ad impendendum ad iniquas sentencias exequendum nec ad preiudicandum, sed ad justiciam adiuvandam et confovendam brachium ipsum debeat subfragari, et ideo rectum et justum est consilium sapientium quod Judei stantibus et permanentibus in eo statu in quo consueverint et soliti sint esse et stare et fuerunt et sunt conservati in Creta, eis, ne graventur et ritus non corrumpantur eorum in quibus ecclesia eos recipit et conservat, vestrum favorem et sufragij secularis brachium impendatis. Et si forte forisfactum aliquod Judei ipsi comiterent, dicunt cognitionem et iudicium ad ducham et rectores nostros seculares sine dubio de jure spectare, cum secundum sanctiones canonicas et legales Judei, eciam si in contumeliam creatoris prosilire presumant vel crucifixum pro nobis aliquatenus blasphemare vel in personam ecclesiasticam manus iniecerint violentas, tamen corrigendi et puniendi sunt per principes seculares utpote cum eorum facta et presone, quia nichil ad ecclesiam de hijs qui foris sunt iurisdictioni tantum subiaceant temporali. Quapropter predictum consilium sumens in jure peritis habitum et obtentum sicut convenit aprobantes, illud vos curavimus specialiter denotare, rogantes vos et per nos et nostra consilia minus et de .xl. vobis precipiendo mandantes quatinus omnia que superius continentur secundum dictorum sapientium determinacionem consilij observare et observari facere firmiter et inviolabiliter debeatis, ut per debite observancie diligenciam possitis merito comendari. Et hoc nostrum mandatum apud vos et alios secretum faciatis haberi atque teneri.

Data in nostro ducali palacio die .xxij. mensis augusti .xij.^e indictione.

דוד יעקבי

תעודה ב

A.S.V. — *Senato Misti*, reg. 33, f. 48 r.

Die suprascripto. ¹

Capta.

Cum sicut exposuit Nicolaus Quirino christianus filius quondam Leopsome judei de Nigroponte fidelis noster, ipse tempore regiminis nobilis viri Nicolai Quirino tunc nostri baiuli Nigropontis per gratiam dei, relicto errore judayco, pervenit ad fidem christianam et se baptizari fecit, quem tenuit ad baptismum prefatus ser Nicolaus Quirino et ei imposuit nomen suum. Postquam cum pro veniendo ad fidem nostram relinquisset omnia bona sua, obtinuit de gratia a nostro dominio quod haberet in Nigroponte duas postas pedestres quibus serviebat cum persona sua et uno ragazzino, donec ivit pro ballistario cum nobile viro Vito Trevisano ad partes Syrie ubi fideliter se gessit. Et quia stantia Candide magis placet ei quam illa de Nigroponte, supplicaverit humiliter quatenus dignaremur sibi de gratia concedere quod habeat dictas duabus postas in Candida sicut habebat in Nigroponte, cum soldo illorum de Candida et serviendo sicut faciebat in Nigroponte cum uno suo ragazzino. Intellectis igitur respensionibus nobilium virorum Johannis Justiniano et Petri Mauroceno, olim baiulorum nostrorum Nigropontis, et nobilis viri Thome Duodo olim consilarii ibidem, qui reddunt bonum testimonium de ipso et consulunt quod fiat sibi gratia predicta, Vadit pars quod concedatur ei quod habeat in Candida dictas duas postas pedestres cum soldo aliorum stipendiariorum Candide, tenendo unum sufficientem ragazinum et faciendo angarias banderiarum quodadmodum faciunt alij stipendiarij de gratia speciali ²

תעודה ג

A.S.V. — *Avogaria di Comun, Miscellanea civil*, busta 31 fasc. 27.

Die. XX. augusti 1414.

Jacobus christianus conversus ad fidem, qui dum esset iudeus vocabatur Mordachay, filius Vrachuli Mosca habitator Candide, licet per errorem alias

1 התאריך רשום בראש העמוד: 1370 indictione 8 die 12 marcij
2 בשולי התעודה, מצד שמאל כתוב: [Miss]a litera die xvj marcij

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

dixerit quod quando fuit baptizatus quod vocatus fuit Paulus, sicut in sua confessione notata in officio advocatorum comunis continetur, coram dominationem constitutus et interrogatus de plano animo, secundum continentiam literarum ducalium superinde scriptarum regimini Crete emanatarum ab officio dominorum advocatorum comunis, quando applicuit Venetias cum galeatia cuius erat patronus Andeas Ariano, quis extraxit istum Jacobum de dicta galeatia, respondit quod dominus patriarcha, qui fecerat istum Jacobum baptizari, ordinavit unum suum famulum vocatum Gerardum qui erat diaconus eius et duxit istum Jacobum per barcha de dicta galeatia ad domum habitacionis ipsius domini patriarche, in qua domo stetit iste Jacobus cum ipso domino patriarcha mensibus tribus. Interrogatus quomodo recessit de domo ipsius domini patriarche et quis (*sic*) fuit causa quod recederet inde et quo ivit sive ad quam aliam domum ivit vel fuit ductus postea et per quem, respondit, quod iste Jacobus, videns quod dictus dominus patriarcha non faciebat isti aliquod boni, recessit ab eo et ivit ad quemdam fratrem priorem unius conventus ut faceret istum Jacobum fratrem pro stando secum in conventu, ubi stetit per unum diem. Et postea in die sequenti quidam Nicolaus Asprogiti de Chanea qui fuerat pro penese super dicta galeacia et cognoverat istum Jacobum in dicta galeacia, invenit istum Jacobum super platea sancti Marci in Venetijs et vocavit et duxit istum Jacobum ad domum ipsius Nicolai, que domus est posita prope aliquas apothecas in Venecijs in quibus venduntur lucerne et çocholi et est etiam apotheca ibi pictoris unius, in qua quidem domo ipsius Nicolai iste Jacobus stetit per unum mensem vel circa. Et conversabantur etiam in ea domo aliqui alij marinarij de Chanea, inter quos erat unus Georgius Guruna qui erat nauclerius cauche Saglivani. Qui Nicolaus volebat quod iste Jacobus staret secum, quia ipse dicebat velle ducere istum Jacobum ad matrem istius Jacobi, sed iste in principio non contentabatur stare cum ipso Nicolao, sed ipse non permittebat istum Jacobum exire de domo eius, sed finaliter iste contentavit coacte stare cum ipso Nicolao ut ipse duceret istum ad matrem suam. Qui quidem Nicolaus una die duxit istum Jacobum ad domum Jachude judei de Candida qui habet uxorem candidensem secum in Venetijs et est mercator et est propinquus astringorum (?) Judeorum de Candida. Cui Jochude dictus Nicolaus dixit de isto Jacobo: iste est judeus. Et ipse Jochudas interrogavit istum Jacobum si erat judeus vel christianus. Et iste Jacobus respondit quod erat christianus, et ipse Jochudas dixit isti Jacobo: si es christianus, vade

cum Asprogiti. Interrogatus si stetit in domo dicti Jochude aliquo modo, respondit quod stetit dicta die tota quasi in domo ipsius Jochude, nam de mane illius diei ipse Nicholaus duxit istum Jacobum ad domum ipsius Jochude et dimisit istum ibi et comedit etiam iste Jacobus cum ipso Jochuda et uxore sua, et per horas .iiij. vel circa ante occasum solis ipse Jochudas dixit isti Jacobo: vade ad Asprogitum suprascriptum si es christianus. Et sic iste recessit a dicto Jochuda et reversus est ad domum ipsius Nicolai Asprogiti. Qui Nicholaus interrogavit istum quod fecerat in domo dicti Jochude et iste dixit qualiter steterat ibi et comederat secum. Et in altera die sequenti quidam Judeus alius cretensis qui est de Rethimo et vocatur Elias venit ad domum suprascripti Nicolai Asprogiti, presente isto Jacobo in dicta domo in solario super fenestra, et dedit unum ducatum auri uxori ipsius Nicolai, dicens: accipe istum ducatum pro victu istius pueri, dicendo pro isto Jacobo. Et postea venit dictus Nicholaus domum et dixit qualiter suprascriptus Elias dederat dictum ducatum pro isto Jacobo. Interrogatus si iste ivit ad domum dicti Elie aliquo modo vel si ipse Elias fuit locutus isti Jacobo aliquo modo, respondit quod nec ipse Elias locutus fuit isti aliquod nec iste ivit ad domum eius aliquo modo, quia dictus Nicholaus non permittebat istum Jacobum exire domum eius. Et quando navigium Saglivani erat in ordine recedendi de Venetijs, ipse Nicholaus posuit eius uxorem et istum Jacobum super dicto navigio et duxit istos Candidam. Interrogatus si fuit factum aliquod pactum pro nabulo et pro expensis istius Jacobi cum dicto patrono, respondit quod nescit quod fuit factum paetum aliquod eo quod Saglivanius predictus nesciebat de hoc aliquod. Interrogatus si veritas erat sicut hic dixit nunc circa istud, quare ergo dixit in alia forma super isto passu quando fuit acceptum et notatum alias eius dictum per advocatores in camera advocatorum comunis, respondit quod nunc dicit totam veritatem in hoc, sed tunc dixit mendacium circa istam partem propter timorem quem habuit quando examinabatur per advocatores comunis.

תעודה ד

A.S.V. — *Inquisitorato agli Ebrei*, busta 39, filza ms., fol. 6r.—v.

Copia.

Extracta ex libro receptorum cancellarie ducis Crete c^o 56.

Christoforus Mauro, dei gratia dux Venetiarum etc., nobilibus et sapientibus viris

אינקויזיציה ומומרים בקנדיאה ובניגרופונטה

Andrea Leoni de suo mandato capitaneus et [Laurentio Mauro] duci et consiliarijs Cretae ³ ac successoribus suis fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum. Cum David Mavrogonato judeus esset Venetiis pro suis agendis et coram auditoribus novis sententiarum procurator Mysis di Cale judei in contrarium Aloisij Quirino, tunc novelli christiani, nos cum capitibus consilij X^m facientes reputationem de prudentia sua et fide et legalitate ad statum et honorem nostrum, comissimus ei ut in Cretam rediret facturum prudenter et secrete quandam materiam statui nostro importantem et iussimus auditoribus sententiarum quod causam illius appellationis suspenderent usque reditum ipsius David procuratorij dicti Moise Cale et [scribi] ⁴ fecimus tale mandatum in registris officii auditorum. Cumque ipse David redivisset de Creta Venetias, executus sapienter et optime omnia nostra mandata, complevit (*sic*) auditores per inadvertantiam iussisse quod Moises Cale solvet ducatos X dicto Aloysio aut (?) eius procuratori in Creta propter absentiam dicti Calle et procuratoris sui. Et cum iussu nostro auditores scripserint regimini Crete errorem suum [et] iusserint quod dictos ducatos restitui precessori vestro(?), respondit hanc rem iussisse iuxta(?) iudicata, quia tales denarij pervenerunt ad manum Moscanelle judee, tunc uxoris dicti Aloisij, non posse illos restitui facere. Et quoniam omnino contendimus quod dicti denarij restituantur, cum nostro maiori consilio et capitibus consilij X mandamus vobis quod, receptis presentibus, provideatis cum effectu quod tot denarij restituantur dicto Cale per illam Moscanellam quot(?) sicut scribitur illos habuisse, non obstante quod est facta christiana novella, quos nunc solvit propter absentiam David prout procuratoris sui⁵, ita ut nullum damnum vel interesse pro illis suis denarijs pateatur, declarando vobis quod si huic mandato nostro non obedieritis cum effectu auferentur de proprijs bonis cuiuslibet vestrorum libras 200 parvorum, quia ita captum [est] in consilio .X. contra disobedientes.

Data in nostro ducali palatio die xviiiij mensis aprilis indictione xij 1414.

Recepta die 7^{tima} junij 1464.

3 הזכרת הדוכס קודמת בדרך כלל להזכרת שאר הפקידים, וייתכן, איפוא, שיש כאן שיבוש בסדר הדברים.

4 בגוף התעודה יש כאן ארבע נקודות, שכן לא הצליח המעתיק לפענח את הכתוב שהיה לפניו.

5 סדר הדברים כאן משובש.

דוד יעקבי

תעודה ה

A.S.V., *Duca di Candia*, busta 14, *Proclami e bandi*, filza 1, § 48.

Die. XXVIII. eiusdem.

Clamatum fuit publice per Bartholomeum gastaldionem quod omnes ille persone iudee que se obtulerint ad solvendum expensas ambaxerie Iudeorum qui vadunt Venecias et expensas iudaice debeant solvisse usque per totum diem dominicum proximum conestabili Iudeorum et Geremie iudeo sacerdote socio suo, sub pena grossorum .II. pro quolibet yperpero.

חיים ביינארט

פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה ה־ט"ז

שמה של פאס יצא בתולדותיהם של אנוסי ספרד ופורטוגאל כמקום מקלט, שבו יוכלו לשוב בגלוי אל עמם ואל צור מחצבתם. משום כך אנוסים רבים נהרו אל עיר זו. האינקוויזיציה לא הסתפקה בפריסת רשתה על האנוסים שבתחום שלטונה, אלא נתנה דעתה על הדרכים למנוע מן האנוסים לצאת מספרד ולחזור ליהדות בסיוען של קהילות ישראל. היא אספה ידיעות על כך מפי נוצרים שנודמנו לאותם מקומות או מאנוסים, שחזרו לספרד וידעו על מעשיהם של יהודים ואנוסים מחוצה לה¹, ואף היה לה לאינקוויזיציה מעין שירות-ידיעות בנמלים ובמרכוזים יהודיים. צאתו של אנוס ממקומו היה בעיני האינקוויזיציה כרצון להשתחרר מכבלי הדת הנוצרית שהושמה עליו, ואם פניו היו מועדות לפאס הרי שלא היה ספק שיצא האנוס מכלל הנצרות ונעשה יהודי לכל דבר.

פאס קלטה מגורשים רבים מספרד ומפורטוגאל, אף לאחר הגירוש והשמד, והיתה מרכז משיכה לאנוסים. אלה שלא יכלו למלט נפשם שלחו לפאס את בניהם ואת אחיהם הצעירים ללמוד דיני ישראל ולקיים דתם בשלימות. ידוע מעשהו של אנוס מן האיים הקנריים, רואי לופס. הוא שלח בשנת 1530 את שני אחיו לפאס, הושיבם בבתי ישראל ושם למדו תורת משה².

שמה של פאס יצא לא רק על שום היותה מרכז יהודי, אלא שהיא נודעה גם כמקום מסחרם של נוצרים, שבאו מספרד למכור בה סחורתם. בפאס נמצא מקום מכס (aduana) או מקום הסגר שבו נפגשו נוצרים שהגיעו לעיר זו³, ושם שכנו כשנפלו בשבי בהיותם באניות סוחר נוצריות. מבחינה זו עלתה פאס לדרגת חשיבותם של מרכזים אחרים שבקרבתה: סיוטא (Ceuta), טאנג'יר (Tanjier) ווהראן (Oran). נזירים ממסדר השילוש היו באים לפאס לשם פדיונם של שבויים נוצרים, והאינקוויזיציה היתה מסייעת בכך, מקנסות שהטילה על אנוסים לכפרת עוונות⁴. נזירים אלה היו גם מקור ידיעות לאינקוויזיציה על אנוסים ששבו ליהדות. וכוונת האינקוויזיציה היתה לחזור ולדון אותם אם יזדמנו לידיה.

- 1 עיי' ח' בינארט, משפטם של שני אנוסים מפורטוגאל תושבי פיזה, ס' הזכרון למד' קאסוטו, ארץ ישראל ג, תשי"ד, עמ' 235 ואילך. ועיי' עוד במשפטו של חואן גונייס, חייט מטולידו, שיצא עם המגורשים לפאס. לימים שב לטולידו והמיר. משפטו נערך בשנים 1521—1523. (AHN, Inq. Toledo, Leg. 171 No 2). במשפט הבאצילייר פדרו סיראנו, כירורג לפי מקצועו, העיד אנוס שיצא עם הריו לפאס וישב בה ששעשרה שנה ואחר-כך שב לספרד והמיר (עיי' F. Baer, Die Juden im christlichen Spanien, 2, Berlin 1936, 544, 545; 184 No 9).
- 2 עיי' L. Wolf, The Jews in the Canary Islands, London 1926, p. 90; ועייין ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 147. אין ספק שפאס לא היתה עיר יחידה לענין זה.
- 3 עיי' משפטו של חואן רובלס, AHN, Inq. Toledo 176 No 11 fol. 5 r, עדות אלונוס די פיגורואת.
- 4 עיי' למשל במשפט מאיר גונסאליס, אשת פרו גונייס פראנקו מסיאודו ריאל, שנידונה בשנות העשרים של המאה הט"ז 7 № 155.

חיים בינארט

מעשה שנתרחש בפאס בראשית שנות השלושים של המאה הט"ו, עורר את עניינה המיוחד של האינקוויזיציה ועל כך נייחד את הדיבור. חואן רובלס (Juan Robles) היה מעיירה קטנה בשם קאדאלסו (Cadahalso), בפרובינציה של קאסיריס שבמחוז אסטרימאדורה⁵. צעיר זה יצא את ביתו כשהוא נלווה כשוליה לנושף זכוכית, פרנציסקו אידוברו או אידורבו (Ydobro; Ydrobo)⁶, שהלך לפאס לצורכי מלאכתו ומסחרו. בהגיעם לפאס, נפרד חואן רובלס מאדוניו, נימול ונתגייר ונעשה יהודי לכל דבר. על משפחתו ואורח חייו בספרד לומדים אנו מן המשפט שערכה נגדו האינקוויזיציה בטולידו, שלא בפניו, בשנים 1532—1535. אמו, מאריה אלונסו, היתה נוצריה ממוצא נוצרי גמור. אביו, הרנאנדו די רובלס, היה נושף זכוכית, ועליו אמרה מאריה אלונסו שלא ידעה כלל ולא חשדה בו שהוא ממוצא ספרדי לא טהור⁷. אין להטיל ספק בעדותה, שכן האינקוויזיציה היתה נוהגת לבדוק ענין זה בקפדנות. לפי ההלכה היה הבן נוצרי לכל דבר. יש מקום לסברה שהאב סיפר לו על מוצאו היהודי והבן שמר דבר זה בלבו. ואם כך ייתכן שהצטרף אל אידוברו כשהלך לפאס, או קודם לכן, מתוך מחשבה תחילה לשוב לצור מחצבתו. אם לא כן הרי עלינו לומר שצעיר זה נתבשם מן היהדות ובבואו לפאס עמד ונעשה יהודי.

נראים הדברים שהיה בן למשפחה ענייה, ואף-על-פי שהיו לו אחים ואחיות הוא היה מפרנסה העיקרי של אמו לעת זקנתה בטולידו. בשעה שנערך המשפט נגדו, היה לפי דברי העדים בראשית שנות העשרים לחייו, כלומר שנולד בשנת 1509 או 1510. ברם, נראים יותר דברי אמו שאמרה שהיה בן שלושים⁸, ושנת לידתו היא 1499 בערך. מסתבר, איפוא, שנתקבל לעבודה בבית מלאכתו של פרנציסקו אידוברו בנערותו. לכלל עמידה ברשות עצמו לא הגיע אלא בפאס לאחר שנתגייר⁹, והוא עבד עם אדוניו בטיטואן קודם בואו לפאס. באגרתו לאמו כתב, שמלך פאס נתן בו את עינו¹⁰. ספק אם הרשות להעמיד פורני לנשיפת זכוכית בשכונה היהודית¹¹, ניתנה לו מאת המלך, ומסתבר יותר שיהודי העיר מחזו זה נודע באנוסיו הרבים, שנתרכו בכמה מרכזים: קאסיריס, גואראלופי, טרוחיליו, ובאדאחוס. מקאדאלסו הגיעו לידינו שמונה תיקים של נידונים, ומשפטו של חואן רובלס הוא אחרון המשפטים שנערך נגד תושב מעיירה זו.

6 ידוע עליו שהיה נוצרי ממוצא נוצרי. הוא גיסו של הארסיפרסטי של אסקלונה שהיה מסן מרטין די ואלדיאגלסיאס (Valdeiglesias).

7 היא היתה כבת ששים בשעה שהעידה (1533). והדעת נותנת שנישאה לו כמה שנים קודם לגירוש, והיה, איפוא, אנוס מכמה דורות. בשעה שהעידה, שימשה כמשרתת בביתו של הראסינורו חואן גארסיה בטולידו.

8 ר' להלן הע' 12. על גילו מעידים עדים רבים. עי' במיוחד עדותו של ברחולומי סילאדה (fol. 10r). העדים מביאים תיאור מדוייק של מראהו: רזה וצנום, פניו התחילו להצמיח זקן, וכל כולו נמשים; גון עורו צהבהב (ייתכן על שום מלאכתו), והוא בעל גוף קטן. לגבי האינקוויזיציה נודעת חשיבות רבה לתיאור זה, והיא ביקשה מעדיה פריטים מדוייקים על כל נאשם שהיה מבוקש עלידה. תיאור זה הועבר לכל מרכייה ונקודות הגבול ושם חיכו לנדרש עד שיבוא.

9 במכתביו אל אמו הוא מספר שאידוברו עצמו נשתקע בשכונה היהודית ונתאהב שם ביהודיה אחת. אידוברו בזבז כסף רב על נשים. עי' באגרת השלישית להלן, fol. 29v—30v.

10 אגרת שלישית, שם.

11 על השכונה עי' R. Le Tourneau, Fès avant le Protectorat, Casablanca 1949, p. 268 ss על המלאכות היהודיות, עי' שם, עמ' 350 ואילך.

פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה ה"ז

הם שסייעו לו בכך לאחר התגיירותו.¹² מכל מקום יש לומר שגר זה הוא שהביא עמו את מלאכתו המיוחדת במינה למקום זה.

חואן רובלס התגורר בשכונה היהודית, רבה של פאס מל אותו,¹³ ונקרא בשם אברהם. הוא לקח לו אשה יהודיה, וכעדותם של עדים רבים היה נושא את הסימן היהודי בכובעו.¹⁴ אף הוסיפו העדים תיאורים לדרכיו ביהדות. הם ראוהו לבוש טלית קטן; מתפלל עטוף טלית ותפילין¹⁵; למד להתפלל בלשון הקודש ואמר תפילתו בעברית¹⁶; נמצא בחבורת יהודים בבית הכנסת ונשבע בשבועה יהודית.¹⁷ אלו הם דברי העדים על מעשיו היהודיים. כמובן, שדי היה בהם כדי להרשיעו בבית הדין. דבקיתו ביהדות יוצאת גם ממקום אחר. באגרתו אל אמו הוא מודיע לה על רצונו המיוחד לעלות לירושלים.¹⁸

במעשה התגיירותו ניתק עצמו מבית אבותיו וממקומו, ובאגרותיו ששלח מפאס אל אמו בטולידו, נלמד על דרכו של האיש. אין ספק שהיה אחראי למעשיו, אך עם זאת הוא מבקש לנחם את אמו שישב אל ביתו ועירו. לפי דבריו אין כוונתו זו מסתייעת בידו, וטעמו הוא שלווה כספים והוא צריך לפורעם. הוא הפציר באמו שלא תעשה דבר למען שובו ולא תוציא עליו ממון. מסתבר שחשד בה, שהאינקוויזיציה דרשה ממנה לעוררו לשוב לספרד.¹⁹ ואכן קיבל ידיעה מאמו שהאינקוויזטורים קראו לה. לדעתו, אין כל צדק בצעד זה. היא לא שלחה אותו לפאס והיא לא ידעה על כך עד שכתב לה. ולא בכדי ביקש מאמו שתכתוב לו בסימנים, כדי שידע שהמכתב הוא שלה.²⁰ הוא חוזר להפציר בה שלא תעשה לזירו מותו שלו.²¹ כלומר שלא תזרונו לשוב ולא תזכיר לו ענין זה. לכן חזר והבטיח לה שעוד יתראו, והדגיש שהוא מתפלל ל"אדוניה שיתראו עד מותם".²² נימוק נוסף הוא,

- 12 ע"י עדות אלונסו די פיגורואה (fol. 5r). הוא אמר עליו שנתגייר 1524—5, כלומר לפי הערכת גילו עליידי אמו כשהוא כבן כ"ד בקירוב; ולפי הערכת העדים כשהוא כבן י"ד.
- 13 פרטי הכנסתו לבריתו של אאע"ה מתוארים בתיק. רבה של פאס עצמו סיפר זאת לעד פדרו די ויטוריה, כדברי העד (fol. 18r). עדותו זו נרשמה בכרך 21 של ספר העדויות, דף 109.
- 14 ע"י למשל עדות פדרו די בילבאו (fol. 4v) העדים המספרים על כך מדגישים שהיה נוצרי ממוצא נוצרי. ע"י למשל עדות פרנציסקן לופס (fol. 10v).
- 15 tafelines. עדות ברתולומי סילאדה (fol. 10r).
- 16 הביטוי לתפילה הוא meldar; עדות פדרו די בילבאו "...aprendió a leer hebraico e a meldar...". (fol. 4v).
- 17 העד לואיס מלדונאדו זכר מילה אחת: Yinisrael (fol. 15r), והוא הוסיף: "que dezian ellos que quieren dezir por toda nuestra ley", ומסתבר שנתחלפה לעד קריאת שמע בשבועה.
- 18 באגרת השלישית (fol. 29v—30v). הוא אמנם מוסיף שמשם ילך לרומא ולוואלנסיה, אך הדעת נותנת שביקש להניח את דעתה ולהפיסה שישב הביתה. על כונת הליכתו לירושלים ע"י גם באגרת השנייה.
- 19 ע"י להלן, אגרת ראשונה. ערכן של האגרות רב גם מבחינת האפיסטולוגרפיה העממית של המאה ה"ז.
- 20 ע"י להלן, אגרת שניה.
- 21 ע"י אגרת שלישית (fol. 29v—30v).
- 22 "Ruego a vuestro Señor que nos veamos todos antes que muermos" (fol. 38r—38v). יש ליתן את הדעה לעצם הנוסח הזה. הוא מודיע לה שהוא מתפלל לאדוניה של אמו! במכתב זה הוא טוען שאינו יכול לבוא בגלל המלחמות. עתה התכוון ללכת דרך תוניס. על נוסח זה הוא חוזר, אך בפעם השנייה הוא פונה לאדוניו ממש.

חיים ביינארט

שכבר נודע בפאס שהוא רוצה לעקור מן העיר ונשאל אם כוונתו לשוב להיות נוצרי, והיה נתון בשל כך בסכנה. שיחתו עם אמו, אהבתו אותה והמעשים שעשה למענה בשולחו לה מחסכונותיו, מיוחדים הם במינם והם זורים אור על אופיו ועל אישיותו.²³ העדים הנוצרים, שמסרו לפני בית דין האינקוויזיציה בטולידו על התגיירותו, ביקשו לשכנע את חואן רובלס, אברהם הגר, לשוב בו מהתגיירותו, לחזור לספרד ולהסגיר עצמו לידיה של האינקוויזיציה. ונמצא נזיר²⁴, מאלה שבאו לפדות שבויים נוצרים במלכות פאס, שהבטיח לו שישתדל למענו בפני "האבות האינקוויזיטורים". דברים אלה מלמדים על שיחות וויכוחים שהיו לגר עם הנוצרים הללו. מהם היו שקיבלו מידו אגרות וכסף כדי להעבירם אל אמו בטולידו. לדברי העדים הביע הגר בשיחותיו עמהם דברי חרטה על התגיירותו וכי הוא נכון לשוב ולהתנצר, וכאילו אמר: "השד וכמה יהודים פיתוהו"²⁵. יש להניח שאמר זאת מתוך כוונת הערמה. אפשר שביקש להשמיע לאמו שנעשה יהודי, ויש על כך רמזים ברורים במכתבו אליה. באחת מאגרותיו הוא כותב לה, למשל, שגידל זקן, ומסתבר שביקש לרמוז לה ששינה צורתו ודרכיו²⁶. נראה, איפוא, שיש משקל יתר לעדויות שלפיהן אלו היו כוונותיו הברורות שעה שנתגייר²⁷. עדויות אלו מספרות כיצד הביע את שמחתו ושביעות רצונו ממעשה גיורו, "משום שזוהי האמת, ודתם של הנוצרים היא הלצה; ודתם של היהודים היא הקדומה והאמיתית, משום שה' נתן אותה בדיבר פיו". אותו עד שסיפר על כך, ראה עד כמה היה אברהם הגר איתן באמונתו. על שאלותיהם של נוצרים, למה התגייר, השיב ברוגזה, שיחדלו לשאול אותו שאלות²⁸. לנזיר אחד בשם פדרו די ויטוריה²⁹, שביקש לשכנעו שישוב לנצרות, השיב בפה מלא: אין ברצונו אלא להיות יהודי³⁰. לאורם של דברים אלה נראית בעליל כנות דרכו היהודית של גר צדק זה. דבריהם של העדים מוסיפים ומעלים תיאור של תנאי המקום בפאס. כבר צויין לעיל,

- 23 באגרותיו הוא חוזר ופטר את כלתו שנשארה בעיר מולדתו. הוא לא זנח אותה משום שלא אהב אותה, והוא אומר שתינשא לאיש. כך הודיע לאמו שנשא אשה.
- 24 לנזירים שביקשו לשכנע יש להוסיף עוד שניים: מיגל די אוניאטי (Oñate), קרובו של הגמון אווילה, ופרנציסקו די אקוסטה. אך הללו לא העידו בפני ביה"ד.
- 25 עי' למשל עדות אלונסו די פיגורואה (fol. 5 r).
- 26 עי' באגרת השניה (וכן fol. 41r—43v). חשובה לרוח הימים בקשתו לכתוב לו על-פי סימנים, שידע בביור שהאגרות הן שלה.
- 27 עדות ברחולמי סילאדה (fol. 10 r; והשווה fol. 14 r): "Que nunca el Dio (sic!) quisiese que fiziese tal, porque el estava muy alegre e muy contento de se aver tornado judio, porque ella hera la verdad, e la ley de los Christianos hera burla. E que la ley de los judios hera la primera e la verdadera, porque Dios (sic!) la avia dado por su boca. E que le vio este testigo como el dicho judio estava asy firme en la ley de los judios". סיכום זה מצוי גם בפסק־הדין (fol. 39r—39v).
- 28 עדות חואן די סיגורה (fol. 36r—36v).
- 29 עד זה הוא קרובו של הגמון אווילה (fol. 4 r). הוא הוא שהבטיח לאברהם הגר מחילה אם יחזור ויהיה נוצרי. הדעת נותנת שהיו לו קשרים הרוקים עם האינקוויזיציה.
- 30 "que no queria sino ser judio, e que asy lo dexo judio." (fol. 4 r) ...

שפאס היתה מרכז לשבויים נוצרים, ומרכז מסחרי חשוב ביותר.³¹ כמה וכמה מן העדים שהעידו נגד חואן רובלס וסיפרו על התייהדותו ודרכו ביהדות פאס, היו כובענים (boneteros).³² אין ספק שהללו סיפקו סחורה זו לצרכיו של השוק המוסלמי והיהודי גם יחד. ויהודים היו באים למכס, או להסגר הנוצרי, כדי לסחור עם הסוחרים הנוצרים שהגיעו לעיר. הדעת נותנת, שכוונת הליכתם של פרנציסקו אידוברו ושוליתו חואן רובלס, היתה לצורכי מלאכה ומסחר במוצרי זכוכית.³³ כובענים אלה הם ששימשו את אברהם הגר כדוורים נושאי אגרותיו לאמו, כמעבירי כספים אליה וכספקי ידיעות לאינקוויזיציה על מה שראו ומה ששמעו בהיותם בפאס. מדבריהם ומדברי אברהם יוצא שבפאס באותם ימים כל דאלים גבר, והשליט היה מטה אוון לכל מוציא דיבה ומלשין.

ב

לתיקו של חואן רובלס בבית דין האינקוויזיציה בטולידו נודעת חשיבות מיוחדת במינה.³⁴ חשיבות זו יוצאת מעצם גישת בית הדין לנאשם זה שלא בפניו. בית הדין קיווה שעתיד חואן רובלס ליפול לידיו בין שיבוא לספרד, בהשפעת אמו שבוודאי נתבקשה לעשות זאת על-ידי האינקוויזיציה, או אותם נוצרים שהעידו אחר-כך בפניה, ובין שיגיע ביום מן הימים לאיזור נוצרי ושם תשיג אותו ידה של האינקוויזיציה. הדחיות הרבות בקיום המשפט, הארכות הרבות שבית הדין נתן לנאשם ושב ונתן לו פעם בפעם שלא כדרכו, יוצאים למלמד עד כמה חשוב היה בעיני האינקוויזיציה להביא למשפט גר זה שנתגייר בארץ מארצות האיסלאם.

את הידיעה הראשונה על דרכו של אברהם הגר ביהדות קיבל בית הדין מן הנזיר פדרו די ויטוריה 5 באוקטובר 1530, לאחר שנוזר זה שב מפאס והתייצב בפני האינקוויזיציה שבטולידו. הדעת נותנת שעדיין לא נפתח לו לנאשם תיק, אך מודעתו נרשמה בספר העדים.³⁵ כעבור שלושת רבעי שנה בקירוב, 24 במאי 1531 נמסרה מודעה שניה על אברהם הגר, גם היא על-ידי נזיר ששמו פדרו די מאטה ששב מפאס.³⁶ הדעת מחייבת שמודעה זו הועברה למרכז האינקוויזיציה שבטולידו, ועד שבית הדין החליט לנקוט

31 העדים בעדותיהם מוסרים שמות נוספים של סוחרים ונוסעים שראו את אברהם הגר בפאס ודיברו עמו. אך הללו לא הובאו להעיד במשפט. מסתבר, איפוא, שלא כולם הלכו מרצונם להעיד בפני האינקוויזיציה, והיא נאלצה לחפש אחריהם. אך יש לזכור שהעלמת ידיעות מן האינקוויזיציה נחשבה כמתן חסות לכופרים. האינקוויזיציה ראתה עבירה זו בחומרה גדולה ודנה את המעלימים ממנה ידיעות "כתומכים ומסייעים לכופרים ולכפירה".

32 כך למשל: אלונסו די פיגורואה (v 10); פרנציסקו לופס (r 5).

33 עדות חואן די סיגורה (v 36 r—36 v) שביקש לקנות בפאס כוס זכוכית והובא אל חואן רובלס.

34 למערך משפטו ולסדר ניהולו, עיין בתעודות להלן.

35 Libro XXI de testimonios fol. CIX. יש ליתן את הדעת לכמות הניכרת ביותר של כרכי העדויות, שגודלה ביותר היתה חשיבותם. עי' ה' ביינארט, אנוסים בנינה של האינקוויזיציה, עם עובד, תל-אביב תשכ"ד.

36 הוא מסר אותה בסן מרטין, והיא נרשמה בספר העדות שם, דף 176.

חיים בינארט

בהליכים משפטיים נגדו, עברה עוד שנה ומחצה. ב2 בספטמבר 1532 נפתח המשפט, והתובע דיאגו אורטיס דיל אנגולו³⁷ החל אוסף ידיעות על המתגייר כדי להביאם לפני השופטים. ואף-על-פי שהביא ידיעות מכריעות באמצעותם של תשעה עדים³⁸, ראה בית הדין צורך לדחות כמה פעמים את משפטו. הוא ציווה לערוך הכרזות שונות בקאדאלסו, עירו של חואן רובלס, וחזר ונתן ארכות להופעתו, כדי להימנע מלהכריז עליו שהוא מורד ועל-ידי-כך לפעול נגדו כדרך שפעלו נגד מורדים בכנסיה. אף האם הופיעה ב2 בינואר 1535 בפני האינקוויזיטורים וביקשה לדחות את משפטו של בנה עד לשובו, ואכן ניתנה לו ארכה נוספת של כמה חודשים. הדעת נותנת שהיא כתבה אל בנה לאחר תאריך זה, ושמה גם פנייתה לבית הדין נעשתה על-פי עצתו של בקי ומומחה לדבר. ב24 באפריל הופיע התובע ומסר מודעה בפני שופטי האינקוויזיציה שהגיע מכתב מפאס³⁹, שלפיו אין בכוננת הגר לשוב, והוא ביקש לקבלו להבאת הוכחותיו שלו על מעשיו של חואן רובלס.

לאחר תאריך זה נערך המשפט בזירוז, וחואן רובלס יצא חייב בדין. הוא נידון ב21 בדצמבר 1535 לשריפה בדמות. הרי שמראשית קבלת הידיעות על הגר עד לסוף משפטו עברו חמש שנים ויותר. מתכונתו של המשפט היתה של נידון שלא בפניו, אבל הארכות הרבות לא היו מן הדברים השכיחים וכוננת האינקוויזיציה היתה, שמשפטו ישמש לקח לכל אלה שבדעתם היה לצאת את ספרד ולהתגייר. כמי שנידון שלא בפניו, לא הועמד לו לנאשם סניגור, ומה גם ששעה שיצא מספרד לא היה בעל משפחה כלל, וקרוביו, אמו ואחיו, לא היתה עליהם, אלא כלשהו מתחולת הגבלות האינקוויזיציה שנקבעו לגבי נידונים שלא בפניהם. הללו ודאי שלא העמידו לחואן רובלס עורך דין. רק במעשה אחד נקטה האינקוויזיציה נגד חואן רובלס: היא החרימה את משלוח הכסף ששלח לאמו ואת הארנקים שבהם נשלח הכסף⁴⁰. האינקוויזיציה קבעה שכסף זה הוא רכושו של כופר ומין שנידון על-ידיה, ולא היה חשוב בעיניה אם אמו של הגר היא ענייה וחסרת כל המתגוררת בביתו של תושב טולידו ללא כל שכר. דבר זה לא מנע ממנה לתבוע מן האם לעשות לשובו של הבן לספרד והתייצבותו בפני האינקוויזיציה. עם זאת אין לשכוח, שהאם הנוצרית בכל תמימותה ביקשה לזכות את בנה בתשועת נפשו. אלא שלא בזאת חפצו אותם אנוסים ששבו אל צור מחצבתם, ואף לא בנה שלה שנתגייר.

37 הוא ראש מערכת התביעה בטולידו בשנות העשרים והשלושים של המאה ה"י.
38 ואלה הם: פדרו די ויטוריה, נזיר; פדרו די מאטה, נזיר; אלונסו די פיגורואה, כובען; ברתולומי די סילאדה, שבוי לשעבר בפאס, שלאחר פדיונו עבר לגור במדריד; פרנציסקו לופס, כובען מטולידו; לואיס מלדונאדו מאוקאניה; פדרו די בילבאו, עושה חבלים; חואן די סיגורה, כובען וסוחר מטולידו, הוא בנו של הרנאנדו די גואדלופי; חואן די סיגורה, סוחר, הוא בנו של פדרו די סיגורה מטולידו. חקירת העדים הקיפה שטחים רחבים ודרשה זמן לא מועט. בית הדין שלח לחפש אחר העדים במקומותיהם.

39 הוא האגרת השלישית, להלן.
40 15 דוקטים; שווי הארנקים 8 ריאלים. משלוח אחד יצא כנראה עם אלונסו די פיגורואה ושני עם חואן די סיגורה. חואן די סיגורה הוא שהופיע לפני האינקוויזיציה ושאל את השופטים אם מותר לו לתת לאמו של חואן רובלס את הכסף שנשלח אליה. בית הדין אסר עליו לשלם לאלמנה עד שיוחלט מה יעשה בו. הוא שמסר גם לבית הדין את האגרת ששלח חואן רובלס לאמו. ועי' בתעודות להלן.

האגרות ששלח חואן רובלס לאמו

אגרת ראשונה

[באגרת מצטדק חואן רובלס על טענות אמו שהוא מתכחש אליה. זוהי, איפוא, אגרת חשובה לאם. מסתבר שכבר קודם לכן נודע לאם מקום הימצאו של בנה. כבר במכתב זה הוא כותב על רצונו לעלות לירושלים. הוא מבקש פרטים על הנעשה בקאראלסו. האגרת הובאה בידי אלונסו די פיגורואה, כובעין.]

Muy deseada madre. Despues de quedar con mucho deseo de vos ver mas que de vos escrevir vos hago saber como me dieron dos cartas vuestras con las quales huve mucho plazer y pesar de vuestra triste veges. Enbiastes me a dezir como vos ove negado como quiera que en todos vosotros nunca halle bien ninguno vineme aborrido como vos sabes. E despues tope con Ydrobo que me acabo el bien por entero que nunca halle en todos mis parientes vno sino para servirse de mi de balde y para vna no nada que fue menester no huvo vno de todos no tengo cargo syno Juan Ydrobo que vino aca por mi mas sy yo bivo yo le pagare su perdida que perdio. Ansi mismo con ayuda de Dios yo buscare por do yrme avnque no puedo luego hasta que me desate con las gentes en lo que devo. Para lo que dezis que con dineros me sacareys, no vos pongays en trabajo que no aprovecha nada que no osare antes yo me yre primero como que vo a la casa santa en romeria aunque no penses que tengo de yr alla en toda mi vida que no sera honrra mia, mas a donde yo fuere yo vos lo hare saber primero que me vaya. A mi esposa, porque la tengo manzilla sy se puede casar casese, que yo la suelto no por mal querer syno porque no se pierda por amor de mi mas de lo perdido. A mi hermana no se que me escriva encomendamela y a todos mis primos e primas e tios y tias los que quisieren tomar las encomiendas los otros dexenlo. Lo que vos ruego es que me escrivays todo lo que alla pasa con el primero que venga que bien sabes que nunca en dos años que estuve en guada fortuna y en ese villa me enbiastes vna letra. Fecha de Fes a dos de setiembre. Vuestro fijo Robles.

חיים בינארט

אגרת שניה

[באגרת מודיע חואן רובלס לאמו על משלוח כסף. מן המכתב יוצא שהבן ידע שהאינקוויזיציה מחפשת אחריו. הוא מבקש שתתן לו סימנים שהמכתב הוא שלה. הוא מתאר את התנאים בפאס. הדרך לצאת מפאס היא לפרסם ברבים שהוא עולה לרגל לביית המקדש.]

Deseada señora madre. Vuestras cartas resçeby con las cuales vue mucho plazer aunque no todo por entero, en no saber todas las cosas de alla como yo quisyera porque despues que vos enbie la carta con el señor Figueroa os enbie otras tres juntos con Juan de Segura el moço que sea aca estante que me dixo que las dio a Diego Nuñes. Con las quales enbie de lo que tenia como a madre como [מחיקה] obligados quinze ducados de oro desta tierra. Y enbie al señor Fernan Perez dos bolsas como aca se venga en esta tierra, aunque no bastantes para su merçed que me dixeron, que en su casa estavadas, aunque vos no me lo aviades escripto ninguna vez. Por tanto pido por merçed al señor Fernando Perez que lo recabde del dicho Diego Nuñez como me dixo el señor Juan de Segura el moço que es aca estante que bien le conosçe el señor Figueroa y todos los señores que aca vienen a estas partidas. Y sy yo lo enbie non lo enbie porque antes me lo enbiastes, que bien se yo que no lo enbiavades a pedir aunque en nada fagades vos vieran demas porque me enbiastes a desir en la primera carta que aviades venido a Toledo sin ayuda de hermano ni pariente ninguno salvo la de Dios, que es grande, que no pense yo, que tan presto cayerades vos que muy buena os dexe yo y en vuestra honra. Por lo qual me hallo muy conturbado por no estra donde yo pueda faser como a madre soy obligado por el tanto que en este caso no alargo mas syno que pongase por obra de recabdar estos quinze dineros y las dos bolsas para el señor Fernand Peres. E lo que vos ruego mucho que con el [מקום שחוק] primero que venga vos me enviastes saber sy se recabdo el [מקום שחוק] dinero, porque yo terne pena hasta sabello, porque yo pense [מקום שחוק] me vine respuesta en estas cartas de agora [מקום שחוק] dello. Para en las demas que me dezis que cada vno viere lo que le cumple biendiziendome no vos paresçe que no se me entiende qualquier cosa que no estoy como quando alla vine que ya me han naçido ba[rbas] en el rostro por tanto que se me entiendo qualquiera cosa que para en la tierra que esto syno lleno todo con saber. Y soy sentido non me quitar a nadie de mala muerte porque es tierra syn justiçia y syn razon, el primero que vaya a dezir al Rey qualquiera mentira tanto vale como verdad del

mejor o del peor. Y por tanto non me enbiedes lo que yo he de faser que para salir con lo que quisyere non puedo a[]menos que publicamente hecha fama que me voy a la casa santa. Y desta manera saldre de la tierra una vez que yo vos hare saber donde vo[y] y me despedire de vos por carta. Y ansy no me deterna nadie, que vn onbre que vino de Castilla, ansy como menester onbre mucho sentido para llevar sus cosas bien ordenadas que valdria hasta veynte maravedis que era de vn señor, le tornaron de veynte leguas e murio en hierros, que yo bien lo conosçia. Asy que por tanto a menester onbre mucho sentido para llevar sus cosas bien ordenadas que aca en esta tierra ay vna cosa no haga nada publico de delante de nadie que no pesquisa sy es malo o sy es bueno ninguno. Ansy que lo mas presto que yo pueda yo traere el agua al molino, porque yo estoy culpado, y sy digo alguna vez que quiero yo algund cabo luego me dizen que a tornar christiano, asy que sy no se trae poco a poco avre mal fin. Para lo que me dezis que os lleuaron los padres, no tuvieron razon ninguna que vos no me enbiastes a esta tierra y non lo supistes hasta que estava aca, que el perro de Ydrobo me hizo mucho mal que ansy me traxo bien pudiera sy el fuera bueno llevarme como truxo y llevar trezientos ducados ganados de aca, a que no alargo mas. Por agora no tengo mas que dezir y faser saber syno que vos torno a rogar que con el primero me escrivays todo como ha y enbie os a desir que me escreviesedes todo lo de alla, como estays, como esta my hermana, con quien caso, como vino a Toledo syendo casada e donde esta, que fue de Juan Cudoso, quo no vino mas aca, en que manera estays en Toledo sy servis, al quien que no se de çierto donde estays, mi esposa donde esta. Ansy por el consiguiente. algunas cosas que e oydo que yo de mi persona no escrivo nada de lo que he pasado porque no abondara tinto ni papel de mys males, que moros me tuvieron vna vez tendido para me degollar por no nada que es mala gente syno por Dios e por vn onbre que llevo a la sazón me escapó. Y esto no es nada a lo que tengo pasado. Y escrevidme carta con señas que sepa que es vuestra. Cesó, no se por agora mas que desir.

[En el sobre escripto dize:] Estas cartas sean mandadas en Tetuan en mano del señor Figueroa que de en Toledo a muger biuda de Cadahalso de su hijo Robles de Fez.

חיים בינארט

[לאגרת זו מצורף אישור נוטאריאלי. האגרת האזריגינאלית מצוייה בסוף התיק. אך יש בין שתי הנוסחאות הבדלים קלים שהוכנסו על-ידי הנוטאריין המעתיק.]

אגרת שלישי

האגרת הגיעה באפריל 1535. ב־24 באפריל הופיע התובע בפני ביה"ד ומסר לידו את האגרת. האגרת הועתקה בידי נוטריון ביה"ד בתיק הנאשם וההעתקה אושרה על-ידי הנוטריון. באגרת חשובה זו מודיע חואן רובלס על רצונו לעלות לירושלים, מתאר דרכיו של אידוברו והתנהגותו. חואן רובלס מבקש את אמו שלא תורזו ולא תעשה למען שובו לספרד.]

Muy amada y de mi querida señora madre. Despues que quando con mas deseo de vos ver que no deve os escrevyr lo que hago saber es esto. A lo que dezis que os dixo Alonso Nuñez que no escryva nadie mentiras nunca Dios le de parte en la gloria del parayso, al que las escryvvo o sy no al que levanto que era mentira que yo los enbye alla con Juan de Segura el moço que a [כתם] esta que ya lo estaba. Y dixo me que el escryvra al Diego Nuñez que los de o que sino que el me los dava aca que de çierto yo jurare que se los dio que es muy noble mançebo. Para lo que dezys que quyen quyera tenga se lo no puedo llegar mas de hasta moryr, que no puedo mas de poco a poco que yo holgarya mas con la muerte que con la vyda y moryr vna muerte y no muchas, que cada carta me son mil muertes aunque por otra parte huelgo in vano. Para lo que dezys que mi ermana caso con ese moço yo quisiera estar alla para faborecello en lo que pudiera, mas, pues no puedo por agora perdoneme. Mas, lo que vos ruego es que con vno de esos señores que aqui vienen que lo enbies por moço suyo o el va otro de mas recado que a vos parezca. Y de lo que tengo os enbiare cinquenta ducados mientras que yo ali non de me yr de aqui. Para lo que dezys que vaya alla no me es onrra ninguna mas con ayuda de Dios quiero yr me de aqui a Jerusalem y de ay meyre a Roma y de ay me yre a Valençia de Aragon, y os lo hare saber de donde vaya y no me desis prisa que yo me a lugo quedado por no morir en hierros, que aqui estava vn turco que mostruie de llevar a muchos y le tomaron e esta de vn dia para otro de lo apedrear por vn cativo que ayudo a huyr. Asi que de manera requedares alla eso que vos enbye del Diego Nuñez, y sy no con el que enbiaredes hazemelo saber y todavia enbia con el que mejor os paresca por los 1 ducados que yo los enbyare que a mi me quedan para mi camino e otros bendito sea Dios avnque mas quisiera alla diez. Enbiastesme a dezir que era muerta mi esposa sabe Dios quanto pesar yo vue, mas dar gracias a Dios por sienpre. A lo que dezis de Ydrobo sy me

[של]

פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה הט"ז

empeño en noventa ducados yo os dire la verdad quando aqui venimos yo le dixé, señor nosotros no tenemos dineros yo quedare empeñado en l ducados y ydvos a Castilla por la barrilla y por herramiento y ganaremos dineros. Con que vnos vamos y el se enamoro de vna judia que posava en su casa y dexo la yra y conçertose con vn moro que le dió dineros sy solo en preçio de su obra. Y el por andarse tras la judia no trabajava syno yo y echo me a perder y me hizo pagar todo lo que se perdio y me tratava con moro, al qual testigos todos los crestianos que reñian con el por ello, y deziales que sabes vosotros si su madre era mi mançeba. En fin de todo esto que quando me quite del perdi año y medio de trabajo de balde y me dexo empeñado en vente y dos ducados que pague a moros y a judios por el y de que no trabajava porque non me dava para vnos çapatos me dezia que me daria el moro pues eramos conpañeros y de que le davan el dinero dezia que era yo su moço. Y desto no acabaredes descrevyr el mal que me hizo por estar en la tierra que estavamos que mas de trezientos ducados echo en mugeres moras y judias y cristianas de mi trabajo y poco suyo hasta que me aborrien. Esto no miento contra el nada que testigos moros y judios y cristianos tengo hartos mas. No me alargó mas en esto sino que me deys vagar si no quieres que muera mas ayna de lo que tengo de morir que tambien ay aca peligro harto como a do quiera que el Rey me tiene en ojo mucho, porque de que me vaya no meche menos por el oficio. Esto a mostrado vn moço que de prenda a hazer el vidrio.

Al que de queda con vuestro
deseo vuestro hijo Robles

Y no me aquisieredes tanto que en que esto aca no dexo de fazer lo que quiero escondidamente que si no se huye ninguno no me miran a nadie lo que haze.

Ibidem, fol. 29v—30v.

אגרת רביעית

[האגרת נמסרה לביה"ד בידי חואן די סיגורה, ביום 10.12.1535. חואן רובלס מרמו על דחיית הליכתו לספרד. מודיע לאמו על משלוח כסף.]

Deseada señora madre. Despues de me encomendar en vuestra gracia vos hago saber como esto de salud bueno. Ya sabes como vos escrito dos cartas

[שלא]

חיים בינארט

y no me aves respondido nada. Ves que no ay camino vno se que fue de vos. Esta es para vos hazer saber como el señor que la presente vo[s] dara es el señor a quyen yo di los ducados que vos diesen y el vos los enbyo con el que no vos los dio de lo qual no ti[e]ne el culpa ninguna ni yo tanpoco se la puse el es invynoble y el hara como quien es que el los recadara y vos los dara mejor que sy fueran suyos que con ellos le llevaron mas de otros ciento suyos. En lo de demas de mi persona ya vos enbie a dezyr que me enbiasedes aca alguien para vos enbiar algo como vos escrevy la otra vez enbia. Lugo si podes que my ida por donde yo tenia ojo era por Tunez, ya veys que las gerras como no me dexan que tan entre tanto que me escrevis se tomara la tierra y se aparejara mejor camino con ayuda de Dios. No me alargo mas sino que ruego a nuestro Señor que nos veamos antes que mueramos, todos juntos. Lo demas si algo vuyeredes de menester habla al señor que la presente vos dara que [מחיקה] lugo lo hara de muncha voluntad. Encomendame a my ermana y a su marido y a my tia mys primos y primas y todos los que por my vos preguntaren, que mucho deseo tengo de ver a todos mas que la vida Dios me da. Ruego a vuestro Señor que nos veamos todos antes que mueramos. Hecha en Fez a fin de agosto.

El que queda con
mucho deseo
de vos ver
vuestro fijo Robles.

Esta carta sea dada en Toledo
al poço amargo en casa
de raçionero Juan Garçia
a una mujer de Cadahalso
que mora ay.

Ibidem, fol. 38r—38v.

נספח

מערך משפטי של חואן רובלס

¹ 176 № 11

5.10.1530 עדות פדרו די ויטוריה בפני ביה"ד על התייחותו של חואן רובלס בפאס (העדות אושרה ב28.2.1533 בוואליאדוליד).

24.5.1531 הופעתו של הנזיר פדרו די מאטה בפני ביה"ד. מוסר מודעה על התייחותו של חואן רובלס. עדותו נרשמה בספר סן מרטין דף 176. העדות fol. 19 r. והשווה fol. 4 v; העדות אושרה על-ידי העד בפני ביה"ד 12.3.1532.

1 במשפט לא נרשמו תאריכי ההופעה כסדרם ויש מאוחר למוקדם בתאריכים. ייתכן שזוהי שיטתו של סופר בית הדין. הרישום כאן הוא לפי סדר התאריכים של הפרוצידורה השוטפת של המשפט.

[שלב]

פאס — מרכז לגיור ולשיבת אנוסים ליהדות במאה ה־ז

- 12.9.1532 פתיחת המשפט בפני השופטים הליסנסיאדו חואן יאנייס, דוקטור פדרו ואגיר, דוקטור דיאגו חירון די לואיסה, דוקטור בלאס אורטיס, ליס' אלונסו מכיאה; תבע הבאצייליך דיאגו אורטיס דיל אנגולו. הודעת התובע על כוונתו להאשים את חואן רובלס בהתייהדות.
- 29.9 קריאה לנאשם להופעה לדין. הקריאה בעירו קאדאלסו.
- 5.10 עדות פדרו די ויטוריה ופדרו די בילבאו (העדויות אושרו). עי' לקמן.
- 26.10 הופעת התובע והודעתו על כוונתו להאשים את חואן רובלס בהתייהדות.
- 29.10 התובע מאשים את חואן רובלס במרדנות.
- 26.11 התובע מאשים שנית את חואן רובלס במרדנות.
- 23.12 התובע מאשים בפעם השלישית את חואן רובלס במרדנות.
- 2.1.1533 התובע חוזר על הודעתו שבדעתו לתבוע את רובלס לדין. מתן שישה ימים להופעת הנאשם.
- 8.1 התובע מוסר מודעה שבדעתו להאשים את חואן רובלס. מתן שישה ימים נוספים להופעת הנאשם.
- 13.1 התובע מוסר מודעה שבדעתו להאשים את חואן רובלס. הוא מבקש שיפתחו בפרו־צידורה המשפטית. מתן שלושה ימים נוספים להופעת הנאשם.
- 21.1 התובע מאשים את הנאשם במרדנות. השופטים מכריזים על חואן רובלס כעל מורד; מתן פסק דין של *Salvo jure impertinentium*.
- 22.1 התובע מודיע על רצונו להביא עדי תביעה, מבקש לקבל את העדים.
- 25.1 אישור עדותו של פדרו די ויטוריה.
- 29.1 הצגת עדי תביעה. עדות ברתולומי סילאדה. אישור עדותו בפני ביה"ד.
- 10.2 עדות פרנציסקו לופס, כובען.
- 11.2 השופטים שולחים הוראה לעיר אוקאניה לחקור שם את לואיס מלדונאדו, בתורת עד תביעה.
- 26.2 התובע מופיע ומאשים את חואן רובלס במרדנות. מבקש שינהגו בו בהתאם לנוהל המשפטי כלפי מורדים.
- 27.2 התובע מביא הוכחות על עריכת קריאות להופעת הנאשם בעירו קאדאלסו. הוא מבקש שישלחו עוד צו הזמנה לקאדאלסו. השופטים נותנים שלושים יום נוספים לקריאה. חקירת העד לואיס מלדונאדו באוקאניה.
- 28.2 אישור עדותו של פדרו די ויטוריה בוואליאדוליד.
- 10.3 אישור על תליית ההזמנה בקאדאלסו להופעת הנאשם.
- 12.3 אישור עדותו של פדרו די מאטה.
- 19.3 התובע מאשים מחדש את הנאשם במרדנות.
- 23.3 אישור עדותו של לואיס מלדונאדו באוקאניה.
- 28.3 התובע מאשים את הנאשם במרדנות.
- 30.3 התובע מגיש את כתב התביעה; מבקש לנהוג בו כדין מורד.

חיים בינארט

- 23.12 עדות מאריה אלונסו, אמו של הנאשם.
- 7.1.1534 אמו של חואן, מאריה אלונסו, מוסרת לביה"ד מכתב שקיבלה מכנה. המכתב הובא ע"י העד פיגירואה. האינקוויזיטורים מצווים על חואן רובלס להופיע בפניהם כדי לקבל העתק כתב האשמה.
- 8.1 עדות אלונסו די פיגירואה, כובען. ב26.9.1534 אישר את עדותו.
- 26.1 אישור עדותו של אלונסו די פיגירואה.
- 30.10 קריאת צו הזמנת הנאשם לפני ביה"ד בכנסיית קאדאלסו.
- 9.11 התובע מופיע לפני ביה"ד ומאשים את חואן רובלס במרדנות.
- 18.11 התובע חוזר ומאשימו במרדנות.
- 27.11 התובע מאשימו במרדנות. מתן שלושה ימים להופעת הנאשם. לאחר מכן יראה המשפט כנחרץ.
- 1.12 התובע מוסר מודעה על סיום תפקידו ומבקש מתן פסק דין.
- 12.12 התובע מבקש שיקבלו אותו להבאת הוכחות.
- 14.12 התובע מוסר מודעה על מרדנותו של חואן רובלס ומבקש לסיים את המשפט.
- 2.1.1535 האם מופיעה לפני ביה"ד ומבקשת את דחייתו של המשפט עד לשובו של בנה לספרד.
- 24.4.1535 התובע מופיע לפני ביה"ד ומודיע שהגיע מכתב מפאס שממנו ניתן ללמוד שחואן רובלס לא יחזור. מבקש לקבלו לשם הבאת הוכחותיו. ניתנו שלושה ימים להופעת הנאשם.
- 26.4 התובע מאשים את חואן רובלס במרדנות ומבקש שיקבלו את הוכחותיו. השופטים מודיעים לתובע שאם הנאשם לא יופיע עתה בפניהם יוכל להאשימו באודיינסייה שלמחרת היום.
- 27.4 התובע מודיע שהנאשם לא הופיע. מתן פס"ד להבאת הוכחות התביעה נגד הנאשם (sentencia de prueva).
- 9.6 התובע מביא את ההוכחות, מציג אישורי עדויות. — לאחר תאריך זה הגישה האם בקשה שדיאגו נונייס, שהביא בשבילה כסף מבנה שבפאס ימסור אותו לה.
- 17.6 מארי אלונסו, אמו של הנאשם, שבה ופונה לביה"ד שיעשו למענה בענין הכסף.
- 26.8 התובע מבקש שיקראו לעדי התביעה להעיד לפני ביה"ד.
- 14.10 התובע מבקש מתן פסק דין לאור אישורי העדויות.
- 15.10 התייעצות ביה"ד בדבר פסק הדין. הועלו טענות של אידייוקים בפרוצידורה.
- 19.10 אישור שני של עדויות. פדרו די בילבאו מוסיף פרטים לעדותו.
- 2.11 עדות חואן די סיגורה, בנו של הרנאנדו די גואדלופי לפני ביה"ד בטולידו.
- 19.11 אישור עדותו של חואן די סיגורה.
- 10.12 עדות חואן די סיגורה, בנו של פדרו די סיגורה לפני ביה"ד בטולידו.
- 21.12 מתן פסק דין לשריפת הנאשם חואן רובלס בדמות.

משה לזר

תרגומי המקרא בלאדינו

אחרי גירוש ספרד*

חקר תרגומי המקרא לשפה הספרדית בכלל וללאדינו בפרט, נמצא בראשית דרכו בכל תחומיו, ההיסטוריים, הבלשניים והביבליוגרפיים. על התרגומים הקאשטיליאניים בימי הביניים, ה *Biblias romanceadas*, נתפרסמו מאמרים הרבה, אבל מן הטכסטים עצמם לא נדפסו אלא חלקים מעטים בלבד.¹ כל עוד ישארו תרגומים עתיקים אלה בכתבי-יד, קשה יהיה לערוך מחקר השוואתי ראוי לשמו, אשר יאפשר לקבוע ייחודו של כל תרגום ומקומו במסורת התרגומים. רישומם של כל התרגומים הספרדיים הקיימים, עם ציון החלקים שכבר נדפסו וכן המאמרים שנכתבו עליהם, נתפרסם לאחרונה על-ידי מ' מוריאלה. חוקרת זאת הכניסה לראשונה מעט סדר בשדה זה הזרוע עשבים שוטים לרוב.²

תרגומי המקרא לספרדית שנעשו בימי הביניים, יש להבחין בהם בין אלה שנעשו בידי יהודים לפי המקור (ויקראו "מסורת עברית"), לבין אלה שתורגמו בידי יהודים או לא יהודים על-פי הוולגאטה ("מסורת נוצרית"). על תרגומים ספרדיים-יהודיים אלה נכתבו הערכות מקוטעות, במאה ה"ט ובראשית מאה זו,³ ולא זכו אחר-כך אלא לתשומת-לב מועטה, וביחס הפוך לחומר הרב העומד לרשות החוקרים והבעיות הרבות שעדיין זקוקות הן לפתרון.⁴ השאלה, אם מסורת-תרגומים אחת מגובשת מהווה את נקודת-המוצא לכל התרגומים היהודיים-רומאניים והנוצריים-רומאניים, העסיקה חוקרים שונים, כגון בלונד-

• בכתביד שעומד במרכז חיבורנו, כותב המתרגם שהשלים את מלאכתו "ביום כ"ח אלול ש"מ, בביתה של הגברת המעטירה מרת ריינא, אלמנת השר וגדול בישראל הדוכוס האדון דון יוסף הנשיא זל"ה", והיה זה סמוך ליום השנה לפטירתו של דון יוסף נשיא. גם חיבור זה נשלם בביתו של "שר וגדול בישראל", במכון בן-צבי ומוקדש לזכרו של הנשיא, ששיחתי הראשונה עמו היתה על ספרות לאדינו.

עבודתי זו הצריכה בדיקתם של כתבייד ודפוסים רבים, מהם שאינם ידועים, וכן בירורים בשטחים שונים, ולא היתה יוצאת אל הפועל אלמלא עזרתו הנדיבה והסבלנית של מנהל המכון, מ' בניהו, ואני מביע לו כאן את הוקרתי. לעזר רב היה לי גם החומר הרב שנצטבר במילון הלאדינו-עברי האסימו-לוגי, שהתקנתו נשלמת והולכת במכון בן-צבי. חייב אני תודה גם לעובדי המכון, א' הטל, ס' פייטלסון וחי רוכל, על הטרחתו שטרחו למעני.

1 התרגומים, רובם ככולם נמצאים בכתבייד בבית-הספרים של מנזר איסקוריאל. תיאר אותם האב לייאמאס. ראה בעיקר Sefarad, IV, 1944; IX, 1949; XI, 1951; La Ciudad de Dios, CLIX, 1947; CLX, 1948; CLXI, 1949; CLXII, 1950.

2 עיין מאמרה המקיף *Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales en castellano*, Sefarad XX, 1960, p. 66—109.

3 עיין, שם, עמ' 103—105.

4 נוסף לעבודתו המופתית של האופטמאן (Esc. Bible, I-j-3, vol. I, The Pentateuch, Philadelphia 1953) אין בידינו לציין אלא מאמר חשוב אחד, אשר דן בהשוואת "שירת היים" (שמות, טו) בתרגומים שונים: M. Morreale, *Las antiguas Biblias hebreas — españolas en el pasaje del Cántico : de Moises*, Sefarad, XXIII, 1963, p. 3—21.

היים⁵, קאסוטו⁶, ר' לוי⁷, ומ' ברנבלוט (=בנית)⁸. ברם, אין הפתרונות שלהם יכולים להכריע, כיוון שמחקריהם נתבססו על פרקים אחדים בלבד. חקירותיהם ומסקנותיהם טעונות בדיקות מחודשות בעזרת תרגומים שלא נבדקו וכתבי־יד שנתגלו מאז, בתחום הקאשטי־ליאני ובעיקר בתחום הספרדי־יהודי.

המחקר על התרגומים בלאדינו, אשר פרחו במאה הט"ו ונמשכו עד למאה הזאת, הוא לקוי ביותר. מאמרים מועטים וכן פרקים קצרים בספרים לא־מדעיים הוקדשו לנושא זה; ואין קץ להנחות בלתי־מבוססות ומסולפות המצויות בהם. מן התרגומים הלאדיניים הרבים נחקרו רק קטעים ופסוקים שאין בהם כדי להסיק מסקנות⁹. במאמר זה אין אנו באים להקיף מכלול הבעיות, אלא לתחום תחומים ברורים ולהניח את היסודות לעבודה נרחבת יותר¹⁰, שבסופו של דבר תאפשר לקבוע את מקומו של תרגום המקרא בלאדינו בין שאר התרגומים, מידת קירבתו לגירסאות היהודיות והנוצריות של ימי־הביניים, לתרגומים הקאשטייליאניים של סוף המאה הט"ו¹¹, לתרגומים מאוחרים בספרדי־יהודית ואף למהדורתו של המיסיונר שאופ'לר במאה הי"ט¹².

א. התרגומים היהודיים בספרד

תרגומים רבים שנעשו בספרד לא הגיעו לידינו, מהם אבדו ומהם הוחרמו ונשרפו בגזירת הכניסיה ובעטייה של האינקוויזיציה. תפילות וקריאות במקרא בשפות וירנאקולריות בכלל, ובשפות הרומאניות בפרט, לא היו תופעות מאוחרות וכנראה שכבר נמצאו במאה הי"ב. הצורך שגרם לחיבורם של התרגומים המפורסמים בתקופה קדומה, אין ספק שנתגלה

- 5 D. S. Blondheim, *Les parlars judéo-romans et la "Vetus Latina"*, Paris 1925
- 6 U. Cassuto, *La "Vetus Latina" e le traduzioni giudaiche medioevali della Bibbia*, Studi e Materiali di Storia delle religioni, II, 1926, p. 145—162; בלונדהיים ומגיע למסקנות שונות לחלוטין.
- 7 R. Levy, *The vocabulary of the Escorial Manuscript I-j-4*, *Hispanic Review*, XI, 1943, p. 57—63; מאמר זה בא לאשר את מימצאיו של בלונדהיים.
- 8 M. Berenblut, *A Comparative Study of Judaeo-Italian translations of Isaiah*, N. Y. 1949. ניתוח מדויק של ספר ישעיהו בתרגומים איטלקיים של סוף המאה הט"ו וראשית הי"ז. מעניין יהיה להשוות עבודתם עם זו של היהודים הספרדים.
- 9 M. Grünbaum, *Jüdisch-Spanische Chrestomathie*, Frankfurt, 1896, p. 6—26; L. Wiener, *The Ferrara Bible*, *Modern Language Notes*, XI, 1896, p. 24—42, 84—105; Gaspar Remiro, *Sobre algunos vocablos y frases de los judeo-españoles*, *Boletín de la Real Academia*, III, 1916, p. 67—74, 186—196, 498—509; IV, 1917, p. 107—121, 327—335, 459—468, 631—642; V, 1918, 350—364; C. Ricci, *La Biblia de Ferrara*, *La Reforma* [Buenos Aires], XXVI, 1926, p. 614—644; R. Galdos, *La traducción hebreo-castellana del Libro de Isaías en la Biblia ferrariense y en la de la Casa de Alba*, *Estudios Ecclesias-ticos*, V, 1926, p. 210—212; מטרתה צריכה להיות הוצאה מדעית־ביקורתית של המקרא בלאדינו בשלימותו.
- 10 ראה, למשל, תרגומיהם של קאסוטו ורוויה דה ריינא (באויליאה, 1569) וסיפריאנו דה ואליריה (אמשטרדם, 1602).
- 12 איומר תקצ"ח (1838), ויינה תר"א (1841). יערי, רשימת ספרי לאדינו, עמ' 1, קובע בפסקות: "המתרגם הוא בייליאם שאופ'לר... נוסח התרגום הוא בדיוק כנוסח התרגום של אסא בשינוי כתיב" (וראה להלן, מסי' 11, והע' 51).

תרגומי המקרא בלאדינו

גם בתקופות מאוחרות וגרם לתרגומו של מקרא בשפות-הלעז השונות של הפזורה.¹³ היהודים היו קשורים לספר הספרים יותר מעמים אחרים, וכדי שיהא המקרא נחלת הכלל, גם להמונים שהשפה העברית לא עוד היתה שגורה בפהם, שמוהו בפהם בלשון לעז. מה שאין כן הנוצרים, שקריאה בכתבי-הקודש נתייחדה לאבות-הכנסיה ולכמורה. תקופה ארוכה התלבטה הכנסיה עד שהרשתה לשים בידי ההמונים תרגומים בשפות וירנאקולריות ושקדה שהתרגומים יהיו תואמים את תרגום השבעים או הוולגאטה, ולא את המקור העברי. איסורים חמורים הוצאו על תרגומים כאלה שסיכנו, לדעתם, את שלטון הכנסיה.¹⁴

לא כן היהודים. במשך דורות רבים נחשבה קריאה בתנ"ך בשפה הספרדית כתכונה מיוחדת ואופיינית להמוני יהודים.¹⁵ הביטויים "מקרא בלשון רומאנס" [= ספרדית] (*brivia romançada*) ו"תפילות ברומאנס" (*oraciones uo seutoresio*) נזכרים בכתבי הפלסטר שהוציאו נגדם מלשינים למיניהם בפני מוסדות האינקוויזיציה; לא היו טורחים להזכיר זאת השכם והערב אלמלא היו מצויים תרגומים כאלה בבתיהם של היהודים ושל האנוסים לאחר-מכן.¹⁶

היהודים הצטיינו כמתרגמים מעולים מעברית ומערבית לספרדית, במאה הי"ב ב"קולגיום המתרגמים" של הארכיבישוף דון ראימונדו מטולידו.¹⁷ במאה הי"ג בחצרו של המלך אלפונסו העשירי,¹⁸ ואפשר שמקרבם קמו אלה שתרמו מבקיאותם וכשרונם לתרגומים של המקרא

13 ואין זה מכריע לדיוננו, אם שימשו תרגומים אלה לצורכי הבית בלבד או גם לצורכי העבודה בבית הכנסת ולהוראה. שפע של ידיעות על היתרים ואיסורים וביבליוגראפיה, הביא ח' פרי במאמרו, התפלה והפיזט בלשון-לעז בימיהבינים, תרביץ, שנה כד, תשט"ו, עמ' 426—440; ועיין במיוחד Neubauer, *On non-Hebrew languages used by Jews*, JQR, IV, 1891, p. 9—19; M.L. Margolis, *The Story of Bible translations*, Philadelphia, 1917; Geiger, *Urschrift und Übersetzungen der Heiligen Schrift*, Frankfurt, 1928; U. Cassuto, *Storia della Letteratura Ebraica post-biblica*, Firenze, 1938.

14 בוועית הבישופים בעיר טולו (1229), ובדומה לה גם בספרד, בעיר טאראגונה (1233), דנו באמצעים שיש לנקוט כדי להילחם בכיתות המינים, והוחלט בין השאר לאסור על כל הנוצרים (כולל הכמרים), להחזיק מקרא וברית חדשה בשפה וירנאקולארית. ראה פרטים נוספים במחקריהם של Menéndez Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, II, p. 227—228; J. Enciso, *Prohibiciones españolas de las versiones bíblicas en romance antes del Tridention*, Estudios Biblicos, III, 1944, p. 535 ss.

15 Américo Castro, *La realidad histórica de España [=España en su historia]*, México, 1954, p. 458.

16 F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I 2, *Urkunden*, 1936, p. 476: "leya en casas de judios en la brivia romançada, segund la tienen los judios"; p. 478—9: "libro pequeño en romance de buenas oraciones... cidur de todo el año" ו"אולי הוא אותו ספר תפילות לכל השנה, שהעתק ממנו (כ"י מן המאה הי"ד) נמצא בבית-הספרים הלאומי בפאריס; ראה עוד עדויות אחרות, עמ' 445, 454, 473, 538, 542 וכ"י.

17 A. González Palencia, *El arzobispo don Raimundo de Toledo*, Madrid, 1942; G. Menéndez Pidal, *La escuela de traductores en Toledo*, Hist. General de las Literaturas Hispánicas, Barcelona, 1949, I, p. 281 ss.

18 Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, p. 461, 979, 986; Millás Vallicrosa, *Las traducciones orientales en los manuscritos de la biblioteca Catedral de Toledo*, Al-Andalus, I, 1933, p. 155—187; A. Castro, *op. cit.*, p. 464, note 48

משה לזר

לקאשטיליאנית. מעבודתם ומשיטתם הושפעו אלה שבאו אחריהם (יהודים ולא יהודים) שהשתיתו תרגומם על הוולגאטה. בכתב־יד מראשית המאה הי"ג (שנתחבר בשלהי המאה הי"ב, בסביבתו של הארכיבישוף דון ראמונדו מטולידו), כלולים פרקים רבים שניתרגמו לספרדית בידי איש־כנסייה, בעזרת יהודי או על־סמך תרגום שקדם לו, מן המקור עצמו (דבר נדיר ביותר לגבי אותה תקופה)¹⁹. יש להניח שהתרגום הראשון לספרדית נעשה בטולידו במאה הי"ב, שוכלל מבחינה לשונית וסגנונית בתקופתו וביזמתו של המלך אלפונסו העשירי, והצטיין כבר בראשית המאה הי"ד באותם סימנים ודפוסים טיפוסיים המאפיינים את כל התרגומים שהופיעו לאחר־מכן במשך ארבע מאות שנים ומעלה. בתקופתו של אלפונסו העשירי מתחילה כנראה גם ההפרדה הברורה בין מסורת נוצרית לבין מסורת יהודית. מתוך שנים־עשר התרגומים מלפני הגירוש, של המקרא או חלק ממנו, אשר נשתמרו לנו בספריות ספרד, שמונה תורגמו מן המקור העברי ואילו האחרים מן הוולגאטה ונסתיעו בטכסט העברי, במתרגם יהודי או בתרגום ספרדי קדום²⁰.

מסורת יהודית עשירה של תרגומים מקראיים היתה רווחת, איפוא, לפני גירוש ספרד, עם אוצר־מילים מיוחד משלה, עם ביטויים לשוניים קבועים ודפוסים סגנוניים מסורתיים. תרגומים אלה הביאו עמם המגורשים אל ערי־המקלט החדשות באיטליה ובתוגרמה, כאן המשיכו לשנן את התנ"ך לפי נוסחאות התרגום הקדומות, תוך כדי התאמתן מעת לעת להשתנות השפה שבפיהם, אך ללא הכנסת שינויים מהפכניים בטכסט המקובל. נאמנות מוחלטת אל התרגום שהפך מסורתי ודאי שהיא תולדה של קדושת המקור שהועברה גם לתרגום. מכאן האופי הארכאי הכולט המציין את כל התרגומים היהודיים.

בה בשעה שהספרדית שבפי היהודים, מנותקה מתהליכי התפתחות של הקאשטיליאנית, התפתחה בדרך משלה תוך קליטת יסודות זרים וביטויים חדשים, נשארה השפה של התרגום־מים פחות או יותר מאובנת. וצדק רוואניס באומרו: "רב ההבדל בין התרגומים ההם והשפה ההמונית בימינו אלה, ופעמים רבות יקרה לחכם או לבעל הבית שיהיה מחויב לתרגם בעל פה מן הלאדינו הנדפס בשפה יותר מובנת לשומעים בקולו, ובכל זאת הספרדים ידקדקו כחוט השערה עם התרגום הישן לבלתי שנות אחריו ולבלתי יגרע אף במקצתו"²¹.

M. Lazar, *La plus ancienne adaptation castillane de la Bible*, Sefarad, XXII, 1962; 19 עיין בעמ' 264—272.

20 מוראלה (... Apuntes bibliográficos, עמ' 72, הע' 7), מציינת בין ההשערות האבסורדיות שנתקבלו אצל החוקרים: תרגום הכולל מיניאטורות ועיטורים מעידים שנועד לקוראים נוצריים (אף אם ניתרגם בידי יהודי); אם היא מתכוונת לתרגומו של ר' משה אלרג'יל (Arragel) מגואלחארה, (ראה להלן), טעות בידיה. ר' משה אלרג'יל היסס לתרגם את המקרא ואמר זאת למי שביקש ממנו לתרגמו, דווקא בגלל העיטורים שרצה לצייר בו. עיין בחליפת המכתבים שנשמרה בראש התרגום. ראה גם, A. Castro, *op. cit.*, p. 466; " בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מהדורה ב', תל־אביב תשי"ט, עמ' 368. אבל אם מתכוונת מוראלה לעיטורים של כ"י I-j-3, ייתכן מאד שהיא צודקת. הובעה סברה שהעיטורים נעשו בידי יהודי, עיין S. Berger, *Les Bibles Castellanes*, Romania, XXVIII, 1899, p. 508—509.

21 ש' רוואניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק ה, סופיה תרצ"ז—תרצ"ח, עמ' 369; אבל סברתו, שאחרי הגירוש המשיכו עדיין לתרגם את המקרא בעל־פה ורק לאחר שנכחו כי לא ייעלה

תרגומי המקרא בלאדינו

להדגמה, כדאי להקביל שני תרגומים של קטע מתוך ההגדה, האחת לפי התרגום המסורתי (מחזור לשלש רגלים, וינה תרי"ג) והשניה, בשפה עממית מדוברת²² :

לאדינו עממית

איסקלאבוס איראמוס אה פרעה אין מצרים, אי מוס קיטו ה' מואיסטרו דייו דה אאי... אי סי נון קיטאביה... אי דישו אה אברהם סאביר סאביראס קי מוסאפיר סירה טו סימין אין טיירה קי נון אים סוייה, אי לוס אראן סירביר אי לוס אפרייראן... קי פרעה נון אסיטינסיו אוטרו קי סובירי לוס אומבריס...

לאדינו ספרותית

סירבוס איראמוס אה פרעה אין אייפ'טו, אי נוס סאקו ה' נואיסטרו דייו די אאי... אי סי נון סאקאביה... אי דישו אה אברהם סאביר סאביראס קי פיליגרנו סירה טו סימין אין טיירה קי נו אה אייליוס, אי סירבירלוס אן, אי אפריירלוס אן... קי פרעה נו סיטינסיו סאלבו סובירי לוס מאגוס...

לעומת זאת אין לקבל את הסברה שעשתה לה רגלים במחקרים שונים (ומקורה כנראה ספרו של רוזאניס), שבארצות מערב-אירופה כתבו לאדינו באותיות לאטיניות כיוון שהאנוסים לא ידעו לקרוא אותיות עבריות, ובארצות המזרח כתבו לאדינו באותיות עבריות משום שחיו בסביבה מוסלמית, עויינת לשפת הנוצרים, ולכן נשתכח בקרבם הכתב הלאטיני²³. הן טכסטים ספרדיים כתובים באותיות עבריות נתחברו בספרד לפני הגירוש. אלא שיש לדייק יותר ולומר שאחרי הגירוש נדפסו בארצות נוצרים ספרי קודש באותיות לאטיניות, להקל על אנוסים שנמלטו לשוב ליהדותם. בשנת שי"ב יצא בפירארה סידור באותיות לטיניות, Libro de Oracyones de todo el Año, ושנה לאחר-מכן כל המקרא. אבל במקומות אלה נעתקו ונדפסו גם תרגומים באותיות עבריות ולא רק לצורך קהילות המזרח, אלא גם לשימוש מקומי²⁴. בראשית המאה הי"א, נדפסו באיטליה רוב ספרי הקודש באותיות עבריות, אבל היצירה החילונית נדפסה בעיקר באותיות לאטיניות, וביחוד באמשטרדם, בלשון קאשטיליה. אפשר לראות בכך רצון לשוב לצור מחצבתה של הקאשטיליאנית הצחה ולא לניב הארכאי, הקרוי לאדינו. דומה, שהכתיבה באותיות לאטיניות מופנית היתה גם אל הלא יהודים, ומצביעה במידה מסויימת על רצון שלא להתבדל יותר מדי משכניהם החדשים.

אין לחקור את תרגומי התנ"ך בלאדינו מבלי לבחון את טיבם ומהותם של התרגומים היהודיים שהיו בספרד, שרובם גנחים בספריית המנזר באיסקוריאל, וכבר תוארו במקומות שונים²⁴. לצורך מחקרנו נצייגם בקצרה, לפי סדר העתקתם :

בידי כל 'חכם' או מלמד תינוקות לתרגם באופן אחד כראוי, החלו לכתוב התרגום בלאדינו, אינה מבוססת. מוטעית גם קביעה אחרת שלו (עמ' 370): "לפי טבע הדבר, הספרדים הראשונים שבאו לתוריקה והיו יודעים הכתב הספרדי-לאטיני, היו משתמשים בתרגומי ספרי הקדש בכתב לאטיני, כמו בתרגום פירארה משנת שי"ג". כאשר הופיע תרגום פירארה היו כבר מצויים בידי יהודי קושטא ספרים שונים בלאדינו, בכתב עברי, ביניהם המישה חומשי תורה ותהילים (ואולי אף המקרא בשלימותו). ראה להלן, דיונו בתרגומים השונים.

22 רוזאניס, שם, עמ' 369—370.

23 רוזאניס, שם, עמ' 369.

24 לאחרונה במאמרי הגו' בהע' 19, עמ' 259—262.

משה לזר

1. [E⁷] כ"י איסקוריאל I-j-7. תורה ונביאים ראשונים. ראשית המאה ה"טו. התרגום עצמו נעשה במאה הי"ד.
2. [E⁵] כ"י איסקוריאל I-j-5. נביאים אחרונים וכתובים. זמנו כנ"ל. המשך לתרגום הקודם, ושניהם מהווים תנ"ך שלם.
3. [E⁴] כ"י איסקוריאל I-j-4. שלם. מאה הי"ד או ה"טו.
4. [A] תרגומו של ר' משה אלרגיל (Biblia de Alba). שלם. תורגם בשנות 1422—1433, בסייועם של תרגומים ספרדיים והמקור ובהודקקות לספרי פרשנים יהודיים (רש"י רמב"ם, רמב"ן, ר' יוסף קמחי, רשב"א, ר' יעקב בעל הטורים ועוד) וכן על יסוד הוולגאטה ופרשנים נוצריים. המתרגם החסיר על-פי-רוב את התנועה u אחרי העיצורים g, q ומכאן שיערה מוריאלה, שהמתרגם "היה רגיל לכתוב ספרדית באותיות עבריות, או העתיק מרשימות שהיו כתובות באותיות עבריות". ונראים דבריה.
5. [M] כ"י האקדמיה המלכותית להיסטוריה, מדריד. שלם. 12.II.1 [היום מס' 87].
6. [E³] כ"י איסקוריאל I-j-3. שלם. מאה ט"ו.
7. [E¹⁹] כ"י איסקוריאל J-ii-19. עד מלכים ב. מאה ט"ו. נזקק גם לפירושים מתרגום אונקלוס ולפעמים מפרשנות רבנית.
8. כ"י איסקוריאל G-I-10 (צילום המכוך לכתבי-יד עבריים, סי' 10358). נביאים ראשונים, מסוף מלכים ב, נביאים אחרונים עד סוף זכריה (רק פסוקים אחדים חסרים), מדף 62 עד 264. תנ"ך עברי על קלף מן המאה הי"ד. בגליון ספר ישעיהו תורגמו לספרדית מילים קשות בודדות, ולפעמים גם פסוקים שלמים, באותיות רש"י. מסתבר שהתרגום הוא מלפני הגירוש.

ב. התרגומים בכתבי-יד ובדפוסים אחרים הגירוש

כאן נדון בתרגומים השלמים והחלקיים וכן בגלוסארים המקראיים, שהופיעו בארצות שונות לאחר גירוש ספרד, עד סופה של המאה הי"ח (מלבד מהדורות חשובות של ראשית המאה הי"ט).

1. [T] ספר תהלים, דפוס קושטא. שנת ש' (?) [1540?] ²⁵, קלד דפים, בסופו תוכן המזמורים בעברית; חסר עד דף י, מזמורים א—יז. טופס יחיד בעולם בגנוי בית-המדרש לרבנים בניו-יורק. התרגום מצד שמאל, אבל בשני עמודים נדפס בטעות מצד ימין (דף לא, ב; כד, ב). כיוון שהמילים מנוקדות, ושמה מטעמי חיסכון, אין המעתיק כותב אותיות א, ה, אחרי פתח (כמו שאנו מוצאים בכל דפוסי הלאדינו), וכך הוא כותב: קזה (קאזאה), שקה (שאקאה), קטה (קאטה), אישקואינטר (אישקואינטרה), דיריג' (דיריג'ה), כן חסרה בדרך כלל האות י אחרי צירי (בעיקר בסופן של שורות): פואירט (פואירטי), אסירקסט (אסירקאסטי) וכו'.

25 קביעת התאריך ומקום הדפסתו של תרגום זה על-פי י. ריבקינד, ספרות לאדינו, קרית ספר, שנה יד, תרצ"ה, עמ' 110; וא' מארכס ז"ל על גבי הטופס. השתמשתי במיקרופילם הנמצא במכון כן-צבי.

תרגומי המקרא בלאדינו

2. [ק] חמישה חומשי תורה, דפוס קושטא, שנת ש"ז (1547), שפט דפים. בשער כתוב: "השבח למחויב המציאות, אשר העיר אותנו להדפיס ספר כלו מחמדים, חמשה חומשי תורה כתובים בכתב אשורי עם הפטרות וחמש מגלות. וכדי להועיל לנערי בני ישראל ולשונם תמהר לדבר צחות, ראינו להדפיס בו תרגום המקרא בלשון יוני ולשון לעז, שתי הלשונות המורגלות בבני עמינו גלות החל זה שועי יהודה וישראל השוכנים בארצות תוגרמה. ולהיות

תהלים יא

אָמַר מִיָּד בְּלִי אֶמְצֵא	בְּלוֹשׁ כִּי אֵהָא אֲמִיז אֲדִי אֲדִי אֲדִי
מִסְכֵּיהֶם מִדָּם וּבְלִי אֶשָּׂא	מִיִּנְבְּלֵי אֲרֵי שׁוֹשׁ מִיִּנְפְּלֵי אֲסִינֵישׁ דִּי
אֶת־שִׁמְחָתָם עַל־שִׁפְתָי:	שִׁאֲגֵרֵי אֵינוֹן אֶלְסֵאֲרֵי אֵה־שׁוֹשׁ
יָיִחַ מִנַּח־חֵלְקֵי יוֹסֵפִי	מִסְכְּרֵישׁ שׁוֹכְרֵי קִישׁ לֵאכֹּוֹשׁ :
אֲתָהּ תֹמַקֵּד מִדְּלֵי:	" יִרְאֵי לֵה דִי מִי בְּאֲרֵי אֵי מִי
הַכֵּלִים נִפְלְרֵי בְּנַעֲיָתָם	וְאֵזוּ טַעַם פְּרִיז מִי שׁוֹאֲרֵי:
אֶף־נִחַלַח לְשִׁמְרָה עָלַי:	הַבֵּלִים שְׁחֵאֲרֵישׁ כְּאֵי־דֵי אֲמִי
אֲבָרַךְ אֶת־יְיָ אֱלֹהֵי אֲבִיר	אֵין לוֹשׁ הִרְכֹּוֹשׁ מֵאֲנִינֵן
יִטְעֵנִי אֶף־לֵילוֹת יִפְרֵי	אֲרִי־דֵאֵד שֵׁי אֲפִירְכֹוֹ אֲמֵא שׁוֹכְרֵי
בְּלִילֵיהֶי שִׁחֵתִי יִהְיֶה לְנוֹנִי	מִי: אֲבָרַךְ בְּיַד־יְיָ אֵה־יִבִּי מִי
חֲמִיד כִּי מִי־מִי בְּלִי אֲמֹוֹשׁ	אֶקְוֵשִׁילֹו מֵאֲנִינֵן דִּי נוֹנִי מִי קִשְׁטֵי־נֵן
: לִכְן קִמַּח לְכִי וַיִּגַּל	רַח מִישׁ רִינֵינִישׁ: שׁוֹתִי
בְּכֹדֵי אֶף־בְּשֵׁרֵי יִשְׁכֹּן	פּוֹנוֹ אֵה־יֵהָא אֵישׁ קֹוֵאִינְטֵרָה מִי
לְקָשׁוֹ: כִּי לֹא־תִשְׁכַּב	מִיִּנְפְּרֵי בְּיֵי מִי־רֵי־יֵהָ נוֹן
נַפְשִׁי לְשִׂאֵל לֹא־תֵתֵן	רִישׁ־הַוְּאֵרֵי: לִכְן פֹּוֹר מֵאֲמֵט
חֲסִידֶיךָ לֹא־אֵחַ שְׂחַח:	שֵׁי אֲלֵי־נֹוֹן מִי קֹוֵר־אֲכֹון אֵי אֲנֹוֹשִׁי
וְהִישְׁגֵי אֶרֶחַ חַיִּים שְׂכַע	כִּי אֶלְכָה מֵאֲנִינֵן מִי בְּאֲרֵינִי
שְׂמִיחַח אֲחַפְּנֵךְ נַעֲיָתָת	מִן־אֲרָה אֵה־לֵה לְפִאֲוִיֵמָ: כִּי
בְּיַמִּיב־נַעֲחֹ: יו	בְּיֵה רִישְׁרֵשׁ מִי אֶלְכָה אֵה־לְפִאֲוִישׁ
תִּגְלֶה לְרוּחַ שְׂמֵחַת	נוֹן רִישְׁאֲרֵשׁ טִי בֹוֵאֵיטֵל פֹּוֹר הַיָּדֵי
וְאֲבִיר קִאֲמִיטֵי דִי וְרֵאשׁ־הִרְטֹוֹרֵה דִי אֲלֵי־נֵישׁ	פְּוֵאֵשֶׁה: תּוֹדֵעֵמִי הַמִּיִּרְטֵישׁ
כִּי פִי־לֹאֲקִישׁ הִיִּרְמַחֲדֵשׁ אֵין טִי דִי־רֵי־יֵהָ שִׁינְפְּרֵי:	
חַמְלַת אֲרִי־אֶסְלֵן אֵה־דֵךְ אֲמִי	

תהלים, קושטא ש' בערך

כל בר ישראל מחויב להשלים פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום, ראינו להדפיס בו גם כן תרגום אנקולוס ופרוש רש"י ע"ה. והאל יעזרנו חיל בהדפסת הספר הוה ויוכנו להדפיס ספרים רבים להרביץ תורה בישראל. והיתה התחלת הספר הוה בראש חדש תמוז שנת הש"ז ליצירה פה קושטנדינה, בבית צעיר המחוקקים אליעזר בכ"ר גרשם שונצין ז"ל. בעותקים שונים שבדקתי (בית הספרים הלאומי, ספריית שוקן, ספרייתו הפרטית של ד"ר י' מהלמן בירושלים) לא נדפסו הפטרות וגם לא מגילות. הטכסט העברי מסודר באמצע

כי כש שאן אשן אישכנס
דינאכזש קרני טיש טאן אשן
אדרומכזש אישטן אין פוברזש
טיש אפניש קמני תמנמא :

כטית אקליכיש טין ר
דקשניאשו אקטפייטוש אישן
נחית אודפשיש מי טין
אליכטטינישו לאון אטוטון א
אקשגורשיש אדילגומישוט פומן
דיכמיטו פרוש נאון אקטינישו
שמעו אקוטן לאי
אטרומקשאן פוכזש אפניאשן
כזש קתומכזש פלשתו

או כזמיש אכטבישטיקן
מגלושיאניטן אדום דיכטיטן
מואב אפלאטיטוש טרומארא
אנטריכאשאן אולי אי קתומכזש
טוכעו תפל איפטיין
אפנטוש טרוכרא קי פוכזש מי
מגלושיטא טיש ורכינאשו א
איטמישאן שאן ליתרי אשנא
אפרשי אן לאושו קרני אשנא
אפרשילאזש אטוטוש א
אקשגורשישו תביאמו
פרטיט קי פייטיפטיטוש אישטן
אורזש טיש קרניומליאשן
קטשטיימא יא קתומכזש אקמיש קרני

מיכמכה באלם
ידורה מי כמכה נאדר
פקדשפראתהלת
עשה פלא נטית ימנה
חבלעמו ארין נחית
בחסדך עם זו נחלת
נהלת בעון אל
נח קדשך שמעו עמים
ירגוון חיל אחו
ישבי פלשתו או נבחרו
אלופי ארום אלי
מואב יחזמו רעד נמנו
כל ישבי בעון
תפל עליהם אמתהו פחד
בגדל זרועך ידמו
כאכזעד יעבר עמך
זו קנית תבאמו ותעלמו
פחד נחלהך מבן
לשברהך פעלת ידורך

קיין קומטו אינלוש פואירטיש
זי קיין קומן טו פואירטי אינלר
שאנטיראד טימירושן די ל
לואיריש האויר די כרכלייאן
טינדשטיט טו דירינר א
אינלויטזילוט טיירה ו גיאשמי
קוטו מרסיד פואיכלן אישטי
קיריגמישטי גיאשטן קוטן פ
פודטאלייא אה מורארה די טו
שאנטיראדו און פואיכלוש
איטרימיסיגאשוי דולור ט
טראכטן אה מורארויש די
פלשת : אינזונמישטי
אכויכארון קונדיש די אדום
פואירטיש די מואב לזש טראכטן
טימירא פואיראון דיטליאדיש
טורוש מורארויש די כעון
קאמיא שוכרי איליוש מידו אי
פאכד קון גראנייה די טו ב
כראסרה קאלינישטי קומן לר
פייידה האשטה קי פאשטי טו פ
פואיכלן די האשטח קי פאשטי
פואיכלן אישטי קי קריאשטי
טראירלושאט אי פלכטארלושאט
אין מוכטי די טו איריאר ק
קופשטיסיה פארה טו אטייגטו
קי אזכראשטי יי

חומש עם תרגום לאדינו ויוונית. קושטא שנת ש"ז

העמוד, מעליו תרגום אונקלוס, מתחתיו פי' רש"י, ומשני צידיו התרגום היווני והתרגום הספרדי (שניהם באותיות מרובעות ובניקוד מלא). תופעה מעניינת היא, שלא ראיתי כדוגמתה במקום אחר, כתיבת שם שמים ואלהות בטכסט העברי ידוה, אל די מ²⁶.

26 פסוקים בודדים בלבד פורסמו ממנו בילקושים ומאמרים שונים. [על התרגום היווני, עיין D. C. Hesselring, *Les Cinq livres de la Loi, (le Pentateuque), traduits en néo-grec...*, Leide — Leipzig 1897; L. Belleli, REJ, XXII, 1891 p. 250 ss. זה אינו קשור כלל בתרגום השבעים.] שנה לפני מהדורה זו, בשנת ש"ו, נדפס באותו בית דפוס "תורה... מפורשת מהרב רש"י ומתורגמת בשלש לשונות תרגום אונקלוס וערבי לר' סעדיא גאון ופרסי לר' יעקב בן יוסף טוואס", במתכונת דומה לזו שתיארנו, אלא שהאותיות כאן מעט יותר גדולות; על השער נדפס מליצת ר' שלמה בן מול טובי: "... ופרסי אשר באר איש נבון וחכם כר' יעקב בכ"ר יוסף טוואס נ"ע ... הביא אדונינו ... החכם הרופא המובהק ... משה המון יצ"ו ... אחרי ספר בראשית כתוב: "נשלם ספר בראשית בבית צעיר המחוקקים אליעזר בכ"ר גרשם שונצינו ז"ל" דומה שיכולים אנו ללמוד מכאן שגם התרגום שלנו הביאו לרפוס שלמה בן מול טוב, בתמיכתו של הרופא משה המון. מרקון (ספר היובל לא' מארכוס, ניריורק תש"י, עמ' שמג) כתוב: "בסופו

תרגומי המקרא בל אדינו

3. [F] תנ"ך פירארה, שנת שי"ג (1553), באותיות לאטיניות. וזה נוסח השער: Biblia en lengua Española, traducida palabra por palabra de la verdad Hebrayca, por muy excelentes letrados, vista y examinada por officio de la Inquisición, con privilegio del Yllustrissimo Señor Duque de Ferrara. מהדורה שניה, ללא שינויים, הופיעה באמסטרדם, שנת ש"צ (1630). תרגום זה הופיע בבת אחת בשתי מהדורות, אחת ליהודים ואחת לנוצרים. השינויים העיקריים הם בתרגום עצמו, בספר ישעיהו, ובמקומות שהנוצרים רגישים להם במיוחד. מסתבר שהמילים שקלו מעשיהם ונקטו בדרך זהירות ואולי התחשבו גם בשיקולים מסחריים, שכן מהדורה לנוצרים קיבלה הכשר מהחתמו בשמותיהם הנוצריים, שהיו להם בתקופת אניסותם: דוארטי פינל (Duarte Pinel), ג'רוננימו די ווארגאס (Geronimo de Vargas); המהדורה המיועדת ליהודים הוקדש לדונה גראסיה נשיא, אשר ודאי תרמה מכספה להדפסתה, והתאריך הוא עברי, 14 אדר 5313, והחותמים הם: אברהם אושקי ויום-טוב אטיאש²⁷. גם בהקדמה ניכרת זהירותם של המהדירים²⁸, והרי קטע מתורגם מדבריהם: "היות ובכל ארצות אירופה, או במרביתן, השפה הספרדית נחשבת כעשירה ביותר וזוכה להערצה, ביקשתי שהתנ"ך בשפה הספרדית, יהיה קרוב ככל האפשר לאמת [שבמקור] העברי (מקורם ומוצאם האמיתי של כל אלה אשר לקחו ממנה), והשתדלתי כל כמה שאפשר ללכת בעקבות תרגומו של פאגנינו ואוצר המלים המקראיות שלו, בהיות (תרגומו) נאמן מילה במילה לאמת [שבמקור] העברי ומקובל מאד אצל הקוריה הרומאית²⁹; מה גם שלתרגום (שלי) לא היו חסרות כל הגירסאות העתיקות והחדשות, ומן העבריות הקדומות ביותר... וכן השתדלתי להשיג למענו את הסופרים החכמים והמנוסים ביותר בשפה העברית ובשפה הלאטינית. ואף-על-פי שהשפה תיראה בעיני אחדים כמוזרה וברברית, ושונה מאד מן השפה הרהוטה בימינו, אי-אפשר היה לנהוג

נדפסו ההפטרות וחמש מגילות בלי תרגום ובלו פירוש רש"י. בכל העותקים שבדקנו אין לכך כל זכר ואפשר שהעתיק מן השער. אף צדנר, ברשימת הספרים שבמוזיאון הבריטי מציין במהדורה הספרית דית חמש מגילות (קטלוג, עמ' 109). ריוואניס (חלק ב, עמ' 52—53), כותב ש' משה המון הביא עמו לקושטא את יעקב בן יוסף טוואס, ובעיר זאת הוא תרגם את התורה לפרסית, והכל קיבלו דעה זאת. לאחרונה גם U. Heyd, *Moses Hamon*..., "Oriens", vol. XVI, 1963, p. 160 מתקבל יותר על הדעת, שמשה המון הביא עמו את התרגום ולא את המתרגם אשר חי אולי ומן-רב לפני כן; מלבד זאת, היות ומשה המון חזר לקושטא בשנת ש"ה (עיין, הר, שם, עמ' 160), לא ייתכן שטוואס יכול היה בפחות משנה גם לתרגם וגם להדפיס את התורה בפרסית. וייתכן, נראה לי, שאין כאן אלא העתק של אותו תרגום פרסי עתיק הנמצא בכתביד משנת 1319. עיין Cassuto, *Storia della Lett.*, p. 133

27 ראה גם מאמרו של C. Roth, *The Marrano Press in Ferrara*, *Modern Language Review*, XXXVIII, p. 307—317.

28 בטופס שבבית-הספרים בירושלים חסרה הקדמה ולפיכך השתמשתי בהקדמה של מהדורת אמסטרדם שבגנוי מכון בן-צבי.

29 תרגומו הלאטיני המילולי על-פי המקור העברי של פאגנינו, נשלם בשנת 1529, וייתכן שאברהם אושקי ויום-טוב אטיאש ראו אותו. אבל נראה לי, מתוך השוואות שערכתי, שהם לא השתמשו בו כדי להכין את התרגום הספרדי שלהם. היה בידיהם תרגום ספרדי-יהודי ממשפחת E³, כפי שעוד נראה זאת להלן. בהמשך ההקדמה, הם רומזים לתרגומים יהודיים עתיקים אשר שימשו להם למופת.

אחרת כיוון שביקשנו לתרגם מילה במילה ולא לכתוב מילה אחת במקום שתיים (במקור)... נאלצתי לנהוג בדרך השפה שבה דיברו היהודים-הספרדים הקדומים, ולמרות זרותה הבו-לטת יש בה, לאמיתו של דבר, התכונה המיוחדת של המילה העברית...".

4. [ש] נביאים אחרונים וכתובים, שאלוניקי. שתי מהדורות ידועות לנו, אך לא ברור אם נדפסו כל הספרים או חלק מהם: א) מהדורת שכ"ח-של"ב (1568-1572) בדפוס יוסף יעבץ; ב) מהדורת שמ"ג-שמ"ה (1583-1585), בדפוס דוד אזוביב. הספרים ששרדו נמצאים בגנזי בית המדרש לרבנים בניו-יורק ותצלומם במכון בן-צבי³⁰.

התרגום נדפס בטור רחב (31-33 שורות) לצידו השמאלי (בטעות פעם-פעמיים לצידו הימני) של המקור העברי, בטור צר יותר (28-30 שורות בטור), ובדרך כלל השורה האחר-רונה של התרגום באה מתחת למקור (ר' צילום). אף הלאדינו באותיות מרובעות ובניקוד מלא. המהדורה השנייה זהה בכל לראשונה.

א) ישעיהו וירמיהו, חסר השער וכן פרק א', א-י. סז+סט דפים (מס' ירמיהו נמצא טופס שלם גם בספריית שוקן וטופס חסר בגנזי בית הספרים). קיזרלינג (עמ' 28) ראה טופס זה ולדבריו נשלם בד' בתשרי שכ"ט, כלומר שההדפסה החלה בשנה שלפניה. בספר זה, שנדפס ראשון, בא שער כללי שכמותו לא מצאנו בספרים אחרים של מהדורה זו, והוא כתוב לאדינו. שער זה, העתיקהו קיזרלינג ורוזאניס (ה, 372-373), ובו כתוב:

"קון לאדינו אי אגורה נוש הא פארישידו קומאנשאר די לוש נביאים אחרונים אי אקא-באדוש קי שיראן איל דייו ב"ה [ברוך הוא], שי הארה דיל רישטו דיל ארבע ועשרים אי די אקי אדילאנטי קון אישטו, אי קון לה מיזה דיל אלמה טודוש פודראן ליאיר אונו קאדה

חד ככנת דבריהם הועלה כבר בעבר; ראה, Rodriguez de Castro, *Biblioteca Española, t. I*, Madrid 1781, p. 409, col. a: "Ricardo Simon... asegura que los Judios de Ferrara no siguieron en su traducción Española la version de Xantes Pagnino, como ellos dicen en el prologo, sino las de Qimchi, y R. Abraham aben Hezra, y otros Judios Españoles antiguos. נראה גם, שעל-סמך הפיסקה האחרונה הגיע וורדיגו דה קסטרו לידי מסקנה שהרד"ק היה הראשון שתירגם המקרא לספרדית. סברה זו מבוססת אצלו גם על-פי מקורות אחרים (שם, עמ' 93) כגון: Hottingero, *Dissertationum Theologicarum...*, Cap. III: "de translationibus Bibliorum in varias linguas vernaculas, p. 283 וכאילו ראה ספר כזה במו עיניו"; Juan Gisberto Voecio, *Biblioteca Studii Theologici*; Juan Viccars, *Decapla in Psalmos sive Comentarium ex decem linguis*, London, 1655; Aboab, *Nomologia*, 1629, ch. XIX, p. 218. לפרשנותו של רד"ק (או שמא היה קיים תרגום ספרדי של "ספר השרשים"?). בדקתי את ספרו של אבוהב, במיוחד בפרק על תרגומי המקרא ליוונית ולאטינית, ואין בו אף מילה אחת על תרגומים ספרדיים. סברה אחרת של קסטרו (שם, עמ' 431) שמתרגמי פירארה השתמשו באחד התרגומים (אשר נמצאים בכתיב יידי באיסקוריאל) נכונה בהחלט. את ההשוואה עם תרגום פאגנינו ערכנו לפי העותק הקדום ביותר הנמצא בבית הספרים הלאומי: Biblia Hebraica eorundem latina inter-pretatio Xantis Pagnini Lucencis, 1609.

30 שטיינשניידר (קטלוג הספרים העבריים), סי' 209 וקיזרלינג (עמ' 28) מזכירים רק ישעיהו וירמיהו. ועל-פי קיזרלינג גם רוזאניס (חלק ה, עמ' 373). ההשערה שלהם שהתרגום הספרדי הוא כמעט כתרגום של פירארה, והמדפיס ר' יוסף יעבץ החליף האותיות הלאטיניות בעבריות ורק לפעמים שינה איזה שינוי קל, לפי "שינויי הלשון בימינו...". אין לזה יסוד. וכן אין להשתמש במושג של "שינויי הלשון בימיר" לגבי תרגום שהופיע מספר שנים אחרי תנ"ך פירארה.

תרגומי המקרא בלאדינו

דיאה, אי אוטרו קאדה נוג'י, אי נו שי פודרה נאדיאי אישקוואר, קון דיזיר סי נו שאבי מילדאר קומו האי די מילדאר. קי קון אישטוש ליברוש אין לאדינו טודוש שאבראן, אי איל אורדין די נואישטרוש אנטיוגוש איש מילדאר פסוק די דיאה, אי דינים די נוג'י" [בלאדינו. ועתה מצאנו לנכון להתחיל בנביאים אחרונים, וכשיגמרו בעזרת האל, נתחיל ונשלם יתר והארבעה ועשרים, ומכאן ואילך עם אלה ויחד עם שלחן הפנים (שלחן ערוך בלאדינו) יוכלו

עמוס

אין פראש וליים ודוד פסוק
 קי ויש ואבוי לים אל-
 נפשו, למען תול את שם
 קדשי, תול פנים תבלים
 שו אגל מל סופה וזו עשית
 קסתי בית אליהם: ואלכי
 השפתי את דמאי מפייהם
 אשר נבנה ארזים נדלו וחסן
 הוא בלונים ואשמיד פרו
 ספער ושרשי כתיבת: ואכי
 התלתי אתכם מארץ סערים
 נאלר אתכם בפר ארבעים
 שנה לרשת את ארץ האכרי
 ואכים מבמכם לנגיאים
 וקפריכם למרים האף איד
 זאח בני ישראל נאסיהו-
 ותשקו את המרים זו וטל-
 הנביאים איהם לאמר לא
 תנכחו הנה אכתי מקים
 תחסיכם בארש תקעו העגלה
 המליצה לת עמיר: ואכר
 כולם ככל וחקן לא יאפן
 בוז ונדר לא ימלט נפשו
 וחפש הקשה לא יעבור וכל
 ברגיל לא ימלא ויבן הסם
 לא ימלא נפשו ואמין לז
 פסוקים ערום עינים יוכח יוא
 נאסיהו:
 שבעו את דוד כרתות אשר
 דבר יואה עליכם פני ישראל
 על כל תשפחה אשר

תרי עשר, שאלוניקי של"א

כולם לקרוא האחד (מקרא) בכל יום, והאחר (שלחן הפנים) בכל לילה. ואיש לא יוכל להת-
 חמק באומרו שאינו יודע לקרוא, איך יוכל לקרוא. אלא שבספרים האלה בלאדינו כולם
 ידעו, כי כן ציוונו רבותינו לקרוא פסוק ביום ודינים בלילה".
 לפי זה התכוון ר' יוסף יעבץ להדפיס גם את כל ספרי הנביאים והכתובים, והתחיל
 בישיעיהו וירמיהו. לא השלים להדפיס את נביאים אחרונים והמשיך בכתובים, הדפיס
 ספרי אמ"ת (ר' להלו), שהם יותר נדרשים, וחזר לנביאים אחרונים. ספק אם עלה בידו
 להדפיס נביאים ראשונים ולא ידוע אם השלים את ספר הכתובים.

[שמו]

משה לזר

(ב) יחזקאל (גם בספריית שוקן). בשער כתוב: "ספר יחזקאל בלשון לעז נדפס בעיון רב בבית הצעיר יוסף יעבץ בשאלוניקי. היתה התחלתו יום רביעי כ"ה לתמוז בשנת השל"ב". סח דפים.

(ג) תרי עשר: "היתה התחלתו ביום טוב לישראל יום שני חמשה עשר לחודש אב משנת חמשת אלפים ושלש מאות ואחד ושלשים..." (ר' צילום השער). נא דפים. חסר בסופו.

תרי עשר

בלשון לעז סדס בעין רב בבית הצעיר יוסף יעבץ בן לארזני אבי החכם
הסלם כמורר יוסף בן הרב החסיד סד' יוסף יעבץ החדש נבר צדקים
תשדדים לחי העולם הבא

בשאלוניקי

קצת סוף רב משלח ארזניו הסוף הנחל ווארי סולטן סלים יום החד
ותנשא כלכותו אמן

פניה התחלתו ביום טוב לישראל יום שני חמשה עשר לחודש אב משנת חמשת אלפים ושלש מאות ואחד ושלשים... (ר' צילום השער) מי שזכר לקתחילו הוא יזכה להשלים ולראות שפירם כי ככה עד אן קן וכל לנין נאל וכן יחי רנן מאיר אמן

תרי עשר, מהדורה ראשונה

(ד) תהלים, לא הגיע לידניו וראהו שטיינשניידר (קטלוג הספרים העבריים, סי' 263) ומציין שנדפס בשנת שמ"ג, וממילא שמהדורה ראשונה נדפסה בשנת של"א. פנינו לספריית הבודליאנה והושב לנו שלא ברור להם על-פי איזה טופס רשם שטיינשניידר ספר זה.

(ה) משלי: "היתה התחלתו ביום א' עשרה ימים לחדש אדר משנת חמשת אלפים ושלש מאות ושנים ושלשים..." ל דפים.

(ו) איוב ודניאל: "היתה התחלת המלאכה המפוארה מלאכת שמים יפה וברה מזוקקת שבעתים, יום רביעי שבעה ימים לחדש תשרי שנת לקר"א [של"א] לשבועים דרור..." נד דפים.

מן המהדורה השניה לא הגיעו לידניו אלא ס' תהלים שנוכר (סי' ד) ונדפס בשנת שמ"ג

[שמח]

תרגומי המקרא בלאדינו

וס' תרי עשר. בשער נאמר: "נדפס שנית בעיון רב בבית הצעיר והקטן דוד בן... אברהם אוזוביב בשאלוניקי... היתה התחלתו יום ראשון מראש חדש ניסן משנה ה' שמ"ה...".
נד דפים (טופס שני בספריית שוקן. ור' תצלום השער).

דומה שבשתיהן נדפסו גם ספרים אחרים. הרי לא ייתכן שפסחו על חמש מגילות, אם לא נדפסו במהדורת קושטא ש"ו. ואכן רמז לדבר ברשימתו של פרידברג (בית עקד הספרים, מס' 798), שהוא מציין קהלת "ויניציאה, של"א(?); אם ראה באמת ספר זה, אפשר שרשם בטעות ויניציאה במקום שאלוניקי. תרגום שיר השירים, הדפוס הקדום ביותר הידוע לפי שעה, הוא משנת ש"ס (1600). בשער כתוב: "תרגום עם לעז נדפס בשם היקר כ"ר יעקב בכר יאודה אשכנזי ז"ל מוכר ספרים". וטופס יחיד נמצא במוזיאון הבריטי³¹. וכנראה הוא התרגום שנדפס שנית עם פירוש שיר השירים לר' אברהם לאניאדו, נקודות הכסף, ויניציאה ש"ע"ט (1619); צורתו הטיפוגראפית היא כצורת כל הספרים ממהדורות שאלוניקי שתיארנו לעיל³².

דברי הימים, אין להניח שנדפס, שכן לא היה מן התרגומים המבוקשים והחשובים ביותר לשימוש בבית הכנסת, ללימוד ולהוראה. עתה נראה שהתרגומים נדפסו לפי סדר נחיצותם: תהלים, תורה, ישעיהו וירמיהו, כנראה ספרי אמ"ת, ואולי גם חמש מגילות ויתר ספרי נביאים אחרונים. והנה נתגלה בבית המדרש לרבנים בניו-יורק כתביד משנת ש"מ, ובו לא רק נביאים ראשונים אלא גם עזרא ונחמיה, וכיוון שחסר בסופו, הרי מי יודע אם לא היו בו גם דברי הימים. כ"י זה הוא היחיד בעולם שבו נשתמרו ספרי המקרא בלאדינו באותיות עבריות.

5. [7] נביאים ראשונים, עזרא, נחמיה (עד פרק יב, יב), נכתב בקושטא, שנת ש"מ (1580), קפו דפים. בגנוזי בית המדרש לרבנים בניו-יורק וסימנו 36106 (תצלומו במכון בן-צבי). מחציתו השנייה של השער חסרה. וזה שכתוב בו: "ט"ר]אודוסיין די נביאים רא' שונים די לשון ה[ק]דש אה רומאנסי אישפאניי[ול]" ומתחת לכותרת זו: "פ'ואי טראדווידו פור מ[אננדו] ? דיל נובלי אמייגו דילה ליי היקר הנכבד כ"ר יעקב [ע]מנואל יצ"ו איל שי"ת לו [טינ]גה אין שו גראסייא אי שיימפרי לו אינקאמיני איניל שינדירו דילה וירטוד אי פרושפיר[י]...". [תרגום נביאים ראשונים מלשון הקדש ללעז ספרדי. תורגם (במצוות?) של ידיד התורה, היקר הנכבד כ"ר יעקב עמנואל יצ"ו השם יתברך (ישמרהו?) בחסדו ויודרכו תמיד בדרך הזכויות ויצליח [את דרכיו?]]. בשבעת הדפים הראשונים רשימת הפרקים ותכנם כפי שמצאנו בתרגום 1, אבל כאן בלאדינו. עזרא ונחמיה אינם מצויינים כאן.

31 העיר על ספר זה לראשונה י' לוין, Bul. of School Orient. Afr. Studies. vol. XII, 1948, p. 3—4.
32 מהדורות אחרות של שיר השירים שבדקנו זהות בינן לבין עצמן וגם עם זו של ויניציאה ש"ע"ט (מלבד שינויי כתיב), ואלו הן: א) ויניציאה, דפוס בראגאדין, שנת תנ"ה (1695); ב) ויניציאה, בראגאדין, שנת תשע"ו (1716); ג) נדפס ע"י יצחק דה פאס, ליורנו תקכ"ט (1769); ד) בדפוס אליעזר סעדון, ליורנו תקנ"ו (1797), כנראה העתק מדוייק של הקודם; בשתי מהדורות אלו קיימים אותם שינויי כתיב ביחס למהדורות האחרות; ה) ויניציאה, תקס"ו (1806); ועוד מהדורות, בעיקר מן המאה הי"ט, שבהן הלאדינו אינה לפי התרגום הארמי, וכולן מנוסח אסא לוקחו.

משה לזר

תרגום נביאים ראשונים (להלן: ר"י), שני טורים בעמוד, ובכל אחד מהם כת שורות (לעתים גם כז או כט שורות). באותיות רש"י יפות ומסודרות, ואין בכל כתב-היד מחיקות. כל ספר מסתיים בצורה קאליגרפית מיוחדת כדי למלא את העמוד. בסוף ספר מלכים ב (דף 161ב) נמצא קולופון, ובו נאמר: "פ'ואי אקאבאדה אישטה אوبرה אין דיאה די ג'ו-איביש וינטי אי אוג'ו דיל מיש די אלול די שינקו מיל טריזינשוש אי קוארינטה אין קאזה דילה אילושטרישימה שיגיורה מרת ריינא אלמנת השר וגדול בישראל הדוכוס האדון דון

הי יגורו אי אלוש עהווש אי אלש כשם	ה ככל אין אשניו שוהיאלר אה קאספה
קי שאדין קונלאטלא אטאלאייא "	ה יקויק היה ה יודק ה קאזה ה קאספה
אי ליכאטאזונשי מורו	" אי האכל קונטל פנעש אי
איל טאיכעל השה פקיניו אי קאטעה	היו אה שו סיליא השוסה סיליא ה
נראה אי מאייואלש הלש טעשארש	לש היה קי קונלאין ככל "
אי וינידון אה אינפמו קי מינידון	אי מורו אה פאשיוש ה שו פהזיין
הלאטי כהם "	אי קומייו פאן הקומיין הלאטי ה
אי פואי אין עהטעה אי שיימי איניש	איל מורוש האש ל שש וילאש "
אה קאמפליהו ה יקויק היה יהודה	אי שו ראסיון ראסין ה קומיין פואי
אין דוזי וניניש אין וינטי אישייטי	מאה אאלה ה קין אלה קוזה ה האה
אל איל מיש אלשו אויל מרודק היה	אין שו האה מורוש האש ה שוש וילאש-

פואי אקאבאדה אישטה אוסרה אין האה ה לאיניש
 וינטי אי אויל הלימיש ה אלול ה שינקו מיל טריזינשוש
 אי קאזה עמה אין קאזה הלה אלשטה שימה שיניוה
 מערת היטל לעלה השד ונתל כשכל הדוכוס האדון
 דון יוסף הנשיא זלה"ה הינו אה היקיהינינו ה
 יקר ועבד כהר ישרכ עמינול יא איל שיה ליה
 זכות קי שיימטה אישטי אין שו נראסייא איגן

כתב-יד קושטא, הקולופון

יוסף הנשיא[!] זלה"ה. היגיו אה ריקירימינינו דיל יקר ונכבד כה"ר יעקב עמנואל איל שי"ת לו די זכות קי שיימפרי אישטי אין שו גראסייא אמן". [ותהי השלמת המלאכה ביום חמישי, כ"ח בחדש אלול, שנת חמשת אלפים שלוש מאות וארבעים, בביתה של הגברת המעטירה מרת ריינא, אלמנת השר וגדול בישראל הדוכוס האדון דון יוסף הנשיא[!] זלה"ה. נעשה על-פי בקשתו של היקר והנכבד כה"ר יעקב עמנואל, השי"ת יתן לו זכות להיות שרוי תמיד בחסדו, אמן". מתקבל על הדעת, שעם מותו של דון יוסף נשיא, הוזמן העתק תרגום זה על-ידי יעקב עמנואל, כדי להעמיד זכר ליוסף נשיא. העבודה הושלמה שנה אחרי פטירתו, והמתרגם יכול היה להסתייע בספרייתו העשירה של הנפטר, שבה נעשו באותה תקופה

תרגומי המקרא בלאדינו

העתקות ותרגומים רבים בחסות האלמנה³³. בחרו בנביאים ראשונים, כנראה משום שלא נדפס לפני כן (תנ"ך פירארה נדפס באותיות לאטיניות). התרגום שלנו אינו העתק ממנו. מדף 161 ואילך, תרגום עזרא ונחמיה (להלן: ר²), כתיבה אחרת מאותו זמן, אף כתב-יד זה מסודר, אך פחות צפוף; כתיבן של מילים ספרדיות הוא שונה ובכל טור כה שורות. בשער לא נרמז כלל על תוספת זאת, ואף היא היתה מן המבוקשות, משום שכנראה ספרים אלה לא נדפסו לפני כן. הסופר העתיק באותיות עבריות את תרגום פירארה. כיוון שחלקים אלה אינם בידינו בדפוס, רבה חשיבותם להשלמת מכלול ספרי המקרא הקדומים בלאדינו.

6. [Π] חשק שלמה, תרגומן של מילים קשות בלאדינו לפי סדר המקרא. המחבר אינו ידוע. בשער כתוב: "ספר חשק שלמה, והוא העתק כל מילה זרה שבכל המקרא מלשון הקדש ללשון לעז, נמצא בבית החכם השלם בנן של קדושים כמה"ר גדליה קורדואירו יצ"ו ורצה להדפיס אותו לזכות את הרבים ולא נודע שם מחברו. ליברו די לאדינוס די לוש בירבוש קארוש די טודה לה מקרא אינטיטולאדו קודישיאה די שלמה, נדפס בויניציאה ע"י זאן די גארה, שנת שמ"ח [1588]"³⁴. שם הספר נקבע על-ידי ר' גדליה קורדואירו, וקראו על שם הגביר שלמה די-שיריש מקושטא, שהטיב עמו.

אוצר מילים זה³⁵, שהוא מן המקורות החשובים ביותר הן להכרת התרגומים המקראיים בלאדינו והן מבחינה לשונית, הותקן בתקופה בה הופיעו כבר בדפוסים התרגומים של התורה ונביאים אחרונים והוא בא בכל זאת בעתו כדי למלא חלל ריק. מלבד העובדה שספרים מסויימים לא היו מצויים בדפוס, לא השיגה ידם של המוני העם כדי לרכוש את הספרים היקרים. דאגה זו לפשוטי העם מובעת בדברי ר' גדליה קורדואירו בראש הספר. ובשל חשיבותה של תעודה זו נביא אותה כאן בתרגום עברי:

"בראותנו את הבורות שפקדה את שפתנו העברית... ובימינו הרבה יותר מאשר בימים עברו, דבר הגורם שתורתנו הקדושה אינה מובנת עוד. והנה ראינו שחכמינו התירו ונתנו רשות שיכתבו ביוונית³⁶, שהיתה המושלמת והשגורה ביותר בפי האנשים באותו זמן; לכן, בהיות השפה הספרדית השגורה ביותר בפינו בזמן הזה, אין ספק כי ינתן אותו היתר לשפה הזאת.

ובשנים עברו, בשאלוניקי ובקושטאנדינה, התחילו להדפיס חלק גדול של המקרא, כל הפסוק בעברית וכולו גם בספרדית עם נקוד³⁷, והיו המחירים גבוהים ולא השיגה ידו

33 ראה ב' רות, בית נשיא, עמ' 240.

34 מהדורה שניה הופיעה אצל לורינצו בראגאדין, שנת ש"ח (1618); בדף צג, בקולופון: "זה ספר חשק שלמה הנותן אמרי שפר גלוי לכל העמים וזה כמה ימים הודפס... (וחזור) להדפיסו שנית יען כמעט לא היה נמצא... ותהי התחלתו ביום הששי טוב מנחם השע"ז ונשלם ביום ששי י"ד לחודש חשון ש"ח".

35 ר' יהודה אריה ממדינה, בהקדמתו ל"גלות יהודה" (ויניציאה, ש"ב) מודיע שהשתמש בחיבור חשוב זה: "הלכתי בעקבות חברו ספרדי כזה נקרא חשק שלמה".

36 כוונתו לתרגום השבעים. מפליא שהמדפיס מוצא לנחוץ ללמד סניגוריה על תרגום המקרא, כאילו נמצאו גם בדורו מתנגדים לכך. או שמא אין הדברים באים אלא לתפארת המליצה בלבד?

37 אין ספק כי המדובר בדפוס קושטא (התורה) ושאלוניקי ה"ל.

פירוש מלות ספר ישעיה מה

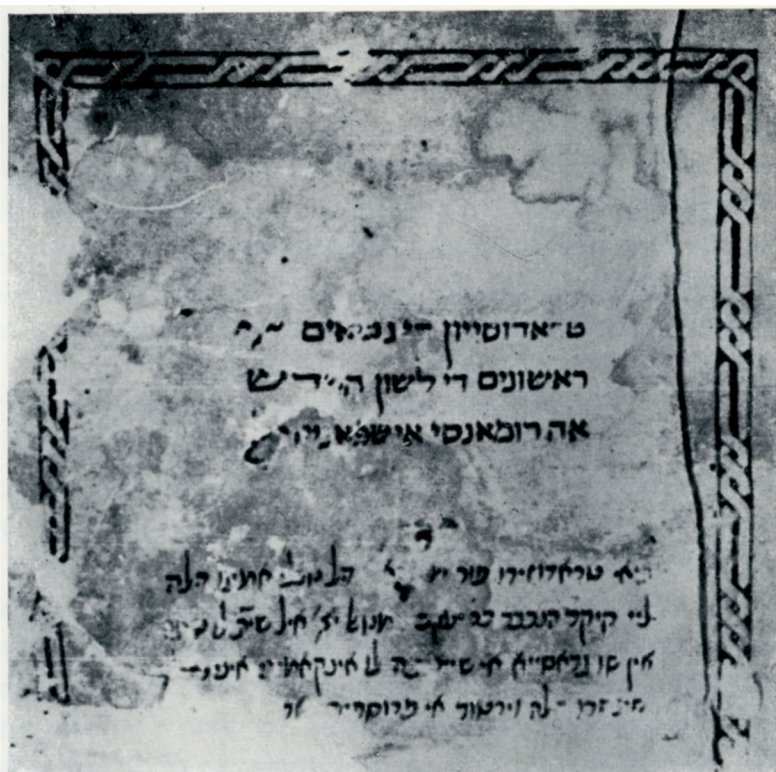
חזון

פרובידיסמו: חזה • אמרו: טיוז: קנחו • סוקופר ארדו: אבוס א
 פיו: ברו: לא חתבונן • כון פארן מיינטים: חוטא • פיקארור: ככר •
 ביטנארדו: מרעים • די אימאליסידורים: נאצוי • אבוריסירון: נוורו אחר •
 טורנארדו: אה טראם: תבו • טוריס • פיריוס: טרה • ריווליון: לחלי • אה לה
 איכפירמיראח: דוי • דולוריוז • מתום • טאכיראח: פצע וחבורה • פיונילגו • או
 טולודרו: טריה • טוירכה: לא זור • כון פואירון מיריוכאדום • חבשו • פואירון
 פולרארוס: דככה • איכטירכיסודה: אוכלים • איכנאכטים: כמהפכת • קומפ
 טראשטורכאמיינטו: ונתרה • או פואירומאכיסירה: כמלונה בטקשה • קומ
 גופה חין קונותבראל: בצורה • וירמארה: לחי • סינו פור קי: התת • פיו
 רומאכיסיר: לעמורה • חלנס די עמורה: דיטיבו • יאסימי • גאר אמוס: קציני • סיני
 יוריס: טבעתי • פארטימי: טריאים • די איכנרוסארום: ועתדים • יאוי מראו איקנס:
 רמוס • ריפוליאר: ועצרה • כי דיטיכמינטו: לטרה • פור טראכאלג: בלאית יגשא •
 קאכמי: די טופרטאר: ובפרשכס • או חין וואיפטרן • אישפאכיר: אעלים •
 אינקורירי: גס • טאכביין ארן קי: הזכו • חליכפויארום: למרו • זיטב •
 אפריכיר פואור ביין: אשווחמק • איכריכאר לו טואירטו: ונוכח • או
 פיריוס ראוזארוס: כשנים • קומן לה גראכה: כשלג • ילבינו: קומן לה כויכי סי
 איכבלאכקישיראח: אם יאדיטו בתולע • פיו • איככירמי • גישיראח קומן לה איש
 קארלאטה: כצמר • קומן לה לאכה בלאקה: אם תאבו • יפוי חרדיס: טוב •
 מיגריאה: תמאנו • כון קוירדיס: וטריס • אי ריווליארדיס: חרב • די איש
 פארה: תאכלו • פירידיס • איכנארום: קריה נאמנה • סיבראח • פיאול: פלאתי •
 ליינה: ילין • מאכיה: ברעזיס • מאטארדיס: לסיגים • פור אישקורייהאם:
 סבאך • מחול • טוויכמיסקולאר: סוריס • אטורשדוריס: שלטנים • פנאמי
 ינטוס: אביד • פוארטו: אנהם • פירי קוכירטאר: כבור • קומן חיל קריזול:
 סגין • טוס אישקורייהאם: בדיליך • טוס אישטאכיוס • ושביח • או טוס טורכאכטיס
 חין תשובה: מאלים • די איכנכוס: תחפדו • או אריפירויארטאוריס: כאלת
 נובלת עלת • קומן איכונה איגאח סופנה: וכגנה • או קומן גואירטה: החסן
 לבערות פועול לניצון • חיל חילנד פור אישטופה או פואירארדור פור סיכטוליווא:
 בככה • אמאטאן: ונשא • אי פירה אישטאלטארן מאם: ונחוי • או קוריראח: ב
 יב א י2 I וירג

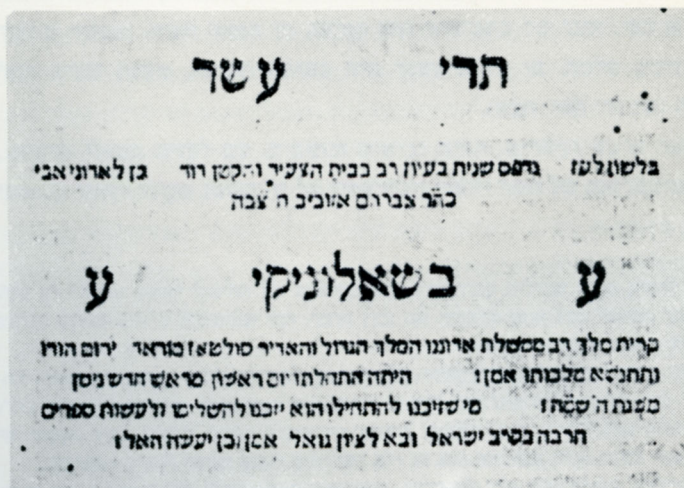
“ חשק שלמה”, ויניציאה שע”ו

של האביון כדי לקנותו, ועוד יותר (יקר יהיה) בהיות המקרא שלם³⁸, כך שלא יהיה איש אשר יוכל לקנות אותו. לכן, כאשר מצאתי ספר זה שאין יודעים מי היה מחברו³⁹

38 מכאן שבתקופתו עדיין לא הופיע בדפוס כל המקרא בלאדינו באותיות עבריות.
 39 בענין זה, ראה להלן.

שער תרגום נביאים ראשונים בלאדינו . קושטא ש"מ

שער תרי עשר . שאלוניקי ש"מ

תרגומי המקרא בלאדינו

אבל רואים על-פי יצירתו שהוא היה חכם גדול, וכל מילה המובנת ללא קושי, כגון ויאמר וידבר ויעש וכו', לא טרח להעתיקה, אבל כל מילה שהיא קצת קשה פירשה, ואם היו שני תרגומים הוא אומר כך או כך, כלומר שתמורת הוצאות מועטות ניתן אוצר עשיר, לכן נראה היה לי שתהיה זאת מצווה להדפיסו כדי שיימצא בידי כולם. וידע הקורא שהמילה (העברית) של הפסוק היתה מודפסת באות אשורית⁴⁰ כפי שנהגו להדפיס, ותרגומה (הלאדינו) נדפס היה באותיות פרובנצאל אותן מכנה ההמון אותיות רש"י. והדבר נשא חן בעינינו שלא לנקד (את התרגום) כדי לחסוך בהוצאות, כי כל אדם המסוגל לקרוא אגרת הנשלחת אליו בעניני עסקיו, יוכל גם לקרוא בספרנו ללא כל קושי, מה גם שהפסוק יביאנו אל הכוונה⁴¹.

הספר "חשק שלמה", שבהקדמתו נאמר שאין מחברו ידוע, יוחס על-ידי חוקרים שונים ליעקב לומברו⁴². ואין שחר לסברה אנאכרונית זו. לומברו חיבר את פירושו למקרא (שנת שצ"ט) כחמישים שנה לאחר הופעת "חשק שלמה" (שמ"ח) בוניציאה, ואולי ששים-שבעים שנה אחרי חיבורו. התאריכים הם ההוכחה הטובה ביותר, וקשה להבין מדוע טרח זנה במאמרו⁴³ כדי להוכיח טעותם של החוקרים.

הלעזים ב"חשק שלמה" שהם מרובים בספרי המקרא הראשונים, פוחתים והולכים בספרים האחרונים, כיוון שהמחבר השתדל שלא לחזור על אותה מילה. מילים פשוטות לא תירגם אבל גם אין הוא מתרגם מילים קשות רבות. לא הבחנתי בקריטריון כלשהו בבחירת המילים. שיטה זו היתה נפוצה מאד, כנראה בשל נוחותה. וכבר במאה הי"ד מצאנו תרגומים של מילים בודדות בשולי התנ"ך (ר' פרק א, סי' 8). באוסף מכון בן-צבי נמצא תהלים עם פי' רד"ק, ויניציאה רע"ח, ובשולי הגליון רשם יהודי מתורכיה לעזים עד מזמור מג (הטופס חסר בראשו עד מזמור יט). הלעזים הם ממש כמו בחשק שלמה, ברם הכתיב שונה, והוא יותר ארכאי. זמנו של כתב-היד הוא כנראה מן המאה הט"ו. ואפשר שמקור כזה היה בפני בעל חשק שלמה, או שהוא עצמו היה באותה תקופה. משנת שצ"ג החלו להדפיס תנ"ך בצורה זאת (ר' הסי' הבא).

7. [פ] ספר ארבע ועשרים, תורה נביאים וכתובים, עם לעזים בשולי הדפים, ויניציאה, במצות הקומיסאריאה של השר ייואני וינדראמין על יד האומן פקידו ייואני קליאוני, שצ"ג—

40 האם יש להסיק מכאן שגדליה קורדואירו מצא בקושטא את החיבור "חשק שלמה" לא בכתב-יד כי אם ברוס? כך מסתבר בכל אופן מדבריו. אם נכון הדבר, הרי שמהנורה זו היא שנייה, והראשונה נדפסה כנראה בין השנים של"ב—שמ"ח.

41 לא מצאתי בדברי ר' גדליה קורדואירו כל סימוכין לסברתו של י' זנה (קריית-ספר, יא, עמ' 501), שהמחבר לקח את המילים מתרגומי קושטא ושאלוניקי המודפסים. השוואה בין ח"ש ותרגומים אלה, אינה מאשרת זאת. אצ"ן, אגב, שמספר השנים בין חיבור "גלות יהודה" לבין בקשתו של לומברו להסכמה מ' יהודה אריה ממודינה הוא 27 ולא "שלושים ושבע שנים" [שע"ב—שצ"ט].

42 ראה, קיזורלינג, ביבליותקה, ערך לומברו; גרינבאום, קרסטומתיא, עמ' 9, הע' 1; וכן א' יערי, רשימת ספרי לאדינו, מס' 36 ועוד.

43 יעקב לומברו וה"חשק שלמה", קריית-ספר, יא, עמ' 499—506.

משה לזר

שצ"ה (1633—1635)⁴⁴. הלעזים, באותיות עבריות, מועטים בכל עמוד. נדפס בפורמאט קטן (12°)⁴⁵.

8. [ל] פירושו של ר' יעקב לומברוזו למקרא. בשער הספר כתוב: "חמשה חומשי תורה ונביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, עם פי' המלות על פי הדקדוק ופי' אופן קריאה טעמי אמ"ת וכלליהם, שנת שצ"ט [1639] בויניציאה, במצות הקומיסאריאה של השר יוואני וינדראמין בבית יוואני מארטינלי האומן".

הלעזים הספרדיים מובלעים בפירושו הדקדוקיים המפורטים. נביא כאן לשם הדגמה שני פירושים שונים זה מזה ברוחם ובסגנונם, מהם ניתן גם ללמוד על גישתו הביקורתית של לומברוזו לתרגומים שהופיעו לפניו, בעיקר אלה של קושטא-שאלוניקי, "חשק שלמה" ופירארה.

"עצי שטים. סיד"רוש לא סיד"רוניש, כי המילה הזאת עלתה בפי האנשים משובשת, כי כשבאו מספרד היו לועזים בלשון ספרד נקי בלי שמרים עד שיצאנו מארץ מולדתנו ואספנו מכל הלשונות מזה א' ומזה א', והראשונה נכונה בפי הכל סיד"רוש כי כן נקראים... אח"כ נשתבש והכניסו נו"ן בינתים ולא עוד אלא שהקדימו הוא"ו לרי"ש ועלה הכל קמשונים ואמרו זיד"רוניש ואחרים סיוור"נוש ואין ממשות בשום א' מהם, וככה עושים בכל שאר מילין שאינם ידועים, והעיקר כלשון ספרד שאנחנו פותרים סיד"רוש" [חשק שלמה: שיב"רוניש; תנ"ך פירארה: cedros].

"וחידותם. הוא דבר סתום... ולועזים דינונו"סיוא, ובלשון קאשטיליא איניג"מה". [ח"ש: דינונושיאוש; פירארה: Parabolos]⁴⁶

עמדתו הפולמוסית של לומברוזו יכולה להיחשב כראשית המאבק, שנמשך דורות בין המשכילים היהודים, לטיהור הלאדינו מכל מיני שיבושים והשפעות זרות ולהחזרתו אל נתיבי התפתחותה של השפה הקאשטיליאנית. מאבק זה נידון מראש לכשלון, כיוון שההמור נים אשר המשיכו לדבר בשפה "השפאנוילית" ניתקו כל מגע עם תרבותו של העם הספרדי ולשונו, לעומת המשכילים שהמשיכו לטפח את אהבתם אל הספרות הספרדית ושפתה. וכך כותב זנה: "בתחילת המאה הי"ז זרם חדש של פורטוגיזים ספרדים-אנוסים הולך ומשתפך לאיטליה, וביחוד לויניציאה, שלרוב המסורת של תרגום התנ"ך העתיק היתה זרה להם. לעומת זאת הביאו אתם ידיעת התנ"ך על-פי התרגומים החדשים, בלי תערובת של יסודות זרים ובלי ביטויים עתיקים שעבר זמנם. מתוך החוגים האלה נולדה מעין ריאקציה נגד

44 במכון בן-צבי ראיתי נביאים ראשו' בלבד (שצ"ג) ודף בודד מספר איוב. מקרא שלם נמצא בבודליאנה. Cowley, *A concise Catal. of Hebr. printed books in the Bodleian Libr.*, p. 88: "Bible with marginal notes in Jewish — Spanish, Venice 1633—35, Opp. 12, 67, 68".

45 את כל המהדורות האיטלקיות עם לעזים בשולי הדפים (באותיות עבריות או לאטיניות) אנו מציינים באות פ, בגלל היותן ממשפחה אחת, אפילו אם אין באחת מילים שיש בחברתה. המקור העיקרי לכולן הוא תרגום פירארה, אבל גם לומברוזו.

46 עיין זנה, שם, עמ' 503—506. המובאות במאמרו מוכיחות מעל לכל ספק את קביעתו של לומברוזו "מתנפל" בשצף-קצף על המתרגמים מן המזרח אך יחד עם זאת אינו מקבל תמיד את תרגומו של פירארה.

תרגומי המקרא בלאדינו

השפעת המזרח... הזרם החדש שבין הספרדים בויניציאה, עם עמנואל אבוהב ושאר אנוסים חדשים שהשתקעו שם, שאף לנער מתרגום התורה את אבק המזרח. ובת קולו של הזרם הזה הוא ר' יעקב לומברוזו, האומר בפירוש בהקדמתו: 'ולאהבת תועלת הכולל פירשתי בו המלות זרות בלשון הקדש ואח"כ בלעז ספרדי צח, לא לשון משתי לשונות'⁴⁷. פירושו והערותיו של לומברוזו הינם, בסיכומו של דבר, תעודה חשובה על שלב מסויים בהתפתחות הלאדינו ועל ההבדלים בין הניב המזרחי והמערבי.

9. [H] חמשה חומשי תורה; התרגום באותיות לטיניות, מאת מנשה בן ישראל. בשער Humas o Cinco Libros de la Ley Divina juntas las Aftaroth del Año, כתוב: Compuesta por el Hacham Menasseh ben Israel, Amsterdam 5415 [1655]. 452 עמ'. בין החומש וההפטרות 4 עמ' Harmonia Mosaica (זה לא רשם קיזרלינג). ההפטרות 132 עמ'. ר' משה בן ישראל התמסר באותן שנים לתרגום המקרא כולו. בהקדמתו בספרדית לחומש יאמר: "זה ימים רבים שיש את רצוני לפרש בהרחבה כל ספרי הקודש בספרדית ההמונית שלנו... החלטתי להוציאם בשני כרכים קטנים: כלומר, באחד תורה ונביאים ראשונים ובאחר נביאים אחרונים וכתובים. עתה הנני מגיש לך ממפעל זה החומש עם ההפטרות... [בראש הפרקים] תוכנם עם פרשנות... לפי חכמים שונים, ובמיוחד תרגום אונקלוס ויונתן... בחורף זה הקדשתי כל יום חמש-עשרה שעות למלאכה זו, למרות בריאותי הלקויה... [ואם תמצא חן בעיניך] תעודדני להמשיך במהרה בשאר ספרי המקרא...". אכן, ברשימת הספרים בספרדית שהדפיס בשנת ת"כ"ב, כלומר שלוש שנים לפני הדפסת החומש, ציין בראש החלק הספרדי Biblias das de bó pa-pel encoadernadas [תנ"כים על גיר טוב מכורכים] (א' יערי, מבית דפוסו של מנשה בן ישראל, ירושלים תש"ז), וכבר העיר יערי ש"לא נודע תנ"ך שלם בתרגום ספרדי בבית מנשה בן ישראל" (שם, עמ' [21]). ראוי לציין שבאמסטרדם נדפס תרגום שיר השירים באותה מתכונת בכמה מהדורות. זה נוסח השער: Paraphrasis Caldayca en los Cantares de Selomoh; con el Texto Hebrayco y Ladino. Traduzido en lengua Española, Amsterdam, en casa de David de Castro Tartas, 5424 (=1664). מצורף לו פרקי אבות בספרדית. המקור באותיות עבריות. בעקבות תרגום פירארה, אבל אין בו מילים ארכאיות. ברם, התרגום הספרדי לתרגום הארמי זהה עם יתר כל התרגומים. המתרגם הוא החכם משה בילמונטי (ר' רשימת המהדורות, קיזרלינג, עמ' 30—31). תרגומים אחרים ר' לעיל עמ' שמט. מלבד שינויים קלים, אין מהדורה זו אלא העתק נאמן של תרגום פירארה.

10. [P] ספר ארבעה ועשרים תורה נביאים כתובים, ובגליון יבא פירוש המילות בלשון לועז ספרדי, בויניציאה, דפוס בראגאדין, שנת ת"צ [1730]. הלעזים, באותיות לאטיניות, ניתנים בשולי הדפים (ר' סי' 7). אך יש גם מהדורה שהלעזים נדפסו באותיות עבריות.

11. [א] תורה נביאים וכתובים, עם לעז ופירוש רש"י, קושטנדינא תצ"ט—תקצ"ד [1739—1744]; הלעז ניתן באותיות מרובעות ובניקוד מלא בתורה, ובאותיות רש"י בכל יתר הספרים. חתימת המתרגם באה בסוף כל כרך: אברהם בן יצחק אסא. תרגום זה חשוב ביותר בתולדות תרגומי המקרא ללאדינו, גם מפאת חלק מאוצר המילים שלו המשקף את מצב השפה הספרדית-יהודית במזרח, וגם מפאת היותו התרגום הראשון באותיות עבריות אשר כולל את כל ספרי המקרא. אסא והמדפיס יונה אשכנזי, שמו להם מטרה להוציא מהדורה זולה של כל המקרא בלאדינו כדי שתהא מצוייה בכל בית. הדפסת התרגום נמשכה בכל זאת יותר זמן מן המתוכנן, בגלל בעייות כספיות בעיקר; היו מדפיסים ומחלקים גליונות-גליונות לחתומים, ורבים נשארו חייבים למדפיס סכומים ניכרים כפי שהוא מתרעם בהקדמתו לנביאים ראשונים⁴⁸. כדי לזרז את השלמת הדפסתם של שאר ספרי המקרא, ביקש מן הקונים, להשליש בידי מחלק הגליונות שלוש "פאראש", מחיר הגליון לשבוע⁴⁹. מהקדמתו אנו למדים גם מדוע לא המשיכו להדפיס את התרגום באותיות מרובעות ובניקוד: "היות וראינו שהלאדינו של החומש, בהיותו מנוקד, לא מצא חן בעיני רוב הקהל, והם בקשו ממני שנשתמש באותיות של מעם לועז, כי רובם כבר התרגלו לקרוא באותיות אלו, אמלא אחרי בקשתם..."⁵⁰ קוראים לא אבו להודקק לאותיות מרובעות מנוקדות, ייתכן בגלל שהניקוד מפריע לקריאה. והן התפוצה הגדולה של ס' "מעם לועז", הרגילה אותם לאותיות רש"י.

בין הדברים הבולטים ביותר מבחינת הכתיב בתרגום אסא, נציין: א) השמטת ה־h בראש המלה: אויר (hazer), איגו (hijo), איריו (hirió); ב) הפיכת ll (ליי) ליו"ד: ייאמאר (llamar), ייאמאדורה (llamadura) לצידן של הצורות הרגילות: לייאמארון (llamaron), איליאי (ella); ג) הכנסת ll (ליי) במקום יו"ד: אוליידה (huída), אוליירון (oyeron); ד) שימוש באותיות ב', ו (V=), ש, ס (S=); ה) תרגום המילה מ פ נ י: פארה מודרי (שיבוש של para amor de); ועוד סימנים אחרים המבדילים בין הכתיב של אסא לבין זה של קודמיו.

תרגומו של אסא היה מקור עיקרי למהדורות רבות של תרגומים שהופיעו עד המאה הזאת בקושטא ובשאלוניקי. תרגומו של המיסיונר ג' שאופ'לר⁵¹ אינו העתק של אסא; מהש-

48 "אי פור אינקואנטו אישטי איגו שי אזי קון לה פארה קי דאן קאדה אוננו פור פליגו קי איש איל קאבדאל די אישטי איגו פארה פודיר אזירשי, אי קומו נו פאגאן לה גינטי קואנדו ליש לייבאן לוש אישפארטידוריש לאש אוגיוש... אי קין פאגו אי קין נו פאגו אי שי פירדייו און סך די אשפרוש אי אישטי איש לה סיבה די נו פודיר אזירשי אישטי זכות טאן גראנדי אה קי שי טופי. דיטו ארבע ועשרים קומפלידו".

49 "שי איש קי לוש ג'ודיוש בואינוס די קושטאנדינה קירין אויר אישטי זכות איל ריג'ו די אישטו איש קי טודו קין קירי סיניר פארטי אין לה מצוה אי שי אוב'ליגו אה טומאר דיטו ליברו שי ליש רוגה קי קומו ליש ביה איל קוג'ידור קון לאש אוג'אש די דארלי לאש פאראש אין לה מאנו...".

50 "פור אינקואנטו וימוש קי איל לאדינו דיל חומש פור אישטאר קון פונטושו נו גושטארון איל רוב די לה גינטי אי מי דימאנדארון קי שי אגה קומו לה ליטרה דיל מעם לועז קי איל רוב די לה גינטי לייא שי אוזארון אין דיטה ליטרה אה לאדינאר...".

51 ספר כתבי הקדש, תורה נביאים וכתובים, עם העתקה ספרדית... איזמיר תקצ"ח (1838); הוצאה

תרגומי המקרא בלאדינו

וואת מספר פרקים נמצאתי למד, ששאופ'לר אמנם השתמש כנראה במהדורת וינה תקע"ג, המבוססת על זו של אסא. פעמים רבות הוא סוטה מהם ונוהה אחרי תרגום פירארה, עם שינויי-כתיב. נביא כאן השוואה מספר שמות, פרק טו (פסוקים א-יז); בששה-עשר משפטים ישנם חמשה-עשר הבדלים בולטים, ואיני רושם כאן שינויים אחרים פחות-ערך:

שאופ'לר	פירארה	אסא-וינה
דירוקאס	derribas	קיב'ראנטאס
אינביאס	embias	אינסיינדיס
נאריז	nariz	פ'ולוריס
מי מאנו	mi mano	מי פודיר
סי אונדיירון	hundieronse	ריטינירון
דייוזיס	fuertes	פ'ואירטיס
טראב'ארה	travo	טראב'ו
סיראן דיזליאידוס	fueron desleydos	פ'ואירון דיזליאידוס
אקאליין	callen	אקאליי'אראן
קי קומפראסטי	que compraste	קי קריאסטיס

12. [D] תורה נביאים וכתובים בשני עמודים, Biblia en dos Columnas Hebrayco y Español, נדפס באמשטרדם, פרופס, שנת 5522 (1762); תרגום המקרא, באותיות לא-טיגיות, בצידו של המקור העברי. בעיקרו הריהו העתק מהדורת פירארה, עם שינויים הנובעים, כנראה, מפירושו של לומברו וואלי גם מנוסח אסא.

13. [ה] חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות והפטרות... וביאור מילות קשות בלשון הישפאניא, נדפס באמשטרדם, פרופס, בשנת תקל"ה (1775); הלעזים באותיות עבריות נדפסו בשולי הדפים וגם לרגלי העמודים, והם מרובים יותר מאשר בגלוסארים דומים שהופיעו באיטליה; מקור הלעזים הוא תנ"ך פירארה ופירושו של לומברו (מלבד מספר שינויים בכתיב).

14. ספר איוב, ליורנו תקל"ח (1778). פת דפים. אחת באותיות עבריות ואחת באותיות לאטיניות, אבל זהות בינן לבין עצמן. התרגום מבוסס על נוסח פירארה עם לעזים מסויימים מתוך פירושו של לומברו. כפי שנאמר גם בהקדמה הספרדית: "Seguido en ladino según el Rab Lambroso y según costu[m]bran recitarlo en nuestra Santa Escuela..."

15. [פ] ספר ארבעה ועשרים, תורה, נביאים וכתובים, עם פירוש המילות בלשון ספרדית, נדפס בפייסא, שנת תקמ"ה (1785); הלעזים, באותיות עבריות, נדפסו בשולי הטכסט העברי (ר' מס' 7, 11).

שניה, ויינה תר"א (1841). הלאדינו באותיות רש"י. גרינבאום, קרסטומתיה, עם' 10, הע' 1, כותב שהמהדורה הראשונה היא ויינה 1843, והשניה 1853, ואינו מכיר מהדורת איזמיר. יערי (רשימת ספרי לאדינו, עם' 1), כותב: "נוסח התרגום הוא בדיוק כנוסח התרגום של אסא בשינויי כתיב". גרינבאום (שם), קובע לעומת זאת שהנוסח של שאופ'לר הוא "בדיוק" הנוסח של תרגום ויינה תקע"ג (1813), להלן מס' 19.

16. [פ] ארבעה ועשרים ספרים, בדפוס חדש המשובח של פיסא יע"א, בשנת תקס"ג (1803); הלעזים, באותיות עבריות, נדפסו בשולי הטכסט העברי.
17. [פ] חמשה חומשי תורה, נביאים וכתובים, הובא לדפוס ע"י משה די קאשטרו, ליוורנו תקס"ג—תקסה (1803—1805), שפח דפים עם לעזים בשולי הדפים. כמו הקודם, אולם המילים המתורגמות הן מרובות יותר.
18. תהלים, משלי, איוב ודניאל, שאלוניקי. אוסף מכון בן-צבי, חסר שער, מה+נא דפים. לעזים בשולי הדפים. בסופו קולופון: "על ידי הפועל העוסק במל' הק' הצעיר וזעיר ה"ה הר' רפאל ן' עוזיליו ה"ו". שנת תק"ס (1800) בערך. לפי מסורת קושטא (סי' 1) ונוסח אסא.
19. [ן] ספר ארבעה ועשרים, נדפס בדפוס הולצינגר, וינה תקע"ג—תקע"ה (1813—1815), עם תרגום לאדינו באותיות רש"י. בספר שתי הקדמות, אחת של אהרן פאללק, והשניה של ישראל בן חיים מבלגרד. בהקדמתו של פאללק אנו קוראים בין השאר: "... זה ימים כבירים לא עלה על רוח איש להדפיסם שנית⁵², וכמעט כלו תמו מן הארץ, ומעט מזעיר הנמצאים לא ישקל כסף מחירם, לזאת קם פה בעיר הבירה האדון המדפיס גיאורג הולצינגר להשוות מלאכתו למקראות גדולות... וכבר החל להראות לעם ישרון את הוד מלאכתו בהדפיסו על הוצאותיו... סדר תפילה עם תרגום לאדינו (הוא לשון שפאניען מעורב) וספר תהלים עם לאדינו, כלם לבני ספרד, וה' הצליח את דרכו, כי כבר מכר מהם כחמשת אלפים, ועתה התעורר רוחו להדפיס ארבעה ועשרים עם פירוש רש"י ותרגום לאדינו...". גם ישראל בן חיים מספר בהקדמתו שקשה היה למצוא ספרי המקרא השלמים, באותיות עבריות, אלא בספריות גדולות. כנראה שגם מהדורת אסא היתה יקרת המציאות. כפי שאנו שומעים בסוף דבריו. שתי הערות בדבריו מעוררות פליאה: באיזו הקדמה מצא ידיעה, שבשנת ש"ז נדפס בקושטא מקרא שלם, עם תרגום ספרדי-יהודי (ספרדי-ספאניול) ותרגום יווני, בלי שם של מדפיס; וכי רבני פירארה העתיקו תרגום זה לאותיות לאטיניות⁵³. כנראה שהמדובר בתורה של קושטא, וחשב שיש לו המשך, ובגלל הדמיון שבין התרגומים הסיק שהשני העתיק מילה במילה מן הראשון.
- היינו יכולים לסיים כאן את רשימת כתבי-היד והדפוסים שיש בהם ענין להכרת תולדות התרגום של המקרא בלאדינו, אלמלא מציאתם של שני כתבי-יד של תרגום תהלים, ש-חשיבות נודעת מהם גם לתולדות השבתאות.

52 כוונתו שלאחר מהדורת אסא לא הופיע תרגום שלם של המקרא באותיות עבריות.

53 עיין, דף ד': "קי אנסי טופי אין אונה הקדמה קי טראי אין אניו די ש"י סי איסטאנפארון אין קוסטאנטינה ארבע ועשרים קון תרגום ספרדי שפאניול אי גריגו, אי נו דיני קין לוס איסטאנפ. אילוס רבנים די פירארה לוס פאסארון פאלאבירה פור פאלאבירה אי לוס טופארון בואינוס, קי אנסי קילוס איסטאנפארון על ידי ר' יום טוב עטיאס אין אקיא סבידאד אין אניו די ש"י, אי דיספואיס לוס איסטאנפארון טריסירה בייס על ידי ר' מנשה בן ישראל ז"ל אין אניו די ש"ע אין אמסטרדאם, אי אנסי קי פואירון מאס ביזנס איסטאנפאדום די איל פרופיו קי מינטימוס... אי די טודוס איסטוס נו בימוס נאדה אי סי טופאן אין לה ליבריריאה די איל ריי די פרוסיה. אי דיספואיס די טודוס איסטוס פואירון איסטאנפאדום אגורה סיטינטה אניוס אין קוסטאן... אי די איסטוס נו סי טופאן אסיגון יא דישימוס".

תרגומי המקרא בלאדינו

20. [מ] כ"י מכון בן-צבי 2275. מחוג ה"דונמה"⁵⁴. אותיות רש"י. מראשית המאה הי"ח. ב+ו דפים, מזמורים קיב—קיה. קונטרס יח של ספר תהלים שלם (כפי שמעידים על-כך מיספור הקונטרס ומיספור הדפים; הכ"י מתחיל דף קנ. א ומסתיים בדף קנו. א; שני

י ק כ :

: י י :

112

וּלְאֶפְסֹדֵךְ וְגַם לְעִוְבֹתַי בֵּין אֲנִי וְעַמִּי
 חַוֵּנוּן מִיְיָ דִּי אֲנִי וְעַמִּי נִין עֲנֵה
 וְעֲקֹבֵי כַלְבַּשְׁתְּךָ נִכְלֵי נִכְלֵי אֲנִי וְעַמִּי
 בְּרַחֲמֶיךָ נִכְלֵי מִיְיָ עֲנֵה עֲנֵה
 מִיְיָ חֲפִצְנֵי אֲנִי דִּי חֲפִצְנֵי עֲנֵה
 בְּרַחֲמֶיךָ אֲנִי וְעַמִּי וְעַמִּי קִימָה
 וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי
 חֲפִצְנֵי אֲנִי וְעַמִּי חֲפִצְנֵי אֲנִי

כ"י מכון בן-צבי 2275, מזמור קיב

העמודים הראשונים והאחרון ריקים). חלוקה זו נעשתה בודאי לצורך סיום קריאתו של ס' תהלים בזמן קצר, על-ידי כל המתפללים, כפי שנהוג בקהילות הספרדים. מתוך השוואת פרקים אחדים עם ת, א, F מתברר שהוא קרוב ביותר לשני הראשונים, ובמיוחד לא ושייך למשפחת ת. נביא כאן להדגמה מזמור קיב, ונציין בסוגריים שינויים בולטים של תרגומים אחרים:

54 עיין ג' שלום, סדר תפלות של ה"דונמה" מאיזמיר, קרית-ספר, שנה יח—יט, תש"ב [תרפ"ס, 37 עמ']. בסידור מזמורי תהלים ותפילות בעברית פוניטית המיוחדת לכת, ואין בו מזמורים בלאדינו.

משה לזר

1 אלאב'אד אה אדונאיי ביין אבינטוראדו [ת אבינטורנסש] ב'ארוך טימין די אדונאיי אין שוש אינקומינדאנשאש [mandamientos F] אינב'ילונטו מונג'ו. 2 באראגאן אינלה טיירה שירה שו שימין ג'ירינאשייו [ת ארנסיון]⁵⁵ די דיריג'ירוש שירה בינדיג'ו. 3 אב'יר אי ריקזה אינשו קאזה אי שו ג'ושטידאד אישטאן פארה שיימפרי. 4 אישקלארישייו אינלה אישקורידאד לוו אלוש דיריג'ירוש גראשייוו אי פיאדחו ג'ושטו. 5 בואינו ב'ארוך אינגראשייאן [apiadan F] אי אינפרישטאן [prestan F] גוב'ירנה שוש פאלאב'ראש [ת קוואש, cosas F] איניל ג'ואישייו. 6 קי פארה שיימפרי נון שי רישפ'ואירה [resvalara F] פור מימבראשייון [memoria F] די שיימפרי שירה ג'ושטו. 7 די אויאידה מאלה נון טימירה קומפואישטו [aparejado F] שו קוראשון אינפ'יגוויאדו [confiado F] אין אדונאיי. 8 אשופ'ריוו שו קוראשון נון טימירה פאשטה קי ב'ירה אין שוש [vea (vengança) en sus F] אנגושטיאדוריש. 9 אישפארזיוו דייו אלוש דיזי- אווז שו ג'ושטידאד אישטאן פארה שיימפרי שו קורונה [reyno F, א קאויסה]⁵⁶ שי אינאלשירה קון אונרה. 10 מאלו ב'ירה אי אינשאניארשיאה שוש דיינטיש אישקרור- שירה [ת ריגאניארה, cruxira F] אי דישליאירשיאה דיזיאו די מאלוש שי דיפירדי [א דיפירדי, deperdera F]⁵⁷.

אם קונטרס זה של ה"דונמה" היה שייך למרכזם בשאלוניקי, או ל"מאמינים" מאזמיר, לא ניתן לקבוע בוודאות. אבל, בהיותו קדום, לא נרחיק לכת אם נשייך אותו למסורת השאלוניקאית של ה"דונמה".

21. [T] כ" בית הספרים בירושלים 920 8°. תהלים בלאדינו של ה"דונמה", מן המאה הי"ט, רת דפים. שייך למסורת התרגום של נוסח א. בראש המזמורים "שמוש" המזמורים בלאדינו. בפתח הספר (דף א, ב) הקדשה מהמעתיק לזכרם של "משה בן איפ'ימלי אשכנזי ואשתו אסתר בת אימין אגאג'יק פאשאריל". שפת הלאדינו בפי המעתיק משובשת מאד. וזו לשון ההקדשה⁵⁸:

"אישטי ליברו די תי הליים קי שיה מאק די ש פור מימראשייון די מו שי פ'יזיו די איפ'ימלי איס קינאזי אי מוז'יר איס טיר פ'יז'ה די אימין אגאג'יק פאשאריל אי שיה מאק די ש פור שו אי פור שו מימראשייון קי שי ארילומראאן קון שוש שיקריטוש קי שיה די לאנטרי די איל קומו אונו אינטורג'ה אי שיה אישטי ליברו קון שוש שיקריטוש אונה קורונה אי קון אישטי קורונה שי אינקורונארה שו אלמה

55 מ ג'ירינאשייו: היפוך אותיות של ג'ירינאשייו (=דור); ת ארנסיו, שיבוש של אותה מילה, והיא חוזרת כל פעם כדי לתרגם "דור". ראה אותה תופעה בש (למשל, יואל, ב, ב: ארנסיו אי ארנסיו= דור ודור).

56 תרגומים שונים של ספר תהלים שבדקתי בהם תרגום המילה "קרנו" מביאים פירושים שונים; רבים הם כמו א, אבל מוצאים גם: קו אירנו; ל ריינו; התרגום של ת הוא היחיד הכותב גם הוא קורונה.

57 מ דיפירדי: היפוך אותיות של דיפירדי.

58 המילים המודגשות הן עבריות וכתובות בכתיב פוניטי.

תרגומי המקרא בלאדינו

אשטה עתי"ק יומי"ן קי פואי דיג'ו איניל עאיין לא ריאתה אילוהים זולאתיחה, אי קיין קי מילדה אישטי ליברו דירה לה בירקאה אי שירה מימיראשיין די פארה שיינפרי אמין וי אמין". [יהא ספר תהלים זה מוקדש לזכרם של משה ממשפחת אשכנזי ואשתו אסתר בת אימין ("מאמין"? אגאג'יק פאשאריל, שיהא מוקדש לזכרו ולזכרה, בו ימצאו אור בסודותיו, והוא יהיה בפניהם כמו לפיד וספר זה עם סודותיו יהיה כתר, ובכתר זה תוכתר נשמתם זו עתי"ק יומי"ן, כמו שנאמר עין לא ראתה זולתיך. וכל מי שיקרא בספר זה יאמר את הברכה והיה הדבר לזכרון עולם, אמן ואמן].

ג. היחסים בין התרגומים

בתרגומים השונים ערכנו בדיקות השוואתיות, שתייערבו, כדי לעמוד על היחסים ביניהם, בשימת לב למילים בהן זהים התרגומים או שונים. רק חלק זעיר נביא כאן, כדי לבסס את מסקנותינו. הבדיקות נתקלו בקשיים, היות שמתרגומים שונים לא הגיעו אלינו ספרים מסויימים, דבר המונע הכרעות מוחלטות, אך דומה שיעלה בידינו להתוות את נתיביה הראשיים של התפתחות התרגומים.

(א) השוואה בספר בראשית, פרק א, בין כתבי-היד E^4 , E^3 והדפוסים ק, F: קיימת קירבה גדולה בין הראשון, השלישי והרביעי, המעמיד אותם בצורה בולטת נגד השני; אבל ביניהם, עומדים השלישי והרביעי כנגד הראשון; הקבלה בין שני הראשונים היא מקרית. מופיעות כאן שתי משפחות של מסורת אחת. בזאת אין ספק.

(ב) השוואה בספר בראשית, פרק מא, בין כתבי-היד E^4 , E^3 , E^7 , E^{19} והדפוסים ק, F: המסקנות שהגענו אליהן בבדיקה (א), מתאשרות במלואן גם כאן. אבל הדפוסים שנראו ממש כתאומים, מראים כאן מספר הבדלים שאינו מונע את האפשרות ש F העתיק מ"ק, אף-על-פי שנראה יותר ששניהם באים ממקור משותף אחד. בין כתבי-היד נראה ש E^7 מהווה ענף נפרד, בו בזמן ש E^{19} קרוב ל E^3 , וכשהוא סוטה ממנו מצביע על קירבתו לשני הדפוסים. מופיעות כאן שלוש משפחות של מסורת אחת.

(ג) השוואה בספר בראשית, פרק מט, בין E^4 , F, A, ק: נוסף לקויים שנקבעו לעיל, יש לציין כאן: השני עומד בבדידות בולטת בין האחרים, ובמידה שהוא תואם את הראשון הרי זה ביסודות פחות-יערך; הוא מהווה, אם כן, משפחה רביעית ביחס לשלוש האחרות שראינו. בתור הדגמה, נביא כאן את הניגודים בין ק ל A, בפסוקים ו—יא:

ק:	פורידאד	אלמה	קומפנייא	אונרה	פ'ולור	וארון	וילונטאד
A:	secreto	anima	juntamentos	honor	saña	omne	sesiego
ק:	בואי	שאניא	שי אינדוריסיו	אינקורבארשיאן	קאדיליו ליאון		
A:	muro	yra	tan dura es	adoraran	leongete	pequeño	

משה לזר

ק: אריבאטאדורה וארה אישקריבאנו די אינטרי שוש פייש איל משיח⁵⁹
 el que tiene que de la su ancha dux sceptro preda : A
 ser enbiado
 (ebrayco Silo)

ק: אפאניאמינטו פואיבלוש אטאן בוריקו לאבאן
 lavara pollino ligara gentes allegaran : A

כשהם מקבילים, סימן (במרבית המקרים) שכל ארבעתם מתרגמים באותה צורה.
 ד) השוואה בספר שמות, פרק כ, (בעיקר "עשרת הדברות", הדורשות זהירות יתירה
 במלאכת התרגום), בין F, A, E⁴, E³, ק: הבדיקה מאשרת את העובדות שנקבעו בהשוואות
 הקודמות, ומצביעה על עובדה שגם חקירות אחרות הוכיחו: A משתמש בתרגומים ספרדיים-
 יהודיים קיימים, ביניהם ודאי ב E³, ובמקומות רבים גם בוולגאטה. [הזדקקותו של A
 לנוסח הוולגאטה, בולטת בעיקר באותם המקומות השנויים במחלוקת בין הפרשנים היהודיים
 והנוצריים; לעיתים הוא מביא שני תרגומים, ופעמים אחרות הוא נוטל מזה או מזה; (ר')
 משה אלרג'יל משתדל מאד להיות "אובייקטיבי"; הרי אין לשכוח שמלאכת התרגום הוטלה
 עליו על-ידי נוצרי]. ראה דוגמה אופיינית בהשוואה הקודמת.]

ה) השוואה בספר שמות, פרק טו, "שירת הים". בגלל אופיו הפיוטי, הוספנו לרשימת
 התרגומים גם את A. לא קורה אף פעם שכל שמונה התרגומים יהיו שונים זה מזה.
 לעתים מוצאים את E⁷, A, E⁴, מבודדים (כל אחד לחוד) לעומת האחרים; ובין אלה
 האחרונים (ק, E³, F, E¹⁹) היחסים הינם כפי שראינו בהשוואות קודמות. אבל א נוסה
 בעיקר ללכת בעקבות ק, כשזה שונה מ F. מלבד זאת קיימות גם הקבלות (לפעמים) בין
 ק, F, ו E⁴, המהוות קבוצה מול חלק מן האחרים. נדגים אחדים מן המקרים הנ"ל.

מ ק ו ר	ק	א	F	E ⁴	A	E ⁷
זמרת	טאג'אדורה	לואבלי	loor	meludia	alabar	loor
מרכבות	קואטריגואס	קואטריגואס	quatreguas	carros	cavallerias	cavalleria
כח	פואירסה	פואירסה	fuerça	potençia	virtud	fortaleza

59 הגה כאן אחד המקומות במקרא אשר היו מעוררים ויכוחים בימי-הביניים בין נוצרים ליהודים, ולעיתים
 אף בין הפרשנים היהודיים לבין עצמם. כונתנו לפסוק: "לא יטור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו
 עד כ"יבא שילה ולו יקחת עמים". הוולגאטה מתרגמת: "Non auferetur sceptrum de Juda
 et dux de femore eius, donec veniat qui mittendus est". את משמעותה המשיחית: "לא יעדי עבד שלטון מדבית יהודה וספרא מבני בנוהי עד עלמא עד דייתי
 משיחא". התרגומים הספרדיים השונים משקפים את הפיצול הזה: E⁴ = *fasta que venga*; E¹⁹ = *a Sylo*; E³ = *Mexias*; E⁷ = *el unguido*; F = *Silo*
aquel que es pertenesçiente;

תרגומי המקרא בלאדינו

podерio	altitudad ⁶⁰ e loçania	esgelençia loçania		לוסאניאה	לוסאניאה	גאונך
sanna	yra	yra	yra	איריסימינטו מיינטו	איריסימינטו	חרונך
en la fondura	en el coraçon	en el coraçon	en medio	אין מידיו	אין מידיו	בלב
redimiste	compraste e redimieste ⁶⁰	poseyste	compraste	קריאשטי	קריאסטיס	קנית
aparejaste	logar cierto	aparejado compostura		קונפוסטורה	קונפוסטורה	מכון
glorifi- carlohe	edificare tabernaculo	glorificar	fazerlohe lo he morar	אפורמוזי- גוארלואי	אפורמוזי- גוארלואי	ואנוהו

הערות שרשמנו בסעיף זה, מתאשרות מבחינה צדדית, מן השם המפורש; התרגומים מתחלקים לשתי קבוצות: 1) Dios: A, E¹⁰, E³; Sennor: E⁷, E⁴; ק, א: ה; F: A.⁶¹.
 2) השוואה בספר ויקרא, פרק יא, שמות החיות הטמאות, ויש בו שמות רבים שיכולים לגרום לתרגומים שונים. צירפנו לבדיקתנו גם את ח ול (כי כאן הם מתרגמים כל מילה, לעומת מילים בודדות בפרקים הקודמים), וכן ביקשנו לראות כיצד נוהג כאן E⁴ (הנמצא מבודד בדרך כלל). המסקנה הראשונה היא שבפרק בו מופיעים שמות "טכניים" (כנראה שהדבר דומה כשמדובר באבנים יקרות, חומרים שונים, דגים, פרחים, וכו'), כולם מתרגמים באופן שווה פחות או יותר. אחד נוטל מן השני מונחים שנתקבלו ונמסרו במשך הדורות, מה גם שיש לשער שלא כולם ידעו לזהות כל חיה וחיה. מסקנה שניה: חלק מן המתרגמים שומר על המילה העברית מבלי לתרגמה; לעומת F ול המתרגמים כל שם, שומרים ק, א, ו E⁴ על שמות עבריים רבים. שתי קבוצות אלו קיימות גם כקבוצות כשיש הבדלים בתרגומים, ובמקרים אלה מצטרף ח אל הקבוצה השניה.

3) השוואה בספר דברים, פרק לב, בין התרגומים הספרדיים-יהודיים שנעשו אחרי גירוש ספרד, כדי לעמוד מקרוב יותר על היחסים ביניהם. קשיים רבים גורמות "שירת האזינו" למתרגמים, דרוש אוצר מילים עשיר כדי לתרגם את השורות הפיוטיות. אף-על-פי-כן, אין התוצאות של ההשוואה פוגמות בהערותינו הקודמות. א ממשיך את המסורת של ק, וכשהוא סוטה ממנו הוא מצטרף ל F. מאידך גיסא, נדיר למצוא את א מבודד לעומת F וק; כשהדבר קורה, מסתבר שאחת הסיבות היא שאסא (כמאתים שנה אחריהם!) משתמש במילה או בביטוי מתוך אוצר המילים של בני-תקופתו. ל בורר בקפדנות בין התרגומים השונים, פעם נוטה לזה, פעם לאחר, אך בדרך כלל מצטרף ל F, כאשר ח אינו זהה עם ק, אין הוא מצטרף לאחרים נגד ק. אינני סבור כי ח העתיק מתוך התרגום של ק⁶². נראה

60 שיטה אופיינית לר' משה אלרגיל: שני תרגומים ממקורות שונים.

61 A[donay] = A

62 למרות שהפסתו של חשק שלמה היא משנת ש"ה, סבורני שנתחבר בקושטא (או בצפת) סמוך לזמן בו הדפיסו את התורה (ש"ו).

משה לזר

ששניהם קשורים לא רק במסורת אחת, אלא ממש במקור משותף. ההבדלים הקלים והמקריים ביניהם (בפרקים רבים שהשוויתי) אין בהם כדי להוכיח את ההיפך.

ח) השוואה בנביאים ראשונים (ראה להלן, הפרקים מתוך כתב־היד ר"ב עם שינויי־נוסחאות של F ו־א). לשלושת התרגומים מסורת משותפת. כשמילים מתורגמות בצורות שונות, הרי א ו־ר¹ שווים זה לזה ושונים מ־F במקרים רבים, אבל יש גם הקבלות בין א ו־F, נגד ר"ב. כאשר מצרפים לקבוצה זו, כאן וגם בהשוואה (ט) את הגירסאות של פ (באותיות לאטיניות או עבריות), מסתבר שבמרבית המקרים כאשר א, ר"ב, ו־ח שונים מ־F, גם הוא מצטרף אליהם. כמובן, כשאין ניגודים בין כל אלה, גם פ דומה להם.

ט) השוואה בספר ישעיהו, פרק א, בין א, ש, F, ח, פ. המסורת המשותפת של שלושה הראשונים בולטת כאן ביותר. אבל כשיש הבדלים מהותיים, אנו מוצאים את א ו־ש (מצ־טרפים אליהם ח, פ) מול F. השאלה כאן: האם ש השתמש ב־F?

י) השוואה בספרים שונים של תרי עשר (הושע, ג; עמוס, ב; יואל, ב; עובדיה, א) בין א, ש, ו־F כדי לבחון אם ש מעתיק מתוך F, התשובה היא שלכולם מסורת משותפת. ועובדה זו מתאשרת בצורה מכרעת, ויחד עם זה מחזקת הקביעה שבסעיף הקודם שמ־שנמצאים שינויים חשובים, אנו מוצאים א ו־ש מול F. מתוך 250 מילים יסודיות, 130 הן משותפות לשלושתם, כ־90 משותפות לא ו־ש נגד F. כיוון שההקבלות בין א ו־F כנגד ש אינן מרובות כל־כך (ומכריעות), ולאור הנקבע לעיל, נשאלת השאלה: האם לפני אסא היה תרגום ש או המקור הישיר של ש? דומה, שתשובה חיובית תהא קרובה לאמת. בשלב זה של הבדיקות אני נוטה לחשוב שהתרגומים (החלקיים) ק, ש, ר"ב (+ת; ראה, הסעיף הבא), מייצגים מקור משותף אחד (אשר נפרד מענף ממנו נבע גם F), מהווים ביחד את החלק הארי של מקרא שלם בלאדינו (עם יסודות לשוניים וסגנוניים המעמידים אותו, במידה מסוימת, כנגד תרגום תנ"ך פירארה), והדפוסים שהם קבעו עוברים בצורה נאמנה אל א. השערות אלו מתאששות בהשוואה הבאה:

יא) השוואה בספר תהלים, מזמורים קמט—קנ, בין א, ת, F. נדגים במספר לעזים את היחסים ביניהם:

מ ק ו ר	ת	א	F
שיר	קנטר	קאנטאר	cantico
תהילתו	שו לואור	שו לואור	su alabanza
בעושו	אין שו קריאדור	קון שו אזידור	en su hazedor
יגילו	שי אליגראאן	שי אגוזאראן	alegrense
במלכם	קון שו ריי	קון שו ריי	en su rey
יזמרו	שאלמיאראן	שאלמיאראן	psalmeen
תוכחות	קאשטיגירייוש	קאשטיגירייוש	castigos
בלאומים	גינטיאוש	גינטיאוש	naciones
לאסור	אטר	אטאר	encarcelar
זקים	פירופיאש ⁶³	קאדיניאש ⁶³	grillos

63 בדרך כלל מתרגם גם א ר ק ע — אישפאנידורה.

תרגומי המקרא בלאדינו

nobles	אונראדוש	אונראדוש	נכבדיהם
expandedura	סילו ⁶⁴	אישפנדידורה	רקיע
valentias	באראגאניאש	באראגאניאש	גבורותיו
sonido	טאנייר	טאניידורה	בתקע
gayta	אלאוד	אלאוד	נבל
harpa	ויגואילה	ויגואילה	כנור
adufle	אדופ'לי	אדופ'לי	תף
bayle	קאנטאב'לינה	קנטבלינה	מחול
organo	אורגאנו	אלאוד	עגב
trompetas	ריטיניידיראש	ריטיניידיראש	צלצלי
toda alma	טודה לה אלמה	טודה לה אלמה	כל הנשמה

במזמורים אלה שהבאנו, וגם באחרים, אנו מוצאים ב-80% אחוז של מקרים לפחות ת-א מול F, ורשימת המילים לעיל (מתוך טז פסוקים), מדגימה זאת בבירור.

כיוון שבתרגומים ק, ש, ר, ת, אין בהם הספרים, אחד מה שיש בשני, ושיערנו לעיל על-סמך השוואות מסוימות, שהם מהווים חלקים הנובעים מתרגום שלם אחד, ניתן לנו לחזק השערה זו על-ידי השוואה בין ת ור¹ (A+), בפרק אחד שהוא משותף לשניהם בצורה כמעט מילולית.

יב) השוואה מבוססת על תפילת דוד בת (תהילים, יח) ובר¹ וא (שמואל ב, פרק כב). בסעיף הקודם ראינו שתרגום ת עומד יחד עם א מול F. בסעיף זה, בו ר¹ וא עומדים מול F, מסתבר שת הולך יחד אתם; במקרה ששני הראשונים מתפלגים, מתקרב ת יותר לר¹. נותר לנו עוד להשוות את ר² (עזרא ונחמיה; כ"י משנת ש"מ) עם התרגומים המכילים ספרים אלה, כלומר א ו F, ועל-ידי כך ניתן לסגור את מעגל התרגומים שביקשנו לבחון. יג) השוואה בין ר² לבין א ו F, בעזרא (פרק ו) ונחמיה (פרק ה). כבר בסקירה ראשונה וחסופה מזדקרת לעין עובדה ברורה: ר² מעתיק כמעט מילה במילה מתוך F. כבר ציינו בתיאור כתב-היד ר שהוא כולל עבודותיהם של שני סופרים שונים, אבל כאן מסתבר ששניהם העתיקו ממקורות מנוגדים לחלוטין: ר¹ העתיק את נביאים ראשונים ממסורת קושטא-שאלוניקי, ואילו ר² העתיק מתוך F. עובדה אחרת, המחזקת ההשערות שבסעיפים הקודמים, מתבלטת בהשוואה שלפנינו: כאשר שלושתם אינם משותפים (75% של המקרים לפחות), שונים ר² ו F לגמרי מא. ובאותם מקרים בודדים כשר² ו F שונים, מתבטאים השינויים לרוב בשיבושים בכתיב מצד מעתיק ר².

נעביר מסקנות שהגענו אליהן, לאילן היוחסין, שבו יצוינו משפחות של תרגומים ויחסי קירבה ביניהן ולא מקורות ישירים, מלבד באותם מקרים שאנו מציינים זאת. (סימנים: _____ = מסורת עיקרית; = העתקה; —.—.— = השפעה; 0 = תרגום המקרא השלם; θ = תרגום חלקי; \neq : גלוסאר.)

64 כאשר א נתקל במקורותיו במלה "ארכאית", "עתיקה למדי", הוא מחליפה במילה המובנת לכל אחד והיא לקוחה מן הלאדינו של זמנו.

תרגומי המקרא בלאדינו

כתב־יד קושטא ש"מ

יהושע כד

[25א] [1] אי אפאניו יהושע אה טודוס טריבוס די ישראל אה שכם אי לייאמו אה וייג'וש די ישראל אי אה שוש קאביסיראש אי אה שוש ג'ואיזש אי אשוש אלגואזיליש. אי פארארונשי דיפואיש שאקי אה ווש. [6] אי שאקי אה וואישטרוש פאדריש די איג'יפטו אי וינשטייש אין פארטי דיל ריאו אישטוב'ירון וואישטרוש פאדריש די שיימפרי תרח פאדרי די אברהם אי פאדרי די נחור אי שירביירון דיוויזש אוטרוש. [3] אי טומי אה וואישטרו פאדרי אה אברהם די פארטי דיל ריאו אי לייבי אאיל פור טודה טיירה די כנען. אי מוג'יגואי אה שו שימינטי אי די אאיל אה יצחק. [4] אי די אה יצחק אה יעקב אי אה עשו אי די אה עשו אה מונטי די שעיר פור אירידאר אאיל אי יעקב אי שוש היג'וש דיסינדיירון אה איג'יפטו. [5] אי אימביאי אה משה אי אה אהרן אי הירי אה איג'יפטו קומו היזי אינטרי איל אי דיפואיש שאקי אה ווש. [6] אי שאקי אה וואישטרוש פאדריש די איג'יפטו אי וינשטייש אלה מאר אי פירשיגיירון איג'יפטו טראש וואישטרוש פאדריש קון קואטריגואה אי קון קאב'אלירוש אה מאר רוביו. [7] אישקלאמארון אה יי אי פוזו טינייבלה אינטרי ווש אי אינטרי לוש איג'יפסייאנוס אי טרוש'ו שוברי איל אלה מאר אי קובריולו. אי ויירון וואישטרוש אוג'וש לו קי היזי אין איג'יפטו אי אישטוב'ישטייש איניל דיווירטו דיאש מוג'וש. [8] אי טרוש'ו אה ווש אה טיירה דיל אמורי איל אישטאן אין פארטי דיל ירדן אי פיליארון קון ווש אי די אאילייוש אין וואישטרה מאנו אי אירידאשטייש אה שו טיירה אי דישטרו- אילוש די דילאנטי די ווש. [9] אי ליבאנטושי בלק היג'ו די צפור ריי די מואב אי פיליאו קון ישראל אי אימביאו אי לייאמו אה בלעם היג'ו די בעזר פור מאלדיזיר אה ווש. [10] אי נון קיגי פור אואר אה בלעם. אי בינדיש'ו בינדיזיר אה ווש אי אישקאפי אה ווש די שו מאנו. [11] אי פאשאשטייש אאיל ירדן אי וינשטייש אה יריחו אי פיליארון קון ווש דואינייוש די יריחו איל אמורי אי איל פריזי אי איל כנעני אי איל חתי אי איל גרשי איל חוי אי איל יבוסאי די אאילייוש אין וואישטרה מאנו. [12] אי אימביאי דילאנטי די ווש אלה אבישפה אי דישטירו אה אילייוש דילאנטי די ווש דוש רייש דיל אמורי נון קון טו אישפאדה אי נון קון טו ארקו. [13] אי די אה ווש טיירה קי נון לאזראשטי אין איליא אי ויליאש קי נון פ'ראגואשטי אי אישטוב'ישטייש [25ב] אין איליאש וינייאש אי אוליב'ירוש קי נון פלאנטאשטייש ווש קומינטיש. [14] אי אגורה טימיד אה יי אי שירביד אאיל קון פרינזימדיאד אי קון וירדאד אי טיראד אה דיוויזש קי שירביירון וואישטרוש פאדריש אין

1 ולראשין] F capitanes - ולשפטין] א ג'וגואיוש - ולשטריין] א ארגואזיליש - ויחיצבו] F pararonse
2 בעבר] F de allende - אבותיכם] א גואישטרוש פ. 3 ואלך] א ייביי, פ llevi - זרעו] א סימן. 5 ואגף] ח
פירי, F feri. 6 אחרי] א דיטראס, F em pos - ים-סוף] a mar Suph. 7 רבים] א מונגוז. 8 מפניכם] א
פארה מודדי די ווש. 9 ויקם] א אליב'אנטושי. 10 לשמע] א אוליר - ברוך] F bendiziendo. 11 בעלי] א
שינייריש, F moradores. 12 צרעה] פ abespa. 13 ערים] א סיב'אדיש, F ciudades. 14 בתמים]
F perficion, פ פירפ'קשיין, F perfecion. 15 רע] F mal, פ פיוה, F peza. 17 המעלה] איל שוביין.

משה לזר

פארטי דיל ריאו אי אין איג'יפטו אי שירביד אה יי'. [15] אי שי מאלו אין וואישטרוש אוג'וש פור שירביר אה יי' אישקוג'יד אה ווש אוי אה קיין שירבירידייש שי אה דיוויזש קי שירבירון וואישטרוש פאדריש קי אין פארטי דיל ריאו אי שי אה דיוויזש דיל אמורי קי ווש אישטאנטיש אין שו טיירה אי ייו אי מי קאזה שירב'ירימוש אה יי'. [16] אי ריש-פונדייו איל פואיבלו אי דיש'ו וידאדו אה נוש די דיש'אר אה יי' פור שירביר דיוויזש אוטרוש. [17] קי יי' נואישטרו דיו איל איל אלשאן אה נוש אי אה נואישטרוש פאדריש די טיירה די איג'יפטו די קאזה די סירבוש אי איל קי היזו אה נואישטרוש אוג'וש אלשא שינייאליש לאש גראנדיש לאש אישטאש אי גוארדנוש אין טודה לה קארירה קי אנדור-בימוש אינילייא אי אין טודוש לוש פואיבלוש קי פאשאמוש אינטרי איליוש. [18] אי דישטרו יי' אה [טודוש] לוש פואיבלוש אי אאיל אמורי מוראדור דילה טיירה די דילאנטי די נוש טאמביין נוש שירבירימוש אה יי' קי איל נואישטרו דיו. [19] אי דיש'ו יהושוע אאיל פואיבלו נון פודרימוש פור [שי]רביר אה יי' קי דיוו שאנטו איל דיוו שילונו נון פירדונארה אה וואישטרוש ריביוש אי אה וואישטרוש פיקאדוש. [20] שי דיש'ארדייש אה יי' אי שירבירידייש דיווישיש די אישטראניידאד אי טורנארה אי הארה מאל אה ווש אי אטימארה אה ווש אימפואיש קי אבונניגואי אה ווש. [21] אי דיש'ו איל פואיבלו אה יהושוע נון שאלבו אה יי' שירבירימוש. [22] אי דיש'ו יהושוע אאיל פואיבלו טישטיגוש ווש אין ווש קי ווש אישקוג'ישישיש אה ווש אה יי' פור שירב'יר אאיל אי דיש'רון טישטיגוש. [23] אי אגורה טיראד אה דיוויזש דילה אישטראניידאד קי אינטרי ווש אי אקושטאד אה וואישטרו קוראסון אה יי' די ישראל. [24] אי דיש'רון איל פואיבלו אה יהושוע אה יי' נואישטרו דיוו שירבירימוש אי אין שו בוז אואירימוש. [25] אי טאג'ו יהושוע פ'ירמאמינטו אאיל פואיבלו איניל דיאה איל אישי אי פוזו אאיל פ'ואירו אי ג'ואיזיוו אין שכב. [26] אי אישק[ריב]ייו יהושוע לאש פאלאבראש לאש אישטאש אין ליברו די ליי דיל דיוו אי טומו פיידרה גראנדי אי ליבאנטולה אאי דיבאש'ו דיל אינונו קי אין שאנטוב'ארינו די יי'. [27] אי דיש'ו יהושוע אה טודו איל פואיבלו היק לה פיידרה לה אישטה שירה אה נוש פור טישטיגו קי איליאי אויוו אה טודוש דיג'וש די יי' קי האבלו קון נוש אי שירה אה ווש פור טישטיגו די קואנטו נייגארידייש אין וואישטרו דיו. [28] אי אימביאו יהושוע אאיל פואיבלו קאדה אונו אה שו אירידאד. [29] אי פואי דיפואיש דילאש פאלאבראש לאש אישטאט אי מורייו יהושוע היג'ו די נון סירבו די יי' די אידאד די סיינטו אי דיוו אנייוש. [30] אי אינטירארון אאיל אין טירמינו די שו אירידאד אין תמנת סרח קי אין מונטי די אפרים די צפון אה מונטי די געש. [31] אי שירביוו ישראל אה יי' טודוש דיאש די יהושוע אי טודוש דיאש [א26] דילוש וייג'וש קי אלארגארון דיאש אימפואיש די יהושוע אי קי שופירון

1 מפנינו] א פארה מודרי די נוש. 19 תוכלו] א פואיריש, poderedes F. 20 נשב] y tornarse F – והרע] ת, א אינמאלישירה – היטיב] beneficio F. 21 לא כן] א נון קי. 23 והטו] y, inclinad F. 24 נשמע] א אולירימוש. 25 ההוא] א איל אישטי. 27 פן] por que no F – תכחשון] neguedes F. 28 איש] varon. 29 אחרי]. empos F. 30 צפון] septentrion F. 31 האריכו] alongaron F – מעשה] hecho F – עצמות] huessos F. 32 העלו] א שובירון – קשיטה] ת, א מיגאש, monedas F, פ מנידאש

תרגומי המקרא בלאדינו

אה תודה היג'ה די יי קי היוז אה ישראל. [32] אי אה גואישוש די יוסף קי אלשארון היג'וש די ישראל די איגיפטו אינטירארון אין שכם אין פארטי די איל קאמפו קי קומפרו יעקב די קון היג'וש די חמור פאדרי די שכם פור סיין קורידיראש. אי פ'ואירון אה היג'וש די יוסף פור אירידאד. [33] אי אלעזר היג'ו די אהרן מורייו אי אינטירארון אאיל אין קואישטה די פנחס שר היג'ו קי פ'ואי דאדו אאיל אין מונטי די אפרים.

שופטים ה

[1] [30א] אי קאנטו דבורה אי ברק היג'ו די אבינועם איניל דיאה איל אישי פור דיוזר. [2] אין וינגאר וינגאנשאש אין ישראל אין אינוולונטאר פואיבלוש בינדיזיד אה יי. [3] אואיד רייש אישקוג'אד שינייריש ייו אה יי ייו קאנטארי שאלמיארי אה יי דייו די ישראל. [4] יי אין טו שאליר די שעיר אין טו פאשיאר די קאמפו די אדום טירה טימפישטיאו טאמביין סיילוש גוטיארון טאמביין נוביש גוטיארון אגואש. [5] מונטיש אישטיליארון די דילאנטי יי ארדייושי סיני די דילאנטי יי דייו די ישראל. [6] אין דיאש די שמגר היג'ו די ענת אין דיאש די יעל שי וידארון שינדירוש אי אנדאנטיש שינדירוש אנדאבאן קאמינוש ריטואירטוש. [7] וידארונשי אלדיאש אין ישראל וידארונשי האשטה קי מי ליבאנטי דבורה ליבאנטימי מאדרי אין ישראל. [8] קואנדו אישקוג'יאן דייוזיש נואיבוש אין טונשיש פיליאבאן אלאש פואירטאש אישקודו שי אירה אפארישדו ני לאנסה אין קוארינטה מיל אין ישראל. [9] מי קוראסון אה אישקולפינטיש די ישראל לוש שאריפיאנטיש איניל פואיבלו בינדיזיד אה יי. [10] קאבאלאנטיש אין אזנאש בלאנקאש אישטאנטיש שוברי מדין אי אנדאנטיש שוברי קאריא האזיד אוראסיין. [11] די [30ב] בוז די אשאיטיאנטיש אינטרי אפואדירוש אאי מילדאב'אן ג'ושטידאדיש די יי ג'ושטידאדיש די שו אלדיאה אין ישראל אינטונשיש דישינדיירון אלאש סיבדאדיש פואיבלו די יי. [12] דישפירטה דישפירטה דבורה דישפירטה דישפירטה אי האבלה קאנטאר ליבאנטה ברק אי קאטיבה טו קאטיב'יריין היג'ו די אבינעם. [13] אינטונשיש פודישטארה רומאניסדו אלוש פ'ואירטיש פואיבלו די יי פודישטארה אמי אין לוש פ'ואירטיש. [14] די אפרים שו ראיז אין עמלק אימפואיש טי בנימין אין טוש פואיבלוש די מכיר דישינדיירון אישקולפינטיש אי די זבולון טרא-

33 בעה F collado.

1 ההוא] א איל אישטי. 2 בפרע] en vengando F - בהתנדב] א אין שיאר אשאיפיאדו, ח אין אשאיפיאר, פ אין שיאר אינוולונטאדו. 3 אומר] ח, א אשאלמיארי. 4 רעה] א, ח, פ טינבלו. 5 מפני] א פארה מודרי - זה] א אישטי, F. este. 6 ארחות] א קאמינוש, F. caminos. 7 שקמת] א, ח, פ אליבאנטי שערים] א סיבדאדיש - יראה] F. era visto. 9 חוקקי] F. escribanos, פ escolpidores - המתנדבים] א. אשאיפיאנטיש, F. envoluntantes. 10 רכני] א קאבאליאנטיש - שחו] ח, פ, א אבילא, F. fablad. 11 מתנצים] פ אפואנטיש, F. asaattantes - משאבים] א, ח, פ אפואנטיש, F. apozantes - יתנו] F. leeran, פ ריפיאנטי repelian, ח מילדאראן - שערים] F. puertas. 12 עורי] א דישפירטאטי - דברי שיר] F. habla cantico. - קום] א אליואנטה, F. alevantate - שבה] F. captiva - שביך] F. tu captiverio. 13 ירד] פ, א איוז פודישטאר, ח פארה פודישטאר, F. podesto - שריד] F. remanescido - אדירים] F. fuerte - גבורים] א באראנאנטיש F. barraganes. 14 שורשם] F. reyes - משכים] א, פ שונטראינטיש, פ שונטראטיש,

משה לזר

באנטיש קון פינדולה די אישקרבאנו. [15] א שיניויריש אין יששכר קון דבורה אי יששכר אשי ברק איניל ואל פ'ואי אמביאדו קון שו קומפאנייא אין אישפארטימיינטוש די ראובן גראנדיש אישקולפיימיינטוש די קוראסון. [16] פורקי אישטובישי אינטרי לוש מולאדאריש פור אויר ריג'פ'לוש די ריבאניוש אה אישפארטימיינטוש די ראובן גראנדיש פישקריי מיינטוש די קוראסון. [17] גלעד אין פארטי דיל ירדן מורה אי דן פורקי מורה נאבי'אוש אשר אישטובו אה פואירטו די מאריש אי שוברי שוש פורטיליוש מורה [18] זבולון פואיבלו אבי'נטורו שו אלמה פארה מוריר אי נפתלי שוברי אלטוראש די קאמפו. [19] וינירון רייש פיליארון אינטונשיש פיליארון רייש די כנען שוברי תענך שוברי אגואש די מגידו קובדיסייא די פלאטה גון טומארון. [20] דילוש סילוש פיליארון לאש אישטריליאש די שוש לוזירוש פיליארון קון סיסרא. [21] ארויו די קישון לוש אראבדונו ארויו די קדומים ארויו די קישון פיזארה מי אלמה פ'ורטיזיה. [22] אינטונשיש מאג'יארון פיזאדאש די קאבאלייו די פאטאדאש פאטאדאש די שוש פ'ואירטיש. [23] מאלדיזיד לוש די מרוז דישו אנג'יל די יי' מאלדיזיד מאלדיזיד שוש מוראדוריש קי גון וינירון אה איודה די יי' אה איודה די יי' אין לוש באראגיניש. [24] שיאה בינדיג'ה מאש קי מוג'יריש יעל מוג'יר די חבר איל קיני מאש קי מוג'יריש אינלה טיינדה שיאה בינדיג'ה. [25] אגואה דימאנדו ליגי לי דיו אין באשיל די פ'ואירטיש היזו לייגאר מאנטיקה. [26] שו מאנו אלה אישטאקה טינדייו אי שו דיריג'ה אה מאג'יאמיינטו די לאזראדוש אי מאג'יאו אה סיסרא הינדייו שו קאביסה אי פארטייו אי פאשו שו שייך. [27] אינטרי שוש פייש ארודיליו קאיו ג'אזיו אינטרי שוש פייש ארודיליו קאיו אין לו קי ארודיליו אליי קאיו פריאדו. [28] פור לה וינטאנה קאטאבה אי אלגואיאבה מאדרי די סיסרא פור לה פ'ינישטרה פורקי שי דיטארדו שו קואטריגואה פארה וינר פורקי שי דיטארדארון פייש די שוש קואטריגואש. [29] שאבייאש שוש שיניויראש לי רישפונדיאן טאמביין איליא טורנאבה שוש דיג'אש אאלייא. [30] די סירטו האלייאריאן ריפארטיריאן אישפוג'ו מוסה דוש מוסאש אה קאביסה די וארון אישפוג'ו די טינטוראש אה סיסרא אישפוג'ו די טינטור[אש] די

traentes F, sontraentes - שבת] פ פלומה. 15 שרי] א, מאיוראליש, ח שיניורה - בעמק] en valle F, אין איל ואליי - ברגליו] א קון שוש קונפאנייאש, con sus pies F. - פלגות] פ אישפארטישייניש. 18 חרף] א ארישקאן, repudico F, פ ארישגאן, ח אריפודיאן. 19 בצע] פ, א פרוביג'ו, פ provechio. 20 ממסלות] פ, alturas F, ח קאלטאדאש. 21 גרפם] los arrebatos, F, פ לוש אראשטר - קדומים] פ אנטיגואוס - תדרכי] פ, pizaras F - עוז] א פירטאליזיה, fortaleza F, פ קונפירטאלישא. 22 הלמן] fueron majados F, פ שי אמאג'יארון, פ אמאסאירון, פ se amachicaron - עקב] ח, קארקאנייאליש, calcañares F. 23 ארוך] פ maldiziendo - לעזרה] א אה אליודה. 25 ספל] א פיג'יל, vaso F, ח, פ ואסיך, פ באסי, פ באסיל, פ baçil - חקריבה] allego F. 26 הלמות] maço F - עמלים] laborantes F - מחקה] א, ח מאג'וקי, פ מירו, firio F, פ hirio - מחזה] א, ח, פ לייאגו, llago F - חלפה] ח, א טרישפאשו, פ טראשפאשו. 27 נפל] א קאלייו - שכב] א ייאזיו, yazio F - באשר] como F. 28 ח קאטו - חיבב] ח אאו'לו, aullava F - אשנב] rex, פ ventana, פ שילוג'יאה - בשש] א, פ שי דיטארדאבה, ח ריטארדאן, detardan F - פעמי] א, ח פאטאדאש, passadas F. 29 אף] א טאנביין - אמריה] dichos F. 30 ימצאן] fallaran F, פ איראן פאלייאדו - יחלקן] א אישפארטיריאן, partiran F, פ פארטיריאן, פ איראן פארטירו. - שלל] despojo F - צבעים] colores F - רקמה] א טרישבוולאדורה, פ ריקאמאדורה, ח ברושלאדוראש - צוארי] pescueços F.

תרגומי המקרא בל אדינו

ברוזלדורה טינטורה די ברוזלדורה אה שירביזיש די אישפוג'ו. [31] אשי שי דיפירדאן טוש אינמיגוש יי' אי שוש אמיגוש קומו שאליר איל שול קון שו באראגאניאה אי שושיגו לה טיירה קוארינטה אנניוש.

שמואל ב, כב

[1] [98א] אי האבלו דוד אה יי' אה פאלאבראש דילה קאנטיגה לה אישטה אין דיאה די אישקאפאר יי' אה איל די פאלמה די טודוש שוש אינמיגוש אי די פאלמה די שאול. [2] אי דישו יי' מי פיניא אי מי אינקאשטיליאדורה אי אישקאפאן אמי. [3] דייו מי פ'ואירטי [98ב] קי מי אבריו אינל מי אמפארו אי ריינו די מי שאלבאסיין מי אמפארו אי מי הויידה מי שאלב'אדור די אדולמי מי שאלבאראש. [4] אלאבאדו לייאמו אה יי' אי די מיש אינמיגוש שירי שאלבו. [5] קי מי ארודיארון אונדאש די מואירטי ארויוש די טורטאביניו מי אטורבארו. [6] דולוריש די פ'ואיליא מי ארודיארון אקונאנטארונמי אינ-קאמפאמינטוש די מואירטי. [7] אין לה אנגוסטיא אמי לייאמו אה יי' אי אה מי דייו לייאמו אי אויו די שו פאלאסייו מי בוז אי מי אישקלאמסיין אין שוש אוריג'אש. [8] אי טימפישיטאו אי טימבלו לה טיירה סימיינטוש דילוש סילוש שי אישטרימיסירון אי טימפישיטארו קי איריסייו אאיל. [9] שוב'יו פ'ומו אין שו פ'ורור אי פ'ואיגו די שו בוקה קימה בראזאש שי אינשינדירון די איל. [10] אי אקושטו סילוש אי דישינדיון אי אישפישורה דיבאש'ו די שוש פייש. [11] אי קאבאלגו שוברי כרוב אי אכולו אי פ'ואי אפאריסידו שוברי אלס די ויינטו. [12] אי פוזו אישקורידאד אה שוש דירידוריש קאב'אנייאש פ'ונטאנה די אגואש נוב'יש די סילוש. [13] די קלארידאד די אישקואינטרה איל שי אינשינדירון בראזאש די פ'ואיגו. [14] אטרונולוש דילוש סילוש יי' אי אלטו דייו שו בוז. [15] אי אימביאן שאיטאש אי אישפארזיוולוש רילאמפאגו אי קונשומיולוש.

31 כן א אנשי - יאברו] פ פירדאן - אהניו] amantes F - ותשקוט] פ, א אי אקידושי, F y soseguo, y se quedo פ

1 שירה] cantico F - היציל] escapo F, ת אישקאפו - כף] mano F. 2 מצדה] fortaleza F, קאשטיליו - מפלטי] ת אישקפדור, פ, escapador F. 3 צור] - peña F - אחסה] abrigarmee F - מגני] א, ת, ח מי מאנפארו, mi escudo F, פ מי אישקדור - קרן] א, ת, ח קורונה] fortaleza F - משגבי] א מי אינאלטישימיניטו, mi enaltecimiento F, ח, ת מי פ'ורטאליזה - מנוסי] א מי אליידה, mi refugio F, ח מי פ'ואייה - תשעני] - א שאלואשטיש. 4 מהלל] loable F - אקרא] llamare F. 5 משברי] א, פ קיבראש, ח קיבראנטוש, olas F, - בליעל] maldad F - יבעתני] me conturbaron F, פ טורבארין, פ me turbaron 6 שאול] א, ת פואייה, fuessa F - קדמוני] F adelantaronme - מקשי] estrompieços F. 7 שעתל] mi clamar F - אנניום] א פריזינשייאש, ת אויאדוש. 8 ותגעש] פ אטימבלו, א, ת, ח טינפישיטאו - תרעש] א, ח, ת טינבלו. 9 עשן] humo F, א אומ - אף] א נאריש, F nariz, ת אירה - תאכל] א קימאן, quemara F - בערו] פ ארדיירון, פ ardieron. 10 וירד] ת אפאריסיושי - ויט] y ynclino F. 11 וירכב] א אי קאב'אלייו, 12 חשרת] א אטאמיניטו, F ligamiento de, פ ליגאמיניטו די, ח ליגה. 13 נגה] F - resplandor - נגדו] פ su presencia. 14 ת חטר כל המשפט (פסוקים יג, יד מטחיימים באותן מלים; מכאן שיכחתו של

[שעה]

משה לזר

[16] אי פ'ואירון אפארישדוש פילאגוש די מאר פ'ואירון דישקובירטוש סימיינטוש די מונדו פור אישטולטו די יי' די רימפ'לו די אישפריטו די שו פ'ורור. [17] אימביאו די לוש סיללוש טומומי שונטראייומי די אגואש מוג'אש. [18] אישקאפומי די מי אינימיגו פ'ואירטי די מיש אבורסיינטיש קי שי אינפ'ורטיסיירון מאש קי מי. [19] אקונאנטארונמי אין דיאה מי קיבראנטו אי פ'ואי יי אסופ'רינסיאה אמי. [20] אי [99א] שאקו אלה אנג'ורה אמי אישקאפומי קי אינוולונטו אין מי. [21] גואלארדונארמי אה קומו מי ג'ושטידאד קומו לימפיזוה די מיש מאנוש טורנו אה מי. [22] קי גוארדי קאריראש די יי' אי נון אי[נ]מאלישי די מי דייו. [23] קי טודוש שוש ג'ואיזיוש אה אישקואינטרה מי אי שוש פ'ואירוש נון מי טירי די איליאי. [24] אי פ'ואי פריניזומי אאיל אי פ'ואי גוארדאדו די מי דיליטו. [25] אי טורנו יי' אה מי קומו מי ג'ושטידאד קומו מי לימפיזוה אה אישקואינטרה שוש אוג'וש. [26] קון בואינו טי אבואינאש קון באראגאן פריניזמו טי אפריניזמאש. [27] קון קלארו טי אקלאראש אי קון טואירטו טי אטואירסיש. [28] אי אה פואיבלו מיסקינו שאלבאש אי טוש אוג'וש שוברי אלטוש האזיש אבאשאר. [29] קי טו מי קאנדילה יי' אי יי' אקלארארה מי אישקורידאד. [30] קי אינטי קורירי פונשאדו קון מי דייו שאלטארי מורו. [31] איל דייו פריניזומה שו קארירה דיג'ה די יי' איזמיראדה אמפארו איל אה טודוש לוש אבריגאנטיש אין איל. [32] קי קואל דייו די אפ'ואיראש די יי' אי קואל פ'ואירטי די אפ'ואי-ראש די נואישטרו דייו. [33] איל דייו מי פ'ורטיזוה די פ'ונשאדו אי שולטו פריניזומה מי קארירה. [34] פוניין מיש פייש קומו סירבאש אי שוברי מיש אלטאריש מי היוו פאראר. [35] אביזאן מיש מאנוש אלה פיליאה אי קיבראנטו ארקו אזיראדו מיש בראשוש. [36] אי דישטי אמי אישקודו די טו שאלבאסיין אי טו אומילדאנסה מי אינגראנדיסי. [37] אינשאנ-ג'אשטי מיש פאשוש דיבאשו די מי אי נון רישפ'ויירון מיש ג'ינוליוש. [38] פירשיגירי מיש

(המתרנס); — ירעם] א אטורנו, F trona, פ hizo tronar, פ אטורנו. 16 בערת] — por reprehencion F משמת] א ריפ'לו, F aliento, פ allento, פ, ת אליינטו. 17 ממרום] F de alto — יקחני] F tomarnea, ת טוממי — ימשני] א שונטרושומי, ת שונטראימי — רבים] א מונג'אש. 18 משנאי] F mis odiantes. 19 משען] א, ת אסופ'ריינשה. 21 גמלני] א גואלארדונומי, ת גואלארדונאמי. 22 רשעתני] א מי קנדוני, F enmaleci, פ אינמאלישי. 23 לנגדי] F a mi encuentro — אסור] א מי טירארי, F me tiraree, ת טירו. 24 תמים] F perfeto, ת פלינישמו. 26 תתחסד] א, פ טי אבויגואראש, F seras bueno, פ שיראש פבואינו, ת, ח טי אבונאראש — תתמם] א טי אפריניזומיאראש, F perfecto, פ seras perfeto, פ שירא ירפ'יקטו, ח טי אפרינישמאראש, פ טי פרופ'סיינואראש, ת אפליניזומארש. 27 גבר] א, ת, ח לינפיי, F limpio — ש חתבר] א, פ טי אלימפייאראש, ת, ח טי אלינפייאראש, F seras limpio, פ שיראש לינפיי — עקש] F perverso, ת טורטביניו — תתפל] א, פ טי אטורסיראש, F seras perverso, פ שיראש טואירטו, ח טי אטורטאראש, ת אטורטאביניארש. 28 עני] F pobre — תושיע] א סאלואראס, F salvaras — תשפיל] א אבאשארש, F abaxaras. 29 יניה] א איסקלארישירה, F esclarecera, פ אישקלארישירה, ח ארה אישקלארישיר. 30 ארוך, F quebrantare, ת קיברנטו — אדלג] א סאלטי, ח פ'אלטארי. 31 צרופה] F purificado — מגן] א מאמפארן] F escudo, ת מאנפארו. 32 מי] א, ת, קין, F quien. 34 משה] א, פ אינואלאן, פ yqualante — במותי] F mis alturas — יעמידני] F me fara estar, ת מי האזי אישטאר. 35 נחח] א, פ פואי קיבראנטאדו] F fue quebrantado, ת קיבראנטאשי. 36 ענותך] F humildad, פ אומילדאד, ח אומילדאד — תרבני] א מ, מוגיגו, F me multiplicaste, ת מי האזי קריסיר. 37 תרוב] א אינשאנ'אש, ת אינשאנ'ג'יש, F ensancharas — צעדים] א פאטאדאש, פ, ח פאטאדה, ת פאשדה — מעדן] א רישפ'ולייירון, ת רישוויירן — קרסלי] א מיש רודיאש, F mis rodillas, ת, פ מיש רודיליאשי. 38 ארדפה] א פירסיגי — עד] ת האטה. 39 אמחצם] א, פ ליאגלוש

תרגומי המקרא בלאדינו

אינימיגוש אי דיטרואירלושאי אי נון טורנארי האשטה אטימארלוש. [39] אי אטימארלוש-
אי אי לייגארלושאי אי נון שי ליבאנטאראן אי קאירון דיבאשו מיש פייש. [40] אי שיניש-
טימי פ'ונשאדו אלה פיליאה היזשטי ארודליאר מיש ליבאנטאטיש [39] דיבאש' די
מי. [41] אי מיש אינימיגוש דישטי אמי שירויז מיש אבוריסינטיש אי טאג'לוש. [42] איש-
קלאמאראן אי נון שאלב'אן אה יי' אי נון לוש רישפונדייו. [43] אי מולירלושאי קומו פולב'ז
די טיירה קומו בארו די קאלייש לוש איזמינוזארי לוש אישפאנדירי. [44] אי אישקאפאש-
טימי די באראג'אש די מי פואיבלו פוזשטימי פור קאביסירה די ג'ינטיש פואיבלו קי
נון קונושי מי שירביירון. [45] היג'וש די אישטראניו שי נייגאן אמי פור אואידה די אוריג'ה
שי אפאנייאן אמי. [46] היג'וש די אישטראניו קאיראן אי קומבאטיראן די שוש אינשירא-
מיינטוש. [47] ביבו יי' אי בינדיג'ו מי פ'ואירטי אי שיאה אינאלטישידו דיוו פ'ואירטי
די מי שאלבאסיון. [48] איל דיוו איל דאן וינגאנסאש אמי אי האויין דישינדר פואיב'לוש
דיבאש' די מי. [49] אי מי שאקאדור די מיש אינימיגוש אי די מיש ליבאנטאטיש מי
אינאלטישיש די וארון די אדולמיש מי אישקאפאש. [50] ————— (חסר).
[51] אינגראנדיסין שאלבאסיוניש די שו ריי אי האויין מירסיד אה שו אונטאדו אה דוד
אי אה שו שימין פ'אשטה שיימפרי.

מלכים א, ג

[106ב] [1] אי קונשוגרו שלמה אה פרעה ריי די איגיפטו אי טומו אה היג'ה די פרעה אי
טרושולה אה סיבאדא די [דוד] האשטה שו אטימאר פור פ'ראגואר אה שו קאזה אי אה קאזה די
יי' אי אה סירקה די ירושלים דירידור. [2] דיסירטו איל פואיבלו שאקריפ'ייסיאטיש
איגלוש אלטאריש קי נון פ'ואי פ'ראגואדה קאזה פור נומברי די יי' האשטה לוש דיאש לוש
אישוש. [3] אי אמו שלמה אה יי' פור אנדאר אין פ'ואירוש די דוד שו פאדרי דיסירטו
אין לוש אלטאריש איל שאקריפ'ייסיאן אי שאהומאן. [4] אנדובו איל ריי אה גבעון פור
שאקריפ'ייסאר אאי קי איליא איל אלטאר איל גראנדי מיל אלסאסיוניש אלסאב'ה שלמה

401 ותרגני] ת היזשטימי שינייר - חיל] א, פ פואירסה, fuerza F - תכרע] א, ח קיב'ראנטאשטיש, פ אוישט
קיבראנטאר, ת אויש ארודליאר - קמי] א מיש איסקואינטרה אליואנטאטיש. 42 ישעו] א, פ קאטארון, cataron F
פ קלאמארון. 43 אשחקם] א, פ מולילוש, ת מואילולוש - טיט] א, ת לודו, פ lodo, cieno F - אדקם] א, פ לוש
דיזמינוז'ו, los desmenuzarè F. לוש דישמינוזארי - ארקעם] א לוש אישפאנדי, expandir los he F, ח
אישפאנדיר לוש אי, פ אישפאנדילוש. 44 תשמרגני] א גוארדאשטימי, guardasteme F, ת פונישמי - ראש
ת קאפייטאן - גויים] א ג'ינטי - ידעתי] א סופי, ת שי. 45 נכר] א, ת איסטראנידאד, estrañedad F -
לשמוע] אאוליידה - ישמעו] א, פ אוידישירון, obedesceran F, פ, ח אוידישין. 46 יבלו] א קאליין, cansaran F,
ח שי קאין, פ caen, ת קאנשאן - ותגר] א, פ אישטרימישירונטי, temblaran F, פ אמיראנטאטיש, ח
אמידרינטאטיש, פ amedrentanse, ת אישפורישירשאן - מסגרות] א, ח קארסיליס, פ, ת שיראדירוש, פ
cerraderos. 48 מוריד] א, פ sojuzgan F, פ haze sojugar, א איוו דישינדיר, פ אויין אישפאנדיר. 49 מוציא] א
שאקאנמי, פ sacan F - חמסים] א, פ falsedades F, פ ויאולינטאש. 51 מגדיל] א, פ, ח טורי, פ torre - משיח] A
ungido F.

.עד] F fasta - חומה] F muro. 2 רק] F mas - מזבחים] F sacrificantes - ההם] א לוש אישטושי.

[שעג]

משה לזר

שוברי איל ארה לה אישה. [5] אין גבעון פ'ואי אפארישדו יי' אה שלמה אין שואיניו דילה נוגי' אי דיש'ו איל דייו דימאנדה קי דארי אטי. [6] אי דיש'ו שלמה טו היזישטי קון טו סירבו דוד מי פאדרי מירסיד גראנדי קומו אנדובו דילאנטי [107א] דיטי קון וירדאד אי קון ג'ושטידאד אי קון דירגי'דאד די קוראסון אי גוארדאשטי אאיל אה לה מירסיד לה גראנדי אישטה אי דישטי אאיל היג'ו אישטאן שוברי שו סילייא קומו איל דיאה איל אישטי. [7] אי אגורה יי' מי דייו טו ריינאשטי אה טו סירבו אין לוגאר די דוד מי פאדרי אי ייו מוסו פיקיניו נון שי שאליר ני אינטראר. [8] אי טו סירבו אינטרי טו פואיבלו קי אישקוג'ישטי פואיבלו מוג'ו קי נון איש קונטאדו אי נון איש קונטאדו די מוג'ידומברי. [9] אי דאראש אה טו סירבו קוראסון אינטינדיין פור ג'וזגאר אה טו פואיבלו פור אינטינ' דיר אינטרי בואינו אה מאלו קי קיין פודרה פור ג'וזגאר אטו פואיבלו איל פיזאדו איל אישטי. [10] אי פלוגיינו לה קוזה אין אוג'וש די יי' קי דימאנדו שלמה אלה קוזה אישטה. [11] אי דיש'ו איל דייו אאיל פורקי דימאנדאשטי אלה קוזה אישטה אי נון דימאנדאשטי אה טי דיאש מוג'וש אי נון דימאנדאשטי אטי ריקיזה אי נון דימנדאשטי אלמה די טוש אינמיגוש אי דימאנדאשטי אטי אינטינדיר פור אוזיר ג'ואיזיו. [12] היק היזי קומו טו פאלאברה היק די אטי קוראסון שאבינו אי אינטינדידו קי קומו טו נון פ'ואי אטיש די טי אי דיפואיש די טי נון שי אליבאנטארה קומו טו. [13] אי טאמביין לו קי נון דימאנדאשטי די אה טי טאמביין ריקיזה טאמביין אונרה קי נון פ'ואי קומו טי וארון אינלוש רייש טודוש טוש דיאש. [14] אי שי אנדוב'יריש אין מיש קאריראש פור גוארדאר מיש פ'ואירוש אי מיש אינקומינדאשאש קומו אנדובו דוד טו פאדרי אי אלארגארי אטוש דיאש. [15] אי דישפירטו שלמה אי היק שואיניו אי וינו אה ירושלם אי פארושי דילאנטי ארקה די פ'ירמאמינטו די יי' אי אלשו אלסאסיינוניש אי היזו פאזיש אי היזו קומביטי אה טודוש סירבוש. [16] אינטונסיש וינירון דוש מוג'יריש מיזוניראש אאיל ריי אי פארארוניש דילאנטי די איל. [17] אי דיש'ו לה מוג'יר לה אונה רואיגו מי שינייור ייו אי לה מוג'יר לה אישטה אישטאנטיש אין קאזה אונה אי פארי קונילייא אין קאזה. [18] אי פ'ואי איניל דיאה איל טירסירו אה מי פאריר אי פארייו טאמביין לה מוג'יר לה אישטה אי נוש אאונה נון אישטראניו קון נוש אינלה קאזה שאלבו דוש נוש אינלה קאזה. [19] אי מורייו היג'ו דילה מוג'יר לה אישטה [107ב] די נוגי' קי ג'אזיו שוברי איל. [20] אי ליב'אנטושי אינטרי לה נוגי' אי טומו אה מי היג'ו די סירקה מי אי טו סירבה אדורמידה אי ג'אזיוולו אין שו שינו אי אה שו היג'ו איל מואירטו היזו ג'אזיר אין מי שינו. [21] אי ליבאנטימי פור לה מאנייאנה פור אליג'אר אה מי היג'ו אי היק מורייו אי פארי מינטיש אאיל

3 מקטיר] א שואמאן, F. saffuman. 4 ועלה] h.izar. 6 לפניך] א דילאנטי די טי - ישרת לבם] קן פלאזיר. 7 המלכת] א אינריינאשטיש, F. enreynaste. 8 יספר] F. sera numerado. 9 יוכל] א פואידרה - כבה] א פינגאדו, F. grave. 10 ייטב] א פלאזיו, F. plugo - עיני] א קאטאריש די. 12 לפניך] F. delante ti. 15 משתח] א קונביטה. 16 זונות] F. hostaleras. 18 שלישי] א טרישירו - זולתי] F. afueras. 19 שכבת] א ייאזיו, F. yazio. 20 מאצלי] F. de mi lado - ישנה] F. durmien, א דורמירי-השכיבה] א ייאזיוולו, F. fizolo yazer.

תרגומי המקרא בל אדינו

פור לה מאניאנה אי היק נון אירה מי היג'ו קי פארי. [22] אי דיש'ו לה מוג'יר לה אוטרה נון שלבו מי היג'ו איל ביבו אי טו היג'ו איל מואירטו אי אישטה דיוזין נון שאלבו טו היג'ו איל מואירטו אי מי היג'ו איל ביבו אי האבלארוך דילאנטי איל ריי. [23] אי דיש'ו איל ריי אישטה דיוזי מי היג'ו איל ביבו אי טו היג'ו איל מואירטו א אישטה דיוזי נון שאלבו טו היג'ו אל מואירטו או מי היג'ו איל ביבו. [24] אי דיש'ו איל ריי טומאד אמי אישפאדה אי טרוש'ירון לה אישפאדה דילאנטי איל ריי. [25] אי דיש'ו איל ריי טאג'אד אאיל ניניו איל ביבו פור דוש אי דאד אלה מיטאד אלה אונה אי אלה מיטאד אלה אונה [26] אי דיש'ו לה מוג'יר קי שו היג'ו איל ביבו אאיל ריי קי פ'ואירון שונרוג'ידאש שוש פיאדאדיש שוברי שו היג'ו אי דיש'ו רואיגו מי שינייור דאד אה איליא אה איל ניניו איל ביבו אי מאטאר נון לו מאטידייש אי אישטה דיוזאה טאמביין אמי טאמביין אה טי נון שיאה טאג'אדו. [27] אי רישפונדייו איל ריי אי דיש'ו דאד אה איליא אאיל ניניו איל ביבו אי מאטאר נון לו מאטידייש איליא שו מאדרי. [28] אי אוירון טודו ישראל אאיל ג'ואיזיו קי ג'וזגו איל ריי אי טימירון דילאנטי דיאיל ריי קי וירון קי שינסיא די איל דייו אינטרי איל פור האזיר ג'ואיזיו.

21 אחנון] F. catee. 22 כי] א קי. 25 גורו] א פארטיד, F. partid. 26 נכמרו] א שי שוריג'ירון, F. fueron
escullentades, פ'ואירון האליינטאדאש - המת] F. matado. 27 ילוד] א נאסידו, F. nascido. 28 חכמה]
F. sabiduria.

Spanish and Judaeo-Spanish translations (most in Mss, or old prints, from the exile of the Jews from Spain (some existing in Mss. but most in old prints of the XVI—XVII centuries), and to study: 1) the relationship among the families of translations; and 2) their common dependence on the rich “Jewish Tradition” existing before the exile — like the manifold branches of the same large tree.

Another purpose of this research has been to lay the foundation for a complete critical edition of the Judaeo-Spanish Bible which we intend to complete in the near future.

Finally, we summarize our conclusions in the form of a “family tree” and publish four chapters of the Bible from an hitherto unknown Judaeo-Spanish Ms. with variants from other major translations.

to North Africa, became a Jew in Fez and was renamed Abraham. With the help of the Jewish Community there he probably became owner of a glass furnace and worked as a glass blower.

Juan Robles-Abraham was tried *in absentia* by the Inquisition of Toledo, his trial lasting from 1532 to 1535. He was sentenced to be burned in effigy. The court of Toledo was very anxious to bring him back and have him tried. Therefore it repeatedly postponed the opening of the trial and even brought pressure upon Juan Robles' poor mother to write to him and advise his return home.

The file of Juan Robles contains four letters, written by the son to his mother, describing the situation in Fez, telling her that he intended to go on a pilgrimage to Jerusalem and also that he had sent her money (which the Inquisition duly confiscated).

THE JUDAEO-SPANISH TRANSLATIONS OF THE BIBLE

by MOSHE LAZAR

Research on Spanish biblical translations and in particular those in Judaeo-Spanish, is only at its very beginning. Only occasional chapters of the various Spanish and Judaeo-Spanish translations (most in Mss. or old prints, from the XIII to the XVIII centuries) have as yet been edited, generally without analysis or accurate historic and linguistic interpretation; therefore, it is impossible to form a clear idea of the history of these translations and their mutual relations.

Among the Spanish translations of the Bible done in the Middle Ages, we distinguish between those translated from the Vulgate by Jews or non-Jews (i.e. "Christian Tradition"), and those based on the original Hebrew texts made by Jews (i.e. "Jewish Tradition"). These latter translations are characterized by certain features like strict literalness, peculiarity of expression, choice of vocabulary, etc. There is no doubt that the Jews, after their exile from Spain, took with them to their new homes (Ferrara, Constantinople, Salonica, Amsterdam, etc.) various Spanish translations of the "Jewish Tradition."

The main object of our study is to describe fully, for the first time, the Judaeo-Spanish translations (in Hebrew or Latin characters) made after the

About 1370 he asked to be transferred to Crete, probably because of the hostile attitude towards him of the Jewish community in his native island. His case clearly emphasizes the attitude of Venice towards converts: all restrictions imposed upon Jews were lifted when they embraced Christianity and the converts were given rights similar to those enjoyed by the Latin population.

No. 3 deals with a Jewish youngster from Candia who, in 1414, travelled on his own to Venice and was baptized there. A Greek sailor from Canea (Crete), who met him, planned to bring him back to his mother. Two Cretan Jews, in Venice on business, knew about the case but were careful not to interfere, for fear lest they be accused of compelling the youngster to return to Judaism. The boy was brought back to Crete by the sailor and seems to have told his story to the authorities. This document (a 15th century copy of the original) is a faithful report of the second inquiry to which the youngster was submitted. It emphasizes clearly that the authorities would not allow the use of coercion in religious matters.

No. 4 is a 18th century copy (published here in revised version) of an order sent by the doge Cristoforo Moro to the Cretan authorities (7.6.1464), abolishing a sentence pronounced by a court of appeal in Venice. The central Government sided with David Mavrogonato, a Jew from Candia, who had appealed on behalf of a Cretan Jew against the decision of a lower court government although the plaintiff was a "new Christian". It was prompted to do so in view of the important services rendered by Mavrogonato to the State. As in all previous cases the attitude and action of the Venetian government was prompted by the supreme interest of the State.

FEZ AS CENTRE OF RETURN TO JUDAISM IN THE XVI CENTURY

by HAIM BEINART

Fez was well known amongst Jews and Conversos in the XVI Century, as a safe place of return to Judaism. Many Conversos would send their sons and relatives there to become Jews and get a proper Jewish education. This article tells of a case of return to Judaism early in the second decade of the XVI Century. Juan Robles left his home-town of Cadahalso (Province of Cáceres in Extremadura, Spain) as an apprentice to a glass blower, migrated with him

on suspicion of spying for Don Joseph Nasi, Duke of Naxos, who was partly responsible for the conquest of the island by the Turks in 1570. In 1576, so as to increase the non-Christian population of the island, the Sultan ordered the deportation thither of a great number of Jews from Safed, but nothing resulted and in fact Jewish life on the island wilted and declined under Turkish rule. At the time of the British occupation in 1878 the number of Jews in Cyprus was small, and the attempts at agricultural colonisation from 1883 onwards had little practical result.

INQUISITION AND CONVERTS IN CRETE AND NEGROPONTE
THE 14th AND 15th CENTURIES

by DAVID JACOBY

Official documents on the history of the Jews in Venetian colonies until about 1330 are rather scarce, while many others dating from the later 14th and 15th centuries have not survived. It is therefore of utmost importance to make use of every source, whether extant in original form or in copy. Five documents drawn from the Archivio di Stato in Venice are published here for the first time.

No. 1 is a 14th century copy of a letter sent by the doge Giovanni Soranzo to the Cretan authorities (12.8.1314) about the action undertaken by the Inquisitor Andreas Doto, a Dominican friar, against Jews of Candia. Intervention by the central government in Venice came after the community had sent an embassy to express its concern. No. 5 provides valuable information as to the means by which the condestabulo, the communal leader, raised the funds needed for the journey of the embassy to Venice and the intercession of the community with the local authorities. A commission appointed by the doge concluded that the Church had no claim to jurisdiction over Jews, and Cretan authorities were enjoined to uphold the Jewry of the island in its traditional status. This is the earliest known reference to Inquisition and Jewish embassies in Venetian colonies.

No. 2 has been transcribed from a register of the Venetian Senate. Nicolo Quirini, the son of the wealthy Leo Psoma, one of the leaders of the Jewish community in Negroponte, chose the career of a soldier after being baptized.

cemetery. In due course this area became the (modern) "Porto Piccolo". The dragging of the harbour in 1962 brought to light a large quantity of stone slabs, among them ten which still bore Hebrew inscriptions. Most of them are in a very poor state of preservation. The inscriptions, or rather what is left of them, are published herewith. Apparently they all belong to the last century of Jewish life in Syracuse.

THE JEWS IN CYPRUS

by CECIL ROTH

The record of the Jewish association with the island of Cyprus, at one time believed to be the Biblical *Kittim*, goes back to remote times. The Acts of the Apostles in the Christian Bible, as well as a number of inscriptions, testify to the importance of the settlement in the classical period, which seems to have been renewed after the brutal suppression of the great Jewish Revolt of 115/7. A Jewish calendrical expert from Cyprus adjudicated in a dispute between Greeks and Armenians in Constantinople in 1007, and about 1170 Benjamin of Tudela found there besides a Jewish settlement also a body of sectaries who observed the Sabbath from sunrise to sunrise. There are a great many references to the Jews in Cyprus in the Lusignan period (1192—1489), when there were communities in Nicosia, Famagusta and Paphos, who received much the same treatment as in most European countries at this time. Under the Venetians (1489—1572) connections with Italy. were close, and we know a good deal about the condition of the Jews on the island from the accounts of Italian travellers — the anonymous pupil of Obadiah di Bertinoro (1495), R. Moses Basola (1521) and especially Elijah of Pesaro (1563) whose lengthy description of life in Famagusta is of great historical and economic importance. A number of exiles from Sicily had by now settled in Cyprus: later on, they were joined by Portuguese Marranos. Moses Rova or Roves translated an Aristotelian work from Arabic to Italian in Cyprus early in the XVI century, and in 1459 Eahim de Xipre completed a work on the medicinal plants of Sardinia. The most distinguished Jewish scholar associated with the island was however R. Eliezer Ashkenazi, author of *Yoseph Lekah* (Cremona 1576). The Rabbinic responsa of this period throw some light on Jewish life in the island. In 1568 a number of Cypriot Jews were arrested

one of the leading Halachic scholars, R. Isaac bar Sheshet (1326—1408, Spain and Algeria). It contains 87 stanzas, and adds to his stature as a poet. The second lamentation was written by R. Joseph ben Abraham Almosnino, one of the expelled who fled from Spain to Salonica. The third is by R. Abraham Tawil ben R. Isaac Hassid, who apparently lived after 1500 and whose family seems to have originated in Saragossa of Majorca. The last two lamentations do not mention the names of the authors.

THE JEWS OF SYRACUSE AND THEIR CEMETERY

by SHLOMO SIMONSOHN

Jews lived in Syracuse from Roman times until the end of the XV century, but very little is known about them before the middle of the XIV century. For the last hundred years or so of its existence the Jewish community of Syracuse was the second largest in Sicily. According to two contemporary sources there were over 5000 Jews in Syracuse at that time, though this is probably a slight exaggeration. Several statutes and ordinances of the Jewish community have come down to us, the most important being those of 1363. During at least the last century of Jewish residence in Syracuse their relations with their Christian neighbours were often strained. The Jews of Syracuse were apparently mostly artisans and merchants. Very little is known of their cultural life. There were many doctors among them, and two Jewish astronomers lived there for some time. In 1492 the Jews of Sicily were expelled by the Spanish Government, and the Jews of Syracuse left their native land in company with the Jews of Sicily, parts of Southern Italy and Spain. The local Jewish cemetery was abandoned. A few decades later the Spanish authorities built fortifications in Syracuse at the point which connects the peninsula of Ortigia with the mainland, in the vicinity of the Jewish cemetery. Some of the tombstones served as building material. When the fortifications were demolished at the end of the 19th century the tombstones were re-discovered among the debris, and the inscriptions were published by Bartolomeo Lagumina. The construction of the fortifications in the XVI century also resulted in the flooding of a wide strip of land between Ortigia and the mainland, and as a result the sea now covers the area which includes the

PRAYERS AT THE TOMB OF THE PROPHET SAMUEL

by R.J. ZWI WERBLOWSKY

The traditional site of the tomb of the Prophet Samuel near Jerusalem has long been known as a center of pilgrimage for both Muslims and Jews. Special liturgies were composed for it—more particularly for the 28th of Iyyar, the traditional date of the Prophet's death—but most of the extant and printed versions are late. Of the earlier liturgies, only a few fragments, recovered from the Cairo Geniza, have been published so far. What appears to be a very full, and certainly the most ancient, collection of devotions at the Prophet's tomb is contained in a) a manual of prayers and devotional compositions arranged by R. Solomon Alkabets and extant in two Mss. (Ginsburg 694 and Paris 659) and b) a 19th cent. Ms. in the Benayahu Collection. Parts of the Alkabets Manual were published in *Sefunoth* vi (1962). The prayers and devotions for pilgrims to *Nebi Samuel* are here published in full by combining the text of the three aforementioned Mss. The text should be of interest not only from a literary and historical point of view, but also for the expression it gives to the beliefs and the "theology" underlying popular piety and customs.

LAMENTATIONS ON THE DESTRUCTION OF JERUSALEM

by DOV YARDEN

Collections of lamentations on the destruction of Jerusalem and of the Temple, and on the pogroms and decrees against the Jewish people while in exile, are found in many Mss. Many of the lamentations were included in special prayer books for *Tisha b'Av*, and in many Jewish communities it was the custom to chant them on that day with mournful melodies. It appears that the poets wrote many lamentations in times of evil decrees and pogroms; of those that are published here the first was apparently written during the expulsion of 1391 and the others at the time of the expulsion from Spain.

The five lamentations on the destruction of the Temple and of Jerusalem are published here from the Montefiore Ms. 322. The first one was written by

THE MAHZOR ROMANIA

by DANIEL GOLDSCHMIDT

The *Mahzor Romania*, the prayer book of the communities of the Byzantine empire, is almost unknown to the Jewish public. Its rite, once spread all over the Balkan countries, has become extinct today. The *Mahzor* itself was printed only thrice (twice at Constantinople, once in Venice during the XVI century; apparently there was no need of further editions. It contains the prayers of the whole year — weekdays, sabbath, feasts — and presents for the feasts and special sabbaths a particularly rich collection of *piyutim*, much of which was not printed elsewhere as, for instance, *Petiha*, *Reshut*, *Barekhu*, *kaddish*, *Yozer*, *Ofan Sulat* and *Mi Kamokha*, for *Rosh Hashana* and *Kippur*, *Purim* and fast days also *Kerovot*, the latter wanting, in contradistinction to the Ashkenazi and French rite, for the three feasts and the special Sabbaths (4 *parshiyot*, *shabbat hagadol*).

The wording of the regular prayers shows characteristic differences from other rites. However, a comparison with manuscript prayer books of the same rite which differ from the printed editions both in the text of the regular prayer and in the selection of the *piyutim* (in the present article a detailed description of the edition with comparison of three Mss. is given as a preliminary approach to a full examination of the rite) shows that the Romanian rite, unlike the Ashkenazi or Sephardi, was not well developed and established for centuries, but rather a fluctuating formation which even in the XVI century had not reached a final redaction.

The communities were under influence from different regions — particularly Spain and France — and had a great capacity for collecting poetic compositions from everywhere. So we find in the Mss. the *Kerovot* of the three feasts which do not appear in the printed *mahzor*, and many other poems originating in other rites. The rite presented in the printed editions is the result of the redactor's decisions.

contemporary of our author's. Another link between these two are some 25 fragments of an Arabic translation on the margin of the commentary. They could be identified neither with Saadia's nor with the Samaritan-Arabic Translation of Abu Said. It is well known that all the great Karaite scholars used to add Arabic translations to their commentaries.

Our author did so, as he attests in his foreword. We were able to identify one of these fragments with a fragment of Karaite translation to Gen. 4:11 which G. Margoliouth considered to be by Yeshua b. Yehuda. Twice our author mentions names of predecessors, the one Abu 'Ali, the eminent Karaite scholar scholar Yaphet b. 'Ali and the other Abu Said his younger son, being a great scholar and halakhist himself.

The Arabic commentary on the book of Genesis by the Karaite 'Ali b. Suleiman offers striking parallels to many passages in our commentary. 'Ali b. Suleiman compiled his commentary from an abridgment, made by Abu al-Faradg Harroun, a contemporary of our author, from an extensive work by Jaacob b. Nuh, head of an important law-school in Jerusalem during the X century. The grammatical terminology, used by our author, is in full accord with that of his Karaite contemporaries.

From one of his grammatical comments we were able to conclude that he could not have been a Samaritan. To Gen. 1:23 **נַעֲשֶׂה אֲדָם** he adduces two alternative explanations, *one-pluralis majestatis*, future tense *qal*, the second—singular participle, *niphal*. The Samaritans of to-day pronounce these two forms in a very different way and could never suggest the above explanations alternatively.

We may suppose that the same holds true of the Samaritans of the XI century. For all the reasons adduced, the commentary may be ascribed to a Karaite author, although no satisfactory explanation can be offered in this study as to how this originally Karaite commentary came to be received by the Samaritans as one of their own.

- 1) The absence of any polemic against the Jews.
- 2) The lack of stress on the importance of Nablus and Mt. Gerizim.
- 3) Quotations of Biblical passages from all the 24 books of the Holy Scriptures.

4) Some marginal glosses, pointing to variant readings between the Masoretic and the Samaritan texts. Despite all this Neubauer did not doubt the Samaritan origin. However closer scrutiny of the Ms. made it clear that the commentary was written by a Karaite author. The arrangement of the weekly portions of the Pentateuch are in accordance with the Jewish custom, which differs from the Samaritan.

The commentary is based everywhere on the M. T. only. This fact has been remarked upon at times by marginal glosses. Some passages expressly stress the holiness of Jerusalem and Mount Zion.

Places and events venerated and cherished by the Samaritans are conspicuously absent. In his foreword the author tells us that he prepared this commentary at the request of a pilgrim, coming to Jerusalem in the month of Tishri 1053 C.E. There has never been a Samaritan settlement in Jerusalem, let alone a pilgrimage of Samaritans to this place.

During the X and XI centuries there existed in Jerusalem a small Rabbanite and a large and very important Karaite community. Further, the author informs us that he gleaned his comments from works of famous scholars of both the Karaite and the Rabbanite denomination and no Rabbanite author would have mentioned his Karaite opponents first.

In his discussions about questions of calendar the author defends the system of fixing the first of every month by the sight of the New Moon and the beginning of the New Year by the sight of the new barley-crop in spring.

In the XI century this system was observed by the Karaites only whereas both Rabbanites and Samaritans had a system based on astronomical observation and reckoning.

Again, mention of the typically Karaite law of Tarkib in connection with Gen. 2:24 and the hint that he had dealt with it very attentively in some other place, show that the author belonged to the Karaite community. His hesitating attitude leads us to conclude that he adhered to that group of the later Karaites who stood in opposition to this custom.

The leader of this group was the great scholar Yeshua b. Yehuda, a

of similar large stones set therein; above them is a second storey, dating from the XV century. The inscriptions are to be found in various places, and presumably most of the stones in the ceiling are Jewish tombstones of the XIII century, while a small number possibly date from the preceding century.

The oldest inscription dates from the year 1148, while the remainder belong to one single generation, the lettering and the manner of incision being identical. Six inscriptions bear clear dates, from 1217 to 1231. Tombstones 2—10 appear to have been removed from the cemetery in 1292, when the citadel was restored during the reign of the Mameluke Sultan Halil ibn Qal'un.

Tombstone 8 is apparently that of R. Joseph Ben Judah 'Aknin, a disciple of Maimonides. The appellation "Joseph the Mograbite, the Illustrious Rabbi" (*Yosef Hama'rabi Harav Hameh/ulal/*) and the epithets support this hypothesis, and it is unlikely two men of the same name lived in Aleppo at that period. This scholar, and others, are mentioned in the *Tahkemoni* of R. Judah Alharizi, who visited Aleppo at the time.

A KARAITE COMMENTARY ON GENESIS IN A SAMARITAN PSEUDOMORPHOSIS

by AYALA LOEWENSTAMM

This study deals with a Samaritan Ms. (Bdl. Or. Adds Opp. 4^o99P 3086) from 1348 C.E. (=749H.), a commentary on one half of Genesis (chaps. 1—28, 10), composed in 1053 C.E. (=445 H.). The names of the author and of the scribe are not mentioned. The Ms. comprises 179 ff. and was described for the first time by A. Neubauer (J. A., 1873, I, p. 341 seq.), who edited some small portions of it. It is written in Arabic with Arabic letters, except for the Biblical quotations, which are mostly in Samaritan script and in accordance with the Samaritan Version. At the beginning are two Sam. poems in Sam. script and a description of an earthquake at Nablus in 1826 (=1242 H.) in Arabic. At the end of the Ms. are several Arabic selling documents, showing that the Ms. was handed down in Samaritan communities. An additional Sam. feature is the transliteration of the Hebrew letter *vav* by the Arabic letter *ش* in all Biblical quotations, reflecting the Sam. pronunciation.

Yet, some feature of the Ms. seemed odd in a Sam. commentary and are pointed out by A. Neubauer :

2. This is a poem written by a man of humble pretensions, and its literary value is mediocre. It indicates, on the other hand, the respect and popularity attained by R. Abraham, Maimonides' son.

3. These are panegyric verses composed in honour of R. David Hanagid, Maimonides' grandson. They are proof of the honour and affection felt for him in his own generation. Among other things, he is referred to as *Rosh Yeshivata shel Torah* (The Principal of the Torah Yeshiva). Other documents had also called him by the same title, leading us to infer that he headed the *Yeshiva* in Fostat, of which nothing else is known.

A NEW DESCRIPTION BY JUDAH AL-HARIZI OF HIS JOURNEY TO IRAQ

by S.M. STERN

The Ms. Adler 4025 preserved in the Library of the Jewish Theological Seminary in New York, contains fragments of an Arabic *maqama* in which Judah al-Harizi describes his journey in Egypt, Palestine, Syria, Mesopotamia and Iraq. In the present article the section dealing with the Jewish communities, of Daquqa, al-Kurkani, and Baghdad is edited, or analyzed. In his description of Baghdad Al-Harizi includes (which is an interesting specimen of the poet's Arabic style) a violent diatribe against the Jews of Baghdad who did not treat him with the deference due him. He mentions by name several notables of the city, and quotes poems which he wrote about them praising or, for the most part blaming them — according to their generosity or otherwise. He also singles out an inhabitant of the al-Karkh quarter for his ascetic practices.

HEBREW INSCRIPTIONS IN THE CITADEL OF ALEPPO

by ALEXANDER DOTAN

The citadel of Aleppo is the finest and most noteworthy in the whole of the Middle East. In the two towers which flank its entrance there are narrow passage-ways, the ceilings of which bear Hebrew tombstones, part of the scores

A TWELFTH CENTURY LIST
OF PERSONALITIES AND THEIR TITLES

by NEHEMIA ALLONY

This document lists 43 personalities together with their titles. The list was probably arranged by an institution in Fustat. The number of titles amounts to ca. 120 without a clear definition of each. This list is very important for the identification of personalities who lived during the time of Rabbi Jehuda ha-Levi and of Maimonides. Some names occur again in a book-list of a sale effectuated on two successive Tuesdays of the year 1190, published recently by Prof. D.Z.H. Baneth.

AN UNKNOWN EPISTLE OF MAIMONIDES?
AND PANEGYRIC VERSES TO HIS SON AND GRANDSON

by ALEXANDER SCHEIBER

The *Genizah* is a rich and untapped source of material on Maimonides, and includes writings of his hitherto unknown. Three texts are published in the present article:

1. A portion of an unknown epistle in Arabic from the Kaufmann Collection in Budapest (No. 123/a). Its author writes of his supporters and his opponents; the bigoted and the ignorant mock him and side against him — while there are but few, on the other hand, who have the courage to admit that they understood his true meaning and even these are not men of importance or position. Hardly any have read his writings, or heard of them.

In our opinion, the author of the epistle was Maimonides, a conclusion based on both style and content. He talks of his opponents just as he did in a well-known epistle of his, and he mentions the circulation of his writings as he does in the epistle, *Tehiyyat Hametim* (The Resurrection of the Dead). Professor David Zvi Baneth, however holds that the author was Maimonides' son, R. Abraham, whose essay *Kifayat el-Abidin* (Recompense of the Devout) lauds a new form of Judaism hinted at in the present epistle too.

her. The other half belonged to her husband, who promised to give the whole house to the child — male or female — to whom the testatrix would give birth. The mother would use the house during her lifetime while the price — one hundred dinars — would be divided as follows: forty d. to poor people from good families, five d. to each of her three nieces and the remaining forty-five to the judge who might use them as he pleased. The husband had children from a previous marriage and the testatrix, too, seems to have been not young any more, wherefore she apprehended that she might die in childbirth. (Dated also 1137).

5. The wife of a rich merchant who was abroad wills that her father, mother and brother should be allowed to live in her large house during all their lives. She wishes to be interred in the house and transferred to the cemetery only when one of her family (not her husband) died, in which case she would like to be buried by his or her side. She fixes in detail the costume in which she wants to be laid to rest; it costs the enormous price of twenty five gold pieces. She decrees that her brother's daughter should be married to her son (both obviously were still infants). Her husband during his absence had apportioned her an allowance of two and a half dinars per month and twelve irdabbs of wheat per year. After her death, her husband should give to her boy two dinars per month and eight irdabbs of wheat per year. The will contains a number of other provisions, e.g. that the wailing women should be Muslim (Jewish law forbids excessive mourning). (Dated 1143).

6. A silkweaver provides for his four sons. Having previously "sold" one half his house to his eldest son (certainly in order to let him have his share as firstborn, not recognized by Muslim law), he divides the other half between two other sons, giving the elder of the two the equipment of his workshop, in addition. A fourth son, who obviously was in a distant country, receives a sum of five dinars. The eldest son is made executor of the will and guardian of the elder of the two younger boys, while the younger is put under the tutelage of the Jewish orphans' court. (Dated 1188).

WILLS AND DEATHBED DECLARATIONS
FROM THE CAIRO GENIZA

by SHLOMO DOV GOITEIN

A considerable number of wills and deathbed declarations and many references to wills have been preserved in the Cairo *Geniza*. Certain peculiarities of Jewish law, according to which e.g. a wife did not inherit her husband, and in particular the discrepancies between Muslim and Jewish law induced a person seriously ill or otherwise apprehensive of death to provide for his beloved in the way he liked best.

Two interesting but incomplete wills are summarized in this paper, while six others are published and translated in full. The first of the two summarized items reveals the testator's care for his wife and his trust in his brother, to whom he confides the property and education of his children. The estate consisted partly of land, flocks of sheep, orchards and rights of taxfarming. The second item refers to the will of a physician who leaves unusually large sums for philanthropic purposes. The documents published in full may be summarized as follows:

1. The wife of the judge Nathan ben Samuel on her deathbed frees two virgin slavegirls (i.e. mere children) and provides for them for life on condition that they remain within the Jewish fold. She gives half a house to the community and the other half to her husband and makes elaborate provisions for her funeral. (Around 1150).

2. A day before his death, a man staying in the house of the abovementioned judge settles financial matters with two business partners and gives detailed instructions with regard to his burial. (Dated 1142).

3. A father of a son and two daughters appoints his mother-in-law as sole executor of his will and guardian of his children, while providing for his (obviously very young) wife and his parents (who probably were very old). Specification of the estate and settlements with a partner and a business friend. (Dated 1137).

4. The niece of a prominent judge, expecting a child, asks her mother to sell to her husband the half of a house which she, the daughter, had given to

new religion amongst the Syrian Christians and engaging in polemical debates with them. Emissaries were sent from Germany to win him back, but failed in their endeavours; and eventually Wecelinus made contact with the Jews of Damascus and took up lodgings in one of their synagogues. Here he remained constantly until the time of the regular autumn pilgrimage to Jerusalem, when he joined other Damascene Jews and with them travelled to the Holy City. Being the object, however, of considerable persecution on the part of the local Christian community, which was at this time quite powerful, he resolved to leave Jerusalem and to go on to Egypt. He thereupon requested that Samuel b. Isaac, an Egyptian Jew of Spanish-Jewish descent who was at that time visiting in Jerusalem, write a letter of recommendation on his behalf to the head of the Jewish community in Egypt, and it was this letter (i.e. the one preserved in the *Genizah*) which he brought with him to Egypt, perhaps in the late autumn of 1006 or 1007. All traces of the proselyte subsequent to his arrival in Fustat have been lost.

The present article not only discusses the letter and the Latin source concerning Wecelinus, but also offers a brief résumé of all the *Genizah* letters dealing with the conversion — and subsequent flight to Egypt or other countries — of prominent European Christians to Judaism during the XI and the beginning of the XII centuries. New interpretations are offered of a number of passages in these letters. The attempt is likewise made to indicate that, contrary to a popular theory, the broad toleration of the Christian rulers in Europe toward the Jews in the XI century never included as a corollary the benevolent acceptance by those rulers of those who forsook the faith of their fathers and entered into the covenant of Abraham. On the other hand, the possibility of an underlying historical cause for these conversions to Judaism of prominent European Christians in the XI century is not investigated in the present essay.

some ten years earlier, one of the doctors, an apostate Jew, was summoned by a high ranking official to treat his son, but the boy died. This aroused the local population to vent their anger upon the Jews, killing many of them and forcing the rest to become converted. The incident became known to European Jewry and eventually to the Shah, who commanded that the Jews be permitted to return to their religion and that all their stolen possessions be restored to them. It is possible that this is the event to which they refer in their missive. We are further informed that until 1882 the houses and also the synagogue and house of study remained in ruins and that there were no financial resources at their disposal to rehabilitate the community.

A STUDY OF A PROSELYTE TO JUDAISM WHO FLED
TO EGYPT AT THE BEGINNING OF THE ELEVENTH CENTURY

by NORMAN COLB

This essay deals primarily with a letter of recommendation from the Cairo *Genizah* (University Library, Cambridge: 1080J, no. 115) written by Samuel b. Isaac the Spaniard at the beginning of the XI century. The letter itself describes the vicissitudes of a proselyte who fled to Syria and thence to Palestine and Egypt; it was written in Jerusalem and evidently addressed to Shemariah b. Elhanan, to whom it was brought by the proselyte in question. The letter is published for the first time in the present essay, and, on the basis of an examination of all pertinent details, the identification of this proselyte with Wecelinus, a cleric in the service of Duke Conrad of Carinthia at the beginning of the XI century (Alpertus, *De diversitate temporum* I, 7; II, 22, 23) is proposed. Utilizing both the Latin and the Hebrew source, the following reconstruction may be offered:

Wecelinus, or Veselin, the Slovenian priest in the service of Duke Conrad of Carinthia (ruled between 1004 and 1011), announced his adherence to Judaism in 1005, some time after the appearance that same year of a great comet over Germany. He published a sharp attack against his former religion, a refutation of which was ordered by Henry II. After the publication of the attack, Wecelinus left Germany, and with the passage of time arrived in Syria, perhaps in the spring of 1006 or 1007. Here he began proclaiming the truth of his

great many orphans and widows. The community, therefore, sent an emissary to ask for aid in founding a new synagogue and new schools.

The sixteenth letter was written by Bachag, the son of Ezekiel, the Hamdanite Rabbi of the Teheran community. He writes that the emissary was greatly devoted to his task on behalf of the Jews of Urmia. Disregarding the danger involved, he appeared before the king Nasser Al-Din Shah, and succeeded in winning over the Shah and his ministers who issued directives to officials of Urmia that they were not to harm the Jewish population. We may thus infer that the emissary was also in Teheran. Further important information concerning the community of Urmia can be found in the MS. number 937 of the Ben-Zvi Institute.

Although these texts are stereotyped form, they nevertheless testify to the frequency and constancy of the incidents which they relate and which necessitated the drawing up of documents in a fixed form. The first document (1) constitutes the consent given for the appointment of the head of the community, whose function was to stand "before the government . . . to inform and to report" (?) and whose wages were to be paid by the congregation. Concern for the education of children is especially felt in these letters, and it was with regard to this matter that envoys were sent out (2). Despite their own sufferings, they did not refrain from receiving messengers from the destitute communities in Arabistan, Khurdistan and Persia, whom they furnished with letters of recommendation (3).

Blood libels were frequent in Urmia. The first known to us happened in the year 1821. Shortly before the year 1880, the Jews were again charged with a blood libel which resulted not only in a great loss of Jewish life but also in the destruction of synagogues (Letter No. 14). The community suffered a great blow from which it had as yet not recovered when the letter was written, nor had the synagogues and the community institutions been restored.

Very interesting is the letter of recommendation given to a Karaite, who was robbed of his possessions (5). We gather from it that there were close relations between the local Jews and the Karaites.

Letter No. 16, was written in the year 1882, and sent from the city of Barfarush, located in the region of Mazanderan. Concerning this community, however, we have almost no information.

The traveller Newmark visited the city in the year 1884 and writes that

sufferings during the year 1871 when a severe famine broke out in Persia in which some two hundred Jews perished. As if this affliction did not suffice, their Moslem neighbors charged them with all sorts of false plots with which to extort money from them, and the authorities, in addition, demanded taxes from the monetary contributions sent for their relief. The Jews of Europe rose to their assistance, headed by Moses Montefiore. However, this was to no avail and the Moslems continued to oppress them severely. When Jewish school children left their schools, the Moslems would thrash and beat them until blood ran. Government officials who were requested to restrain the violators, did not do so. Now the Jews of Hamadan not only requested help, but expressed their desire to emigrate to the Land of Israel and thus put an end to their misfortunes. They requested that envoys be sent to the consuls and to heads of states to lighten their burden in the Diaspora.

In their fifth missive they mention the receipt of a letter from Moses Montefiore to the effect that instructions were sent to Mr. Thompson, the English ambassador to Teheran, to meet with Nasser Al-Din and to demand that he protect the Jews. A contribution of 1200 pounds sterling was, furthermore, sent through him to the Jews of Hamadan.

Six letters (7—12) date from the years 1868—1876, and were sent from Hamadan and Kharmashan to Tiflis and Derbend, in reference to people who could not find a livelihood in their native regions and migrated to other cities in Persia and to the Caucasus. They abandoned their relatives and only seldom sent them money for their subsistence. This is attested to in many of the documents. It may be said that in those instances in which the Persian letters do not speak of the anti-Jewish edicts or the calamities which befell the Jewish community, they deal with the misfortunes of individuals and families.

Letter No. 13 concerns the sending of palm branches and citrons to the Caucasus, by a Persian Jew named Joseph Ben-Moses. These were sent to the Derbend community through Rabbi Jacob the son of Rabbi Isaac, as a personal contribution as well as for commercial purposes.

Very little is known concerning the Jews of Persian Khurdistan. One of the larger communities was Urmia (Rizayeh). Two letters from this community date from the year 1880. The heads of the community set forth some of their many misfortunes, too many to be enumerated in their entirety. The community numbered 300 heads of families, all of whom were destitute, and a

Samaritans, while he had encountered the Kara'ites and the Sabbateans during his student days in Constantinople and in his subsequent visits to Turkey. In addition to these isolated sects, the late President was fond of studying a phenomenon he termed "Jewish sovereignty in the Diaspora", symbolized by states headed by Jewish kings and rulers. He also showed great interest in *Kitre ha-Torah*, or ancient Bible codices. He examined and described a number of these and was instrumental in their preservation.

The late President's writings and studies covered a wide and varied range of themes. When we consider that they were written by a man who fulfilled most responsible functions during his long life, we can only be astonished at his extensive activity in the realm of the spirit. If indeed he would have devoted himself solely to research, and this in his own specific field, his achievement would certainly have been more polished and complete — but his people would have lost thereby. That unique mutual interplay would never have emerged — that mixture of leader and thinker, of scholar and statesman, which gave the nation so much during his days as President of the State of Israel.

LETTERS FROM THE COMMUNITIES OF HAMADAN, URMIA AND BARFARUSH

by ITZHAK BEN-ZVI

A ray of light brightened the Life of the Jewish community of Derbend. In a remote and strange environment, there arose a family of rabbis and community leaders who infused new life into the Jewish congregation and brought it into contact with other communities and with the Holy Land in particular. That was the family of Itzhaki of Derbend.

Rabbi Isaac and his son Rabbi Jacob were distinguished scholars who dedicated themselves to the task of rescuing the Jews from adversity and persecution in the lands of Persia, Khurdistan, etc., as we are informed by some sixteen documents that have been preserved in the archives of Rabbi Jacob Itzhaki. The latter advised and guided their fellow Jews and served as their spokesman to European Jewry, headed by Moses Montefiore, to whom he transmitted their letters.

Six letters (1—6) deal with the persecution of Jews in Hamadan and their

Eretz Yisrael and the communities of the East in Ottoman times, the ancient places of settlement were his principal topic. His aim — in his own words — was to prove that “over a long period, whose compass equalled that of the days of the Second Temple, the nation kept on weaving the fabric of its life with hundreds and thousands of its sons settled on their own land, and agriculture as their chief occupation.”

His essays on the Jews of the East were written at a time when these Diasporas were being torn up from their old roots, and moved over to the State of Israel. His works hitherto had been mainly travelogues and sketches, or publication of original sources and studies; now he began writing historical surveys of these communities, analyzing their situation in recent generations and their place in the State of Israel. Between 1950 and 1953 he wrote about the Jews of Yemen, North Africa, Persia, Bokhara, Kurdistan, Afghanistan, Georgia and the Caucasus, and general surveys of the Oriental communities in Israel. Special mention should be made of his remarkable monograph *Golat Yishma'el uVinyan Yisrael* (The Diaspora of Ishmael and the Upbuilding of Israel) in which he cast new light on these Diaspora communities, and the problem of their integration into the life of the new State.

When the State of Israel was first established, he was no longer charged with functions that set him at the centre of public affairs. Now the other side of his personality was able to take precedence, and he turned from statesman and public figure into a man of scholarship. He founded the Institute for the Study of the Jewish Communities in the East, attached to the Hebrew University. Once the Institute had come into being, his own research work underwent a certain change, increasing both in range and intensity. The archives of the Institute amassed a wealth of manuscripts and documents, most of which were published in its Annual. The climax of his scholastic endeavour was his book, *Eretz Yisrael ve-Yishuva bi'Yeme ha-Shilton ha-Ottomani* (Eretz Yisrael and its Jewish Population under Ottoman Rule), which is unique in its field. It covers an important period that preceded the emergence of the Zionist Movement and the State of Israel, lasting four hundred years, from 1517 to 1917. It is the final link completing the chain of works on the history of the Jewish people, from its origins down to modern times.

Because of his ties with lost communities and esoteric topics, he was drawn to research into Jewish sects. He was one of the first scholars to study the

PRESIDENT ITZHAK BEN-ZVI
HIS SCIENTIFIC WORK AND RESEARCH
AT THE BEN-ZVI INSTITUTE

by MEIR BENAYAHU

No dividing lines can be drawn between the various fields of interest that occupied the late President Ben-Zvi, nor can the nature of one be understood without an appraisal of the others. His research into the history of Eretz Yisrael and the communities of the East goes back to his earliest years, and his decision to come and settle in Eretz Yisrael was based on one fundamental purpose, from which all his activities in various fields derived.

Knowing that the first challenge was to build up the land, he believed that at the same time its secrets must be unlocked and all its hidden mysteries brought to light; its exiles must be brought back home, but, together with that, the heritage of the past must be revealed for the sake of the future — the old must be sought out for the sake of the new, and merged therewith. There are many passages in the late President's works in which he tells of archaeological discoveries and revelations of days gone by, but which show a deep interest on his part in the problems of modern settlement on the site. He travelled abroad on political and Zionist missions many times, but never neglected his passion for research or his interest in the situation of the local Jewish communities.

Eretz Yisrael formed the centre of his activities from his earliest years until his death, while all his studies of Diaspora communities were directed towards the immediate region: Syria and Lebanon, Irak and Persia, Turkey and Greece. Just as his main ties were with lands nearby, so was he drawn to a period close in time. The ancient past and the revelations of archaeology both entered his horizon, but the period that interested him most was the four centuries of Ottoman rule.

His essays and studies — by and large — were directed towards the common man. He sought to base his views on original sources, and guide his research to fresh discoveries, but his true purpose was to educate and to instruct; he wrote in simple language, so that one and all might understand. In his studies of

The scientific work of Itzhak Ben-Zvi is not only a contribution of great importance for Hebrew research, but also of great importance and permanent value in the spiritual creation of the people of Israel, from which it will draw inspiration to carry out its lofty historic mission.

THE LATE PRESIDENT ITZHAK BEN-ZVI'S CONTRIBUTION
TO THE STUDY OF THE SAMARITANS

by ZE'EV BEN HAYYIM

The question of the Samaritans was but one facet of the late President's all-embracing activities, yet it was a facet which he cherished very greatly, since he considered the Samaritan community as a classic example of a people's attachment to its spiritual tradition, and its age-long tie to its homeland. When the late President proceeded to investigate this community more closely, to study its history, and to acquaint himself with its unique tradition, he gained little help from the scientific writings available in those days. His great achievement was that he took upon himself to fill this tremendous lacuna. In this he was to a considerable extent successful, both in discovering new information on the life of the Samaritans, and in drawing on additional, authentic sources to bear out facts previously to hand.

Itzhak Ben-Zvi drew his new information from three sources, the very discovery of which was his fundamental contribution to the study of the Samaritans' history: a. the epigraphy, and most of the Samaritan inscriptions published over the past two generations, were published and expounded for the first time by him; b. lists of scribes in Biblical codices and other Aramaic, Hebrew and Arabic writings, a rich store of information on the life of the Samaritans, their places of habitation, and their sources of livelihood; c. the oral tradition of the Samaritans, which he was the very first to make use of for historiographical purposes.

Sefer Hashomronim (1935) was his greatest literary undertaking. Ben-Zvi addressed it to the educated public, and not to scholarly circles. His chapter "Samaritan settlements", the product of his own research in its entirety, has no equal in any of the basic works on the Samaritans.

ITZHAK BEN-ZVI — SCHOLAR AND MAN OF ACTION

by BENJAMIN MAZAR

Itzhak Ben-Zvi's meditation on the fate of the nation and of the land of Israel and his zeal in studying the spiritual heritage of the eternal people have their roots in his attachment to the Bible. However his keen interest in his people's past as well as in the history of the Holy Land never distracted his attention from the problems of the present and the vision of the future. He was thoroughly immersed in the political and social life, in surging action to realize the Zionist and socialist ideals of the generation of rebirth.

Throughout his life he devoted himself to the problems of the Ingathering and the Integration of the Exiles, the revival of the independent life of a working people, and the development of a creative Hebrew culture in Zion.

He sought to learn and understand the motivations and the phenomena — political, social, and spiritual — at work in the history of the various "tribes" of the Jewish people in past and present, against the background of the general historical development. But in particular he delved into the problems connected with that great wonder of our times — the Return to Zion and the Ingathering of the Exiles. In his articles on the present he drew inspiration from the past, and in his studies on the Jewish communities in the East, its sects and rivulets, his mind was on their future, their amalgamation, and their becoming rooted in the land of Israel.

The bulk of his literary work is devoted to scientific studies, in many areas: Eretz Israel and its Jewish settlement, throughout the ages, and especially in the Turkish period; the Oriental communities and the dispersed tribes of Israel; the Samaritans and the Karaites, and even the modern and reviving Orient. Not a few of his articles are devoted to archaeological and epigraphical studies, to historical topography and to the ancient traditions prevalent among the *fellahin* and the Beduin. In these studies, too, we frequently find evidence of his deep intuition in raising important subjects.

TABLE OF CONTENTS

Benjamin Mazar	Itzhak Ben-Zvi — Scholar and Man of Action	12
Ze'ev Ben Hayyim	The Late President Itzhak Ben-Zvi's Contribution to the Study of the Samaritans	15
Meir Benayahu	President Itzhak Ben-Zvi his Scientific Work and Research at the Ben-Zvi Institute	19
	A Bibliography of Itzhak Ben-Zvi's Writings	28
Itzhak Ben-Zvi	Letters from the Communities of Hamadan, Urmia and Barfarush	43
Norman Golb	A Study of a Proselyte to Judaism who Fled to Egypt at the Beginning of the Eleventh Century	85
Shlomo Dov Goitein	Wills and Deathbed Declarations from the Cairo Geniza	105
Nehemia Allony	A Twelfth Century List of Personalities and their Titles	127
Alexander Scheiber	An Unknown Epistle of Maimonides? and Panegyric Verses to his Son and Grandson	137
S. M. Stern	A New Description by Judah Al-Harizi of his Journey to Iraq	145
Alexander Dotan	Hebrew Inscription in the Citadel of Aleppo	157
Ayala Loewenstamm	A Karaite Commentary on Genesis in a Samaritan Pseudomorphosis	165
Daniel Goldschmidt	The <i>Mahzor Romania</i>	205
R.J. Zwi Werblowsky	Prayers at the Tomb of the Prophet Samuel	237
Dov Yarden	Lamentations on the Destruction of Jerusalem	255
Shlomo Simonshon	The Jews of Syracuse and their Cemetery	273
Cecil Roth	The Jews in Cyprus	283
David Jacoby	Inquisition and Converts in Crete and Negroponte the 14th and 15th Centuries	299
Haim Beinart	Fez a Centre of Return to Judaism in the XVI Century	319
Moshe Lazar	The Judaeo-Spanish Translations of the Bible	335

SEFUNOT
ITZHAK BEN-ZVI MEMORIAL VOLUME

Editor

Meir Benayahu

Printed in Israel, 1964

Maran Press Ltd., Jerusalem

Distributed by

Wahrmann Books, 6 Hahavazelet, Jerusalem

PUBLICATIONS OF THE BEN-ZVI INSTITUTE

The Hebrew University, Jerusalem

S E F U N O T

Annual for Research on the
Jewish Communities
in the East

Volume Eight

Ben-Zvi Institute, the Hebrew University
Jerusalem, 1964

ספרי מכון בן-צבי

ספר החיד"א. קובץ מאמרים ומחקרים בעריכת מאיר בניהו. מוסד הרב קוק בשיתוף מכון בן-צבי, ירושלים תשי"ט, רב עמ'.

רבי חיים יוסף דוד אזולאי, מאת מאיר בניהו. מחקרים ומקורות של מכון בן-צבי בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט. חלק א — תולדות חייו; חלק ב — מחקרים ומקורות, 2+ תרח עמ', 24+ 13 ציורים ותמונות.

ספר היובל לשניאור זלמן שזר. מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית בעריכת יצחק בן-צבי ומאיר בניהו. ירושלים תש"כ. תקסז+ 22 עמ'. 18 ציורים ותמונות.

היהודים בהודו, חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים מאת ולטר י' פישל (אוניברסיטת ברקלי, קאליפורניה). ירושלים תש"כ, 215 עמ'.

רבי יעקב אלישור וחיבורו 'מגילת פרס', על קורות קהילת בצרה בשנות תקל"ה—תקל"ט, מאת מאיר בניהו. ירושלים תש"כ, קלו עמ', 6 ציורים.

קהילות יהודי כורדיסטאן, מאת אברהם בן יעקב. ירושלים תש"כ, 256 עמ'.

הליכות תימן, חיי היהודים בצנעא ובנותיה, מאת יוסף קאפח. ירושלים תשכ"א. 344 עמ', 31 ציורים ותמונות.

ספר הזכרון לישעיהו זנח. מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח; בעריכת יצחק בן-צבי ומאיר בניהו. 526 עמ'. ירושלים תשכ"א.

סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם. מקורות חדשים מן הגניזה, מאת שלמה דב גויטיין. ירושלים תשכ"ב. רכב עמ' + 4.

מצבות שאלוניקי, מאת יצחק עמנואל. נוסחם של 1900 מצבות מלפני שנת רס"ב ועד שנת תרצ"ב, עם תולדותיהם של האישים. חלק ראשון: עד שנת ת"מ. תשכ"ג. 414 עמ', 34 ציורים, 1 מפה.

תולדות היהודים בדוכסות מונטובה, מאת שלמה סימונסון. חלק ראשון: קורות היהודים ומעמדם במדינה, הכלכלה היהודית, הקהילה ומוסדותיה. תשכ"ג. 14, 361 עמ', 8 ציורים, 1 מפה.

הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, מאת שושנה הלוי. תיאורם של שבע מאות ושבעה ספרים, עלונים וספרי פולמוס מראשית הדפוס (תר"א) עד שנת תרנ"א. 202 עמ', 2° 35 ציורים.

ציור העטיפה: עמנואל גראו
דפוס סיון בע"מ, ירושלים

ספונות

* *

* *

* *

* *